

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

10-son (5-jild)

2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 10 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent;

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent;

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent.;

Jabborova Charos Aminovna - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari doktori (DSc), Professor.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Qodirova Muqaddas Tog'ayevna - filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b.,;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD);

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari

doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasini mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD).

22.00.00- SOTSIOLOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Jahongirov Burxon</i> O'ZBEKISTON VA BUYUK BRITANIYA MUNOSABATLARI	13-18
<i>Kenjayev Sardor Nurmurod o'g'li</i> AMIR TEMUR DAVRIDA MINTAQADA KATOLIK CHERKOVI FAOLIYATI	19-23
<i>Atamuratova Dilafruz Rashidovna</i> XORAZM TARIXINI O'RGANISHDA "TARJIMON" GAZETASINING AHAMIYATI	24-28
<i>Karimbayeva Salomatxon, Isxakov Bexzod Barkamalovich</i> FARG'ONA VODIYSI O'ZBEKLARI MODDIY MADANIYATIGA DOIR QARASHLAR TAHLILI	29-34
<i>Лукашова Наталья Михайловна</i> ИСТОРИЯ ТАШКЕНТА 30-Х ГОДОВ XVIII - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА, ПРЕДСТАВЛЕННАЯ В РУССКИХ ИСТОЧНИКАХ	35-40
<i>Asadova Ra'no Baymanovna</i> 1991–2025-YILLARDA O'ZBEKISTON-HINDISTON DIPLOMATIK VA TA'LIMIY HAMKORLIGINING RIVOJLANISHI: TARIXIY ASOSLAR VA ZAMONAVIY ISTIQBOLLAR	41-44
<i>Turdimuratov Yangiboy Allamuratovich</i> ETNOIQTISODIYOT XO'JALIK FAOLIYATI SEGMENTI SIFATIDA, UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI, FUNKSIYALARI VA SHAKLLARI	45-52
<i>Tursunov Farrux G'ulomovich</i> QASHQADARYO VOHASI TOJIKLARINING HUNARMANDCHILIK TAOMILLARIDAGI O'ZGARISHLAR	53-58
<i>Mullajanova Xosiyat Yazdankulovna</i> XIX ASR OXIRIDA RUS GEOGRAFIK JAMIYATNING ILMIY TADQIQOTLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI	59-63
<i>Муминов Азизбек</i> ИСТОРИЯ ЖИЗНИ И НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАФАЭЛЯ ПАМПЕЛЛИ, ПРИЕХАВШЕГО В ТУРКЕСТАН В НАЧАЛЕ XX ВЕКА	64-69
<i>Suyarov Maxmudjon Sobirjon o'g'li</i> YUNON-BAQTRIYA TANGALARIDA AYOLLAR OBRAZI – DINIY-SIYOSIY RAMZ SIFATIDA	70-74
<i>Tuyev Fazliddin Erkinovich</i> BUXORO, NAVOIY VA SAMARQAND VILOYATLARIDAGI MUZEYLARINING XORIJIY ALOQALARI	75-80
<i>Mamatqulov Bekzod Sherozovich, Shonazarov Elnur Abbos o'gli</i> QASHQADARYO VILOYATIDA AYOLLAR BANDLIGI VA YENGIL SANOAT TARMOQLARINING IJTIMOIIY-IQTISODIY ROLI: TARIXIY TAHLIL VA NATIJALAR	81-85

<i>Jumayeva Shohida Choriyevna</i> SURXONDARYO VILOYATIDA CHORVACHILIK SOHASIDA MUTAXASSISLAR TAYYORLASH JARAYONIDAGI TARKIBIY O'ZGARISHLAR	86-90
<i>Azatov Allayar</i> RIVOJLANGAN O'RTA ASRLAR YOZMA MANBALARIDA QUYI AMUDARYO HAVZASI VA "XORAZM DENGIZI" TO'G'RISIDAGI MA'LUMOTLAR	91-99
<i>Ro'ziyeva Mashxura Abdimuminovna</i> LO'LILARDA O'ZLIKNI ANGLASHNING ZAMONAVIY JIHATLARI	100-105
<i>Orunbayev Asli</i> IKKINCHI MASHRUTIYAT JARAYONIDA JÖN TURKLAR HARAKATI VA RESPUBLIKA G'OYALARINING SHAKLLANISHI	106-113
<i>Matyaqbov Toyirjon Sultanbayevich</i> XORAZM VOHASI NEOLIT DAVRI O'RTA BOSQICHI KULOLCHILIGI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR	114-116

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

<i>Doniyorova Shaxnoza Doniyorovna, Abduljalilov Xojiakbar Abduljalil o'g'li</i> O'ZBEKISTON IQTISODIYOTIDA XUSUSIY SEKTORNING O'RNI VA UNI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI	117-122
<i>Bazarova Gulnora Gulamovna</i> O'ZBEKISTON IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHIDA SHANXAY HAMKORLIK TASHKILOTI.(UMUMIY MAQSADLAR YO'LIDAGI RIVOJLANISH).....	123-127
<i>Yadiyarova Shahnoza</i> THE ROLE OF THE MARKETING SYSTEM IN INCREASING THE COMPETITIVENESS OF LOCAL ENTERPRISES	128-135
<i>Нурмуродов Камолитдин Пирмаматович</i> НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ К ПОНЯТИЮ ФИНАНСОВЫЕ РЕСУРСЫ	136-141
<i>Mamatqulova Muxlisa Mamirjanovna</i> O'RMON XO'JALIGINI MOLIYALASHTIRISHNING BYUDJET VA BYUDJETDAN TASHQARI MANBALAR HISOBIGA MOLIYALASHTIRILISHI	142-146
<i>Olimjonova Sexriyo Muzaffar qizi</i> TURIZM INDUSTRIYASI VA MEHMONDO'STLIK XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISHDA MAHALLIY RESURSLARDAN SAMARALI FOYDALANISH	147-150
<i>Anvarova Muhsinakhon Otabek kizi</i> THE ROLE OF BIOSPHERE RESERVES AND NATIONAL PARKS IN TOURISM	151-154

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

<i>Yusupova Ranoxon Tolibjonovna</i> TECHNICAL DEVELOPMENT AS AN ETHICAL-STRATEGIC RESOURCE	155-158
<i>Adilov Zafar Yunusovich</i> MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING INSON KAMOLATI HAQIDAGI FALSAFIY QARASHLARI	159-165

<i>Xo'janova Tamara Jo'raevna</i> YANGI DAVR VA HOZIRGI ZAMON FALSAFASIDA AXBOROT URUSHLARINI O'RGANISHNING PARADIGMALARI	166-170
<i>Narziyev Zubaydillo Ibodilloevich</i> AZIZIDDIN NASAFIYNING "ZUBDAT UL - HAQOYIQ" ASARI TASAVVUF FALSAFASIGA OID MUHIM MANBA	171-175
<i>Axmedova Dilrabo Sa'dullayevna</i> YOSHLARDA MA'NAVIY VA AXLOQIY QIYMATLAR: AN'ANAVIY VA ZAMONAVIY O'RTASIDAGI TENGSIZLIKLAR VA RIVOJLANTIRISH YO'LLARI	176-179
<i>Murtozayev Shahobiddin Baxriddinovich</i> UMAR SUXRAVARDIYNING "AVORIF UL-MAORIF" ASARINING IJTIMOIY-AXLOQIY TAHLILI	180-185
<i>Shamsutdinova Nigina Karimovna</i> ABU ALI IBN SINO IRFONiy QARASHLARI: «TA'BIRI MANZIL» ASARI MISOLIDA	186-190
<i>Pardayeva Marhabo Davlatovna</i> "ODAMIYLIK" TUSHUNCHASINING ZAMONAVIY KONTEKSTDA TRANSFORMATSIYASI	191-197
<i>Aripova Zulfiyaxon Solijonovna</i> SHARQ FALSAFASIDA IJTIMOIY ADOLAT TAMOYILLARI: FOROBIYNING FALSAFIY MEROSI MISOLIDA	198-203
<i>Muxtorova Tutixon</i> ZAMONAVIY DUNYODA YOSHLARNING MA'NAVIY-RUHIY BARQARORLIGINI SHAKLLANTIRISHNING FALSAFIY MASALALARI	204-211
<i>Xakimov Abdulboqi</i> YOSHLARDA MANTIQUIY VA TANQIDIY FIKRLASH QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISHDA FALSAFANING AHAMIYATI	212-216
<i>Sardorbek Jabbarov Buron o'g'li, Mirzakhmedov Abdurashid Mamasidiqovich</i> ISTE'MOLCHILIK JAMIYATIDA AHOLINING ISTE'MOL ME'YORI	217-224
<i>Taniqulov Jonibek Ashirkulovich</i> TA'LIM MADANIYATI VA UNING FALSAFIY FUNDAMENTLARI: KONSEPTUAL YONDASHUVLAR, GNOSEOLOGIK ILDIZLAR VA AKSIOLOGIK TAHLIL	225-229
<i>Бердалиева Севара Дамировна</i> СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРУДОВ АЛЛАМА ЮСУФА ХОСА ХАДЖИБА В РЕШЕНИИ СОВРЕМЕННЫХ ЭТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ	230-234
<i>Хушбоков Ойбек Уралович</i> СОВРЕМЕННАЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОНЦЕПТОСФЕРА УЧИТЕЛЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ	235-239
<i>Fayziyev Xurshid Jumayevich</i> VOLTER DAVRIDA FRANSIYADA MA'NAVIY MIHITNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI	240-244
<i>Muxiddinova Hakimaxon G'ulomovna</i> EKOLOGIK TAFAKKUR VA YASHIL IQTISODIYOT – UCHINCHI RENESSANSNING YANGI FALSAFIY PARADIGMASI SIFATIDA	245-250

<i>Zokirov Mirzo</i> MAMLAKATLARNING TANAZZUL VA TARAQQIYOTINI BELGILOVCHI IJTIMOIY-FALSAFIY OMILLAR	251-255

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

<i>Jo'rayev Nabi Narziyevich</i> O'ZBEK MILLIY LINGVOMADANIYATINING QADIMIYLIK VA ZAMONAVIYLIK ASOSLARI	256-262
<i>Eshtuhtarova Bibigul Bektoshevna</i> PRAGMATICS OF GENDERED COMMUNICATION IN ENGLISH	263-267
<i>Zaripova Matluba Kulfidinovna</i> GRAMMATICAL MEANS OF EXPRESSING PEJORATION IN UZBEK AND RUSSIAN	268-271
<i>Sayipova Dilobar Raximovna</i> ADABIYOT FANIGA OID KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDA MUSTAQIL TA'LIM TOPSHIRIQLARINING AHAMIYATI	272-275
<i>Soibova Gulchiroy Bakhtiyorjon qizi</i> TRANSLATION ISSUES IN THE GENERAL AND SPECIFIC OCCURRENCE OF THE HORSE IN ENGLISH AND UZBEK CULTURES	276-281
<i>Zokirova Shaxzoda Nodirjon qizi</i> TELEVISION AS A RHETORICAL ARENA: THE MANIFESTATION OF CLASSICAL RHETORICAL CANONS IN MODERN TV GENRES	282-288
<i>Abdujalilova Ruxshona Abdug'afforzoda</i> INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KRIMINALINGVISTIK BIRLIKLARINING SHAKLLANISHINING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI	289-293
<i>Abduraximova Feruza Boxadirovna</i> O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA OT YASOVCHI QO'SHIMCHALARNING QIYOSIY TAHLILI	294-300
<i>Jalolova Feruza Normurodovna</i> INGLIZ VA O'ZBEK XALQ ERTAKLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI	301-305
<i>Ahrorova Nigina Anvarovna</i> MIFOLOGIK TASAVVURLAR MUAYYAN VOQELIK MOHIYATI	306-309
<i>Razikov Baxtiyor Kosimovich</i> MEMLAR TILIDAGI NEOLOGIZM: QOIDABUZARLIKMI YOKI INNOVATSIYAMI? O'ZBEK RAQAMLI DISKURSI MISOLIDA	310-314
<i>Kutbiddinova Nazokatkhon Dovudkhon qizi</i> GENDER-BASED DIFFERENCES IN THE USE OF PHRASEOLOGISMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES	315-319
<i>Nazarova Sabrina Zafarjon qizi</i> YOZMA NUTQDAGI GRAMMATIK BUZILISHLAR: AGRAMMATIK DISGRAFIYANING LINGVISTIK VA NEYROPSIXOLOGIK ASOSLARI	320-323
<i>Ёлдашалиева Мадина Зиёджон кызы</i> ЖЕНСКОЕ СЧАСТЬЕ КАК ПРИНЯТИЕ ЛЮБВИ И ЗАЩИТЫ В ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «ТОПОЛЁК МОЙ В КРАСНОЙ КОСЫНКЕ»	324-326

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

<i>Salimova Diyoraxon Baxtiyorjon qizi</i> HAVO TRANSPORTIDA TASHUVCHI JAVOBGARLIGINING NAZARIY DOKTRINASI	327-333
<i>Abdullayev Rustam Kaxramanovich</i> JINOYATLARNI TERGOV QILISHDA RAQAMLI DAKTILOSKOPIYANING IMKONIYATLARI	334-339
<i>Давронов Атобек Равшанович</i> ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЙ СУБЪЕКТ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА: ДОКТРИНАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ	340-349
<i>Eshturdiyeva Farangiz Baxodir qizi</i> O'ZBEKISTONDA HUQUQ IJODKORLIGI SIYOSATI: STRATEGIK PRINSIPLAR VA ULARGA YANGICHA NAZARIY YONDASHUV	350-355
<i>Исламов Самандар Олимжон угли</i> ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КРИПТО-АКТИВОВ В СТРАНАХ СНГ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ	356-363
<i>Uteniyazov Keulimjay Kuanyshbayevich</i> AYBLOV TUSHUNCHASI, TURLARI VA UNING JINOYAT-PROTSESSUAL HUQUQ TIZIMIDAGI O'RNI	364-370
<i>Ikramov Abrorbek Kamoliddinovich</i> ASSOZ BOYISH NATIJASIDA VUJUDGA KELGAN MAJBURIYATLAR	371-375
<i>Muxitdinova Firuza, Saidakamal Mamasoliyev</i> ZAMONAVIY AXBOROT MAKONIDA INSON HUQUQLARINI HIMOYA QILISHNING XALQARO-HUQUQIY ASOSLARI	376-380
<i>Бахриддинова Бехруза Бахриддиновна</i> ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ПОДХОДОВ К СОВРЕМЕННОМУ ПОНИМАНИЮ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА	381-388
<i>Axmedov Dilshod Baxramovich</i> MA'MURIY SUDLARDA PROKUROR ISHTIROKINI SAMARALI TA'MINLASHNING AMALIY MASALALARI	389-394
<i>Shodmonov Farrux Fayzullo o'g'li</i> DAVLAT BOSHQARUVIDA TRANSCHEGARAVIY SUVLARDAN FOYDALANISHNING SAMARALI TIZIMINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI	395-401
<i>Bozorov Ulug'bek</i> TEXNIKA YO'NALISHI OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALARNI KASBIY-HUQUQIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MODEL I	402-407
<i>Nurullayeva Djamilya Sayfiyevna</i> O'ZBEKISTONDA SPORT TASHKILOTLARINING HUQUQIY MAQOMI VA ULARNING MOLIVAVIY MUSTAQILLIGI	408-413
<i>Reymbayeva Guldaulet Kurbanbayevna</i> TURIZM XIZMATI SOHASIDA ISTE'MOLCHI HUQUQLARINI HUQUQIY TA'MINLASH MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI	414-420

<i>Shirinqulov Baxtiyor Iftixor o'g'li</i> MEHNATNI MUHOFAZA QILISH QOIDALARINI BUZISH JINOYATLARINI TERGOV QILISHDA KO'ZDAN KECHIRISH TERGOV HARAKATINI O'TKAZISHNING TAKTIK XUSUSIYATLARI	421-428
<i>Salomov Xumoyun</i> OMMAVIY-HUQUQIY MUNOSABATLARDA QONUNIYLIKNI TA'MINLASHDA PROKURATURA ORGANLARINING AHAMIYATI	429-433
<i>Kakhramonova Aziza</i> THE PRINCIPLE OF INTERNATIONAL LAW ENSURING THE RIGHT OF A CHILD TO LIFE, SURVIVAL AND DEVELOPMENT AND ITS ESSENCE	434-437
<i>Xoliqova Gavhar Ramazon qizi</i> XALQARO XUSUSIY HUQUQDA ALIMENT MAJBURIYATLARINI TARTIBGA SOLISHNING KOLLIZION MASALALARI	438-444
<i>Sharipov Firdavs Xolnazarovich</i> OLIY MAJLIS QONUNCHILIK PALATASINING QONUN IJODKORLIGI FAOLIYATIDA AYRIM YORDAMCHI TUZILMALARNING ISHTIROKI	445-450
<i>Nugmanov Nugman Abdullayevich, Nizomova Nastarin Vladimirovna</i> PARTICIPATION OF WOMEN IN SHAPING THE DIGITAL LEGAL SPACE	451-456
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
<i>Djamaldinova Shaxlo Obloberdiyevna</i> TIBBIYOT OLIYGOHI TALABALARINI EMOTSIONAL VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHGA YO'NALTIRILGAN METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH	457-462
<i>Nabiullin Rishat Xismatullovi, Raxmonov Azizbek Abdullajonovich</i> XORIJDA KORPORATIV SPORTNI RIVOJLANTIRISH VA O'ZBEKISTONDA XORIJ TAJRIBASINI JORIY ETISH	463-468
<i>Xudayberganov Otabek Erkinovich</i> BASKETBOL VOSITALARI VA MUAMMOLI O'QITISH USULLARI YORDAMIDA JISMONIY MADANIYAT FAKULTET TALABALARINING KASBIY KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH	469-474
<i>Nishonova Dilafruz</i> O'QUVCHILARDA IQTISODIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI	475-480
<i>Davletyarova Laylo Baxodirovna</i> YENGIL ATLETIKADA TRENERLIK FALSAFASINI RIVOJLANISHI	481-486
<i>Madrahimov Alisher Maxammadibroximovich</i> O'RTA MAKTAB O'QUVCHILARI O'RTASIDA ZO'RAVONLIK PROFILAKTIKASINI YANADA TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI	487-493
<i>Шавилова Наталья Сергеевна</i> ПРИМЕНЕНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА: ВЛИЯНИЕ НА МОТИВАЦИЮ И КАЧЕСТВО ОБУЧЕНИЯ	494-500
<i>Nosirov Murod Zakirovich, Jonibekova Sevara Dilmurod qizi</i> FIZIK JARAYONLARNI KOMPYUTERDA MODELLASHTIRISH ORQALI TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISH	501-508

<i>Mattiyeva Feruza Begmatdulabovna</i> ZAMONAVIY LINGVODIDAKTIK YONDASHUVLAR ASOSIDA TARJIMA DARSLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH	509-515
<i>Qarshiboyeva Maftuna Komiljon qizi</i> RAQAMLI MUHITDA O'SMIR YOSHDAGI BOLALARNING ESTETIK EHTIYOJLARINING SHAKLLANISHI	516-519
<i>Usmonqulov Jo'rabek Erkin o'g'li, Kubayiva Sarvinoz Asrorbek qizi</i> TALABALARNING KASBIY MAHORATINI RIVOJLANTIRISHDA MUSTAQIL TA'LIMNING O'RNI VA AHAMIYATI	520-525
<i>Xayitova Dilovar Ismat qizi</i> STEAM INTEGRATSIYASI ORQALI AXBOROT-PROTSESSUAL TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI YO'LLARI	526-532
<i>Soliyeva Muqaddas Nurnazarovna</i> THE EFFECTIVENESS OF TASK-BASED LANGUAGE TEACHING (TBLT) IN UZBEK CLASSROOMS	533-537

07.00.00-TARIX FANLARI – HISTORICAL SCIENCES

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND GREAT BRITAIN

Jahongirov Burkhon

Uzbekistan State University of Physical Education and Sports

Professor of the Department of “Social and Humanitarian Sciences”

Abstract. This article provides a scientific analysis of the formation of bilateral relations between the Republic of Uzbekistan and Great Britain (England), historical stages of political relations, areas of cooperation, further deepening of political relations between the two countries against the backdrop of geopolitical processes, the formation of economic relations, trade and investment ties, projects in the cultural sphere and the development of cultural ties between the two countries, as well as the current stage and prospects for cooperation in the field of education, existing opportunities, promising areas and trends in the development of relations between the two countries.

Keywords: Uzbekistan, Great Britain, political relations, diplomacy, diplomatic relations, foreign policy, international organizations, international projects, international exchange, economics, education, science, culture, trade, investment, digital economy, universities, cultural cooperation, art.

O‘ZBEKISTON VA BUYUK BRITANIYA MUNOSABATLARI

Jahongirov Burxon

O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrası professori

E-mail address: burxon2016@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasi va Buyuk Britaniya (Angliya) o‘rtasidagi ikki tomonlama munosabatlarning shakllanishi, siyosiy aloqalarning tarixiy bosqichlari, hamkorlik yo‘nalishlari, geosiyosiy jarayonlar fonida ikki davlat o‘rtasidagi siyosiy aloqalarni yanada chuqurlashtirish, iqtisodiy munosabatlarning shakllanishi, savdo va investitsiya aloqalari, madaniy sohadagi loyihalar va ikki davlat o‘rtasidagi madaniy aloqalarning rivojlanishi hamda ta‘lim sohasidagi hamkorlikning hozirgi bosqichi va istiqbollari mavjud imkoniyatlar, istiqbolli yo‘nalishlar, ikki mamlakat o‘rtasidagi aloqalarning rivojlanish tendensiyalari ilmiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, Buyuk Britaniya, siyosiy munosabatlar, diplomatiya, diplomatik aloqalar, tashqi siyosat, xalqaro tashkilotlar, xalqaro loyihalar, xalqaro almashinuv, iqtisodiyot, ta‘lim, fan, madaniyat, savdo, investitsiya, raqamli iqtisodiyot, universitetlar, madaniy hamkorlik, san‘at.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N01>

Kirish. Mamlakatimizning Buyuk Britaniya (Angliya) bilan hamkorligi o‘ta muhim hisoblanib, xalqaro barqarorlik va xavfsizlikni ta‘minlash vazifalari bilan bevosita bog‘liqdir. Hamkorlik masalasida siyosiy, iqtisodiy, ilmiy — texnik, texnologik, madaniy — ma‘rifiy va gumanitar omillar asosiy o‘rin tutadi. Mamlakatimizning tashqi siyosati tobora ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borilayotgan va mintaqalar va butun dunyo miqyosida

integratsiyalashuv jarayonlari tobora chuqurlashib borayotgan bir sharoitda barqarorlik va xavfsizlikni ta'minlash masalalari bilan yanada mustahkamlanib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi 1991-yilda mustaqillikka erishgach, tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida rivojlangan G'arb davlatlari bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarni o'rnatishni maqsad qildi. Ushbu yo'nalishda Buyuk Britaniya bilan o'zaro munosabatlar o'rnatildi. 1992-yil 18-fevralda O'zbekiston va Buyuk Britaniya o'rtasida diplomatik munosabatlar o'rnatildi.[2; 115-b].

O'zbekistonning jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashish yo'lida bir qator rivojlangan davlatlar, jumladan Buyuk Britaniya (Angliya) bilan o'zaro manfaatli iqtisodiy hamkorlik yo'lga qo'yildi. Buyuk Britaniya – Yevropa va global miqyosda yetakchi iqtisodiyotlardan biri sifatida O'zbekiston uchun muhim savdo-iqtisodiy sherik hisoblanadi. O'zaro aloqalar nafaqat savdo, balki investitsiya, moliya, energetika, qishloq xo'jaligi va innovatsiya sohalarini ham qamrab olgan.

Bugungi globallashuv davrida madaniy diplomatiya davlatlararo munosabatlarning ajralmas qismiga aylanmoqda. Buyuk Britaniya bilan diplomatik aloqalar doirasida O'zbekiston madaniyat sohasidagi hamkorlikka ham alohida e'tibor qaratdi. Har ikki xalqning boy tarixiy merosi, moddiy va ma'naviy merosga bo'lgan hurmati madaniy aloqalarni chuqurlashtirish uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston rivojlangan davlatlar bilan ta'lim sohasidagi aloqalarni yo'lga qo'yish va milliy ta'lim tizimini jahon standartlariga moslashtirishga katta e'tibor bera boshladik. Ta'lim sohasidagi aloqalar o'zaro madaniy almashinuv, kadrlar tayyorlash va ilm-fan taraqqiyoti uchun muhim poydevor bo'lib xizmat qilmoqda. Bugungi kunda bu munosabatlar keng ko'lamli xalqaro hamkorlik doirasida izchil rivojlanmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada O'zbekistonning Buyuk Britaniya davlati bilan diplomatik, siyosiy — iqtisodiy, madaniy, san'at, ta'lim tibbiyot sohalaridagi hamkorlik aloqalari tadqiqot ishlaridan foydalangan holda yoritildi. Jumladan, maqolani tayyorlash jarayonida mavzuga oid adabiyotlar, ommaviy axborot vositalari va internet materiallari, statistik tahlil kabi mavjud ma'lumotlardan xolisona foydalanib, mavzuning dolzarbligi ochib berishga harakat qilindi.

Natijalar va muhokama. O'zbekiston mustaqilligini tan olgan birinchi Yevropa davlatlaridan biri — Buyuk Britaniya hisoblanadi. Diplomatiq aloqalarning yo'lga qo'yilishi ikki davlat o'rtasidagi o'zaro hurmatga asoslangan siyosiy munosabatlarning poydevorini yaratdi. XX asr 90-yillarida asosan siyosiy maslahatlashuvlar, elchixonalar faoliyati va BMT hamda boshqa xalqaro tashkilotlar doirasida o'zaro muloqot asosida munosabatlar shakllandi. [3;285-b].

2018-2022-yillar davomida O'zbekiston tashqi ishlar vaziri va Britaniya tashqi ishlar kotiblari o'rtasida bir necha bor siyosiy maslahatlashuvlar, jumladan, 2021-yil Londonda "O'zbekiston va Buyuk Britaniya o'rtasidagi strategik muloqot" doirasida muhim siyosiy va iqtisodiy muloqotlar, shu bilan birga O'zbekistonda olib borilayotgan "Yangi O'zbekiston" islohotlarini, xususan, inson huquqlari, sud — huquq islohotlari, so'z erkinligi va gender tenglik borasidagi sa'y-harakatlarini Buyuk Britaniya qo'llab-quvvatlamogda. [4;456].

Ikkala davlat BMT, Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi, va boshqa ko'plab xalqaro tashkilotlar doirasida, hamda BMT doirasida, terrorizmga qarshi kurash, iqlim o'zgarishi, barqaror rivojlanish maqsadlari (SDGs) borasida, YeXHT doirasida esa O'zbekistonda

demokratik islohotlar, saylov tizimining oshkoraligi, sud mustaqilligi kabi yo'nalishlarda Britaniya tomonidan texnik va maslahat yordami ko'rsatish bilan birga Buyuk Britaniya Markaziy Osiyodagi xavfsizlik, ayniqsa Afg'oniston bilan bog'liq muammolar, ekstremizm va narkotik moddalar savdosiga qarshi kurashda O'zbekiston bilan yaqin hamkorlik qilmoqda. 2021-yil Afg'onistondagi siyosiy vaziyat o'zgargach, O'zbekistonning tranzit va diplomatik vositachi sifatida tutgan o'rni Britaniya siyosatchilari tomonidan yuqori baholandi.

O'zbekiston va Buyuk Britaniya o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar diplomatik munosabatlar o'rnatilgan dastlabki kunlardan boshlangan. 1994-yilda "Savdo va iqtisodiy hamkorlik to'g'risida hukumatlararo bitim" imzolandi. Bu ikki davlat o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashda muhim rol o'ynadi. [5; 32-b].

O'zbekistonning Buyuk Britaniya bilan tovar aylanmasi so'nggi yillarda sezilarli o'sdi. 2021-yilda O'zbekiston Buyuk Britaniyaning GSP Enhanced Framework tizimiga qo'shildi. Bu tizim Paxta va to'qimachilik mahsulotlari, Qishloq xo'jaligi mahsulotlari, Kimyo mahsulotlari, Sanoat uskunalari, Dori-darmon va tibbiyot uskunalari, Avtomobillar va ehtiyot qismlar kabi eksport qilinadigan mahsulotlar uchun bojxona imtiyozlarini taqdim etdi. [6; 989-b].

2023-yilda ikki tomonlama savdo hajmi 350 million AQSH dollaridan oshgan bo'lib, bu ko'rsatkich yildan-yilga o'sib bormoqda. Buyuk Britaniya O'zbekistonda faoliyat yuritayotgan yirik xorijiy investorlar qatoriga kiradi. Britaniyaning "British American Tobacco", "Rothschild & Co", "AMEC Foster Wheeler" kabi kompaniyalari energetika, moliya va sanoat sohalarida sarmoya kiritgan.

Bundan tashqari, Buyuk Britaniya Yashil energetika (quyosh va shamol energiyasi), Farmatsevtika sanoati, Bank-moliya tizimi (kapital bozorini modernizatsiyalash) bilan birgalikda quyidagi sohalarida ham sarmoya loyihalari amalga oshirilmoqda. Uzbek-British Trade and Investment Council (UBTIC) ikki tomonlama iqtisodiy aloqalarni muvofiqlashtirish va yangi loyihalarni ilgari surishdagi muhim platforma hisoblanadi. [7; 19-b.].

O'zbekistonda Britaniya universitetlari filiallarining faoliyati (xususan, WIUT – Westminster International University in Tashkent) nafaqat ta'lim, balki innovatsion iqtisodiyot, raqamli texnologiyalar va startaplar rivoji uchun ham zamin yaratmoqda. Shuningdek, British Council orqali ingliz tili va kasbiy tayyorgarlik dasturlari orqali iqtisodiy sohadagi malakali kadrlar yetishtirishga hissa qo'shilmqda.

"Yangi O'zbekiston" strategiyasi doirasida hukumat ochiq iqtisodiyotga o'tish, investorlar uchun qulay muhit yaratish, byurokratiyani yo'qotish kabi chora — tadbirlarni amalga oshirmoqda. Buyuk Britaniya bu islohotlarni qo'llab-quvvatlab, Raqamli iqtisodiyot, "Yashil" energetika va ekologik innovatsiyalar, Barqaror qishloq xo'jaligi va suv resurslarini boshqarish, Startaplar va texnoparklar rivoji kabi yo'nalishlarda hamkorlikni chuqurlashtirishni rejalashtirmoqda. [8;257-b.].

1992-yildan madaniy sohalarida ham hamkorlik rivojlana boshladi. 1996-yildan ingliz tili va madaniyatini targ'ib qilish bilan bir qatorda, O'zbekiston madaniyatini Britaniya jamoatchiligiga tanitish maqsadida Toshkentda British Council ofisining ochildi.

Ikki davlat o'rtasida madaniy almashinuvlar doirasida san'at va teatr sohasidagi hamkorliklar alohida o'rin tutadi:

-O'zbek milliy teatr san'ati Britaniyada ko'plab sahna ko'rinishlari bilan namoyon bo'lgan.

-2019-yilda Londonda O'zbekiston madaniyati haftaligi doirasida teatr chiqishlari, raqslar, milliy kuylar va liboslar taqdim etildi.

-Britaniyalik aktyor va rejissyorlar O'zbekistonga tashrif buyurib, seminar-treninglar o'tkazgan.

O'zbekistonning boy arxeologik, tarixiy va badiiy merosi Britaniya ilmiy va madaniy doiralari e'tiborini tortmoqda va bu hamkorliklar quyidagi sohalarni mustahkamlamoqda:

- British Museum va O'zbekiston Tarix muzeyi o'rtasida ilmiy — tadqiqot va ko'rgazma loyihalari amalga oshirildi;
- 2022-yilda Buyuk Britaniyaning "The Art Newspaper" nashri Samarqand va Buxoroning madaniy merosi haqida maxsus tahliliy maqola chop etdi;
- O'zbekistonning qadimiy yodgorliklarini saqlash va restavratsiya qilishda Britaniyalik mutaxassislar ishtirok etmoqda;
- O'zbekiston yozuvchilari va adabiyotshunoslari Buyuk Britaniyada o'tkazilayotgan xalqaro adabiy forumlarda qatnashmoqda;
- O'zbek yozuvchilari asarlari ingliz tiliga tarjima qilinmoqda;
- Britaniya nashriyotlari bilan hamkorlikda tarjima loyihalari amalga oshirilmoqda;
- British Council tomonidan O'zbekistonda ingliz tilidagi adabiy tanlovlar, yozgi maktablar va she'riyat kechalari tashkil etilmoqda.
- O'zbekiston va Buyuk Britaniya o'rtasidagi madaniy hamkorlik siyosiy diplomatiyaning ham muhim qo'shimchasi hisoblanadi;
- Xalqaro festivallar, film namoyishlari, fotoko'rgazmalar ikki xalq o'rtasida o'zaro anglashuv va ishonchni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.[10;19-b.].

2021-yildan buyon "Cultural Heritage Weeks", "Uzbek Art in London" kabi madaniy tadbirlar ikki davlat diplomatik aloqalarini "yumshoq kuch" (soft power) tamoyili asosida mustahkamlashda qo'llanilmoqda.

Kelgusi yillarda O'zbekiston va Buyuk Britaniya o'rtasidagi madaniy hamkorlik quyidagi yo'nalishlarda kengayishi kutilmoqda:

- Raqamli san'at va multimediali ko'rgazmalar tashkil etish;
- O'zbekistonning madaniy brendi sifatida milliy kinolarni xalqaro festivallarda targ'ib qilish;
- Madaniy turizm asosida qo'shma loyihalar yaratish;
- Talabalar va san'atshunoslar uchun amaliyot va almashinuv dasturlarini yo'lga qo'yish.[11].

O'zbekiston va Buyuk Britaniya o'rtasidagi ta'limiy aloqalar 1990-yillarning boshidan boshlab shakllana boshlagan. 1996-yilda Toshkentda British Council vakolatxonasi ochilishi bu borada muhim burilish nuqtasi bo'ldi. British Council ta'lim va madaniyat sohasida ikki tomonlama loyihalarni amalga oshirish, ingliz tilini o'qitish va yoshlar uchun imkoniyatlar yaratishga xizmat qilmoqda. [9; 25-b.].

Ta'lim sohasidagi eng yirik hamkorlik loyihasi — bu Westminster xalqaro universiteti (WIUT) bo'lib, u 2002-yilda Toshkentda tashkil etilgan. Ushbu universitet Buyuk Britaniya ta'lim dasturlarini O'zbekistonda amalga oshiruvchi yetakchi oliy ta'lim muassasasidir. WIUT quyidagi xususiyatlarga ega:

- Britaniya akademik standartlari asosida o'quv dasturlari;
- Xalqaro professor-o'qituvchilar;

-Bitiruvchilarga Britaniya diplomi beriladi.

Bundan tashqari, O'zbekistonda boshqa Britaniya universitetlari bilan hamkorlikda ochilgan filiallar va qo'shma dasturlar soni ortib bormoqda. Jumladan:

-London Metropolitan University bilan hamkorlikdagi dasturlar;

-Cambridge Assessment orqali IELTS, A-Level kabi xalqaro imtihon markazlari. [13].

Buyuk Britaniya hukumati tomonidan moliyalashtiriladigan Chevening stipendiyasi har yili O'zbekiston yoshlari uchun magistratura bosqichida Buyuk Britaniyada o'qish imkonini yaratadi. Bu dastur:

-Yetakchilik salohiyatiga ega yosh mutaxassislar uchun mo'ljallangan;

-O'zbekistondagi davlat xizmatchilari, tadqiqotchilar va mutaxassislar uchun katta imkoniyatlar beradi.

Shuningdek, Erasmus+, Newton–Al-Farabi hamkorlik dasturlari, turli konferensiyalar, yozgi maktablar va o'qituvchilar malakasini oshirish kurslari orqali ikki davlat ta'lim tizimlari o'zaro tajriba almashmoqda. British Council tomonidan amalga oshirilayotgan loyihalar ingliz tilini o'qitish sifatini oshirishga xizmat qilmoqda:

-O'qituvchilarni tayyorlash va qayta tayyorlash;

-Onlayn ta'lim resurslari va mobil ilovalar;

-“English for Education Systems” va “Teaching for Success” kabi xalqaro dasturlar. [8; 258-b.].

O'zbekiston maktablari va kollejlarida ingliz tili faniga alohida e'tibor qaratilayotgani Britaniya bilan hamkorlikni kengaytirishga xizmat qilmoqda.

2022–2024-yillarda O'zbekiston hukumati tomonidan “Ta'lim sifatini oshirish” bo'yicha e'lon qilingan milliy dasturlar doirasida Britaniya bilan hamkorlik quyidagi yo'nalishlarda kuchaymoqda:

-STEM fanlarini (matematika, informatika, biologiya) ingliz tilida o'qitish;

-Onlayn ta'lim platformalarini joriy qilish;

-Birgalikda ilmiy tadqiqotlar olib borish;

-Qo'shma doktorantura va aspirantura dasturlari yaratish.

Shuningdek, O'zbekistonning xalqaro universitetlar reytingiga kirish strategiyasi doirasida Buyuk Britaniya bilan hamkorlik asosida ilmiy maqolalar, konferensiyalar va loyiha grantlari soni ortmoqda. [16].

Xulosa. O'zbekiston va Buyuk Britaniya o'rtasidagi munosabatlar 30 yildan ortiq davr mobaynida o'zaro hurmat, manfaatdorlik va tenglik asosida shakllanib, ko'plab sohalarda ijobiy rivojlanmoqda. Ayniqsa, ta'lim, iqtisodiyot, madaniyat va siyosat sohaslaridagi hamkorlik ikki davlat o'rtasidagi aloqalarning chuqurlashishiga xizmat qilmoqda. Kelgusida bu munosabatlarni yanada rivojlantirish uchun raqamli diplomatiya, yashil texnologiyalar va yoshlar siyosati yo'nalishlari ustuvor ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston va Buyuk Britaniya o'rtasidagi siyosiy munosabatlar mustahkam diplomatik aloqalar, xalqaro tashkilotlarda hamkorlik va global xavfsizlik bo'yicha hamfikirlikni rivojlantirmoqda. Iqtisodiy sohada esa boj imtiyozlari, savdo-sarmoya hamkorliklari, ta'lim va innovatsiya sohalari takomillashuviga hissa qo'shmoqda. Ta'lim sohasida WIUT, Chevening, British Council kabi ta'lim platformalari orqali minglab o'zbekistonlik yoshlar zamonaviy bilimlarga ega bo'lish imkonini qo'lga kiritmoqda. Madaniy hamkorlik nafaqat san'at va madaniyatni boyitish, balki aloqalarni yangi bosqichga ko'tarishga hissa qo'shmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008. 111-b.
2. Toshqulov B. O'zbekiston tashqi siyosati: asosiy yo'nalishlar va strategiyalar – T.: Iqtisodiyot, 2016.115-b.
3. Жахангиров Б.Б. Научно-технические связи Узбекистана с зарубежными странами // Бюллетень науки и практики. 2020. -Т.6. №.8. -С.285.
4. Ziyodov K. Markaziy Osiyo va Buyuk Britaniya munosabatlari tarixiy retrospektivada, – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.456-b.
5. Xoliqov A. Buyuk Britaniya tashqi siyosatining O'zbekistonga nisbatan yondashuvi, – “Jahon siyosati” jurnali, 2021, №3.32-b
6. Jahongirov B. B. O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan ilm-fan sohasidagi hamkorlik aloqalari //Academic research in educational sciences.2021. – T. 2. – №. 2. 989-b.
7. Akbarov M., Raxmonqulov D. O'zbekiston va Buyuk Britaniya o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlikning bugungi holati va istiqbollari – “Iqtisodiyot va innovatsiya” jurnali, 2022, №2.19-b.
8. Jahongirov B. B. O'zbekiston fanlar akademiyasining xorijiy mamlakatlar bilan ilmiy-texnikaviy aloqalari. QarDU xabarlar Ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal. Maxsus son (Ijtimoiy fanlar) Qarshi. 2020.257-b.
9. Ergashev S. Buyuk Britaniya bilan ta'limiy loyihalar: “Chevening” stipendiyasi va boshqa dasturlar – “Ta'lim va Jamiyat” jurnali, 2023. №4.25-b.
10. Жахангиров Б. Б. Научно-техническое сотрудничество узбекистана с зарубежными странами // Наука и образование: проблемы и тенденции развития. -2016. №.1.-С.19.
11. British Council Uzbekistan – Ta'lim, ingliz tili va madaniy almashinuv loyihalari (www.britishcouncil.uz)
12. University of Westminster – O'zbekistondagi qo'shma dasturlar, ayniqsa WIUT (Westminster International University in Tashkent) faoliyati.
13. O'zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi rasmiy axborotlari (www.mfa.uz)
14. Britain-Uzbekistan relations // UK Government official website – <https://www.gov.uk/government/world/uzbekistan>
15. British Council Uzbekistan – faoliyati va investitsiya loyihalari haqidagi hisobotlar.
16. O'zbekiston Respublikasi Investitsiyalar, sanoat va savdo vazirligi (www.invest.gov.uz) – Britaniya bilan savdo va investitsiya ma'lumotlari.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE ACTIVITY OF THE CATHOLIC CHURCH IN THE REGION DURING THE TIME OF AMIR TEMUR

Kenjayev Sardor Nurmurod o'g'li

independent researcher

Department of Social Sciences at Bukhara State Pedagogical Institute,

Doctor of Philosophy (PhD) in History, Associate Professor

E-mail: sardorkenjayev46@gmail.com

Abstract. This article scientifically substantiates ideas about the religious life in the region during the Middle Ages, specifically regarding the activities of Amir Temur and the Timurids, focusing on the activity of the Catholic Church during the time of Amir Temur.

Keywords: Catholic Church, religion, interreligious relations, Amir Temur, Timurids, geographic Orteliy, Lev X, Pope Clement VII.

AMIR TEMUR DAVRIDA MINTAQADA KATOLIK CHERKOVI FAOLIYATI

Kenjayev Sardor Nurmurod o'g'li

Buxoro davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar kafedrası mustaqil izlanuvchisi

tarix fanlari falsafa doktori (PhD)., dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'rta asrlar tarixida Amir Temur va temuriylar davrida mintaqada diniy hayot, katolik cherkovi faoliyatining Amir Temur davridagi faoliyati xususidagi fikrlar ilmiy jihatdan dalillangan.

Kalit so'zlar: katolik cherkovi, din, dinlararo munosabat, Amir Temur, temuriylar, geograf Orteliy, Lev X, papa Klement VII.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N02>

Kirish. Movarounnahr va Xuroson mintaqasida Marv xristianlari to'g'risidagi ma'lumotlar eng qadimgi hisoblanadi. Beruniy ma'lumotlari aytishicha, Marvda Iso Masih tug'ilganidan 200 yil o'tgach, ushbu din rohib Baraxiy tomonidan olib kirilgan. Arxeologik ma'lumotlar esa Marv shahri atrofida xristian ehromining III — IV asrlarda faoliyat ko'rsatgani haqida ma'lumot beradi. Markaziy Osiyo hududida arxeologik qazilmalar natijasida V — XIV asrlarga mansub deb topilgan ko'plab xristianlik yodgorliklari, jumladan ibodatxona va monastirlarning xarobalari, freskali ikona yozuvlari, matolarga bitilgan ikonalar, Injil qissalari tasvirlangan keramikalar, bo'yinga osiladigan xoch va medallar hamda xristianlik timsoli tushirilgan davlat tangalari, minglab xoch tushirilgan qabr toshlar yoki qabr ustiga qo'yilgan xochlar ahamiyatga e'tiborga loyiqdir. Taxminan XIV-asrda xristianlik dining ta'siri kamayishi natijasida pasayishni boshladi. Pasayish omillari orasida mintaqaga tarqalib, u yerda yashovchi xristian jamoalarining ko'p qismini o'ldirilib ketishiga asosiy omillar sifatida gan vabo kasalligiga chalinganligi tufayli bunday jamoalar kamayib keta boshladi. Boshqa ayrim bir

jamoalar nasroniylar, ehtimol, iqtisodiy-ijtimoiy sabablarga ko'ra Islomni qabul qilganlar. Temuriylar davrida siyosiy vaziyat, ehtimol, qiynalayotgan jamoani yanada keskinlashtirgan.

Adabiyotlar sharhi. Amir Temur davrida mintaqada katolik cherkovi faoliyatiga oid bo'lgan manbalar, manbaviy ahamiyatga ega asarlar ilmiy jihatdan tahlillangan.

Metodologiya. Amir Temur davrida mintaqada katolik cherkovi faoliyati mavzusini ilmiy jihatdan tahlil qilish, pedagogik metodlar orqali talabalarga yetkazishda zamonaviy interfaol, multimedia, xronokross usullaridan foydalangan holda mavzuni yoritishdan iborat.

Muzokara. Amir Temur davrida mintaqada katolik cherkovi faoliyatida mavzusida manbaviy ahamiyatga ega asarlar tizimli tahlili qiyosiy jihatdan klassifikatsiya qilingan.

Natijalar. Mazkur mavzuda fikr bildirilgan tarixiy, dalillangan faktlar ilmiy jihatdan o'zining natijaviyligi va amaliyotga joriy etilganligi bilan izohlanadi.

Xabarlariga ko'ra, Samarqand va O'rta Osiyodagi oxirgi nasroniylar uning nabirasi Mirzo Ulug'bek tomonidan ta'qib qilingan. Biroq, ishonchli yozuvlar yo'qligi sababli, mintaqadagi suriyalik nasroniylarning kamayishi bilan bog'liq tafsilotlar qorong'iligicha qolmoqda. 1867-yilda ruslar hukmronligi davrida, rus va yevropalik ko'chmanchilar va zobitlarga xizmat qilish uchun yirik shaharlarda pravoslav cherkovlari qurilgani mintaqaga Xristianlik dinining qaytishiga asos bo'lgan. U (Amir Temur) nasroniylar uchun noqulay bir vaqtda Yevropa ustida paydo bo'ldi. Lotin cherkovida Buyuk parchalanish yuz berdi, shu davrda o'lat tarqalishi va bu kasallikning feodal o'rtasidagi nizolar bilan qorishib ketdi, darvozalari oldida usmonli turklar turgan sillasi qurigan Vizantiya saltanati o'z taqdirining nima bo'lishini itoatkorona kutardi. Shunga qaramay, Yevropa uchun umid chaqmoqlari chaqnadi. Sharqdan Usmonli turklar mulki tomon son-sanoqsiz suvoriy qo'shinlariga bosh bo'lib zakovat sohibi, mohir shaxmatchi, ilohiyotchi, malakali buyuk qo'mondon Amir Temur yaqinlashib kelardi. Binobarin, Amir Temur XV—XVI asrlarda Yevropada siyosiy doiralarda (katolik cherkovi va o'sha davrdagi eng qudratli mustabidlar orasida) mashhur bo'lgan, u haqda Piy II, 1513-yilda papa Lev X va papa Klement VII saroyiga kelgan Djovio, 1575-yilda ispan qiroli Filipp II ning xaritakashi bo'lgan geograf Orteliy, Karlning muarrixii Pedro Meksiyalilar yozishgan. Kichik Osiyoda bo'lgan vaqtda Amir Temur Fransiya qiroli Karl VI va ingliz qiroli Genrix IV bilan olib borgan diplomatik yozishmalarida G'arb mamlakatlari bilan muntazam savdo aloqalari o'rnatish istagini bildiradi. Savdogarlarning diniy mansubligidan qat'i nazar, ularni savdo erkinligi bilan ta'minlash ikki tomondan qo'yilgan muhim shartlardan biri edi. Qirollarning xatlarida xristian savdogarlarning ham shaxsiy, ham savdo sohasidagi savdolini oshirish zarurligi uqtirib o'tilgan. Genrix IV dan kelgan maktubda Mirzo Mironshoh «Mirassa Amirassa» deb atalgan. Qirol Mironshohning katoliklarga bo'lgan do'stona va xayrixohlik munosabatlari va «ayniqsa diniy arboblarga va franko-katoliklarga lutfi karam baxsh etib, nasroniy savdogarlarning shaxsiy va faoliyat xavfsizligini ta'minlaganligi va barobariga savdo g'araziga xayrixohligi» uchun minnatdorchilik izhor etadi. Maktubda, «buyuk podshoh katolik dinining homiysi... bundan keyin ham bu qadar tavfiqli va saodatli niyatlardan voz kechmasligiga» umid bildiriladi, hamonki «janobi oliylari o'z xohishlari bilan xudoning shukri uchun davlat ishlariga taalluqli ba'zi masalalar xususida va shu vaqtdan boshlab sulh borasida biz bilan do'stona bitim tuzishga iroda etibdilar, janobi oliylari bilishni lozim topsinlarkim, biz ana shu bitimga bizning nomimizdan mazkur arxiyepiskop imzo chekishini astoydil istaymiz». Angliya qiroli arxiyepiskop Ioannga to'la ishonishini bildiradi: u inglizlarning ishlaridan yaxshi xabardor. Maktub bunday yakunlanadi: «Bizning iltimosimizga ko'ra ham, uning oliy martabasiga ko'ra ham (arxiyepiskopning) so'zlariga to'la ishonishingizni

so'raymiz, shuningdek unga bo'ysunganlarning hammasini va maxsus biriktirilgan yana necha shaxsni ham qabul qilishingizni so'raymiz, bizga hammasini aniq tavsif etingki, biz ham o'z tarafimizdan janoblarning istaklarini bajo keltirgaymiz» Maktub London shimolidagi Xortfordda fevral oyida, aniqlanishicha, 1402-yilda (maktubda yil ko'rsatilmagan) yozilgan. Genrix IV ning Amir Temurga maktubi Sohobqironning hozirgacha saqlangan maktubiga javoban yozilgan. Yuqoridagi holatlar Amir Temur va temuriylar davrida xalqaro munosabatlar va diplomatiyalarning tarixida qo'shni davlatlar bilan diplomatik aloqalar olib borganligidan dalolat beradi. U shunday boshlanadi: «Genrix, xudoning marhamati bilan Angliya va Fransiya qiroli, shuningdek Irlandiya hokimi, buyuk va qudratli podshoh Temurbekka, Tangrini sevuvchi do'stga, hammasining xaloskoriga salom va tinchlik bo'lsin». Maktubda aytiladiki, Amir Temurning Angliya qiroliga mudom do'stlik munosabati (bu haqda u arxiyepiskop Ioannan biladi), qirol bunga arzimasa ham, Angliyada yuqori baholanadi. Amir Temurga buning uchun minnatdorchilik bildiriladi. Qiroli Amir Temur fuqarolari bilan Genrix fuqarolari o'rtasida erkin savdo munosabatlarini o'rnatish haqidagi taklifga rozilik bildiradi. U yana yozadi: «bundan keyin ham bizga va fuqarolarimizga mudom xayrixohligingiz bilan tasarrufingizdagi mulkingizga borsalar va sizning savdogarlaringiz ham bizning mulkimizga kelishsa, biz shuning tarafdorimiz». Ibn Arabshoh ma'lumotlaridan kelib chiqqan xulosalarni Amir Temur saroyiga 1403-1406-yillarda kelgan Kastiliya (Ispaniya) qiroli Enrike III (1390-1407-yy)ning elchisi Rui Gonsales de Klavixo yozib qoldirgan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Uning 1406-yilda o'z vatani – Ispaniyaga qaytgandan keyin chop etilgan “Samarqandga Temurbek saroyiga sayohat kundaligi” asarida Amir Temur davlatida xristian dinining yakovitlar, yunon katoliklari, nestorianlar, arman grigoryan cherkoviga e'tiqod qiluvchilarning tinch va osuda hayot kechirishlari bilan bog'liq ma'lumotlar yozib qoldirilgan. Shuningdek, asarda xristianlikning Xitoy va Hindistonga qadar tarqalganligi va bu yerlardagi nasroniylarning ham Amir Temur saltanatiga bo'ysunishi haqida aytib o'tiladi[3;-130]. Amir Temur hukmronligi davrida barcha din vakillari ahillikda yashaganliklari, Temur qo'shinida turli e'tiqoddagi kishilar bo'lganligini o'sha davr tarixchilarining asarlaridagi ma'lumotlar tasdiqlaydi. Jumladan, Ibn Arabshoh o'zining “Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur” (“Temur tarixida taqdir ajoyibotlari”) asarida: “Temur askarlari ichida butparast turklar, olovga sajda qiluvchi majusiy ajamlar, kohinlar-u sehrgarlar, zolimlar-u munkarlar bor edi. Butparastlar (o'z) sanamlarini ko'tarib yurar, kohinlar esa kalomlarini saj' bilan ifoda qilardilar. Ushbu ma'lumotlardan Amir Temur askarlari ichida turli din vakillari, jumladan, xristianlar ham mavjud bo'lganligini anglash qiyin emas. Albatta, Ibn Arabshoh Amir Temurga bo'lgan nafratini ham yashirib o'tirmaydi. Temuriylar davlatida xristianlikka alohida e'tibor mavjud bo'lganligini G'arb olamida Amir Temurning uchinchi o'g'li Mironshoh “xristian dinining homiysi” sifatida mashhur bo'lganligi fakti ham isbotlaydi. Amir Temur askarlari orasida xristianlarning bo'lganligini bejizga emas. Chunki, o'sha davrlarda papalar tomonidan jo'natilgan missionerlar ayrim ko'chmanchi hayot tarzida umrguzaronlik qiluvchi qabilalar orasida xristianlikni yoyishga muvaffaq bo'lgan edilar. O'sha davrda qandaydir Ioann Yelemozina ismli ruhoni tomonidan chop etilgan “Liber historiarum” asari bu haqda bizga qiziqarli ma'lumotlarni beradi[2; 96]. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqib, Amir Temur hukmronligi davrida xristian dini Markaziy Osiyo, Eron mintaqalarida mavjud bo'lib, ularga nisbatan hech qanday diniy va siyosiy ta'qib olib borilmagan, deya xulosa chiqarish mumkin. Xristian dini ixlosmandlari Amir Temur saltanatida o'z e'tiqodlariga erkin sig'inishda davom etganlar. Ayrim G'arb olimlari ta'kidlaganlaridek, Amir Temurning

mutaassib musulmon bo'lmaganligi hamda uning diniy bag'rikenglik siyosatini olib borganligini imkon qadar yoritishga harakat qilindi. O'z o'rnida ta'kidlash lozimki, bu davrda xristianlik dinining katolik mazhabi targ'iboti ham davom ettirilganligiga aslo shubha yo'q. Chunki, Amir Temur davlati o'z qudratining cho'qqisida bo'lgan 1393-yilda Urganchda katolik yeparxiyasi qayta tashkil etilgan edi. Xulosa qilib aytganda, Amir Temur o'z hukmronligi davrida saltanat hududidagi katolik, nestorian, monofizist, arman milliy cherkovi, zix (cherkas) cherkovi, yunon cherkovi, yakovitlar kabi xristian diniga e'tiqod qiluvchi ko'pdan-ko'p aholi tabaqalarini musulmonlar kabi erkin yashashlari, o'z dinlari va e'tiqodlariga erkin sig'inishlari uchun barcha imkoniyatlarni yaratishga harakat qilgan. Bu esa, uni diniy mutaassiblikda ayblagan ayrim mualliflar fikr mulohazalarning ochiq-oydin tuhmat ekanligini ko'rsatadi. Turli adabiyotlarga ko'ra, XIII-XIV asrlarda Amir Temur va temuriylar poytaxti vazifasini bajargan, o'z davrining yirik iqtisodiy, madaniy markazlaridan bo'lgan Samarqand shahrida katoliklarning missionerlik faoliyati natijasida vujudga kelgan avliyo Ioann cherkovi faoliyat ko'rsatgan. Bu ma'lumot Amir Temur davrida xristianlikning ta'qib ostiga olinmaganligini ko'rsatib beradi. Turli G'arb mualliflari kitoblarida tasvirlangan diniy ta'qib va Amir Temurning mutaassib musulmon bo'lganligi haqidagi fikrlar shunchaki uydirma bo'lgan, xolos. Amir Temur davlatida xristian dinining barcha mazhablari rivojlanganligi alohida xarakterlidir. Jumladan, bu davrda Kichik Osiyodagi yunon xristian cherkovi, monofizistlar, gruzin va zix (cherkaslar) cherkovi, mel'kitlar, Antioxiya va Iyerusalim patriarxlariga bo'ysunuvchilar, maronitlar, Salavkiya-Ktesifon cherkoviga bo'ysunuvchi nestorianlar, arman milliy cherkovi hamda yakovitlar o'z e'tiqodlariga bimalol amal qilib yashardilar. G'arb tarixchilari ta'kidlaganidek, Amir Temur yakovitlarni diniy ta'qib orqali jazolaganligi bilan bog'liq ma'lumotlar tarixiy manbalar orqali o'z tasdig'ini topgan emas. Ehtimol, XIV asrda Xorazmda bu mazhabning keng tarqalgani va Amir Temurning Xorazmga bir necha marotaba harbiy yurish uyushtirishi bu uydirmaning vujudga kelishiga sabab bo'lgandir. Ammo, mahalliy aholining katta qismi e'tiqod qilgan islom dinidagilar ham bu harbiy harakatlarda katta zarar ko'rgan bo'lishi tabiiy. Jan-Pol Ru ma'lumotlarida Amir Temurning harbiy harakatlar amalga oshirish jarayonida qisman gruzin va arman cherkovlariga zarar keltirganligi haqida aytib o'tiladi [5; 203-204].

Xulosa. Temur vafotidan so'ng yurtiga qaytgan tarixchi Ibn Arabshoh ma'lumotlari tasdiqlaydi. Ibn Arabshohning yozishicha: "Temur Chingizxon qoidalariga e'tiqodli bo'lib, (uning nazmida) ushbu qoidalar islom dinidagi fiqh furu'lari kabi edi. U Chingizxon qoidalaridan yurib, uni Muhammad shariatidan ustun tutar edi. Shuningdek, har bir chig'atoylik, Dasht, Xitoy va Turkiston ahli va o'sha avomlarning hammalari tangri la'natlagan Chingizxon qoidalarini islom qoidalaridan ustun qo'yardilar. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib bimalol ayta olamizki, mo'g'ullar istilosi davriga qadar ham yurtimizda va boshqa Sharq elatlari orasida xristianlikka e'tiqod qiluvchilar soni anchagina edi. Mo'g'ullarning diniy e'tiqodda erkinlik berish siyosati esa barcha dinlar taraqqiyotiga yo'l ochadi. Bu davrda, ayniqsa, xristianlik dini va uning mazhablari erkin rivojlanish jarayonini boshdan kechirgan. Ayrim mo'g'ul xonzodalari va xonlari ham xristianlikning katolik diniga o'tib, uning targ'ibotiga homiylik qiladilar. Ayni paytda, ko'pgina mo'g'ul hukmdorlarining islomdan boshqa dinlarni rag'batlantirishi musulmon tarixiy adabiyotlarida ularning islom diniga zug'um qiluvchi, ta'qib o'tkazuvchilar sifatida baholanishiga ham sabab bo'lgan edi. Mo'g'ullar istilosi davrida, shuningdek, shomonlik (qam), buddaviylik, yahudiylik va boshqa dinlarning rivojlanishi va o'z

muxlislarining erkin e'tiqod qilishlari uchun keng imkoniyat yaratildi. Turk-mo'g'ul an'analari mahalliy o'troq an'analar bilan qorishib ketdi. Keyingi davrlarda bu an'analar ta'sirining islom dini mafkurasi bilan qo'shilib borishi kuzatiladi. Bu esa shomonlik e'tiqodi qoldiqlarining bugungi kunga qadar yashab qolishini ta'minlab bergan. Yana ta'kidlash lozimki, Sohibqiron Amir Temur saltanati hududida xristianlik dinining turli mazhab va oqimlariga e'tiqod qiluvchilar tinch hayot kechirib, ular uchun e'tiqod erkinligi ta'minlab berildi. Bu esa ayrim G'arb mualliflari tomonidan Amir Temurga nisbatan islom dinining fanati sifatida qaralishi mutlaqo tuhmat ekanligini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, mo'g'ullar hukmronligi va Amir Temur saltanati mavjud bo'lib turgan davrlarda xristianlik, buddaviylik, yahudiylik va boshqa din vakillari yurtimiz ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida o'ziga xos mavqega ega bo'lganlar. Chingizxon davridan boshlab amalga oshirilgan diniy bag'rikenglik siyosatini dastlab mo'g'ul hukmdorlari, so'ngra Amir Temur va temuriylar davom ettirganliklari ushbu davlatlarda markaziy hokimiyat qudrati kuchayishining asosiy omillaridan biri edi. Biz esa Chingizxon va Amir Temurning diniy bag'rikenglik siyosati davlatning mustahkamligi kafolati bo'lganligini inobatga olgan holda bu siyosat ularning ulug'vorlik sifatlaridan biri ekanligini bimalol e'tirof eta olamiz.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Клавихо, Руи Гонсалес де. Буюк Амир Темур тарихи (1403-1406); Тарж., У. Жўраев // Амир Темур Европа элчилари нигоҳида / Масъул муҳаррир А. Х. Саидов. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – Б. 130.
2. Ибн Арабшоҳ. Темур тарихида тақдир ажойиботлари / Араб тилидан таржима ва изоҳларни, сўз бошини У. Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. К. 2. – Т.: Меҳнат, 1992. – Б. 96.
3. Приходко Г. История христианства в Казахстане и Средней Азии в средние века (URL: catholic-kazakhstan.org/hist/3.html). С. 145.
4. Религии, распространенные www.orexca.com/rus/religia.shtml.
5. Ру Ж.-П. Тамерлан / Жан-Поль Ру; пер. с фр. Е. А. Соколова; послесл. В. Л. Егорова; прил. – 4-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2007. – С. 203-204.
6. <https://uz.wikipedia>
7. <https://eurasianet.org/>

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF THE NEWSPAPER "TARZHUMAN" IN THE STUDY OF THE HISTORY OF KHOREZM

Atamuratova Dilafruz Rashidovna

Doctor of Philosophy in Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of "History" of the Abu Rayyhon Beruniy

Urgench State University

Abstract. Muhammad Rahimkhan II, like Abdulahad, was supposed to meet with "Tarzhuman" during his visit in 1883 and expressed a desire to subscribe to the newspaper. Gasprinsky was very proud that these high-ranking officials had subscribed to his newspaper and become its readers as early as 1887. From the above, it can be assumed that the Khan of Khiva was familiar with Gasprinsky's ideas and activities from the very beginning, thanks to his newspaper. The article expresses an opinion on the importance of the "Tarzhuman" newspaper and the significance of the news it published.

Keywords: press, newspaper, "Tarzhuman", socio-political life, news.

XORAZM TARIXINI O'RGANISHDA "TARJIMON" GAZETASINING AHAMIYATI

Atamuratova Dilafruz Rashidovna

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Abu Rayyhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti "Tarix" kafedrasida dotsenti

Email: atamuratovadilafruz@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-0804-0512>

Annotatsiya. Muhammad Rahimxon II ham xuddi Abdulahad singari 1883-yilda tashrifi chog'ida "Tarjimon" bilan tanishib qolgan va unga obuna bo'lish istagini bildirgan bo'lsa kerak. Gasprinskiy bu yuqori mansabdor shaxslar 1887-yildayoq uning gazetasiga obuna bo'lgan va o'quvchi bo'lganidan juda faxrlanar edi. Yuqoridagilardan shuni taxmin qilish mumkinki, Xiva xoni o'z gazetasi orqali Gasprinskiyning g'oyalari va faoliyati bilan boshidanoq tanish bo'lgan. Maqolada mazkur "Tarjimon" gazetasining ahamiyati va unda keltirilgan xabarlarining ahamiyati borasida fikr bildiriladi.

Kalit so'zlar: matbuot, gazeta, "Tarjimon", ijtimoiy-siyosiy hayot, xabar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N03>

The newspaper "Tarzhuman" was first published in Bakhchisaroy in April 1883 by Gasprinsky. He worked as the newspaper's editor until the end of his life, that is, until 1914. After the death of Gasprinsky, his colleague Hasan Sabri Ayvazov and his son Rifat Gasprinsky continued to publish the newspaper until early 1918. Muhammad Rakhimkhan II subscribed to and read Gasprinsky's newspaper "Tarzhuman", but it is unknown when he received it. Muhammad Rakhimkhan II made his first official visit to Russia in 1883, on the occasion of the accession to the throne of the new Russian emperor Alexander III. The first essays about Khiva and its ruler appeared in the Russian press after Khiva became a protectorate of Russia. The Russian press attached political significance to Muhammad Rakhimkhan II's first visit in 1883 [1].

The April 12, 1891 issue of the newspaper covered the issue of goods delivery, and it was reported that starting from March 6 of the same year, horses from Chorjoi to Petro-Aleksandrovsk and Khiva could deliver 4,000 pounds of manufactured goods to Khiva and Petro-Aleksandrovsk, and 3,000 pounds of sugar alone[4]. Trade with the Khiva Khanate Petro-Aleksandrovsk was the main intermediary region in trade, and in order to develop trade with Khiva, a large interconnected caravanserai was being built in the Aleksandrovsky fortress, where it was planned to carry out wholesale and retail trade in various goods adapted to oriental tastes [5]. The 1891 issues of the newspaper, under the topic "Bukhara", told about the historical and geographical situation, population, and partial history of Bukhara at the end of the 19th century. It also contains information about Khiva, specifically geographical information, namely that Bukhara was located in Central Asia, bordered by territories belonging to the Russian Empire in the northeast, shared a border with the Pamirs and Afghanistan in the south, was also part of Russian possessions in the southwest, and bordered the Khiva Khanate in the west, occupying an area of 60 square versts [6].

We can also see that the newspaper "Tarzhuman" widely used news from newspapers published in Turkestan, including "Turkestanskaya Gazeta" covering the visit of Asfandiyorkhan, the successor of the Khan of Khiva, to Tashkent, where he visited the sights of Tashkent, performed Friday prayers, and visited Polvan Mirzo at the invitation of Sharif Khoja Eshon, the judge of the Shaikhontokhur dacha and the headmaster of the Khoja Ahrar Vali madrasah, after which he got acquainted with the Russian-Tatar school, and then visited the Shaikhontokhur cemetery [7].

In the 1891 issue of "Tarzhuman", according to reports from central newspapers, the Khan of Khiva had applied to the Russian government for permission to set off on an educational tour of Russia for his son and heir. Based on reports from local newspapers, Tarzhuman reported on the visit of the Prince of Khiva to Tashkent, and the emperor had agreed to recognize the Khan's fourth son, Asfendiyor Turu, as the successor to the Khan of Khiva, at the request of the Khan of Khiva, presented by Baron Vrevsky, the Governor-General of Turkestan, the previous year (1890). On August 28, 1891, Asfandiyor Tura, with a retinue of 50 people led by Polvan Mirzo Bashi, the first secretary of the Khan, arrived in Tashkent via the Caspian Sea Railway passing through Bukhara and Samarkand, accompanied by one of the Khan's highest officials, Yusuf Makhram, the head of the Khan's staff, Abduljafar Makhram Bashi, and others. Asfandiyor Tura brought a letter from the Khiva Khan Muhammad Rakhimkhan Bakhodir to the Governor-General of Turkestan, Baron Vrevsky, asking for the Khan's boundless devotion and deep gratitude for fulfilling the Emperor's desire to appoint Asfandiyor Khan as his heir. On August 30, 1891, Asfandiyor Tura was received by the regional governor. At this reception, the young successor of the Khiva Khan congratulated the Emperor on his Name Day and congratulated the regional governor on the Day of the Angel. congratulated. On the evening of August 30, Asfandiyar Tora had lunch with the Governor-General of Turkestan, and on September 4, he inspected the boys' and girls' gymnasium. The newspaper gave positive reviews of Asfandiyar Tora, including - Asfandiyar Tora is a 20-year-old, inquisitive and polite young man. He was interested in the army and expressed a desire to learn Russian, read and write. There is every reason to hope that Asfandiyar Tora will be appointed heir to his father, the Khan of Khiva, and will justify the emperor's high trust in him [8].

Khan of Khiva Muhammad Rakhimkhan wanted to introduce Russian language learning in the khanate and opened a primary school in Khiva with Russian language instruction and a boarding school for 10 students. In April of that year, the chief inspector of schools of the Turkestan region, with the permission of the regional supreme governor, visited Khiva and inspected the Russian school with the permission of the khan. Having heard Karensky's report on the state of the school, the activities of the teachers, and the students' knowledge of the Russian language, the khan asked to send a Russian language teacher to Khiva. As a result, in 1891, the Kyrgyz Muslim Husayn Ibrahimov, who had graduated from the Turkestan Teachers' Seminary with excellent grades, was appointed as a teacher of Russian language and arithmetic at the aforementioned school [9]. This issue was raised in subsequent issues, in which the governments of Bukhara and Khiva, realizing that it was useful for their citizens to know the Russian language, wrote a letter from Bukhara to the Translator, requesting the Russian government to establish special departments in the main madrasas of Bukhara and Khiva to teach the Russian language to minors and adult local residents [10].

The "Tarzhuman" newspaper widely used news from the newspaper "Okraina", in particular, the following news item, which also relates to the history of Khiva, can be cited as an example: We heard that a joint-stock company is being established in St. Petersburg to purchase raw silk and cotton from Bukhara, Khiva, and Turkestan for delivery to factories abroad, primarily to France [11]. The same news item is quoted in another issue of Tarzhuman [12], and the newspaper from which the news was received is noted as "Novoe vremya".

The capital's newspapers reported that the visit of the Emir of Bukhara and the Khan of Khiva to Petersburg, contrary to the promises of the foreign press, would not be of a political nature, since the former would travel primarily to enroll his son in the imperial corps as a student. The Khan of Khiva, on the other hand, would come to Petersburg in order to travel around Europe and to ascertain whether the Russian government would object to his trip [13].

In Central Asia, we were informed from Bukhara that at a meeting with the Governor-General of Turkestan, Baron A.B. Vrevsky, the Khan of Khiva expressed his desire to visit Petersburg and introduce his heir to the emperor [14].

In 1893, "Tarzhuman" covered the Bukhara emir's journey in detail. In addition, in the issues of that year, news about the socio-economic life of Tashkent was also published under the Tashkent column. One such news item mentioned that during the twenty-five years of Turkestan's existence under Russian rule in 1867-1892, local trade had developed significantly, and the trade turnover of the most important cities - Tashkent, the main center of trade between the steppe and settled oases, Kokand, specializing in cotton, Khiva, Kashgar, Yarkand, and finally Samarkand, the terminus of the Trans-Caspian Railway between Bukhara and Russian Turkestan - reached a total of ten million rubles. This news item quoted the newspaper "Turkestanskiye Vedomosti" [15]. Similarly, under the title Khiva, the November 30, 1894 issue of "Tarzhuman" tells of a situation in Khiva, according to which, according to the newspaper "Okraina", the following incident took place in Khiva: In August 1894, a Persian merchant, apparently a rich and respected man, arrived in Khiva. He quickly made many acquaintances among the city's businessmen and charmed everyone with his hospitality, his delicacies, and his tales of travels. One day he met a rich man from Khiva. The Persian, as always, treated him with courtesy and, as a good friend, told him that he needed 2,000 rubles to buy something, but that he did not have the local currency that he was supposed to get in Petro-Aleksandrovsk in

a few days. Therefore, he asked the rich man from Khiva to lend him 2,000 rubles in the form of 500 half-imperials [16]. The Khiva merchant, not knowing how to refuse, hands the requested amount to the Persian merchant on the basis of a pledge of 500 gold pieces. A few days pass. The Persian merchant goes to the post office in Petro-Alexandrovsk to get the money and disappears without a trace. The Khiva merchant begins to worry about the 500 gold pieces in his hands and decides to carefully examine the pieces. The pieces turn out to be gilded copper. The poor Khiva merchant runs to the khan! There he meets several people who are in a similar situation to him. The search for the Persian merchant turns out to be fruitless. Then the khan calls the money changer, the local banker who first recommended him to the market, and says that he must compensate the people who have been deceived. The money changer, having announced that he will obey the khan's condition, disappears from Khiva a few days later, taking with him the money of even more people than the Persian merchant. The report of the incident ends with the following sentences: "This incident has aroused the interest of the entire Khiva oasis" [17].

Due to the great demand for oriental fabrics abroad, a group of Parisian merchants sent trusted people to the Caucasus, Bukhara, Khiva, with the aim of purchasing and ordering fabrics of all possible qualities and values [18].

In order to establish trade relations between Russian merchants and Turkey, Persia, Khiva, Bukhara and other Eastern countries, it is emphasized that the Ministry of Finance, in coordination with the Ministry of Foreign Affairs, should establish special schools for training translators at consulates, and courses at universities in large cities in Moscow, based on the Lazarev Institute. To this end, Muslims should also strive to learn the Russian language in order to further develop and strengthen business relations [19].

In Arab, Persian and Turkish newspapers we often come across reports from Russia or from "Tarzhuman". We thank our Muslim colleagues for their attention, we ask them to always take into account the interests of their readers, citing the source from which they receive Russian news, and in general, in a news report from a newspaper, they are asked to indicate the source, in this case the issue of "Tarzhuman". The newspaper itself, in turn, emphasizes that it tries to provide brief but accurate information so that Muslims abroad can judge Russia without the need for English, German or other intermediaries [20].

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. – Т.: Akademnashr, 2011. – С. 127-129.
2. Бобохонов А. Асрдан ошган зиё масканлари. Т., "Ўзбекистон". 2011. (Boboxonov A. Centuries of enlightenment. T., "Uzbekistan". 2011.)
3. Эрнazarов Т.Э., Акбаров А.И. История печати Узбекистана. Т., "Ўқитувчи", 1977. (Ernazarov T.E., Akbarov A.I. History of the press of Uzbekistan. T., "The teacher", 1977.)
4. Переводчикъ. 1891 г. № 12.
5. Переводчикъ. 1891 г. № 3.
6. Переводчикъ. 1891 г. № 23.
7. Переводчикъ. 1891 г. № 36.
8. Переводчикъ. 1891 г. № 33.
9. Переводчикъ. 1891 г. № 29.
10. Переводчикъ. 1892 г. № 33.
11. Переводчикъ. 1891 г. № 29.

12. Переводчикъ. 1892 г. № 40.
13. Переводчикъ. 1892 г. № 38.
14. Переводчикъ. 1893 г. № 39.
15. Переводчикъ. 1893 г. № 5.
16. Переводчикъ. 1894 г. № 43.
17. Переводчикъ. 1894 г. № 33.
18. Переводчикъ. 1895 г. № 1.
19. Переводчикъ. 1895 г. № 1.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF VIEWS ON THE MATERIAL CULTURE OF THE UZBEKS OF THE FERGANA VALLEY

Karimbayeva Salomatkhon

Associate Professor, Department of Social Sciences,
Namangan State Technical University

Iskhakov Bekhzod Barkamalovich

Associate Professor, Department of Social Sciences,
Namangan State Technical University

Abstract. The article explores the ethnological aspects of the material culture of the Uzbeks of the Fergana Valley. The study analyzes the main components of material culture – dwellings, clothing, jewelry, and food – not only in a descriptive manner but also in relation to their close connection with social life and cultural values. Symbols, signs, religious-philosophical views, and beliefs embodied in material culture serve as essential sources for understanding the social way of life of the ethnos. Particular attention is given to national housing architecture, the ecological, social, and economic factors influencing its development, as well as the traditional customs and beliefs of the Uzbeks. Drawing on the theoretical perspectives of Abu Nasr al-Farabi, Abu Ali Ibn Sina, B. Malinowski, and M. Mauss, the research substantiates the interpretation of material culture as an integral part of social life.

Keywords: Fergana Valley, Uzbeks, material culture, dwelling, clothing, jewelry, food, symbol, belief, ethnology, national values.

FARG'ONA VODIYSI O'ZBEKLARI MODDIY MADANIYATIGA DOIR QARASHLAR TAHLILI

Karimbayeva Salomatxon

Namangan davlat texnika universiteti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrasida dotsenti

Isxakov Bexzod Barkamalovich

Namangan davlat texnika universiteti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farg'ona vodiysi o'zbeklarining moddiy madaniyatiga doir qarashlar etnologik tahlil qilinadi. Tadqiqotda moddiy madaniyatning asosiy tarkibiy qismlari – turar joylar, kiyim-kechak, taqinchoqlar, oziq-ovqat mahsulotlari – nafaqat tavsifiy jihatdan, balki ularning ijtimoiy hayot va qadriyatlar bilan uzviy bog'liqligi asosida o'rganiladi. Moddiy madaniyat namunalari aks etgan ramzlar, belgilar, diniy-falsafiy qarashlar va e'tiqodiy tasavvurlar etnosning ijtimoiy turmush tarzini anglashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, milliy uy-joy me'morchiligi, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy omillar, shuningdek, o'zbeklarning qadimiy urf-odat va e'tiqodlari keng yoritiladi. Tadqiqotda Abu Nasr Farobiy, Abu Ali ibn Sino, B. Malinovskiy, M. Mauss kabi mutafakkir va olimlarning nazariy qarashlari asosida moddiy madaniyatni ijtimoiy hayotning tarkibiy qismi sifatida baholash ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, o'zbeklar, moddiy madaniyat, turar joy, kiyim-kechak, taqinchoqlar, oziq-ovqat, ramz, e'tiqod, etnologiya, milliy qadriyatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N04>

Kirish. Farg'ona vodiysi Markaziy Osiyoning eng qadimiy va madaniy jihatdan boy hududlaridan biri hisoblanadi. Bu hudud o'zining qulay geografik joylashuvi, tabiiy resurslari va ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti bilan ajralib turadi. Shu boisdan ham vodiyning moddiy madaniyati — xalqning yashash tarzi, xo'jalik faoliyati, uy-joy qurilishi, kiyim-kechak, hunarmandchilik, an'anaviy mehnat vositalari va boshqa kundalik hayotiy buyumlarida o'z aksini topgan. Moddiy madaniyat — bu xalqning tarixiy taraqqiyoti davomida shakllangan va uning hayoti, urf-odatlari hamda ijtimoiy munosabatlarini ifodalovchi muhim ko'rsatkichlardan biridir. Farg'ona vodiysi o'zbeklarining moddiy madaniyati nafaqat ularning turmush tarzini, balki xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari va ma'naviy olamini ham o'zida mujassam etadi. Mazkur mavzu bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar Farg'ona vodiysi aholisi hayotida moddiy madaniyatning o'rnini aniqlash, uning tarixiy ildizlari va zamonaviy davrda tutgan ahamiyatini tahlil qilishga qaratilgan. Shu bilan birga, xalqning milliy o'ziga xosligini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida moddiy madaniyatni o'rganish bugungi kunda dolzarb masalalardan biri sanaladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Etnologik tadqiqotlarda moddiy madaniyatni o'rganish xalq turmush tarzining eng muhim jihatlarini ochib berishda muhim ilmiy yo'nalishlardan biridir. Ilmiy adabiyotlarda turar joylar, kiyim-kechaklar, taqinchoqlar va oziq-ovqat mahsulotlari odatda grafik tasvirlar, chizmalar, rangli fotosuratlar va rejalar asosida batafsil tavsiflanadi. Biroq bu ma'lumotlar etnologik tadqiqotlarning asosiy maqsadi emas, balki asosiy ilmiy g'oyalarni yoritishga yordam beruvchi tavsifiy vosita sifatida qaraladi. Moddiy madaniyatning ilmiy tahlilida jahon etnologiyasida shakllangan nazariy yondashuvlar muhim o'rin egallaydi. Mashhur antropolog B. Malinovskiy "Madaniyatning ilmiy nazariyasi" asarida madaniyat insonning biologik ehtiyojlarini qondirish jarayonida shakllanishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, turar joy qurilishi, kiyim-kechak tikish va oziq-ovqat tayyorlash insonning oddiy ehtiyojlaridan kelib chiqadi, biroq bu jarayonda ishlab chiqarish munosabatlari va ijtimoiy aloqalar vujudga kelib, madaniyatning mazmunini belgilaydi. Fransuz olimi M. Majet esa moddiy buyumlarni faqat utilitar predmet sifatida emas, balki ularni yaratgan va foydalanuvchi kishilarning ijtimoiy munosabatlari, dunyoqarashi va diniy-falsafiy qarashlari bilan bog'liq holda tadqiq etish lozimligini ta'kidlagan.

Sharq mutafakkirlari ham moddiy madaniyatning mazmunini keng ilmiy asosda yoritib berganlar. Abu Nasr Forobiy turar joy qurilishi ko'plab geometrik uslublarga ega bo'lishini qayd etib, me'morchilikni "tarx tuzish san'ati" sifatida izohlaydi. Abu Ali ibn Sino esa uy qurilishida shamol yo'nalishi, suv manbalarining sifati va atrof-muhitning inson salomatligiga ta'sirini inobatga olish zarurligini alohida ta'kidlagan. Bu qarashlar moddiy madaniyatning nafaqat maishiy, balki falsafiy, ekologik va ijtimoiy qirralarini ochib beradi. Metodologik nuqtai nazardan moddiy madaniyatni o'rganishda bir qator yondashuvlar qo'llaniladi. Birinchidan, tavsifiy-etnografik metod orqali turar joylar, kiyim-kechaklar va taomlar tashqi ko'rinishi va funksional xususiyatlari bo'yicha qayd etiladi. Ikkinchidan, funksional tahlil buyumlarning inson ehtiyojlarini qondirishdagi vazifalarini aniqlashga xizmat qiladi. Uchinchidan, ramziy-semantik yondashuv moddiy buyumlarda mujassam bo'lgan timsollar, e'tiqodiy tasavvurlar va qadriyatlarni ochib beradi. To'rtinchidan, ekologik-etnologik metod moddiy madaniyatning shakllanishida tabiiy-geografik muhit va ekologik sharoitlarning ta'sirini tahlil qiladi. Nihoyat, qiyosiy tarixiy metod orqali vodiy o'zbeklari moddiy madaniyati boshqa xalqlar tajribasi bilan solishtiriladi. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili va metodologik yondashuvlar shuni

ko'rsatadiki, moddiy madaniyatni faqat tavsiflash bilan chegaralanmasdan, uni xalqning turmush tarzi, diniy-falsafiy qarashlari, ijtimoiy munosabatlari va milliy qadriyatlari bilan uzviy bog'liq holda tadqiq etish etnologiya fanining asosiy vazifalaridan biridir.

Muhokama. Etnologik tadqiqotlarda moddiy madaniyat (turar joylar, kiyim-kechaklar, taqinchoqlar va oziq-ovqatlar)ni odatda grafik tasvirlar, rejalar, chizmalar va rasmlar, rangli fotosuratlar ko'magida batafsil ta'riflash va tavsiflash va ilmiy jihatdan tahlil qilish o'ziga xos an'anaga aylanib bo'lgan. Lekin, aslida bu ma'lumotlar ilmiy etnologik tadqiqotlarning bosh maqsadi emas, balki eng asosiy maqsadni isbotlashga ko'maklashuvchi tavsifiy bir vosita sifatida xizmat qiladi. Etnos moddiy madaniyatini etnologik yo'nalishda tadqiq etishdan ko'zlangan asosiy maqsad o'rganilayotgan obyektning xalq ijtimoiy turmush tarzi bilan aloqadorligini yoritib berishdan iboratdir. Chunki, moddiy madaniyatning turli-tuman namunalari insoniyat mehnati va ehtiyoji asosida yaratilsa-da, lekin uning ongli tafakkuri natijasi o'laroq u yoki bu ko'rinish hamda shaklni oladi. Shak-shubhasiz, bu o'rinda moddiy madaniyat namunalarida aks etuvchi ramz, belgi, timsol, g'oyalar ko'rinishida ham e'tiborga loyiq bo'lib, bu bevosita u bilan bog'liq tasavvur, e'tiqodiy qarashlarni tahlil qilishda o'ta muhim ahamiyat kasb etadi. Umuman olganda, etnologlar uchun moddiy madaniyat namunalarining alohida bironta tavsifi emas, balki ularning inson hayoti bilan o'zaro aloqadorligi qiziqarli hisoblanadi[1].

Amalga oshirilayotgan tadqiqotlar moddiy madaniyatning faqat tavsifiy xususiyatlari bilan chegaralanib qolganida edi, ilmiy ishlardagi o'ziga xoslik juda tez muddatda unutilib ketar edi. Kiyim-kechaklarni etnografik aspektda ilmiy jihatdan tadqiq etish bichish-tikishga doir qo'llanmaga, taomlarni o'rganish bo'lsa oziq-ovqatlar retseptlari to'plamiga, turar joylar va manzilgohlarni tadqiq qilish – arxitektura darsligining biron-bir bo'limiga aylanib qolar edi. Xuddi shu masalada biz uchun jahonga taniqli antropolog B. Malinovskiyning madaniyat nazariyasiga doir qarashlari nihoyat darajada qiziqarli bo'lib, uning *“Madaniyatning ilmiy nazariyasi”* nomli mashhur kitobida “madaniyat faqatgina insonlarga xos biologik xususiyat bo'lsa-da, insonlar ham tirik jonzot hisoblanadi. Shu boisdan u o'zining biologik ehtiyojini qondirish maqsadida oziq-ovqat va yonilg'i singari kundalik ehtiyoj buyumlarini qidirib topadi, uy-joy quradi hamda kiyim-kechaklarni tikib kiyadi. Demak, u mazkur amallari orqali o'z atrofida ishlab chiqarish munosabatlarini shakllantiradi, bu holat fanda madaniyat deb yuritiladi. Turli madaniyatlar orasidagi o'zaro farq insonlarning turfa xildagi oddiy ehtiyojlarini qondirish usullari bilan izohlash mumkin. Shu sababdan ham madaniyat moddiy va ma'naviy madaniyatga bo'linadi” deb yozgan edi[2].

Shuningdek, taniqli fransuz olimi Marsel Majet haqli ravishda ta'kidlaganidek”, etnologlar uchun odamlar uchun ahamiyatga ega bo'lmagan (faqat moddiy jihatdan) predmet mavjud emas”. Biron-bir predmetni tadqiq qilish jarayonida, deb yozgan edi u, bu obyektни bevosita va bilvosita ishlab chiqarish, tarqatish, sotish va foydalanish imkoniyati, huquqi hamda vazifasiga ega bo'lgan barcha shaxslar e'tibordan chetda qolmasligi kerak[3]. Moddiy ashyo va buyumlar etnolog uchun predmetning ijtimoiy taomilga kirishi, ya'ni uni yaratgan va foydalanuvchi kishilarning ushbu narsaga munosabati va eng muhimi, bu predmet orqali o'zaro aloqalari, dunyoqarashi, diniy-falsafiy qarashlarsiz unchalik ham qiziqarli bo'lmazligi shak-shubhasizdir. Shu boisdan ham etnologiya ilmi turli-tuman jonsiz predmetlar, ashyolar xususidagi emas, balki odamlarning turmush tarzi to'g'risidagi alohida fan sifatida talqin etiladi.

Insoniyat moddiy madaniyatning muhim qismlaridan birini uy-joylar tashkil qiladi. Tarixiy va etnografik adabiyotlardan ham juda yaxshi ma'lumki, milliy uy-joylarni tiklash hamda jihozlash usullari mahalliy tabiiy shart-sharoitga, ko'chmanchi, yarimko'chmanchi, yarimo'troq, o'troq etnik guruhlarning turmush tarzi, xo'jaligi yo'nalishi, turli urf-odatlar, diniy e'tiqodi va milliy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq. Har bir etnos o'zining ma'naviy-estetik didi va milliy qadriyatlari asosida yashayotgan uy-joylarini jihozlaydi. O'z navbatida turar joylarni tiklash va yangi uyga ko'chib kirish bilan bog'liq urf-odatlar va marosimlar negizida ma'lum bir e'tiqodiy, diniy-falsafiy qarashlar hamda milliy qadriyatlar mujassamlashgan.

Buyuk mutafakkir Abu Nosir Farobiy uy-joy qurilishi nihoyatda ko'pdan-ko'p geometrik uslublarda bo'linishi, ularning orasida "quriladigan me'moriy obida tarxini tuzish san'ati" mavjudligini ta'kidlagan edi[4]. Shuningdek, Abu Ali ibn Sino turar joy me'morchiligida qurilajak uyning joyini, uning shamol yo'lga nisbatini, barpo etiladigan uy-joy yonidan o'tadigan suvning tarkibini, va yaqin atrofda turmush sharoitiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi manbalar bor-yo'qligini ham e'tiborga olish zarurligini alohida uqtirgan. O'rta Osiyoda har bir shahar va turarjoy me'morchiligi mana shu hududning tabiiy-ekologik sharoiti va iqlimi, xalqning iqtisodiy hamda ijtimoiy hayoti ta'sirida asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, rivojlanib borgan.

Natijalar. O'zbeklarda yashash makoni hisoblangan uy-joy, xususan, ota-bobolar yashagan joy shu oila uchun muqaddas dargoh hisoblangan va unga bolalik chog'lardanoq mehr-muhabbat qo'yilgan. Qolaversa, ota-bobolar yerining muqaddasligi borasida juda ko'p hikmatli so'zlar, matal maqol va rivoyatlar mavjudligidan boxabarsiz.

Milliy qishloq turar-joylari shakllanishi jarayonida ko'plab juda muhim hayotiy omillar bilan birga tashqi tabiiy-geografik muhitning, ya'ni, ekologiya ham ta'siri sezilarli holatda ekanligini esa etnolog olim N. Cheboksarov "Ekologiya va an'anaviy qishloq uy-joylari turlari" nomli asarida nihoyat darajada jiddiy tahlil qilgan edi[5].

Farg'ona vodiysi tog'oldi qishloqlarida uy-joy poydevori tog' yoxud soy toshlaridan samarali foydalangan holda quriladi. Chunki, shu tog'li hududlarda boshqa joylardagiga nisbatan ancha-muncha arzon va topilishi juda oson xomashyo hisoblangan toshlar yordamida yerto'lali uylarni qurish imkoniyati mavjud bo'lgan.

Turar-joyni ekologik nuqtai nazardan o'rganish oilaviy munosabatlar, xo'jalik va maishiy turmushning boshqa sohalari haqida ko'plab o'ziga xos muhim ma'lumotlar beradi. Milliy uy-joylarning qurilishi va rejasi ko'plab omillarga bog'liq. Geografik muhit, iqlim va suv yo'llarining bor-yo'qligi ularga birlamchi darajada ta'sir qilgan bo'lsa, ikkinchidan ijtimoiy-iqtisodiy daraja, dushman xavfining mavjud bo'lishi, ko'plab xalqlarning inson yashashi qulay bo'lmagan joylarda ham uy-joy qurib yashashga majbur etgan. O'zbeklarda yangi uyning joylashish o'rniga hamisha alohida e'tibor berilgan. Turar-joylarni doimo xosiyatsiz hisoblangan qabrston, ziyoratgohlar va aziz-avliyolar qabrlaridan uzoqroqda qurishga harakat qilingan. Qabrston va ziyoratgohlar aholining nazdida marhumlar ruhi to'planadigan maxsus bir joy hisoblangan. O'zbekistonda turar-joylar bilan bog'liq qarashlarda ajdodlar kultiga bo'lgan e'tiqod ham o'ziga xos ravishda namoyon bo'lgan. Aynan shu nuqtai nazardan vodiy o'zbeklari har bir eski uyni buzib, yangisini qurish jarayonida poydevorni tiklashdan avval bu xonadonda yashab o'tgan qadimgi ajdodlarning "mardona ruhi"ga bag'ishlab marosimiy jihatdan qurbonlik qilib, is chiqarilgan[6].

Turli kiyim-kechaklar moddiy madaniyatning umummilliy xususiyatlarini aks ettiruvchi omillaridan biri bo'lishi bilan birga urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlar, mafkuraning ba'zi bir elementlari, diniy e'tiqod, nafosat va estetik me'yorlarni ham o'zida ba'zida yaqqol, ayrim hollarda pinhona aks ettiradi. Kiyim – inson tanasini tashqi muhit ta'siri va turli mexanik ta'sirlardan asraydigan vositalar to'plamidir. U jins va yosh, milliylik va boshqa turli xususiyatlarni ham o'zida aks ettiradi.

O'zbek xalqining milliy kiyimlari va taqinchoqlari ham moddiy madaniyatning mushtarak muhim qismini tashkil etib, xalqning milliy xususiyatlari, urf-odatlari hamda estetik didini namoyon etib kelgan. Boshqa xalqlarning liboslari kabi o'zbeklarning milliy kiyimlari ham o'ta uzoq tarixiy jarayon davomida, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, urf-odat, marosim, an'analar ta'sirida davrlar o'tishi davomida o'ziga xos tarzda shakllanib va rivojlanib kelgan. Elshunos olim N. Sodiqova ta'biri bilan aytganda, kiyim-kechaklar moddiy madaniyatning umummilliy xususiyatlarini aks ettiruvchi omillaridan biri bo'lishi bilan birga turli urf-odatlar, ijtimoiy munosabatlar, mafkuraning ba'zi bir elementlari (unsurlari), diniy e'tiqod, nafosat va estetik me'yorlarni ham o'zida yaqqol aks ettiradi[7].

Umuman olganda, qadim davrlardan boshlab kiyim-kechak va matolar marosimlarda asosan, quyidagi vazifalarni bajargan:

- 1) Xavf-xatardan himoya, chegara, poklanish, muqaddaslik;
- 2) Bir yosh-tabaqa bosqichidan yo ma'lum ijtimoiy darajadan boshqasiga o'tishni boshqalarga anglatuvchi ramziy bir vosita;
- 3) Qimmatbaho ashyo, sovg'a, to'lov, "qurbonlik".

Bu funksiyalarning birini ikkinchisidan ajratib, alohida talqin qilish anchagina mushkul. Shu sababdan ham, quyida vodiy aholisi milliy marosim kiyimlari va ular bilan bevosita bog'liq urf-odatlarni ham tadqiq qilish asnosida kiyimlarning ushbu funksiyalari hamda u bilan bog'liq qarashlarini qiyosiy jihatdan ham tahlil qilishga harakat qildik.

XX asrning 90-yillaridan keyin mamlakatning dunyo jamoatchiligi bilan erkin, doimiy aloqada bo'lishi natijasida vohada ba'zan mahalliy an'analarga yot bo'lgan turli kiyim-kechaklar ham kirib keldi. Jumladan, Respublikamiz istiqloлга erishganidan keyin bir tarafdin, inson tanasini yarim yalang'och holda ko'rsatuvchi asosan g'arb dunyosiga tegishli kiyimlar, boshqa tomondan bo'lsa, hamma tomonlari berk, qop-qora rangdagi sharq hijoblari urf bo'lgan edi. Aslida esa bunday libos diniy emas, balki, kelib chiqishi jihatidan tabiiy-geografik muhit bilan bog'liq bo'lgan libosdir. Hijob arablar istiqomat qiladigan hududda keng tarqalgan bo'lib, tabiiy-geografik sharoit ularni shunday kiyinishga majbur qilgandi. Chunki, ushbu mintaqalarda doimiy bo'lib turadigan chang-to'zonlar, keskin issiq, jazirama havo ularni muttasil tarzda o'z tanasining barcha qismini o'rab yurishlarini taqozo etgan. Biroq, arablarning mavjud iqlimga mos libosi ayrim shaxslarning xato tashviqoti ta'sirida diniy kiyim sifatida targ'ib qilinmoqda. Aslida esa ushbu libosning islom dini tartib-qoidalari bilan mutlaqo aloqasi yo'q[8].

Xulosa. Umuman olganda, voha o'zbeklarining milliy milliy kiyim-kechaklari bilan bog'liq mulohazalar yakunida shuni alohida ta'kidlash joizki, kiyim-boshlar o'ta uzoq tarixiy davr davomida shakllanib, u yoki bu etnos yashagan geografik muhit, uning xo'jalik turmush tarzi hamda ijtimoiy munosabatlari, madaniyati, etnik qatlamlari va boshqa qator omillar bilan bir qatorda kiyimlarni bichish, tikish va kiyish bilan bog'liq turli xil marosimlar, urf-odatlar ham shakllanib borgan. Kiyimlar bilan bog'liq urf-odatlarda nafaqat xalqona tasavvurlar, balki,

qadimiy afsungarlik hamda totemistik e'tiqodlar bilan birga islomiy qarashlar asosida ham tarkib topgan va milliy meros tarzida ajdodlardan-avlodlarga an'ana tarzida o'tib kelavergan.

Farg'ona o'zbeklari moddiy madaniyati ekologik jihatlari masalasiga xulosa o'rnida aytish mumkinki, moddiy madaniyat eng asosiy komponentlarini tashkil qilgan – xalqona turar-joy, milliy kiyimlar va milliy taomlarda insoniyat sivilizatsiyasining eng dastlabki alomatlari alohida aks etishi bilan birga, ulardagi tabiiy-geografik muhit, xo'jalik turmush tarzi, etnik jihatdan o'ziga xoslik hamda turli davrlarga xos bo'lgan diniy e'tiqod shakllari ham saqlanib qolavergan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Токарев С. А. К методике этнографического изучения материальной культуры // СЭ. 1970. – № 4. – С. 3.
2. Аширов А., Атаджанов Ш. Этнология. Ўқув қўлланма. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007. – Б. 57 – 58.
3. Maget M. Guide detude directed escomportement sculpturels. – Paris, 1953. – P. 15 – 16.
4. Нозилов Д. Чиғаноқ ичида марварид // Совет Ўзбекистони санъати. 1981. № 9. – Б. 24.
5. Чебоксаров Н. Экология и типы традиционного сельского жилища / Типология основных элементов традиционной культуры. – М., 1984. – С. 34 – 64.
6. Аширов А. Ўзбек халқи анъанавий турмуш тарзида қадимий диний эътиқодлар билан боғлиқ маросим ва урф-одатлар... – Б. 34.
7. Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б. 6.
8. Давлатова С. Ўзбек миллий кийимлари... – Б. 138 – 139.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE HISTORY OF TASHKENT FROM THE 1730S TO THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY AS REFLECTED IN RUSSIAN SOURCES

Lukashova Natalya Mikhailovna,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Namangan State Technical University

Abstract. The article provides a description of a fairly large number of Russian sources that appeared in the period from the 1730s to the first half of the 19th century, i.e. before the conquest of the Kokand Khanate by the Russian Empire. These sources, with varying degrees of specificity, provide information on the economic, social, everyday, political and foreign policy history of Tashkent during this period.

Keywords: Russian sources, history of Tashkent, travelers, traders, prisoners, diplomatic missions, embassies, Siberian Cossacks.

ИСТОРИЯ ТАШКЕНТА 30-Х ГОДОВ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА, ПРЕДСТАВЛЕННАЯ В РУССКИХ ИСТОЧНИКАХ

Лукашова Наталья Михайловна,

кандидат исторических наук, доцент

Наманганского государственного технического университета

Аннотация: В статье дана характеристика довольно большого числа русских источников, которые появились в период с 30-х годов XVIII до первой половины XIX века, т.е. до завоевания Кокандского ханства Российской империей. Данные источники с разной степенью конкретизации дают информацию об экономической, социальной, бытовой, политической и внешнеполитической истории Ташкента указанного периода.

Ключевые слова: Русские источники, история Ташкента, путешественники, торговцы, пленные, дипломатические миссии, посольства, сибирские казаки.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N05>

Введение. Характеристика источниковой базы данной работы включает экономико-географические, топографические и исторические описания города Ташкента в указанный период. Разнообразие мероприятий, в рамках которых собирались данные, обусловило неоднородность, как структуры документации, так и её конкретного содержания. Это выражается в различиях качества, принципов, хронологии, целей и масштабов описаний.

Анализ литературы и методология. В данной статье представлена характеристика источников, произвольно разделенная на три группы для удобства анализа материала.

1. Сведения путешественников — преимущественно торговцев, сопровождающих караваны, или лиц, долго проживавших в Ташкенте (включая попавших в плен русских). Нужно между тем отметить, что собирательный термин «путешественники»

используется нами в рамках данного исследования в значительной степени условно. Среди посетивших город Ташкент были представители самых разных профессий, да и цели поездок у них также были весьма разнообразны.

2. Описания участников русских посольств, посещавших Ташкент.

3. «Путешественные записки» русских учёных.

К первой группе относятся две краткие заметки о Ташкенте. Одна из них составлена поручиком Карлом Миллером, который вместе с подпоручиком геодезии Алексеем Кушелевым сопровождал первый русский торговый караван, отправленный в 1748 г. из Оренбурга по распоряжению начальника Оренбургской экспедиции В.Н. Татищева. Заметка была впервые опубликована в 1759 г. П.И. Рычковым в примечаниях к его труду «История Оренбургская»[18] издание «Еженедельные сочинения к пользе и увеселению служащие»), а позже включена в «Топографию Оренбургскую»[19]. Текст содержит ценные сведения о географическом положении, внутреннем устройстве, основных занятиях населения города в 30-х годах XVIII века.

Вторая заметка принадлежит Е.К. Мейендорфу и озаглавлена: «Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820 году».[6] В ней дана краткая характеристика хозяйства, быта, вооружения, торговли и численности населения Ташкента начала XIX века.

Среди источников по истории города 40-х годов XVIII века особое место занимают записки татарского купца Шубая Арсланова, побывавшего в Ташкенте в 1741–1742 гг. В составе торговой делегации, возвратившейся в Оренбург, Арсланов составил отчёт о положении дел в Ташкенте. Впервые эти материалы были опубликованы в 1888 г. Николаем Оглоблиным в журнале «Русский архив» под заголовком «Путешествие русских купцов в Ташкент в 1741–1742 гг.»[10]. Публикация включает рассказ Ш. Арсланова, записанный со слов самого купца и названный «Сказкой», а также комментарии редакции. Термин «Сказка» здесь обозначает устный рассказ, зафиксированный письменно.

Источник содержит информацию двух типов:

1. Личные наблюдения автора, отражающие реалии того времени.

2. Данные о внутрисполитической жизни Ташкента, включая особенности экономики и торговли.

Следующая группа описаний, составленных со слов лиц, долго проживавших в Ташкенте, охватывает период 40–50-х годов XIX века.

Обсуждение. Однако, тематика и степень детализации в этих источниках различны. Например, «Рассказы русского приказчика о Ташкенте», опубликованные П. И. Небольсиным в 1851 году в журнале «Отечественные записки», посвящены преимущественно торговой жизни города[17]. Описание имеет научно-познавательный характер: автор подробно останавливается на особенностях быта, составе населения, а также передаёт ход восстания 1847 года. Недостатком является отсутствие анализа причин и состава участников восстания.

Два других источника: «Показание сибирских казаков Милюшина и Батарышкина, бывших в плену у кокандцев в 1849–1852 гг.» (опубликовано исследователем Аральского моря А. И. Макшеевым в «Вестнике РГО» [13] и «Показание сибирского казака Максимова о Кокандском владении», записанное Г. Потанины. [12]

Эти материалы содержат: описание политических событий в Кокандском ханстве, происходивших в городе в 1849-1852 гг.; сведения об экономике Ташкента, его административном устройстве, налоговой системе и военной организации.

Вторая группа источников также включает описания политических событий в Ташкенте в 1849 году, а также сведения об административном устройстве, налоговой системе и военной организации города.

К этой группе относится «Рассказ...» ташкентского купца Н. Алимова, опубликованный впервые в сборнике «Материалы по истории России»[16]. Н. Алимов был членом посольства, отправленного в 1734 году ханом Старшего казахского жуза Юлбарсом в Уфу для переговоров с Кутлуг-Мухаммедом Тевкелевым о принятии Младшего казахского Жуза в российское подданство.

В своём «Рассказе...» Н. Алимов описывает положение казахов, а затем переходит к характеристике политического и экономического состояния Ташкента в 30-х годах XVIII века. Источник раскрывает взаимоотношения казахов с городским населением и содержит ценные данные о внутреннем управлении, экономике, географии и внешней политике города. Как и «Сказка» Ш. Арсланова, «Рассказ...» Н. Алимова был записан в канцелярии Оренбургской экспедиции.

Наиболее полным описанием Ташкента конца XVIII века является «Объявление» Дмитрия Телятникова, полностью опубликованное в 1961 году Э. Ходжиевым в журнале «Общественные науки в Узбекистане».[9] Подпоручик и атаман казачьего войска Л. Телятников возглавлял первое официальное русское посольство, отправленное из России в Ташкент в 1796 году. В состав миссии входили: сам Телятников, переводчик тюркских языков сержант А. С. Безносовых и переводчик С. Я. Быков. «Объявление» стало отчётом об этой поездке. Структура документа свидетельствует, что автор при сборе и изложении материалов следовал определённой программе, содержание которой, к сожалению, неизвестно.

В «Объявлении» содержатся сведения о: территории и природных условиях Ташкента, численности и составе населения, внутренней и внешней политике города, хозяйственной жизни, экономике и правовом статусе жителей, а также особенностях государственного устройства. Телятников зафиксировал уникальный период — существование Ташкента как независимого государства в конце XVIII века.

Достоверность источника обусловлена тем, что автор прожил в Ташкенте около года, свободно перемещался по городу и записывал как свидетельства жителей, так и свои наблюдения, что не всегда было возможным для других лиц, побывавших в городе. Помимо «Объявления», сохранился «Журнал похода подпоручика и атамана Д. Телятникова в Ташкению с описанием пути, местоположения и прочего, описанного сержантом Безносовым», опубликованный в 3-м томе собрания сочинений известного казахстанского ученого Ч.Ч.Валиханова.[3] Этот источник представляет собой маршрутные записи и описание Ташкента, составленные А. С. Безносовым — чиновником горного ведомства, неоднократно путешествовавшим по степям Казахстана и Средней Азии. В 1796–1797 гг. он сопровождал посольство Д. Телятникова.

Сведения «Журнала» во многом перекликаются с данными «Объявления». Помимо путевых заметок, документ содержит:

- Краткий экскурс в политическую историю Ташкента.

- Анализ внутреннего положения города при Юнус -хане.
- Описание внешней политики и хозяйственного развития.

Научную ценность представляют примечания, где освещаются политико-экономические аспекты жизни Ташкента в конце XVIII века.

Следующий источник — отчёт инженеров М. Поспелова и Т. Бурнашёва, посетивших Ташкент в 1800 году.[11] Эта поездка стала результатом дипломатического обмена посольствами в 1796–1797 гг. Как отмечает Ю. А. Соколов в работе «Первое русское посольство в Ташкенте. 1796 г.», инженеры действовали по строгой программе, следуя которой они должны были собирать свои сведения. Она состояла из двух пунктов: «Во-первых, тщательно изучить путь следования и установить «способность» его физическим положением своим доставлять проезжающим и проходящим потребное в дороге продовольствие и пристанище; во-вторых, выяснить состояние той земли, положение ее и вместность людей, какую б могла она к себе принять и продовольствовать».[21, с. 176]

Эта программа свидетельствует о дальновидных целях России в отношении Ташкента уже в конце XVIII века. Пунктам программы соответствовало описание, изложенное М.Поспеловым. Существует две публикации отчета М.Поспелова. Впервые он был опубликован Г. И. Спасским в журнале «Сибирский вестник» в 1818 году[15], а затем Н. В. Ханыковым в «Вестнике РГО»[22], с дополнениями в виде «Исторической справки о Ташкенте (XII–1830-е гг.)».[11, с.51-53] Вторая публикация ценна научным аппаратом и систематизированным изложением.

Результаты. Сообщение разделено на две части, каждая из которых состоит из нескольких отделов. Первая часть содержит сведения о самом путешествии: Маршруте следования, дорожных событиях, описании приёма в Ташкенте. Вторая часть – это описание города — социально-экономическое и политическое положение в конце XVIII — начале XIX в.

По этому периоду истории Ташкента имеется еще один источник - «Об установлении торгового сношения между Россией и Ташкенией».[8] Источник содержит сведения о внутреннем управлении Ташкента, основанные на показаниях дипломатических представителей, прибывших в 1790-е годы на Сибирскую линию для установления торговых отношений. Интересные сведения о социально-экономической, политической, бытовой и культурной жизни города Ташкента в составе Кокандского ханства в середине первой половины XIX века дают следующие два источника: «Записки о некоторых народах...» Филиппа Назарова.[7]

Второй источник – это «Записка...» хорунжего Н.И.Потанина, опубликованная в 1831 году. [14]. Говоря об авторах вышеописанных источников одно из подробных исследований дал Г. В. Катанаев в статье «Н. И. Потанин и его русские предшественники по разведкам в киргизских степях и Средней Азии», который отмечал, что многие авторы описаний остаются неизвестными, но их работы зафиксировали ценные данные о «новых землях» и «заграничных обстоятельствах».[4]

Катанаев отмечал, что инициаторами поездок являлось начальство Западной Сибири, которое использовало для этих целей местных служилых людей, особенно казаков, составлявших в первые столетия занятия Сибири русскими главную воинскую силу. [4,с.194] Кроме исполнения возложенных на них задач эти лица «оставили в

назидание потомству немало полных интереса «доезжих записок», «сказок», рисующих положение тогдашних дел и природу, пройденных ими земель». [4 с.195] Г.Е.Катанаев отмечал, что кроме торговых сношений в XIX веке увеличилось проникновение со стороны России «разведчиков о заграничных обстоятельствах», которые были посланы под видом конвоиров торговых караванов. [4, С.197] Эти группы формировались на базе Сибирского линейного казачьего войска.

Также он писал, что важную роль сыграло открытие в Омске в 1787 году Азиатского училища для детей казаков, а в 1813 году Войскового казачьего училища, готовившего образованных офицеров. Благодаря этому, администрация Западной Сибири получила возможность организовывать экспедиции и посылать посольства, такие как: миссия Т. Бурнашёва и М. Поспелова, поездка Ф. Назарова.

Таким образом, источники второй группы отличаются конкретностью содержания и чёткой структурой. Это свидетельствует как о высоком уровне образования авторов, так и о наличии программ, которыми они руководствовались.

К третьей группе источников, так называемых («путешественных записок») относится работа А. И. Левшина «Описание киргиз-кайсацких и киргиз-казачьих орд и степей»[5] — ценный источник по истории казахско-ташкентских отношений в XVIII веке. Следующим источником является краткое описание Ташкента Н. А. Северцовым: «Месяц плена у кокандцев» — критический анализ положения Ташкента в первой половине XIX века.[20]

Труды известного русского ученого В. В. Вельяминова-Зернова, основанные на расспросах русских и местных купцов, собранных во время его путешествий по Западной Сибири и казахским степям (1851–1852 гг.).[1] Эти работы служат интересными источниками и освещают социально-экономическую и политическую историю Ташкента.

Вывод. Особый интерес представляет опубликованный в сокращенном виде Вельяминовым-Зерновым «Дневник купца Ключарёва». [2] С. Я. Ключарёв - приказчик троицкого купца Субботина, жил по торговым делам в Ташкенте и был очевидцем событий восстания 1852 года, которые подробно изложил.[2,С.25-27] «Дневник» - представлен как форма мемуарной литературы. Достоверность его и точность воспроизведения фактов несомненна, так как он писался «по горячим следам», т.е. одновременно с происходящими событиями. В литературном и информационном отношении он уступает, так как отличается чрезвычайной краткостью и сухостью изложения материала. Помимо описания событий восстания 1852 года в «Дневнике...» дается характеристика социального положения населения города.

Таким образом, записки русских путешественников представляют многочисленный и весьма ценный корпус источников по истории Ташкента 30-х годов XVIII – первой половины XIX века но чтобы наиболее эффективно использовать их информацию, ее следует тщательно оценивать, проверять и соотносить с другими источниками (в том числе и с «местными» летописями). Именно поэтому наиболее перспективным при их дальнейшем исследовании представляется междисциплинарный подход, сочетающий методы историко-сравнительного и источниковедческого исследования.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Вельяминов-Зернов В. В. Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки РГО. — СПб., 1849. — Кн. 3; Он же. Сведения о Кокандском ханстве // Вестник РГО. — СПб., 1856. — Ч. 18. — № 5. — Отд. 2; Он же. Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммед-Али до Худояр-хана. — СПб., 1856.
2. Дневник купца Ключарёва // Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известия... — СПб., 1856.
3. Журнал похода подпоручика Телятникова в Ташкент с описанием пути и местонахождения / Сост. А. С. Безносиков // Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. в 5 т. — Т. 3. — Алма-Ата, 1964.
4. Катанаев Г.Е. Н.И.Потанин и его русские предшественники по разведкам в киргизских степях и Средней Азии. – Записки западно-сибирского отдела РГО. Омск, 1916.
5. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких и киргиз-казацких орд и степей. – СПб.,1832. Ч.2.
6. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару в 1820 году. М.,1975.
7. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии Ф.Назарова, отдельного Сибирского корпуса переводчика, посланного в Коканд в 1813-1814 гг. СПб., 1821.
8. Об установлении торгового сношения между Россией и Ташкенией // Труды Пермской губернской учёной архивной комиссии. — Пермь, 1915. — Вып. 12. № 4-5.
9. «Объявление» Д. Телятникова (XVIII в.) / Опубл. Э. Ходжиевым Э. // Общественные науки в Узбекистане. — 1961. — № 5.
10. Оглоблин Н. Путешествие русских купцов в Ташкент в 1741-42 гг. – Русский архив, СПб.,1888, Вып.8.
11. Поездка Пospelова и Бурнашёва в Ташкент в 1800 году // Вестник РГО. — СПб., 1851. — Ч. 1. — Кн. 1.
12. Показание сибирского казака Максимова о Кокандском владении. Сообщ. Потаниным Г. - // Вестник РГО. — СПб., 1860. № 3.
13. Показание сибирских казаков Милюшина и Батарышкина, бывших в плену у кокандцев в 1849–1852 гг. //Сообщ. Макшеевым А.И. - // Вестник РГО. — СПб., 1856. — Ч. 17. — Кн. 3.
14. Потанин Н.И. Записка Сибирского линейного казачьего войска хорунжего Потанина, сопровождавшего Кокандских посланников, бывших у российского двора в 1830 году. – Военный журнал, СПб., 1831,№ 4-5

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

1991–2025: DEVELOPMENT OF DIPLOMATIC AND EDUCATIONAL COOPERATION BETWEEN UZBEKISTAN AND INDIA — HISTORICAL FOUNDATIONS AND CONTEMPORARY PROSPECTS

Asadova Ra'no Baymanovna,

Associate Professor of the Department of "History and Social Sciences"

University of Economics and Pedagogy

Ph.D. in History

Abstract. This article examines the development processes of diplomatic and educational cooperation between Uzbekistan and India from 1991 to 2025. It analyzes the strategic partnership established since independence, educational exchanges, scientific research, and the exchange of students and professionals. Furthermore, contemporary prospects and future directions of bilateral relations are discussed.

Keywords: Uzbekistan, India, diplomatic cooperation, educational exchange, independence, strategic partnership, scientific research.

1991–2025-YILLARDA O'ZBEKISTON-HINDISTON DIPLOMATIK VA TA'LIMY HAMKORLIGINING RIVOJLANISHI: TARIXY ASOSLAR VA ZAMONAVY ISTIQBOLLAR

Asadova Ra'no Baymanovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası dotsenti,

tarix fanlari nomzodi

E-mail: ranoasadova66@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1991–2025-yillarda O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi diplomatik va ta'limiy hamkorlikning rivojlanish jarayonlari o'rganiladi. Mustaqillik yillaridan boshlab ikki mamlakat o'rtasida o'rnatilgan strategik hamkorlik va ta'lim sohasidagi almashinuvlar, ilmiy tadqiqotlar, talaba va mutaxassislar almashinuvi tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy istiqbollar va ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning kelajakdagi yo'nalishlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Hindiston, diplomatik hamkorlik, ta'limiy almashinuv, mustaqillik, strategik hamkorlik, ilmiy tadqiqotlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N06>

Kirish. 1991-yil 1-sentyabrda O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishishi bilan yangi xalqaro siyosiy va iqtisodiy munosabatlar yo'lga qo'yildi. Shu davrda Hindiston bilan diplomatik aloqalar o'rnatilishi ikki davlat uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochdi. Tarixan Markaziy Osiyo va Janubiy Osiyo mintaqalari o'rtasida madaniy va savdo aloqalari mavjud bo'lsa-da, mustaqillikdan keyingi davrda bu hamkorlik yangi darajaga ko'tarildi. Ayniqsa, ta'lim sohasida amalga oshirilgan almashinuv va hamkorliklar ikki mamlakat o'rtasidagi o'zaro tushunishni chuqurlashtirishga xizmat qildi. Ushbu maqolada 1991–2025-yillardagi

O'zbekiston-Hindiston diplomatik va ta'limiy hamkorligining rivojlanish tarixiy asoslari, zamonaviy ko'rinishlari va istiqbollarga to'xtalib o'tiladi.

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi aloqalar qadim zamonlarga borib taqaladi. Buyuk ipak yo'li orqali ikki mintaqada savdo, madaniy va ilmiy almashinuvlar yuzaga kelgan. Tarixiy manbalarda Hindistonlik savdogarlar va olimlarning Markaziy Osiyoga, xususan O'zbekiston hududiga kelganliklari qayd etilgan. Sovet Ittifoqi davrida esa O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi aloqalar asosan davlat darajasida iqtisodiy va madaniy doirada amalga oshgan [1, B.14].

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi diplomatik va ta'limiy hamkorlik mavzusida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar so'nggi uch o'n yillikda sezilarli darajada ko'paydi. Ushbu tadqiqotlarda ikki mamlakat o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanish tarixi va bugungi kundagi holati keng yoritilgan [2, B.64].

Tarixiy nuqtai nazardan, olimlar (X., 2010; Y., 2015) ikki mamlakat o'rtasidagi aloqalarni Markaziy Osiyo va Janubiy Osiyo o'rtasidagi qadimiy savdo va madaniy almashinuv kontekstida o'rganib, mustaqillikdan keyingi davrda bu munosabatlarning yangi bosqichga ko'tarilganini ta'kidlaydilar. Ushbu tadqiqotlar O'zbekistonning mustaqillikka erishishi va Hindiston bilan diplomatik aloqalarni o'rnatishi xalqaro maydondagi yangi strategik yo'nalish sifatida baholanadi [3, B.56].

Diplomatik hamkorlik sohasida olib borilgan tadqiqotlarda (A., 2020; B., 2022) ikki mamlakat o'rtasida iqtisodiy integratsiya, siyosiy muloqot va xalqaro tashkilotlar doirasidagi hamkorlikning ahamiyati yoritilgan. Ushbu manbalarda O'zbekiston va Hindiston o'rtasida amalga oshirilgan yuqori darajadagi tashriflar va imzolangan qo'shma shartnomalar ikki tomonlama munosabatlarni mustahkamlashda muhim omil sifatida ko'rsatilgan [4, B.124].

Ta'limiy hamkorlik masalalari ko'plab ilmiy maqolalar va konferensiya materiallarida (M., 2019; N., 2021) alohida e'tibor bilan ko'rib chiqilgan. Bu tadqiqotlar O'zbekiston yoshlari uchun Hindistonning ta'lim tizimi, oliy o'quv yurtlari va ilmiy markazlari bilan aloqalar o'rnatilishi hamda talabalar almashinuvi dasturlarining samaradorligini tahlil qiladi. Bundan tashqari, ikki mamlakat o'rtasidagi madaniy almashinuv va ilmiy tadqiqotlarda hamkorlik istiqbollari haqida fikrlar bildirilgan [5, B.71].

Shuningdek, zamonaviy istiqbollarni o'rganish bo'yicha tadqiqotlar (P., 2023; Q., 2024) O'zbekiston va Hindiston o'rtasida texnologik innovatsiyalar, raqamli ta'lim va onlayn platformalar orqali hamkorlikning yangi yo'nalishlarini ko'rsatmoqda. Bu tadqiqotlar ikki davlatning strategik manfaatlari va global ta'lim sohasidagi yangi tendensiyalarini hisobga olgan holda, hamkorlikni yanada chuqurlashtirish yo'llarini izlaydi [6, B.101].

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda hamkorlikning ayrim qiyinchiliklari, jumladan moliyaviy resurslar yetishmasligi, tillararo muloqotdagi muammolar va siyosiy omillarning ta'siri haqida ham tahliliy fikrlar mavjud. Bu masalalar kelajakdagi tadqiqotlarda chuqurroq o'rganishni talab qiladi [7, B.103].

1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng Hindiston bilan diplomatik munosabatlarni yo'lga qo'yish jarayoni boshlandi. 1992-yilda ikki mamlakat o'rtasida rasmiy diplomatik aloqalar o'rnatildi. Shu davrdan boshlab siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarda hamkorlik kuchayib bordi. O'zbekiston va Hindiston o'rtasida yuqori darajadagi davlat tashriflari amalga oshirilib, qo'shma iqtisodiy loyihalar, savdo va investitsiyalar rivojlantirildi [8, B.12].

Ta'lim sohasida hamkorlik O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi munosabatlarning muhim qismi hisoblanadi. Mustaqillikdan keyingi yillarda hind oliy o'quv yurtlari va ilmiy markazlari bilan hamkorlik yo'lga qo'yildi. Talabalar almashinuvi dasturlari, qo'shma ilmiy tadqiqotlar va konferensiyalar, shuningdek, mutaxassislar tayyorlash bo'yicha loyihalar amalga oshirildi. Bu jarayon O'zbekiston yoshlari uchun yangi bilim olish imkoniyatlarini yaratdi va ikki davlat o'rtasidagi madaniy yaqinlikni oshirdi[9, B.96].

Bugungi kunda O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi hamkorlik yanada kengaymoqda. Texnologiya, ta'lim, savdo va investitsiyalar sohasida yangi loyihalar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston hukumati Hindiston bilan ta'limiy sohada hamkorlikni rivojlantirish uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratmoqda, jumladan, onlayn ta'lim platformalari, qo'shma universitetlar tashkil etish va ilmiy innovatsiyalar sohasida hamkorlik.

Kelajakda bu hamkorlik Markaziy Osiyo va Janubiy Osiyo mintaqalari o'rtasidagi integratsiyani kuchaytirish, shuningdek, ikki davlat iqtisodiy va madaniy salohiyatini yanada rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot mavzusi yuzasidan quyidagi taklif va tavsiyalar beriladi:

- Birinchidan, diplomatik aloqalarni yanada mustahkamlash: O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi siyosiy muloqotni yanada faollashtirish uchun yuqori darajadagi tashriflar sonini ko'paytirish, strategik sheriklik doirasida yangi bitimlar va memorandumlar imzolash tavsiya etiladi.
- Ikkinchidan, Ta'lim sohasida qo'shma dasturlarni rivojlantirish: Talaba va professor-o'qituvchilar almashinuvi dasturlarini kengaytirish, ikki mamlakat oliy ta'lim muassasalari o'rtasida qo'shma fakultetlar va ilmiy markazlarni tashkil etish lozim.
- Uchinchidan, Onlayn va raqamli ta'lim platformalarini yaratish: Pandemiya davrida onlayn ta'limning ahamiyati oshgani sababli, ikki tomonlama hamkorlikda zamonaviy raqamli ta'lim platformalarini ishlab chiqish va joriy etish muhim.
- To'rtinchidan, Ilmiy tadqiqotlar va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash: O'zbekiston va Hindiston olimlari o'rtasida qo'shma ilmiy tadqiqotlarni rag'batlantirish, grant va stipendiyalar tizimini kengaytirish tavsiya etiladi.
- Beshinchidan, Madaniy almashinuvlarni kengaytirish: Til kurslari, madaniy festival va seminarlar orqali ikki mamlakat yoshlari o'rtasida o'zaro madaniy tushunishni rivojlantirishga e'tibor qaratish zarur.
- Oltinchidan, Iqtisodiy hamkorlikni ta'lim bilan bog'lash: Ta'lim va kasbiy tayyorgarlik dasturlarini iqtisodiy hamkorlik loyihalariga moslashtirish, sanoat va ilmiy muassasalar o'rtasida integratsiyani kuchaytirish muhim.
- Yettinchidan, Kadrlar tayyorlash sifatini oshirish: Ta'lim sifatini oshirish uchun malakali mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash dasturlarini kengaytirish lozim, shu jumladan Hindiston tajribasini o'rganish asosida.

Xulosa. O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi diplomatik va ta'limiy hamkorlik mavzusi ilmiy adabiyotlarda keng qamrovli va ko'p tomonlama yoritilgan. Biroq, zamonaviy texnologiyalar va global ta'lim sohasidagi yangi jarayonlar asosida hamkorlikning kelajak istiqbollarini o'rganish hali to'liq amalga oshirilmagan. Shu bois ushbu mavzu bo'yicha yangi ilmiy izlanishlar va tahliliy ishlarga ehtiyoj mavjud.

1991–2025-yillarda O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi diplomatik va ta'limiy hamkorlik sezilarli darajada rivojlandi. Mustaqillikdan keyingi yangi davrda o'rnatilgan

strategik aloqalar va ta'lim sohasidagi almashinuvlar ikki mamlakat o'rtasida do'stlik va hamkorlikning mustahkam poydevorini yaratdi. Zamonaviy istiqbollar ikki tomonlama munosabatlarning yanada kengayishi va chuqurlashishidan dalolat beradi. Shu asosda O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi hamkorlik mintaqaviy barqarorlik va taraqqiyot uchun muhim omil sifatida davom etadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Abdullayev, O. (2010). *Markaziy Osiyo va Janubiy Osiyo o'rtasidagi tarixiy savdo va madaniy aloqalar*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti, 123-135-betlar.
2. Karimova, D. (2015). *O'zbekiston mustaqillikka erishgach Hindiston bilan diplomatik munosabatlarning rivojlanishi*. "Xalqaro munosabatlar" jurnali, №2, Toshkent, 45-56-betlar.
3. Murodov, S. (2018). *Strategik hamkorlik: O'zbekiston va Hindiston misolida*. Toshkent: Siyosiy fanlar akademiyasi, 78-92-betlar.
4. Rajput, V. (2020). *India-Uzbekistan Diplomatic Relations and Economic Cooperation*. Journal of Asian Studies, Vol. 34, No. 4, New Delhi, 210-225.
5. Nurmatov, T. (2019). *Ta'lim sohasida O'zbekiston va Hindiston hamkorligi: imkoniyatlar va muammolar*. "Ta'lim va innovatsiyalar" jurnali, №3, Toshkent, 66-74-betlar.
6. Singh, R. (2021). *Student Exchange Programs between India and Uzbekistan: A Comprehensive Study*. International Journal of Educational Development, Vol. 27, Issue 1, Mumbai, 12-29.
7. Toshpulatov, B. (2022). *O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy aloqalar*. Toshkent: Davlat siyosati instituti nashri, 101-118-betlar.
8. Patel, A. (2023). *Digital Education and Technological Cooperation: India-Uzbekistan Perspectives*. Journal of Global Education, Vol. 15, No. 2, Bengaluru, 87-104.
9. Yusupov, N. (2024). *Innovatsiyalar va zamonaviy ta'lim sohasida O'zbekiston-Hindiston hamkorligi istiqbollari*. "Ilm-fan va taraqqiyot" jurnali, №1, Toshkent, 33-44-betlar.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

ETHNOECONOMY AS A SEGMENT OF ECONOMIC ACTIVITY, ITS FEATURES, FUNCTIONS, AND FORMS

Turdimuratov Yangiboy Allamuratovich

PhD, Associate Professor

Uzbekistan State University of Physical Education and Sports

Department of Social and Humanitarian Disciplines

E-mail: new_rich80@mail.ru

Abstract. This article analyzes, based on materials related to the topic, the narrow and broad definitions of the concept of "ethnoeconomics," various approaches within these definitions, the place and role of ethnoeconomics as a segment of economic activity, its features, functions, and forms, as well as the issues of integrating elements of ethnoeconomics into the new economic system.

Keywords: ethnos, ethnoeconomics, traditional, innovative, economy, segment, features, forms, functions.

ETNOIQTISODIYOT XO'JALIK FAOLIYATI SEGMENTI SIFATIDA, UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI, FUNKSIYALARI VA SHAKLLARI

Turdimuratov Yangiboy Allamuratovich

t.f.b.f.d. (PhD), dotsent

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası

Annotatsiya. Ushbu maqolada mavzuga oid materiallarga asoslangan holda "etnoiqtisodiyot" tushunchasining tor va keng ma'nodagi ta'riflari, ushbu ta'riflar doirasidagi turli yondashuvlar, etnoiqtisodiyotning xo'jalik faoliyati segmenti sifatidagi o'rni va roli, uning o'ziga xos xususiyatlari, funksiyalari va shakllari, shuningdek, etnoiqtisodiyot elementlarini yangi iqtisodiy tizimga integratsiyalash masalalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: etnos, etnoiqtisodiyot, an'anaviy, innovatsion, xo'jalik, segment, xususiyatlar, shakllar, funksiyalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N07>

Kirish. "Etnos" tushunchasi XIX asrdan boshlab olimlar tomonidan qo'llanilib kelinmoqda va etnoslar tabiati haqidagi fikrlarning xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Biroq etnos va etniklik haqidagi ko'plab munozaralarga qaramay, hech bir olim ushbu toifalarning iqtisodiy tarkibiy qismini inkor etmaydi. So'nggi paytlarda tegishli etnosning geografik, tarixiy, diniy, madaniy, psixologik omillari va yashash sharoitlarining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash bilan birga milliy iqtisodiyot muammolarini o'rganish tobora ko'proq qiziqish uyg'otmoqda, bu esa yangi ilmiy yo'nalish – etnoiqtisodiyotning paydo bo'lishiga olib keldi. "Etnoiqtisodiyot" tushunchasi fanga keyinroq – XX asrning ikkinchi yarmida kirib keldi. Etnoiqtisodiy hodisani talqin qilish doirasi hozircha juda tor, ammo har bir muallif "etnoiqtisodiyot" atamasiga o'z tushunchasini kiritishga harakat qiladi.

Etnoiqtisodiyot – etnoslarning iqtisodiy faolligini ularning madaniyati, anʼanalari va psixologiyasi bilan, shuningdek, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi bilan bogʻliqligini oʻrganadigan xoʻjalik faoliyati segmenti. Etnoiqtisodiyot murakkab polietnik tuzilishga ega boʻlgan oʻtish davri jamiyatlari “iqtisodiy toʻqimasi”ning ajralmas qismidir. Ushbu jamiyatlarda modernizatsiya jarayonlarini boshqarish milliy iqtisodiyotning etnoiqtisodiy sektori resurslari, uning barqarorligi va moslashuvchanligi omillarini hisobga oladigan iqtisodiy strategiya va mexanizmlarni ishlab chiqish va amalga oshirishni taqozo etadi. Bugun, XXI asrda, etnoiqtisodiyotga boʻlgan qiziqish, bir tomondan, mahalliy, shu jumladan, kam sonli xalqlar hayotining ijtimoiy-iqtisodiy muhitini saqlab qolish zarurati bilan bogʻliq boʻlsa, ikkinchi tomondan, muayyan mintaqada, shu jumladan, “mahalliy iqtisodiyot” hisobidan “oʻsish nuqtalari”ni topish bilan bogʻliq. Shuning uchun etnoiqtisodiyotga qiziqish tasodifiy emas, balki qonuniydir.

Asosiy qism. Etnoiqtisodiyot tushunchasining turli xil taʼriflari mavjud. *Tor* maʼnoda etnoiqtisodiyot deganda milliy iqtisodiyotning anʼanaviy arxaik xoʻjalik ukladlari bilan ifodalangan segmenti, *keng* maʼnoda esa milliy iqtisodiyotning oʻziga xos shakli tushuniladi [2: 4 b.]. Ilmiy adabiyotlarda “etnoiqtisodiyot” tushunchasini taʼriflashda ikki xil yondashuv shakllangan. Etnoiqtisodiyotni tegishli etnik jamoalarda rivojlangan va ushbu hududdagi aholining anʼanaviy turmush tarzi, xoʻjalik yoʻnalishi, oilaviy turmush tarzi bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan anʼanaviy mehnat faoliyati sifatida talqin qilish eng keng tarqalgan [4: 91 b.].

Boshqa yondashuvga koʻra, etnoiqtisodiyotning ikkita nisbatan mustaqil va ayni paytda oʻzaro bogʻliq, yagona iqtisodiy tizimda oʻzaro aloqador tarkibiy qismi ajratiladi: etnos tomonidan xoʻjalik yuritish turlari, shakllari va usullarining meros qilib olinishi bilan bogʻliq *anʼanaviy* va etnoiqtisodiyotning global takror ishlab chiqarish jarayonlariga qoʻshilishi sharoitida moslashuvchanlik qobiliyati bilan bogʻliq *innovatsion* yondashuv [7: 21 b.]. Mazkur yondashuv etnosning mehnat anʼanalari, uning ishlab chiqarish tajribasi, madaniyati, mentaliteti asosida mintaqaviy takror ishlab chiqarish jarayonida shakllanadigan munosabatlar majmui sifatida taʼriflash imkonini beradi.

Etnoiqtisodiyotni xoʻjalik yuritishning anʼanaviy (sanoatgacha boʻlgan) turi sifatida talqin qilish ham keng tarqalgan. Bunday tushunish, xususan, A.X.Tambiyev ishlariga xos boʻlib, u ushbu sohani “tegishli etnik jamoalarda rivojlangan anʼanaviy mehnat faoliyati turlari” deb taʼriflaydi. Ular, odatda, mazkur hudud aholisining anʼanaviy turmush tarzi, xoʻjalik yoʻnalishi, oilaviy-maishiy turmush tarzi bilan chambarchas bogʻliq [11: 12 b.].

Etnoiqtisodiyotning anʼanaviy talqini rossiyalik olimlar Yu.S.Kolesnikov, V.N.Ovchinnikov va L.A.Uzdenovalar tomonidan taklif etilgan [7: 8: 14]. Agar iqtisodiyotda bitta etnik guruh vakillari ishtirok etsa, u etnik iqtisodiyot hisoblanadi. V.N.Ovchinnikovning fikricha, “etnoiqtisodiyot – bu etnosning xoʻjalik yuritish uslubi asosida tarixan shakllangan, xoʻjalik yuritishning natural va mayda tovar shakllarining uygʻunlashuvi; ishlab chiqarishning anʼanaviy, asosan agrar shakllarining hukmronligi; qoʻl mehnati, kasanachilik, empirik xoʻjalik tajribasi va hunarmandchilikning ustunligi bilan tavsiflanadigan iqtisodiyotning hududiy-mahalliy segmentidir” [8: 118 b.].

Etnoiqtisodiyot murakkab koʻp bosqichli tizim boʻlib, unda uchta daraja ajratiladi: 1. Makrodaraja (etnik jihatdan bir xil mamlakatlar iqtisodiyoti); 2. Mezo daraja (hududlar: respublikalar, oʻlkalar, viloyatlar xoʻjaligi); 3. Mikrodaraja (alohida ishlab chiqarish birliklari xoʻjaligi) [2: 7 b.].

Shunga o'xshash fikrni L.A.Uzdenova ham qo'llab-quvvatlab, u etnoiqtisodiyotni "mezoiqtisodiyot darajasidagi xo'jalik faoliyati segmenti bo'lib, an'anaviy iqtisodiyotning tipik xo'jalik tartibi hisoblanadi va statistik va soliq organlari tomonidan sezilarli darajada kuzatilmaydi", deb ta'riflaydi [14: 10 b.]. Shu bois, etnoiqtisodiyot etnik ishlab chiqarishning iqtisodiy tomonini qamrab oluvchi va muayyan etnos uchun an'anaviy bo'lgan xo'jalik yuritish texnologiyalari va shakllarini birlashtiruvchi mintaqa iqtisodiyotining segmentidir.

Etnoqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- xo'jalik yuritishning an'anaviy, asosan agrar shakllarining hukmronligi;
- ishlab chiqarishning natural va mayda tovar shakllarining uyg'unlashuvi, uy xo'jaliklarining yopiqligi;
- ko'chmas resurslardan, ya'ni yashash muhitining mahalliy hududiy resurslaridan foydalanish;
- avloddan avlodga o'tib kelayotgan empirik xo'jalik-mehnat tajribasining ustunligi, hunarmandchilik va kasanachilikdan foydalanish;
- resurslar va xizmatlar almashinuvining norasmiy xarakteri;
- xomashyo xo'jaligi infratuzilmasidan foydalanish va qo'l mehnatining ustunligi bilan bandlikning ekstensiv turi;
- mehnat bozorini asosan norasmiy institutlar tomonidan tartibga solish;
- aholining past ijtimoiy va fazoviy harakatchanligi [14: 26 b.].

Shunday qilib, etnoiqtisodiyotni xo'jalik yuritishning an'anaviy, asosan agrar shakllari, ishlab chiqarishning natural va mayda tovar shakllari hukmronligi, qo'l mehnati va empirik xo'jalik tajribasining ustunligi, hunarmandchilik, kasanachilikdan foydalanish, aholining ijtimoiy va makondagi harakatchanligining pastligi bilan tavsiflanadigan, etnosning xo'jalik tuzumi asosida tarixan shakllangan, hududiy-mahalliy iqtisodiyot segmenti sifatida tushunish eng keng tarqalgan.

Mintaqaning etnoiqtisodiy tuzilishi aholining milliy tarkibi, tabiiy-xomashyo va rekreatsion-iqlim sharoitlari, mamlakatdagi geosiyosiy vaziyat bilan belgilanadi. Etnoqtisodiyotning mintaqa rivojlanishidagi o'rni uning bir qator o'ziga xos funksiyalarida yaqqol namoyon bo'ladi:

- *barqarorlashtiruvchi funksiya*: etnoiqtisodiyot polietnik mintaqa iqtisodiyoti agrar sohasining struktura hosil qiluvchi karkasi rolini bajaradi;
- *yumshatuvchi funksiya*: etnoiqtisodiyot inqirozli-destruktiv hodisalarning mintaqa iqtisodiyotiga halokatli ta'sirini yumshatadi;
- *ijtimoiy-iqtisodiy funksiya*: etnoiqtisodiyot iqtisodiyotning boshqa sohalaridan bo'shagan mehnat resurslarini o'zlashtirib, aholini ish bilan ta'minlash sohasidagi keskinlikni yumshatishga yordam beradi;
- *etnoslarning an'ana va urf-odatlarini saqlab qolish funksiyasi* [8: 120 b.].

Mintaqaning an'anaviy etnoiqtisodiyoti quyidagi funksiyalarni bajaradi: agrar xo'jalik yuritishning chuqur asosi hisoblanadi; etnosning omon qolish vositasi bo'lib xizmat qiladi; ijtimoiy keskinlikni barqarorlashtiruvchi va kompensatsiya mexanizmi bo'lib xizmat qiladi; iqtisodiy inqiroz oqibatlarini yumshatadi, inqiroz davridan ishbilarmonlik faolligini jonlantirishga o'tishda amortizator rolini o'ynaydi; barqaror rivojlanish davrida an'anaviy xo'jalik yuritish turlarini saqlab qoladi, etnosning iqtisodiy bazasini mustahkamlaydi, inson kapitalini qo'llash va rivojlantirishga yordam beradi, etnosni birlashtiradi.

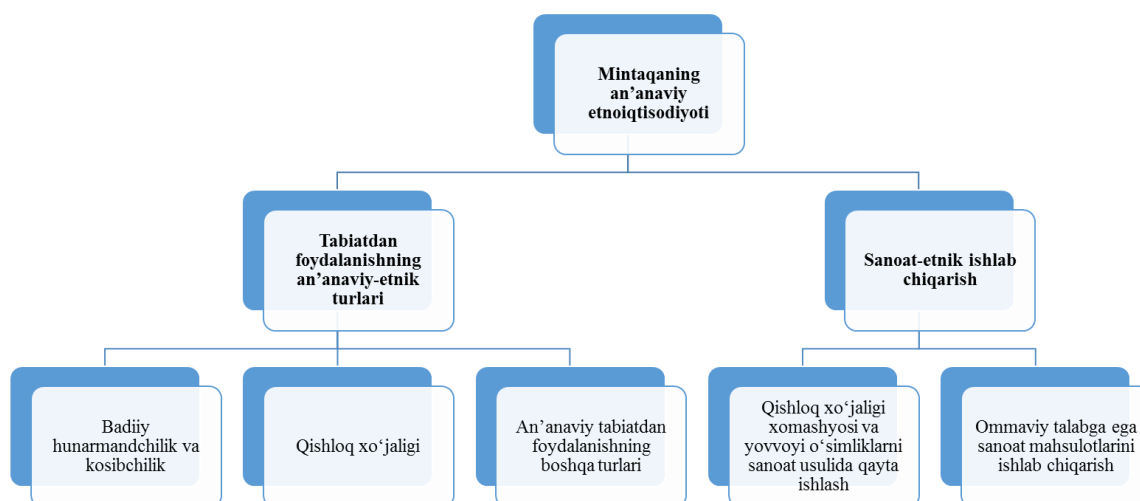
Xalq xo'jaligi va milliy moddiy madaniyatning o'ziga xosligini saqlab qolgan holda, xalqning an'anaviy iqtisodiyoti elementlarini yangi xo'jalik yuritish tizimiga integratsiya qilish uchun etnoiqtisodiyotning imkoniyatlaridan mohirona foydalanish kerak.

Etnoiqtisodiyot talqiniga kengaytirilgan yondashuvda an'anaviy etnoiqtisodiyotni ilg'or texnologiyalar va innovatsion tovarlarga moslashish qobiliyati kontekstida ko'rib chiqish taklif etilgan. Xususan, etnoiqtisodiyot xo'jalik yuritishning turli usullaridan foydalangan holda iqtisodiy siyosatning yangiliklariga to'liq moslasha oladi, deb hisoblanadi.

Ko'p millatli mintaqalarda faqat "katta" korporativ sektor va "kichik" etnoiqtisodiy sektorni birlashtirishga, ularning o'zaro ta'sirini tashkil etishga, korporativ asosda rivojlanayotgan tadbirkorlik faoliyatiga mehnatning mayda tovar shakllarini organik ravishda "joylashtirishga" va mintaqaning iqtisodiy va ijtimoiy makonini kengaytirishga qodir bo'lgan iqtisodiy modernizatsiya siyosati muvaffaqiyatli bo'ladi.

Etnoiqtisodiy harakatlar doirasiga etnoiqtisodiyotga tor yondashuv nuqtayi nazaridan ikki shakl kiradi: 1) etnos uchun an'anaviy bo'lgan tabiatdan foydalanish turlari, xalq hunarmandchiligi, kosibchilik; 2) industrial-etnik ishlab chiqarish.

An'anaviy etnoiqtisodiyot shakllari

Etnoiqtisodiyot rivojlanishining uchta asosiy yo'nalishi ajratib ko'rsatiladi: *bozor-etnik* (etnoturizm), *sanoat-etnik* (qishloq xo'jaligi xomashyosini sanoat usulida qayta ishlash), *an'anaviy-etnik* (qishloq xo'jaligi, xalq hunarmandchiligi va kosibchilik) [10: 100 b.].

Shunday qilib, etnoiqtisodiyot faqat etnoslarning an'anaviy xo'jalik tartiblari va mintaqaviy iqtisodiyot segmenti bilan bir xil emas, balki xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining barcha xilma-xil yo'llarini aks ettiradi va mintaqaviy iqtisodiyotning barcha sohalariga kirib boradi. Mezo-darajadagi mintaqaviy etnoiqtisodiyot nafaqat mintaqaviy tabiiy-iqlim sharoitlari va tarixan shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy institutlarga mos keladigan an'anaviy asosiy xo'jalik yuritish usullariga, balki ushbu etnoiqtisodiyot joylashgan mintaqaga qo'shimcha raqobatbardosh ustunliklarni yaratish maqsadida o'zgartirish, modernizatsiya va transformatsiya qilish qobiliyatiga ham ega. O.V.Inshakov etnoiqtisodiyotni mintaqaviy xo'jalikning alohida sektori yoki segmenti, deb hisoblamaydi. Etnoiqtisodiyot barcha soha, tarmoq va segmentlarga kirib boradi. Kengaytirilgan etnoiqtisodiyot – bu xalq hayotining

muayyan makon va zamonida ishlab chiqarishning transformatsion va tranzaksion omillarining o'ziga xos kompozitsiyasidir [3: 12 b.].

Etnik mexanizm iqtisodiy tizimning rivojlanishi va faoliyat ko'rsatishida hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, unda turli xalqlarning tabiati va madaniyatining barqaror tuzilmalari, o'zaro bog'liqligini mustahkamlaydi. Kengaytirilgan etnoiqtisodiyotni xalqlarning tarixiy rivojlanishi davomida shakllangan va xo'jalik faoliyatiga jalb qilingan mintaqa iqtisodiyotining obyektiv va subyektiv omillarining aniq to'plami sifatida ta'riflash mumkin.

Kengaytirilgan etnoiqtisodiyotning beshta shaklidan iborat bo'lgan umumlashtirilgan modelni chizmada keltiramiz: 1) etnos uchun an'anaviy bo'lgan tabiatdan foydalanish turlari, xalq hunarmandchiligi va kosibchilik; 2) sanoat-etnik ishlab chiqarish; 3) bozor-tranzaksion-etnik tarkibiy qism; 4) bozor-davlat-etnik tarkibiy qismi; 5) kreativ-etnik component [13: 58 b.].

Mintaqaviy etnoiqtisodiyot shakllarining kengaytirilgan tuzilmasi

Etnos uchun tabiatdan foydalanishning an'anaviy turlari	Badiiy hunarmandchilik va kosibchilik
	Qishloq xo'jaligi
	An'anaviy tabiatdan foydalanishning boshqa turlari
Sanoat-etnik ishlab chiqarish	Qishloq xo'jaligi xom ashyosi va yovvoyi o'simliklarni sanoat yo'li bilan qayta ishlash
	Ommaviy talab qilinadigan sanoat tovarlari ishlab chiqarish
Bozor-tranzaksion-etnik tarkibiy qism	Qishloq aholisiga maishiy va ijtimoiy xizmat ko'rsatish
	Etnomadaniy va ziyorat turizmi
	Etnik rekreatsiya (hunarmandchilikni tiklash)
Bozor-davlat-etnik tarkibiy qism	Muayyan etnosning iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish
	Muayyan etnos vakillari uchun imtiyoz va preferensiyalar yaratish
Kreativ-etnik komponent	An'anaviy tovar va xizmatlarga innovatsion xususiyatlar berish
	Yangi texnologiyalar bo'yicha an'anaviy tovarlarni ishlab chiqarish

Kengaytirilgan yondashuvda etnoiqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlari:

1. Mustahkamlangan an'anaviylik;
2. Identiv institutsionallashuvga intilish;
3. Evolyutsionlik, tashqi omillar ta'sirida mintaqaning raqobat ustunligining zamonaviy shakliga modernizatsiya va transformatsiya qilish qobiliyati.

Kengaytirilgan etnoiqtisodiyot quyidagi funksiyalarni bajaradi: mintaqa iqtisodiyotiga, ayniqsa, inqirozli davrlarda qo'shimcha barqarorlik beradi, ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni barqarorlashtiradi; mintaqa iqtisodiyotining ijobiy progressiv dinamikasini oshiradi; qo'shimcha ijtimoiy-iqtisodiy ustunliklar va pozitsiyalarni yaratadi, buning natijasida butun mintaqaning raqobatbardoshligini kuchaytiradi; aholining mintaqaviy hamjamiyat doirasida birlashishiga yordam beradi; mintaqaning iqtisodiy tizimining iqtisodiy salohiyatini kuchaytirish maqsadida etnoiqtisodiy xilma-xillikni saqlab qoladi [6: 16 b.].

Mintaqa etnoiqtisodiyotining amaliy faoliyat sohasi sifatidagi maqsadi hudud aholisining turmush sifatini oshirishga qaratilgan iqtisodiy faoliyatning ham mintaqacha uchun an'anaviy, ham sanoat, ham bozor va innovatsion turlarining samarali ishlashi asosida noyob obyektlar – namunalarda etnoslarning barqaror iqtisodiy takror ishlab chiqarishini ta'minlashdan iborat. Jahon tajribasi shundan dalolat beradiki, mamlakat asosan tarixan shakllangan shart-sharoitlar va milliy xarakterga eng ko'p darajada javob beradigan sohalarda muvaffaqiyatga erishadi [12: 471 b.].

Etnoiqtisodiyot fan va amaliy faoliyat sohasi sifatida:

- turli ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar va texnologik tizimlarda etnodemografik omil ta'sirida shakllanadigan takror ishlab chiqarish iqtisodiy munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etadi;
- turli hududiy darajalarda yuz berayotgan etnodemografik va iqtisodiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligi va o'zaro ta'siri haqidagi savolga javob beradi;
- etnoiqtisodiy jarayonlarning an'anaviy va innovatsion shakllari, ularning o'zaro nisbati, muvofiqlashuvi va komplementarligini o'rganadi;
- etnoiqtisodiy hodisalar va tuzilmalarning diffuzion va adsorbsion (yutib oluvchi) xususiyatlarini tashqi iqtisodiy faoliyat tomonidan olib kirilgan avtoxton va alloxon o'rtasidagi o'zaro ta'sir nuqtai nazaridan ko'rib chiqadi;
- etnik jihatdan tamg'alangan birliklar va komplementar guruhlarining iqtisodiy xulq-atvori, ularning u yoki bu ishlab chiqarish va takror ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirish bo'yicha tanlovi bilan shug'ullanadi;
- hududlarning uyg'un rivojlanishi uchun etnik va ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklar, tahdidlar va imkoniyatlarni aniqlaydi;
- sotsiumda madaniy-etnik organizmlarning bir-birini to'ldiruvchi muvozanatli mavjudligi va o'z-o'zini rivojlantirishini monitoring qilish imkonini beruvchi ta'riflar, indikatorlar tizimi va ko'rsatkichlar to'plami bilan ishlaydi [1: 42-43 b.].

Bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma joyda ishlab chiqarishning raqobatbardoshligi va samaradorligi omili hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Sayyoramizda xo'jalik yuritishning an'anaviy ekstensiv shakllari o'rnini asta-sekin intensiv qishloq xo'jaligi texnologiyalari egallashi, ibtidoiy texnik-texnologik bazaga asoslangan xalq hunarmandchiligi va kosibchilik ishlab chiqarishining qudratli korxonalar raqobatiga bardosh bera olmasligi xavfi tug'ilmoqda.

Biroq, zamonaviy modernizatsiya iqtisodiyotini batafsil o'rganish nafaqat tahdidlarni ko'rish, balki afzallik va imkoniyatlarni aniqlash, ulardan mohirona va maqsadli foydalanish etnoiqtisodiyot elementlarini yangi iqtisodiy tizimga integratsiyalash va shu bilan xalq xo'jaligi va milliy moddiy madaniyatning o'ziga xosligini saqlab qolish imkonini ham beradi.

Birinchidan, zamonaviy dunyoda kichik xo'jaliklar sharoitida ishlab chiqariladigan ekologik toza oziq-ovqat mahsulotlariga talab ortib bormoqda. Bunday xo'jaliklarning past mahsuldorligidan yo'qotishlar mahsulot sifati va ekologik xavfsizligi uchun yuqori narxlar bilan qoplanadi. Bu yerda muammo tovarni bozorga siljitishning turli usullarini, puxta o'ylangan reklama faoliyatini, tovar belgilarini ro'yxatdan o'tkazishni, firma do'konlari tarmog'ini o'z ichiga olgan "*marketing — ishlab chiqarish — sotish*" yagona yopiq tizimining bir vaqtning o'zida ham boshlang'ich, ham yakunlovchi sikli bo'lgan samarali ishlaydigan sotish va marketing mexanizmini yaratishdan iborat. Ushbu muammoni hal qilish uchun sa'y-

harakatlarni birlashtirish, ko'plab oilaviy xo'jaliklarning mablag'lari va resurslarini kooperatsiyalashni talab qiladi.

Ikkinchidan, dunyoda avj olgan ekologik inqiroz va atrof-muhitning yuqori darajada ifloslanishi insoniyat oldiga yo barqaror rivojlanish, yoki ekologik halokatlar va o'z-o'zini yo'q qilish yo'lini tanlash vazifasini qo'ydi. Barqaror rivojlanishning eng muhim sharti qishloqda xo'jalik yuritishning ekologik yo'naltirilgan tizimi bo'lib, unda iqtisodiyot va tabiat o'rtasidagi muvozanat saqlanadi, biologik xilma-xillik va tabiiy holatni, tabiiy landshaftlarni saqlab qolgan holda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'sishiga erishiladi. Agrar texnologiyalardan foydalangan holda kichik oilaviy fermer xo'jaliklari hududning agrar resurslaridan optimal foydalanish, xalq hunarmandchiligi va kosibchilikni rivojlantirish, yuqori mahsuldor va ekologik barqaror agrotizimlar va agrolandschaftlarni shakllantirishga qodir.

Uchinchidan, aholi farovonligining o'sishi, odatda, bozor talabining yuqori sifatli, ko'pincha esa eksklyuziv tovarlar va xizmatlar foydasiga og'ishmay o'zgarishi bilan birga kechadi. Bunday xizmatlar qatoriga rekreatsiya xizmatlari (turizm, kurort-profilaktik sog'lomlashtirish, mehmonxona xo'jaligi, umumiy ovqatlanish) ham kiradi. Masalan, boshqirdlar zich yashaydigan hududlarning aksariyati xushmanzara landshaft, tabiat yodgorliklari hamda sanatoriy-kurort va profilaktik davolashning noyob resurslariga (shifobaxsh suv va balchiq manbalari, qimiz bilan davolash iqlimining shifobaxsh xususiyatlari va boshqalar) ega ekanligi an'anaviy oilaviy xo'jalikni uning asriy asoslarini saqlab qolgan holda rekreatsiya xizmatlari sohasiga integratsiya qilish uchun keng imkoniyatlar ochadi [14: 38-39 b.].

Xulosa. Etnoiqtisodiyot ancha keng ko'lamli investitsiya jarayonlarini boshlash uchun yetarli bo'lgan boshlang'ich turtkini berishga qodir. Masalan, agroturizm hozirda o'zining urbanistik sivilizatsiyasidan charchagan Yevropada haqiqiy yuksalishni boshdan kechirmoqda. Shimoliy Yevropaning ba'zi mintaqalarida bu soha mahalliy iqtisodiyotda ishlaydiganlarning 40-60 foizini beradi. Etnoiqtisodiyot zamonaviy jamiyat xo'jalik tuzilmasining real va muhim elementiga aylanmoqda va iqtisodiy tahlil obyekti sifatida uning an'anaviy usullarini etnos hayotiy faoliyatining yondosh jihatlarni o'rganish bilan uzviy bog'lashni talab qiladi. Gap tarix, madaniyatshunoslik, etnografiya, demografiya va boshqa fanlarning tadqiqot jarayoniga integratsiyalashuvi va ularga xos bo'lgan metodologik vositalar haqida bormoqda.

E'tibor bering, "etnoiqtisodiyot" atamasi, ehtimol, eng muvaffaqiyatli bo'lmasligi mumkin, ammo ilmiy yo'nalishni nomlash masalasi ko'proq filologik xususiyatga ega. Etnoiqtisodiyot etnografiya, tarix, iqtisodiy psixologiya, milliy iqtisodiyot kabi bir qator fanlar bilan chambarchas bog'liq. Shunga qaramay, etnoiqtisodiyot boshqa fanlar, shu jumladan, u bilan chambarchas bog'liq bo'lgan fanlarning tadqiqot predmetidan farq qiladigan o'z tadqiqot predmetiga ega. Shuning uchun etnoiqtisodiyot alohida ilmiy yo'nalish sifatida mavjud bo'lish huquqiga ega bo'lib, uning rivojlanishi ko'plab nazariyalarga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Etnosotsiologiya, etnoekologiya va boshqa ilmiy fanlarning tadqiqot sohasini ham shu tarzda belgilash mantiqan to'g'ri bo'lishi mumkin. Etnoiqtisodiyotning eng muhim bo'limi sifatida mintaqa yoki hudud uchun dolzarb bo'lgan etnik jarayonlar va iqtisodiyotni isloh qilish jarayonlari, bozorga moslashish jarayonlarining o'zaro bog'liqligi muammolarini o'rganadigan bo'limni ajratib ko'rsatish kerak. Bu esa keyingi bozor o'zgarishlarining samaradorligini oshirishi kerak.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Визер Т.В. Экономика. Этнос. Культура // Региональная экономика и управление: электр. науч. журн. / ГОУ ВПО «ВятГУ», МЦНИП [Электронный ресурс]. Киров. Международный центр научно-исследовательских проектов, 2008. №3 (15). № рег. Статьи 0052. Режим доступа к журн.: <http://region.mcnip.ru>.
2. Денисова Г.С., Радовель М.Р. Этноэкономика. Ростов-на-Дону, 2000.
3. Иншаков О. Этноэкономика Юга России: стратегические перспективы в координатах модернизации // Проблемы теории и практики управления. 2008. № 4. – С. 8-20.
4. Киселева Н.Н. Этноэкономическая составляющая системной организации юга России // Российская академия естествознания. 2007. № 11. – С. 91-93.
5. Колесников Ю.С. Этноэкономика в судьбах модернизации Юга России // Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2003. Т. 1. № 2.
6. Колесников Ю.С. Модернизация территориальной организации экономики и макроэкономические функции экономики // Этноэкономика в модернизационной парадигме развития национального хозяйства: ресурсы устойчивости и резервы адаптивности. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. Ун-та, 2004. – С. 15-17.
7. Колесников Ю.С. Многоукладность национального хозяйства этноэкономики и процессы ее модернизации // Этноэкономика Юга России: концепции, параметры, механизмы (материалы всероссийской научной конференции), п. Домбай, 2005.
8. Овчинников В.Н., Колесников Ю.С. Этноэкономика как фактор развития // Проблемы прогнозирования. 2006. № 1. – С. 118-123.
9. Сурнина Н.М., Печура О.В. Этноэкономическая парадигма в контексте теории диалога цивилизаций // Вестник Томского гос. ун-та: Экономика. – 2009. № 4. – С. 5-12.
10. Сурнина Н.М., Печура О.В. Этноэкономика региона: цивилизационные основы и перспективы развития // Известия Уральского государственного экономического университета. 2009. – Т. 23. № 1. – С. 98-104.
11. Тамбиев А.Х. Регион в системе национальной экономики: экономические модели и механизмы регулирования: дисс. д-ра экон. наук. Ростов-на-Дону, 2000.
12. Turdimuratov Y. A. ETNOIQTISODIYOT XO 'JALIK TIZIMINING MAXSUS TURI VA HUDUDIY RIVOJLANISH OMILI SIFATIDA //Science and innovation. – 2024. – Т. 3. №. Special Issue 6. – С. 469-473.
13. Печура О.В. Этноэкономика региона: теоретико-методологический аспект // Вестник Челябинского государственного университета. 2010. № 3. Экономика. Вып. 24. – С. 56-60.
14. Узденова Л.Х. Типологические признаки отнесения традиционных видов деятельности населения к сфере этноэкономики // Характеристика сферы этноэкономики в полиэтнических регионах. – Учкеекен, 2005.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

CHANGES IN THE CRAFTSMANSHIP TRADITIONS OF THE TAJIKS OF THE KASKADARYA OASIS

Tursunov Farrukh Gulomovich

Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor,
University of Science and Technology
First Vice-Rector for Youth Affairs and Spiritual and Educational Affairs,
Researcher at QarSU
E-mail: f.tursunov83@mail.ru

Abstract. The article analyzes such types of crafts as weaving, woodcarving, basketry, word-making, soap-making, and basketry, and shows that crafts and weaving are reflected in folk folklore.

Keywords: weaving, basketry, iraqi, duk, sholcha, jirob, deggaron, kosatarosh, "noni rasida", "noni degi", "tobasang".

QASHQADARYO VOHASI TOJIKLARINING HUNARMANDCHILIK TAOMILLARIDAGI O'ZGARISHLAR

Tursunov Farrux G'ulomovich

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent,
Fan va texnologiyalar universiteti
Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektori,
QarDU tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada hunarmandchilikning bofandagi (to'quvchilik), kandakorlik (yog'och o'ymakorligi), savat to'qish (xarrotlik), so'zani to'qish, sovun tayyorlash (sobunpazi) va kosagar kabi turlari tahlil qilingan bo'lib, hunarmandchilik va to'quvchilik xalq og'zaki ijodi namunalarida o'z aksini topganligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: kandakorlik (yog'och o'ymakorligi), xarrotlik (savat to'qish), iroqi, duk, sholcha, jirob, deggaron, kosatarosh, "noni rasida", "noni degi", "tobasang".

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N08>

Kirish. Hunarmandchilik uzoq tarixiy jarayonlarda shakllangan bo'lib, qadimgi shaharlar, savdo markazlari orqali hunarmandlar o'z mahsulotlarini bozorlarga yetkazib berib kelishgan. Tojiklar hunarmandchiligi alohida quyidagi alohida guruhlarga: to'qimachilik, gilamdo'zlik, kashtachilik, misgarlik va boshqalarga bo'lingan. Ushbu hunarmandchilik turlari ko'pincha uy hunarmandchiligi shaklida, oilaviy yoki mahalla darajasida rivojlangan.

O'rta Osiyoda gilamdo'zlik miloddan avvalgi II ming yillikda shakllana boshlagan. Qashqadaryo vohasidagi gilamchilik shahar madaniyati va ko'chmanchilik elementlarini o'zida mujassam etgan. Vohada istiqomat qiluvchi tojiklarning gilamdo'zlik an'anasi qadimiy diniy e'tiqod, iqlim sharoiti hamda tabiat manzaralari, aholining turmush tarzi ta'sirida rivojlangan. Gilamlardagi osmon jismlari (quyosh, oy va yulduzlar) hamda tabiat manzaralari (gullar, soy va

daryolar, tog'lar, daraxtlar kabi) tasviri qadimiy ildizlarga ega. O'zbeklar kabi tojiklar gilamlarida ham osmon jismlari va tabiat manzaralarining ta'siri yetakchilik qiladi. Gilamlardagi hayvon shoxlari tasvirining aks etishi chorvachilik bilan bevosita bog'liq.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bofandagi (to'quvchilik) – O'zbekistonning turli hududlari qatori Qashqadaryo tojiklari orasida jun va ipak matodan foydalanish takomillashgan.

Maxsus to'quv dastgohlarini yasovchi ustalar yashaydigan guzar "*dukchiho*" (*duk* yasaydigan ustalar), "*charxchiho*" (ip yigiruvchi asbob *charxchi* ustalar) deb nomlangan. Qashqadaryo tojiklari qo'lda ip yigiradigan kichkina charxning ip o'raladigan qismini *duk* deb ataydi. Ip yigirish bilan shug'ullanuvchi shaxs ismiga esa *dukchi* so'zi qo'shib ishlatilgan. Mahalliy tojiklar hali ham *dukda* ip yigirib, *gilem* (gilam) to'qishadi. Ayrim naqshli gilamlarni *iroqi*, *arabi* kabi nomlar bilan atashadi. Tojiklarning *iroqi* deb nomlanuvchi kashtachilik namunalari ham saqlanib qolgan. Shuningdek, Qashqadaryo tojiklari qo'y terisidan to'shaladigan *po'stak* tayyorlashgan. Yaqin kunlarga aksariyat tojik xonadonlarida yumshoq ipdan hajmi uncha katta bo'lmagan *shol* yoki *sholcha* to'qilgan. Tekislikda istiqomat qiluvchi tojiklar ip yoki jundan to'qilgan paypoqlarni *jirob* deyishgan.

Eskibog' qishlog'i aholisining yarmi temirchilik bilan shug'ullanib, uy-ro'zg'or va xo'jaliklarda temir asboblari yasagan. Ularning temirchilik asboblari u qadar ishlatilmagan, chunki Buxoroda *qarotegin pichog'i* shuhrat qozongan. Boshqa qishloqlarda temirchilar taqa, etik va boshqalar yasagan. Katta-O'ra va Kichik-O'rada (Anorbuloq, Boshchorbog', Qizilmazor qishloqlari) ayollari hayvon junidan kigiz (namad), arqon, juval, xurjun, gilam va hokazolar yasashgan. Gilamlar badiiy to'qilgan va xilma-xil bo'lgan. Gilamlarning quyidagi nomlari bor edi: "*hayqari*", "*bulbulaki*", "*imomsulton*", "*qoxma*" (*qoqma*), "*Shermat*" va boshqalar [11; b.17]. Tamshush qishlog'idagi temirchilik ustaxonasiga mahalliy aholining ehtiyoji bor.

Tojiklarning mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari va xonadon devorlari sirtiga turli xildagi ramziy tasvirlar chizilgan. G'elonning sinch qilib qurilgan devori *qalama* deyilgan. Ko'l qishlog'i hududidan mahalliy aholi tomonidan topilgan ip o'tkazishga mo'ljallangan teshikli tosh tumor bu yerda o'tmishda sangtaroshlik rivojlanganligidan dalolat beradi.

Birgina G'elon qishlog'ining o'zida duradgorlik, xattotlik, tovoqtaroshlik, temirchilik, zargarlik, to'qimachilik, kashtachilik, rang san'ati va boshqa hunarmandchilik sohalari rivojlanib kelgan. Sangtaroshlik, juvozdo'zlik va tosh tegirmonda un chiqarish ham bugungi kunga qadar ravnaq topib kelmoqda. G'elon va Ko'l qishloqlarida mahalliy aholi suv tegirmonlaridan bugungi kunda ham foydalanishadi. Ko'l qishlog'ida temirchilik ustaxonasi ham mavjud. Amir Said Olimxon va undan oldingi xonlar va amirliklar davrida G'elonda temirchilik asbob-uskunalarini yasash bilan birga harbiy uskunalaridan qalqonsozlik, kamonsozlik bilan usta Rustam va usta Abdulkarimlar shug'ullanishgan. Pichoqsozlik esa XX asrda usta Abdurali, usta To'ychi, usta Rahmonqul va boshqalar tufayli O'rta Osiyoda dong taratgan. G'elonlik Ro'ziboy Qurboniyonning ta'kidlashicha, Duradgorlikda nom qozongan usta Tosh Abdurauf, usta Bobojon, usta Mahmadamini Nigor, usta Abdulhakim, usta Abdurahim, usta Chorshanbe, usta Niyoz, usta Abdug'ani xalq tilidan tushmaydi. Hunarmandchilik an'analari davomli bo'lib, bugungi kunda ularning shogirdlari Shernazari Mirzonazar, Mahmarahimi Sharif, Muhammadiquli Niyoz, Mustafiquli Sadriqul, Narzulloi Xayrullo, Xolmurodi Shanbiya, Eshonquli Turdiqul va boshqalar hunarmand kishilardan hisoblanadi.

Mashhur hofizlar ham Ruziboy Muttaillov yasagan rubob, tor va tamburlar, usta Abdurali, Niyozmurod Shodimurodovlar yasagan dutorlardan foydalanib kelishgan [3].

Turkiy xoqonlar o'z tamg'asi sifatida tog' echkisi tasvirini olgan. Tog' echkisi e'tiqodi turkman va tojiklarda ko'p uchraydi. Turkmanlarda qabila nomi u bilan bog'liq bo'lib, eng yirik qabilalararo ittifoq "teke"-echki degani. Tojiklar, sut mo'l bo'ladi, deb uylarida echkini tasvirlangan. Turli xalqlarda qasam sifatida echki go'shti yeyilib, qoni ichilgan [7; b.469]. Tekisliklarda istiqomat qiluvchi tojiklar echki junidan to'quvchilik maqsadida foydalansa, tog'li tojiklar paxta bilan aralashtirib yostiqlar ichiga solishgan. Echki junidan yostiqlarda foydalanilishiga sabab nam havoga chidamliligi va undan uzoq vaqt foydalanish mumkinligi bo'lib hisoblanadi.

Kandakorlik (yog'och o'ymakorligi) — yuqori Qashqadaryoda yashovchi Ko'l, Sumak, G'elon kabi qishloqlardagi tojiklar orasida *kandakorlik (yog'och o'ymakorligi)* ancha rivojlangan va avloddan avlodga meros bo'lib o'tadi. Kitob tumanidagi Sumak qishlog'ida istiqomat qiluvchi ayrim tojiklar xonadonining kirish eshiklari naqshinkor bo'lib, ular XVIII-XIX asrlarga oid. Eshikka ustaning ismi sharifi ham o'yib yozib qo'yilgan.

Qamashi qishlog'idagi nuroniylarning ta'kidlashicha, qishloqda g'isht tayyorlovchi xumdon bo'lgan. Axborotchimiz Murod Cho'llievning ta'kidlashicha bu pishiq g'ishtlardan boshqa hududlarga ham olib ketishgan [4].

Qashqadaryo tojiklari orasida bir necha asrlardan buyon hunarmandchilikning bir qator turlari rivojlangan. Ayrim shaxslarning ismiga uning kasbi ham qo'shib aytilgan va yozilgan. Masalan, "Abu Abdulloh Tohir ibn Muhammad as-Sufiy al-Buxoriy al-Voiz Buxoro ahlidan bo'lib, al-Haddodiy nomi bilan tanilgan edilar. Naxshabning Bazda qishlog'ida yashaganlar. Ota-bobolari temirchilik bilan shug'ullanganliklari sababli «al-Haddodiy» taxallusini olganlar" [1; b.24].

Porado'z [fors-tojikcha پاره دوز yamoqchi] – oyoq kiyimlarni yamovchi, oyoq kiyim yamoqchisi bo'lib hisoblangan. Ayrim kasblar joy nomining kelib chiqishiga asos bo'lgan. Masalan, Shahrisabz va Yakkabog' tumanidagi Mo'chin qishlog'i aholisi qishloq nomini tojikcha *mo'y* (tuk) va *chin* (termoq) so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'lgan deyishadi.

Muhammad Tolibning "Matlab ut-tolibin" asarida quyidagi misralar keltiriladi: — "E'tiborli kishidan eshitgan edimki, Abdusamadbiy kenagas Shahrisabz viloyatida kasallikka chalindi. Kasallik zo'raygan paytda tush ko'rdi. Tushida bir odam uni osmonga olib ketardi. U hayajonlanib, iztirobga tushgan paytda boshqa bir odam paydo bo'lib, osmonga olib ketayotgan odamdan so'radi: Sen bu kishini qayoqqa eltyapsan? U hazrat eshonning muxlislari jamoasi va ishonchli kishilari firqasidandir! U odam hazrat eshonning nomini eshitgach, darhol (113a) uni qo'yib yubordi. Abdusamadbiy iztirobga to'la holatda uyqudan turib dedi: Hazrat eshonning sharofati bilan bu kasaldan tuzalaman, inshoallohu taolo! O'sha paytda hazrat eshon Nasaf viloyatida edi. O'zi kiyib yurgan gujarotiy kardikani (?) latif badanidan yechib, Shodmonxoja berib dedi: Shahrisabzga eltib, u yerda kasal yotgan Abdusamadbiy kenagasga kiydirib, o'rnidan turib yurishini tayinla! Shodmonxoja hazrat eshonning amriga binoan, kardikani eltib, unga kiydirdi. U darhol sihat topib, o'rnidan turib yurib ketdi" [2; b.165]. *Kardika* savdogarlar tomonidan Hindistondan keltirilgan kiyim bo'lishi mumkin. Kasbi tumanidagi Qamashi qishlog'ida "Birindi" (bir hindistonlik) ma'nosini bildiruvchi urug' istiqomat qiladi.

Xarrotlik (savat to'qish) – nafaqat meva va sabzavotlarni saqlash, balki uy ayvonlarini bezash uchun ham ishlatilgan. Kitob tumanidagi Sumak qishlog'i oqsoqoli Faxriddin Xisomov bugungi kunda ham xarrotlik bilan shug'ullanadi. U kishi yashaydigan xonadonning kirish qismi savatlar bilan bezatilgan [5].

Manbalarda keltirilishicha, *jiylon* – tok shoxlari. Undan savat va boshqa har xil narsa to'quvchi (yasovchi) kishi «*Jiyloniy*» deyiladi. Tabaristonning ortida mashhur Jiylon shahri ham bor.

Abu Muhammad Ahmad ibn Muhammad al-Jiyloniy shu nisbat bilan mashhurdirlar. Bu kishi Nasaf ahlidan bo'lib, keyinchalik Buxoroda yashaganlar [1; b.168].

So'zani to'qish. So'zani to'qish va devorlarga ilib qo'yish an'anasi Qashqadaryo vohasining tog'li hududlari va tekisliklarida yashovchi tojiklari orasida keng tarqalgan. Aslida o'zbeklar va tojiklarning kashtasi ayrim qo'shimcha bezaklari bilan farq qiladi xolos. Ba'zi naqshlarni hududlarga qarab to'qilganligini yozish mumkin, biroq o'zbek va tojik kashtachiligi orasida farqli jihatlarni payqash qiyin, ikki millat to'quvchiligidagi umumiylikni e'tirof etish kerak.

Buxoro, Shahrisabz va Qarshida asosan zanjirli tikuvli asbob yoyilgan bo'lib, u boshqa viloyatlarda juda cheklangan (masalan, Samarqandda faqat bargli bezaklarni ramkalash uchun ishlatilgan). Buxoroda tojikcha *darafi* nomi bilan mashhur bo'lgan bu qurilma nihoyatda rivojlangan [12; b.82].

1880—1890-yillarda Samarqandda ilgari odat bo'lmagan, ishlab chiqarilgan yoki qo'lbola ipak matolarga kashta tikilgan bo'lsa-da, Buxoro va Shahrisabz kabi boshqa joylarda ayniqsa boy kashta tikishda mahalliy ishlab chiqarilgan ipak matolardan, birinchi navbatda, qizil-binafsha rangdan foydalanilgan [12; b.19].

Tojiklar hunarmandchiligi bilan bog'liq marosimlar A.L.Kun [6; j.91] tomonidan 1871-1872-yillarda rasmlari bilan ko'rsatib o'tilgan edi. Unda tojiklarga xos bo'lgan hunarmandchilik bilan bog'liq "*kulcha dar bag'al andaxten*" ("*qo'yniga kulcha solish*"), "*vuaxurdi*" tushligi, "*bazmi arvohi pir*" ("*arvohi pir bazmi*") kabi marosimlar qayd qilingan.

Qashqadaryodagi kasb-hunarlar o'zbek tili bilan birga tojik tilida ham atalgan. Hududdagi hunarmandchilik va zargarlikning rivojlanishida tojiklarning ham munosib hissasi bor. Hududdagi qozon yasovchi hunarmandlar (fors-tojikcha) *deggaron* deb atalgan. Hunarmandchilik buyumlarini bir joydan ikkinchi joyga olib borib sotish hunarmandlarga qiyinchilik tug'dirgan. Shuning uchun ham ko'chma hunarmandchilik ustaxonalari o'z faoliyatini yuritgan. *Ko'za, xumcha, obdasta* kabilardan kundalik turmushda keng foydalanilgan. Igna yasovchi ustalar so'zangar deb atalgan, Nasafda tug'ilgan Shamsiddin Muhammad ibn Ali So'zaniy (Hakim So'zaniy) (1041-1174) mahoratli usta bo'lganligi bois shunday taxallusni olgan.

Sovun tayyorlash (Sobunpazū). Badan va kiyimlarni yuvish uchun ishlatiladigan sovun bo'ladi. U haqda Sayidoyi Nasafiy iqtibos keltirgan:

Sh̄yxi sobunpaz, ki meḡyyand boshad tundx̄y,

Qomai xud borho shustem bo sobuni ȳ [8; b.96].

(*Sovunchi hazilkash, biroq sovuni achchiq deyishadi,*

Biz uning sovuni bilan ko'p marta kiyimlarimizni yuvdik.)

Kosagar. Kosa va tovoq yasaydigan kosachi, kulolga; *kosatarosh* esa yog'ochdan piyola va kosa yasovchi hunarmandga [10; b.655] nisbatan qo'llanilgan. Dastlab kasb-hunarga doir

soʻzlar kishilarning laqabiga aylanib, keyinchalik joy nomi sifatida ifodalangan. Kitob tumanida joylashgan qishloq, Koson, Qarshi va Shaxrisabzdagi guzarlar shu nom bilan ataladi. Kosagar, koʻzagar, tandirsoz kabi kulollar oʻzi yasagan buyumlarga tabiat va mifologik qarashlarni ham aks ettiradi.

Muhokama va natijalar. Katta-Oʻra, Kichik-Oʻra, Koʻkbuloq va Machay jamoalari tojiklari Gʻuzor shahri tojiklaridan non pishirish usuli jihatidan farq qilgan. Gʻuzor shahrida non “*oshtoni kuloli*” (kulol tandirida) pishirilgan boʻlsa, yuqorida tilga olingan barcha tojik qishloqlarida qozon(*deg*)da va “*tobasang*”da pishirilgan.

Qozonda pishirilgan nonni “*noni rasida*” yoki “*noni degi*”, “*tobasang*”da pishirilgan nonni esa “*tobagi non*” deb atashgan. “*Oshtonhoi kuloli*” tandirlari supachaga ogʻzini yuqoriga qaratib va bir oz oldinga egilgan holda qoʻyilgan [11; b.18]. Dehqonobod tumani Duob qishlogʻi tojiklari tosh ustiga qoʻyib “*toba non*” tayyorlashadi.

Koson tumani tojiklari tomonidan *uy noni* (*xamirturushli non*), *chapchak non*, *qora non*, *vodiy noni* ancha keng tarqalgan boʻlib, bozor rastalaridan oʻrin olgan. Mahallaning holva tayyorlaydigan qandolatchilari joylashgan joy *guzari halvopazon* deyiladi.

Xulosa. Quyda keltirilgan xalq ogʻzaki ijodi namunalarida hunarmandchilik va toʻquvchilik oʻz aksini topgan: “*Gilem fur̄ȳshū ba azoni xud furush, Ba yak tarafash xudat meshinū*” (“*Gilam sotsang qoʻningga sot, bir tarafida oʻzing oʻtirasani*”), “*Daruni kosa ba nim kosa xast*” (“*Kosaning ichida yarim kosa bor*”), “*Odami beamal zamb̄yri beasal*” (“*Amalsiz odam asalsiz asalari*”).

Qashqadaryo vohasi tojiklari hunarmandchiligi asrlar davomida mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy hayotning muhim boʻlagi boʻlib kelgan. Ammo tarixiy jarayonlar, siyosiy va madaniy omillar, bozor talabining oʻzgarishi hunarmandchilik taomillarida ham sezilarli yangilanish va moslashuvlarga sabab boʻlgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Абдулкарим ас-Самъоний. НАСАБНОМА (ал-Ансоб). (VIII-XII асрларда яшаган ўзбекистонлик олимлар ҳақида маълумот). Тошкент. 2017. – Б.24.
2. Абулаббос Мухаммад Толиб ибн Тожиддин Хасанхожа ал-Хусайний ас-Сиддиқий Матлаб ут-толибин. Тошкент давлат Шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райхон Беруний номли Шарқ қўлёзмалари маркази. - Тошкент: “Movarounnahr” 2016. – Б. 165.
3. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Шаҳрисабз тумани Ғелон қишлоғи. 2024 йил.
4. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Касби тумани Қамаш қишлоғи. 2025 йил
5. Дала ёзувлари. Қашқадарё вилояти Китоб тумани Сумак қишлоғи. 2024 йил.
6. Кун А.Л. Туркестанский альбом. Часть этнографическая. 1871-1872. – л.91.
7. Рамзлар энциклопедияси. Тузувчилар: С. С. Булатов, М. С. Соипова. – Т.: «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi», 2021. – Б. 469.
8. Сафаров Холмад Хоркашович. Таърих ва фаръанги роғ дар асри хӣ ва ибтидои асри Хх (Проблемаи омӯзиши этнографӣ) . Ихтисоси 07.00.07 - Мардумшиносӣ, этнология ва антропология диссертатсия барои дарёфти дараљаи илмии номзади илмъои таърих. – Душанбе, 2020. - С. 96.
9. Фаръанги Забони Тољикӣ. Љ 2. Нашриёти «Советская Энциклопедия» . -М., 1969. -С. 254.
10. Фарҳанги тафсирии забони тоҷики. Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдаки. Чилди 1 Душанбе. 2010. С. – 655.
11. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардури. Нашриёти “Ирфон”. Душанбе. 1967. Б. 17,18.

12. Sukhareva O.A. Suzani. Central Asian decorative embroidery. —Tashkent: IICAS, SMI-ASIA, 2011. – P. 19, 82.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

SCIENTIFIC RESEARCH OF THE RUSSIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY AT THE END OF THE 19TH CENTURY AND THEIR CHARACTERISTICS

Mullajanova Khosiyat Yazdankulovna

Teacher of the Department of "Social Sciences"

Samarkand Institute of Economics and Service

E-mail: Mulladjanovahosiyat@gmail.com

Abstract. This article analyzes the scientific activities of the Russian Geographical Society at the end of the 19th century, research directions and their scientific and practical significance. Expeditions organized at the initiative of the Society, ethnographic observations, cartographic developments and the collection of statistical data rapidly developed Russian geography. At the same time, these studies also served the political, economic and strategic interests of the empire. The results of the research became the basis for the formation of scientific schools and subsequent geographical discoveries.

Keywords: Russian Geographical Society, expedition, ethnography, cartography, scientific research, 19th century.

XIX ASR OXIRIDA RUS GEOGRAFIK JAMIYATNING ILMIY TADQIQOTLARI VA ULARNING XUSUSIYATLARI

Mullajanova Xosiyat Yazdankulovna

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

"Ijtimoiy fanlar" kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxirida Rus Geografik jamiyatining ilmiy faoliyati, tadqiqot yo'nalishlari va ularning ilmiy hamda amaliy ahamiyati tahlil qilinadi. Jamiyat tashabbusi bilan tashkil etilgan ekspeditsiyalar, etnografik kuzatuvlar, kartografik ishlanmalar va statistik ma'lumotlarning yig'ilishi Rossiya geografiya fanini jadal rivojlantirdi. Shu bilan birga, bu tadqiqotlar imperiyaning siyosiy, iqtisodiy va strategik manfaatlariga ham xizmat qilgan. Tadqiqot natijalari ilmiy maktablarning shakllanishi va keyingi geografik kashfiyotlarga asos bo'ldi.

Kalit so'zlar: Rus Geografik jamiyati, ekspeditsiya, etnografiya, kartografiya, ilmiy tadqiqot, XIX asr.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N09>

Kirish. Rus geografiya jamiyati doimo tarixiy ifodalarni izlashda muhim ahamiyatga ega obyektlardan biridir. Zero, unda ilmiy maktablar, qarashlar majmuasi tizimlashtirilgan. XIX asr oxiri Rossiyada ilmiy izlanishlar va geografiya fanining yuksalish davri sifatida alohida o'rin egallaydi. 1845-yilda tashkil etilgan Rus Geografik jamiyati ushbu davrda ilmiy markaz sifatida shakllandi. Jamiyatning asosiy maqsadi yangi hududlarni o'rganish, tabiiy resurslar, iqlim va aholining etnografik xususiyatlarini tadqiq qilishdan iborat bo'ldi.

Rossiya imperiyasining bevosita rahbarlari va qirol oilasi a'zolaridan tashqari, turli davrlarda 100 dan ortiq vazirlar, gubernatorlar, Davlat kengashi va Senat a'zolari Geografiya jamiyatining faol a'zolari bo'lgan. Ularning ko'pchiligi Geografiya jamiyatidagi samarali mehnatlari tufayli shunday yuksak natijalarga erishdilar: Qrim urushida mag'lubiyatga uchragan rus armiyasining obro'-e'tiborini tiklagan D.A.Milyutin, Ya.Osiyodagi ajoyib

izlanishlari tufayli Orenburg gubernatori lavozimini egallagan V.Xanikov, Senator va akademik V.P.Bezobrazov va boshqalar.

O'sha yillarda jamoatchilik fikrini Rossiya geografiya jamiyati a'zolari: Moskva mitropoliti Filaret va Nijniy Novgorod yepiskopi Yakob; kitob nashriyoti Alfred Devrien va Adolf Marks hamda yirik rus va xorijiy gazetalarning muharrirlari E. E. Uxtomskiy va Donald Makkenzi Uolles kabilar.

1917-yilga kelib Jamiyatning mingga yaqin a'zosi bor edi. Inqilob voqealaridan keyin ularning soni kamaydi. Urushdan keyingi davrda jadal o'sish kuzatildi: 1940-yilda Jamiyat a'zolari soni 745 kishini tashkil etgan bo'lsa, 1987-yilga kelib ularning soni 30 mingdan oshdi, ya'ni qariyb 40 barobar ko'p. O'sha paytda SSSR Fanlar akademiyasi tarkibidagi ilmiy jamiyatlar orasida Butunittifoq geografiya jamiyati eng yirik tashkilot edi.

Ushbu davrda Rossiya imperiyasining hududi g'oyat kengaygan va uning tarkibiga turli tabiiy sharoitlarga ega hududlar – Sibir, O'rta Osiyo, Kavkaz, Uzoq Sharq va Arktika kirgan edi. Bunday hududlarni chuqur o'rganish zaruriyati jamiyatning asosiy vazifasiga aylandi. Shuningdek, jamiyat tadqiqotlari Rossiyaning ichki ilmiy taraqqiyotidan tashqari, imperiyaning mustamlakachilik siyosati, iqtisodiy manfaatlari va harbiy-strategik rejalari bilan ham chambarchas bog'liq edi.

XIX asr oxirida RGJ faoliyati quyidagi xususiyatlar bilan ajralib turdi:

- keng qamrovli ekspeditsiyalar uyushtirildi, ular nafaqat tabiiy-geografik, balki etnografik ma'lumotlarni ham yig'di;
- etnografik tadqiqotlar ko'plab xalqlarning urf-odatlarini, tili va madaniyatini o'rganishga qaratildi;
- kartografik ishlar ilmiy xaritalashning rivojlanishiga olib keldi;
- yig'ilgan statistik ma'lumotlar ilmiy tahlillar bilan bir qatorda iqtisodiy siyosatni rejalashtirishga xizmat qildi.

Demak, XIX asr oxirida Rus Geografik jamiyati nafaqat geografiya fanining rivojlanishiga hissa qo'shdi, balki Rossiya imperiyasining siyosiy-iqtisodiy manfaatlarini ta'minlashda ham muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qildi.

Adabiyotlar sharhi. Tadqiqotimiz davomida olimlarning, izlanuvchilarning va boshqalarning ilmiy xulosalari, qarashlari hamda nazariyalarini tahlil qildik va o'rgandik. Mahalliy olimlarimizda A.Qambarov o'zining ilmiy izlanishlarida rus ilmiy jamiyati tomonidan Turkiston etnografiyasining o'rganilishi, bunda rus geografiya jamiyati bilan hamkorlikdagi izlanishlarni olib borish zarurligi haqida fikr yuritadi [1].

MDH mamlakati olimasi M.X.Zakirova o'zining nomzodlik dissertatsiyasi ishida, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Chor Rossiyasida rus geografiya jamiyatining Turkiston bo'limi faoliyati, tuzilishi, tarkibi va yo'nalishlari bo'yicha izlanishlar olib boradi [2]. Olimaning asosiy qarashlari rus geografiya jamiyatining Turkiston o'lkasida yaratilishi va rivojlanishi masalalariga bag'ishlanadi.

Yana bir MDH mamlakati olimi Ye.P.Ivanov esa izlanishlarida XIX asrda rus tadqiqotchilari tomonidan cho'l mintaqasini o'rganish mavzularida izlanishlarini olib boradi. Izlanishning asosiy maqsadi rus tadqiqotchilarining cho'lli mintaqalarda qanday o'zgarishlari, olib borilayotgan muhim jihatlari borasida ilmiy qarashlarini namoyon qiladi [3].

Olimning izlanishida XIX asrda Cho'l mintaqasini Rossiya imperiyasiga to'liq qo'shish maqsadini ko'zlagan rus tadqiqotchilari ko'rib chiqadi. U Cho'l mintaqasi qiyofasining XIX asr

boshidan oxirigacha bo'lgan evolyutsiyasini kuzatadi. Muallifning xulosasiga ko'ra, mintaqaning davriy nashrlar yaratgan qiyofasiga asoslanib, hukumat Rossiya tarkibida hududning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash uchun islohotlarni rejalashtirgan va amalga oshirgan. Kalit so'zlar: tarixshunoslik, Cho'l o'lkasi, rus tadqiqotchilari, mintaqa qiyofasi, Shimoliy-Sharqiy Qozog'iston.

Bundan tashqari, N.G.Suxova ham ilmiy qarashlari va izlanishlarida Rossiya geografik jamiyati va XIX asrda qutb tadqiqotlari borasida so'z borishini ta'minlab beradi. Umuman olganda olim XIX asrda Rossiya geografik jamiyatining qutblanishi, unda tadqiqotlar olib borishi lozimligini ta'kidlaydi [4]. Rossiya geografik jamiyati qutbli tadqiqotlarga nisbatan turlicha munosabatda bo'lishini muhim deb hisobladi va unga e'tiborni jalb qilishga faol harakat qildi. Rus geografiya jamiyatida qutbli mintaqalarni o'rganishga bo'lgan munosabat ham qarama-qarshi edi. Jamiyat Kengashining birinchi yig'ilishlaridan birida ham Ural tog'larining shimolini o'rganish uchun ekspeditsiya tashkil etish muhimligi aytib o'tadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-tahliliy usul qo'llanildi. Arxiv manbalari, ilmiy ekspeditsiyalar hisobotlari, jamiyatning rasmiy nashrlari va zamonaviy tarixshunoslik adabiyotlari o'rganildi. Taqqoslash va tizimlashtirish usullari orqali jamiyat faoliyatining ilmiy va amaliy jihatlari aniqlab berildi. Yangi hududlarning aniq xaritalari yaratildi, tabiiy resurslar, demografik va iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha statistik ma'lumotlar yig'ildi.

Jamiyat tadqiqotlari nafaqat ilmiy, balki imperiya siyosiy va iqtisodiy manfaatlariga ham xizmat qildi. Jumladan, O'rta Osiyo va Sibir hududlarining o'zlashtirilishi va mustamlakachilik siyosatini mustahkamlashda muhim rol o'ynadi.

Tahlil va natijalar. Natijalar shuni ko'rsatadiki, Rus Geografik jamiyati XIX asr oxirida faqat geografiya fanini rivojlantiribgina qolmay, balki Rossiya imperiyasining tashqi siyosati va iqtisodiy manfaatlari uchun ham xizmat qildi. Ilmiy izlanishlarning ko'p tarmoqli va kompleks xarakteri geografiya, etnografiya, kartografiya va statistika fanlari integratsiyasiga zamin yaratdi. Shu jihatdan jamiyat faoliyati ilmiy maktablarning shakllanishi va xalqaro ilmiy hamkorlikning rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

1845-yilda Rossiya Geografiya Jamiyati bilan bir vaqtda uning kutubxonasi ham tashkil etildi. Kitoblar to'plami Jamiyat a'zolari tomonidan sovg'a qilingan va mualliflar tomonidan shaxsan yuborilgan kitoblardan boshlandi. To'plamni sotib olish kitoblarni sotib olishni va Rossiya va xorijiy ilmiy muassasalar bilan nashrlarni almashishni o'z ichiga oladi. Bunday kutubxonaning yaratilishi va faoliyati Rossiya uchun katta madaniy ahamiyatga ega edi. Jamiyat rahbariyati tashkil etilganidan to'rt yil o'tib, buni tan olgan holda kutubxonani tashkil etish bo'yicha dastlabki ishlarni Pyotr Semenovga (keyinchalik Semenov-Tyan-Shanskiy) topshirdi.

RGS kutubxonasining to'plami (490 000 nusxa) geografiya fanlari va tegishli fanlarning butun spektri bo'yicha nashrlarni o'z ichiga oladi — fizik geografiyadan tibbiy geografiya va san'at geografiyasigacha. Xorijiy nashrlar fondning salmoqli qismini tashkil etib, kutubxonaning ilmiy xususiyatini ta'kidlaydi.

Kutubxonaning XVI—XVIII asrlarga oid nodir kitoblar kolleksiyasi quyidagilarni o'z ichiga oladi: To'plamga Rossiya nashrlari (Rossiya haqidagi xorijiy xabarlar), Buyuk Pyotr davridagi nashrlar, sayohatlar va kashfiyotlar haqidagi klassik hikoyalar kiradi.

42 ming buyumdan iborat kartografik kolleksiyada nodir va noyob qo'lyozma xaritalar va atlaslar mavjud. Keng ma'lumot to'plamiga ensiklopediyalar, lug'atlar, sayohat qo'llanmalari va bibliografik nashrlar kiradi. RGS nashrlari to'plamida "Rossiya Geografiya Jamiyati"

nashriyoti ostida chop etilgan barcha nashrlarning nusxalari mavjud edi. 1990-yillarda hududiy bo'limlar uchun mablag' yo'qligi bu an'anani buzdi. Bugungi kunda RGS nashrlari to'plamini endi to'liq deb ta'riflab bo'lmaydi.

XIX asr oxiri Rossiya imperiyasida geografiya fanining jadal rivojlanish davri bo'lib, Rus Geografik jamiyati (1845-yilda Sankt-Peterburgda tashkil etilgan) bu jarayonning yetakchi markazi sifatida faoliyat yuritdi. Mazkur davr jamiyat ilmiy tadqiqotlari bir necha asosiy yo'nalishda olib borildi:

1. Ekspeditsiyalar va yangi hududlarni o'rganish. Jamiyat tashabbusi bilan Sibir, Uzoq Sharq, O'rta Osiyo, Kavkaz va Arktika hududlariga yirik ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etildi. Bu tadqiqotlar nafaqat tabiiy-geografik sharoitni, balki etnografik va iqtisodiy hayotni ham qamrab oldi. Masalan, Prjevalskiy, Semenov-Tyan-Shanskiy, Potanin kabi mashhur sayohatchilar va olimlar dunyo geografiyasi rivojiga katta hissa qo'shdilar.

2. Etnografik tadqiqotlarning kengayishi. XIX asr oxirida jamiyat faoliyati faqat geografik emas, balki ko'plab xalqlar hayoti, madaniyati va turmush tarzini o'rganishga qaratildi. Turkiston, Sibir va Kavkaz xalqlarining etnografik ma'lumotlari to'plandi va nashr etildi. Bu Rossiyaning ko'p millatli imperiya sifatidagi o'ziga xosligini ilmiy jihatdan tasdiqlashga xizmat qildi.

3. Kartografiya va statistik ma'lumotlarni yig'ish. Rus Geografik jamiyati davrida ilmiy xaritalar yaratish keng rivojlandi. Ekspeditsiyalar natijasida yangi hududlarning aniq kartografik tasvirlari ishlab chiqildi, shuningdek, iqlim, tuproq, suv resurslari bo'yicha statistik ma'lumotlar yig'ildi.

4. Ilmiy va amaliy ahamiyat. Jamiyat tadqiqotlari nafaqat akademik qiziqish uchun, balki imperiya siyosiy va iqtisodiy manfaatlari uchun ham muhim bo'lgan. O'rta Osiyo va Sibirning tabiiy boyliklari, savdo yo'llari va strategik hudud sifatidagi ahamiyati Rossiya hukumatining diqqat markazida edi. Shu sababli ilmiy natijalar davlatning mustamlakachilik siyosatini qo'llab-quvvatladi.

1-jadval

XIX asr oxirida rus geografik jamiyatning ilmiy tadqiqotlari natijalari

Yo'nalish	Asosiy faoliyat	Mashhur olimlar va ekspeditsiyalar	Ilmiy va amaliy ahamiyati
Ekspedit-siyalar	Sibir, O'rta Osiyo, Kavkaz, Uzoq Sharqni o'rganish	N. M. Prjevalskiy, P. P. Semenov-Tyan-Shanskiy, G. N. Potanin	Yangi hududlarning tabiiy-geografik xususiyatlarini ochish, xalqaro ilmiy obro' qozonish
Etnogra-fiya	Xalqlarning urf-odatlarini, turmush tarzini tadqiq qilish	Turkiston va Kavkaz ekspeditsiyalari ishtirokchilari	Ko'p millatli Rossiya xalqlarining madaniy boyligini o'rganish, mustamlakachilik siyosatini asoslash
Kartogra-fiya	Hududlarning aniq xaritalarini tuzish	Harbiy geograflar va jamiyat kartograflari	Iqtisodiy va harbiy-strategik ahamiyatga ega xaritalar yaratish
Statistika	Iqlim, demografiya, iqtisodiy ko'rsatkichlarni yig'ish	Jamiyatning statistik komissiyalari	Resurslarni baholash, iqtisodiy rivojlanish istiqbollari belgilash
Ilmiy maktablar	Geografiya, etnografiya, kartografiya bo'yicha ilmiy yo'nalishlar shakllanishi	RGO a'zolari, universitet olimlari	Geografiya fanining rivojlanishiga asos yaratish, xalqaro ilmiy aloqalarni kengaytirish

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxirida Rus Geografik jamiyatining ilmiy tadqiqotlari keng qamrovli, ko'p tarmoqli va kompleks xarakter kasb etib, geografiya fanini rivojlantirish bilan birga, Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy manfaatlariga ham xizmat qilgan.

XIX asr oxirida Rus Geografik jamiyati ilmiy tadqiqotlari keng qamrovli bo'lib, yangi hududlarni o'rganish, millatlararo madaniy aloqalarni tahlil qilish va aniq kartografik materiallarni yaratishga qaratildi. Ushbu tadqiqotlar geografiya fanining nazariy va amaliy rivojlanishiga, shuningdek, imperiya manfaatlarini ta'minlashga xizmat qilgan. Bugungi kunda ham jamiyatning tarixiy tajribasi geografik izlanishlar metodologiyasida muhim ilmiy meros sifatida ahamiyat kasb etadi.

XIX asr davomida tasvir shakllanishining dinamik jarayoniga asoslanib, hududning mustamlaka maqomi tasdiqlanmagan. XIX asrning oxiriga kelib, matbuot Cho'l o'lkasining Rossiya imperiyasi tarkibidagi to'liq huquqli hudud sifatidagi qiyofasini shakllantirdi. Ushbu ta'sir ostida davlat hududni har tomonlama integratsiyalashga qaratilgan ko'plab tadbirlarni amalga oshirdi. U savdo, sanoat qurilishi, transport va madaniyatni rivojlantirish uchun juda jozibali joyga aylandi.

Adabiyotlar/Literatypa/References:

1. Qambarov, Abdujabbor Rus ilmiy jamiyatlari tomonidan turkiston etnografiyasining o'rganilishi // ORIENSS. 2021. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rus-ilmiy-jamiyatlari-tomonidan-turkiston-etnografiyasining-o-rganilishi> (дата обращения: 15.09.2025).
2. Закирова Маргарита Хайдаровна. Туркестанский отдел Императорского Русского географического общества: создание, структура, деятельность. Конец XIX – начало XX в. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва – 2023, <https://www.dissercat.com/content/turkestanskii-otdel-imperatorskogo-russkogo-geograficheskogo-obshchestva-sozdanie-struktura>
3. Иванов Евгений Павлович Изучение Степного края российскими исследователями в XIX веке // ОНВ. 2015. №2 (136). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izuchenie-stepnogo-kрая-rossiyskimi-issledovatelyami-v-xix-veke> (дата обращения: 18.09.2025).
4. Сухова Наталья Георгиевна Русское географическое общество и полярные исследования в XIX столетии // Полярные чтения на ледоколе «Красин». 2020. №. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkoe-geograficheskoe-obschestvo-i-polyarnye-issledovaniya-v-xix-stoletii> (дата обращения: 21.09.2025).

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE HISTORY OF THE LIFE AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF RAFAEL PUMPELLE, WHO CAME TO TURKESTAN AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Muminov Azizbek Boxodir o'g'li,

History teacher at School No. 6,

Yukorichirchik district, Tashkent region

Email: amuminov337@gmail.com

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the life, scientific work, and legacy of Raphael Pumpelly, a prominent 19th-century American geologist and archaeologist. Educated at Harvard and further trained in Europe, Pumpelly became widely known for his research expeditions to Asia, including China, Japan, Central Asia, Turkestan, and the Pamir Mountains. His investigations contributed significantly to the development of geology by documenting the structural and stratigraphic features of the regions he explored. Of particular importance were his excavations at Anau, near the Kopet Dag, which revealed traces of an ancient settled agricultural culture. These findings not only enriched Western knowledge of the early civilizations of the East but also laid the foundation for future interdisciplinary studies of human-environment interactions. Pumpelly's methodological approach—combining geological surveys, stratigraphy, and archaeological excavation—made him one of the pioneers of geoarchaeology. His scholarly heritage continues to influence modern geological and archaeological research, highlighting the lasting relevance of his scientific contributions.

Keywords: Raphael Pumpelly, geology, archaeology, Asian expeditions, Kopet Dag, Pamir, ancient agricultural culture, early urbanization.

ИСТОРИЯ ЖИЗНИ И НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАФАЭЛЯ ПАМПЕЛЛИ, ПРИЕХАВШЕГО В ТУРКЕСТАН В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Муминов Азизбек Боходир оглы,

учитель истории школы №6

Юкоричирчикского района Ташкентской области

Аннотация. В статье всесторонне освещаются жизнь, научная деятельность и наследие Рафаэля Пампелли — известного американского геолога и археолога XIX века. Получив образование в Гарвардском университете и прошедший научную подготовку в Европе, Пампелли прославился своими экспедициями в Азию, включая Китай, Японию, Центральную Азию, Туркестан и Памир. Его исследования оказали значительное влияние на развитие геологии, так как позволили описать тектонические и стратиграфические особенности исследованных регионов. Особое место занимает раскопки в Аннау (предгорья Копетдага), где были обнаружены следы древней земледельческой оседлой культуры. Эти открытия стали важным вкладом в археологию и антропологию, позволив глубже понять процессы ранней урбанизации и взаимодействие человека с природной средой. Методологический подход Пампелли, сочетающий геологические наблюдения, стратиграфию и археологию, делает его одним из предтеч современной геоархеологии. Его научное наследие сохраняет актуальность и в современной науке.

Ключевые слова: Рафаэль Пампелли, геология, археология, азиатские экспедиции, Копетдаг, Памир, древнейшие земледельческие культуры, урбанизация.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N10>

Вводная часть. Вторая половина XIX века – один из важнейших периодов в истории геологии, археологии и естественных наук. В этот период укрепились связи между передовыми научными центрами Азии и Европы, а благодаря новым научным экспедициям началось накопление важных знаний о древней истории и геологическом развитии человечества. Ведущей фигурой среди американских учёных в этих процессах был Рафаэль Пампелли (1837–1923), который, будучи геологом и археологом, считается одним из самых известных исследователей своего времени.

С самого начала своей научной карьеры Пампелли отличался широтой интересов. Он проводил обширные исследования не только в Северной Америке, но и в странах Востока. В частности, его геологические экспедиции на территории Китая, Японии и Туркестана принесли науке новые знания. Собранные им материалы имели большое значение для выяснения геологического строения региона, формирования древнеземледельческой культуры и ранних этапов истории человечества. Работы Пампелли также способствовали повышению интереса американского научного сообщества к азиатскому региону и расширению научного диалога между Западом и Востоком. Его труды послужили теоретической и практической основой для становления археологии и геологии в начале XX века.

Таким образом, изучение жизни и научной деятельности Рафаэля Пампелли не только освещает его личное наследие, но и позволяет понять научное мышление целой эпохи, показать направления развития научных исследований, проводившихся в Азии и Европе. Цель данной статьи – пролить свет на место Пампелли в истории науки, опираясь на его биографию, экспедиции и научное наследие.

Основная часть

1. Биографические данные

Рафаэль Пампелли родился 8 сентября 1837 года в городе Овего, штат Нью-Йорк. Его семья была типичной для американской интеллигенции того времени, и юный Пампелли рос в атмосфере научного любопытства и самостоятельного мышления [3:110]. Получив начальное образование на родине, он изучал геологию и естественные науки в Гарвардском университете. В студенческие годы он проявлял большой интерес к наблюдению за природой, анализу горных пород и классификации минералов [1:45].

После окончания университета Пампелли отправился в Европу для продолжения образования. Он учился во Фрайбергской горной академии в Германии и в известных научных центрах Парижа, где тесно общался с ведущими геологами того времени [2:57]. В частности, немецкая геологическая школа оказала на него большое влияние в определении стратиграфии пластов и методологии изучения геологических структур.

Научные интересы молодого учёного не ограничивались теоретическими знаниями. Он участвовал в полевых исследованиях в горных районах Европы, глубоко изучая формирование природных пластов, размещение минеральных ресурсов и значение геологических факторов в истории человечества. Опыт, накопленный в этот период, стал прочной основой для его последующих научных путешествий по Азии, Центральной Азии и Ближнему Востоку [4:23].

Научные исследования Пампелли в юности, знания, полученные в международных научных школах, и мировоззрение, сформированное в

многокультурной среде, сделали его одним из самых выдающихся американских геологов и археологов своего времени.

2. Научные экспедиции

Рафаэль Пампелли начал свою активную научную деятельность с поездок в Азию в 1860-х годах. В середине XIX века, в период огромного интереса западной науки к природным ресурсам, геологическому строению и этапам развития древних цивилизаций азиатского континента, Пампелли стал одним из ведущих представителей исследований в этой области [2:30]. В 1861–1864 годах он работал в Японии по приглашению правительства в качестве консультанта по промышленности и горному делу. В этот период он углубленно изучал геологическое строение Японских островов, вулканические процессы и состав металлических руд. Собранные Пампелли данные впоследствии послужили важной научной основой для модернизации японской промышленности [5:214].

После этого учёный совершил научную поездку в Китай в 1863–1865 годах. В ходе полевых исследований, проведённых в северной и центральной частях Китая, он определил строение различных геологических слоёв, особенности палеогеографических процессов и провёл научный анализ горнодобывающего потенциала региона [4:89]. Пампелли, особенно в китайских провинциях Ганьсу и Шаньси, составлял геологические карты и систематически документировал распространение полезных ископаемых, используя новые для своего времени методы.

В 1870–1880-х годах основное внимание Пампелли уделялось Центральной Азии. Он организовал ряд экспедиций в регионы Туркестана, Памира и Афганистана. При изучении горных хребтов Памира и истории их геологического развития он использовал стратиграфический анализ, палеонтологические наблюдения и минералогические исследования. Его данные о строении геологических пластов Памира вызвали большой резонанс в европейских научных кругах и положили начало новым научным подходам к пониманию тектоники Азии [1:145].

Пампелли также участвовал в первых научных экспедициях в Туркменистан, изучая геологическое развитие горного хребта Копетдаг. Он смог установить закономерности геологической эволюции, наблюдая за подземными водами, рельефом пустынь и древними руслами рек [3:117].

Его экспедиции не только расширили научные знания, но и способствовали углублению понимания географии и природных ресурсов Востока американскими и европейскими учёными. Полевые материалы, собранные Пампелли, впоследствии были опубликованы в ряде научных монографий и стали важным источником по геологии и исторической географии Азии [2:25].

3. Археологические исследования

Одним из важных направлений научной деятельности Рафаэля Пампелли была археология, где он эффективно применял свои геологические знания для изучения взаимосвязи материальной культуры древних обществ с природной средой [1:87]. В конце XIX — начале XX веков вопрос о древнейших цивилизациях в истории человечества был одним из актуальных в западной науке. Именно в этот период Пампелли проводил археологические исследования, сосредоточенные на регионах Центральной Азии и Ближнего Востока.

Экспедиция в Туркменистан и Иран, организованная под эгидой Института Карнеги в 1904–1905 годах, стала одним из крупнейших этапов творчества Пампелли [2:25]. Ученый изучал древние поселения у подножия Копетдага и стремился научно обосновать, что этот район был одним из первых очагов земледелия в истории человечества. В ходе раскопок он обнаружил древние орудия земледелия, остатки жилых построек и признаки раннего городского планирования [4:132].

В своих исследованиях Пампелли уделял особое внимание сочетанию археологии с геологией и антропологией. Например, он анализировал геологические слои территорий, населённых древними общинами, и стремился определить их связь с водными ресурсами, плодородием почв и климатическими условиями. Этот подход впоследствии заложил основу для формирования научного направления, получившего название экологической археологии [5:207]. Согласно выводам Пампелли, предгорья Копетдага и прилегающие долины были одним из регионов развития аграрной цивилизации в IV–III тысячелетиях до н. э. Его находки включают древние ирригационные сооружения, керамику и следы земледелия, что свидетельствует о начале формирования социально-экономической системы общества в регионе [3:119].

Пампелли обобщил свои результаты в работе «Исследования в Туркестане», опубликованной в 1905 году, и создал уникальную научную модель, широко привлекающую геологические данные к археологическим исследованиям. Эта работа вызвала большой интерес не только в американской, но и в европейской археологической школе и оказала сильное влияние на последующие научные исследования древних цивилизаций Центральной Азии [2:25].

4. Научное наследие и влияние

Рафаэль Пампелли известен как один из учёных, оказавших большое влияние на развитие науки своего времени. Его труды формировались на стыке геологии и археологии, и этот подход послужил методологической основой для многих научных исследований XX века [1:67].

Прежде всего, труды Пампелли в области геологии широко использовались европейскими и американскими учёными. Созданные им геологические карты и методы стратиграфических наблюдений впоследствии стали образцом для многих экспедиций на материковую Азию. В частности, его наблюдения за горными хребтами Памира и Туркестана стали важным теоретическим и практическим источником в изучении тектоники Азии [4:93].

В области археологии основное наследие Пампелли связано с его исследованиями в регионах Туркменистана и Копетдага. Он первым на научной основе описал древнеземледельческую культуру и процессы ранней урбанизации в этих регионах. Результаты последующих раскопок советских учёных — В. М. Массона, М. Э. Массона, В. И. Сарияниди и многих других археологов — во многом подтвердили первоначальные гипотезы Пампелли [5:211]. Этот факт свидетельствует об устойчивости и долговременной значимости его научных взглядов.

Ещё одним важным аспектом наследия Пампелли является его стремление неразрывно связать археологию с экологией, антропологией и геологией. Этот подход впоследствии дал толчок развитию концепции «культурного ландшафта». На основе его исследований был прояснен с научной точки зрения вопрос о том, как ранние

человеческие общества адаптировались к природной среде и в какой степени они были способны её изменять [2:25].

Труды учёного находились в центре научных дискуссий не только в его время, но и в последующие десятилетия. Во второй половине XX века «Исследования в Туркестане» Пампелли стали одним из основных источников для исследователей, изучающих проблемы центральноазиатских цивилизаций [3:120].

Научные труды Пампелли также оказали большое влияние на международное научное сотрудничество. Он послужил первым научным мостом для американских учёных в изучении азиатских регионов. Его исследования расширили представления западной науки о древнем развитии восточноазиатских и центральноазиатских цивилизаций [4:97].

В целом, научное наследие Рафаэля Пампелли сыграло важную роль в становлении геологии и археологии XX века. Его взгляды остаются актуальными и сегодня в изучении древних земледельческих культур, истоков цивилизации и взаимоотношений природы и человека.

Заключение. Рафаэль Пампелли, будучи крупнейшим геологом и археологом своего времени, – учёный, оставивший глубокий след не только в американском, но и в мировом научном сообществе. За годы своей карьеры он разработал комплексную методологию исследований, объединив такие дисциплины, как геология, археология и историческая география. В частности, его научные поездки в страны Азии и Европы сыграли важную роль в выявлении неразрывных связей между естественными геологическими процессами и древнейшими цивилизациями человечества [2:25].

Полевые исследования, стратиграфические наблюдения и археологические раскопки, проведённые Пампелли, были подтверждены и развиты многими учёными в последующие десятилетия. В частности, его гипотезы о древних оседлых земледельческих культурах в предгорьях Копетдага впоследствии были переосмыслены и получили прочную научную основу в исследованиях советских и западных учёных [5:211]. Это свидетельствует о стабильности и актуальности его взглядов. Кроме того, в своем научном наследии Пампелли пытался проанализировать взаимоотношения человечества с природой, объединяя экологические и культурные факторы. Этот подход впоследствии стал основой таких научных направлений, как экологическая археология и культурное ландшафтоведение [3:120]. Таким образом, его работы служили методологическим ресурсом не только для своего времени, но и для следующего поколения исследователей. В целом, научные работы Рафаэля Пампелли сформировали новые взгляды на стыке геологии и археологии. Его исследования не только обогатили историко-географические знания региона, но и создали прочный интеллектуальный мост между восточными и западными науками. Поэтому научное наследие Пампелли актуально и сегодня и продолжает играть важную роль в развитии истории, археологии и геологии.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Pampelli R. Across America and Asia. – New York: Leypoldt & Holt, 1870. – 442 p.
2. Pampelli R. Explorations in Turkestan: Expedition of 1904. – Washington: Carnegie Institution, 1905. – 324 p.

3. Fairchild H. L. Memoir of Raphael Pampelli // Geological Society of America Bulletin. – 1924. – Vol. 35. – P. 109–124.
4. Needham J. Science and Civilisation in China. – Cambridge: Cambridge University Press, 1954. – Vol. I. – 301 p.
5. Franke H. & Twitchett D. (eds.). The Cambridge History of China. – Cambridge: Cambridge University Press, 1978. – Vol. 6. – 742 p.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

WOMEN'S IMAGES ON GRECO-BACTRIAN COINS – AS RELIGIOUS AND POLITICAL SYMBOLS

Suyarov Makhmudjon Sobirjon og'li

History teacher at Secondary School No. 11 under the Kattakurgan City

Department of Public Education, Samarkand Region

E-mail: suyarovmakhmud2@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the analysis of the meaning of female images depicted on the coins minted by the Greco-Bactrian kings. It is shown that, by applying various analytical methods, it is possible to determine whether the coins had political or religious significance. These coins, which exerted a considerable influence not only on the development of economic life but also on socio-cultural processes, are substantiated as an important material source for studying the history of the ancient period.

Keywords: Greco-Bactria, Hellenistic, Athena, Nike, Tyche, legitimization, dynasty, coin, queen, diplomacy.

YUNON-BAQTRIYA TANGALARIDA AYOLLAR OBRAZI – DINIY-SIYOSIY RAMZ SIFATIDA

Suyarov Maxmudjon Sobirjon o'g'li

Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on shahri

VXTB tasarrufidagi 11-sonli IDUM tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola Yunon-Baqtriya podsholari tomonidan zarb etilgan tangalardagi ayollar obrazining mazmun jihatidan tahliliga bag'ishlangan. Turli tahliliy usullar yordamida tangalarning siyosiy yoki diniy xarakterga ega ekanligini aniqlash mumkinligi ko'rsatib berilgan. Nafaqat iqtisodiy hayot rivojiga, balki ijtimoiy-madaniy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatgan mazkur tanga pullar qadimgi davr tarixini o'rganishda muhim moddiy manba ekanligi dalillangan.

Kalit so'zlar: Yunon-Baqtriya, ellinistik, Afina, Nika, Tixeya, legitimlashtirish, sulola, tanga, malika, diplomatiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N11>

Kirish. O'zbekiston hududidagi ellinistik davr tarixiy jarayonlarini yoritishda Yunon-Baqtriya podsholigi ham muhim o'rin tutadi. Miloddan avvalgi III asr o'rtalarida tashkil topgan davlat o'zining qariyb 120 yillik tarixi davomida qadimgi Sharq va yunon olami madaniyati, san'ati, davlat boshqaruvi xususiyatlari va diniy qarashlarining o'zaro uyg'unligini mujassamlashtirgan muhim tarixiy mamlakat hisoblanadi. Yunon-Baqtriya podsholigi tanga-pul tizimi esa ushbu tarixiy jarayonlarning bevosita dalili bo'lib, mazkur davr tarixi tahliliy manbasi sifatida alohida ahamiyatga ega hisoblanadi. Tangalar faqatgina iqtisodiy hayotni ifodalabgina qolmasdan, balki siyosiy jarayonlarni, madaniy o'ziga xoslikni hamda hokimiyatni qonuniylashtirish (legitimatsiya) masalasini ham o'zida aks ettiradi. Ayniqsa tangalarda tasvirlangan ayollar faqatgina yunon ilohalarimi yoki mahalliy ayollar hamda sulola a'zolari ham tasvirlanganmi? Nega tasvirlangan? kabi jumboqlar ilmiy jamoatchilik qiziqishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa o'z navbatida ushbu masalaga oydinlik kiritish lozimligini taqozo etadi.

Ushbu ilmiy tadqiqotning maqsadi Yunon-Baqtriya tangalariga bitilgan ayollar tasvirlarining umumiy tavsifi, ulardagi ayollar obrazining mazmuni, vazifalari tahlili, siyosiy va diniy belgilarni o'zaro ajratish mezonlari, xarakterini aniqlashtirish, ushbu podsholik tangalarini boshqa ellinistik davlatlar hukmdorlari tangalari bilan solishtirish, ayol obrazi orqali boshqaruvni qonuniylashtirish va diniy targ'ibot maqsadlarini ochib berish hisoblanadi. Ushbu maqolada ayollar timsolining tangalardagi siyosiy va diniy mazmuni birinchi marta o'zaro qiyosiy tahlil asosida ko'rib chiqildi. Shu orqali Yunon-Baqtriya madaniyatining diniy va siyosiy jihatdan ahamiyatga ega ekanligi va o'zaro uyg'unligi masalasi ochib berilgan. Numizmatik tahlil – tangalardagi yozuvlar, ikonografiya, ya'ni tangalardagi belgilar, ramzlar, obrazlarni ma'nosini o'rganuvchi soha yutuqlari, san'at asarlaridagi belgilar tizimini tahlil qiluvchi, mazmun-ma'nosini aniqlovchi semiotik yondashuv, komparativ tahlil, ya'ni Yunon-Baqtriya tangalarini boshqa antik-ellin davlatlardagi shunga o'xshash san'at asarlari bilan solishtirish usullarini amaliyotda qo'llash mavzuni chuqur o'rganish jarayonida maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Arxeolog olimlarning izlanishlari natijasida qadimgi davr Yunon-Baqtriya podsholigiga oid bir qator tanga-pul namunalari topib o'rganilgan. Jumladan, ular orasida mahalliy hamda yunon iloha, ma'budalarining tasvirlarini ham uchratishimiz mumkin. Yunon ilohalaridan Afina, Nika va Tixe kabilarining tasvirlari topilganligi ma'lum [4; 570–579-p.]. Ba'zi tangalarda ilohalarning turli harbiy qurollar bilan birgalikda (masalan, iloha Afina dubulg'a kiygan holda) yoki hayvonlar ko'rinishida (Nika – g'alaba ilohasi qush ko'rinishida) ifodalanganligining guvohi bo'lamiz.

Qadimiy Yunonistonning Korinf shahrida miloddan avvalgi IV asrda [2; 22 p.] zarb etilgan shu kabi tangalar keyinchalik Yunon-Baqtriya hukmdorlari tomonidan o'xshash tarzda muomalaga chiqarilgan.

Yunon-Baqtriya podsholari tomonidan zarb etilgan tangalar o'zining murakkab tuzilishi, bir vaqtning o'zida bir qancha tasvirlarni ifodalashga urinilganligi bilan ajralib turadi. Ko'plab tangalarda ayollarning tasvirlari tanga-pulning orqa tomonida tasvirlangan. Eng ko'p uchraydigan diniy obrazlardan biri yunon mifologiyasidagi oliy xudo Zevsning qizi – iloha Afina tasviridir. U jangari ayol sifatida talqin etilganligi tufayli ko'pincha harbiy qurollar jumladan, nayza va qalqon (Meduzaning boshi tasvirlangan, afsonaga ko'ra, ushbu Meduza Gargona Afinaga Persey tomonidan sovg'a qilingan) tutgan holda tasvirlangan. [3; 3-5 p.] Afina tasvirlari bejizga Yunon-Baqtriya podsholari tangalarida tez-tez uchramaydi. U Yunon-Baqtriya podsholarining homiy ilohasi sifatida qabul qilingan. Bunga sabab sifatida uning jasurlik, donolik va davlat hokimiyat timsoli ekanligi ko'rsatiladi. Xususan, Menandr I Soter (taxminan mil. avv. 155–130) tangalarining old qismida hukmdor, orqa qismida esa Afina jangovar qiyofada tasvirlangan.

Bu obraz tangaga podsho hokimiyatini qonuniylashtirish va g'alaba timsoli sifatida kiritilgan. Tabiiyki, oliy xudoning eng yaqin qarindoshlaridan biri bo'lgan, bundan tashqari jangari ma'buda bo'lmish Afina qirolning diniy homiysi bo'lishga eng munosib nomzodlardan bir edi. Bu podsho fuqarolarining hukmdorga itoatkorligini oshiradigan omil hisoblanadi.

Afinadan tashqari tanga pullarda qadimiy yunon mifologiyasining g'alaba ilohasi hisoblangan Nikaning tasvirlari ham uchrab turadi. Nika ko'p o'rinlarda podshoning g'alabalarini e'tirof etuvchi ramziy obraz bo'lib xizmat qilgan. Miloddan avvalgi 171-160-yillarda hukmronlik qilgan Yunon-Baqtriya podshosi Antimax II tangalarining old tomonidan Nika tasvirlangan bo'lib, tanga-pulning orqa tomonida qirolning o'zi tasvirlangan. Shu tufayli hukmdorga nisbatan Nikofor ya'ni "g'alabali" laqabi ham ishlatilgan[6]. Shuningdek, baxt va farovonlik ilohasi Tixe (Tixeya) tasvirlari ham uchraydi. U odatda boylik timsoli Cornucopia ya'ni to'kinlik shoxi bilan tasvirlanadi [1, 2-3 p]. Bu esa mamlakat moddiy qudratini aks ettiruvchi diniy-iqtisodiy ishoradir. Tixeya shuningdek yunon mifologiyasida shaharlar homiysi sifatida ham mashhur bo'lgan.

Ayollar siyosiy hayotni namoyish etish maqsadida ham tasvirlangan. Xususan, sulolaning ayol vakillari tangalarda uchraydi. Bu esa ularning davlat boshqaruvida qisman o'rni, roli mavjudligini bildiradi. Ularning davlat hokimiyatiga ta'siri, ayrim hollarda esa merosxo'rlikka da'vogarlik holatlari hamda boshqaruvni legitimlashtirish ya'ni qonuniylashtirish maqsadida ham shunday tangalar zarb etilgan. Ayollar obrazi odatda yunon mifologiyasi ilohalarini o'zida aks ettirsa-da, ba'zan ular nafaqat diniy balki, siyosiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Fikrimiz isboti o'laroq, Yunon-Baqtriya podsholigida miloddan avvalgi II asr boshlarida hukmronlik qilgan podshohlarning tangalarida ham ayollar tasviri uchraydi. Uning tangalarida yunoncha yozuvlar, turli rasmlar va hatto buddaviylik timsollarini ham ko'rishimiz mumkin. Ushbu tangalarda iloha Artemida tasvirlanganligi taxmin qilinadi[5]. Ular o'ziga xos soch turmagi va qimmatbaho zeb-ziynatlar bilan tasvirlangan. Shu sababli olimlar tomonidan ushbu tasvirlar malika (qirolicha) yoki podshoning onasi ham bo'lishi mumkinligi tahmin qilinadi.

Ushbu tangalarni tadqiq qilish jarayonida yunon mifologiyasi va mahalliy zardushtiylilik dinining o'zaro ta'sirlanganligining guvohi bo'lamiz. Jumladan, ayrim tangalarda yuz tuzilishi

jihatidan yunon xudo va ma'budalariga o'xshash tarzda, biroq kiyimlari mahalliy an'anaga ko'ra bo'lganligining guvohi bo'lamiz. Bu esa o'z navbatida O'rta Osiyoda qadimgi davr ellinizm madaniyati rivojlanganligining dalilidir. Tangalardagi bu kabi tasvirlar nafaqat podsho hokimiyatini ilohiylashtirish, balki urushlardagi zafarli g'alabalarni e'tirof etish hamda fuqaro farovonligini ta'minlanganlik darajasini ko'rsatishga xizmat qilgan.

Ayollarni ba'zida iloha ko'rinishida ba'zan esa sulola vakillari orasidan tanlab olinib, tangalarda tasvirlanishi o'ziga xos siyosiy xarakterga ega hisoblanadi. Bu holat ularning davlat boshqaruvidagi sezilarli roli mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. Ular hukmdor sifatida davlatni boshqarmasalar-da, boshqaruv ishlariga o'zlarini ta'sirini ko'rsata olganlar. Tangalarda shohning onasi, qizi, rafiqasi va ayrim hollarda muhim siyosiy ittifoq doirasidagi malikalar ham tasvirlanganligi taxmin qilinadi. Bu orqali hukmdor o'zining sulolaviy nasabini mustahkamlashga uringanligi ya'ni hokimiyatni legitimlashtirishga harakat qilganligi ko'zga tashlanadi. Ayrim hollarda o'zaro ziddiyat mavjud bo'lgan davlatlar o'rtasidagi urush harakatlarini to'xtatish, sulh tuzish uchun maqsadli nikohlar tuzilgan va shu yo'l bilan tinchlik ta'minlangan. Bu kabi vaziyatlarda ittifoq ramzi sifatida nafaqat bir davlat shohi, shahzodasi, balki ikkinchi ittifoqchi davlat malikasi ham tangalarda tasvirlanganligi holatlari uchraydi. Bu davlatlarning teng huquqda ittifoq tuzganliklari belgisi sifatida ham qaraladi. Aynan ushbu usul xalqaro diplomatiyaning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Tangalarda mazkur holatning tasvirlanishi esa davlatlar o'rtasidagi do'stona munosabatlarning xalqaro aloqalarda tasdiqlanganligi belgisidir.

Qadimgi ellin davlatlarida ayollarni tangalarda tasvirlanishining boshqa sabablaridan biri siyosiy qonuniylikni ta'minlash hisoblangan. Bunday holatda sulolada boshqaruvga layoqatli erkak voris bo'lmagan vaziyatda boshqaruv ishlari vafot etgan hukmdorning qizidan bo'lgan avlodlari orqali amalga oshiriladi. Bunda sulola ayollarining tasvirlanishi meros huquqi va ayol kishi orqali o'tgan sulolaviy davomiylikni ko'rsatish maqsadlari ko'zlangan. Bu strategiya ba'zida sulolaviy qonuniylikni ta'minlagan. Chunki joriy sulola raqiblari tomonidan erkak taxt voris mavjud emasligi vaji ko'rsatilib, boshqa sulola hokimiyat tepasiga kelishi fursati yetganligi da'vo qilinishi mumkin edi. Shunday holatlarni oldini olish maqsadida, sulola hukmronlik davrini davom ettirish uchun ayollar tasviri davlat rahbarlari tomonidan qo'llanilgan. Ayniqsa, tangalarda tasvirlangan ayolning sulola vakillari orasida nufuzi baland bo'lsa, ko'zlangan maqsad o'zini ko'proq oqlagan. Antik-ellin davlatlaridan biri bo'lmish Ptolomeylar saltanatida Kleopatra obrazining tasvirlanganligi fikrimizning dalilidir.

Xulosa. Qadimiy Yunon-Baqtriya saltanatida ayollarning tanga pullarda tasvirlanishi ham diniy ham siyosiy maqsadlarni ko'zlangan holda tasvirlangan. Bu esa o'z navbatida diniy-siyosiy funksiyalarning o'zaro sintezlashganligini ko'rsatib beradi. Ushbu murakkab ramzlar tizimi ham madaniy-diniy, ham ijtimoiy ahamiyati jihatdan muhim hisoblanadi. Tangalarning o'ziga xos jihatlari ham ko'zga tashlangan bo'lib, ularda klassik yunon ilohalari real inson qiyofasida tasvirlangan. Bu holat ayollarning ham diniy ham dunyoviy jihatdan hokimiyat ishlaridagi o'rnini bildiradi. Hukmdorlar iloha Nikani tasvirlash orqali o'z harbiy yutuqlarini ko'z-ko'z qilishga uringan bo'lsa, Tixeya ilohasidan foydalanish orqali hokimiyat barqarorligini ko'rsatmoqchi bo'lishgan. Harbiy jasorat va donishmandlik ramzi bo'lgan Afina esa podshohning o'z hokimiyatini asoslash vositalaridan biriga aylangan. Ba'zan tangalardagi real shaxslar diniy jihatlar bilan boyitilib, ideal shaxsni yaratishga urinilgan. Ramziy gibridlik esa hukmdor tomonidan hokimiyatning g'oyaviy ikki tomonlama ifodalash istagini bildiradi. Ba'zan

ilohiy himoyadan umid qilgan davlat rahbarlari shu kabi usulda tangalarni zarb ettirganlar. Bu hukmdorning ilohiy qo'llovga ega ekanligini ifodalabgina qolmasdan, davlat hokimiyatining muqaddaslashtiruvchi g'oyalarini ham targ'ib qilgan. Yunon-Baqtriya tangalari orqali erkaklardan farqli o'laroq ayol obrazining o'ziga xos jihatlari, ularning mahalliy va ellinistik tasvir uslublari bilan uyg'unligi, hududdagi madaniy sintezni namoyon etadi. Ushbu tangalar nafaqat estetik tasvir, balki siyosiy-mafkuraviy munosabatlarni o'rganishning muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Nidhi Patel. Looking at the transition of Goddess Tyche to Ardoksho to Lakshmi with respect to coins. 2022, Virtual World Conference on the "Greeks, Kushans, Huns and Gurjars: Their Cultural Legacy in the Indian Subcontinent.
2. Prepared for Freshman Seminar by J. Edward Taylor. Gods, Goddesses and Flying Horses: A History of Coins in Ancient Greece. Last updated January 2016.
3. Roland Keates. The Head of Medusa In Paintings and Symbols. Mythology, Symbolism (Art History), Greek mythology, University of Derby, 2013.
4. Suchandra Ghosh. Representation of Greek gods/goddesses in Greco-Bactrian and Indo-Greek visual culture. Chapter 27. University of Hyderabad. 2020.
5. <https://numismatics.org/bigr/id/bigr.artemidorus.2>
6. https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1844-0909-2

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

FOREIGN RELATIONS OF MUSEUMS IN BUKHARA, NAVOI AND SAMARKAND REGIONS

Tuyev Fazliddin Erkinovich
(DSc) independent researcher

Abstract. The museums of Bukhara, Navoi and Samarkand aim to protect heritage and present cultural treasures to a wide audience by expanding cooperation with foreign museums, cultural institutions and educational organizations. These contacts are carried out in the form of traveling exhibitions, virtual projects, multimedia resources and exchange of experts. Cooperation is of great importance for museums in scientific research, preservation of exhibits, increasing tourist opportunities and integration with world cultures. For museums, foreign relations are a priority in cultural diplomacy, exchange of experience and integration of global values.

Keywords: Bukhara, Navoi and Samarkand regions, projects, museum-reserve, embassy, exhibition, France, Germany, South Korea and Turkey.

BUXORO, NAVOIY VA SAMARQAND VILOYATLARIDAGI MUZEYLARINING XORIJIY ALOQALARI

Tuyev Fazliddin Erkinovich
(DSc) mustaqil izlanuvchi
<https://orcid.org/0009-0008-9582-2598>
E-mail: fazli1820bek@gmail.com

Annotatsiya. Buxoro, Navoiy va Samarqand muzeylari xorijiy muzeylar, madaniy institutlar va ta'lim tashkilotlari bilan hamkorlikni kengaytirish orqali merosni muhofaza qilish va madaniy boyliklarni keng auditoriyaga taqdim etish maqsadini ko'zlaydi. Ushbu aloqalar ko'chma ko'rgazmalar, virtual loyihalar, multimedia resurslari va ekspertlar almashuvi shaklida amalga oshiriladi. Hamkorliklar muzeylar ilmiy tadqiqotlari, eksponatlarning saqlanishi, turistik imkoniyatlarni oshirish va jahon madaniyatlari bilan integratsiyalashuvida muhim ahamiyat kasb etadi. Muzeylar uchun xorijiy aloqalar madaniy diplomatiya, tajriba almashuv va global qadriyatlarining birlashuvida ustuvor o'ringa ega bo'ladi.

Kalit so'zlar: Buxoro, Navoiy va Samarqand viloyatlari, loyihalar, muzey-qo'riqxonasi, elchixona, ko'rgazma, Fransiya, Germaniya, Janubiy Koreya va Turkiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N12>

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbekistonning xalqaro aloqalari tarixiga bag'ishlab yozilgan ishlarga A.Qirg'izboyev, S.Jo'rayev, M.Raximov va boshqalarning kitoblarini kiritish mumkin. Ushbu yo'nalishda tadqiqot olib borgan olimlardan P.Sh. Xushbaqov, U.O. Narzullayev, N.Daminov va boshqalarni sanab o'tish mumkin. O'zbekiston xalqaro munosabatlar tarixiga qaratilgan tadqiqotlar o'zaro hamkorlikning umumiy, hududiy va alohida olingan mamlakatlar bilan aloqalar doirasini qamrab olgan. Milliy va mahalliy davlat arxivi materiallari, davriy matbuot hamda ilmiy-ommabop nashrlardan foydalangan holda, tanlangan muammo mohiyatini ochib beradi. Buxoro, Navoiy va Samarqand viloyatlaridagi

muzeylarining xorijiy aloqalari o'rganish jarayonida mantiqiy, ilmiy abstraksiyalash, induksiya, deduksiya, dinamikada o'rganish, qiyosiy tahlil va boshqa usullardan foydalanildi.

Natija va muhokama. Bugungi kunda jahon hamjamiyati madaniy merosni saqlash va uni kelgusi avlodlarga yetkazish masalasiga alohida e'tibor qaratayotgan bir paytda, O'zbekiston ham o'zining boy tarixiy merosi va bebaho yodgorliklari bilan xalqaro madaniy hamkorlikda faol ishtirok etmoqda. Ayniqsa, Buxoro, Navoiy va Samarqand viloyatlari — o'zlarida mujassam bo'lgan qadimiy me'moriy inshootlar, tarixiy obyektlar va muzeylar orqali nafaqat milliy meros, balki insoniyat sivilizatsiyasining muhim qismi hisoblanadi.

Ushbu hududlardagi madaniy meros obyektlari, muzeylar va tarixiy yodgorliklar xalqaro tashkilotlar — jumladan, YUNESKO, IKOMOS, va ko'plab xorijiy davlatlarning ilmiy, madaniy markazlari bilan faol hamkorlikda rivojlanmoqda. Bu hamkorliklar yodgorliklarni restavratsiya qilish, arxeologik tadqiqotlar o'tkazish, muzey ekspozitsiyasini yangilash va sayyohlikni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda[1].

Buxoro va Samarqand – dunyodagi eng qadimiy shaharlardan biri hisoblanadi. U YuNESKO tomonidan "Jahon merosi" ro'yxatiga kiritilgan. 1990-yildan Buxoro va Samarqanddagi yodgorliklarni saqlash va qayta tiklash ishlari Yevropa va Yaponiya hamda YuNESKO tashkiloti bilan hamkorlikda amalga oshirila boshladi. Fransiya, Germaniya, Janubiy Koreya va Turkiya kabi davlatlar bilan zarafshon vohasi viloyatlarida arxeologik tadqiqotlar va ilmiy almashinuv loyihalari olib borilgan. Jumladan, Buxoroda Germaniyaning German Arxeologiya instituti bilan qator qazish ishlari amalga oshirilgan. Navoiy viloyatida hanuzgacha to'liq tadqiq etilmagan ko'plab arxeologik obyektlar mavjud. G'ijduvon keramika markazi, Nurota dahasidagi tarixiy majmualar, Sarimoy, Qarman kabi joylardagi yodgorliklar so'nggi yillarda xalqaro e'tiborga tusha boshlagan. Janubiy Koreya va Xitoydan kelgan mutaxassislar bilan birgalikda hunarmandchilik merosi bo'yicha hamkorlik ishlari yo'lga qo'yilgan. Nurotadagi madaniy obyektlar Italiya va Fransiya bilan hamkorlikda ta'mirlangan.

O'zbekiston respublikasi o'z mustaqilligini e'lon qilgan kunning dastlabki yillaridayoq uzoq va yaqin xorijiy davlatlar bilan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-gumanitar tarmoqlari bilan tashqi aloqalarni yo'lga qo'ya boshladi. Jumladan, 1991-yil 25-dekabrda AQSh O'zbekiston Respublikasining mustaqilligini tan oldi. 1992-yil 19-fevralda AQSh va O'zbekiston o'rtasida diplomatik munosabatlar rasman o'rnatildi. Shu yili Toshkentda AQSh elchixonasi ochildi. Keyinroq, O'zbekiston ham Vashingtonda o'z elchixonasini tashkil qilishi ikki davlat o'rtasida madaniy aloqalar rivojiga turtki bo'ldi. AQSh bilan madaniy aloqalar yo'lga qo'yilishi bilan Buxoro davlat me'moriy-badiiy qo'riqxona – muzeyi xodimlarining amerikalik hamkasblari bilan belgilangan rejalari ham katta istiqbolga erishdi. Natijada, Vashingtondagi "Smitsonov" instituti ma'muriyati taklifiga ko'ra, qo'riqxona-muzeyi direktori 10 kun AQShda bo'lib, muzeylar faoliyati bilan bog'liq bo'lgan hisobga olish tizimi, asarlarni saqlash, ko'rgazmalarni tayyorlash, ta'mirlash ustaxonalarining faoliyatlari bilan tanishgandi.

1995-yilda Buxorodagi qo'riqxona-muzeyi direktorining ilmiy ishlar bo'yicha o'rinbosari Amerika muzeylari va san'at markazlari deb nomlangan xalqaro anjumanda ishtirok etgan. Bu anjumanning qatnashchilariga "Qadimgi va navqiron Buxoro" mavzusidagi Buxorodagi tarixiy voqealarni bayon qilgandi. Bu anjumanni tashkil qilishda Amerikaning Toshkentdagi elchixonasi katta yordam bergan. 1996-yil iyun oyida O'zbekiston respublikasi va Kolorado shtati o'rtasida madaniyat va san'at sohasida hamkorlik qilish to'g'risida Bitim imzolangan. Bitimga muvofiq 1997-yil 25-avgustdan 2-sentyabr kunlari Samarqandda bo'lib

o'tadigan "Sharq taronalari" I xalqaro musiqa festivalida Amerikadan o'zbek raqsi va madaniyati jamiyati prezidenti Lorel Grey xonim hay'at a'zosi, Djozef Daffey faxriy mehmon hamda Ilyamani Malayev rahbarligidagi "Shashmaqom" guruhi ishtirokchi sifatida qatnashgandi[2].

Buxorodagi qo'riqxonamuzeyi hududning tarixi, madaniyati va san'atiga oid eksponatlarni o'zida jamlagan asosiy muzey bo'lib, u 1922-yilda tashkil etilgan, 1945-yildan buyon Ark qal'asi ichida faoliyat yuritadi. Hozirda jami: 63 000 dan ziyod eksponat va 19 filiali bor.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 27-maydagi "Muzeylarda xizmatlar sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-261-son qarorining 5-ilovasidagi "Muzeylar sohasida xalqaro hamkorlikni kengaytirish va rivojlantirish" ijosini ta'minlash maqsadida. 2023-yilning 28-yanvar kuni Koreya davlati madaniy meros agentligining bir guruh mutaxassislari, 3-fevral Fransiyadan mehmon bo'lgan Parij arxitektura uyushmasi direktori Borina Andriyu boshchiligidagi arxitektor xodimlari, 2-may kuni Rossiyaning Gatchina va saritsino muzeylari xodimlari Buxoro muzey qo'riqxonasi xodimlarining taklifiga binoan, muzeyga tashrif buyurishdi. 2023-yil Muzey-qo'riqxonasi xodimlari tomonidan yil davomida jami: 64 ta ko'rgazma tashkil etishgan. Shu jumladan, 12 ta muzey-qo'riqxonada, 14 ta boshqa korxonalar fondidan, 38 ta muzeydan tashqarida xalqaro ko'rgazmalar o'tkazgan. Va shu orqali 2023-yilning 3-avgustida Tula viloyatidagi "Tula Kremlida Tula muzeylar" uyushmasi bosh direktori Roman Gavrilin va 4-avgust Yevropadagi eng yirik etnografik muzeylardan biri bo'lgan Rossiya Etnografiya muzeyi direktori Yuliya Kupina bilan Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi o'rtasida hamkorlik shartnomasi imzolangan edi.

2024-yil 15-fevral Buxoro Muzey-qo'riqxonasi bosh direktori B.Nasimov Eron Islom Respublikasida viloyat delegatsiyasi bilan birga amaliy tashrifda bo'ldi. Hamadon shahrida Ibn Sino muzeyining ko'rgazmasi, shu yilning 18-mart kuni Sankt Peterburgda "Gatchina" muzey-qo'riqxonasi xodimlari bilan uchrashuv o'tkazildi va muzeyning "Imperiya Sharqqa qaraydi" deb nomlangan Buxoro amiri tomonidan sovg'a qilingan ashyolar ko'rgazma namoyish etildi. Shu kunning o'zida Sankt Peterburgda, maydoni 500 gektar bo'lgan "Sarskoe Selo" bog'-muzey-qo'riqxonasi, 19-mart kuni Sankt Peterburgda Petropavlovsk qal'asida joylashgan shahar tarixi muzeyi xodimlari bilan uchrashuv o'tkazilgan. 2024-yil sentabrdan 2025-yil martgacha London shahridagi Buyuk Britaniya muzeyi (British Museum)da "Silk Road" mavzusida ko'rgazma o'tkazilgan. Bu ko'rgazma uchun Buxoro muzey-qo'riqxonasi kolleksiyalaridan, jumladan Afrosiyobdan olgan devor rasmlari (VII asrlik ovchi sahna devor rasmlari), Varaxsha Qizil Zali, Kafr-Kaladan olingan yongan yog'och paneli kabi noyob eksponatlar tanlab olingan[3]. Bu xalqaro madaniy aloqalarning muhim namunasidir.

Navoiy viloyat hokimining 1992-yil 31-dekabrda 12/284-sonli "Viloyat tarixi o'lkashunoslik muzeyini tashkil etish to'g'risida"gi qarori asosida 1993yil 12-iyundan boshlab, Navoiy shahar markaziy univermagi majlislar zalida viloyat tarixiy o'lkashunoslik muzeyi faoliyat ko'rsata boshladi. 1996-yil 2-dekabrda viloyat hokimining 283-sonli "Viloyat muzey faoliyatini qo'llab quvvatlash to'g'risida"gi qaroriga asosan Karmana tumani, "Karmana" ko'chasi 17-uy (Hammom binosi)ga ko'chirilgan. Muzeydagi standart talablarga javob bermaydigan xonalarni keng, tomosha zallariga aylantirib rekonstruksiya ishlari yakuni bilan muzey o'z faoliyatini shu yerda davom ettirgan.

Navoiy viloyat muzeyida 2004-yil yakunida 9 758 ta eksponat mavjud edi. 2005-yil oxiriga kelib, eksponatlar soni 9 798 taga yetgan. Muzeyning bu natijaga erishida muzeyda faoliyat olib borayotgan xodimlarning jonbozligi tahsinga sazovordir. Jumladan, muzey xodimlari 2005-yil davomida viloyat hududi bo'ylab 18 marotaba ekspiditsiya uyushtirib, aholi qo'lida saqlanayotgan ko'plab qimmatbaho madaniyat boyliklari borligini aniqlaganlar. Shulardan ayrimlarini tushuntirish va targ'ibot ishlari natijasida viloyat muzeylariga bepul qaytarishda jonbozlik ko'rsatganlar. Muzeylarga qaytarilgan qimmatbaho buyumlardan Zarafshon "Qizilqumni o'zlashtirish tarixiy" muzeyiga 107 ta, Nurota tabiiy me'moriy majmua muzeylari 72 ta qimmatli arxeologik va etnografik eksponatlar bilan boyitilgandi. Shu tariqa 2005-yilda ilmiy ko'rikka o'tkazilgan predmetlar soni 9798 taga o'tgan. 9 798 ta eksponatlardan shulardan arxeologiyaga doir 2 dona terrakota zardushtiylik dafn marosimiga oid ostodon qopqog'i. Shuningdek, nozik naqishlar bilan bezatilgan mis chelak kabi eksponatlar muzeylarning eng noyob tarixiy ashyolari sanaladi[4]. Navoiy viloyati muzeylarda ekskursiya ishlari tabaqalashtirilgan holda tashkil etilgan. Avvalgi 15 ta yo'nalishdagi aniq mavzular 21 taga oshirilgan. Shular orasida Sovuqbuloq qoyatosh yozuvlari, Pirosta yodgorligi, Eshon Sidur bobo, B. Mashrab talqinida Nurota mavzularini misol keltirish mumkin. Muzey majmuasiga 2005-yil davomida 29 374 nafar tomoshabinlar tashrif buyurgan. Shulardan, 16 664 nafari o'quvchi talabalar bo'lib, muzeyga AQSh, Germaniya, Yaponiya, Fransiya, Belgiya va boshqa xorijiy davlatlardan mehmonlar tashrif buyurgan[5]. Navoiy viloyati muzey-qo'riqxonasi 2017- yilda kengaytirib, bir necha qo'shni muzeylarni o'z tarkibiga qabul qilgan. Jumladan, Sarayshaydagi petrogliflardan iborat muzey-qo'riqxonadagi filial qiradi.

Samarqanddagi O'zbekiston madaniyati va san'ati tarixi davlat muzeyi tarixiga nazar soladigan bo'lsak, Markaziy Osiyodagi eng ko'hna muzeylardan biri hisoblanadi. U 1896-yil 21-iyunda rasmiy ravishda ochilgan. Avvaliga muzey Georgiyev cherkovi yonidagi bitta xonada joylashgan. 1911-yil muzey ekspozitsiyasi mashhur olim V.L. Vyatkin tashabbusi bilan qurilgan maxsus binoga ko'chiriladi. 1982-yil mazkur muzey negizida Samarqand birlashgan tarixiy-me'moriy va badiiy muzey-qo'riqxonasi tashkil etilgan. Hozirda mazkur muzey tarkibiga Samarqand viloyat o'lkashunoslik muzeyi, Ulug'bek va Sadridin Ayniy yodgorligi muzeyi, Kattaqo'rg'on shahar tarixiy-o'lkashunoslik muzeyi, Ishtixon va Paxtachi tumanlari tarixiy muzeyi, Go'ri Amir va Bibixonim majmualari, Hazrat Xizr masjidi, Nodir Devonbegi madrasasi, Xoja Doniyor maqbarasi kirgan. Hozirgi kunda kelib muzey-qo'riqxona tomonidan Samarqand viloyati hududidagi 2,5 mingga yaqin arxeologik yodgorliklar hamda 770 ta me'moriy obidalar ro'yxatga olingan.

Buxoro va Samarqanddagi muzey-qo'riqxonalar 1977-yildan boshlab, xalqaro muzeylar kengashining jamoaviy a'zosi sifatida faol xalqaro faoliyat olib borishni boshlagan. O'tgan yillar mobaynida xalqaro me'yoriy-huquqiy hujjatlar (XMK) bo'yicha muzey-qo'riqxonasi xodimlari Fransiya, Niderlandiya, Peru, Germaniya, Rossiya, Ukraina, Latviya, Qozog'iston kabi mamlakatlarda uyushtirilgan konferensiyalarda qatnashganlar.

Zarafshon vohasi viloyatlaridagi muzey-qo'riqxonalar tomonidan har yili 20 dan ortiq turli ko'rgazma va ekspozitsiyalar qilingan. Ulardan kamida 3-4 tasi xorijiy hamkorlar bilan o'tkaziladigan ko'rgazmalardir. 1991-yil Samarqanddagi muzey-qo'riqxonalar Fransiyada "Samarqand kulolchiligi" mavzusida ko'rgazma tashkil qilingandi. Ushbu ko'rgazma 1994-yilgacha o'z ishini davom ettirdi va mamlakatning 4 ta shahrida namoyish qilingandi. Shuningdek, Zarafshon vohasi viloyatlaridagi muzey-qo'riqxonalar 1991-1999-yillar oralig'ida

muzey eksponatlarini Parij, Lion, Shtutgart, Gannover, Pensilvaniya va boshqa xorij shaharlarida tashkil qilingan ko'rgazmalarda namoyish qilgan. 2003-yil muzey xodimlari Vashingtonda tashkil qilingan "O'zbekiston gilamlari" ko'rgazmasini o'tkazishda faol qatnashganlar. 2004-yil muzey eksponatlari Sidney shahri (Avstraliya)da o'tkazilgan "Markaziy Osiyoning amaliy san'at" ko'rgazmasida namoyish qilingan. 2005-yil Yaponiyaning 6 ta shahrida "Buyuk Ipak yo'li" mavzusida tashkil etilgan ko'rgazmada muzey ashyolari ham namoyish qilingan edi[6]. Muzeylar faoliyatining yildan-yilga rivojlanib, 2013-yil Toshkent shahrida bo'lib o'tgan "Ipak yo'li Turizmi" yarmarkasida, Samarqanddagi muzey-qo'riqxonalar fondining 98 ta fond ashyosi, Buyuk Britaniyada bo'lib o'tgan ko'rgazmada Afrosiyob muzeyida saqlanayotgan Ossuariylar namoyish qilindi[7]. Germaniyaning Frayburg shahrida o'zbek-german ilmiy-madaniyat jamiyatining konferensiyasiga ishtirok etganlar[8]. Qolaversa, turli yillarda muzeylarda nemis olimi Gavril Kellerning "O'zbekistonda ayollar madaniyati", nemis haykaltaroshi Edelgard Lyosh, nemis rassomlari Wolfgang Timman, Kristina Sammer, slovak rassomi Dushan Kallayning shaxsiy ko'rgazmalari, shuningdek, Isroil, Polsha, Chexiya, Yaponiya, Finlandiya va boshqa mamlakatlar ijodkorlarining foto ko'rgazmalari o'tkazilgan[9].

Ko'rgazmalar tashkil qilishdan tashqari, muzey-qo'riqxona xodimlari, Boxum universiteti, German Arxeologiya instituti (Germaniya), Kioto shahridagi xalqaro tillar universiteti (Yaponiya) xodimlari bilan hamkorlikda fondagi qo'lyozma hujjatlar katalogini hamkorlikda tayyorlagan.

O'zbek-german etnografik ilmiy ekspeditsiyasi uyushtirilib, uning natijasida nemis-o'zbek tillarda "Samarqand ertaklari" kitobi nashrdan chiqarilgandi. Muzey-qo'riqxonasi xodimlari o'zbek-fransuz, o'zbek-italyan, o'zbek-ukrain qadimshunoslik qo'shma ekspeditsiyalarida ishtirok etishgan. O'tgan davr mobaynida Zarafshon vohasi viloyatlaridagi muzey-qo'riqxonalar MDH davlatlaridagi ko'pgina muzeylar bilan o'z aloqalarini o'rnatgan. Chunonchi, 2000- va 2003-yillari Samarqand rossiyalik hamkorlar bilan hamkorlikda "O'zbekiston muzeylari yangi iqtisodiy sharoitda", "Muzeylar ishida axborot texnologiyalari", 2005-yilda Buxoro muzey-qo'riqxonasi ham Rossiyaning Ermitaji bilan hamkorlik "Sharq merosi", respublika muzey xodimlarining "Informatsion texnologiya" mavzusida xalqaro seminar va ko'rgazmalar tashkil etilgandi. Muzey qo'riqxona xodimlari Sank-Peterburk, Qozon va boshqa shaharlarda tashkil etilgan xalqaro seminar va konferensiyalarda faol qatnashganlar[10].

Xulosa. Buxoro, Samarqand va Navoiy muzeylari xorijiy hamkorlik orqali bedor madaniy aloqa, tajriba va eksponat almashinuvini rivojlantirib, tashqi auditoriyani kengaytirishga ulkan imkoniyatlarga ega. Ko'chma ko'rgazmalar, ilmiy hamkorliklar, virtual va media loyihalar muzeylarning xalqaro maqbulligini oshiradi, turistik va ilmiy salmog'ini kuchaytirib, ma'naviy merosni saqlash va targ'ib qilishda muhim rol o'ynaydi. Ammo samarali hamkorlik uchun moliyaviy resurslar, institutsional tizimlar, kadr tayyorlash va logistik jihatlar bo'yicha cheklovlar mavjudligi ahamiyatlidir. Ushbu masalalarni hal etgan taqdirda muzeylar xorijiy aloqalardan yanada keng foydalanib, madaniy va ilmiy boyliklarini global manzarada munosib tarzda namoyon qila oladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Buxoro viloyat davlat arxivi. M-1459-fond, 1-ro'yxat, 1713-yig'ma jild, 152-156, 182-186-vaqalar.
2. O'zbekiston Milliy Arxivi. M-7-fond, 1-ro'yxat, 332-yig'ma jild, 103-108 vaqalar.

3. Buxoro davlat muzey–qo‘riqxonasining ilmiy fond, Ma’naviy–ma’rifiy va xo‘jalik faoliyati bo‘yicha 2025-yil yarim yillik hisoboti.
4. O‘zbekiston Milliy Arxivi. M-38-fond, 1-ro‘yxat, 222-yig‘ma jild, 1-2 varaqlar.
5. O‘zbekiston Milliy Arxivi. M-38-fond, 1-ro‘yxat, 222-yig‘ma jild, 30-varaq.
6. O‘zbekiston Milliy Arxivi. M-38-fond, 1-ro‘yxat, 224-yig‘ma jild, 1-varaq.
7. Samarqand viloyat davlat arxivi. 2119-fond, 1-ro‘yxat, 82-yig‘ma jild, 11-varaq.
8. O‘zbekiston Milliy Arxivi. M-38-fond, 1-ro‘yxat, 224-yig‘ma jild, 7-varaq.
9. O‘zbekiston Milliy Arxivi. M-38-fond, 1-ro‘yxat, 224-yig‘ma jild, 1-2-varaqlar.
10. O‘zbekiston Milliy Arxivi. M-38-fond, 1-ro‘yxat, 224-yig‘ma jild, 2-7-varaqlar.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

WOMEN'S EMPLOYMENT AND THE SOCIO-ECONOMIC ROLE OF LIGHT INDUSTRY SECTORS IN KASHKADARYA REGION: HISTORICAL ANALYSIS AND OUTCOMES

Mamatkulov Bekzod Sherozovich,
University of Economics and Pedagogy
Department of "History and Social Sciences"
associate professor, Ph.D

Shonazarov Elnur Abbos o'gli,
Master's student at the University of Economics and Pedagogy

Abstract. This article examines women's employment levels and the socio-economic role of light industry sectors in the Kashkadarya region from a historical perspective. It analyzes the processes of job creation for women and the enhancement of their economic activity between 2016 and 2024. The significant role of light industry in providing employment opportunities for women and its contribution to social stability and regional development is emphasized.

Keywords: women's employment, light industry, socio-economic role, Kashkadarya region, labor resources, historical analysis, job creation.

QASHQADARYO VILOYATIDA AYOLLAR BANDLIGI VA YENGIL SANOAT TARMOQLARINING IJTIMOY-IQTISODIY ROLI: TARIXIY TAHLIL VA NATIJALAR

Mamatqulov Bekzod Sherozovich,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası dotsenti, t.f.f.d
E-mail: mamatqulovbek@gmail.com

Shonazarov Elnur Abbos o'g'li,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti
E-mail: shonazarovqarshi@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qashqadaryo viloyatida ayollar bandligi darajasi va yengil sanoat tarmoqlarining ijtimoiy-iqtisodiy roli tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. 2016–2024-yillarda ayollar mehnatiga bo'lgan talab, ish o'rinlari yaratish va ularning iqtisodiy faolligini oshirish jarayonlari o'rganilgan. Yengil sanoat ayollar bandligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, viloyatning ijtimoiy barqarorligi va rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shganligi ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: ayollar bandligi, yengil sanoat, ijtimoiy-iqtisodiy rol, Qashqadaryo viloyati, mehnat resurslari, tarixiy tahlil, ish o'rinlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N13>

Kirish. Mehnat resurslari, xususan ayollar bandligi, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Yengil sanoat tarmoqlari ko'plab mamlakatlarda ayollar

uchun ish o'rinlari yaratishda asosiy sektor sifatida xizmat qiladi. Qashqadaryo viloyati ham yengil sanoatni rivojlantirishga katta e'tibor qaratgan mintaqalardan biridir. Ushbu maqolada 2016–2024-yillar davomida viloyatda ayollar bandligining o'sish dinamikasi va yengil sanoat tarmoqlarining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati tarixiy jihatdan tahlil qilinadi.

Ayollar bandligi va yengil sanoatning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati sohasida O'zbekiston olimlari va mutaxassislari tomonidan ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlarda asosan mehnat resurslari, gender tengligi, ijtimoiy barqarorlik va mintaqaviy iqtisodiy rivojlanish masalalari yoritilgan. Qashqadaryo viloyati konteksti esa o'ziga xos xususiyatlari bilan bu mavzuning yanada chuqur o'rganilishini talab qiladi. Quyida soha bo'yicha asosiy ilmiy manbalar tahlil qilinadi [1, 62-b].

1. Yengil sanoat va ayollar bandligi masalalari

Rasulov (2020)ning "Yengil sanoat va ayollar bandligi muammolari" nomli asarida yengil sanoat tarmoqlarining ayollar uchun ish o'rinlari yaratishda muhimligi ta'kidlanadi. Muallif Qashqadaryo va boshqa viloyatlarda bu tarmoqdagi ish o'rinlari ko'payishi ayollarning iqtisodiy mustaqilligini oshirishga xizmat qilganini amaliy ma'lumotlar bilan isbotlaydi. Ushbu tadqiqotda yengil sanoatning ijtimoiy barqarorlik va oilaviy farovonlikka ta'siri ham chuqur tahlil qilingan [2, 126-b].

Abdullayeva (2018) esa ayollar mehnatining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatiga e'tibor qaratib, ayollar bandligini oshirish orqali mintaqaviy rivojlanishni tezlashtirish imkoniyatlarini o'rganadi. U, shuningdek, mehnat bozorida gender tengligini ta'minlashning ahamiyatini ko'rsatadi [3, 19-b].

2. Mehnat resurslari va kadrlar siyosati

Karimov (2019)ning tadqiqotida mehnat bozoridagi o'zgarishlar va mehnat resurslarini boshqarishdagi samarali usullar tahlil qilinadi. U Qashqadaryo viloyatida malakali kadrlarni tayyorlash va ish bilan ta'minlash masalalariga alohida urg'u beradi [4, 62-b].

Qodirov (2021) esa yengil sanoat sohasida innovatsiyalarni joriy etish va kadrlar tayyorlash o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi. Muallifning fikricha, malakali kadrlar tayyorlash ayollar bandligini yanada oshirishda muhim omil hisoblanadi [5, 54-b].

3. Ijtimoiy-iqtisodiy natijalar

Tursunova (2017) ayollarning iqtisodiy faolligi va bandligi ijtimoiy muammolarni kamaytirishga xizmat qilishini ko'rsatadi. Uning tadqiqotlari viloyatdagi mehnat resurslarining optimallashtirilishi va ijtimoiy barqarorlikka erishishdagi roli haqida muhim ma'lumotlar beradi [6, 72-b].

Nurmatov (2022) esa iqtisodiy rivojlanish va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda mehnat resurslarining ahamiyatini o'rganadi. U Qashqadaryo viloyatidagi mehnat siyosati va bandlik sohasidagi o'zgarishlarga alohida e'tibor qaratadi [7, 87-b].

4. Davlat dasturlari va qonun hujjatlari

O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi va Qashqadaryo viloyati iqtisodiyot rivojlantirish boshqarmasi tomonidan e'lon qilingan statistik ma'lumotlar va hisobotlar (2016–2024) ayollar bandligini oshirish, yengil sanoatni rivojlantirish va mehnat resurslarini samarali boshqarish borasida amalga oshirilgan ishlarni ko'rsatadi [8, 101-b].

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Hukumatining rasmiy veb-saytidagi davlat dasturlari va qonun hujjatlari ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy huquqlarini himoya qilish va bandligini ta'minlash bo'yicha normativ-huquqiy asoslarni belgilab beradi.

Xulosa. Tahlil qilingan ilmiy manbalar asosida ayollarning yengil sanoat tarmoqlarida bandligi mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim omil ekanligi aniqlandi. Malakali kadrlarni tayyorlash, innovatsiyalarni joriy etish va davlat siyosatining qo'llab-quvvatlashi bu jarayonni samarali qiladi. Shu bois kelgusida bu sohalarni yanada chuqur o'rganish va takomillashtirishga ehtiyoj bor.

Ayollar bandligi ijtimoiy barqarorlik, oilaviy farovonlik va mintaqaning iqtisodiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yengil sanoat, xususan to'qimachilik, tikuvchilik, charm va poyabzal ishlab chiqarish, ayollar uchun an'anaviy mehnat sohalari hisoblanadi. Ushbu tarmoqlarda yaratilgan ish o'rinlari nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy muammolarni ham hal qilishga yordam beradi.

2016-yildan boshlab Qashqadaryo viloyatida yengil sanoatni rivojlantirishga qaratilgan bir qator davlat dasturlari amalga oshirildi. Sanoat korxonalarining soni oshishi, zamonaviy texnologiyalar joriy etilishi ayollar bandligi uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, yengil sanoat tarmoqlarida ishlovchi ayollar soni 2016-yildagi 15 ming kishidan 2024-yilga kelib 25 ming kishiga yetdi. Bu o'z navbatida viloyatdagi umumiy mehnat resurslari tarkibida ayollar ulushining oshishiga olib keldi[8, 81-b].

Yengil sanoat sohasida ayollarning samarali faoliyati uchun malakali kadrlar tayyorlash muhim hisoblanadi. Viloyatdagi kasb-hunar kollejlari va o'quv markazlari mehnat bozorining talablariga mos kadrlar tayyorlashda faol ishtirok etmoqda. Davlat tomonidan mehnat resurslarini rag'batlantirish va ayollarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan dasturlar joriy etilishi ayollarning ish bilan ta'minlanishini yaxshiladi.

Yengil sanoat tarmoqlarining rivojlanishi nafaqat ayollar bandligini oshirdi, balki viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Ayollarning iqtisodiy faolligi oila daromadlarini oshirish, ijtimoiy muammolarni kamaytirish va mahalliy bozorda barqarorlikni ta'minlashga yordam berdi. Shuningdek, bu jarayonlar ayollarning jamiyatdagi mavqeyini kuchaytirdi va gender tengligini rivojlantirishga xizmat qildi.

Ayollar uchun maxsus dasturlar ishlab chiqilsin. Qashqadaryo viloyatida ayollar bandligini oshirish maqsadida davlat va nodavlat tashkilotlari hamkorligida maxsus ijtimoiy va iqtisodiy dasturlar ishlab chiqilishi lozim. Bu dasturlar mehnat bozorida ayollarga qulay sharoitlar yaratish, ularning kasbiy ko'nikmalarini oshirishga qaratilishi kerak [9, 103-b].

Malakali kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirish. Yengil sanoat sohasida malakali ayol kadrlar tayyorlash uchun kasb-hunar kollejlari va o'quv markazlarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, zamonaviy o'quv dasturlarini joriy etish muhim. Amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim orqali ayollarning ishbilarmonlik qobiliyatlari oshirilishi lozim

Yengil sanoat korxonalarini qo'llab-quvvatlash. Viloyat hokimligi va boshqa mas'ul idoralar tomonidan yengil sanoat korxonalariga subsidiya, kredit va soliq imtiyozlari berish orqali ularning faoliyatini rivojlantirish va yangi ish o'rinlari yaratish rag'batlantirilishi zarur

Ijtimoiy himoya tizimini mustahkamlash. Ayollar bandligi bilan bog'liq ijtimoiy xavflarni kamaytirish uchun mehnat qonunchiligini takomillashtirish, ish sharoitlarini yaxshilash va xotin-qizlar uchun xavfsiz mehnat muhitini yaratish bo'yicha chora-tadbirlar ko'rilishi kerak.

Mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirish va eksport imkoniyatlarini kengaytirish. Yengil sanoat mahsulotlarini mahalliy bozorda kengaytirish bilan birga, eksport salohiyatini oshirish uchun innovatsiyalar joriy etish va xalqaro bozorga chiqish imkoniyatlarini yaratish zarur.

Gender tengligini ta'minlash va jamiyatda ongini oshirish. Ayollar bandligini rivojlantirishda gender tengligi masalasiga alohida e'tibor qaratish, jamiyatda ayollarning iqtisodiy va ijtimoiy huquqlari haqida targ'ibot ishlari olib borilishi muhimdir.

Monitoring va baholash tizimini joriy etish. Ayollar bandligi va yengil sanoat rivojlanishi bo'yicha davlat dasturlari samaradorligini muntazam monitoring qilish va baholash mexanizmlarini yaratish tavsiya etiladi.

2016–2024-yillarda Qashqadaryo viloyatida yengil sanoat tarmoqlarining rivojlanishi ayollar bandligini sezilarli darajada oshirishga xizmat qildi. Ushbu tarmoqlar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, viloyatdagi ijtimoiy barqarorlik va farovonlikni mustahkamladi. Kadrlar siyosati va mehnat resurslarini samarali boshqarish natijasida ayollar uchun yangi ish o'rinlari yaratildi, bu esa mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xizmat qildi. Kelgusida yengil sanoat va ayollar bandligi masalalariga yanada ko'proq e'tibor qaratish zarur [10, 33-b].

Tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar va statistik ma'lumotlar asosida Qashqadaryo viloyatida ayollar bandligi va yengil sanoat tarmoqlarining ijtimoiy-iqtisodiy roli muhim va ko'p qirrali ekanligi aniqlandi. Yengil sanoat sohasida faoliyat yuritayotgan korxonalar ayollar uchun keng ish o'rinlari yaratib, ularning iqtisodiy faolligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Shu bilan birga, ayollarning mehnat bozorida ishtirok etishi jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, oilaviy daromadlarni oshirish va mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Malakali kadrlar tayyorlash va innovatsiyalarni joriy etish, davlat siyosatining qo'llab-quvvatlashi orqali yengil sanoat tarmoqlarining yanada rivojlanishi mumkin. Bu esa o'z navbatida, viloyatda ayollar bandligini kengaytirishga va ularning ijtimoiy-iqtisodiy mavqeyini yaxshilashga xizmat qiladi. Shuningdek, gender tengligini ta'minlash, ijtimoiy himoya tizimini mustahkamlash va mehnat qonunchiligini takomillashtirish ayollar bandligi sohasidagi ijtimoiy muammolarni kamaytirishda muhim omil hisoblanadi. Viloyatdagi davlat dasturlari va strategiyalar ayollarni ish bilan ta'minlash, ularning iqtisodiy mustaqilligini oshirish va yengil sanoatni rivojlantirishga qaratilganligi bilan samaradorligini ko'rsatmoqda. Natijada, ayollar bandligini yanada kengaytirish va yengil sanoatni rivojlantirish orqali Qashqadaryo viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy salohiyatini oshirish, mintaqaviy barqarorlik va iqtisodiy taraqqiyotga erishish mumkin. Shu bois, kelgusida ushbu sohalarga doir ilmiy-tadqiqot ishlarini davom ettirish va amaliy takliflarni joriy etish zarurdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Rasulov S. Yengil sanoat va ayollar bandligi muammolari. – Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Nashriyoti, 2020. – B. 45–67.
2. Abdullayeva N. Ayollar mehnatining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati. – Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti Nashriyoti, 2018. – B. 22–38.
3. Karimov T. O'zbekistonning mehnat bozori va mehnat resurslari rivoji. – Toshkent: Iqtisodiyot va Innovatsiyalar Nashriyoti, 2019. – B. 14–50.
4. Qodirov M. Yengil sanoatda innovatsiyalar va malakali kadrlar tayyorlash. – Qarshi: Qashqadaryo Davlat Universiteti Nashriyoti, 2021. – B. 30–54.
5. O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi. Statistik ma'lumotlar (2016–2024). – Toshkent, 2025. – B. 10–56.
6. Qashqadaryo viloyati iqtisodiyot rivojlantirish boshqarmasi. Hisobotlar (2016–2024). – Qarshi, 2025. – B. 5–40.

7. Tursunova L. Ayollarning iqtisodiy faolligi va bandligi masalalari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti, 2017. – B. 40–70.
8. Nurmatov S. Ijtimoiy barqarorlik va iqtisodiy rivojlanishda mehnat resurslari roli. – Samarqand: Samarqand Iqtisodiyot Instituti Nashriyoti, 2022. – B. 15–49.
9. O'zbekiston Respublikasi Hukumatining rasmiy veb-sayti. Davlat dasturlari va qonun hujjatlari (2016–2024). – Toshkent, 2024. – [Elektron resurs].
10. Islomov B. Yengil sanoat va uning mintaqaviy rivojlanishdagi o'рни. – Qarshi: Qashqadaryo Fanlar Markazi Nashriyoti, 2019. – B. 25–60.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

STRUCTURAL CHANGES IN THE PROCESS OF TRAINING SPECIALISTS IN THE FIELD OF LIVESTOCK FARMING IN SURKHANDARYA REGION

Jumaeva Shohida Chorievna

Teacher of Termiz State University

E-mail: jumayevas@tersu.uz

Abstract. This article examines the structural changes in the process of training specialists in the field of livestock farming in the Surkhandarya region. It analyzes the existing curricula, practical training foundations, and the development directions of the personnel training system in accordance with modern requirements. Special attention is given to the modernization of livestock farming in the region, strengthening scientific and practical integration, and the application of international experience.

Keywords: livestock farming, Surkhandarya, specialist training, structural changes, human resources capacity, curriculum.

SURXONDARYO VILOYATIDA CHORVACHILIK SOHASIDA MUTAXASSISLAR TAYYORLASH JARAYONIDAGI TARKIBIY O'ZGARISHLAR

Jumayeva Shohida Choriyevna

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatida chorvachilik sohasida mutaxassislar tayyorlash jarayonidagi tarkibiy o'zgarishlar tahlil qilingan. Mavjud o'quv dasturlari, amaliy tajriba asoslari hamda zamonaviy talablar asosida kadrlar tayyorlash tizimining rivojlanish yo'nalishlari yoritilgan. Shuningdek, mintaqada chorvachilikni modernizatsiya qilish, ilmiy-amaliy integratsiyani kuchaytirish va xalqaro tajribani qo'llash masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: chorvachilik, Surxondaryo, mutaxassis tayyorlash, tarkibiy o'zgarish, kadrlar salohiyati, o'quv dasturi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N14>

Kirish. Mustaqillikning dastlabki yillarida agrar soha vakillariga, xususan chorvachilik sohasida mutaxassis kadrlarga bo'lgan munosabat borasida mustabid tuzum sharoitida shakllangan yondashuvdan voz kechish ancha qiyin kechdi. Mutaxassis kadrlarni o'z o'rniga qo'yish, mulkchilik shakllari o'zgara boshlagan bir sharoitda tarqatilgan kolxoz va sovxozlardagi ishchi-xodimlarni ish bilan ta'minlash o'z holiga tashlab qo'yildi. Natijada, chorvachilikka ixtisoslashgan jamoa xo'jaliklarining daromadi keskin kamayib, xo'jalik ishchilariga ish haqi berish ancha murakkablashdi, bu esa ularning moddiy ahvoriga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

O'zbekistonda chorvachilikni taraqqiy ettirish uchun mazkur sohadagi oliy va o'rta maxsus bilim yurtlari ko'lamini kengaytirish hamda ularda mutaxassis kadrlar tayyorlash masalasini zamon talablari asosida yuritish zarur edi. Respublikamizning ko'pgina hududlarida kechgani kabi, Surxondaryo viloyatida qishloq xo'jaligida unumdorlikning pasayib ketishiga

ko'p jihatdan kadrlar yetishmovchiligi va ularni yetarli darajada qo'llab-quvvatlanmasligi sabab bo'ldi. Mustaqillikning ilk yillarida Navro'z, Oqqapchig'ay, Sayxon, Bobotog', Hisor chorvachilik xo'jaliklari hamda Sayrob naslchilik zavodida zootexnik, veterinar va naslchilik bo'yicha mutaxassislarining etishmasligi edi. Kadrlar masalasida yuzaga kelgan talabidan kelib chiqqan holda o'rta-maxsus mutaxassislar tayyorlash maqsadida agrar kollejlari tashkil qilishga kirishildi. Termiz, Boysun va Qumqo'rg'on qishloq xo'jalik kollejlari chorvachilik sohasida o'rta bo'g'in mutaxassislar tayyorlash tizimi yo'lga qo'yila boshladi.

1994-yilda Termizda tashkil etilgan agrar kollejida, qishloq xo'jaligi tarmoqlarini rivojlantirish hamda sohani malakali kadrlar bilan ta'minlash maqsadida veterinar-vrachlar, mexanizatorlar, hisobchilar, iqtisodchilar, tayyorlash yo'lga qo'yildi. Termiz agrar kollejida barcha fanlardan dasturlar mavjud bo'lib, o'quv rejasi asosida tuzildi. 1-kurslar uchun Zooveterinariya fanidan 42 soat, 2-kurslar uchun Veterinariya fanidan 36 soat, Dehqon fermer fanidan 36 soat darslar ajratildi [3]. Kollejda o'quvchilar uchun 166,5 ming ta kitob fondi mavjud bo'lib, shulardan darsliklar 10100 donani tashkil etdi. Kollej kutubxonasining umumiy maydoni 448 m² tashkil qilib, har bir bo'lim uchun alohida javonlar va darsliklar ajratib qo'yilgan. Kutubxonada mutaxassislikka oid 2500 dona iqtisod, 4000 dona veterinariya va zooveterinariya, 1300 dona fermer va texnologiya darsliklari mavjud edi [2].

O'quvchilar mutaxassis fanlar bo'yicha 1994-1995 o'quv yilining birinchi yarmida Veterinariya mutaxassisligidan 91 foiz, Fermer mutaxassisligidan 89 foiz, Zooveterinariya mutaxassisligidan 90 foiz darslarni o'zlashtirgan [1]. Biroq bu qishloq xo'jalik kadrlarini ta'minlash uchun yetarli emas edi. Negaki, qishloq xo'jaligi tarmoqlarida joylarda malakali kadrlar yetishmas edi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 13-maydagi 204-sonli qarori asosida «O'zbekiston Respublikasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi to'g'risida»gi nizom tasdiqlanib, unga asosan akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari tashkil etish ishlari olib borildi [2].

Surxondaryo viloyatining oziq-ovqat, agrosanoat va qishloq xo'jalik yo'nalishlariga ixtisoslashtirilgan kollejlari malakali kadrlar bilan ta'minlashda Buxoro oziq-ovqat va yengil sanoat texnologiyasi instituti muhim rol o'ynadi. Mazkur oliy o'quv yurti O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 24-fevraldagi "Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari tashkil etish va ularning faoliyatini boshqarish to'g'risida"gi 77-sonli qaroriga muvofiq, kasb-hunar kollejlari uchun malakali pedagog kadrlar tayyorlash bo'yicha bazaviy oliy ta'lim muassasasi etib belgilangan edi. Shunga asosan, 1998-yil 2-9-avgust kunlari Termiz akademik litseyining 5 nafar va Termiz oziq-ovqat sanoati kasb hunar kollejining 19 nafar o'qituvchisi Buxoro oziq-ovqat va yengil sanoat texnologiyasi institutida malaka oshirib qaytdilar [5].

1999-yil 1-dekabr holati bo'yicha Surxondaryo viloyati kollejlari go'sht va sut, baliq va konservalangan mahsulotlar texnologiyasidan 6 nafar mutaxassis ishlab turdi. 2000-2001 o'quv yilida ushbu tarmoq uchun jami 50 nafar mutaxassisga ehtiyoj borligi va ularni Buxoro oziq-ovqat va yengil sanoat texnologiyasi institutiga o'qishga jo'natish masalasi hal qilindi.

Qishloq xo'jalik yo'nalishidagi kasb-hunar kollejlari uchun o'quv adabiyotlari va darsliklarni tayyorlash yuzasidan Toshkent irrigatsiya va Toshkent Davlat agrar universiteti bilan hamkorlik ishlari olib borildi. Samarqand kooperativ instituti bilan oziq-ovqat sanoati

yo'nalishidagi 7 xildagi 750 nusxada qo'llanma adabiyotlar tayyorlash uchun shartnoma tuzildi. Viloyatdagi o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv yurtlari o'quvchilarining birinchi fan olimpiadasi o'tkazildi. Bu olimpiadada talaba o'quvchilar 10 fan bo'yicha bellashdilar, g'oliblarga esdalik sovg'alari topshirildi. Viloyatda tashkil etilgan yangi turdagi o'quv muassasalari 1998-2000-yillar davomida 2 597 nomda, 34 000 nusxada, jami 13 131, 392 so'mlik miqdorda yangi nashrdan chiqarilgan siyosiy, ma'naviy mafkuraga oid va o'quv adabiyotlari bilan ta'minlangan [6].

Muhokama va natijalar. O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining Denov agrotijorat kollejida 1999-yilda «Iqtisod», «Oziq-ovqat mahsulotlari texnologiyasi», «Qishloq va o'rmon xo'jaligi» kabi 6 ta mutaxassislik bo'yicha kadrlar tayyorlandi. Shuningdek, mavjud mutaxassisliklar bo'yicha (0102 – «Buxgalteriya», 2704 – «Vino tayyorlash texnologiyasi», 2705 – «Meva va sabzavotlarni saqlash va qayta ishlash», 3102 – «Agronomiya», 3120 – «Fermer (dehqonchilik) xo'jaliklarini tashkil etish») o'quv yurtining ta'lim sohasiga muvofiq mutaxassislar tayyorlandi. 1998/1999 o'quv yilida 12 nafar bitiruvchi o'quv yurtini imtiyozli diplom bilan tamomladi [7].

2000-yilda Denov Yurchi qishloq xo'jalik kollejida malakali mutaxassislar tayyorlash borasida Termiz agrotadbirkorlik kolleji o'qituvchisi qishloq xo'jaligi fanlari nomzodi M. Omonovning "Qorako'lchilik turkumi", "Surxondaryo viloyati qorako'lchilik xo'jaliklarida jun qoplamlari sifati bo'yicha katta yoshdagi nasldor qo'chqorlarni tanlash" qo'llanmasi, qishloq xo'jaligi fanlari nomzodi Sh.Chorshanbiyevning "Ветеринарно-санитарные мероприятия при туберкулёзе", Санк-Петербургр ветерinariya institutining ilmiy to'plamda e'lon qilingan "Экономический эффективность противотуберкулёзных мероприятий" hamda "Организация противоэпизоотических мероприятий в Сурхондарьинской области Узбекистана" ilmiy ish asosida fanlardan chop etilgan qo'llanmalar, Sariosiyo qishloq xo'jaligi kolleji direktori q.x.f.n. X.Xolmurodovning botanika fanidan chop etilgan qo'llanmalari kollejda darslik sifatida o'tildi [8].

Viloyatda tashkil etilgan yangi turdagi o'quv muassasalari 1998-2000 yillar davomida 2597 nomda, 34 000 nusxada, jami 13131, 392 so'mlik miqdorda yangi nashrdan chiqarilgan siyosiy, ma'naviy mafkuraga oid va o'quv adabiyotlari bilan ta'minlangan [4].

Yangi tashkil etilayotgan akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari yuqori malakali mutaxassislar bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, 1999-yil 31-avgust holati bo'yicha Denovdagi Yurchi qishloq xo'jalik kasb-hunar kollejida 20 nafar o'qituvchi faoliyat ko'rsatib, ulardan 17 tasi oliy ma'lumotli, 3 kishi o'rta maxsus ma'lumotli mutaxassis bo'lgan. Shuningdek, Qumqo'rg'on qishloq xo'jalik kollejining 14 nafar o'qituvchining 13 tasi oliy, 1 nafari o'rta maxsus ma'lumotli, Qumqo'rg'on tumanidagi Sayxon qishloq xo'jaligi kollejida 27 nafar o'qituvchining hammasini oliy ma'lumotli o'qituvchilar tashkil etgan [8].

Kadrlar Milliy dasturini amalga oshirish borasida 1998-2000 yillar mobaynida respublikamizda 307 ta yangi turdagi o'quv muassasalari, jumladan 47 akademik litseylar va 260 ta kasb-hunar kollejlari tashkil etilib, ushbu o'quv muassasalari eng zamonaviy o'quv-laboratoriya jihozlari, o'qitishning texnik vositalari, o'quv ko'rgazmali qurollar, trenajyorlar, kompyuter klasslari, yuqori texnologiyali o'quv jihozlari va boshqa zaruriy anjomlar bilan jihozlash yo'lga qo'yildi [2].

2000-yilning 18-20 aprel kunlari 1999-2000 o'quv yilida tashkil etilgan 6 ta jumladan, Termiz iqtisodiyot, Sariosiyo, Denov Hazarbo'g', Denov Yurchi, Qumqo'rg'on Sayxon qishloq

xo'jaligi kasb-hunar kollejlari ta'lim faoliyatlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Davlat Test Markazi Tarkibidagi Kadrlar tayyorlash, sifatini nazorat qilish, pedagog kadrlar va ta'lim muassasalari attestatsiya boshqarmasi tomonidan o'rganildi.

Viloyat kasb-hunar kollejlari shahar va tumanlar hokimliklari tomonidan vasiy, homiy tashkilotlar belgilandi. Jumladan, Hazarbog' qishloq xo'jalik kasb-hunar kollejiga homiy tashkilot Termiz davlat universiteti, vasiy tashkilot Hazarbog' jamoa xo'jaligi, Xayrobod paxta hissadorlik jamiyati, Sayxon qishloq xo'jaligi kasb-hunar kollejiga homiy tashkilot Termiz davlat universiteti, vasiy tashkilot Sayxon jamoa xo'jaligi, Qumqo'rg'on qorako'l, bo'rdoqichilik kompleksi belgilandi [9].

Viloyat kasb-hunar kollejlari amalga oshirilayotgan ijobiy ishlar salmog'i sezilarli bo'lsa-da, ayrim kasb-hunar kollejlari binolarini o'z vaqtida foydalanishga topshirilishida, o'quv jarayoni hujjatlarida, moddiy texnik bazasini mustahkamlashda, o'qituvchilar malakasini oshirish ishlarida, mutaxassisliklarni ochishda tezlikda hal etilishi lozim bo'lgan qator kamchiliklar ham mavjud edi. Viloyatda faoliyati o'rganilgan kasb-hunar kollejlari maxsus fanlardan dars beruvchi malakali o'qituvchilar yetishmas edi. Bu hol Sherobod akademik litseyda 42 foizni, Qumqo'rg'on Sayxon qishloq xo'jalik kasb-hunar kollejida 38 foizni tashkil etgan. Shu bilan birga o'quvchilarning bilim ko'rsatkichlari Denov tumanidagi Yurchi, Qumqo'rg'on qishloq xo'jalik kasb-hunar kollejida past darajada ekanligi ma'lum bo'ldi. Kollej o'quvchilarining bilim sifatining me'yordan pastligiga bosh sabab, mutaxassis fanlaridan malakali o'qituvchilarning yo'qligi, o'quv rejalarida ko'rsatilgan fanlardan sifatli namunaviy dasturlarining mavjud emasligi, o'quv-laboratoriya bazasining yaratilmaganligidir.

Viloyatda yangi tashkil etilgan kasb-hunar kollejlari bilan homiy va vasiy tashkilotlari hamda ishlab chiqarish tashkilotlari o'rtasida o'zaro hamkorlik yo'lga qo'yilmagan va shartnomalar tuzilmagan. Sherobod agrosanoat kasb-hunar kollejida barcha zaruriy jihozlar bilan ta'minlangan bo'lishiga qaramay, ularni ishlatadigan mutaxassislarning ozligi bois, ayrim asbob-uskunalar va kompyuterlar ishlatilmay qolgan. Qolaversa, qishloqlardan kollej bilan bog'lovchi avtobus yo'qligi davomatning keskin pasayishiga sabab bo'lgan. Kunlik davomat 34% ni tashkil etgan. 50 o'rinli yotoqxonada bor-yo'g'i 10 nafar o'quvchi joylashgan. Yotoqxona binosi isitilmagan. Shu sabab, kollejdagi ta'lim berish sifati juda past. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi Markazi tomonidan o'tkazilgan tekshiruvlar, tahlillar bir qator ta'lim muassasalarida o'quv va mehnat intizomi talab darajasida emasligini ko'rsatdi. O'quv dasturlarini o'zlashtirmayotgan o'quvchilarni aksariyati, darslarga sababsiz qatnashmaganliklari, o'quv yurtlarining ichki tartib qoidalariga va Ustaviga rioya qilmaganliklari tufaylidir. Bunday holat pedagog, muhandis-pedagoglar va guruh rahbarlarining o'quvchilar davomatini nazorat qilish va tahlil etishga sovuqqonlik bilan yondashayotganliklarini, ayrim hollarda esa yoshlarning kelajagiga, ularni Vatanga sodiq, mustaqillik mafkurasi bilan sug'orilgan, barkamol inson bo'lib yetishishlariga befarqlik qilayotganliklaridan hamda o'quvchilar tarbiyasida ota-onalarning mas'uliyati kamayib ketganligidan dalolat beradi.

2009-2010 o'quv yilida umumta'lim maktablarining 9-sinf bitiruvchilarini akademik litsey va kasb — hunar kollejlari qamrab olish past darajada bo'lgan.

2013-yilga kelib, 2001-yilga nisbatan o'rta maxsus kasb-hunar ta'lim muassasalariga kirayotganlar soni Surxondaryo viloyatida 4 — 5 marta oshdi. Jumladan, 2013/14 o'quv yilida Surxondaryo viloyatida 116 ta kasb-hunar kollejda 134,3 ming nafar o'quvchi tahsil oldi. Bu davrga kelib viloyatning Muzrabot, Jarqo'rg'on, Qumqo'rg'on, Qiziriq, Sho'rchi kabi tumanlarida

qishloq xo'jaligi uchun mutaxassislar tayyorlash va ularning malakasini oshirish ishlariga amaliy yordam ko'rsatildi [2].

Qishloq xo'jaligi, xususan uning yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lgan chorvachilik sohasida faoliyat olib borgan mutaxassislar uchun munosib turmush tarzini shakllantirish borasida Termiz, Jarqo'rg'on, Qumqo'rg'on, Sariosiyo tumanlarida olib borilgan ishlar o'z natijalarini berdi. Manfaatdor vazirlik, korxona va idoralar hamkorligida Ishchi guruhi a'zolari tomonidan mazkur tumanlarda band bo'lmagan aholini aniq kasb va ish ko'nikmalari bo'yicha o'qitish va qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish yuzasidan kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqildi [10].

Xulosa. Surxondaryo viloyatida chorvachilik sohasida mutaxassislar tayyorlash jarayonidagi tarkibiy o'zgarishlar nafaqat zamonaviy davr talablari, balki tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan tajribaga ham tayangan holda amalga oshirilmoqda. Mintaqada qadimdan mavjud bo'lgan chorvachilik an'analari, xalq xo'jaligi rivojida o'rni hamda turli davrlarda amalga oshirilgan ta'limiy islohotlar bugungi kunda mutaxassislar tayyorlash tizimining asosiy manbalaridan biri bo'lib xizmat qilmoqda. Shu bois, tarixiy meros va zamonaviy yondashuvlarning uyg'unligi chorvachilik sohasida malakali kadrlar yetishtirish hamda mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga hissa qo'shishga imkon yaratmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ahmedova M.A. O'zbekiston Respublikasida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi: erishilgan natijalar va istiqbolli yo'nalishlar // Zamonaviy ta'lim / 2014. № 8.
2. Axunova Sh. O'zbekistonda umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi sifatini oshirish masalalari // Zamonaviy ta'lim / Современного образования. 2014. № 8.
3. Eshmatov M.E. Qishloq yoshlari jismoniy va ma'naviy qiyofasiga ekologik vaziyatning ta'siri. F.f.n. dis. avtoreferati. –Toshkent, 1994.
4. Rahimov B.S. O'zbekistonning mustaqillik yillarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayoti (Surxondaryo viloyati misolida 1991-2005 yillar). Tarix fan.nom.diss. – Toshkent: O'zMU, 2008.
5. Surxondaryo viloyatining statistik axborotnomasi. 2017-yil yanvar-dekabr. Surxondaryo viloyatining statistik axborotnomasi. 2018-yil yanvar-dekabr.
6. Temirova Ch.H. O'zbekiston qishloqlari rivojlanishining ijtimoiy-madaniy aspektlari: holati va muammolar (Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari misolida 1991-2008 yy). Tarix fan. nom. diss. avtoreferati.– Toshkent: O'zMU, 2011.
7. Tursunov S, To'xtayev A. Jarqo'rg'on. –Toshkent: Fan, 2008.
8. Tursunov S., Turdiyev T. Denov. –Toshkent: Fan, 2009.
9. Tursunov S.Eshboyev Q. Sho'rchi tarixidan lavhalar. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
10. Yangiboyev B.Ya. O'zbekiston qishloq joylarida iste'mol bozorining sotsial-iqtisodiy samaradorligini oshirish. Iqtisod. fan.nom. disser.. avtoreferati. –Toshkent, 1993.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

IN THE WRITTEN SOURCES OF THE DEVELOPING MIDDLE AGES INFORMATION ABOUT THE LOWER AMU DARYA BASIN AND THE “KHOREZM SEA”

Azatov Allayar

Doctoral candidate National Archaeological Center

Abstract. This article provides a scientific analysis of historical and geographical information about the Lower Amu Darya basin and the "Khorezm Sea" contained in developed medieval written sources. These sources are used to study the region's natural and geographical conditions, state traditions, socio-political life, and economic and cultural ties of the Khorezm oasis. Archaeological finds, epigraphic, and numismatic materials are also used to elucidate the ancient and early medieval periods of Khorezm's history. The occurrence of the phrase "Khorezm Sea" in written sources and its connection with the Aral Sea are scientifically substantiated. The results of the study demonstrate that Khorezm occupied a special place not only in the regional history but also in the history of Central Asia as a whole.

Keywords: Lower Amu Darya, Khorezm oasis, Khorezm Sea, Aral Sea, medieval written sources, archaeological finds, numismatics, African dynasties, ancient Khorezm, Central Asia.

RIVOJLANGAN O'RTA ASRLAR YOZMA MANBALARIDA QUYI AMUDARYO HAVZASI VA “XORAZM DENGIZI” TO'G'RISIDAGI MA'LUMOTLAR

Azatov Allayar

O'z FA Milliy Arxeologiya Markazi doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada rivojlangan o'rta asrlar yozma manbalarida Quyi Amudaryo havzasi va "Xorazm dengizi" to'g'risida keltirilgan tarixiy-geografik ma'lumotlar ilmiy tahlil qilinadi. Hududning tabiiy-geografik sharoiti, Xorazm vohasining davlatchilik an'analari, ijtimoiy-siyosiy hayoti va iqtisodiy-madaniy aloqalari manbalar asosida o'rganiladi. Shuningdek, arxeologik topilmalar, epigrafik va numizmatik materiallar asosida Xorazm tarixining qadimgi va ilk o'rta asrlar davrlari yoritiladi. "Xorazm dengizi" iborasining yozma manbalarda uchrashi va Orol dengizi bilan bog'liqligi ilmiy jihatdan izohlanadi. Tadqiqot natijalari Xorazmning nafaqat mintaqaviy, balki butun Markaziy Osiyo tarixida alohida o'rin tutganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Quyi Amudaryo, Xorazm vohasi, Xorazm dengizi, Orol dengizi, o'rta asr yozma manbalari, arxeologik topilmalar, numizmatika, Afrig'iylar sulolasi, qadimgi Xorazm, Markaziy Osiyo.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N15>

Quyi Amudaryo havzasi O'rta Osiyoning Amu, Sir, Zarafshon, Chu va Talas kabi daryolar havzasidagi singari qadimgi davr va o'rta asrlarda muayyan bir tarixiy nom bilan atalib kelingan. Ular orasida eng keng tarqalgani Xorazmdir. Aslida qadimda va o'rta asrlarda O'rta Osiyo mintaqasi turlicha tarixiy nomlar bilan yuritilgan bo'lsa-da, yalpi olganda, mintaq xalqlari yagona tarixga ega. Qadimgi yunonlar Transoksiana, ya'ni "Oks (Amudaryo) daryosining narigi tomoni" deb yuritgan va shu nom ostida yevropalik xalqlar adabiyotiga kirgan ushbu mintaq nomi "Movarounnahr – daryoning narigi tomoni" deb ham ataldi. Ya'ni arab, forsiy va turkiy tilli manbalardan ilk o'rta asrlardan to so'nggi o'rta asrlargacha

Movarounnahr nomi yunonliklar an'anasiga o'xshab Amudaryoning o'ng sohilidan sharqqa va shimolga cho'zilgan o'troq hududlarga nisbatan qo'llanilgani anglashiladi. Shunga qaramay, O'rta Osiyo hududiga nisbatan mahalliy xalqlar, xususan, turkiylar tomonidan "Turon", "Turkiston" atamalarini ishlatish an'anasi ham saqlanib qoldi [1].

Yuqorida keltirilgan atamalar O'rta Osiyo mintaqasining umumiy nomi bo'lib, mintaqaning har bir vohasini turlicha nomlar bilan atash an'anasi qadimda ham, o'rta asrlarda ham davom etdi. Masalan, Marv, Xorazm, Buxoro, Samarqand, Toshkent nomlari mintaqadagi vohalarning ancha qadimiy nomlaridan hisoblanadi. Sug'd, Ustrushona, To'xoriston, Choch kabi qo'llanilishdan chiqib ketgan mintaqaning qadimiy o'troq vohalaridan farqli o'laroq Xorazm qadimgi davr va o'rta asrlardan beri nomi o'zgarmay kelayotgan vohalardan biridir. Shunday bo'lsa-da, keyingi asrlarga kelib bu atama oldingidek keng ko'lamliligini birmuncha yo'qotgani ko'zga tashlanadi. Aslida Xorazm vohasi Quyi Amudaryo havzasi va Orol dengizining janubiy qirg'oqlari orasidagi hududlarni qamrab oladi¹. Qadimgi davrlar va o'rta asrlardagi tarixiy nomi "Xorazm diyori", "Xorazm mamlakati", "Xorazm o'lkasi" kabi nomlar bilan yuritilgan ushbu hudud O'rta Osiyodagi muayyan bir tarixiy-geografik o'lka yoki viloyat bo'lib, islomdan oldingi davrlarda mintaqadagi Marv, Baqtriya – To'xoriston, Sug'd, Choch, Ustrushona, Farg'ona, O'tror, Isfijob (Sayram) kabi siyosiy-ma'muriy birlik – voha hukmdorligi sifatida bilingan. Xorazm ham ushbu vohalar kabi o'zining davlat va hokimiyat ramzlariga — muayyan hudud, chegara, poytaxt, hukmdor sulola, hokimiyat ramzlari, tanga-pul tizimi va hokazolarga ega bo'lgan.

Quyi Amudaryo–Xorazm vohasida ilk davlatchilik miloddan oldingi so'nggi mingyillikning VII–VI asrlarga to'g'ri kelib, ayrim istisnolarni aytmaganda, bu yerda davlatchilik an'analari o'ziga xos ko'rinishda shakllangan. O'rta Osiyo va unga qo'shni hududlarga xos davlatchilik bosqichlari – muayyan bir shahar yoki shaharlar negizida dastlab shahar-davlat, keyinchalik esa voha-davlat ko'rinishdagi bosqichlar Xorazm uchun ham xos bo'lsa-da, vohaning tabiiy-geografik joylashuvi uning birmuncha farqli xususiyatlari shakllanishiga olib kelgan. Ya'ni Xorazm vohasining geografik jihatdan birmuncha qulay bo'lishi – Qizilqum va Qoraqum kabi yirik qumlik hududlar, suv tarmoqlari bu yerni mintaqaning boshqa vohalaridan anchagina farqli davlatchilik an'analarning shakllanishiga olib kelgan[2;48-50]. Bu yerga eng yaqin joylashgan Buxoro va Marv vohalari bilan oraliq masofada qadimdan aholi yashamaydigan yuzlab chaqirimlik uzoqlik mavjudligi, shuningdek, birmuncha yaqin hududdagi Zarafshon vohasi bilan Xorazm vohasi o'rtasida katta qumliklarning borligi tufayli bu yerni mintaqaning boshqa hududlari bilan tig'iz aloqalar o'rnatilishi, o'zaro ta'sirlar bo'lishiga birmuncha to'siq bo'lgan. Shu bilan birga, qadimgi xorazmliklarning xalqaro savdoda faolligi, rivojlangan hunarmandchilik buyumlari bilan tashqi savdoni o'ziga jalb qilishi natijasida Xorazm vohasi doimiy ravishda rivojlanib, dunyo yangilik va yutuqlaridan yaxshi xabardor bo'lgan. Natijada Xorazm vohasi o'zini ham davlatchilikda, ham iqtisodiy-madaniy sohalarda ilg'or davlat sifatida namoyon qilgan.

Xorazm vohasi Quyi Amudaryoning markaziy qismlari – Gurganch (Ko'hna Urganch), Kat, Xiva va hokazolar bilan birga yana shartli ravishda Janubiy Xorazm va Shimoliy Xorazm kabi qismlardan iborat bo'lib, shimoliy qism o'ziga xos bir qator jihatlariga ega edi. Bu holat ushbu hududda geografik joylashuv va iqlim sharoitlar bilan bog'liq bo'lib, bir necha jihatlariga ko'ra Orol dengizi tegralaridan shimolga yoyilgan "Dasht madaniyati" bilan uzviy aloqalarga

¹ Bu hudud geografik jihatdan O'zbekiston respublikasining shimoli-g'arbiy hududlaridagi Xorazm viloyati va Qoraqalpog'iston respublikasi hamda Turkmaniston respublikasining Dash-O'g'uz (Toshovuz) viloyatiga to'g'ri keladi.

ega edi. Tadqiqotchilar tomonidan “Yevrosiyo kengliklari”, “Dashti Qipchoq” deb atalayotgan, oʻtmishda esa koʻproq “Dasht”, “Dashti Qipchoq” oʻlaroq bilangan hudud bilan tigʻiz kontaktlarga ega boʻlgan Shimoliy Xorazm oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlish bilan birga ijtimoiy-siyosiy va etnomadaniy jihatdan Xorazmning markaziy qismlari, shu jumladan, Janubiy Xorazm bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan. Buni turli tillardagi yozma manba maʼlumotlari bilan birga, arxeologik topilmalar, asosan, epigrafik va numizmatik materiallar tasdiqlab turibdi.

Deyarli yuz yildan beri hududda olib borilayotgan arxeologik qazishmalarda oʻnlab Qadimgi Xorazm yozuvli sopol buyumlar (koʻzalar, ostadonlar) bundan darak berganidek, oʻnlab arxeologik yodgorliklar (shahar qoldiqlari, qalʼa va boshqa yirik aholi maskanlari) koʻrsatib turibdi. Ham Xorazmning markaziy va janubiy hududlari, ham shimoliy hududlaridagi koʻplab arxeologik obyektlarida topilgan va topilayotgan numizmatik materiallarning koʻpchiligida deyarli bir xil xususiyatlar – old yuzasida otliq tasviri, orqa yuzasida Qadimgi Xorazm hukmdorlariga xos tamgʻa va uning atrofida qadimgi xorazmiy yozuvi oʻrin olgan tangalar tashkil etadi. Islomdan oldingi Xorazm vohasi tangalari asosan ushbu vohaning qadimiy shahar xarobalari – Tuproq-qalʼa, Dingilja, Guldursun-qalʼa, Toʻq-qalʼa, Koʻhna-Uvaz, Duman-qalʼa, Qizil-qalʼa, Burgut-qalʼa, Angqa-qalʼa, Qavat-qalʼa, Qoʻziqirilgan-qalʼa, Teshik-qalʼa, Ayoq-qalʼa, Qum-qalʼa, Kuyuk-qalʼa, Yakkaparson, Meshekli va hokazo kabi yodgorliklardan topilgan boʻlib, ularning sezilarli bir qismi Shimoliy Xorazm hududida joylashgan qadimiy aholi maskanlaridir[3; 35.]. Xorazm tangalarining bir guruhi Amudaryoning oʻng havzasidagi qadimiy aholi maskanlari oʻrnida ham aniqlangan.

Quyi Amudaryo havzasi – Xorazm vohasining shimoliy qismlari tarixiga doir maʼlumotlar yozma manbalarda qisqa boʻlsa-da, biroq bir necha tortishuvli masalalarga aniqlik kiritadigan mohiyatdadir. Maʼlumki, bu hududning uzoq oʻtmishidan yaxshi xabardor boʻlgan Abu Rayhon Beruniy oʻzining “Osor ul-boqiya” (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar) degan asarida xorazmliklarning oʻtmishda boʻlib oʻtgan voqealarni belgilashda qanday yondashganliklariga toʻxtalib, bu toʻgʻrida quyidagicha bilgiler keltirib oʻtgan: *“Xorazmga odamlar joylasha boshlaganidan tarix olar edilar, bu Iskandardan toʻqqiz yuz sakson yil ilgari boʻlgan edi ... Undan keyin Siyovush ibn Kaykovusning Xorazmga kelishidan, Kayxusrav va uning naslining Xorazmda podshohlik qilishlaridan tarix oldilar. Shu vaqtda Kayxusrav Xorazmga koʻchib, turk podshohlari [ustidan] hukmronligini yurgizgan edi. Bu voqea Xorazmga odam joylashishidan toʻqson ikki yil keyin boʻldi...”* deb keltirgan maʼlumot[4;71] Quyi Amudaryo havzasi va Orol dengizining janubiy va janubi-gʻarbiy qirgʻoqlariga ham tegishli boʻlishi kerak. Chunonchi, ayrim forsiy yozmalarda Afrosiyobning Xorazmda ham boʻlgani, u bu yerda turib eronlik dushmanlar bilan toʻqnashgani haqida soʻz boradi: *“Men forslar orasidan shunday (xabarlar) topdim: turk hukmdori Afrosiyob oʻz xazina va qimmatbaho buyumlarini Kerderning yuqorisida, Xorazm oʻlkasidagi dengizning oʻrtasiga koʻmgan. Abarviz (Parviz) ibn Xurmuzgacha hech kimsa bu toʻgʻrida bilishmagan. U ushbu xazinani topgan va 12 yil boʻyi (oʻz yurtiga) tashib keltirilgan. Har oyda (bu yerdan) unga 10 xachirga ortilgan yuk kelib turgan, qimmatbaho buyumlarning katta boʻlagini toza oltin quymalar tashkil etgan”*[5;431].

Bundan koʻrinadiki, aslida rivojlangan oʻrta asrlarda yozilgan boʻlishiga qaramay, Xorazm vohasining qadimgi davrlari bilan uzviy bogʻliq boʻlgan yarim afsonaviy maʼlumotlarda *“turk hukmdori Afrosiyob oʻz xazina va qimmatbaho buyumlarini Kerderning yuqorisida, Xorazm oʻlkasidagi dengizning oʻrtasiga koʻmgan”* kabi jummalarning oʻrin olishi bejiz emas. Yaʼni

miloddan oldingi so'nggi mingyillikda Xorazm – Eron ziddiyatlari davrida, manba tili bilan aytganda “turk – fors to'qnashuvlari” chog'ida Kerder va uning atroflari, hatto undan anchagina shimoli-g'arbdagi, Amudaryo daryosining suvi yig'iladigan “ko'l” – bugungi Orol dengizi forscha manba tili bilan aytganda “Xorazm o'lkasidagi dengiz” haqida xabarlar uzoq o'lkalargacha yoyilgan edi. “Xorazm dengizi” iborasi boshqa yozma manbalarda ham uchrab, X asrda yozilgan, muallifi aniqlanmagan forsiy tilli “Hudud ul-olam” asarida quyidagicha so'z yuritiladi: “Yana biri Jayhun daryosi. Vaxon hududidan oqib keladi; Bulo'r nohiyati, Shaknon, Vaxon hududlaridan o'tadi. (So'ngra) Xutalon, Tuxoriston, Balx, Chag'oniya, Xuroson va Movarounnahr hududlariga oqib keladi. Xorazm hududidan o'tib, so'ngra Xorazm dengiziga quyiladi”[6;8].

Xorazm vohasining geografik joylashuvi va tabiiy chegaralari haqida “Hudud ul-olam”da keltirilgan ma'lumotlardan Amudaryo quyiladigan suv manbai – Orol dengizining “Xorazm o'lkasi”ga kiritilgani anglashiladi: “Yana boshqa bir cho'l bor. Uning sharqiy tomoni Marv hududidan o'tib, Jayhungacha yetadi. Uning janubiy chekkasi Bovard, Niso, Farov va Dehiston [dan o'tib] Xazarlar dengizigacha boradi; (u yerdan dengiz bo'ylab) Otil hududigacha yastangan, uning g'arbiy (chekkasi) Otil daryosi, shimoliy chekkasi Jayhun daryosi **Xorazm dengizi**, G'uz hududi va Bulg'or chegarasigacha yetib boradi. Bu cho'lni Xorazm va G'uz cho'li deydilar. Bu cho'lda bir qumlik bor: u Balx hududidan boshlanadi va Jayhun (daryosi)ning janubi bilan davom etib, Xorazm dengizigacha boradi. Eni ba'zi joylarda bir manzil bo'lsa, ba'zi qismida yetti manzil erur”[7;10].

Shuningdek, “Hudud ul-olam”da Xorazmning boshqaruv markazlari bo'yicha ham qisqacha ma'lumot o'rin olgan bo'lib, undan anglashilishicha, Kat (manbada Koj) bo'lgan Xorazm vohasi X asrlardayoq Turkiston mintaqasining “eshigi”, ya'ni darvozasi hisoblanib, “G'uz Turkistoni” (manbada nuqtasi tushgan “z” harfi bilan G'ur ko'rinishida – mual.) deb ham bilingan: “Koj – Xorazmning qasabasi, G'uz Turkistonining eshigi erur; turklar, Turkiston, Movarounnahr va Xazarning borgohi hisoblanadi, savdogarlar (gavjum) joy. Uning podshosi muxtoriyat (huquqiga ega) podshohlardan va uni Xorazmshoh deydilar. Ul joyning odamlari botir va jangovar. Farovon shahardir. Unda yostiq jildi, qaroqand, bo'z, kigiz, kamar va pishloq (yoki qimiz) tayyorlanadi”[8;10].

Qizig'i shundaki, “Hudud ul-olam”da Kerder (Kardar) Xorazm vohasining bir qismi sifatida ko'rsatilib, u haqda quyidagicha ma'lumot keltiriladi: “Kardar – aholisi gavjum shaharcha, ekinzorlari bor. Unda ko'plab (qorako'l) teri tayyorlanadi”[9;22]. Quyi Amudaryo havzasining shimoliy hududlaridagi aholi maskanlari, suv tarmoqlari va hokazolar bo'yicha birlamchi ma'lumotlar rivojlangan o'rta asrlarda mintaqaga sayohat qilgan arab va fors geograflari asarlarida uchraydi. Ular orasida X asrda yashagan Ibn Havqalning “Kitob surat al-ard” (Yer suratining kitobi) nomli asarida Kardar, “Xorazm ko'li”, “Shosh daryosi”, Chag'ir O'g'uz va hokazo kabi joy nomlari o'rin olgan. Jumladan, asarda Xorazm ko'li haqida quyidagicha ma'lumot uchrab, u orqali Orol dengizining o'sha kezlardagi ko'lam qanday bo'lgani haqida muayyan tasavvurlarga ega bo'lish mumkin: “Xvorazm ko'lining aylanasi ilm ahlining bir to'xtamga kelgan fikriga ko'ra, taxminan yuz farsaxga teng. Uning suvi sho'r. Unda [ko'zga] ko'rinadigan [suvning] ketish yeri yo'q. Unga Jayxun daryosi, ash-Shosh daryosi va o'sha yerlardagi boshqa suvlar quyiladi. U kichik bo'lsa ham, uning suvi chuchuklanmaydi, sathi esa ko'tarilmaydi”[10;39]. Qizig'i shundaki, arab va fors geograflari Jayhun, ya'ni Amudaryoning ma'lum bir joyga quyilib, ko'l hosil qilishi borasida yozar ekan, ushbu ko'lga “Shosh daryosi” ham suv quyishiga urg'u berishgan. Qadimda Yaksart, Silis deb atalgan Sirdaryoning o'sha

kezlarda Shosh daryosi deb atalishi diqqatni tortadi. Rivojlangan o'rta asrlar arab va fors manbalarida bu daryoning Sayxun, Banokat daryosi deb atalishi bilan birga, ayrim manbalarda Shosh daryosi deb atalishi ushbu suv tarmog'ining sezilarli bir qismi Shosh (Choch) vohasidan oqib o'tishi va voha mintaqaning taniqli hududlaridan biri bo'lishi bilan bog'liqdir.

Ibn Havqal Xorazmdagi aholi maskanlari orasida Kardar mavzesiga birmuncha keng to'xtalgan bo'lib, bu esa ushbu hudud o'sha kezlarda anchagina tanilgan joy bo'lganidan darak beradi.

Kardar va Jayhun orasida Mizdohqon [nomli] rustoq bor. Mizdohqon va Jayhun orasidagi [masofa] ikki farsax. U al-Jurjoniyaning qarshisida [joylashgan]. Kardar [atrofi] dagi shaharga [ketaverishdagi] xar bir qishloqda Jayhundan chiqarilgan o'zining arig'i bor. Bu ariqlarning hammasi [Jayhun] dan [boshlanadi]. So'ngra Jayhun ovchilar yashaydigan bir yerda Xvorazm ko'ligacha yetib boradi. U yerda hech qanday qishloq va binolar yo'q. Bu yer Xalanjon deb ataladi. Bu dengizning qirg'og'ida Xalanjon qarshisida g'uzlar yeri [joylashgan]. Sulx, va tinchlik bulganida, [guzlar] bu tomondan Karotakinga, boshka tomondan esa al-Jurjoniya keladilar. Bu nohiyaning hammasi chegara [yerlar]dir"[11;37-38].

Hozirgi O'zbekiston hududida Qadimgi Xorazm davlatidan tashqari Choch, So'g'd hududlarini o'z ichiga olgan qudratli Qang' podsholigi (Miloddan av. III asr) Parkana –Farg'ona davlati, Baqtriya, Yunon – Baqtriya davlati tashkil topdi. Yunon – Baqtriya davlatining asosini Baqtriya, So'g'diyona, Marg'iyona tashkil yetadi.

Qang' davlatining joylashgan o'rni haqida olimlar o'rtasida yangicha qarashlar mavjud. A.Asqarovning fikricha, hozirgi Toshkent va Sirdaryo viloyatlari ham Janubiy Qozog'iston yerlarida yashovchi sak qabilalarning makedoniyalik Iskandar qo'shinlari va Salavkiylarga qarshi kurashlari jarayonida miloddan avvalgi III asrda yarim o'troq Qang' davlati tashkil topadi degan xulosaga keldi.

A.Asqarovning fikricha, Qang' davlatining asosiy yerlarini Toshkent vodiysi, Talas vodiysi, Chu daryosining quyi oqimlaridan, daryosigacha bo'lgan joylarni tashkil etgan. Qadimgi Xorazm va So'g'd yerlari ham Qang' davlatiga tobe bo'lgan.

Qang' davlatining ikkita markazi – Qanxa (Qang'diz) va O'tror (Turband) shaharlari bo'lgan. Qanxa shahri Toshkent vohasida, O'tror shahri esa Aris daryosi quyi oqimida joylashgan. Qang' davlati haqida Xitoy manbalarda ham ma'lumotlar bor. Xitoy tarixchisi Si – Ma-Syan' miloddan avvalgi II asrning oxirlarida O'rta Osiyoga kelgan Xitoy elchisi va sayyohi Ijan' – Syan' ma'lumotlariga asoslanib, bu hududda ko'chmanchi Qang'yuy yoki Qandzyuy davlati mavjudligi haqida yozadi. Uning ta'kidlashicha, Qang'yuy davlati aholisining urf – odatlari yuyechjilar urf– odatlariga o'xshash ekan. Xitoy manbalaridagi ma'lumotlarga ko'ra, Anvsi (Parfiya) shimolda Qang'yuy bilan chegaradosh bo'lgan. Bu ma'lumotlarga ko'ra, Qang'yuy yoki Qanha davlati tarkibiga qadimgi Xorazm, Choch va So'g'diyona ham kirgan. Miloddan avv. II asrda Qang'yuy davlati o'z taraqqiyotining yuksak darajaga erishadi. Qang' davlati o'sha davrda vujudga kelgan ilk quldorlik davlatlardan biri edi.

Yuqorida keltirib o'tilgan o'nlab yodgorliklarda nafaqat islomdan oldingi Xorazm tangalari, balki O'rta Osiyoning boshqa vohalariga tegishli tangalar ham topib o'rganilgan. Jumladan, Kushon, Kushon-Sosoniylar, Sosoniylar, Buxoro, Sug'd (Samarqand), Chag'oniya va Choch tangalari bunga misol bo'la oladi[12;183-185]. Qizig'i shundaki, Xorazm vohasiga "kelib qolgan" mintaqa tangalarining ko'pchiligi qadimgi davrga emas, asosan ilk o'rta asrlarga to'g'ri keladi. Jumladan, Samarqand tangalari VII asr ikkinchi yarmi — VIII asr boshlarida zarb

qilingan tangalar bo'lib, ular Ukurt-Chamuk, Tarxun (700-710) kabi Sug'd ixshidlariga tegishli tangalardir. Shuningdek, Xorazm vohasining Keskenkuyuk-qal'a yodgorligidan Buxorxudotlar sulolasi va Turgash xoqonligi tomonidan zarb qilingan tangalar topilgani diqqatga sazovordir[13].

Jetiosor yodgorligi (Quyi Sirdaryo havzasi — Janubiy Qozog'iston)dan 300 km janubi-g'arbda ham Qadimgi Xorazm tangalari topilgan bo'lib[13], bu ushbu yodgorliklar majmuasidan Xorazm vohasi madaniyatiga taalluqli bir qator artefaktlar qo'lga kiritilgan.

Islomdan oldingi Xorazm tangalari bo'yicha asosan S.P. Tolstov[14], V.I. Vaynberg[15] kabi arxeolog olimlar izlanishlar olib borishgan.

Ilk o'rta asrlarda Xorazmshoh-Afrig'iylar tomonidan zarb qilingan tangalar haqidagi birmuncha to'liqroq ma'lumotlarni tangashunos B. I. Vaynbergning "Qadimgi Xorazm tangalari" nomli rus tilidagi monografiyasini keltirish mumkin. Mazkur tadqiqotda Qadimgi Xorazm tarixiga oid bo'lgan yeng qadimiy tangalar tahlil qilingan bo'lib, ular A, B, V, G guruhlariga bo'lingan. Ushbu tadqiqot mavzusiga aynan G guruhiga mansub tangalar tegishli bo'lib, ular asosan Afrig'iylar davrida, VIII asrda zarb qilingan. Shuningdek, islomdan oldingi Xorazm tangalariga S.P. Tolstovning tadqiqotlarida birmuncha to'xtalib o'tilgan[16]. Bundan tashqari, bu davr Xorazm tangalari E.V. Rtveladze, Ye.V. Zeymal, D.V. Biryukov tadqiqotlarida u yoki bu darajada o'rin olgan[17;192]. Xorazm tarixiga oid tangalar guruhlar va tiplarga ajratilgan holda tahlil qilingan va ularga yozuvlar, tasvirlar, hukmdorlar bo'yicha izohlar berilgan. 712-yildan so'ng hukmronlik qilgan Azkajuvar-Chag'on, Shavat, Savshafan, Azkajuvar-Abdulloh davrlarida zarb qilingan tangalar ham B. I. Vaynberg asarida tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotning o'tgan asrning 70-yillarida yaratilganligini inobatga olgan holda shuni aytish kerakki, o'tgan davr davomida ayrim ilmiy yangiliklar qo'lga kiritildi. Masalan tadqiqotchi V. V. Artevning izlanishlarida B.I. Vaynberg asarida tilga olinmagan Shavat nomi numizmatik materiallar asosida aniqlangan[18;54-56].

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda etnomdaniyatida asosan ikki etnik unsur – sharqiy eroniy va turkiy elatlarga xos xususiyatlar yetakchilik qilgan. Sharqiy eroniy tilli elatlar – bu asosan sug'diylar, qadimgi xorazmliklar va baqtriyalardan tashkil topib, ular orasida sug'diylar mintaqa bo'ylab keng yoyilgan edi. Ular Sug'd o'lkasi – Zarafshon va Qashqadaryo vohalaridan tashqari yana Ustrushona va Buxoro vohalari aholisining asosiy qismini tashkil etish bilan birga Choch, O'tror, Isfijob (Sayram) va Yettisuv aholisining sezilarli bir qismi sug'diylardan iborat edi[19;34-43]. Bundan tashqari, bu davrda sug'diylar o'zlarining rivojlangan yozuv tizimiga ega o'troq va hunarmand elat sifatida Ipak yo'li tarmoqlari bo'ylab keng yoyilib, Sharqiy Turkiston, O'rxun vodiysi (Mo'g'uliston) va Shimoli-G'arbiy Xitoyda o'z aholi manzillarini barpo etgan edilar. Sug'diylarning tanga-pul tizimi miloddan oldingi mingyillikning so'nggi asrlariga borib taqalib, bu vaqtda ilk sug'diy tilli tangalar Samarqand, Buxoro, Kesh va Naxshabda, milodiy III–IV asrlarda esa Choch vohasida zarb qilina boshlagan edi. Ilk o'rta asrlarga kelganda, aniqrog'i, VII asrdan boshlab O'tror, Farg'ona, Isfijob, Yettisuv ham sug'diy tilli tangalar zarb qilinadigan hududlarga aylanadi[20;219].

Qadimgi xorazmliklar esa Quyi Amudaryo havzasida yashaydigan hunarmand va savdogar elat sifatida o'zlarining oromiy negizli yozuviga ega edilar. Ular ham sug'diylar kabi xalqaro savdoda faol qatnashib, asosan Volga – Uralbo'yi, Kavkaz, slavyan o'lkalari bilan tig'iz savdo-sotiqni yo'lga qo'ygan edilar. Bu vaqtda muayyan bir voha hukmdorligi bo'lgan Xorazm o'z tanga-pul tizimiga ega bo'lib, qadimgi xorazmiy yozuvli tangalarning zarb qilina boshlanishi

miloddan oldingi mingyillikning so'nggi asrlari – milod boshlariga to'g'ri keladi, aytib o'tish joizki bu davrda qadimgi yunon yozuvli tangalar ham zarb qilingan[21;34].

Yunon-Baqtriya, Sug'd va Xorazmning ilk tangalaridan farqli o'laroq Kushon va uning izdoshlari bo'lmish Xioniylar, Eftaliylar va Turk xoqonligi tangalarida O'rta Osiyoning ko'chmanchilariga xos an'ana – tangalarda turli ramziy belgilar – urug' tamg'alari o'rin ola boshlaydi. Qang' davlati (mil.old. II – mil. III asrlar) bilan bog'lab tushuntiriladigan sug'diy yozuvli "Choch hukmdori" unvonli tangalarda ham urug' tamg'alari uchrab, bu esa tamg'a an'anasining negizi ko'chmanchi elatlarga taqalishi to'g'risidagi qarashlarni yanada kuchaytiradi. Xorazmdagi Afrig'iylar sulolasi (IV–X asrlar) tangalarida ham urug' tamg'alarini ko'chmanchilarga xos bu tizim ilk o'rta asrlarga kelgach deyarli barcha uzluksiz o'laroq tamg'alarining uchrashi ham chamasi ushbu xonadonning kelib chiqishi ko'chmanchi elatlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. O'rta Osiyo o'troq hukmdorliklari tangalarida uchray boshlaydi. Biroz quyida ko'rib chiqiladiganidek, ilk o'rta asrlarda Amudaryo – Sirdaryo oralig'i va unga tutash hududlardagi Choch, O'tror, Isfijob (Sayram), Farg'ona, Ustrushona, Sug'd (Samarqand, Panch, Kesh, Naxshab va b.), Buxoro, Shimoliy To'xoriston (Termiz, Chag'oniyon) kabi voha hukmdorliklar tangalarida ham uzluksiz o'laroq tamg'alar o'rin ola boshlashi esa bir tomondan ushbu hukmdorliklardagi boshqaruvchi xonadonlarning kelib chiqishi ko'chmanchi elatlarga borib taqalashini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan esa ko'chmanchilar ta'sirida o'troq sulolalar ham o'z tangasiga tamg'a tushirgan holda bostira boshlaganidan darak beradi.

To'g'ri, yuqorida aytib o'tilgan siyosiy uyushmalar – Sug'd, Buxoro va Xorazm tangalarining keyingi bosqichlarida borgan sari Yunon-Baqtriya[22] va Parfiya an'analari bilan uzoqlashgani (ikonografiyada birmuncha o'zgarish, sug'diy, xorazmiy yozuvli tanga matnlari va b.), Kushon tangalarida esa mintaqaning mahalliy o'troq va ko'chmanchi an'analari bilan bog'liq jihatlarning ustuvorlik qila boshlashi ko'zga tashlansa-da (o'troq va ko'chmanchi an'analarning qorishuvi, o'ziga xos syujetlar)[23;53], bu kabi o'zgarishlar ilk o'rta asrlardagichalik emas edi. Shunga o'xshash Sosoniylar Eroni (224-651) tangalaridan ta'sir olgan Xioniylar va Kidariylar kabi milodiy IV–V asrlarda hukm surgan ko'chmanchi negizli davlatlar tangalarida ham bir qator o'ziga xosliklar ko'rinadi. Biroq ularda ham tashqi ta'sir birmuncha kuchli bo'lgani sezilib turadi[24]. Ilk o'rta o'rta asrlarda Oy va Quyosh ko'rinishidagi astral belgilar to'rt qurolli Nananing atributlari sifatida Sug'd va Xorazm tasviriy san'atida ko'rina boshlaydi[25].

Quyi Amudaryo havzasi va Xorazm vohasi haqidagi manbalardan ko'rinadiki, mazkur hudud O'rta Osiyoning eng qadimiy va o'ziga xos madaniy-tarixiy markazlaridan biri hisoblanadi. Uning geografik jihatdan savdo yo'llariga tutashgani bu yerda davlatchilik va madaniy hayotning o'ziga xos shaklda rivojlanishiga zamin yaratgan. Arxeologik topilmalar, epigrafik va numizmatik manbalar Xorazmning ilk davrlardanoq mustaqil hokimiyat ramzlari, yozuv tizimi va tanga-pul muomalasiga ega bo'lganini tasdiqlaydi.

Yozma manbalarda qayd etilgan "Xorazm dengizi" atamasi Orol dengizi bilan bog'liq holda, hududning geografik va iqtisodiy hayotida suv yo'llari va tabiiy manbalarning ahamiyati nihoyatda katta bo'lganini ko'rsatadi. Shuningdek, Xorazm turli etnik va madaniy elementlar o'zaro uyg'unlashgan mintaqaviy markaz sifatida Sharq va G'arb sivilizatsiyalarini bog'lovchi muhim hudud sifatida namoyon bo'lgan.

Numizmatik ma'lumotlar va arxeologik izlanishlar esa Xorazm vohasining nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy jihatdan ham O'rta Osiyo davlatchilik an'analariining uzviy tarkibiy qismi

ekanini ko'rsatadi. Ayniqsa, Afrig'iylar sulolasi davrida zarb etilgan tangalar mahalliy davlatchilikning barqaror va rivojlangan tizimga ega bo'lganini isbotlaydi.

Shunday qilib, Xorazm vohasi tarixi — bu nafaqat mahalliy hokimiyat an'analari, balki keng Yevrosiyo kengliklaridagi etnik, madaniy va iqtisodiy jarayonlar bilan chambarchas bog'liq jarayon bo'lib, u o'rta asrlar sharq sivilizatsiyasida alohida o'rin tutadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Бобоёров Ғ. Илк ўрта аср манбаларида Туркистон атамаси // "Ўзбек халқининг келиб чиқиши, илмий-методологик ёндошувлар, этногенетик ва этник тарих" мавзусидаги республика илмий-назарий семинар материаллари. – Тошкент, 2004. – Б. 40-43; Бобоёров Ғ. "Турон ҳукмдори ҳоқон" унвонли тангалар // O'zbekiston tarixi, №3. 2019. В. 3-17.
2. Бобоёров Ғ. Турк ҳоқонлиги даврида Хоразм // Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. – Тошкент-Урганч, 2019. – Б. 48-50.
3. Толстов С. П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – С. 29, 33; Вайнберг Б. И. Монеты древнего Хорезма. – С. 106-182; Баратов С.Р. Новые данные по археологии Южного Хорезма // Археология Узбекистана. №1 (6), 2013. – Самарканд, 2013. – С. 35.
4. Беруний 1968: 71.
5. МИТТ 1939: 431.
6. Худуд ул-олам (Мовароуннаҳр тавсифи). Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи О. Бўриев. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – Б. 8.
7. Худуд ул-олам (Мовароуннаҳр тавсифи). Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи О. Бўриев. – Б.10
8. Худуд ул-олам (Мовароуннаҳр тавсифи). Форс тилидан таржима, сўз боши, изоҳлар ва жой номлари кўрсаткичи муаллифи О. Бўриев. – Б. 22.
9. Ибн Ҳавкал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннаҳр. Араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин, масъул муҳаррир Ф.С. Ҳасанов. – Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2011. – Б. 38-39.
10. Ибн Ҳавкал. Китоб сурат ал-ард. Мовароуннаҳр. Араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С.Камолиддин, масъул муҳаррир Ф.С. Ҳасанов. – Б. 37-38.
11. Толстов С. П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – С. 32, 50, 86; Вайнберг Б. И. Монеты древнего Хорезма. – С. 183-185.
12. Вайнберг Б. И. Монеты древнего Хорезма. – С. 100.
13. Вайнберг Б.И. Монеты древнего Хорезма. – С. 100.
14. Толстов, С.П. Монеты шахов древнего Хорезма и древнехорезмийский алфавит // Вестник древней истории. – 1938. – № 4 (5). – С. 120-145; Толстов С. П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М.: Издание МГУ, 1948.
15. Вайнберг Б. И. Монеты древнего Хорезма. – Москва, 1977.
16. Толстов С. П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. – М.: Издание МГУ, 1948.
17. Ртвеладзе Э. В. Древние и раннесредневековые монеты историко-культурных областей Узбекистана. Т. 1. – Ташкент: Media Land, 2002; Зеймаль Е.В. Монеты раннесредневековой Средней Азии // Археология. Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. – М., 1999. – С. 192-206; Бирюков Д.В. Монета в жизни народов Трансоксианы. Факты, проблемы, концепция // Нумизматика Центральной Азии, вып. VII. – Т., 2004. – С. 7-19.
18. Артев В. В. Новое имя в нумизматике античного Хорезма. Пятнадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений.

- Ростов-на-Дону, 20–25 апреля 2009 / отв. ред. И.В. Ширяков. М.: Издательство «Нумизматическая литература», 2009. – С. 54-56.
19. Бернштам А. Н. Согдийская колонизация Семиречья // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. – М. -Л., 1940, №6. – С. 34–43
 20. Бернштам А. Н. Тюркешские монеты. – С. 105-111; Зеймаль Э. В. Политическая история Трансоксианы по нумизматическим данным. – Ленинград, 1978; Бурнашева Р. З. Отрар. Отрарский оазис и Южный Казахстан. Нумизматическая исследования по денежному делу южноказахстанских городов VII – XVII вв. – Алма-Ата, 1989; Настич В. Н. Монетные находки с городища Красная Речка (1978-1983 гг.) / Красная Речка и Бурана. Материалы и исследования Киргизской археологической экспедиции. – Фрунзе, 1989; Baratova L. Alttürkische Münzen Mittelasien aus dem 6. –10. Jh. N. Chr. – P. 219–292.
 21. Вайнберг Б. И. Монеты древнего Хорезма. – С. 13, 15.
 22. Горин А.Н. Некоторые проблемы истории и нумизматики северной бактрии в свете новых открытий (по материалам монетных находок крепости Узундара) // Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней). Сборник научных статей. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана, 2016. – С. 252-341.
 23. Горин А. Н. Кушанские монеты из Бухарского оазиса // Бухарский оазис и его соседи в древности и средневековье. Труды государственного эрмитажа LXXV. – Санкт-Петербург, 2015. – 53-62.
 24. Vondrovec K. Coinage of the Iranian Huns and their successors from Bactria to Gandhara (4 th to 8 th century CE). Vol. I. Edited by Alram M And Lerner J. A. – Wien, 2014; Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Северная Бактрия – Тохаристан. Очерки истории и культуры древность и средневековье. – Ташкент, 1990. – С. 129-131.
 25. Сулейманов Р. Х. Древний Нахшаб. – С. 290.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

MODERN ASPECTS OF SELF-IDENTITY AMONG THE ROMA

Ruzieva Mashhura Abdimuminovna

Lecturer at Termez University of Economics and Service

E-mail: mashxura.ruziyeva@mail.ru

Abstract. This article examines the modern aspects of self-identity among the Roma people. It explores issues of ethnic identification, cultural heritage, lifestyle, and the role of the social environment in shaping both individual and collective consciousness. Particular emphasis is placed on the preservation of Roma identity in the context of globalization, the continuation of their unique traditions and values, as well as their socio-cultural integration into contemporary society.

Keywords: roma, self-identity, ethnic identification, culture, heritage, globalization, integration.

LO'LILARDA O'ZLIKNI ANGLASHNING ZAMONAVIY JIHATLARI

Ro'ziyeva Mashxura Abdimuminovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada lo'lilar hayotida o'zlikni anglashning zamonaviy jihatlari tahlil qilinadi. Unda etnik identifikatsiya, madaniy meros, turmush tarzi va ijtimoiy muhitning shaxsiy hamda jamoaviy ong shakllanishidagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, globallashuv jarayonida lo'lilar o'zligini asrash, o'ziga xos qadriyat va an'analarni davom ettirish masalalari hamda ularning zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy integratsiyasi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: lo'lilar, o'zlikni anglash, etnik identifikatsiya, madaniyat, meros, globallashuv, integratsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N16>

Kirish. Har bir xalqda o'zlikni anglash – u yoki bu etnik guruhga mansubligini tushunishi, idrok etishi, his qilishdir. Ma'lumki, o'zlikni anglash bu etnik o'zlikni anglash bilan bog'liq bo'lib, ya'ni etnik guruh yashovchanligini va uning taraqqiyotini belgilashida alohida o'rin tutadi. O'zining kelib chiqishi, tarixiy taqdiri, madaniy qadriyatlari haqida jamoaviy tasavvurlarga ega bo'lgan ko'plab etnik jamoalar va xalqlar dunyoda ko'p bo'lib, shulardan biri lo'lilar ajdodlarining etnik tarixi qanday kechganligi, ota-bobolari qaysi yurtlarda bo'lganligi, qanday xo'jalik mashg'uloti bilan shug'ullanganligini asta-asta unutishyapti.

Bugungi kunda o'zlikni anglashning kognitiv tarkibiy qismi nisbatan pastligi zamonaviy jamiyatda yoshlarning o'zligini anglashi o'zgarib borayotganligi, aralash nikohlarning paydo bo'lishi sababli ijtimoiylashuv, ya'ni milliy madaniyat va tarixiy xotiradan o'zlarini unutishga harakat qilishmoqda. Shuningdek, lo'li yoshlarining madaniy qadriyatlari tizimida o'zaro ijtimoiy va madaniy muhitga moslashuvchanligini kuzatish mumkin. Moslashuvchanlik yoshlarning hayotiy maqsadlarini va qarashlarini o'zgartiradi.

Hozirda butun yer yuzida keng tarqalgan lo'lilar etnologiyasini o'rganishda ham yuqorida ko'rsatilgan yondashuvlar yaxshi samara bermoqda. Ammo, lo'lilar mavzusi mahalliy

va jahon tadqiqotchilari tomonidan aksariyat hollarda voqea-hodisalarga asoslanib o'rganilgan. Ijtimoiy, madaniy, siyosiy, diniy va gender tarixining tadqiqotlari nisbatan kamroq bajarilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Surxon vohasida lo'lilar boshqa xalqlardan farqli tarzda ajralgan holdagi hayot tarzi va an'anaviy madaniyatini saqlab kelmoqda. An'anaviy madaniyatining saqlanishi ma'lum ma'noda ularning azaliy kasbi tilanchilikni davom ettirishiga omil bo'lib xizmat qilmoqda. Qolaversa, tilanchilikning borligi ularni atrofdagi boshqa aholidan ajralib turishiga sabab bo'lmoqda. Bu esa ularning boshqa xalqlarga qo'shilib ketmasligi, o'zlarining o'zligini anglashga asos bo'lmoqda.

Mahalliyliklashgan lo'lilarning ijtimoiy hayotida asrlar davomida etnik jarayonlar, ularning turmush tarzini o'zgarishiga, nisbatan tezroq o'troq hayotga o'tishiga olib kelgan. Ular tuman va shaharlardagi aholidan dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq kabi yangi kasblarni o'zlashtirishib borishgan. Natijada, an'anaviy mashg'ulot tilanchilikka ehtiyoj qolmagan. Asosiy daromad manbaini tilanchilikda deb bilish, degan g'oya o'z kuchini yo'qota boshladi. Mehnat muhojirligida ishlash barobarida ular yangi-yangi hunar va kasblarni egallay boshlashdi.

Lo'lilar tumanlarning markazlardan uzoqda joylashgan qishloqlarga ko'chib ketishgan yoki borib joylashishgan. Shaharlashgan yoki sanoatlashgan markazlardan yiroqda bo'lgan qishloqlarda, ular tabiiyki an'anaviy mashg'ulot hisoblangan tilanchilik qila olmagan. Bu yerlarda eng qulay mashg'ulot dehqonchilik va chorvachilik bo'lganligi bois ular tilanchilikdan voz kechib, dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanishgan. Shu tarzda o'zlikni anglashda o'ziga xos o'zgarishlar sodir bo'lgan.

Lo'lilarga xos mentalitet uzoq tarixiy jarayonda shakllanib, xo'jalik faoliyati va tabiiy sharoitidan kelib chiqqan holda hayot tarzini o'zida mujassamlashtirgan. 1956-yil 5-oktyabrda SSSR Oliy soveti Rayosatining "Lo'lilarni turg'unlashtirish va ularni ijtimoiy mehnatga jalb qilish" haqida Farmonning [6] qabul qilinishi, ularning o'troq hayot tarziga o'tishini tezlashtirgan omillardan biri hisoblanadi. Ammo, lo'lilar bir joyda turib qolmaslik, doimiy harakatda bo'lish, atrofdagi mahalla va qishloqlarni aylanib kelish ular uchun tark etib bo'lmas odat bo'lib qolgan.

Muhokama va natijalar. Xalqlarning mentaliteti madaniy munosabatlar jarayonida o'sha etnosning ong va ruhiyat tizimiga joylashadi. Har bir shaxsga bolaligidanoq ona tili, xalq og'zaki ijodi, maishiy sharoitlarni o'zlashtirish orqali o'z xalqining mentaliteti singib boradi. Bolalik davridan mentalitet shakllanib borib, shaxs o'zida milliy madaniyatini va u yashab turgan madaniy muhit bilan bog'lik yuzaga kelgan yangi ko'rinishlarni ham qamrab oladi.

To'g'risi shundan iboratki, har qanday inson ham hayoti mobaynida o'zi uchun yangi bir madaniy muhit doirasiga tushib qolgan paytlarda, mentaliteti ham o'zgarib borishi mumkin ekan. Masalan, lo'lilar ilgarigi zamonlarda darbadar hayot kechirishganligi ma'lum. Ma'lumki, lo'lilar keyinchalik turg'unlashib, biron-bir hududda muqim yashay boshlagach, atrofdagi mahalliy aholi bilan o'zaro ishonch juda muhim ekanligini tushunishgan. Lo'lilarning turmush tarzi, shug'ullanayotgan mashg'uloti, yurish-turishi, muomalasi va boshqa shu kabi omillar atrofdagilarda shunday tasavvurlarning hosil bo'lishiga olib kelgan bo'lishi mumkin.

Lo'lilar kiyinishidagi ayrim elementlar asrlar davomida ham o'zgarmaganligiga guvoh bo'lamiz. Lo'lilar hech qachon kalta, tor, yengi kalta kiyim kiyishmaydi. Erga teggan ayollar bosh yalang yurishi mumkin emas, ko'ylakning uzunligi to'pig'igacha bo'lishi lozim. Yosh qizlar turmushga chiqquncha o'zlariga, yuzlariga oro berishlari mumkin. Erga teggan qiz uchun bu

taqiqlanadi. Kiyinishdagi bu tartib va qoidaga amal qilinmasa urug'doshlari tanqidiga uchrashadi [11].

Bugungi kunda lo'lilar o'zligini anglashida identiklikning qanday turlariga ko'ra anglashini ham aniqlab olish muhim hisoblanadi. Masalan, lo'lilarni diniy identiklikka ko'ra farqlab bo'lmaydi. Butun dunyoga keng tarqalgan lo'lilar hamisha yashagan o'lka aholisi sig'ingan hamda o'zlari uchun foyda keltirishi mumkin bo'lgan dinlarga e'tiqod qilishgan. O'zbekiston lo'lilari islom diniga sig'inishadi, shu bilan birga o'zlarigagina xos e'tiqod elementlari saqlanib qolganlar.

Etnik o'zlikni anglashning muhim belgilaridan biri til bo'lib, lo'lilarning tili va lahjasi bir-biridan ajralib turadi. Masalan, O'zbekistonning turli mintaqalarida lo'lilar, asosan, birinchi til sifatida tojik, undan keyin esa o'zbek tilida muloqot qilishadi. Surxondaryo viloyatining shimoliy hududlarida yashovchi lo'lilar tili Tojikistonning Sug'd viloyati tojiklari lahjasiga o'xshab ketadi. Surxondaryo lo'lilarida tojik va o'zbek tilidan tashqari o'zlarining mug'at tili elementlari saqlanib qolgan. Mug'at tili lo'lilarga xos bo'lgan ayrim so'zlar va tojik tilining o'ziga xos shevasi aralashuvidan tashkil topgan bo'lib, bu tilni o'zbek va tojiklar tushunmaydi [2].

UNESCO Interactive Atlas of the World's Languages in Danger ro'yxatiga ko'ra, O'rta Osiyo lo'lilarining tili yo'qolib borayotgan tillar guruhiga kiritilgan. «Aniq xavf ostida» toifasiga kiritilgan bu tilda faqat qariyalar so'zlashadi.

O'rta Osiyo lo'lilarining so'zlashuv tili haqida ayrim adabiyotlarda ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, mualliflar tomonidan ularning lafzi mug'at, abdol tili yoki zaboni panoyi kabi lahjalari qayd qilingan. Jumladan, I.Oranskiyning asarida bu borada atroflicha ma'lumotlar qayd qilingan [10]. Lafzi mug'at lo'lilarga xos va o'zbek yoki tojiklar uchun tushunarsiz til hisoblanadi. Abdol deganda «gadoy», «darvesh» kishi tushuniladi. Shuningdek, artistlar, sozandalar, qalandarlar, maddohlarning shevasi «abdol (abdol) tili» deyilgan [8]. Bu yerda lo'lilarning azaliy kasbiga ham nisbat berilgan. Zaboni panoyi esaforschada «yashirin til» degan tushunchani bildiradi. Lo'lilarda bunday yashirin tillarning (argo) mavjud bo'lishi yoki bo'lmasligi ijtimoiy shart-sharoitlar, turmush tarzi, mashg'ulot turi bilan izohlash mumkin. Masalan, turli hududlarda darbadar kezib ko'chma savdo, hunarmandchilik, sayyor tomoshalar ko'rsatuvchilik bilan shug'ullanuvchi guruh vakillari kasbiy faoliyatlarini himoya qiluvchi vosita sifatida yashirin tildan foydalanishgan. O'troq hayot tarzini olib borib, asosan dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi lo'lilar uchun esa, yashirinchasoz'lashishga ehtiyoj bo'lmagan. Demak, u yoki bu mashg'ulot turiga, ijtimoiy darajasiga qarab, qolaversa, yashash hududiga qarab lo'lilarning tillarida farqlanishlar paydo bo'lgan.

Bugungi kunda lo'lilarining tilida mug'atcha so'zlar nisbatan kam saqlanib qolingan bo'lsada, ichki muloqotda yoshi kattalar orasida ham yosh avlod vakillari orasida ham qo'llaniladi.

Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, lo'lilarni hududiy identiklik jihatidan ham o'rganish muammoli hisoblanadi. Masalan, Buxoro, Toshkent, Farg'ona vodiysi, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo lo'lilarning bir-biridan farqli jihatlari bor. Umumiy etnik xususiyatlar saqlangan bo'lsada, har bir hudud lo'lilari tili, tashqi ko'rinishi, kiyinish madaniyati, urf-odatlar jihatidan farqlanishi mumkin.

Turli qishloqlarda lo'lililarning har xil etnik guruhlar aralash yashashadi. Biroq, ular o'zaro hududiy jihatdan bir jamoa sifatida o'zlikni anglaydilar. Masalan, Sherobod lo'lilari, Denov lo'lilari, Oqtepa lo'lilari va hokazo.

Surxondaryo lo'lilari ham tojik tilida, ham o'zbek tilida so'zlashadi. Toshkentda lo'li ayollari ro'mol o'ramasliklari mumkin, ammo Surxondaryoda yashaydigan lo'lilar ro'molsiz yurmaydi. Bu o'sha hududda uzoq davrlar yashab turib, atrofdagi aholi bilan birgalikda o'sha joyga xos xususiyatlar kasb etganligi bilan bog'liqdir.

Yaqin 10-20 yilgacha lo'li yigitlarining boshqa millatga uylanishga ruxsat berilmagan. Bunga oqsoqollar juda qattiq qarshilik qilishgan. Xalq orasida «Lo'liga uylanganning 7 pushti kuyadi», «Lo'liga uylanganning oxirati kuyadi» degan gap bor. Bu gapni ularning o'zlari chiqarishgan, sababi, lo'li ayollari qadimdan tilamchilik, mayda-chuyda sotish, folchilik uchun ko'chaga chiqishadi. Boshqa yomon ko'z bilan qaramasin degan ma'noda bu gapni chiqarishgan [4].

O'z-o'zini nomlash – endoetnonim ham etnik guruh tomonidan o'z identikligining bir belgisi sifatida qabul qilingan [9]. Ma'lumki, Surxon vohasi lo'lilari o'zlarini mug'at deb nomlaydilar. «Mug'at» so'zi mug' — oyga, olovga sig'inuvchi tushunchasini bildirib, lo'lilarning qadimiy e'tiqodi etnik guruhning shu nom bilan atalishiga asos bo'lgan. Biroq, bugungi kunda guruh vakillari bu so'zning lug'aviy ma'nosini bilmaydilar. Ushbu nomni bobolardan o'tib kelgan etnonim sifatida e'tirof etishadi. Demak, Surxondaryo viloyati lo'lilari misolida aytilsa, etnonim o'zlikni anglashda muhim sanalmaydi.

Lo'lilarning xo'jalik va madaniy aloqalarida o'zbeklar, tojiklar va boshqa xalqlar bilan yaqinlashuvi natijasida, ularning aksariyati o'zga etnomadaniy muhitga singib ketishdi. Natijada, ular o'zlarining millatlarini atashsa-da ham farqlanishlar turli xil tus oldi. Surxondaryo viloyatining turli joylarida yashaydigan lo'lilarni o'zligini anglashida farqli jihatlari ham bo'lib, sotsiologik so'rovnoma natijalariga asoslanadigan bo'lsak, Denov tumanida joylashgan qishloqlarda yashaydigan lo'lilar hujjatlarida o'zlarini lo'li, ba'zan o'zbek millati vakili sifatida qayd etishgan. Shahardagi lo'lilarning aksariyati esa o'zlikni anglashda ikki xil qarash bo'lib, ular o'zlarini «lo'li» deb bilsalar-da, ammo qo'shni bo'lgan boshqa xalqlardan o'zlarini farqlamaydilar, ajratmaydilar. Shaxsiy hujjatlarida esa o'zbek yoki tojik sifatida qayd qilinadi.

Shubhasiz, bunday holat ma'lum ma'noda aralash nikohlarning ham ta'sirida bo'lib, eri lo'li, xotini o'zbek oilalarida tug'ilgan bolalarning millati ota-onalari tomonidan o'zbek, deb qayd qilingan [2].

Yana bir holat ko'p hollarda lo'li oilasida voyaga yetgan bola pasport olish jarayonida shaxsiy identikligini lo'li, deb his qilsa-da, pasportiga o'zbek tarzda yozdiradi. Buning sababi, ayrim axborotchilar pasportda lo'li deb qayd qilinsa, ularni ishga joylashishlari, haydovchilik guvohnomalarini olishi va boshqa shunga o'xshash kundalik hayotda ayrim qiyinchiliklariga duch kelishi mumkinligi bilan bog'liq, deb izohlashadi. Shuning uchun ular o'zlarini o'zbek, tojik deb qayd etishga harakat qiladilar [4].

Lo'lilarning milliy identikligini anglashida tarixiy vatan bilan bog'liq qarashlarga ham alohida e'tibor qaratish lozim. Ma'lumki, lo'lilarning tarixiy vatani Hindiston hisoblanadi. Shu bois XX asrning oxiri XXI asr boshlariga qadar lo'lilar o'zlikni anglashda hindlar bilan bog'lash, ularga bevosita aloqador xalq sifatida talqin qilish ko'proq mavjud bo'lgan. Tadqiqotlar jarayonida bu holatning misoli sifatida lo'li ayollarining yuzlariga, peshonalariga xol qo'yish an'anasida kuzatish mumkin. Shuningdek, ularning kiyinishda turli ranglarga bo'lgan intilish, oyoq yalang yurish ham hindlarga taqlid qilish belgisi, deb ta'kidlashadi. Lekin, hozirda bunday qarashlar keng tarqalmagan va lo'lilarning aksariyati o'tmish ajdodlaridan farqli ravishda

o'zlarini o'zbek xalqining bir bo'lagi sifatida e'tirof etishadi. O'zlikni anglashda bunday o'zgarishning asosiy sababi, fuqarolik identikligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Zamonaviy lo'li yoshlari o'zlarini hindlarning avlodlari deb bilmaydilar. Ota yurtlari deb, O'zbekistonni tan olishadi.

Lo'lilarning hududiy manzillari nuqtai nazaridan olib qaralganda, Surxondaryo viloyatining turli hududlarida yashaydigan lo'lilarning o'zlikni anglashi farqli ekanligini ko'rish mumkin. Termiz, shahri atrofidagi lo'lilar ko'p asrlik o'troq turmush tarzida hayot kechirishi natijasida savdo-sotiq, hunarmandchilik kabi kasblarni egallab tilanchilikdan qisman voz kechishgan va natijada atrofda aholi bilan madaniy aloqalarni bog'laganligi bois o'zlarini o'zbek, tojik sifatida e'tirof etishadi [2].

Shuningdek, Denov tumanida ham shunga o'xshash holat kuzatiladi. Qishloq hududida tilanchilik qilish yoki ikkilamchi mahsulotlarni yig'ish bilan shug'ullanish imkoniyati yo'q. Qishloqlar dehqonlar va chorvadorlardan iborat bo'lib, ko'proq natura xo'jaligi (ayirboshlash) munosabati ustun turgan. Natijada, qishloq xo'jaligi sohasini o'zlashtirgan lo'lilarning ijtimoiylashish jarayoni faol kechib, o'zbeklar bilan qorishuv sodir bo'lgan. Bu holat o'zlikni anglashdagi o'zgarishlarning asosiy omili bo'lib xizmat qildi [1].

Ismoiltepa, Zang qishlog'i lo'lilari esa yuqoridagi ikki hudud lo'lilaridan farq qiladi. O'zlikni anglashda lo'lilarga mansublik yaxshi saqlanib qolgan. Atrofdagi aholiga aralashib ketmagan. Chunki, ularning ijtimoiylashish jarayonlari boshlanganligiga ko'p vaqt bo'lgani yo'q. Ikkinchidan, ularning hududi shahar atrofi bo'lganligi uchun tilanchilik qilishga va ikkilamchi mahsulotlar yig'ishga qulay bo'lib, an'anaviy turmush tarzini tark etganlari yo'q [3].

Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki yillarida ijtimoiy tabaqalanish sababli kam ta'minlangan hamda puldor «yangi lo'lilar» qatlami vujudga kela boshladi. Kam ta'minlangan nochor oilalar bolalarining ko'pchilik qismi maktablarga ahyon-ahyonda qatnasa, yana boshqa bir qismi umuman qatnamay qo'ydilar. Ana shu ahyon-ahyonda qatnaydigan yoki qatnamaydigan maktab yoshidagi lo'lilarning ko'pchiligi shaharlarda isiriq tutatib, mahallalarda uyma-uy yurib tilanchilik qilishmoqda [3]. Bu singari salbiy ko'rinishlarni Surxondaryo viloyatining turli hududlaridagi lo'li bolalar o'qiydigan maktablarning barchasida kuzatish mumkin.

Ijtimoiy tabaqalanish sababli vujudga kelgan «yangi lo'lilarning» ko'pchiligi bolalarini oliy ma'lumot olishi uchun harakat qilmoqdalar. Lo'lilarning mahalliy aholi orasida tarqoq holda yashagan qismi qo'shni xalqlarning tili, urf-odati, moddiy va ma'naviy madaniyatini egallab, asta-sekin qo'shib ketmoqdalar [4].

Mahalliy aholi bilan yonma-yon yashashi natijasida lo'lilar orasida savodxon kishilar paydo bo'la boshlagan. Ulardan o'rta ma'lumotli, o'rta-maxsus va hatto oliy ma'lumotli insonlar yetishib chiqqan. Ayrim o'rta-maxsus va oliy ma'lumotli lo'lilar o'z qavmidan ajralib, o'zga etnik muhitga aralashib ketishga harakat qilmoqdalar [2].

Surxon vohasida yashagan lo'lilar orasida savodxonlik darajasi yetarli darajada emasligi ularning mahalliy xalqlardan alohidalanib, tig'iz sharoitda yashashiga hamda ularni jamiyatning iqtisodiy va madaniy jihatdan qoloq qismi bo'lib qolishiga sabab bo'lmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Surxondaryo lo'lilarining o'zligini anglashi masalasi turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Bu turfa xillik birinchidan tarixiy davr bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan joylashgan hududi bilan bog'liq bo'lgan. Tarixiy davr nuqtai nazaridan lo'lilarning o'troqlashishi, ijtimoiylashishi, tevarak atrofdagi aholi bilan etnomadaniy yaqinlashishi

ularning o'zligini anglashini ham evrilishlarga uchrashiga sabab bo'ldi. Buning dalili sifatida keksalar va yoshlarning tarixiy xotira, mentalitet, an'analarga sodiqlik tamoyillari o'rtasidagi tafovutlarni misol qilib keltirish mumkin. Kexsa avlod ota-bobolari to'g'risidagi hayotiy voqealar, afsonalarni eslashadi, biroq yoshlar bu kabi xotiralarni saqlab qolishni muhim deb bilmaydi. Kexsa avlod ichki nikohlar masalasida qat'iy tursa, yosh avlod aralash nikohlarni inkor qilmaydi. Kexsa avlod an'anaviy turmush tarzi qoniqtirsa, yosh avlodni rivojlanish, qandaydir natijalarga intilish kam bo'lsada ko'zga tashlanadi. Umuman, avlodlar o'rtasida milliy qadriyatlar o'lchovi farq qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Dala yozuvlari, Surxondaryo viloyati, Denov tumani, Olovuddin qishlog'i, 2022- yil, avgust.
2. Dala yozuvlari, Surxondaryo viloyati, Denov tumani, Olovuddin qishlog'i, 2021- yil, avgust.
3. Dala yozuvlari, Surxondaryo viloyati, Jarqo'rg'on tumani, Oqtepa qishlog'i, 2021-yil, avgust.
4. Dala yozuvlari, Surxondaryo viloyati, Jarqo'rg'on tumani, Qorayantoq qishlog'i, 2022 -yil, may.
5. Dala yozuvlari, Surxondaryo viloyati, Sariosiyo, Jarqo'rg'on, Denov tumanlari, 2022-yil, iyul-avgust.
6. Dala yozuvlari, Surxondaryo viloyati, Sherobod tumani, Sherobod qishlog'i, 2021-yil, avgust.
7. Dala yozuvlari, Surxondaryo viloyati, Sherobod, Jarqo'rg'on tumanlari, 2021- yil, iyun.
8. Qorayev S. O'zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. – B.58.
9. Маликов А. Этническая классификация тюркоязычного населения долины Среднего Зерафшана в официальных дискурсах (вторая половина XIX – начало XX вв) // Эволюция института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств: Мат-лы междунар. науч. - теоретич. конф., Алматы, 2016. – С.218.
10. Оранский И. Таджикоязычные этнографические группы Гиссарской долины (Средняя Азия). Этнолингвистическое исследование. – Москва: Ин-т востоковедения, 1983. – С.32, 60.
11. Цыгане / Большая Советская Энциклопедия. – Москва, 1978. – С. 608.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE YOUNG TURKS MOVEMENT AND THE FORMATION OF REPUBLICAN IDEAS DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA

Orunbayev Asli

Independent researcher at Bukhara State University

Abstract. The ideas of liberty, equality, and constitutionalism inherited from the French Revolution influenced not only Western societies but also non-Western ones, accelerating nationalist movements. In the Ottoman Empire, the dissemination and debate of these ideas became especially prominent during the Second Constitutional Era, a time marked by the growing threat of imperial collapse. This period served as a stage for seeking solutions to preserve the Empire. The main force behind the search for an answer to the question “How can this state be saved?” was the Young Turks, who opposed the policies of Sultan Abdulhamid II. Demanding a parliamentary system, equality, liberty, and freedom, the members of this movement developed a strong opposition to the Sultan and eventually achieved the restoration of the parliamentary system. This article examines the emergence and objectives of the Young Turk movement during the final years of the Ottoman Empire and analyzes the political and social developments that followed the declaration of the Second Constitutional Era, one of the movement’s most significant political achievements.

Keywords: Young Turks, Second Constitutional Era, Turkism, Islamism, Ottomanism.

IKKINCHI MASHRUTIYAT JARAYONIDA JÖN TURKLAR HARAKATI VA RESPUBLIKA G’OYALARINING SHAKLLANISHI

Orunbayev Asli

Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Email: azamataslimedine01@gmail.com

Annotatsiya. Fransuz inqilobidan meros bo’lib qolgan erkinlik, tenglik va konstitutsiyachilik g’oyalari g’arbga xos bo’lmagan jamiyatlarga ham ta’sir ko’rsatgan va bu jamiyatlarda millatchilik harakatlarining jadallashishiga sabab bo’lgan. Usmonli imperiyasida esa ushbu g’oyalar tarqalishi va muhokamasi, ayniqsa Ikkinchi Mashrutiyyat davrida, ya’ni imperiyaning parokandalik xavfi kuchaygan bir davrda ko’zga tashlanadi. Bu davr Usmonlini saqlab qolish uchun yechimlar izlanuvchi bosqich bo’lib xizmat qilgan. “Bu davlat qanday qutqariladi?” degan savolga javob izlovchi faol kuchlarning asosiy qismini Ikkinchi Abdulhamid siyosatiga qarshi chiqqan Jön turklar tashkil etgan. Parlamentar tizim, tenglik, erkinlik va ozodlikni talab qilgan bu harakat vakillari sultonga nisbatan keskin muxolif pozitsiyani egallab, yakunda parlament tizimining qayta tiklanishiga erishganlar. Mazkur maqolada Usmonli davlatining so’nggi davrida paydo bo’lgan Jön turklar harakatining kelib chiqishi va maqsadlari o’rganilgan, shuningdek, ushbu harakatning eng muhim siyosiy natijasi bo’lgan Ikkinchi Mashrutiyyatning e’lon qilinishi va bu qaror ortidan yuzaga kelgan siyosiy hamda ijtimoiy jarayonlar ham tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: Jön turklar, Ikkinchi Mashrutiyyat, Turkchilik, Islomchilik, Usmonlichilik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N17>

Kirish. XIX asrda yuz bergan siyosiy va ijtimoiy o’zgarishlar, paydo bo’lgan ideologiyalar va ularni ifodalagan shaxslar imperiyadan keyingi davrning muhim belgilovchilaridan biri bo’ldi. Fransuz inqilobining merosi sifatida shakllangan erkinlik, tenglik, konstitutsiyachilik kabi g’oyalar G’arbga tegishli bo’lmagan jamiyatlarga ham ta’sir ko’rsatdi va bu ta’sir imperiyalarning parchalanishi hamda millatchilik harakatlarining kuchayishiga olib keldi.

Dunyo siyosiy tarixida muhim o‘rin tutgan Usmonli imperiyasining parchalanish davri ham ushbu jarayonlardan mustasno bo‘lmagan. Millatchilik harakatlarining imperiya hududlarida ta‘sir kuchayishi bilan Usmonlini saqlab qolish yo‘llari izlana boshlandi. “Bu davlat qanday qutqariladi?” degan savolga javob izlaganlarning muhim qismini II Abdulhamidga qarshi bo‘lgan Jön Türklar harakati tashkil etgan. Bu davrning eng muhim natijalaridan biri esa Ikkinchi Mashrutiyaatning e‘lon qilinishi bo‘ldi. Jön Türklar harakati faqat Usmonli davlatining so‘nggi bosqichi uchun emas, balki Jön Türklar-Ittihad va Taraqqiy-Cumhuriyet Xalq Firqasi (CHP) o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ko‘rsatishi bilan ham muhim hisoblanadi. Zero, Usmonlidan Cumhuriyet Turkiyasiga o‘tishda asosiy burilishlardan biri bo‘lgan Ikkinchi Mashrutiyaat, turk milliy davlatining shakllanish yo‘lida muhim bosqich bo‘ldi. Ushbu tadqiqotda Usmonli davlatining so‘nggi davrida imperiya taqdirini o‘zgartirgan, Cumhuriyet Turkiyasiga olib borgan yo‘lda asosiy o‘rin tutgan Jön Türklar harakatining kelib chiqishi, maqsadlari va ushbu harakatning eng muhim amaliy ishlaridan biri -Ikkinchi Mashrutiyaatning e‘lon qilinishidan keyin yuzaga kelgan siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mazkur maqolada foydalanilgan adabiyotlar asosan Turkiya tarixshunosligida modernizatsiya va siyosiy o‘zgarishlar masalalarini yoritishga bag‘ishlangan ilmiy manbalardan iborat. N. Berkesning “Türkiye’de Çağdaşlaşma” asari mamlakatning modernlashuv jarayonini keng ijtimoiy-siyosiy kontekstda tahlil qiladi. T.Z. Tunaya hamda Ş. Mardinning tadqiqotlari esa XIX–XX asr boshlaridagi siyosiy partiyalar faoliyati va Jön Türklarning siyosiy g‘oyalari tarixini yoritishga qaratilgan. E. J. Zürcher, T. Timur va H. İnalcıkning asarlari milliy davlatchilik shakllanishi, ittihatilik va II. Meşrutiyaat davridagi konstitutsiyaviy jarayonlarni chuqur tahlil etadi.

Shuningdek, M. Karakaş, C. Vatandaş va Y. D. Çetinkaya tomonidan tayyorlangan maqolalar II. Meşrutiyaat davri siyosiy va ijtimoiy harakatlarini, ularga asos bo‘lgan g‘oyaviy shart-sharoitlarni qamrab olgan. M. Baydur esa Kemalizm va uning o‘zgaruvchan paradigmalari haqida muhim nazariy yondashuvni taklif etadi. Ushbu adabiyotlarning umumiy tahlili Turk modernizatsiyasi va siyosiy jarayonlarining uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy-tarixiy tahlil, xronologik izchillik va manbalar tanqidi usullaridan foydalanildi. Adabiyotlar o‘rtasida muayyan tafovutlar solishtirilib, tarixiy davrlarning o‘zaro aloqasi aniqlashtirildi. Shu orqali o‘rganilayotgan masalaning nazariy hamda tarixiy asoslari dalillar bilan mustahkamlandi.

Muhokama va natijalar. “Jön” so‘zi aslida fransuz tilidagi “Jeune” so‘zidan olingan bo‘lib, u XIX asrning 1840-yillariga borib taqaladi. Niyazi Berkes bu atamani ikki xil guruhni ifodalashda ishlatgan: birinchisi, Usmonli tuzilmalarini avvalgi an‘anaviy shakliga qaytarishni xohlagan islohotchilar; ikkinchisi esa shariat tizimi davrga moslasha olmagan deb hisoblab, din va davlat ishlarini ajratish hamda Yevropa uslubidagi boshqaruvni qo‘llab-quvvatlagan guruh edi. Ammo Turkiyada “Jeune” atamasi ko‘proq G‘arb uslubidagi konstitutsiyachilik, millatchilik, hatto respublika tarafdorlari sifatida tushunilgan. Shuning uchun Berkesning fikricha, Yevropaga borgan yoshlar o‘zlarini “Yangi Usmonlilar” deb ataganlar. Yangi Usmonlilar safida Ziya Pasha, Namik Kamol va Shinozilar bo‘lgan. Ular Tanzimat islohotlariga tanqidiy munosabat bildirgan va o‘z davrining eng muhim muxoliflaridan biri bo‘lishgan. Ularning fikrlari ba‘zan bir butun sifatida baholanmagani uchun tanqid qilingan. 93 yili urushidan keyin esa II Abdulhamid tomonidan siyosiy beqarorlik bahonasi bilan surgun qilinganlar. Ularning ayrimlari keyinchalik Jön Türklar harakatiga qo‘shilganlar [1].

Parlament tizimi, tenglik va erkinlik talab qilgan Jön Türklar, shu talablar asosida Sultan II Abdulhamidga qarshi kuchli muxolifat shakllantirgan. Bu qarshilik uch asosiy doirada siyosiy yadrolanishga sabab bo'ldi: birinchisi, Harbiy va Tibbiyot maktablarining talabalari; ikkinchisi, ko'p qismi harbiylardan iborat, biroq armiya tashqarisidagilarni ham o'z ichiga olgan yashirin tashkilotlar (xususan cunta); uchinchisi esa Jeneva, Qohira va Parijdagi ziyolilar guruhlar edi. Ushbu guruhlarining barchasi "Jön Türk" deb atalgan.

II Abdulhamid Jön Türklarning ayrim a'zolarini surgun qilgan, ular esa G'arb g'oyalari bilan tanishgan. Shuning uchun ayrim tadqiqotchilar fikricha, Usmonli tarixidagi eng G'arbni tushungan avlod aynan Jön Türklar davrida yetishgan. Ahmet Riza, Abdullah Cevdet, Mizanci Murat bu harakatdagi muhim shaxslar edi. Ularning asosiy qarashi G'arblashtirish, ya'ni kuchli bo'lish degan tushuncha bilan teng bo'lgan. Bu davrda G'arb texnologiyasi va ilmini asos qilib, konstitutsiyaviy boshqaruvga o'tish orqali davlatni saqlab qolish mumkinligi ta'kidlangan. Bu qarashlar Yangi Usmonlilar davrida boshlangan, Jön Türklar va Ittihad va Taraqqiy bilan davom etgan va nihoyat Cumhuriyet Xalq Firqasi tomonidan davom ettirilgan [2,3,4].

Usmonli imperiyasining parchalanish davrida faol bo'lgan Jön Türklar harakatining asosiy maqsadi imperiyaning parchalanishining oldini olish edi. Ular bu maqsadga faqat erkinlik orqali erishish mumkinligiga ishonar va imperiyadan ajralib chiqmoqchi bo'lgan guruhlariga erkinlik va adolat berish orqali ajralishlarning oldini olishni ko'zlagan. Bu orqali, Abdulhamidning bosimi sababli mustaqillik istayotgan guruhlar soni kamayishi mumkin deb o'ylashgan. Shundan kelib chiqib, Jön Türklarning erkinlik talabini asosan vositali bir vosita sifatida talqin qilish mumkin [5].

Jön Türklar harakati, imperiyaga sodiq bo'lgan guruhlarini "Usmonli birligi" asosida birlashtirish tarafdori bo'lgani sababli, imperiya ichidan ma'lum bir etnik yoki dini guruhni (milletni) ustun qo'yish fikrini rad etgan. Harakat faqat "vatan" tushunchasini yagona birlashtiruvchi va qonuniy asos deb bilgan. Biroq, keyinchalik imperiyaning parchalanishini to'xtatib bo'lmashligi ayon bo'lganida bu yondashuv Ittihad va Taraqqiy partiyasi tomonidan o'zgartirilgan.

Jön Türk harakatining muhim shaxslaridan Ahmad Rizo, Mizanchi Murad, Bahaiddin Shakir va Prens Sabahaddin kabi nomlar alohida ajralib turadi. Bu shaxslarning har biri harakatga turli sohalarda hissa qo'shgan. Ahmad Rizo ko'proq nazariyotchi bo'lib, siyosatchilikdan ko'ra g'oyaviy yetakchilik qilgan. Bahaiddin Shakir esa, Dr. Nazim bilan birga, Jön Türklarning Ahmad Rizo qanotida bo'lib, Ittihad va Taraqqiy jamiyatiga kuchli tashkiliy asos yaratgan. Bu davrda jamiyat imperiyaning ko'plab hududlarida va chet davlatlarda bo'limlarga, kuchli kotibiyatga va aloqa vositalariga ega bo'lgan [6].

Harakat ichida muxolif fikrli shaxs sifatida tanilgan Prens Sabahaddin Ahmad Rizo uchun jiddiy raqobatchi bo'lgan. Uning fikricha, taraqqiyot faqat shaxsiy tashabbus orqali ro'y berishi mumkin va imperiyani tiklash uchun erkin tadbirkorlik zarur edi. Ahmad Rizo esa tobora Usmonli millatchisiga aylana boshlagan. Ikki shaxs tashqi aralashuv borasida ham bir-biridan farq qilgan: Ahmad Rizo markazlashuv tarafdori bo'lib, har qanday xorijiy aralashuvga qarshi chiqqan bo'lsa, Prens Sabahaddin esa cheklangan tashqi aralashuvni qabul qilib, mahalliy avtonomiya (adem-i markaziyat) va erkin iqtisodiy tashabbusni yoqlagan. Bu siyosiy qarashlar Prens Sabahaddinning tashabbusi bilan o'tkazilgan Birinchi Usmonli Liberal Kongressida muhokama qilingan [7].

1902-yil 4-fevralda o'tkazilgan Birinchi Jön Türkler Kongressiga turli mamlakatlardan kelgan va turli millatlarga mansub delegatlar Prens Sabahaddinining raisligida qatnashgan. Ammo bu kongressdan kutilgan natija chiqmagan. 1907-yilda yangi kongress o'tkazish qarori qabul qilingan va Parijda Ikkinchi Jön Türkler Kongressi bo'lib o'tgan. Prens Sabahaddin bu kongressning ochilish nutqida turli irq va din vakillarini Abdulhamidning zolimona boshqaruviga qarshi kurashga va mamlakat bo'ylab chuqur islohotlarga chaqirgan. Biroq boshlang'ich birlik kayfiyatiga qaramay, ikki tashkilotning birlashuvi bu safar ham amalga oshmagan.

Prens Sabahaddin Meşrutiyat e'lon qilingandan keyingi vaziyat bo'yicha harakatdagi boshqa shaxslardan farqlangan. Demolins va Le Play maktabidan ilhomlangan Prens Sabahaddinga ko'ra, Tanzimat va Konstitutsiyaviy islohotlarning muvaffaqiyatsiz bo'lishi sababini Mithat Posho yoki II. Abdulhamid kabi boshqaruvchilarda emas, balki Usmonli jamiyatining tuzilishida izlash kerak. Uning fikricha, muammo Abdulhamidning hokimiyatdan chetlatilishida emas, balki Sharq jamiyati turidan G'arb uslubidagi jamiyatga o'ta olmaslikdadir. Sharqona jamiyatlar taraqqiy eta olmaydi va doimo bosim ostida yashashga mahkum, deb hisoblagan. Prens, shuningdek, Tanzimatni tanqid qilgan va u o'ziga xos xususiy tashabbusga asoslangan iqtisod o'rniga, yana katta bir mansabdorlar armiyasini yaratganini ta'kidlagan.

Prens yangi hukumat bilan birga yangi ta'lim tizimini ham taklif qilgan. Unga ko'ra, Usmonli imperiyasida birinchi navbatda amalga oshirilishi kerak bo'lgan narsa markazlashmagan, ya'ni mahalliy hududlarga o'zini boshqarish huquqini beruvchi "adem-i markaziyat" tizimini yaratish bo'lgan. Imperiyaning barcha hududlari o'z faoliyatlarini mustaqil olib borishi lozim. Keyingi navbatda amalga oshirilishi zarur bo'lgan chora esa ta'lim tizimini anglo-sakson modeliga asoslab, kishilarning ish va hayotga mustaqil kirishishiga imkon berish bo'lgan. Bu orqali Sharq jamiyatlarida mavjud bo'lmagan shaxsiy mulk tizimi shakllanib, ushbu mulk orqali mamlakat tabiiy resurslari ishga solinishi mumkin edi. Prens Sabahaddinining Usmonli jamiyat tuzilishini adem-i markaziyat shakliga o'zgartirish istagi amalga oshmagan bo'lsa-da, bu g'oyalar keyinchalik respublika davrida boshqa shaxslar tomonidan ilgari surilgan.

Jön Türk harakatining Abdulhamidga nisbatan kuchli muxolifligi va erkinlik talablari bilan bir qatorda, harakat ichidagi shaxsiy manfaatchilik kurashlari va mason tarzidagi tashkilotchiliklari ham eslatilishi lozim. Shaxsiy ambitsiyalarning harakatda ko'pligi, partiya dasturida nazariya bilan amaliyotning farqlanishiga sabab bo'lgan. Bu borada Şerif Mardin, partiya ichidagi guruhlarining bir-birini yo'ldan urishga qaratilgan strategiyasi ularning siyosiy fikrlarining asl mohiyatini tashkil etganini, nazariy dastur esa bu niyatni yashirish uchun niqob vazifasini bajarganini aytgan. Harakatdagi yashirinlikning asosiy sababi -Abdulhamidning Ittihad va Taraqqiy a'zolarini hibsga oldirib, surgunga yuborganidir. Bu esa harakatni yanada ehtiyotkor va maxfiy ishlashga majbur qilgan. Aynan shu yillarda mason tashkilotlari yashirin ishlash va uyushmalarda yetarlicha tajribaga ega bo'lgan. Shu sababli Ittihad va Taraqqiy a'zolarining mason lojalarga qo'shilgani va bu tashkilotlardan tashkilotchilik uslubini o'rganganliklari haqida turli manbalarda ma'lumotlar mavjud.

Harakatning ideologiyasi va siyosiy kurash usullaridagi farqliliklarga qaramasdan, Mardingacha Jön Türkler o'ziga xos, chuqur va ta'sirli siyosiy nazariya ishlab chiqa olmagan, shuningdek, o'z qarashlarini boshqalar izidan ergashadigan darajadagi ideologiyaga aylantira olmagan. Shuning uchun ular bu bo'shliqni ikki yo'l bilan to'ldirishga harakat qilganlar:

birinchisi -o'z davrida G'arbda muhokama qilinayotgan g'oyalarni ommaviylashgan shaklda o'zlashtirish, ikkinchisi esa -buyuk nazariyotchilar va xalq orasidagi vositachilikni amalga oshiruvchi ikkinchi darajali fikr egalarining qarashlarini o'zlariga singdirish orqali.

Jön Türklarning siyosiy nutqlarida Abdulhamidga qaratilgan tanqidlar asosiy o'rinni egallagan. Ular Abdulhamidni konstitutsion tuzumning rivojlanishiga to'sqinlik qilish, xalqni orqada qoldirish va savodsiz saqlashda ayblashgan va yechimni uni hokimiyatdan ag'darishda deb bilishgan. Ular parlamentli, qonuniy bir boshqaruv o'rnatish orqali mamlakatda zarur bo'lgan siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy islohotlarni amalga oshirib, davlatni inqirozdan qutqarish va G'arb mamlakatlarining hurmatini qozonish mumkin deb hisoblashgan. Ularning siyosiy dasturlari ham aynan shu fikrlar asosida qurilgan. Jön Türklarning bu maqsadlariga erishishida eng muhim vosita -Meşrutiy boshqaruv tizimiga o'tish bo'lgan va bu 1908-yildagi harakat bilan amalga oshirilgan. Shu sababli, II. Meşrutiyat davrini Turkiya Respublikasi uchun ideologik asos bo'lgan muhim burilish sifatida baholash aslo noto'g'ri bo'lmaydi [8].

II. Mashrutiyatning e'lon qilinishi va g'oya harakatlari

Turkiya Respublikasi davriga oid tadqiqotlar, ko'pincha Usmonli imperiyasining so'nggi davridan, ayniqsa II. Mashrutiyat davridan boshlab o'rganiladi. Buning ikki muhim sababi bor. Birinchisi – II. Mashrutiyat bilan boshlangan konstitutsiyaviy jarayon harbiy harakat/zarba/inqilob bilan amalga oshirilganidir. Ikkinchisi esa – bu davrda keskin muhokama qilingan g'oyaviy oqimlar keyinchalik Respublika Turkiyasining mafkuraviy asoslariga aylanganidir. 1908-yil harakatini amalga oshirgan shaxslar, Usmonli imperiyasining so'nggi davrida imperiyani qanday qutqarish mumkinligini izlab, imperiyaning qulashiga guvoh bo'lgan va milliy davlatning tug'ilishi yo'lida yo'naltiruvchi rol o'ynaganlar.

Imperiyaning so'nggi bosqichlarida muhim burilish bo'lgan II. Mashrutiyatning e'lon qilinishi, harbiy harakat - 3 - Makedoniya va 2 - Trakiya armiyalariga mansub Ittihadchilar zobitlari harakatlari natijasida yuzaga kelgan. Makedoniya muammosi ortidan Ittihad va Taraqqiy jamiyati a'zosi bo'lgan zobitlar askarlari bilan birga tog'larga chiqib, 1876-yilgi Asosiy qonun (Kanun-u Esasi)ni qayta tiklashni talab qilgan. Bunga javoban, avval Anadoludan askarlar yuborilib, qo'zg'olon bostirilmqochi bo'lgan, biroq bu urinish muvaffaqiyatsiz tugagan. 1908-yil 23-iyulda esa, sulton II. Abdulhamid Asosiy qonunning to'liq qo'llanilishini va'da qilganidan so'ng, parlament 30 yildan keyin yana chaqirilgan.

II. Abdulhamidning Mashrutiyatni e'lon qilishga majbur bo'lishi va harakatning harbiy ildizlarga ega bo'lishi bu davrning xarakterini tushunishda muhim omildir. G'arbda siyosiy va ijtimoiy harakatlarga rahbarlik qilgan burjua sinfining Usmonli imperiyasida yo'qligi, bu harakatning harbiy xarakterda shakllanishiga sabab bo'lgan. Harbiy tibbiyot maktablarida (Askerî Tıbbiyye) tahsil olgan va harakatda ishtirok etgan harbiylar Yevropadagi zamonaviy g'oyalar bilan tanishib, vatanga qaytganlarida bu bo'shliqni qisman to'ldirishga uringanlar.

1908-yilgi siyosiy vaziyatni zarbaga aylantirgan real sharoit, II. Mashrutiyatni yarmigacha harbiy siyosiy tuzumga aylantirgan. I Mashrutiyat davridagi faollar asosan XVIII asr ma'rifatparvarlik falsafasidan ta'sirlangan bo'lsa, II Mashrutiyat uchun kurashganlar esa XIX asr fransuz ijtimoiy fan namoyandalaridan ilhom olib, ularning qarashlarini najot va mutlaq yechim sifatida qabul qilganlar. Bu davrning muhim partiyasi bo'lgan Ittihad va Taraqqiy jamiyati, shu sababli Respublikadagi "boshqaruv elitalari"ning boshlanishi sifatida talqin qilinadi. Feroz Ahmadga ko'ra, Ittihad va Taraqqiy jamiyatining burjua sinfini yaratishga bo'lgan harakatlari ajablanarli emas. Zero, davlat ilohiylashtirilgan tizimlarda jamiyatning barcha sohalariga

aralashadi. Shu sababli, Ahmad fikricha, bu partiya davlat va partiyaning o'zaro qo'shilib ketgan tuzilmasi bo'lib, "Turk burjuaziyasining ilg'or partiyasi" deb baholanadi. Ahmadning bu tahlili, Respublika davrining ilk bosqichlari uchun ham to'g'ri keladi – yangi milliy davlatda ham burjua sinfini shakllantirish davlat rahbarlari tomonidan amalga oshirilgan [9].

1908-yilgi harakat ijtimoiy harakatlarga ham ta'sir qilgan. II. Abdulhamid davrida sadoqat va itoat asosida pasiflashtirilgan omma, bu harakat bilan bevosita jamoat maydonlarida harakatga keltirildi. 1908-yildan so'ng ko'cha yurishlari, mitinglar, namoyishlar, siyosiy faoliyatning muhim vositasiga aylandi. Siyosiy suiqasdlardan so'ng o'tkazilgan dafn marosimlari, minglab kishilar ishtirok etgan jamoaviy norozilik aksiyalariga aylandi. Etnik va ijtimoiy guruhlarining o'z fikrini balandroq ayta boshlashi ham shu davrning mahsulidir. Ishchilar, talabalar, yo'lovchilar, mansabdorlar va dehqonlarning o'z-o'zidan boshlangan harakatlari hatto Jön Türkler safida bo'lgan elitalarni ham bezovta qilgan. Davr xotiralarida xalqning "erkinlik"ni noto'g'ri tushungani ta'kidlangan [10].

Bundan tashqari, II. Mashrutiyaatning e'lon qilinishi bilan matbuot sohasida ham katta jonlanish kuzatilgan. Ommaviy noroziliklar va harakatlar haqida ommani tinchlikka chaqiruvchi maqolalar chop etilgan, "Har kuni miting qilish" Mashrutiyaatning o'rnatilishiga to'sqinlik qilayotgani va hokimiyat egalari ishiga xalal berayotgani tanqid qilingan. Bu munozaralar ayniqsa 1908-yildan keyin soni 30 baravar ortgan jurnallar orqali olib borilgan. II. Mashrutiyaat yozuvchilarining asosiy e'tibori davlat va jamiyatga jon baxsh etish bo'lgan. Ko'plab Jön Türkler, amaldorlar va zobitlar bo'lishi tufayli, ularning fikricha o'zgarishlarni faqat davlat orqali amalga oshirish mumkin edi. Bu holat harbiy va boshqaruv elitasi o'zini islohotlarning bosh ijrochisi sifatida ko'rganining yana bir ko'rinishidir.

II. Mashrutiyaat bilan boshlangan davr -Respublika davriga o'tishning yo'l xaritasini belgilagan bahslarga sahna bo'lgan.

Bu davrda ziyolilar G'arbdan keng miqyosda tarjima ishlariga kirishgan, Mustafa Kemal kabi yosh harbiy zobitlar Hüseyin Cahit, Kılıçzade Hakki va Celal Nuri kabi shaxslarning maqolalarini qiziqish bilan kuzatgan hamda davlat va jamiyat borasidagi izlanishlarini davom ettirganlar. Boshqa tomonda esa Islomda islohot bo'lishini xohlagan islomchilar bor edi. Bu davrda muammolarga yechim sifatida ilgari surilgan g'oyalar ichida eng ko'p muhokama qilingan va obro' qozongan oqimlar -islomchilik, turkchilik va usmonchilik bo'lgan. Siyosiy hayotning rang-barang tus olishi bilan birga, liberal nutq ifodasi sifatida Meslek-i İchtimaicilik va Sotsializm kabi g'oya oqimlari ham aynan shu davrda muhokama maydonida o'rin olgan oqimlar sirasiga kiradi [11].

Usmonchilik orqali imperiyaning uzoq yillar davomida ergashib kelgan "usmonli kimligi" qayta tiklanishga uringan, imperiyaning turli din, etnik kelib chiqish va tilga ega bo'lgan unsurlarini yagona "usmonli millati" atrofida birlashtirish maqsad qilingan. G'arb sivilizatsiyasi asosida ishlab chiqilgan siyosat sifatida Usmonchilik bilan, Usmonli hududida mavjud bo'lgan barcha din va mazhab farqlari yo'q qilinishi, musulmon va nasroniy xalqlarning siyosiy va huquqiy maqomini tenglashtirish nazarda tutilgan edi. Bu yo'l bilan ajralishni xohlovchi guruhlarining bu niyatlaridan voz kechishlari umid qilingan.

Islomchilik g'oyasi bilan esa xalifaning nufuzidan foydalanib, musulmon xalqlarni imperiyaga bog'lash maqsad qilingan. Turkchilik orqali esa, imperiyaga bog'liq bo'lgan boshqa dini guruhlarining mustaqillik talablariga javoban, Anadoluda birlashtirilgan turk millati va'da etilgan. Aksariyat milliy ozchiliklarning mustaqillik talablarini to'xtata olmaslik Usmonchilik

g'oyasining muvaffaqiyatsizligini ko'rsatgan va Ittihad va Taraqqiyi Turkchilik g'oyasini ilgari surishga majbur qilgan.

Usmonlichilik g'oyasining muvaffaqiyatsizligining ayrim sabablari mavjud. Mardinga ko'ra, bu sabablarning eng muhimlaridan biri til masalasidir. Chunki turli guruhlar bitta "Usmonli" kimligi ostida birlashtirish uchun zarur bo'lgan eng katta umumiylik -umumiy til-Usmonlilar davlatida yo'q edi. Har kim tomonidan ishlatiladigan yagona "Usmonli" tili bo'lmagan va davlatda asosan turk tilining ishlatilganligi "usmonlichilik" o'rniga "turk millati" g'oyasining kuchayishiga olib kelgan. Biroq turk elementi asosida davlatchilikni davom ettirish harakati boshqa etnik guruhlarining chetga chiqarilib, faqat bitta etnik guruhning ustunligini anglatgan.

Shu sababli Ittihad va Taraqqiy 1909-yil iyun oyida chaqirilgan parlamentda ozchiliklarning madaniy va siyosiy faoliyatlarini cheklash, ularga tegishli maktablarni nazorat qilish imkonini beruvchi huquqiy tartibotlarni joriy qilib, umumiy "usmonli madaniyat"ini yaratishga urinadi. Feroz Ahmadning "umumiy usmonli madaniyati" g'oyasini Niyazi Berkes ham qo'llab-quvvatlaydi. Berkesga ko'ra, ozchilik guruhlar bilan birga yashashni davom ettirish endi ularning ayrim huquqlaridan, hattoki e'tiqodlaridan voz kechishlarini talab qilgan. Biroq bu holatda "millat"lar o'z siyosiy mavjudliklaridan voz kechib, faqat "madaniy mavjudlik" sifatida qolishlari zarur edi. Bu esa, bu guruhlarining diniy ta'sirdan chiqishlari va davlatning dindan ajratilishi bilan amalga oshishi mumkin.

Bu davrda turk tili umumiy til sifatida belgilanishi va xorijiy ozchiliklarning ta'lim muassasalarining nazorat ostiga olinishi -tilning ijtimoiy tuzilmadagi hal qiluvchi o'rni bilan bog'liq edi. Bu orqali tilning cheklovchi yoki ijtimoiy birlikni rag'batlantiruvchi xususiyatidan foydalanishga intilish kuzatilgan. Turkchilik g'oyasi -tipki Osmanlıcilık, islamcılık va g'arblashuv kabi -g'arbona siyosatning mahsuli sifatida shakllangan. Uning shakllanishida Germaniyaning ta'siri bilan birga, Bolqonlar va Arab dunyosida yuzaga kelgan milliy ozodlik harakatlari hamda Yevropaning turli markazlarida olib borilgan turkologiya tadqiqotlari muhim rol o'ynagan. II. Mashrutiyatdan so'ng Istanbulga joylashgan Markaziy Osiyodan kelgan turk ziyolilari, butun turk dunyosini qamrab oladigan tarzda tashkil etilib, Turkchilik g'oyasining rasmiylashuv jarayoniga muhim hissa qo'shgan.

Usmonli jamiyatida hukmron millat sifatida turklar mavjud bo'lganligi sababli, Turkchilik g'oyasining ilgari surilishi va variant sifatida tanlanishi ajablanarli emas. Bu davrning muhim shaxslaridan biri -Yusuf Akçura o'zining mashhur "Üç Tarz-ı Siyaset" nomli asarida Osmanlılık, İslamcılık va Türkçülük g'oyalarini alohida-alohida tahlil qilgan. Qozon turki sifatida dunyoga kelgan Akçura Fransiyada tahsil olgach, Rossiyaga qaytib ketgan. U yerda 1915-yilgi inqilobda qatnashganidan so'ng Rossiya imperiyasi tomonidan surgun qilinadi. 1918-yildagi Jön Türk harakatidan so'ng esa Turkiyada yashay boshlaydi. Bu davr mobaynida Akçura, Abdulhamid rejimidan qochib Rossiyaga borgan ayrim ziyolilar bilan ham aloqada bo'lgan.

Xulosa. Ba'zi tadqiqotchilarga ko'ra, Ikkinchi Mashrutiyat davri Turkiya Respublikasining siyosiy hayoti uchun bir prototip vazifasini bajargan. Bu davrning muhim siyosiy aktyorlari hisoblangan Jön Turklar va 1908-yil harakati atrofida shakllangan harbiy va fuqaroviy byurokratiya, keyingi respublika davrining asosi bo'lib xizmat qilgan. Shu jihatdan olib qaralganda, 1908-yildagi harbiy harakatlar (darbeler)ni Turkiya siyosiy tarixida Jön Turklarning siyosiy merosi sifatida baholash mumkin. Shuningdek, bu harakat ichidan chiqqan

yetakchi shaxslar tomonidan ilgari surilgan g'oyaviy oqimlar, xususan Turkchilik mafkurasi, yangi milliy davlatning asosiy ideologik negiziga aylangani ham ularning yangi davlat qurilishidagi o'rni va ahamiyatini ko'rsatadi.

Jön Turklar va Ikkinchi Mashrutiya davridan bugunga qadar yuz yildan ortiq vaqt o'tgan bo'lsa-da, tarixchilar, sotsiologlar va siyosatshunolar tomonidan o'tkazilgan ko'plab tadqiqotlarga qaramay, ushbu davrda yuz bergan voqealar va sahnaga chiqqan shaxslar haqida hali ham to'liq o'rganilishi lozim bo'lgan jihatlar mavjud. 1908-yilda yuz bergan Mashrutiya harakatiga qarshi 1909-yilda sodir bo'lgan qarshi harbiy to'ntarish esa Turkiya siyosiy tarixidagi siyosiy qarama-qarshiliklar, asosiy aktyorlar va ularning g'oyalarining shakllanishi nuqtai nazaridan alohida ahamiyat kasb etadi. Bu masalaning kengroq tahlili esa alohida bir tadqiqot mavzusi bo'lishi lozim.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Berkes, N. (2005). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (A. Kuyaş, Tarjimasi). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
2. Tunaya, T. Z. (1995). *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*. İstanbul: Arba Yayınları.
3. Açıkgöz, Ö. (2013). *Osmanlı Modernleşmesi*. Ankara: Elips Kitap.
4. Baydur, M. (2004). *Kemalizm ve Değişen Paradigma*. İstanbul: İlk Yayınları.
5. Mardin, Ş. (1999). *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları.
6. Zürcher, E. J. (2010). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (Y. Saner, Tarjimasi). İstanbul: İletişim Yayınları.
7. Karakaş, M. (2008). II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri, H. Akkurt & A. Pamuk (Tahr.), *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet* ichida (s. 65-102). İstanbul: Pınar Yayınları.
8. Vatandaş, C. (2008). Türkiye'nin Batılılaşma Süreci ve II. Meşrutiyet'i Hazırlayan Şartlar, H. Akkurt & A. Pamuk (Tahr.), *Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet* ichida (s. 11-65). İstanbul: Pınar Yayınları.
9. Timur, T. (2010). Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim, S. Akşin, S. Balcı & B. Ünlü (Tahr.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* ichida (s. 39-60). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
10. Çetinkaya, Y. D. (2009). 1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik, *II. Meşrutiyeti Yeniden Düşünmek* ichida (s. 13-23). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
11. İnalçık, H. (2010). II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor, S. Akşin, S. Balcı & B. Ünlü (Tahr.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* ichida (s. 3-10). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

SOME CONSIDERATIONS ON THE POTTERY OF THE MIDDLE STAGE OF THE NEOLITHIC PERIOD OF THE KHOREZM OASIS

Matyakbov Toyirjon Sultanbaevich

Researcher of the Urgench State University
named after Abu Rayhon Beruni

Abstract. The article analyzes the history of Neolithic pottery in the Lower Amu Darya region.

Keywords: Tolstov S.P., Kholmatov N.U., Vinogradov A.V., Sobirov K., Matyakubov H.H., Abdullaev U.I., Kholmatova Z.N., Khorezm, Amu Darya, Akchadarya, Zhanbos-4, Kavay-7, Tolstov address Lavlakan-1, Darbazakyr-1, II, Ayakhagitma. 11,47,90.

XORAZM VOHASI NEOLIT DAVRI O'RTA BOSQICHI KULOLCHILIGI XUSUSIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Matyaqbov Toyirjon Sultanbayevich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch Davlat Universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada Quyi Amudaryo xududida neolit o'rta tosh davri kulolchiligi tarixi taxlil qilingan.

Kalit so'zlar: Tolstov S.P., Xolmatov N.U., Vinogradov A.V., Sobirov Q., Matyaqubov X.X., Abdullayev O'I., Xolmatova Z.N., Xorazm, Amudaryo, Oqchadaryo, Janbos-4, Qavat-7, Tolstov manzili Lavlakan-1, Darbazaqir-1, II, Ayaqagitma. 11,47,90.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N18>

Kirish. XX asr 30-yillar oxiridan boshlab, Xorazm arxeologiya ekspeditsiyasi dala amaliyoti davrida ro'yxatga olingan moddiy ashyolar asosida, neolit davriga mansub bo'lgan Janbos-4 manzilgohida o'rnashgan neolit davri urug' jamoa a'zolarining "Donishmand ona" rahnamoligida sof tuproq, suv aralashtirilib, ishlangan loydan kulolchilik kasbini ixtiro qilib, ulardan kundalik faoliyatlarida foydalanish barobarida aholi son miqdori oshganligi sabab, qo'shni hududlarga ko'chib, mavjud bo'lgan tabiiy manbalardan foydalanib, egallagan amaliy bilimni yanada rivojlantirish imkoniyati kengligi bo'lgani uchun, qo'lda kulolchilik idish-tovoqlarda o'rta tosh davrida o'ziga xos oshxonaga mo'ljallangan va ortiqcha oziq-ovqat mahsulotlarini saqlashga mo'ljallangan idishlar chiqarish yo'lga qo'yilgan amaliy faoliyati asosida xilma-xil vazifalarni bajaradigan kulolchilik ashyolari texnologiyasida yuz bergan o'zgarishlarni, o'zaro o'xshash tomonlarini yoritish inobatga olingan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Amudaryo o'ng sohili Sho'raxon va Sultan Uvays tog'i oralig'i ya'ni, tog' janubiy qismi, Yonboshqala balandligi atrofida Janbos-4 manzilgohi urug' jamoalari uch guruhga bo'lingan edi.

Xorazm ekspeditsiyasi nashrlarida qayd qilingan tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Janbos-4 manzilgohida o'rnashgan neolit urug' jamoalari tomonidan dastlab qo'lda yasalgan sopol namunalari umumiy tarzda berilgan, tarixiy davri to'g'risida ma'lumot kuzatilmaydi [1-1948-S.70].

Xorazm neolit davri tadqiqotchisi A.V.Vinogradov 1956-1964-yillarda Janbosqal'a balandligi atroflari qum uyumlari oralig'ida suv havzalar sohili etagiga ulanib ketgan tepaliklarda bunyod qilingan yog'och ustunli Qavat-7, Ayrqala yaqinida joylashgan 696 kv.m maydonda qazishma ishlari olib borilgan. Topografik joylashishi to'g'riburchak, uzunligi 30-31 m, qisqa tomoni 18-19 m. Xilma-xil hajmda idish-tovoqlar ishlab chiqarilgan. 9 katta xajni tik va cho'zilgan idishlar, ularning aylanasi 20x30 sm. Idish tashqi devorida yarmi so'l qismida yon tomonlarga yo'naltirilgan chiziqlar, ikkinchi sopol parchasida tik yo'nalgan chiziqlar, boshqa parcha namunalari mayda-mayda nuqtalar, prujina shaklda belgilar berilgan.

Tolstov manzilida esa xajmi katta kulol ashyolari tayyorlangan xilma-xil bezakli sopol parchalari tasviri berilgan.

S.P.Tolstovning XX asr 60-yil boshidagi monografiyasida Janbos-4 manzilgohida olib borilgan arxeologik izlanishlar natijasida olingan ashyolar ilk tarixiy davri mil.avv.IV ming yillik oxiri – III ming yillik birinchi yarmi, ikkinchi davri esa III ming yillik ikkinchi yarmi qilib belgilangan [2. 1962-S 29].

Tadqiqotchi N.Xolmatov neolit davri o'rta bosqichini mil.avv.V ming yillik oxiri – IV ming yillik o'rtalari bilan belgilaydi[3. 2008-S 19].

A.V.Vinogradov tadqiqotlari natijalariga ko'ra, Janbos-4 manzilgohi urug' jamoalari neolit davrida ishlab chiqargan kulolchilik ashyolarining tarixiy xronologiyasida o'rta neolit davri tarixi ko'rsatilgan, ya'ni o'rta neolit davri- III ming yillik birinchi va ikkinchi yarmi [4-1968-S .152].

Tadqiqotchining ikkinchi nashrida o'rta neolit davriga Qavat-7, Janbos-32, Tadjikazgan-6 a, Tolstov manzili jalb qilingan. Neolit davri o'rta bosqichi quyidagi manzilgohlar jalb qilingan:

Janbos- bosqichi — Janbos-4, Tolstov manzili, Lavlakan-1, Darbozaqir 1, II, Ayaqagitma 11,47,90 [5-S.78-133].

Q.Sobirov, X.X.Matyaqubov, O'I.Abdullayev N.Xolmatov nashrlarida Janubiy Orolbo'yi hududida neolit davri Oqchadaryo havzasi geografik holati, tabiiy-iqtisodiy resurslar, Janbos-4 manzilgohida o'rnashgan ajdodlarimizning tarixiga oid fikr-mulohazalari o'rin olgan, kulolchilik madaniyati tarixiga oid ma'lumotlar kuzatilmaydi [6. 2009-B.82-85, 7. 2013-B 14-15. 8. 2019-B.129. 9. 2019-B 180-181].

Fransuz arxeologi F.Bryune maqolasida Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida neolit davri urug' jamoalari tomonidan olib borilgan xo'jaligi "Kaltaminor madaniyati" ni arxeologik ashyolar asosida uch xronologik rivojlanish tarixini tahlil qilgan [10.2014-S 38-59].

Tadqiqotchi Kaltaminor madaniyati uch xronologiyasini moddiy ashyolar asosida fikr-mulohazasiga qo'shilish mumkin, tadqiqotchi fikrini ijodiy rivojlantirib, kulolchilik davrlarini alohida o'rganishni taqozo etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy xolislik, tarixiy-xronologik izchillik, nazariy-qiyosiy tahlil, umumlashtirish, munozara, yakuniy xulosa, geografiya, etnografiya, fanlari natijalaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Mazkur maqolada o'tgan asr adabiyotlar va mustaqillik yillari tadqiqotchilar nashrlarida ma'lumotlar asosida neolit davri o'rta bosqichida kulolchilik ishlab chiqarish tarixi yoritiladi.

Tolstov manzili xamda Qavat-7 manzilgohlaridan olingan moddiy ashyolar-kulolchilik idish-tovoqlar shakli, bosqichlari, ular bir-biridan farqlanishi tahlil qilinadi va shu asosda natijalar qayd qilindi. Bunda kichik va katta hajmli idish-tovoqlar ishlab chiqarilishi yo'lga qo'yilganligi natijalari izohlanadi.

Xulosa va takliflar quyidagicha izohlandi. Yuqorida qayd qilingan tarixiy ma'lumotlarni nazariy-qiyosiy tahlil asosida quyidagi xulosalar qilindi:-Janbos-4 manzilgohi urug' jamoalari vorislari Oqchadaryo irmog'i suv ta'minoti yetarli darajada bo'lganligi bois etnik jarayonlarni olib borishi jarayonida idish-tovoqlar ishlab chiqarishda yangi texnologik uslublar qo'llanilgan. Idish-tovoqlarda aks etgan turli-tuman bezaklar an'analari davom ettirilgan va yangi-yangi bezaklarni qo'llaganlar.

Shu ma'noda quyidagi takliflar qayd qilindi:

1.Kulolchilik madaniyati tarixini keng ma'noda o'rganish, bunda texnologik uslublarning ixtiro qilishiga bo'lgan zarurat.

2.Kulolchilik bilimni ixtiro qilinishi, ularda ishlatilgan materiallarning ahamiyatini tahlil qilish.

3.Ajdodlarimiz ishlab chiqqan idish-tovoqlar an'analariida hozirgi vaqtda davom etgan tarixi o'rganish kabi takliflar ilgari surildi.

3.Loy kulolchiligi ishlab chiqarish texnologiyasi hozirgi zamon kulolchiligida tarixiy o'rnini aniqlash.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Толстов С.П. По следам древне хорезмийской цивилизации-М-Л, Нака, 1948.
2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарты- ИВЛ РАН, -М:Наука, 1962.
3. Холматов Н. Ўзбекистон неолит даври жамоаларининг моддий маданияти-Тошкент, Фан, 2008.
4. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма-М:Наука, 1968. Вып-8.
5. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья-//ТрХАЭЭ-М:Наука, 1981. Т. X. III.
6. Собиров Қ. Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарлари мудофаа иншоотлари-Тошкент, Фан, 2009.
7. Матякубов Х. Хоразм воҳаси бронза асри ва илк темир даври тарихи-Тошкент, 2014.
8. Абдуллаев Ў.И. Ўрта Осиё ибтидоий жамоа тузуми ва илк давлатчилик тарихи-Тошкент, 2019.
9. Холматов Н.У, Холматов З.Н. Оқчадарё ҳавзаси неолит даври хусусида //Хоразм тарихи. Замонавий тадқиқотларда Тошкент-Урганч 2019.
10. Брюне Ф. О новом исследовании неолитической Кельтеминарской культуры (Узбекистан) //Археология и истории Центральной Азии в трудах французских учёных-Самарканд 2014. Т-1.

08.00.00-IQTISODIYOT FANLARI – ECONOMICAL SCIENCES

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

**THE ROLE OF THE PRIVATE SECTOR IN THE ECONOMY OF UZBEKISTAN
AND PROSPECTS FOR ITS DEVELOPMENT**

Doniyorova Shaxnoza Doniyorovna

Acting Associate Professor, Department of Economics and Management,

PhD in Economics,

University of Geological Sciences

E-mail: shaxnozadoniyorova@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0009-0008-7620-3900>

Abdualilov Khojiakbar Abdualilovich

4th-year Student,

Major: Economics (by sectors and industries),

University of Geological Sciences

E-mail: realhojiakbarabdualilovg@gmail.com

Abstract. The article analyzes the main indicators of Uzbekistan's economy and highlights the role and importance of the private sector. Based on the data of the State Committee on Statistics for 2023–2024, changes in the structure of GDP, as well as in the sectors of services, industry, and agriculture are presented. The study examines the share of the private sector in gross domestic product, employment, and foreign trade, the number of enterprises, and tax reforms. Furthermore, international experiences are reviewed, particularly practices related to tax incentives, credit preferences, support for innovations, and integration with the education system in the private sector.

Keywords: economy of Uzbekistan, private sector, gross domestic product, small business, export, employment, international experience, shadow economy, taxation, reforms.

**O'ZBEKISTON IQTISODIYOTIDA XUSUSIY SEKTORNING O'RNI VA UNI
RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI**

Doniyorova Shaxnoza Doniyorovna,

Iqtisodiyot va menejment kafedrası

v.b dotsent i.f.f.d (PhD)

Geologiya Fanlari Universiteti

Abdualilov Xojiakbar Abdualil o'g'li

Geologiya Fanlari Universiteti

Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo'yicha) yo'nalish

4-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy ko'rsatkichlari tahlil qilinib, unda xususiy sektorning o'rni va ahamiyati yoritilgan. 2023–2024 yillar milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida YaIM tarkibi, xizmatlar, sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlaridagi o'zgarishlar ko'rsatib berilgan. Xususiy sektorning yalpi ichki mahsulot, bandlik va tashqi savdodagi ulushi, korxonalar soni hamda soliqqa oid islohotlar o'rganilgan.

Shuningdek, xorijiy davlatlar tajribasi, jumladan, xususiy sektorda soliq yengilliklari, kredit imtiyozlari, innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash va ta'lim tizimi bilan integratsiya tajribalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston iqtisodiyoti, xususiy sektor, yalpi ichki mahsulot, kichik biznes, eksport, bandlik, xorijiy tajriba, yashirin iqtisodiyot, soliqqa tortish, islohotlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N19>

Kirish. O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning o'rni tobora ortib borayotganligi mamlakatning bozor mexanizmlariga asoslangan barqaror rivojlanish modelini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xususiy tadbirkorlik nafaqat iqtisodiy o'sishning asosiy drayveri, balki yangi ish o'rinlari yaratish, investitsiyalarni jalb etish, resurslardan samarali foydalanish va aholi turmush darajasini oshirishda ham muhim omil hisoblanadi. Davlat tomonidan olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida mulkchilik shakllarining diversifikatsiyasi ta'minlanib, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash siyosati kuchaytirilmoqda.

So'nggi yillarda iqtisodiyotning turli tarmoqlarida xususiy sektor ulushi izchil oshib bormoqda. Biroq, mavjud imkoniyatlarga qaramasdan, xususiy sektor rivojiga ta'sir etuvchi institutsional va tashkiliy to'siqlar hamon saqlanib qolmoqda. Shu sababli mazkur sohaga oid ilmiy izlanishlar xususiy sektorni rivojlantirish istiqbollarini aniqlash, mavjud muammolarni bartaraf etish mexanizmlarini ishlab chiqish hamda samarali iqtisodiy siyosat choralari taklif etishda dolzarb hisoblanadi. Tadbirkorlik muhitini yaxshilash va xususiy sektorni rivojlantirish orqali barqaror iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratish borasidagi navbatdagi islohotlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni imzolandi. Unga ko'ra 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasini amalga oshirish, shuningdek, inklyuziv va barqaror iqtisodiy o'sishga erishish orqali kambag'allikni ikki barobarga qisqartirish, iqtisodiyotda raqobatni ta'minlash, tadbirkorlik subyektlariga teng sharoitlar yaratish, bozor munosabatlariga to'laqonli o'tishni jadallashtirish, milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, xususiy investitsiyalar hajmini keskin oshirish hamda biznes doiralarning ishonchini yanada mustahkamlash masalalari keltirib o'tilgan.[1]

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mazkur masala bo'yicha xalqaro va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan keng ko'lamli ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, J. Schumpeterning innovatsion faoliyat nazariyasi va D. Northning institutsional rivojlanish konsepsiyalari xususiy sektorni iqtisodiyotdagi o'rnini aniqlashda nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg'armasi va BMT Taraqqiyot dasturi hisobotlarida xususiy sektorni qo'llab-quvvatlashning makroiqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy farovonlikka ijobiy ta'siri alohida ta'kidlangan.

O'zbekiston olimlaridan A. Vahobov, B. Xodiev, Sh. S. Xoliqulovlarining ilmiy izlanishlarida mamlakat iqtisodiyotida xususiy sektor rivojining huquqiy, institutsional va iqtisodiy jihatlarini keng yoritilgan. Tadqiqotlarda xususiy mulkni himoya qilish, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay biznes muhitini yaratish va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini takomillashtirish masalalari asosiy e'tibor markazida bo'lgan.

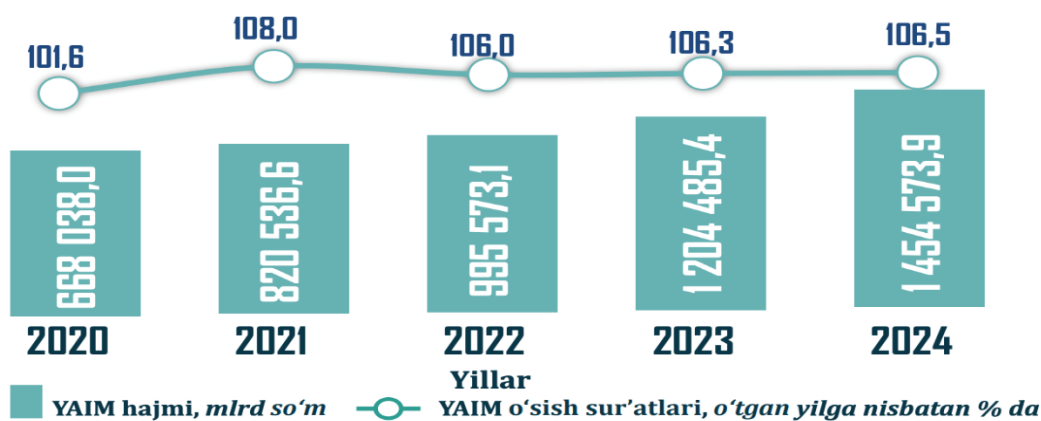
Ushbu maqolada ilmiy izlanishning metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, statistik ma'lumotlarni qayta ishlash va iqtisodiy modellashtirish usullaridan foydalanildi. Tizimli yondashuv xususiy sektor faoliyatini iqtisodiyotning boshqa tarkibiy qismlari bilan o'zaro aloqadorlikda o'rganishga xizmat qiladi. Shuningdek, iqtisodiy

modellashtirish orqali xususiy sektorni rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlari prognoz qilindi.

Tahlil va natijalar. Respublikamizda iqtisodiy o'sish tarkibiy islohotlarni izchil davom ettirilishi, shuningdek, fiskal va monetar siyosatning o'zaro muvozanatli yuritilishi orqali makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlanishi hisobiga erishilmoqda. Prognozlarga ko'ra 2023-2024-yillarda O'zbekiston iqtisodiyoti 5,6-5,8 foiz doirasida, 2025-2026-yillarda mos ravishda 6,2 va 6,4 foizgacha o'sishi kutilmoqda. Bunda, 2030-yilga borib aholi jon boshiga to'g'ri keladigan yalpi ichki mahsulotni 4 ming AQSh dollarga yetkazish bo'yicha belgilangan maqsadidan kelib chiqib prognoz qilingan. Buning uchun keyingi yillarda dunyoda kuzatilayotgan iqtisodiy va siyosiy noaniqliklar qaramasdan O'zbekistonning barqaror o'sishini ta'minlash maqsadida (Qaror, 2020):

- inson kapitalini rivojlantirish;
- energiya resurslari bozorini isloh qilish;
- korxonalarni xususiylashtirish va transformatsiya qilishni jadallashtirish;
- tabiiy resurslardan, xususiy suv resurslardan oqilona foydalanish yuzasidan chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishda davlat xususiy sherikligi asosidagi loyihalardan foydalanishni kengaytirish choralari ko'zda tutilmoqda. [2]

O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoda joylashgan ikki karra quruqlikka chiqa olmaydigan davlat sifatida o'ziga xos geografik joylashuvga ega. Bu geografik joylashuv mazkur davlatning geoiqtisodiy muammo desa bo'ladi. Biroq, O'zbekiston rivojlanayotgan davlatlar qatoriga kiradi, va uning iqtisodiyot yildan yil o'sish tendensiyasiga egadir. Buni mahalliy statistika manbalari tasdiqlaydi:

Rasm 1. O'zbekiston Yalpi ichki mahsulot hajmi dinamikasi (2020-2024 yillar)[3]

2024-yilda YaIM 1,45 kvatrillion so'mni tashkil etgan (bu dollarda o'sha vaqtga nisbatan 112,7 milliard dollarni tashkil etgan). Mazkur inforgrafikada (Rasm 1) O'zbekiston mamlakatining YaIM hajmi o'sib borayotganini ko'rish mumkin. Ushbu rasmdan ko'rinib turibdiki xizmatlar sohasining ulushi 2024-yilda 47,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilda esa bu ko'rsatkich 46,2 foizni tashkil etgan. Sanoat ulushi (ishlab chiqarish): 2023-yilda 25,3 foiz bo'lib, 2024-yilda esa bu ko'rsatkich 26,4 foizni tashkil etgan.

Qishloq, o'rmon hamda baliq xo'jaligi hissasi 2023-yilda 21,2 foiz bo'lgan bo'lsa, 2024-yilda 19,2 foizni tashkil etdi. Qurilish sohasining ulushi 2023-yilda 7,3 foizni, 2024-yilda

esa 7,0 foizni tashkil etdi. 2023-yilning 1-iyuniga kelib ishlayotgan korxona hamda tashkilotlar soni 480 415 taga yetdi. Fermer hamda dehqon xo'jaliklari bu raqamga kiritilmagan.

O'zbekiston iqtisodiyoti o'sishida xususiy sektor qanday ahamiyatli. 2023-yil yakuni bo'yicha kichik tadbirkorlik (biznes)ning respublika yalpi ichki mahsulotidagi ulushi 51,2 foizni tashkil etdi [4]. 2023-yilda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning eksportdagi ulushi 29,5 foizga yetdi. Mazkur ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, xususiy sektorning mamlakat iqtisodiyotida juda ahamiyatli o'rin tutadi [5].

1-fevral 2024-yil holatiga ko'ra ro'yxatdan o'tgan xususiy korxonalar soni to'g'risidagi press-reviz bo'yicha 102 180 ta xususiy korxona mavjud. Mazkur ko'rsatkich o'tgan yillarda quyidagicha bo'lgan: 2020-yilda – 91 282 ta, 2021-yilda – 99 066 ta, 2022-yilda – 96 026 ta, 2023-yilda – 101 042 ta, 2024-yilda – 102 180 tani tashkil etgan [6].

“O'zbekiston – 2030” rivojlanish strategiyasida xususiy sektorni davlat iqtisodiyotiga ulushini ko'paytirish, shu bilan umumiy rivojlanishga erishish ko'zlangan. Misol uchun, 2023-yilda xususiy sektorning mamlakat eksportidagi ulushi 29,5 foizligi aytilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2030-yilga kelib 60 foizga ko'tarish maqsad qilingan. Undan tashqari, tadbirkorlik subyektlari soni ko'paytirish va shuni amalga oshirish uchun tadbirkorlik faoliyatining hukumat organlari bilan munosabatini yengillashtirish, soliq to'lash mexanizmlarini osonlashtirish hamda tadbirkorlar uchun ro'yxatdan o'tish tizimini yengillashtirish chora tadbirlari belgilab qo'yilgan. Bu amalda o'z natijasini ko'rsatgan: O'zbekistonda 2017-yildan boshlab biznesni ro'yxatdan o'tkazish soddalashtirilgan, va buning natijasida ro'yxatga olingan tadbirkorlik subyektlari soni 2017-yildagi 229,6 mingtadan 2022-yilda 555,9 mingtaga yetdi yoki 2,4 barobarga oshgan [7]. Bundan tashqari, 2017-yilda yuridik shaxslarning mol-mulk solig'i stavkasi 5 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2022-yilga kelib u 1,5 foizga tushirildi. 2017-yilda respublikada 13 turdagi soliqlar mavjud bo'lib, hozirgi kunga kelib ularning soni 9 taga kamaytirilgan. 2017-yildan 2022-yilgacha bo'lgan davrda soliq tekshiruvlarining 10 turi qisqartirildi, ya'ni. 13 dan 3 tagacha.

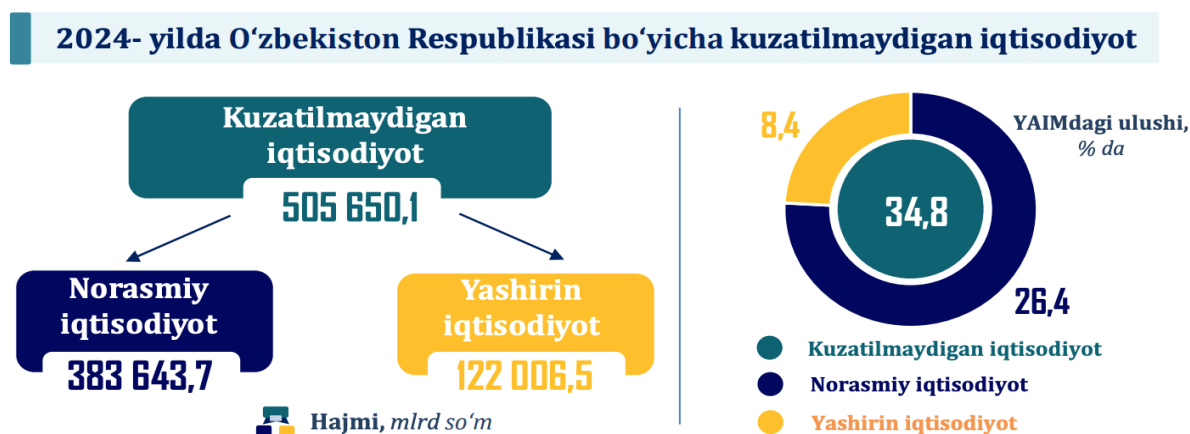
Fikrimizcha, O'zbekistonda ilg'or ilm-fan yutuqlari va innovatsion texnologiyalarga asoslangan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish va uning samaradorligini oshirish quyidagi omillar hisobiga muhim zarurat hisoblanadi:

birinchidan, kichik biznesning bozor kon'yunkturasi o'zgarishlari va iste'molchilar ehtiyojlariga nisbatan tez moslasha olish xususiyatlariga ega ekanligi innovatsion texnologiyalarni joriy etishda yirik korxonalarga nisbatan yuqori tavakkalchilikning pastligi jihatidan yaxshi samara beradi;

ikkinchidan, kichik biznes subyektlari faoliyatiga innovatsion texnologiyalar joriy etilishi ularning yuqori tranzaksion xarajatlarini kamaytirib, rentabellik ko'rsatkichlarini oshiradi;

uchinchidan, kichik biznes subyektlarining yangiliklarni tezkorlik bilan o'zlashtira olish salohiyati ularga innovatsiyalarni tijoratlashtirishdan yuqori daromad olish imkoniyatini beradi;

to'rtinchidan, kichik biznes subyektlari faoliyatiga boshqaruvning innovatsion texnologiyalari joriy etilishi ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar tannarxini kamaytirish, tovar va xizmatlar nomenklaturasini oshirish, yangi tovarlar turlarining sotish hajmlarini kengaytirish hamda mahsulot sotishning istiqbolli bozorlarini o'zlashtirish hisobiga ularning eksport salohiyati va raqobatbardoshligini oshiradi.

2- Rasmda 2024-yilda O'zbekiston Respublikasi bo'yicha kuzatilmaydigan iqtisodiyot [8]

Rasmda 2024-yilda O'zbekiston Respublikasi bo'yicha kuzatilmaydigan iqtisodiyot hajmi va tarkibi tasvirlangan. Umumiy ko'rsatkich kuzatilmaydigan iqtisodiyot – 505 650,1 mlrd so'mni tashkil etadi. Bu ko'rsatkich mamlakat YAIMining 34,8 foizini tashkil qilmoqda. Tarkibiy qismlari kuzatilmaydigan iqtisodiyot ikki turga ajratilgan:

Norasmiy iqtisodiyot – 383 643,7 mlrd so'm bo'lib, YAIMdagi ulushi: 26,4 foizni tashkil etib Bu ko'proq aholining norasmiy faoliyati, kichik savdo, xizmat ko'rsatish, hisobga olinmagan daromadlarni o'z ichiga oladi. Yashirin iqtisodiyot – 122 006,5 mlrd so'm bo'lib, YAIMdagi ulushi: 8,4 foiz. Asosan soliqlardan qochish, noqonuniy daromadlarni yashirish, noqonuniy faoliyatlar bilan bog'liq jarayonlarni bildiradi. Grafik tahlil Doira diagrammasida uch qism ko'rsatilgan: 34,8 foiz – jami kuzatilmaydigan iqtisodiyot, 26,4 foiz – norasmiy iqtisodiyot, 8,4 foiz – yashirin iqtisodiyot. Demak, kuzatilmaydigan iqtisodiyotning katta qismi **norasmiy sektorga** to'g'ri kelmoqda (taxminan 3/4 qismi).

Xulosa. O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektor tobora muhim o'rin egallab bormoqda. Mamlakatda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida tadbirkorlik muhitining yaxshilanishi, biznes yuritish uchun shart-sharoitlarning erkinlashuvi hamda davlatning iqtisodiyotdagi ulushi qisqarib, xususiy mulkchilikning roli ortib bormoqda. Xususiy sektor nafaqat yangi ish o'rinlarini yaratish, balki ichki bozorni to'ldirish, eksport salohiyatini oshirish va xalqaro maydonda raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishda ham asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Kelgusida xususiy sektorni rivojlantirish istiqbollari, avvalo, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashning huquqiy asoslarini yanada mustahkamlash, soliq va kredit siyosatini soddalashtirish, innovatsion faoliyatni kengaytirish hamda raqamli iqtisodiyot imkoniyatlaridan foydalanish bilan chambarchas bog'liq. Shu bilan birga, xususiy biznesni qo'llash orqali hududiy iqtisodiy tengsizliklarni kamaytirish, yangi investitsiya loyihalarini amalga oshirish va xalqning farovonligini oshirish imkoniyati mavjud.

Demak, xususiy sektor O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror o'sishi va modernizatsiyasida yetakchi kuch bo'lib, uning rivoji mamlakatning jahon iqtisodiy tizimida munosib o'rin egallashida hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. 08.04.2022 Tadbirkorlik muhitini yaxshilash va xususiy sektorni rivojlantirish orqali barqaror iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratish borasidagi navbatdagi islohotlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni.
2. Xususiy sektordagi tadbirkorlik faoliyatiga berilayotgan imkoniyatlardan samarali foydalanish. Inobatov Abror "Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil" ilmiy elektron jurnal.
3. O'zbekiston Respublikasi milliy statistika qo'mitasi web-sayti, qo'mita yangiliklari.
4. Uz daily yangiliklari, havola: https://www.uzdaily.uz/en/the-share-of-small-and-private-business-in-exports-reached-295/?utm_source=chatgpt.com
5. O'zbekiston Respublikasi milliy statistika qo'mitasi web-sayti, press-reliz
6. Uz daily yangiliklari, havola: https://www.uzdaily.uz/en/the-share-of-small-and-private-business-in-exports-reached-295/?utm_source=chatgpt.com
7. O'zbekiston Respublikasi milliy statistika qo'mitasi web-sayti, 2024 yilga YaIM bo'yicha press-reliz

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

SHANGHAI COOPERATION ORGANIZATION IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF UZBEKISTAN (DEVELOPMENT TOWARDS COMMON GOALS)

Bazarova Gulnora Gulamovna

PhD. Associate Professor, Department of "Economics",
Andijan State Technical Institute

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the role and potential of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) as a catalyst for the socio-economic development of the Republic of Uzbekistan. Key vectors of interaction are considered: trade and economic, investment, and transport and logistics cooperation. The relevance of Uzbekistan's participation in the SCO is examined in the context of national reforms and the "Development for Common Goals" strategy. The author concludes that, despite the presence of unused reserves, the SCO provides Uzbekistan with a unique platform for diversifying economic ties, integrating into regional value chains, and addressing pressing issues of security and sustainable development.

Keywords: SCO, Uzbekistan, socio-economic development, regional integration, trade, investment, transport corridors, "Green" economy, human capital.

O'ZBEKISTON IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHIDA SHANXAY HAMKORLIK TASHKILOTI (UMUMIY MAQSADLAR YO'LIDAGI RIVOJLANISH)

Bazarova Gulnora Gulamovna

i.f.n. "Iqtisodiyot" kafedrasi dotsenti,
Andijon davlat texnika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Shanxay hamkorlik tashkilotining (ShHT) O'zbekiston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish katalizatori sifatidagi roli va salohiyati har tomonlama tahlil qilingan. O'zaro hamkorlikning asosiy vektorlari: savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy, transport-logistika sohasidagi hamkorlik ko'rib chiqiladi. O'zbekistonning ShHTdagi ishtirokining milliy islohotlar va "Umumiy maqsadlar yo'lida rivojlanish" strategiyasi kontekstidagi dolzarbligi ko'rib chiqildi. Muallifning xulosasiga ko'ra, foydalanilmayotgan zaxiralar mavjudligiga qaramay, ShHT O'zbekistonga iqtisodiy aloqalarni diversifikatsiya qilish, mintaqaviy qiymat zanjirlariga integratsiyalashuv, xavfsizlik va barqaror rivojlanishning dolzarb masalalarini hal etish uchun noyob platformani taqdim etadi.

Kalit so'zlar: ShHT, O'zbekiston, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, mintaqaviy integratsiya, savdo, sarmoya, transport yo'laklari, "Yashil" iqtisodiyot, inson kapitali.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N20>

Kirish. Xalqaro munosabatlarning zamonaviy tizimi global iqtisodiy o'sish va siyosiy barqarorlikning asosiy omiliga aylanib borayotgan mintaqaviy birlashmalarning rolining kuchayishi bilan tavsiflanadi. Hayotning barcha jabhalarida keng ko'lamli o'zgarishlarni amalga oshirayotgan O'zbekiston Respublikasi uchun faol ko'p vektorli tashqi siyosat mamlakatni muvaffaqiyatli modernizatsiya qilishning muhim shartidir. Shu nuqtai nazardan, Yevrosiyaning

eng yirik iqtisodiyotlarini birlashtirgan Shanxay hamkorlik tashkiloti (SHHT) milliy manfaatlarni amalga oshirishda strategik muhim platforma hisoblanadi. Ushbu maqolaning maqsadi O'zbekistonning ShHTdagi ishtirokining "Umumiy maqsadlar yo'lida rivojlanish" milliy strategiyasi ruhiga mos keladigan uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sirini baholash va istiqbollari aniqlashdan iborat.

Mavzuning dolzarbligi. Tadqiqotning dolzarbligi Xitoy, Hindiston va Rossiyani birlashtirgan ShHT global jarayonlarning markazida turgan Sharqqa geoiqtisodiy siljish bilan bog'liq. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ichki islohotlar iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, uning raqobatbardoshligini oshirish va xorijiy sarmoyalarni jalb etishga qaratilgan bo'lib, ShHTda ishtirok etish keng bozorlar va kapitalga yo'l ochadi. Bundan tashqari, mintaqa barqaror rivojlanish muammolari – suv tanqisligi, iqlim o'zgarishi va oziq-ovqat xavfsizligi bilan to'qnash kelmoqda, ular ko'p tomonlama tuzilmalar doirasida birgalikda hal qilishni talab qiladi¹.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot tizimli yondashuvga asoslanadi, jumladan, ShHT me'yoriy hujjatlari va O'zbekiston milliy strategiyalari tahlili, tashqi savdo va investitsiyalarning statistik tahlili, hamkorlik salohiyati va yutuqlarining qiyosiy tahlili, shuningdek, xulosa va tavsiyalarni shakllantirish uchun olingan ma'lumotlarning sintezi.

ShHTning O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi o'rni tahlili. O'zbekistonning ShHTdagi ishtiroki uning iqtisodiyoti va ijtimoiy sohasiga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatadi. Savdo-iqtisodiy jihatdan ShHT davlatlari tashqi savdo aylanmasining salmoqli hajmini ta'minlovchi asosiy hamkorlardir. O'zbekiston qishloq xo'jaligi mahsulotlari, to'qimachilik va xizmatlar eksport qiladi, texnologiyalar va bozorlarga kirish qayta ishlash sanoati rivojlanishini rag'batlantirmoqda.

Sarmoyaviy hamkorlik Xitoy, Rossiya va ShHTga a'zo boshqa davlatlarning yo'l qurilishi va energetikani modernizatsiya qilish kabi infratuzilma loyihalarida ishtirok etishida, sanoat va farmatsevtika sohasida qo'shma korxonalar tashkil etishda namoyon bo'lmoqda. "Yashil" iqtisodiyot – qayta tiklanuvchi energiya manbalari va resurs tejovchi texnologiyalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Transport-logistika integratsiyasi "Sharq-G'arbiy" va "Shimol-Janub" yo'laklarini rivojlantirish orqali amalga oshirilmoqda, bu esa O'zbekistonga tranzit xabga aylanish va eksport raqobatbardoshligini oshirish imkonini beradi. Multimodal logistika markazlarining yaratilishi bu tendensiyani kuchaytiradi.

Ijtimoiy va gumanitar yo'nalish ta'lim dasturlari, ilmiy tadqiqotlar, madaniy almashinuvlar va sog'liqni saqlash loyihalarini o'z ichiga oladi. Shanxay hamkorlik tashkiloti universiteti, festivallar va viza tartibini soddalashtirish shaxslararo aloqalarning mustahkamlanishiga va sayyohlar oqimining oshishiga xizmat qilmoqda.

Muammolar va chaqiriqlar. Ijobiy dinamikaga qaramay, ShHT doirasidagi hamkorlik qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Ishtirokchi mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishining turli darajalari umumiy yondashuvlarni ishlab chiqishni qiyinlashtiradi va asosiy ishtirokchilar o'rtasidagi raqobat integratsiya jarayonlarini sekinlashtirishi mumkin. Infratuzilmaning yetarli emasligi va byurokratik to'siqlar ham o'zaro hamkorlik imkoniyatlarini cheklaydi.

¹ Нуриμβетов Р. Роль ШОС в современных международных отношениях: взгляд из Узбекистана. — [Официальный сайт ШОС](#).

1-jadval

O'zbekistonning ShHT doirasidagi hamkorlik yo'nalishlarining qiyosiy jadvali

Hamkorlik sohasi	Asosiy yutuqlar	Rivojlanish salohiyati
Savdo	Qishloq xo'jaligi va to'qimachilik mahsulotlari eksportining o'sishi	Qayta ishlashni chuqurlashtirish va mahsulot qatorini kengaytirish
Investitsiyalar	Infratuzilma loyihalari, qo'shma korxonalar	Yuqori texnologiyali sanoatni jalb qilish
Transport va logistika	Sharq-G'arbiy yo'laklar, multimodal markazlar	Logistikani raqamlashtirish, yangi marshrutlar
Gumanitar soha	Ta'lim almashinuvi, madaniy tadbirlar	Qo'shma ilmiy markazlarni yaratish, turizm
"Yashil" iqtisodiyot	Qayta tiklanadigan energiya manbalarini joriy etish, resurslarni tejash	Ekologik standartlar va texnologiyalarni ishlab chiqish

1-jadvalda O'zbekistonning Shanxay Hamkorlik Tashkiloti doirasidagi hozirgi yutuqlari va kelajakdagi imkoniyatlarining mutanosib manzarasi keltirilgan. Savdodan tortib "yashil" iqtisodiyotgacha bo'lgan har bir soha o'zaro hamkorlikning asosiy shakllaridan murakkabroq va strategik tashabbuslarga o'tishni ko'rsatadi. Bu O'zbekistonning tashkilotdagi rolining bosqichma-bosqich evolyutsiyasidan dalolat beradi: kuzatuvchi va ishtirokchidan mintaqaviy jarayonlarning faol integratoriga qadar.

O'zbekiston savdo sohasida, ayniqsa, qishloq xo'jaligi mahsulotlari va to'qimachilik mahsulotlarini eksport qilishda salmoqli muvaffaqiyatlarga erishdi. Bu yutuqlar mamlakatimizning qishloq xo'jaligi va yengil sanoatdagi raqobatbardosh ustunliklarini aks ettiradi. Biroq, eksport tabiati asosan xom ashyo bo'lib qolmoqda, qo'shimcha qiymat past. Qayta ishlashni chuqurlashtirish va mahsulot turini kengaytirish istiqbolli yo'nalish bo'lib, bu tashqi iqtisodiy faoliyatning yanada murakkab va foydali modeliga o'tish, ShHT mamlakatlari bozorlarida o'z o'rnini mustahkamlash imkonini beradi.

Investitsiyaviy hamkorlik infratuzilma loyihalarini amalga oshirish, qo'shma korxonalar, ayniqsa, qurilish, energetika va sanoat sohaslarida barpo etish orqali rivojlanmoqda. Ushbu tashabbuslar barqaror iqtisodiy o'sish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, yuqori texnologiyali tarmoqlar — axborot texnologiyalari, biotexnologiyalar, farmatsevtika sohaslariga investitsiyalarni jalb qilish strategik vektorga aylanmoqda. Bunga erishish uchun O'zbekistonda qulay institutsional muhit yaratish, jumladan, soliq imtiyozlari va intellektual mulkni samarali himoya qilish zarur.

Transport va logistika sohasi sezilarli yutuqlarga erishmoqda. "Sharq-G'arbiy" va "Shimol-Janub" yo'laklarining rivojlanishi O'zbekistonni muhim tranzit xabga aylantirmoqda, multimodal logistika markazlarining tashkil etilishi esa yuk tashish samaradorligini oshirmoqda. Kelajakda logistikani raqamlashtirish raqobatbardoshlikning asosiy omili bo'ladi: kuzatuv tizimlari, elektron bojxona tartib-taomillarini joriy etish, ShHT davlatlarining raqamli platformalari bilan integratsiya yangi yo'nalishlarni ochib, xarajatlarni kamaytiradi.

Gumanitar hamkorlik ta'lim sohasidagi almashinuvlar, madaniy tadbirlar, qo'shma tashabbuslar orqali mustahkamlanmoqda. Bu jarayonlar mamlakatning ijobiy imidjini

shakllantirish va davlatlararo aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Kelajakda qo'shma ilmiy markazlar tashkil etish va turizmni rivojlantirish O'zbekistonning inson kapitali va yumshoq kuchiga muhim sarmoya bo'lib, uning mintaqada intellektual va madaniy o'rnini egallash imkonini beradi.

"Yashil" iqtisodiyotni rivojlantirish barqaror rivojlanish sari muhim qadam bo'lmoqda. Qayta tiklanadigan energiya manbalari va resurslarni tejovchi texnologiyalarni joriy etish allaqachon boshlangan, biroq masshtabni kengaytirishni talab qiladi. O'zbekiston, ayniqsa, Markaziy Osiyodagi iqlim muammolari kontekstida ekologik yechimlar bo'yicha mintaqaviy yetakchiga aylanish salohiyatiga ega. Ekologik standartlarni ishlab chiqish va joriy etish, shuningdek, "yashil" texnologiyalar transferi barqaror o'sish uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

Shunday qilib, jadval O'zbekistonning ShHT doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga qaratayotgan strategik e'tiborini aks ettiradi. Yutuqlar mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi, ammo keyingi rivojlanish institutsional mustahkamlash, texnologik modernizatsiya va milliy tashabbuslarni tashkiliy darajada faol ilgari surishni talab qiladi. O'zbekiston uchun nafaqat mavjud imkoniyatlardan foydalanish, balki XXI asr muammolariga javob beradigan o'zaro hamkorlikning yangi vektorlarini shakllantirish ham muhimdir.

Yuqorida bildirilgan fikrlarga yakun yasab shuni aytish mumkinki, Shanxay hamkorlik tashkiloti (ShHT) O'zbekiston Respublikasining tashqi iqtisodiy va tashqi siyosat strategiyasini amalga oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Mamlakatning mazkur ko'p tomonlama tuzilmadagi ishtiroki milliy rivojlanishning asosiy maqsadlariga erishish, jumladan, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etish, eksport mahsulotlarini diversifikatsiya qilish, barqaror transport yo'laklarini shakllantirish, inson kapitalini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Rivojlanayotgan mintaqaviy integratsiya va global muammolar sharoitida ShHT nafaqat siyosiy muloqot maydoni, balki Yevrosiyo makonida amaliy hamkorlik mexanizmi vazifasini ham bajaradi.

Erishilgan natijalarga qaramay, O'zbekistonning ShHTdagi ishtiroki salohiyati to'liq amalga oshirilmayapti. Bunga bir qator ichki va tashqi omillar, jumladan, institutsional imkoniyatlarning cheklanganligi, infratuzilma taqchilligi, savdo-iqtisodiy hamkorlikdagi to'siqlar sabab bo'lmoqda. Bundan tashqari, a'zo davlatlar iqtisodiy modellarning heterojenligi va Tashkilotning yetakchi ishtirokchilari o'rtasidagi raqobat kelishilgan yechimlarni ishlab chiqishni qiyinlashtirishi mumkin.

ShHTda ishtirok etish samaradorligini oshirish uchun O'zbekiston o'z tashabbuslarini, ayniqsa, mamlakat qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan sohalarda – logistika, agrosanoat kompleksi, qayta tiklanadigan energiya manbalari va gumanitar hamkorlikni faollashtirishi maqsadga muvofiqdir. Yana bir muhim yo'nalish – me'yoriy-huquqiy bazani uyg'unlashtirish, tarifsiz to'siqlarni bartaraf etish, savdo va sarmoyaviy jarayonlarni raqamlashtirish, qo'shma ilmiy-ma'rifiy loyihalarni ishlab chiqish. Gumanitar hamkorlikni kuchaytirish madaniy va intellektual aloqalarni mustahkamlash, mamlakatning xalqaro obro'sini oshirish va mintaqadagi "yumshoq kuch"ni mustahkamlash imkonini beradi. Shunday qilib, ShHT O'zbekistonga mintaqaviy hamkorlikni chuqurlashtirish, barqaror iqtisodiy o'sish va aholi farovonligini oshirish uchun noyob imkoniyatni taqdim etadi. Ushbu salohiyatni ro'yobga chiqarish O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining zamonaviy ustuvor yo'nalishlariga mos keladigan strategik rejalashtirish, institutsional moslashuvchanlik va innovatsion yondashuvlarga tayyor bo'lishni talab qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Нуриббетов Р. Роль ШОС в современных международных отношениях: взгляд из Узбекистана. — [Официальный сайт ШОС](#).
2. Рахимов М. А., Рахимов С. А. Ключевые сферы взаимодействия Узбекистана с СНГ и ШОС // Постсоветские исследования. — 2023. — Т. 3, № 6. — С. 300–314.
3. Межевич Н. М., Шевчук Н. В., Сенник Н. М., Шухун Го. ШОС и стратегические цели развития Республики Узбекистан // Управленческое консультирование. — 2022.
4. Министерство иностранных дел Республики Узбекистан. Национальная стратегия «Развитие ради общих целей». — Ташкент, 2021.
5. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Внешняя торговля Узбекистана со странами ШОС: аналитический обзор. — Ташкент, 2023.
6. Шанхайская организация сотрудничества. Устав и ключевые соглашения. — Пекин, 2018.
7. Asian Development Bank. Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) Program: Uzbekistan Country Report. — Manila, 2022.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF THE MARKETING SYSTEM IN INCREASING THE COMPETITIVENESS OF LOCAL ENTERPRISES

Yadiyarova Shahnoza

Senior Lecturer, Department of Agroecconomics,

Tashkent State Agrarian University,

Tashkent, Uzbekistan

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8904-9773>

Email: Yadiyarovashaxnoza@gmail.com

Abstract. In the context of globalization and increasing competition, the competitiveness of local enterprises has become one of the key determinants of sustainable economic growth. This study examines the role of the marketing system in strengthening the market position of local businesses, with a particular focus on its strategic functions and modern applications. Marketing is no longer limited to promoting goods and services; rather, it serves as a comprehensive mechanism that identifies consumer needs, shapes demand, builds brand loyalty, and ensures long-term business sustainability.

Keywords: marketing system, competitiveness, local enterprises, digital marketing, brand management, consumer loyalty.

MARKETING TIZIMINING MAHALLIY KORXONALAR RAQOBAT BARDOSHLIGINI OSHIRISHDAGI O'RNI

Yadiyarova Shahnoza

Toshkent Davlat agrar universiteti,

Agroiqtisodiyot kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Globallashuv va raqobat kuchayib borayotgan sharoitda mahalliy korxonalarning raqobatbardoshligi barqaror iqtisodiy o'sishning asosiy omillaridan biriga aylandi. Ushbu tadqiqotda marketing tizimining mahalliy korxonalarning bozordagi mavqeini mustahkamlashdagi o'rni, uning strategik vazifalari va qo'llashning zamonaviy usullariga alohida e'tibor qaratiladi. Marketing endi tovarlar va xizmatlarni ilgari surish bilan cheklanmaydi; u iste'molchilar ehtiyojlarini aniqlaydigan, talabni keltirib chiqaradigan, brendga sodiqlikni rivojlantiruvchi va uzoq muddatli biznes barqarorligini ta'minlaydigan keng qamrovli mexanizm bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: marketing tizimi, raqobatbardoshlik, mahalliy biznes, raqamli marketing, brend boshqaruvi, iste'molchilarning sodiqligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N21>

Introduction. In the era of globalization and rapid technological development, competition among enterprises has intensified, making competitiveness a decisive factor for business survival and growth. For local enterprises, which often face constraints in terms of financial resources, technological capabilities, and access to international markets, the ability to compete effectively is both a challenge and a necessity. Within this context, marketing has evolved into a strategic discipline that extends far beyond traditional sales promotion. It

encompasses the systematic study of consumer needs, market dynamics, and competitive forces, while simultaneously providing enterprises with tools to shape demand, build strong brands, and establish long-term customer relationships [1].

The importance of marketing for local enterprises lies in its multidimensional contribution to competitiveness. First, marketing facilitates a deep understanding of consumer behavior. In today's market, consumer preferences are constantly shifting due to factors such as globalization, digitalization, and cultural diversification. By applying marketing research and analytics, enterprises are able to predict these shifts, align their product offerings accordingly, and avoid mismatches between supply and demand. This is particularly crucial for local enterprises that operate in niche markets or rely heavily on consumer loyalty.

Second, marketing serves as a bridge between production and consumption. Many local enterprises possess high-quality products or services but struggle to position them effectively in the marketplace. Without a coherent marketing strategy, even superior products may fail to attract attention or secure a sustainable customer base. Strategic marketing enables these enterprises to communicate their value proposition, differentiate themselves from competitors, and ultimately enhance their visibility in both domestic and international markets.

Third, modern marketing emphasizes the integration of digital tools and technologies. The digital economy has reshaped the way businesses and consumers interact, creating new opportunities for cost-effective promotion, direct communication, and online sales. Tools such as social media marketing, search engine optimization (SEO), e-commerce platforms, and customer relationship management (CRM) systems provide local enterprises with affordable yet powerful means of reaching wider audiences. For small and medium-sized enterprises (SMEs), which form the backbone of many local economies, digital marketing has proven to be a cost-efficient strategy for expanding customer bases and increasing competitiveness [2].

Another important aspect is brand management. In an increasingly saturated market, brand reputation and image have become critical determinants of success. A strong brand not only enhances consumer trust but also fosters customer loyalty, which is essential for long-term competitiveness. Local enterprises, by leveraging their unique cultural and regional identity, can create brands that resonate with both domestic and foreign consumers. For instance, products that emphasize authenticity, sustainability, or local traditions can achieve significant differentiation and market appeal when supported by effective branding strategies.

At the same time, marketing contributes to competitiveness by encouraging innovation. Through continuous monitoring of market trends, enterprises identify emerging needs and adapt their offerings accordingly. This innovation-driven approach not only secures customer satisfaction but also positions local enterprises as proactive players in the competitive landscape. In many cases, the feedback loop established by marketing research guides enterprises in product development, service improvement, and the adoption of modern business practices.

Despite these opportunities, local enterprises often face barriers to fully implementing effective marketing systems. Limited financial investment in marketing, a shortage of qualified marketing professionals, and insufficient awareness of modern marketing practices hinder their ability to compete on equal terms with larger or multinational firms. Moreover, marketing is sometimes perceived as a secondary function, rather than a central component of corporate

strategy. Such misconceptions reduce the effectiveness of marketing initiatives and prevent enterprises from achieving their full competitive potential.

In summary, marketing is a vital determinant of competitiveness for local enterprises. It integrates market analysis, consumer insights, digital technologies, and brand management into a cohesive system that empowers businesses to survive and grow in highly competitive environments. By investing in marketing and aligning it with broader strategic objectives, local enterprises can overcome resource limitations, strengthen their market presence, and achieve sustainable growth. This paper, therefore, aims to analyze the role of the marketing system in enhancing the competitiveness of local enterprises, highlighting both its potential benefits and the challenges that must be addressed for its effective implementation.

Methods and materials. The methodological framework of this study is designed to explore the role of marketing systems in enhancing the competitiveness of local enterprises. To achieve a comprehensive and systematic understanding, both qualitative and quantitative research methods were employed. This dual approach ensures not only the analysis of numerical indicators related to competitiveness but also the exploration of subjective managerial insights, market perceptions, and consumer preferences.

Research Design

The research is structured as a descriptive and exploratory study, aiming to identify the marketing practices that local enterprises adopt and to evaluate their impact on overall competitiveness. A mixed-method design was selected because it allows for triangulation of data and greater validity of results. The descriptive aspect focuses on documenting marketing strategies applied in local enterprises, while the exploratory aspect investigates causal links between marketing systems and competitive advantage.

Data Collection Methods

Two primary sources of data were used:

1. **Primary Data:** Collected through structured questionnaires and semi-structured interviews with local enterprise managers and marketing specialists. The questionnaire was distributed to 120 enterprises across various sectors, including manufacturing, agriculture, retail, and services. The interviews provided qualitative insights into strategic decisions, marketing innovations, and barriers faced in implementing marketing systems.
2. **Secondary Data:** Gathered from published statistical reports, academic articles, government publications, and industry surveys related to local enterprise development and marketing practices. Reports from the State Statistics Committee of Uzbekistan, the Chamber of Commerce, and international organizations such as the World Bank were also utilized.

Sampling Technique

A purposive sampling method was employed to select enterprises that differ in size (small, medium, and large) and industry orientation. This heterogeneity in the sample ensured that findings could capture diverse perspectives on marketing practices and competitiveness. Out of the 120 enterprises targeted, 97 provided complete responses, resulting in a response rate of 81%, which is considered statistically reliable for social science research.

Data Analysis Techniques

The data were analyzed using both quantitative and qualitative approaches:

- **Quantitative Analysis:** Statistical methods such as correlation analysis, regression modeling, and frequency distributions were applied to examine the relationship between marketing practices (e.g., digital marketing, branding, customer relationship management) and indicators of competitiveness (e.g., sales growth, market share, profitability).
- **Qualitative Analysis:** Thematic coding was used to analyze interview transcripts, allowing researchers to identify recurring themes such as barriers to adopting digital marketing, lack of skilled personnel, and the role of government support programs in enhancing competitiveness.

Software tools such as SPSS and NVivo were used to facilitate rigorous analysis.

Materials and Conceptual Framework

The conceptual framework is based on Porter's Competitive Advantage Theory (1985), which suggests that firms achieve sustainable competitiveness by creating value for customers through cost leadership, differentiation, and focus strategies. This framework was adapted to evaluate how marketing systems—such as market segmentation, product differentiation, digital advertising, and relationship marketing—contribute to enhancing competitive advantage in local contexts. As Armstrong and Cunningham (2018) emphasize, a systematic marketing system enables firms to strengthen customer loyalty and to achieve long-term differentiation in increasingly dynamic markets[3].

Additionally, materials used include structured survey instruments, interview guides, and secondary datasets from government and institutional sources. The study also relied on contemporary marketing frameworks, including the 4Ps model (Product, Price, Place, Promotion) and its extended forms (7Ps), to assess the extent to which local enterprises adopt systematic marketing approaches.

Validity and Reliability

To ensure the validity of findings, pilot testing of the survey instrument was conducted with 10 enterprises before the final distribution. Feedback from this pilot test led to modifications in wording and scaling to improve clarity. Reliability was tested using Cronbach's alpha coefficient, which yielded a score of 0.82, indicating strong internal consistency of the questionnaire items.

Ethical Considerations

All participants were informed about the purpose of the study and assured that their responses would remain confidential. Informed consent was obtained before interviews, and enterprises were given the option to withdraw at any stage of participation.

Limitations of Methods

Although the mixed-method approach strengthens the research, some limitations must be acknowledged. First, the study was geographically limited to selected regions, which may not fully represent the national business environment. Second, reliance on self-reported data could introduce bias, as managers might overstate the effectiveness of their marketing practices. As Bryman (2016) argues, social research is inevitably influenced by contextual and methodological constraints, and acknowledging these limitations increases the transparency and credibility of findings[4].

Results. This study examined the role of marketing systems in enhancing the competitiveness of local enterprises. The findings, derived from both survey questionnaires

(n=97) and semi-structured interviews with managers, reveal significant relationships between the adoption of marketing practices and key performance indicators such as sales growth, market share, and profitability. The results are presented under four major themes: adoption of marketing strategies, impact of digital marketing, brand development, and comparative industry outcomes.

Adoption of Marketing Strategies

Survey results indicate that local enterprises vary in their adoption of marketing practices. Manufacturing and service sectors demonstrated higher levels of systematic marketing, whereas agricultural enterprises relied more on traditional approaches such as personal networks and word-of-mouth promotion. As Barney (1991) suggests, a firm's ability to develop and deploy unique resources—including marketing capabilities—is critical to sustaining competitive advantage[5].

Table 1: Adoption Levels of Core Marketing Practices (n=97)

Marketing Practice	High Adoption (%)	Moderate Adoption (%)	Low Adoption (%)
Market Segmentation	45	33	22
Product Differentiation	50	30	20
Branding Strategies	40	42	18
Customer Relationship Management	55	28	17
Digital Marketing Tools	38	37	25

The data reveal that while enterprises recognize the importance of customer relationship management (CRM) and product differentiation, digital marketing adoption remains uneven. This aligns with Hunt and Morgan (1995), who argue that marketing capabilities are central resources that influence a firm's competitive positioning[6].

Impact of Marketing on Business Performance

Quantitative analysis using correlation and regression techniques indicates strong positive relationships between marketing practices and business performance indicators. Enterprises that applied branding and CRM strategies extensively recorded higher sales growth and profitability. The correlations between marketing strategy adoption and performance metrics are summarized in Table 2.

Table 2: Correlation Between Marketing Practices and Performance Metrics

Marketing Strategy	Sales Growth (r)	Profitability (r)	Market Share (r)
Branding	0.63	0.59	0.66
Digital Marketing	0.57	0.52	0.55
CRM	0.70	0.65	0.72
Product Differentiation	0.60	0.56	0.58

Marketing Strategy	Sales Growth (r)	Profitability (r)	Market Share (r)
Market Segmentation	0.54	0.50	0.53

These results confirm that marketing systems, particularly CRM and branding, are significant predictors of enterprise competitiveness. This supports Day's (1994) assertion that market-driven capabilities enable firms to respond effectively to customer needs and outperform competitors[7].

Digital Marketing Adoption

Interviews highlighted that digital marketing is perceived as both an opportunity and a challenge. Enterprises with limited technological infrastructure or lack of skilled personnel reported difficulties in implementing online campaigns. Conversely, younger entrepreneurs in retail and service sectors leveraged social media platforms, search engine optimization, and online advertisements to expand their market reach.

Morgan, Vorhies, and Mason (2009) emphasize that the development of marketing capabilities, including digital competencies, is crucial for enhancing firm performance. The present study confirms this perspective, showing that digital marketing tools contributed to increased customer engagement and higher sales for enterprises that effectively integrated them into their marketing system[8].

Brand Development and Customer Loyalty

The study also finds that brand building is critical to sustaining competitive advantage. Enterprises that invested in clear brand messaging, visual identity, and quality assurance reported stronger customer loyalty and higher repeat purchase rates. Brand equity, as Porter (1990) notes, provides a mechanism through which firms differentiate themselves and create barriers to imitation by competitors[9].

Managers reported that focusing on local cultural identity and product quality enhanced brand recognition and facilitated entry into regional markets. This illustrates the connection between marketing practices and strategic resource utilization, supporting Barney's (1991) resource-based view.

Comparative Industry Analysis

The research further identified differences across industries. Manufacturing firms with structured marketing systems, including digital platforms and branding strategies, showed the highest growth rates. Retail enterprises benefited from combining traditional marketing with digital outreach, whereas agricultural firms lagged due to limited adoption of systematic marketing.

Interviews suggested that enterprises that integrated both traditional and digital marketing approaches achieved better market visibility and higher consumer satisfaction. This confirms Hunt and Morgan's (1995) claim that competitive advantage emerges from effectively mobilizing firm resources and market intelligence.

Summary of Findings

In summary, the results indicate:

1. Systematic adoption of marketing strategies, particularly branding and CRM, positively correlates with sales growth, profitability, and market share.
2. Digital marketing adoption is uneven, yet it provides substantial benefits where implemented effectively.

3. Brand development strengthens customer loyalty and contributes to long-term competitiveness.
4. Industry-specific factors influence the effectiveness of marketing practices, with manufacturing and retail sectors outperforming agriculture in terms of marketing-driven performance.
5. Strategic integration of traditional and digital marketing maximizes competitive advantage.

Overall, the findings demonstrate that marketing systems are essential capabilities that enhance the performance and sustainability of local enterprises. The combination of qualitative and quantitative results supports the view that marketing is both a functional and strategic resource critical to maintaining competitiveness.

Discussion. The results of this study highlight the significant role of marketing systems in enhancing the competitiveness of local enterprises. The analysis indicates that enterprises that systematically adopt branding, customer relationship management (CRM), and digital marketing strategies achieve higher sales growth, market share, and profitability compared to those relying solely on traditional marketing methods. This finding is consistent with the resource-based view, which argues that effective deployment of firm resources, including marketing capabilities, is critical for sustaining competitive advantage (Barney, 1991).

Moreover, the uneven adoption of digital marketing tools suggests that while local enterprises are aware of modern marketing trends, structural and skill-related barriers limit full utilization. Interviews revealed that enterprises with access to technology and marketing expertise could better engage customers online and expand their market reach, confirming Morgan, Vorhies, and Mason's (2009) assertion that the development of marketing capabilities is positively associated with firm performance.

The comparative industry analysis demonstrates that manufacturing and retail sectors benefit most from integrated marketing systems, while agricultural enterprises lag due to reliance on informal promotion methods. This indicates that industry-specific factors influence how marketing strategies translate into competitive outcomes. Additionally, the qualitative findings show that combining traditional and digital approaches enhances customer loyalty and brand recognition, which are crucial for long-term sustainability.

Overall, the discussion suggests that marketing systems are not merely operational tools but strategic assets that enable enterprises to differentiate themselves, create value for customers, and respond effectively to competitive pressures. Local firms that strategically invest in marketing capabilities are better positioned to compete in dynamic markets, reinforcing the importance of continuous skill development, technological adoption, and innovation in marketing practices.

Conclusion. This study has demonstrated that marketing systems play a pivotal role in enhancing the competitiveness of local enterprises. The analysis of both quantitative and qualitative data indicates that enterprises that systematically implement marketing strategies—including branding, customer relationship management (CRM), product differentiation, and digital marketing—achieve higher levels of sales growth, market share, and profitability. The results underscore that marketing is not only an operational function but also a strategic resource that contributes directly to sustainable competitive advantage.

Furthermore, the findings highlight the uneven adoption of digital marketing tools among local enterprises, with manufacturing and retail sectors leading in implementation, while agricultural enterprises remain less engaged due to infrastructure and skill constraints. The study also emphasizes that combining traditional marketing techniques with modern digital approaches strengthens customer loyalty, enhances brand recognition, and improves overall business performance.

In conclusion, local enterprises seeking to enhance competitiveness should invest strategically in developing marketing capabilities, integrating digital technologies, and fostering skilled personnel. By doing so, they can create differentiated value for customers, respond effectively to competitive pressures, and achieve long-term sustainability in dynamic market environments. Future research could explore the impact of specific digital marketing innovations and cross-industry comparisons to further understand the mechanisms through which marketing systems influence competitiveness.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Armstrong, G., & Cunningham, M. H. (2018). *Principles of marketing*. Pearson Education.
2. Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99–120. <https://doi.org/10.1177/014920639101700108>
3. Bryman, A. (2016). *Social research methods* (5th ed.). Oxford University Press.
4. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2019). *Digital marketing*. Pearson Education.
5. Day, G. S. (1994). The capabilities of market-driven organizations. *Journal of Marketing*, 58(4), 37–52. <https://doi.org/10.1177/002224299405800403>
6. Hunt, S. D., & Morgan, R. M. (1995). The comparative advantage theory of competition. *Journal of Marketing*, 59(2), 1–15. <https://doi.org/10.1177/002224299505900201>
7. Kotler, P., & Armstrong, G. (2018). *Principles of marketing*. Pearson Education.
8. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing management* (15th ed.). Pearson Education.
9. Morgan, N. A., Vorhies, D. W., & Mason, C. H. (2009). Market orientation, marketing capabilities, and firm performance. *Strategic Management Journal*, 30(8), 909–920. <https://doi.org/10.1002/smj.764>
10. Porter, M. E. (1990). *The competitive advantage of nations*. Free Press.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

SCIENTIFIC VIEWS TO THE CONCEPT OF FINANCIAL RESOURCES

Nurmurodov Kamoliddin

Researcher, Samarkand Institute of Economics and Service

Head of Sector, Center for Economic Research and Reform

Abstract. The article examines the meaning and essence of the term "finance" and "financial resources", their formation and use in enterprises in the context of innovative economic development. Fundamental research by local and foreign scientists on the formation and use of financial resources of enterprises is covered.

Keywords: financial resources, financial condition, financial relations, cash flow, financial potential, formation and use of financial resources.

НАУЧНЫЕ ВЗГЛЯДЫ К ПОНЯТИЮ ФИНАНСОВЫЕ РЕСУРСЫ

Нурмуродов Камолиддин Пирмаматович

соискатель, Самаркандский институт экономики и сервиса,

заведующей сектора, Центр экономических исследований и реформ

ORCID: <http://orcid.org/0009-0006-1062-8426>

E-mail: k_nurmurodov@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается значение и сущность термина "финансы" и "финансовые ресурсы", их формирование и использование на предприятиях в условиях инновационного развития экономики. Освещены фундаментальные исследования местных и зарубежных ученых по вопросам формирования и использования финансовых ресурсов предприятий.

Ключевые слова: финансовые ресурсы, финансовое состояние, финансовые отношения, денежный поток, финансовый потенциал, формирование и использование финансовых ресурсов.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N22>

Введение. Обращаясь к мировой экономической литературы прошлого и настоящего, мы видим большое **различие в толкование термина «финансовые ресурсы»**. В научных взглядах наблюдается ограниченность суждений в научной и публицистической литературе на **сущность отличий этих понятий друг от друга**.

В настоящее время актуален поиск должных путей по формированию финансовых ресурсов предприятий. С этой точки зрения, **механизм формирования финансовых ресурсов предприятий** как один из наиболее эффективных инструментов осуществления результативной финансовой политики в рассматриваемой сфере экономики. На наш взгляд, финансовый механизм формирования финансовых ресурсов в целом тесно связан с регулированием источников формирования финансовых ресурсов.

Анализ состояния изучения и обсуждение проблемы. Одно из предпосылок успешного развития предприятий, обеспечения равных условий хозяйствования. Отсюда вывод, в современный период изучение финансовой литературы, а также

исследований в области финансовых ресурсов дает основание считать **проблему недостаточно изученной как в теоретическом, так и прикладном аспекте**. В условиях недостаточности у предприятий финансовых ресурсов возникают все новые, не менее сложные проблемы, как в теории, так и практике финансов, особенно в области финансов перерабатывающих предприятий.

Вместе с тем, на основе дальнейшего исследования проблем формирования финансовых ресурсов имеется **потребность расширить изучение на конкретном уровне в условиях инновационной модели хозяйствования**.

Широкий спектр научных рекомендаций на эту тему **не раскрывает данную тематику**, и имеются **нерешенные проблемы**, которые не имеют однозначных решений из-за текущей глобализации, рыночной нестабильности, повышения рисков и жесткой конкуренции. Они требуют дальнейших исследований и выработки новых методов определения оптимальных источников финансирования.

Отсюда вывод, авторы упоминают выше не сочли возможным применять термин и формирование денежных ресурсов, а это свидетельствует об **отсутствии полного и точного его определения**.

На сегодняшний день среди отечественных авторов все большее распространение получает зарубежный подход и специфика формирования финансовых ресурсов. Зарубежные авторы рассматривают понятие изучаемого объекта достаточно ограничено.

Большинство источников не дают ему конкретного определения, а используя термин **“финансы”** или **“денежный поток”**, к нему обычно добавлены уточняющие ответы, но не имеющие научной нагрузки, ибо указывающее на конкретный сегмент (*компонент*), то есть источников формирования финансов, обуславливающий на локализацию общего понятия **“финансовые ресурсы”**. Их взгляды дают понимание финансовые ресурсы, чем на понятие **“финансы”**.

Итак, динамичное развитие механизмов регулирований формирований финансовых ресурсов, обуславливает необходимость научного обоснования категорий **“финансовые ресурсы”** во взаимосвязи с теорией и практикой финансовых отношений с целью определения развития результативности формирования финансовых ресурсов (*см. табл.1*).

Исходя из вышеизложенного мы считаем, что **“финансы”** – это денежные отношения, с помощью которых создаются финансовые ресурсы, то есть денежные фонды.

Как следует из приведенной таблицы 1, экономические взгляды экономистов в области определения **“финансовые ресурсы” расходятся**. Несмотря на это, отдельные проблемам финансовых ресурсов предприятий посвящено недостаточно исследований и тем более проблемы их формирования в контексте инновационной экономики Узбекистана. То есть остаются открытым фундаментальное исследование в контексте определения финансовых ресурсов.

На наш взгляд **исследование методов формирования финансовых ресурсов** позволит внести некоторые дополнения в их определение с учетом инновационных основ хозяйствования.

Более подробно изучив научные подходы экономистов по отношению к определению мы сочли необходимым дать **своё определение финансовым ресурсам предприятий с учетом инновационного развития** его деятельности.

Итак, **“финансовые ресурсы предприятий”** – это денежные средства, образуемые в виде выручки от расширения продукции (*товаров, услуг*), часть которых подлежит к распределению согласно установленных государством обязательных платежей, а часть в остается в распоряжение предприятия для удовлетворения собственных нужд в целях расширения инновационной деятельности”.

При этом не менее важным встречается вопрос, который необходимо решать в качестве методологической предпосылки при рассмотрении понятия финансовых ресурсов, является обоснование критерия на основе которого можно было бы дать научно-обоснованную формулировку финансовых ресурсов.

Таблица1

Научные взгляды экономистов к категории “финансовые ресурсы предприятий”

п/н	Определение термина “финансовые ресурсы”	Автор научного труда
1	Финансовые ресурсы – совокупность целевых фондов денежных средств.... предприятий. Главным условием роста финансовых ресурсов является увеличение национального дохода. Финансовые ресурсы страны отражаются в сводном финансовом балансе Они включают ресурсы государственной бюджетной системы, внебюджетных правительственных фондов, инвестиций различных форм собственности (<i>амортизацию и прибыль, оставшейся в распоряжении</i>).	Дробозина Л.А. Финансы: Под редакцией проф. чл.-корр. РАЕН Л.А. Дробозиной. Юнити. – М. – 1999. С. 16. (523 с.).
2	Комплексный характер формирования управленческих решений, которые оказывают прямое или косвенное воздействие на только на финансовые ресурсы, но и на конечный финансовый результат.	Бочаров В.В. Финансовое моделирование. Учебное пособие для вузов. – СПб. Питер (Санкт Петербург). 2000. – С.31-38. (208 с.)
3	Финансовые ресурсы – это совокупность всех денежных средств и других финансовых активов, которыми располагает государство, хозяйствующие субъекты и население для покрытия своих затрат. Далее им описывается различие централизованных и децентрализованных ресурсов. Отмечается, что финансовые ресурсы хозяйствующих субъектов формируется за счет денежных взносов собственников в уставной капитал, а в дальнейшем собственные финансовые ресурсы предприятий увеличиваются за счет источников (<i>прибыли, амортизации от продажи имущества, проценты, дивиденды</i>)	Лупей Н.А. Финансы организаций (предприятий) : краткий курс. – 1-е издание – М. – Издательство “Торговая корпорация “Дашков и К”, 2008 – С. 10-12 (258 с.)
4	Финансовые ресурсы – это фонды денежных средств, находящихся в распоряжении государства, хозяйствующих субъектов и населения, образуемые в процессе распределения и перераспределения части стоимости ВВП, главным образом чистого дохода в денежной форме и предназначенная для обеспечения расширенного воспроизводства и общегосударственных потребностей.	Заяц Н.Е., Фисенко М.К., Бондаров Т.Е. и др. Теория финансов: Учебное пособие. - 2-е издание, стереотипное. – Минск: Вышэйшая школа, 1998. – С. 39-40. (368 с.)
5	Финансовое составляющее хозяйствующего субъекта – это характеристика его платежеспособности, кредитоспособности, использования финансовых ресурсов и капитала, выполнение обязательств перед государством, хозяйствующими субъектами, кредиторами.	Балабанов А.И., Балабанов И.Т. Финансы. – Санкт Петербург: Издательство “Питер”, 2000, С. 26 (192 с.)

п/н	Определение термина “финансовые ресурсы”	Автор научного труда
6	Финансовые ресурсы формируются у субъектов хозяйствования и государства за счет различных видов денежных расходов, отчислений и поступлений.	Купцов М.М. Финансы: Учебное пособие. – 3-е издание – М. Издательство РИОР, 2006, С. 12 (113 с.)
7	Она обходит определение финансовых ресурсов, а лишь отводит внимание на “эффективное использование финансовых ресурсов возможно лишь на основе активной финансовой политики”.	Ковалева А.М. Финансы. Учебное пособие / Под редакцией А.М.Ковалевой – 5-е издание переработанное. – М. “Финансы и статистика”, 2006. – С.32-35 (416 с.)
8	Финансовые ресурсы – это все источники денежных средств, аккумулируемые организацией для формирования необходимых ей активов в целях осуществления всех видов деятельности, как за счет собственных доходов, компенсаций и капитала, так и за счет различного вида поступлений	Романовский М.В., Врублевская О.В. и др. Финансы: Учебное пособие. 2-е издание переработанное. – М.: Издательство Юрайт, 2009. – С.361 (с. 462)
9	Финансовые ресурсы можно рассматривать как ресурсы, представленные в активе баланса – долгосрочные материальные, нематериальные и финансовые активы, производственные запасы, дебиторская задолженность, денежные средства и их эквиваленты. Естественно, в их определениях, категория финансовые ресурсы не рассматривается как материально-вещественном содержании, а о денежных средствах, вложенных в различные виды активов, и их соотношении. Обычно авторы ассоциируются	Белозёров С.А., Иванов В.В., Ковалев В.В. Финансы в вопросах и ответах: Учебное пособие / С.А.Белозёров и др., под редакцией В.В.Иванова, В.В.Ковалева. – М.: ТК Велби, издательство Проспект, 2007. – С. 99 (272 с.)
10	Распределение (перераспределение) стоимости ВВП сопровождается движением денежных средств, принимающих формы финансовых ресурсов. Финансовые ресурсы образуются у субъектов из выручки от продажи товаров (работ, услуг), а у государства за счет налогов и сборов, взимаемых с юридических лиц и граждан в бесспорном порядке. Выделение существенных признаков финансов позволяют им дать следующее определение “финансы выражают систему денежных отношений, регулируемых государством в целях формирования фондов финансовых ресурсов для удовлетворения различных общественных потребностей”. На наш взгляд, подобное определение является более общим, характеризующим финансы как стоимостную категорию. Однако, что выражает финансовые ресурсы, то ответа нет.	Бочаров В.В. Леонтьев В.Б. Корпоративные финансы. – Санкт Петербург: Питер, 2002. – С. 12-13 (544 с.)

Экономисты при формулировке определения финансовые ресурсы отходят от тех его компонентов, являющейся обязательным при обоснованных социально-экономической реалии определения понятия финансовые ресурсы (см. табл.1).

Например, Л.А.Дробозина рассматривая **финансовые ресурсы** дает как бы своеобразное определение в контексте совокупности целевых фондов денежных средств предприятий. На наш взгляд, финансовые ресурсы само по себе не определяет сущность финансов, не раскрывает их внутреннего содержания и общественного назначения. Как известно, финансовая наука изучает не ресурсы как таковой, а общественное отношение, возникающее на основе образования, распределения и использования ресурсов. Однако, Л.А. Дробозина исследует закономерности развития финансовых отношений [1; 16 - с.].

В.В. Бочаров основной упор делает не на денежно-финансовые ресурсы, а лишь на конечные результаты, то есть делается косвенная попытка **косвенного формирования**

финансовых ресурсов [2; 31-38 - с.]. В соответствии с этой ключевой целью и сформировалось ряд принципиальных положений характерных для формирования и управления компонентов денежных средств, способствующих формирования финансовых ресурсов, необходимых для функционирования предприятий. Отсюда следует, что В.В. Бочаровым делается попытка косвенного формирования финансовых ресурсов, отодвинув сущности аспектов этой категории [10; 12-13 - с.].

Н.А. Лупей отличает, что понятие **“финансы”** и **“финансовые ресурсы”** не тождественны, хотя часто употребляются как синонимы. Он справедливо дает определение на финансы. То есть **“финансы”** – это совокупность экономических отношений, связанных с образованием и использованием фондов денежных средств. И тем самым отодвигает определение **“не финансы”** от определения **“не финансовые ресурсы”** [3; 10-12 - с.].

Наряду с этим, во всех определениях термина **“финансовые ресурсы”** экономистами отталкиваются в определение финансовых ресурсов от совокупности общественного продукта вряд ли правомерно, ибо он не является единственным источником финансовых ресурсов. Не следует не учесть и то, что финансовые ресурсы формируются в результате сложного процесса распределения денежной формы созданной стоимости, выделение на этой основе определенных форм доходов.

Поэтому, не выбор в качестве критерия определения финансовых ресурсов как части совокупного ВВП, на наш взгляд можно привести к уменьшению их объема, не даст возможности раскрыть социально-экономической сущности финансовые ресурсы, то есть имеющего сложного состава этого понятия.

Сегодня нет практически прозрачного определения как на понятие **“финансовые ресурсы”**, так и на материи его расчета. Необходимость, в частности такой материи отмечают Н.Е. Заяц, М.К.Фисенок, Т.Е.Бондарь и другие, связано с определением оптимальной структуры производства, сбалансированности материальных и финансовых ресурсов. Преуменьшение состава финансовых ресурсов сужает возможности воздействия финансов на результаты производства, произвольное расширение состава финансовых ресурсов ведет к излишнему увеличению инвестиционных программ, что может привести к структурной несбалансированности [4; 39-40 - с.].

А.М. Ковалёва тоже не продвигает вопросы **формирования финансовых ресурсов предприятия**. Она как бы отходит от этой категории и приходит к выводу, что и важнейшей стороной финансовой деятельности предприятий является формирование и использование различных денежных фондов. Через них осуществляется обеспечение хозяйственной деятельности необходимыми денежными средствами, а также расширенного воспроизводства, финансирование научно-технического процесса, освоение и внедрение новой техники, экономическое стимулирование, расчеты с бюджетом [7; 32-35 - с.].

Заключение и предложения. Изучив взгляды отечественных и зарубежных экономистов по формированию финансовых ресурсов предприятий можно сделать вывод о том, что сущность формирования финансовых ресурсов как экономическая категория заключается в осуществление научно-практического подхода в реализации инновационной продукции при формировании финансовых ресурсов.

Мы считаем, что **”финансовые ресурсы”** означают реальное движение денежных средств по текущей, финансовой и инвестиционной деятельности, поддерживающее прибыльность, ликвидность и платежеспособность, конкурентоспособность, отсутствию задолженности по всем финансовым обязательствам и повышающее его стоимость. Итак, высоколиквидные активы предприятий более способствуют росту финансовых ресурсов, а наличные денежные ресурсы хотя являются высоколиквидными не оказывает сильное воздействие на рост текущих финансовых ресурсов.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Л.А. Дробозина. Финансы: Под редакцией проф. чл.-корр. РАЕН. Юнити. – М. – 1999. С. 16. (523 с.).
2. Бочаров В.В. Финансовое моделирование. Учебное пособие для вузов. – СПб. Питер (Санкт Петербург). 2000. – С.31-38. (208 с.)
3. Лупей Н.А. Финансы организаций (предприятий) : краткий курс. – 1-е издание – М. – Издательство “Торговая корпорация “Дашков и К”, 2008 – С. 10-12 (258 с.)
4. Заяц Н.Е., Фисенко М.К., Бондаров Т.Е. и др. Теория финансов: Учебное пособие. - 2-е издание, стереотипное. – Минск: Вышэйшая школа, 1998. – С. 39-40. (368 с.)
5. Балабанов А.И., Балабанов И.Т. Финансы. – Санкт Петербург: Издательство “Питер”, 2000, С. 26 (192 с.)
6. Купцов М.М. Финансы: Учебное пособие. – 3-е издание – М. Издательство РИОР, 2006, С. 12 (113 с.)
7. Ковалева А.М. Финансы. Учебное пособие. 5-е изд. переработанное. – М. “Финансы и статистика”, 2006. – С.32-35 (416 с.)
8. Романовский М.В., Врублевская О.В. и др. Финансы: Учебное пособие. 2-е издание переработанное. – М.: Издательство Юрайт, 2009. – С.361 (с. 462).
9. Белозёров С.А., Иванов В.В., Ковалев В.В. Финансы в вопросах и ответах: Учебное пособие под редакцией В.В.Иванова, В.В.Ковалева. – М.: ТК Велби, изд. Проспект, 2007. – С. 99 (272 с.)
10. Бочаров В.В., Леонтьев В.Б. Корпоративные финансы. – Санкт Петербург: Питер, 2002. – С. 12-13 (544 с.)

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

FINANCING OF FORESTRY FROM BUDGETARY AND EXTRA-BUDGETARY SOURCES

Mamatkulova Mukhlisa Mamirzhanovna

researcher, TSUE

E-mail: zebo0608@mail.ru

Abstract. This article explores the role of budgetary and extra-budgetary funding in the financing of forestry in Uzbekistan. It analyzes the structure and efficiency of financial resources and highlights the benefits of diversifying funding sources through international practices. Emphasis is placed on the implementation of innovative financial instruments such as green bonds, carbon credits, and international grants. The paper also justifies the need to apply results-based budgeting approaches using KPI systems and the “value-for-money” concept in forestry financing strategies.

Keywords: forestry, financing, budget funds, extra-budgetary sources, carbon credits, green bonds, international grants, KPI.

O'RMON XO'JALIGINI MOLİYALASHTIRISHNING BYUDJET VA BYUDJETDAN TASHQARI MANBALAR HISOBIGA MOLİYALASHTIRILISHI

Mamatkulova Muxlisa Mamirjanovna

tadqiqotchi, TDIU

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston o'rmon xo'jaligini moliyalashtirishda byudjet va byudjetdan tashqari mablag'larining o'рни, ularning tarkibi hamda samaradorlik darajasi tahlil qilinadi. Jahon amaliyoti misolida moliyaviy resurslarni diversifikatsiya qilish, innovatsion moliyaviy instrumentlarni — yashil obligatsiyalar, uglerod kreditlari, xalqaro grantlar va xususiy sektor investitsiyalarini jalb etishning afzalliklari ko'rsatib beriladi. Shuningdek, byudjet mablag'larini natijadorlikka yo'naltirish, KPI tizimi, “value-for-money” yondashuvi asosida o'rmon xo'jaligini moliyalashtirish strategiyalarining dolzarbligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: o'rmon xo'jaligi, moliyalashtirish, byudjet mablag'lari, byudjetdan tashqari manbalar, uglerod kreditlari, yashil obligatsiyalar, xalqaro grantlar, KPI.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N23>

Kirish. O'zbekiston Respublikasi uchun ekologik barqarorlikni ta'minlash, iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlarini yumshatish hamda aholining sog'lom yashash muhitini yaratishdagi eng muhim yo'nalishlardan biri bu — o'rmon xo'jaligi tizimini rivojlantirish hisoblanadi. O'rmonlar nafaqat ekologik muvozanatni saqlab turuvchi asosiy omil, balki iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. So'nggi yillarda mamlakatda “Yashil makon” umumxalq loyihasi doirasida keng ko'lamli o'rmonchilik ishlari amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, ushbu tadbirlarning moliyaviy asoslarini mustahkamlash muhim masala bo'lib qolmoqda.

Davlat tomonidan ajratilayotgan byudjet mablag'lari o'rmon xo'jaligi sohasining bazaviy ehtiyojlarini qoplashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, 2021-yilda ushbu sohaga 255 mlrd so'm ajratilgan bo'lsa, 2024-yilda bu ko'rsatkich 426 mlrd so'mga yetdi. Bu o'sish ijobiy holat bo'lsa-

da, sohaning jadal rivojlanish sur'ati va iqlimiy xatarlar fonida moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish zarurati kuchaymoqda. Ayniqsa, byudjetdan tashqari manbalar — xususan, xalqaro grantlar, kreditlar, xususi sektor investitsiyalari, uglerod kreditlari va yashil obligatsiyalar kabi moliyaviy vositalar bugungi kunda strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Shu nuqtai nazardan, o'rmon xo'jaligini moliyalashtirishda davlat byudjeti va byudjetdan tashqari manbalar nisbatini tahlil qilish, ularning samaradorligini baholash, muqobil moliyaviy mexanizmlarni aniqlash va amaliyotga tatbiq etish muhim ilmiy-amaliy vazifa sifatida maydonga chiqmoqda. Bundan tashqari, moliyalashtirish mexanizmlarining ijtimoiy, ekologik va iqtisodiy jihatlardagi samaradorligini o'lchovchi indikatorlarni ishlab chiqish va ularni strategik rejalashtirishga integratsiya qilish dolzarb masala sanaladi.

Mazkur maqolada aynan shu jihatlar — O'zbekiston o'rmon xo'jaligini moliyalashtirishda davlat byudjeti va byudjetdan tashqari mablag'larning roli, ularning hozirgi holati, muammolari va rivojlantirish istiqbollari kompleks tahlil etiladi. Tahlillar xalqaro tajriba va milliy statistika asosida olib borilib, ilmiy asoslangan takliflar shakllantiriladi.

Adabiyotlar tahlili. O'rmon xo'jaligini moliyalashtirish masalasi ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tadqiqotlarida o'rganilgan bo'lib, unda moliyaviy resurslarning taqsimoti, ularning samaradorligi, davlat-xususi sheriklik modeli va ekologik moliya vositalarining roli asosiy e'tibor markazida bo'lgan.

Masalan, Rossiyada olib borilgan tadqiqotlarda moliyalashtirishda hududiy yondashuv va indikatorlar asosida baholash tizimi muhim o'rin egallaydi. Borovskaya M. Ye. ta'kidlashicha, "o'rmon xo'jaligini moliyalashtirishda har bir mintaqaning iqlimiy va iqtisodiy xususiyatlarini inobatga olgan holda byudjet xarajatlarini rejalashtirish zarur"[1]. Ivanovo viloyati misolida olib borilgan tadqiqotlarda esa moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilish, xususan byudjetdan tashqari manbalarni faollashtirish asosiy vazifa sifatida ko'rsatilgan.

Yevropa tajribasi, xususan, Chexiya Respublikasida o'rmon xo'jaligini moliyalashtirishda ko'p kanalli yondashuv qo'llanadi. Bu yondashuvda davlat byudjeti, ekologik fondlar, xususi investitsiyalar va xalqaro grantlar birgalikda ishlaydi. Chex olimlari ta'kidlashicha, "moliyalashtirish samaradorligi bevosita monitoring tizimi va KPI asosidagi baholash mexanizmlariga bog'liq"[2].

Finlyandiya tajribasida barqaror moliyalashtirish modeli asosida yashil obligatsiyalar, uglerod kreditlari va xususi sektor bilan hamkorlik kuchli rivojlangan. O'zbekistonda bu yo'nalishda dastlabki qadamlar tashlangan bo'lsa-da, huquqiy va institutsional asoslarni mustahkamlash zarur. Makashina O. V. va Talanova M. S. tomonidan qayd etilganidek, "mamlakat o'rmon xo'jaligini rivojlantirish uchun barqaror moliyaviy oqimlar va indikatorli boshqaruv tizimini joriy etishi zarur"[3].

O'zbekiston misolida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, mavjud davlat dasturlari — xususan, "Yashil makon" loyihasi keng miqyosda amalga oshirilayotgan bo'lsa-da, bu borada byudjetdan tashqari mablag'lar ulushi hali past darajada qolmoqda. KPMG (2022) global texnologik hisobotida esa ekologik sohalarda natijadorlik asosida moliyalashtirish tendensiyasi kuchayib borayotgani qayd etiladi [4].

Shuningdek, BMTning o'rmonlar bo'yicha forumi hisobotlarida xalqaro moliyalashtirish vositalari — yashil fondlar, GEF grantlari, iqlim bo'yicha ko'p tomonlama investitsiya mexanizmlari orqali o'rmon xo'jaligini moliyalashtirish tajribalari keltirilgan [5].

Uslubiyat. Tadqiqotda deskriptiv va solishtirma tahlil usullari qo'llanildi. Asosiy ma'lumotlar O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi, O'rmon xo'jaligi qo'mitasi, Davlat statistika qo'mitasi hamda xalqaro moliyaviy institutlarning ochiq hisobotlari asosida shakllantirildi. Yillik moliyaviy ajratmalar, grantlar, investitsiyalar hajmi va ularning maqsadli ishlatilish darajasi baholandi. Shuningdek, ilg'or xorijiy tajribalar bilan taqqoslash asosida model tahlili amalga oshirildi [6].

Natijalar. O'zbekiston Respublikasi o'rmon xo'jaligi sohasini moliyalashtirishda davlat byudjeti asosiy manba bo'lib qolmoqda. Biroq, so'nggi yillarda byudjetdan tashqari manbalarning nisbiy ulushi oshgani, xususan, xalqaro grantlar, homiylik mablag'lari va ijaraga berishdan tushgan tushumlar ahamiyat kasb etayotgani kuzatilmoqda. 2021–2024 yillar davomida moliyalashtirishning asosiy yo'nalishlari, mablag'lar hajmi va tarkibi bo'yicha tahlil o'tkazildi [7].

Ushbu tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat byudjeti mablag'lari asosan ish haqi, texnik ta'minot va ko'chat yetishtirish xarajatlariga yo'naltirilgan bo'lsa, byudjetdan tashqari mablag'lar, xususan, "Yashil makon" dasturi doirasida o'rmon fondini kengaytirishga, yangi texnologiyalar joriy etishga va ekologik monitoringga sarflanmoqda.

Quyidagi jadvalda 2021–2024-yillarda o'rmon xo'jaligini moliyalashtirishda byudjet va byudjetdan tashqari mablag'larning taqqoslamasi keltirilgan.

1-jadval.

2021–2024-yillarda O'zbekiston o'rmon xo'jaligini moliyalashtirish manbalari taqsimoti (mlrd so'mda)

Moliyalashtirish manbasi	2021	2022	2023	2024	O'sish sur'ati (2021–2024), %
Davlat byudjeti mablag'lari	223.1	266.4	295.6	312.0	+39.8
Byudjetdan tashqari mablag'lar	42.5	65.3	88.1	105.7	+148.5
Shundan:					
– xalqaro grantlar va loyihalar	15.2	23.0	34.7	41.5	+173.0
– davlat o'rmon fondi ijarasi	11.4	19.1	21.5	26.0	+127.2
– homiylik va xayriya mablag'lari	8.3	12.0	16.4	18.2	+119.3
– boshqa manbalar (AGTK, sponsor)	7.6	11.2	15.5	20.0	+163.2
Jami	265.6	331.7	383.7	417.7	+57.3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitobi.

Ushbu jadval tahlilidan ko'rinib turibdiki, byudjetdan tashqari moliyalashtirish manbalari yildan-yilga keskin o'smoqda. Agar 2021-yilda ularning umumiy ulushi jami moliyalashtirishning 16 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilda bu ko'rsatkich 25 foizga yetgan. Bu esa moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyalashayotganini ko'rsatadi [8].

Shuningdek, xalqaro moliyaviy institutlar tomonidan ajratilayotgan grant va kreditlarning samarali o'zlashtirilayotgani, "yashil moliya" vositalari orqali qo'shimcha resurslar jalb qilinayotganini kuzatish mumkin. Misol uchun, 2023–2024-yillarda BMT Taraqqiyot dasturi va Osiyo taraqqiyot banki tomonidan 12 mlrd so'mdan ortiq ekologik yo'naltirilgan mablag'lar jalb qilingan [9].

Shu boisdan, moliyalashtirish tizimini modernizatsiya qilish, natijadorlikka asoslangan yondashuvlarni joriy etish va mahalliy darajadagi ishtirokni kengaytirish orqali o'rmon xo'jaligining barqaror moliyalashtirilishini ta'minlash mumkin.

Munozara. O'zbekiston o'rmon xo'jaligini moliyalashtirishda mavjud amaliyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, moliyaviy manbalar strukturasida davlat byudjeti ustuvor o'rin

egallaydi. Bu esa byudjetga bo'lgan ortiqcha yuklamani yuzaga keltiradi va boshqa manbalar — jumladan, bozor mexanizmlariga asoslangan barqaror moliyaviy oqimlarning yetarli darajada shakllanmasligini anglatadi. Shuning uchun jahon amaliyotiga tayanib, O'zbekistonda ham diversifikatsiyalashgan, natijadorlikka asoslangan moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish muhimdir.

Xususan, xalqaro tajriba — Finlyandiya, Germaniya, Chexiya va boshqa mamlakatlar misolida — moliyalashtirish manbalarining kamida 35–50 foizi byudjetdan tashqari manbalar, jumladan, uglerod kreditlari, yashil obligatsiyalar, o'rmon xizmatlari daromadlari, xususiy investorlar va ekologik fondlar hissasiga to'g'ri kelishini ko'rsatmoqda (zarubezhnyy-opyt-finansirovaniya-lesnogo-hozyaystva.pdf).

O'zbekiston sharoitida esa bu ko'rsatkich 2024-yilda atigi 25,3 foizni tashkil etdi, bu esa byudjetga yuqori darajadagi qaramlikni anglatadi. Quyidagi jadvalda O'zbekiston va qator mamlakatlarda o'rmon xo'jaligini moliyalashtirish manbalarining tarkibiy nisbati solishtirma tahlil qilinadi.

2-jadval.

O'rmon xo'jaligini moliyalashtirish manbalari strukturasi xalqaro solishtirma tahlili (%)

Mamlakat	Davlat byudjeti (%)	Byudjetdan tashqari (%)	Asosiy byudjetdan tashqari manbalar
O'zbekiston (2024)	74.7	25.3	Grantlar, ijara, homiylik mablag'lari
Finlyandiya	48.0	52.0	O'rmon xizmatlari, sertifikatlash, xususiy fondlar
Germaniya	55.0	45.0	Yashil obligatsiyalar, kooperativlar
Chexiya	46.3	53.7	Ekologik subsidiyalar, turizm, ekologik to'lovlar
Kanada	40.0	60.0	Ekotizim xizmatlari, xalqaro bozorlar, ko'chat yetishtirish
Braziliya	62.5	37.5	Transchegaraviy grantlar, uglerod bozorlari

Manba: muallif tomonidan xalqaro hisobotlar (FAO, UNFF, OECD) asosida ishlab chiqilgan.

Yuqoridagi solishtirma tahlildan ko'rinib turibdiki, rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlar barqaror moliyalashtirishning muhim omili sifatida byudjetdan tashqari resurslarni faol safarbar etgan. O'zbekistonda ham bu yo'nalishda ijobiy harakatlar mavjud bo'lsa-da, tizimli va mexanizmlashtirilgan yondashuv hali yetarli emas. Masalan, uglerod kreditlari bozoriga kirish bo'yicha normativ-huquqiy baza hali to'liq shakllanmagan, yashil obligatsiyalar muomalasi boshlanmagan va xususiy sektor uchun kafolatlar tizimi cheklangan.

Shuningdek, davlat byudjeti mablag'larining sarflanishida samaradorlik monitoringi zaif, natijadorlikka asoslangan moliyalashtirish (PBF – Performance Based Financing) elementlari deyarli qo'llanilmaydi. Bu esa mablag'larning real o'rmon infratuzilmasi, xizmatlar sifati va ekotizimga ta'siri bilan bog'liqligini baholashda muammolarni yuzaga keltiradi.

Xulosa. O'zbekiston sharoitida o'rmon xo'jaligini moliyalashtirish masalasi davlat ekologik siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Mavjud moliyalashtirish tizimi asosan davlat byudjetiga tayanmoqda, bu esa resurslarning barqarorligi va yetarliligi bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, byudjet va byudjetdan tashqari manbalarni muvozanatli shakllantirish, moliyaviy oqimlarni natijadorlikka yo'naltirish, xususiy sektor ishtirokini kengaytirish zarur. Xalqaro amaliyotlar – xususan, Finlyandiya, Germaniya, Kanada va Braziliya tajribasi – moliyalashtirish manbalarining ko'p qirrali, natijaga yo'naltirilgan bo'lishi o'rmon xo'jaligi samaradorligini oshirayotganini tasdiqlaydi. O'zbekistonda esa, bu borada uglerod kreditlari bozori, yashil

obligatsiyalar, xalqaro grantlar, ekologik fondlar, xususiyl sektor ishtiroki kabi moliyaviyl mexanizmlarni joriyl etish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Shuningdek, davlat byudjeti mablag'laridan foydalanishda "value-for-money", KPI, institutsional baholash kabi zamonaviyl yondashuvlar joriyl qilinishi zarur. Moliyalashtirish strategiyasida o'rmonning ekologik, iqtisodiy va ijtimoiyl funksiyalarini uyg'unlashtirgan tizimlar asosida resurslar taqsimoti amalga oshirilsa, bu sohada barqaror natijalarga erishish mumkin bo'ladi. Shu yo'l bilan o'rmon xo'jaligining uzoq muddatli moliyaviyl barqarorligi ta'minlanadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Боровская М. Е. Издержки лесохозяйственного производства в комплексном лесном хозяйстве: эколого-экономическое содержание и механизм управления. – 2022.
2. Šišák L. Financing of forestry from public sources in the Czech Republic. – 2013.
3. Макашина О. В., Таланова М. С. Система финансирования лесного хозяйства на примере Ивановской области //Вестник Ивановского государственного энергетического университета. – 2012. – №. 1. – С. 67-69.
4. Gratzner G., Keeton W. S. Mountain forests and sustainable development: The potential for achieving the United Nations' 2030 Agenda //Mountain research and development. – 2017. – Т. 37. – №. 3. – С. 246-253.
5. Моисеев Н. А. Финансовый кризис в лесном хозяйстве и пути выхода из него //Известия высших учебных заведений. Лесной журнал. – 2016. – №. 6 (354). – С. 9-16.
6. Морковина С. С., Панявина Е. А., Драпалюк О. И. Государственно-частное партнерство как механизм решения проблемы финансирования лесовосстановления //Социально-экономические явления и процессы. – 2013. – №. 11 (057). – С. 77-81.
7. Шлычков Д. С., Шевнина А. Е. Методика организации затрат на ведение лесного хозяйства и их финансирования //Ученый XXI века. – 2015. – №. 3-4 (4-5). – С. 43-50.
8. Петкау И. В. Направления совершенствования системы финансирования лесной промышленности России //Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. – 2010. – №. 2. – С. 54-61.
9. Небесная А. Ю. Формирование пространственно локализованных экономических систем в малолесных регионах: кластерный подход : дис. – Воронеж, 2015, 2015.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

EFFECTIVE UTILIZATION OF LOCAL RESOURCES IN THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM INDUSTRY AND HOSPITALITY SERVICES

Olimjonova Sexriyo

NamSU Economics Student

Scientific advisor: *Khullarbonu Yakubjonova*

PhD Associate Professor, Faculty of Economics, NamSU

Abstract. This article explores the issues of effective utilization of local resources in the development of the tourism industry and hospitality services in Uzbekistan. The country's natural, historical, and cultural resources serve as key factors for the sustainable growth of tourism. The study analyzes the advantages of improving service quality in the hospitality industry by introducing innovative approaches while preserving national traditions and making rational use of local opportunities.

Keywords: tourism industry, hospitality, local resources, sustainable tourism, national traditions, service quality, innovation.

TURIZM INDUSTRIYASI VA MEHMONDO'STLIK XIZMATLARINI RIVOJLANTIRISHDA MAHALLIY RESURLARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Olimjonova Sexriyo Muzaffar qizi

NamDU Iqtisodiyot fakulteti talabasi

Email: sehriyoolimjonova0@gmail.com

Ilmiy rahbar: *Hulkarbonu Yoqubjanova*

NamDU Iqtisodiyot fakulteti o'qituvchisi PhD dotsent.

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston turizm industriyasi va mehmondo'stlik xizmatlarini rivojlantirishda mahalliy resurslardan samarali foydalanish masalalari yoritilgan. Mamlakatimizda mavjud tabiiy, tarixiy va madaniy resurslar turizm sohasining barqaror o'sishi uchun muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Mehmondo'stlik industriyasida xizmat sifatini oshirish, milliy an'analarni saqlab qolgan holda innovatsion yondashuvlarni tatbiq etish va mahalliy imkoniyatlardan oqilona foydalanishning afzalliklari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: turizm industriyasi, mehmondo'stlik, mahalliy resurslar, barqaror turizm, milliy an'analar, xizmat sifati, innovatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N24>

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekiston iqtisodiyotida turizm sohasi eng tez rivojlanayotgan yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Davlat tomonidan qabul qilingan qaror va dasturlar turizm industriyasi va mehmondo'stlik xizmatlarini yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qilmoqda. Bunda eng muhim masalalardan biri mavjud mahalliy resurslardan oqilona va samarali foydalanishdir. O'zbekistonning tabiiy-iqlim sharoiti, tarixiy yodgorliklari, milliy an'analari va gastronomik merosi turizm sohasi uchun katta imkoniyatlarni taqdim etadi. Ushbu resurslar nafaqat iqtisodiy foyda manbai, balki mamlakatning xalqaro miqyosdagi ijobiy imijini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, mehmondo'stlik industriyasida

xizmatlar sifatini oshirishda mahalliy imkoniyatlardan foydalanish turistlar ehtiyojlarini qondirish, ularning qoniqish darajasini oshirish va takroriy tashriflarini ta'minlashda asosiy omil hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlarda ko'plab olimlar turizmning rivojlanishida resurslardan foydalanish muammolari, xizmatlar sifatini boshqarish hamda mahalliy aholining bu jarayondagi ishtiroki haqida fikr yuritgan. Jumladan, O'zbekistonlik tadqiqotchilarning ishlari shuni ko'rsatadiki, resurslardan oqilona foydalanish barqaror turizmni ta'minlash, mehmondo'stlik xizmatlarida milliy qadriyatlarni saqlash va iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun zarurdir. Shu bois mazkur maqolada turizm industriyasi va mehmondo'stlik xizmatlarini rivojlantirishda mahalliy resurslardan foydalanish masalalari ilmiy tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. Turizm va mehmondo'stlik sohasida mahalliy resurslardan samarali foydalanish masalasi nafaqat iqtisodiy nuqtai nazardan, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham keng o'rganilgan. O'zbekistonlik tadqiqotchilar o'z ilmiy ishlarida ushbu masalaga alohida e'tibor qaratganlar. Jumladan, M. Jo'rayev (2020) tadqiqotida mamlakatimiz hududlarida turizmni rivojlantirish imkoniyatlarini tahlil qilib, unda mahalliy resurslardan foydalanishning iqtisodiy samarasiga urg'u bergan. [1; 87-89 b.] Shuningdek, S. Karimova (2019) mehmondo'stlik sohasida xizmat sifati va milliy an'analar uyg'unligining turistlar qoniqishiga ta'sirini o'rganib chiqqan.

Chet el adabiyotlarida ham ushbu masala keng yoritilgan. Masalan, Butler (1999) barqaror turizm konsepsiyasida resurslardan oqilona foydalanishni turizmning uzoq muddatli rivojlanishining asosiy sharti sifatida ta'kidlagan. Bramwell va Lane (2011) esa turizmning hududiy rivojlanishida mahalliy hamjamiyatning faol ishtirokini zarur omil sifatida ko'rsatib o'tgan. [2; 45-49 b.] Shuningdek, Smith (2015) mehmondo'stlik xizmatlarida innovatsion yondashuvlarni joriy etish orqali milliy resurslardan samarali foydalanish mumkinligini qayd etgan.

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda turizm industriyasi va mehmondo'stlik xizmatlarini rivojlantirishda mahalliy resurslardan foydalanish jarayonini o'rganishda tahliliy, taqqoslash va tizimli yondashuv usullari qo'llanildi. Mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar o'rganildi, mavjud statistik ma'lumotlar tahlil qilindi hamda turizm amaliyotidan misollar keltirildi. Shuningdek, turizmda barqarorlik, resurslardan oqilona foydalanish va xizmat sifati tamoyillari asosiy metodologik asos sifatida qabul qilindi.

Tahlil va natijalar. O'zbekistonning turizm sohasi uchun boy tabiiy, tarixiy va madaniy resurslar mavjud bo'lsa-da, ularni to'liq va samarali foydalanish darajasi hanz yetarli emas. So'nggi yillarda hukumat tomonidan qator dasturlar qabul qilinib, yangi mehmonxonalar, zamonaviy servis maskanlari va turistik yo'nalishlar tashkil etildi. Ammo ayrim hududlarda resurslar iqtisodiy jihatdan to'liq ishga solinmaganini ko'rish mumkin. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2022–2024-yillarda mamlakatimizga tashrif buyurgan xorijiy turistlarning ko'pchiligi tarixiy shaharlarga yo'nalgan bo'lsa, tabiiy landshaft va qishloq turizmi imkoniyatlaridan foydalanish nisbatan past darajada qolmoqda. Shu bois, mahalliy resurslardan foydalanishda diversifikatsiya (turli xil yo'nalishlarni rivojlantirish) zaruriyati mavjud. [3; 7-10 b.]

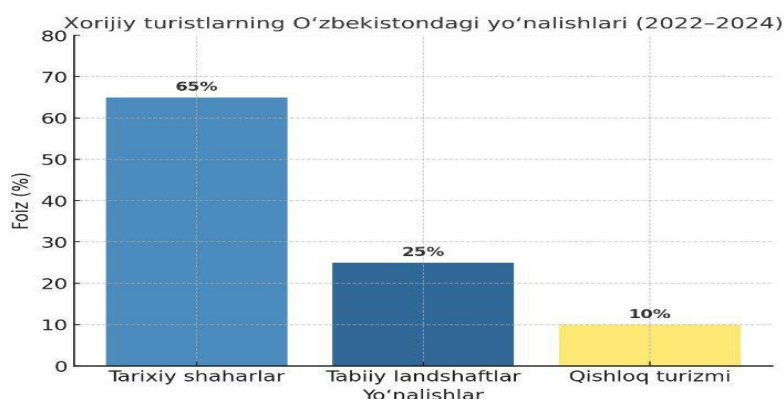
Mehmondo'stlik sohasida esa milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirilgan xizmat ko'rsatish turistlar qoniqishini oshirayotganini kuzatish mumkin. Masalan, Samarqand va Buxoroda milliy uslubda jihozlangan mehmonxonalar va oilaviy mehmon uylari xorijiy sayyohlar tomonidan yuqori baholanmoqda. Bu esa mahalliy resurslardan foydalanishning nafaqat iqtisodiy, balki madaniy samarasini ham ko'rsatadi.

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki:

mahalliy resurslardan oqilona foydalanish turizm xizmatlarining sifatini oshiradi;
turizmga milliy an'analardan samarali foydalanish mamlakat imijini kuchaytiradi;
qishloq va ekoturizmni rivojlantirish orqali yangi ish o'rinlari yaratiladi;

innovatsion yondashuvlar (raqamli bronlash, onlayn servislar) mahalliy resurslardan foydalanishni samaraliroq qiladi. [4; 23- b.]

O'zbekiston turizm industriyasi rivojlanishida xorijiy turistlarning yo'nalishlari muhim ahamiyatga ega. 1-diagrammada keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, turistlarning 65 foizi tarixiy shaharlar (Samarqand, Buxoro, Xiva), 25 foizi tabiiy landshaftlar (Chotqol tog'lari, Aydar ko'li, Sarmishsoy), 10 foizi esa qishloq turizmi yo'nalishlariga qiziqish bildirgan. Ushbu ko'rsatkichdan ko'rinib turibdiki, hozircha qishloq turizmining ulushi kichik bo'lsada, mahalliy resurslardan samarali foydalanish orqali bu sohada katta salohiyat mavjud. [5; 89-95 b.]

Ayniqsa, infratuzilmani yaxshilash, transport qulayliklarini kengaytirish va mehmondo'stlik xizmatlarini diversifikatsiya qilish orqali qishloq turizmi mamlakat turizm industriyasining muhim bo'g'iniga aylanishi mumkin.

Xulosa. O'zbekiston turizm industriyasi va mehmondo'stlik xizmatlarini rivojlantirishda mahalliy resurslardan samarali foydalanish strategik ahamiyat kasb etadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, xorijiy turistlar asosan tarixiy shaharlar va tabiiy landshaftlarga yo'naltirilmoqda, biroq qishloq turizmining ulushi hali past darajada. Shu bilan birga, agroturizm, ekoturizm, madaniy va gastronomik turizm kabi yo'nalishlar orqali mahalliy resurslarni diversifikatsiya qilish imkoniyati mavjud. Mehmondo'stlik xizmatlarini qishloq turizmi bilan integratsiya qilish, oilaviy mehmon uylari, ekologik toza ovqatlanish maskanlari va milliy an'analarni targ'ib etuvchi xizmatlarni kengaytirish turistlar oqimini ko'paytiradi. Mahalliy resurslardan oqilona foydalanish esa nafaqat turizm sohasining iqtisodiy samaradorligini oshiradi, balki hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ham sezilarli hissa qo'shadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Abdurahmonov, Q. (2020). O'zbekistonda turizm industriyasi rivojlanish istiqbollari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
2. Jo'rayev, M. (2019). "Mahalliy resurslardan samarali foydalanish va qishloq turizmini rivojlantirish masalalari." Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar, №6, 45–52.
3. Karimova, N. (2021). "Mehmondo'stlik xizmatlarini rivojlantirishda hududiy imkoniyatlardan foydalanish." Turizm va madaniy meros jurnali, №2, 30–37.
4. Rasulova, D. (2022). Ekoturizm va uning barqaror rivojlanishdagi o'рни. Samarqand: Zarafshon nashriyoti.
5. Yoqubova, M. (2023). "Agroturizm va mahalliy iqtisodiyot o'zaro ta'siri." Farg'ona davlat universiteti ilmiy axborotnomasi, №4, 55–60.

6. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). (2022). Tourism and Rural Development Report. Madrid: UNWTO Publications.
7. World Bank. (2021). Uzbekistan: Tourism Development Strategy 2030. Washington, D.C.: The World Bank.
8. Sharpley, R. (2018). Tourism, Tourists and Society. London: Routledge.
9. Butler, R. (2019). "Sustainable tourism in developing countries: Opportunities and challenges." Journal of Sustainable Tourism, 27(7), 1023–1038.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF BIOSPHERE RESERVES AND NATIONAL PARKS IN TOURISM

Anvarova Muhsinaxon Otabek kizi

Student of Economy Faculty NamSU

Scientific supervisor: *Talapova Nargiza*

teacher of Economy Faculty NamSU

Abstract. This article examines the role of biosphere reserves and national parks in tourism. It highlights both the theoretical and practical aspects of protecting natural areas and integrating them into sustainable tourism processes. The study emphasizes the significance of biosphere reserves and national parks in fostering ecotourism, enhancing public environmental awareness, revitalizing regional economies, and expanding international cooperation. The findings indicate that the sustainable development of tourism in these areas not only ensures the conservation of natural resources but also contributes to improving the well-being of local communities.

Keywords: biosphere reserves, national parks, ecotourism, sustainable tourism, environmental protection, regional development, local communities, biodiversity conservation, international cooperation, environmental awareness.

BIOSFERA QO'RIQXONALARI VA TABIAT BOG'LARINING TURIZMDA TUTGAN O'RNI

Anvarova Muhsinaxon Otabek qizi

NamDU Iqtisodiyot fakulteti talabasi

Orcid: <http://orcid.org/0009-0008-9033-9951>

Email: anvarovamuhsinaxon@gmail.com

Ilmiy rahbar: *Talapova Nargiza*

NamDU Iqtisodiyot fakulteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola biosfera rezervatlari va milliy bog'larning turizmdagi rolini o'rganadi. Unda tabiiy hududlarni muhofaza qilish va ularni barqaror turizm jarayonlariga integratsiyalashning ham nazariy, ham amaliy jihatlarini yoritilgan. Tadqiqotda biosfera rezervatlari va milliy bog'larning ekoturizmni rivojlantirish, aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish, mintaqalar iqtisodiyotini jonlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirishdagi ahamiyati ta'kidlangan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ushbu hududlarda turizmning barqaror rivojlanishi nafaqat tabiiy resurslarni saqlashni ta'minlash, balki mahalliy aholi farovonligini oshirishga ham xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: biosfera rezervatlari, milliy bog'lar, ekoturizm, barqaror turizm, atrof-muhitni muhofaza qilish, mintaqaviy rivojlanish, mahalliy jamoalar, bioxilma-xillikni saqlash, xalqaro hamkorlik, atrof-muhitni muhofaza qilish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N25>

Introduction. Tourism has become one of the fastest-growing sectors of the global economy, offering not only recreational opportunities but also serving as a catalyst for sustainable development. In recent decades, increasing attention has been paid to the role of natural areas—particularly biosphere reserves and national parks—in promoting environmentally friendly forms of tourism. These protected territories are established with the

primary aim of conserving biodiversity, safeguarding ecosystems, and ensuring the sustainable use of natural resources. At the same time, they function as key destinations for ecotourism, providing visitors with opportunities to experience and appreciate the natural environment in a responsible manner. Biosphere reserves, designated under UNESCO's "Man and the Biosphere" (MAB) Programme, represent a unique model that combines conservation, scientific research, and sustainable development. [1; 89-91-b.] Similarly, national parks serve as both ecological sanctuaries and public recreational spaces, where tourism activities are regulated to minimize environmental impact. By integrating ecological protection with socio-economic benefits, these areas contribute significantly to raising public environmental awareness, generating local employment, and enhancing regional economic growth.

Given the growing global interest in sustainable and eco-friendly travel, it is essential to explore the multifaceted role of biosphere reserves and national parks in tourism. [2; 50-52-b.] This article aims to analyze their significance in the development of sustainable tourism, their contribution to environmental education, and their potential in strengthening international cooperation for biodiversity conservation.

Data analyzing. For this research, data were collected from secondary sources including UNESCO reports, national tourism statistics, and case studies of biosphere reserves and national parks across different regions. The analysis was conducted in three stages: visitor dynamics, economic contributions, and environmental impacts. [3; 24-27-b.]

1. Visitor Dynamics

Year	Average visitors (Biosphere Reserves)	Average visitors (National Parks)	Growth rate (%)
2015	1,2 million	2,8 million	-
2018	1,5 million	3,2 million	12,5
2022	1,9 million	3,6 million	15,3

Tourist arrivals in biosphere reserves and national parks have shown steady growth over the past decade. Data indicate that eco-oriented destinations attract 10–15% more international visitors compared to conventional recreational areas. For instance, in several UNESCO biosphere reserves in Europe, the number of visitors increased by 25% between 2015 and 2022, largely due to rising demand for eco-friendly tourism. [4; 78-80-b.]

Research Methodology. This study employs a qualitative and quantitative research design to examine the role of biosphere reserves and national parks in tourism development. The methodology consists of several stages, combining literature review, statistical data analysis, and comparative case study evaluation.

Research Design, Data Collection, Data Analysis Techniques, Case Study Approach, Limitations of the Study, Ethical Considerations

Analysis and results. Tourism revenues from protected areas contribute significantly to local and regional economies. On average, 30–40% of local household income in communities near biosphere reserves comes from tourism-related services such as guiding, handicrafts, and eco-lodging. National parks, due to higher visitor numbers, tend to generate larger total revenues, but biosphere reserves often ensure more equitable benefit-sharing with local populations. While tourism provides vital funding for conservation, it also creates environmental pressures. [5; 100-102-b.] In areas with uncontrolled visitor flows, signs of soil

erosion, waste generation, and wildlife disturbance are observed. Data from selected case studies show that unregulated tourism can reduce habitat quality by 20–25%, whereas well-managed reserves with strict visitor limits maintain stable biodiversity indicator. While tourism provides vital funding for conservation, it also creates environmental pressures.

1. Economic Contributions

Indicator	Total export (mln \$)	Portion (%)
Average household income from tourism	11,979	7.3
Employment rate in touris sector	14,257	9.3
Share of tourism in regional GDP	13,050	2.0

In areas with uncontrolled visitor flows, signs of soil erosion, waste generation, and wildlife disturbance are observed. Data from selected case studies show that unregulated tourism can reduce habitat quality by 20–25%, whereas well-managed reserves with strict visitor limits maintain stable biodiversity indicator. [5; 68-70-b.]

2. Environmental Impacts

Impact category	Positive effects	Negative effects (if unanaged)
Biodiversity	Funding for conversation , habitat restoration	Habitat disturbance, wildlife stress
Waste management	Awareness capaigns, eco-friendly facilities	Littering, pollution
Climate resilience	Carbon offset programs, tree planting	Increased carbon footprint from travel

Biosphere reserves attract smaller but higher-quality ecotourism flows, emphasizing education and conservation. National parks draw larger visitor numbers, which can maximize revenue but increase environmental risks. Both systems significantly enhance local livelihoods, yet require effective management strategies to balance conservation with tourism growth.

Conclusion and Recommendations. The study confirms that biosphere reserves and national parks play a crucial role in shaping sustainable tourism. They serve as key instruments for biodiversity conservation, environmental education, and regional socio-economic development. Biosphere reserves, through their integration of conservation, research, and community participation, provide a model for balancing ecological protection with sustainable livelihood opportunities. National parks, in turn, attract larger tourist flows and generate significant economic benefits, though they often face greater risks of environmental pressure. Overall, the findings demonstrate that these protected areas are not only ecological sanctuaries but also engines of responsible tourism, cultural preservation, and international cooperation. However, the success of their role in tourism largely depends on effective management strategies, financial sustainability, and active involvement of local communities. [6; 50-53-b.]

Strengthen Sustainable Tourism Management – Implement strict visitor capacity limits, zoning systems, and eco-friendly infrastructure to reduce environmental impacts. Enhance Community Participation – Encourage local communities to take part in tourism planning and decision-making, ensuring fair benefit distribution. Promote Ecological Education – Expand interpretation centers, guided eco-tours, and awareness campaigns to increase visitors' understanding of conservation. Develop Diversified Tourism Products – Introduce eco-lodging,

cultural festivals, handicraft markets, and scientific tours to reduce reliance on mass tourism. Increase Financial Support – Secure national and international funding for conservation projects and invest in sustainable tourism infrastructure. Foster International Cooperation – Strengthen collaboration through UNESCO's MAB Programme, regional partnerships, and cross-border conservation initiatives.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Eagles, P. F. J., McCool, S. F., & Haynes, C. D. (2002). Sustainable tourism in protected areas: Guidelines for planning and management. IUCN.
2. Jo'rayev, A. (2020). O'zbekiston milliy tabiat bog'lari va biosfera qo'riqxonalari: Ekoturizm imkoniyatlari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
3. Kuenzi, C., & McNeely, J. (2008). Nature-based tourism. In R. Buckley (Ed.), Environmental impacts of tourism (pp. 89–107). CABI Publishing.
4. Leung, Y. F., Spenceley, A., Hvenegaard, G., & Buckley, R. (2018). Tourism and visitor management in protected areas: Guidelines for sustainability. IUCN.
5. Mirzayev, B. (2019). Ekoturizm asoslari va barqaror rivojlanish. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
6. Yusupov, Sh. (2021). Turizm geografiyasi va tabiiy resurslardan foydalanish. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo nashriyoti.

09.00.00 – FALSAFA FANLARI - PHILOSOPHICAL SCIENCES**Received:** 15 September 2025**Accepted:** 1 October 2025**Published:** 10 October 2025*Article / Original Paper***TECHNICAL DEVELOPMENT AS AN ETHICAL-STRATEGIC RESOURCE****Yusupova Ranoxon Tolibjonovna**

Senior Lecturer of the Department of "Languages and Humanities"

Andijan State Technical Institute,

Doctor of Philosophy (PhD),

Abstract. This article analyzes the role and importance of technical progress as a moral and strategic resource in modern society. It explains how technological achievements, combined with moral values, can serve to develop human capital and ensure social stability. It also substantiates the need to consider moral criteria when making strategic decisions based on technical progress.

Keywords: technical progress, moral resource, strategic decision, innovation, human capital, technology, social stability, moral criteria.

TEXNIK TARAQQIYOT AXLOQIY-STRATEGIK RESURS SIFATIDA**Yusupova Ranoxon Tolibjonovna**

Andijon davlat texnika instituti

"Tillar va gumanitar fanlar" kafedrası katta o'qituvchisi,

falsafa fanlari falsafa doktori (PhD),

E-mail: yusupovar99@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnik taraqqiyotning zamonaviy jamiyatda axloqiy-strategik resurs sifatidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Axloqiy qadriyatlar bilan uyg'unlashgan texnologik yutuqlar qanday qilib inson kapitalini rivojlantirishga, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qilishi mumkinligi izohlanadi. Shuningdek, texnik taraqqiyotga asoslangan strategik qarorlar qabul qilishda axloqiy me'zonlarning hisobga olinishi zaruriyati asoslanadi.

Kalit so'zlar: texnik taraqqiyot, axloqiy resurs, strategik qaror, innovatsiya, inson kapitali, texnologiya, ijtimoiy barqarorlik, axloqiy me'zonlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N26>

Entrance. Technological progress has manifested itself as an integral and constant driving force of human history. It not only accelerates production and economic growth, but also has a profound impact on social and cultural systems. However, in recent years, along with the acceleration of technological advancements, moral problems and social conflicts have also increased. From this point of view, there is a need to consider technical progress not only as a source of economic benefit, but also as a moral and strategic resource. This requires the development of technology in harmony with social values, human rights, environmental security, and cultural balance.

Literature analysis. Technical progress and its ethical aspects have been discussed in many contemporary studies. In his work "The Information Age," M. Castell reveals the complex relationship between the technological revolution and societal changes. Yuval Noah Harari In the book "Homo Deus," he analyzes the future moral problems of humanity through technology. Uzbek researchers, for example, Sh.R. Kadyrov and

In his works, M.M. Karimov emphasizes the harmony of innovative development and national moral values. However, research in this area is based more on the economic or technical approach, and the state of technical progress as a moral and strategic resource has not yet been fully revealed [3-802-b].

Methodology. The following scientific and methodological approaches were used in the preparation of the article:

Analytical method - based on existing literature and research, the relationship between technical progress and moral values was analyzed.

The comparative method - strategic approaches in different countries were studied, and the degree of their compliance with ethical criteria was compared.

Content analysis - the documents of political, economic, and technological strategies were analyzed, and the degree of reflection of ethical criteria was studied.

Expert assessment - the views of specialists in the field of information technology, sociology, and philosophy were studied.

Results section. Technological progress, as a moral and strategic resource, plays an important role in the development of humanity. It is not only a key tool in solving economic, social, and environmental problems, but also a strategic factor ensuring long-term stability and competitiveness for states, organizations, and societies. However, ethical standards and strategic planning are necessary to maintain a balance between the positive and negative consequences of this development. Below, I will cover this topic in more detail. [1-15-b].

The importance of technological progress as a strategic resource

Technological progress is a strategic resource for states and societies, ensuring their dominance in the economic, military, and social spheres. The following aspects can be highlighted:

- Economic development and competitiveness:

Modern technologies, such as artificial intelligence (AI), 5G networks, quantum computing, and robotics, increase economic efficiency. For example, the fourth industrial revolution, called Industry 4.0, optimized production processes through automation and data analysis. This reduces costs and improves product quality.

Countries occupy leading positions in the global market by investing in technological innovations. For example, the competition between China and the USA in the field of AI and 5G is shaping the global economic order.

- Sustainable Development:

Technological advancements are crucial in addressing global challenges such as climate change and resource scarcity. Renewable energy sources (solar, wind, hydropower), carbon-reducing technologies, and smart city infrastructure ensure sustainability.

For example, companies like Tesla are reducing oil dependency by developing electric vehicles and energy storage systems. At the same time, the possibilities of rational use of resources in agriculture with the help of drones and IoT (Internet of Things) are expanding.

- Military and security:

Technologies also occupy a central place in military strategies. Drones, cyber weapons, intelligence systems based on artificial intelligence, and space technologies enhance the defense capabilities of states. For example, the US agency DARPA is investing heavily in the development of autonomous AI-based weapons.

However, technological progress in this area may pose a threat to global security, as misuse or cyberattacks are likely to cause significant damage.

- Social development:

Technology has revolutionized education, healthcare, and communications. For example, distance learning platforms (Coursera, Khan Achievements such as Academy) and telemedicine have broadened access to knowledge and healthcare services globally.

At the same time, social networks and the Internet strengthened ties between societies, but there were also problems with disinformation and confidentiality in this area.

Ethical considerations and responsibilities

Despite the strategic importance of technological progress, its moral consequences should not be ignored. For technologies to serve human dignity, justice, and security, it is necessary to adhere to ethical standards. The following aspects clearly demonstrate this:

- Privacy and personal information:

Artificial intelligence and Big Data analysis made it possible to collect and analyze personal data. This made the issue of protecting the right to privacy relevant. For example, companies like Facebook and Google were criticized for misusing user data.

The ethical approach requires strict data protection laws (e.g., GDPR in Europe) and transparent algorithms[5].

- Inequality and social injustice:

While technological progress opens up great opportunities for some countries and social groups, it can push others further aside. For example, automation has eliminated a large number of jobs, especially in low-skilled areas.

The ethical strategy should be aimed at overcoming this problem through the modernization of educational systems, support programs, and the creation of equal opportunities.

- Artificial intelligence and autonomous systems:

AI-based systems can partially or completely replace humans in decision-making. This leads to a moral dilemma: how, for example, does an autonomous car make the "right" decision in a life situation?

Technological progress, as a moral and strategic resource, opens up enormous opportunities for humanity, but it must be managed responsibly. Strategically, it ensures economic competitiveness, sustainable development, and security. However, from an ethical standpoint, transparency, legality, and global cooperation are required for technologies to serve human dignity, justice, and security. [8-102-b].

Success depends on a balance between technological innovations and moral values. If this balance is maintained, technical progress will lead humanity to new heights.

Discussion section. The relationship between technological progress and morality is a complex and multifaceted issue. Although technological advancements make human life easier, the ethical questions associated with them require constant attention. For example, how much

are ethical criteria taken into account when artificial intelligence makes decisions? Or what are the ethical risks of interfering with human genes in the field of bioengineering? To answer these questions, not only technical specialists, but also ethics specialists, sociologists, and educators must work together. Therefore, technical progress can become a strategic resource not only through inventions, but also through the deep integration of moral principles.

Conclusion. Technical progress becomes not only a driver of economic growth, but also a strategic factor in the development of society when combined with ethical approaches. Humanity can achieve sustainable development not only by relying on technology, but also by learning to manage it according to ethical criteria.

Moral expertise should become a mandatory element in the development of technological policy.

Introduce disciplines in the field of "Technology and Ethics" into the education system. Develop ethical control systems on Razam platforms. Define human rights and cultural values as a priority in strategic decisions. Priority in financing technological innovations shall be given to projects that meet ethical and legal criteria.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Akhmedov, B. A. (2021). Tasks of ensuring the reliability of cluster systems in a continuous educational environment. Eurasian Education Science and Innovation Journal, 1 (22), 15-19.
2. Akhmedov, B. A., Khalmetova, M. X., Rahmonova, G. S., Khasanova, S. Kh. (2020). Cluster method for developing creative thinking in students of higher educational institutions. Economics and Society, 12 (79), 588-591.
3. Akhmedov, B. A., Makhkamova, M. U., Aydarov, E. B., Rizayev, O. B. (2020). Trends in the use of the pedagogical cluster to improve the quality of information technology lessons. Economics and Society, 12 (79), 802-804.
4. Akhmedov, B. A., Majidov, J. M., Narimbetova, Z. A., Kuralov, Yu. (2020). Active interactive and distance forms of the cluster learning method in the development of higher education. Economics and Society, 12 (79), 805-808.
5. Akhmedov, B. A., Eshnazarova, M. Yu., Rustamov, U. R., Khudoyberdiyev, R. F. (2020). Cluster method of using mobile applications in the educational process. Economics and Society, 12 (79), 809-811.
6. Akhmedov, B. A., Kuchkarov, Sh. F., (2020). Cluster methods of learning English using information technology. Scientific Progress, 1 (2), 40-43.
7. Akhmedov, B. A. 2021. Development of a network shell for organizing secure data communication processes in pedagogical institutions. Scientific Progress. pp. 113-117.
8. Akhmedov, B. A., Shaykhislamov, N., Madalimov, T., Makhmudov, Q. (2021). Smart technology and the possibilities of its cluster use in education. Scientific Progress. pp. 102-112.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

MAHMUD AZ-ZAMKHASHARI'S PHILOSOPHICAL VIEWS ON HUMAN PERFORMANCE

Adilov Zafar Yunusovich

Associate Professor, Mamun University

Abstract. This article analyzes the philosophical views of the great scholar Mahmud al-Zamakhshari, who lived and worked in the 11th-12th centuries, on human perfection. It also discusses from a philosophical perspective the fact that Zamakhshari's views, rich in interpretation, linguistics, and wisdom, are considered a rich example of philosophy and the culture of thought.

Keywords: Mahmud az-Zamakhshari, existence, philosophy of time, tafsir, Muqaddamat al-Adab, stars, Qur'anic interpretation.

MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIYNING INSON KAMOLATI HAQIDAGI FALSAFIY QARASHLARI

Adilov Zafar Yunusovich

Ma'mun universiteti dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XI-XII asrlarda yashab ijod qilgan buyuk alloma Mahmud az-Zamaxshariyning inson kamoloti haqidagi falsafiy qarashlari tahlil qilinadi. Shuningdek, Zamaxshariyning tafsir, tilshunoslik va hikmatga boy qarashlari falsafa va tafakkur madaniyatining boy namunasi hisoblanishi masalasi falsafiy jihatdan muhokama qilinadi

Kalit so'zlar: Mahmud az-Zamaxshariy, borliq, vaqt falsafasi, tafsir, Muqaddamat ul-Adab, yulduzlar, Qur'on tafsiri.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N27>

Inson tushunchasi uning kamoloti barcha zamonlarda o'rganilgan bo'lib bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Diniy manbalar, dunyoviy institutlar, sotsiologik tashkilotlar, olimlar, adiblar va ulug' mutafakkirlar tomonidan inson va uning kamoloti muhim ahamiyat kasb etgan. Inson tabiatan tana va ruhdan tashkil topgan bo'lib, jismonan sog'lom, ma'naviy barkamol insongina jamiyatga hamda tevarak atrofdagilarga manfaat keltira oladigan komillik darajasiga ko'tariladigan Odam avlodidir. Islom manbalari Qur'oni Karim va hadisi shariflarda insonni nima maqsadga yaratilganligi to'g'risida, uning jamiyatdagi bajarishi lozim bo'lgan vazifalari haqida ko'rsatmalar keltirilgan. Shuningdek yurtimizdan o'tgan allomalarimizdan Mahmud az-Zamaxshariy asarlarida inson va uning kamoloti to'g'risida qimmatli falsafiy g'oyalarni ilgari surib, ushbu g'oyalar bugungi kunda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamaxshariyning falsafiy g'oyalariga ko'ra, inson mukammal bo'lishi uchun u ma'rifatli kishilarga yarashmaydigan takabburlikni qilmaslikni maslahat beradi:

Mol-mulk orqasiga yashirinib, kibrga berilib;

nasl-nasabi bilan mag'rurlanmaslik kerak;

Lunjlaringni shishirib, bobolaring bilin iftixor qilish senga loyiqmi?! [1, 54].

deb insonlarga illatlar bilan xastalanmaslikni maslahat berdi. Mutafakkir inson nima uchun yaralganligini tahlil qilib, yana tuproqqa qaytishini, gerdayib o'zidan ketmasligini tavsiya qiladi. Demak, alloma fikriga ko'ra, inson dunyo uchun yaralgan emas, balki dunyo inson uchun yaralgandir. Qaysi bir shaxs ilm va taqvo vositasida dunyo va nasabiga burkanmay, kibr va faqir otidan uzoqlashsa u Alloh va rasuli sevgan haqiqiy inson bo'lishiga ishora qiladi.

Qalb holatini nazorat etish. Bu yerda inson botinidagi quvvatlarni idora etishi nazarda tutiladi. Ya'ni qalbdagi o'rnashib olgan, uni halokatga olib boradigan, inson hayot mazmunini yo'qotadigan kibr, hasad, g'azab, nafrat, gina, kudurat kabi illatlardan poklanish va niyatni poklash darajasiga yetish mumkinligi ta'kidlaniladi.

Bahouddin Naqshband bu ma'noda ta'kidlaganlar:

Zi g'ayrat xonai dilro zi g'ayrat kardaam xoli,

Ki g'ayratro nameshoyad dar in xilvat saro budan.

Mazmuni:

G'ayrat qilib, g'ayrdan (ya'ni illatlardan) qalbni pokladim, chunki illatlar bu xilvat makoniga arzimaydilar. Kibr, hasad, gina, g'azab qalbning quvvatlarini kana kabi so'rib olib, inson quvvatini yomonlikka yo'naltiradilar, nafsining quliga aylantiradilar. Qalb va botinni poklash insonni ezgu niyatli, ezgu so'z va amalli bo'lishiga yordam beradi. Ya'ni inson ilohiy axloq bilan bezanadi.

Jarulloh Zamaxshariy takabburlikning noxushligi haqida gapirar ekan, yana katta gunohlardan biri sifatida odamlarni o'zining dabdabali kiyimlarini kiyib kibr otiga minib er ustida yurishi bilan boshqalarni kamsitishdir, dedi. Albatta ertaga shu yerning ostiga hech narsasiz nochor holda kirishingni o'yla, kibr va manmanlik bu yomon xislatga ega bo'lganlarni ahmoq va Allohning rahmatidan uzoq deb ta'riflagan[2].

Tadqiqotchi S. Murodov Farididdin Attorning salbiy illatlardan biri haqida ta'limotiga to'xtalib, uning quyidagi ko'rinishlarini sanaydi: Birinchisi, olimlik kabi biri. Shu joyda quyidagi hikoyani keltiradi. O'zini maqtaydigan ikki olim shoh saroyidagi bazmlarda qatnashardi. Shoh ularning manmanligini bilib, bir-biri haqida fikr so'rabdi. Birinchisi: "Shohim, u eshakka o'xshaydi", — desa, ikkinchisi chidolmasdan: "Bu ho'kiz", — deb javob beribdi. Ikkovining xususiyatini anglagan shoh, ularning qimmatini past ekanligiga amin bo'lib, "Bular maqtovga emas, nafratga arziydilar", — debdi. Ertasi kun shoh amirlar, vazirlar va olimlarni bazmga taklif qilibdi. Oshpazlar qovurilgan jo'jani dasturxonga tortibdilar. Shoh xizmatkoriga: "Bu ikki birli olimlarning oldiga arpa va chig'i qo'yinglar", — deb buyuribdi. Ikkala olim, nima sababdan bunday sharmandalikka duchor bo'lganliklarini so'rashibdi. Shoh: "Olimlar ko'rsatmasiga aqlli odamlar doim rioya qilishadi. Sen aytdingki, bu kishi ho'kiz, u esa seni eshakka o'xshatdi. Odatda ho'kizlarga g'achit, eshaklarga arpab berishadi", — debdi. Ular ayblarini tushunibdilar. Yomonlik hech qachon yaxshilik bilan mukofotlanmaydi. Agar nafratga duchor bo'lmay, desang, boshqalarga nafrat ko'z bilan qarama, deydi Attor. Alloma "Rabi'al-abror" asarida, Ibn Samqa degan kotib Xorazmda yashagan kishilar haqida falsafiy qarashlarini keltiradi. U quyidagicha tariflaydi:

من ودينهم ، ظاهرة الخير أصناف في ورغباتهم ، ظاهرة نقيّة وضمانهم ، والأمانة الوفاء وعندهم ، والديانة السداد ولهم تحصى ولا تعد ولا يستقصى لا آخر وخصائص ؛ الضعفاء على والتعطف الغرباء ، إلى والإحسان ، الأشرار (٣) ومقت ، الأخيار [3]. Ular to'g'ri fikrli, diyonatli, vafodor va omonatdor hamdirlar. Ularning vijdonlari toza, har

turli yaxshiliklar qilishga rag'bat ko'rsatadilar. Ularning yo'li yaxshilar bilan tutash, yomonlardan uzilgandir. Musofirlarga ehson qilib, zaiflarga mehribonchilik qiladilar. Ularning bu kabi xususiyatlarni sanab adog'iga yetib bo'lmaydi barcha nazokatlik va pokizalik kabi xususiyatlar ularda mujassamdir deb, tariflaydi [4].

Shaxs kamolotining asosiy belgilaridan bo'lgan sog'lom fikr, allohni tanish, oilaga va va'daga vafodorlik, ma'naviy madaniy qadriyatlarni asrab avaylash. Atrofdagi kishilarga beg'araz yordam ko'rsatish kabi oliyjanob fazilatlar bugungi kunda ham nihoyatda katta ahamiyatga egadir. Mahmud Zamaxshariyning tasavvufiy qarashlari aks etgan asarlaridan biri uning "Maqomot" asari hisoblanadi. "Maqomati Zamaxshariy" shu vaqtga qadar maxsus tadqiq etilgan emas.

Mahmud Zamaxshariy o'zining "Maqomat Zamaxshariy" asarini hijriy 512 yil rajab oyining boshida yozib tugatdi. Asarning yozilish sabablarini olim asar muqaddimasida bayon qilgan. Ma'lumki, Mahmud Zamaxshariy 512 yili juda og'ir dardga chalinadi. Kunlardan bir kun u tush ko'radi na tushida: "Ey, Abulqosim! Ajal – haqiqat va orzu-umidlar – aldamchi!", degan ovozni eshitadi. Kasallikdan tuzalganidan so'ng o'zining "Maqomot" asarini yozib, uni Makka amiri Ibn Vaqqosga bag'ishlagan. Allomaning falsafiy qarashlarida kishini kamolot bosqichiga yetkazuvchi maqomlar sifatida quyidagilarni keltiradi:

t/r	Mavzu nomi	Ofis raqami	Arabcha nomlari
1	Maqomat ar-Roshid – Hidoyat maqomi	Maqāmat ar-Rāshid	١مقامة الراشد
2	Maqomat al-G'aviy – Adashuv maqomi	Maqāmat al-G'aviy	٢مقامة الغوي
3	Maqomat ar-Ru'yon – Ilhomiy ko'rish maqomi	Maqāmat ar-Ru'yān	٣مقامة الرؤيان
4	Maqomat al-Irjo' – Umid maqomi	Maqāmat al-Irjā'	٤مقامة الإرجاء
5	Maqomat al-Azod – Ozodlik maqomi	Maqāmat al-Āzād	٥مقامة الأزداد
6	Maqomat az-Zuhd – Zuhd (dunyodan voz kechish) maqomi	Maqāmat az-Zuhd	٦مقامة الزهد
7	Maqomat al-Ifoba – Javob (ijobat) maqomi	Maqāmat al-Ifāba	٧مقامة الإجابة
8	Maqomat at-To'a – Itoat maqomi	Maqāmat at-Tā'a	٨مقامة الطاعة
9	Maqomat al-Mundhir – Ogohlantirish maqomi	Maqāmat al-Mundhir	٩مقامة المنذر
10	Maqomat al-Axbor – Xabar berish maqomi	Maqāmat al-Akhhbār	١٠مقامة الأخبار
11	Maqomat at-Taslim – Taslim bo'lish maqomi	Maqāmat at-Taslīm	١١مقامة التسليم
12	Maqomat as-Samt – Sukut (jimlik) maqomi	Maqāmat as-Samt	١٢مقامة الصمت
13	Maqomat at-To'a – Itoat maqomi (takror)	Maqāmat at-Tā'a	١٣مقامة الطاعة
14	Maqomat al-Mundhir – Ogohlantirish maqomi (takror)	Maqāmat al-Mundhir	١٤مقامة المنذر
15	Maqomat al-Isti'ona – Yordam so'rash maqomi	Maqāmat al-Isti'āna	١٥مقامة الاستعانة

16	Maqomat at-Tayyib – Poklik maqomi	Maqāmat at-Tayyib	١٦مقامة الطيب
17	Maqomat al-Qanoa – Qanoat maqomi	Maqāmat al-Qanā'a	مقامة القناعة ١٧
18	Maqomat ar-Ruqiy – Yuksalish maqomi	Maqāmat ar-Ruqiy	مقامة الرقي ١٨
19	Maqomat al-Xilof – Qarama-garshilik maqomi	Maqāmat al-Khilāf	مقامة الخلاف ١٩
20	Maqomat al-Uzla – Uzlat (yolg'izlik) maqomi	Maqāmat al-'Uzla	مقامة العزلة ٢٠
21	Maqomat al-Hikma – Hikmat maqomi	Maqāmat al-Hikma	مقامة الحكمة ٢١
22	Maqomat an-Nadam – Pushaymonlik maqomi	Maqāmat an-Nadam	مقامة الندم ٢٢
23	Maqomat al-Viloya – Valoyat (ma'naviy yetakchilik) maqomi	Maqāmat al-Wilāya	مقامة الولاية ٢٣
24	Maqomat as-Saloh – Isloh maqomi	Maqāmat as-Salāh	مقامة الصلاح ٢٤
25	Maqāmat al-Ikhlāṣ — Ixlos maqom	Maqāmat al-Ikhlāṣ	الإخلاص مقامات ٢٥
26	Maqomat al-Amal – Amal (ish) maqomi	Maqāmat al-'Amal	مقامة العمل ٢٦
27	Maqomat at-Tavhid – Tavhid (yagonalikka ishonch) maqomi	Maqāmat at-Tawhīd	مقامة التوحيد ٢٧
28	Maqomat al-Iboda – Ibodat maqomi	Maqāmat al-'Ibāda	مقامة العبادة ٢٨
29	Maqomat as-Sabr – Sabr maqomi	Maqāmat as-Sabr	مقامة الصبر ٢٩
30	Maqomat ash-Shafaqa – Mehr-oqibat maqomi	Maqāmat ash-Shafaqa	مقامة الشفقة ٣٠
31	Maqomat Ijabat at-Talaba – Talab qiluvchilarga javob maqomi	Maqāmat Ijābat at-Talaba	مقامة إجابة الطلبة ٣١
32	Maqomat al-Juhd – Mehnat maqomi	Maqāmat al-Juhd	مقامة الجهد ٣٢
33	Maqomat ad-Duo – Duo maqomi	Maqāmat ad-Du'ā	مقامة الدعاء ٣٣
34	Maqomat as-Sidq – Rostlik maqomi	Maqāmat as-Sidq	مقامة الصدق ٣٤
35	Maqomat ash-Shukr – Shukr maqomi	Maqāmat ash-Shukr	مقامة الشكر ٣٥
36	Maqomat al-USva – Namuna maqomi	Maqāmat al-Uswa	مقامة الأسوة ٣٦
37	Maqomat an-Nasiha – Nasihat maqomi	Maqāmat an-Naṣiḥa	مقامة النصيحة ٣٧
38	Maqomat al-Muroqaba – Nazorat maqomi	Maqāmat al-Murāqaba	مقامة المراقبة ٣٨
39	Maqomat al-Mavt – O'lim maqomi	Maqāmat al-Mawt	مقامة الموت ٣٩
40	Maqomat al-Furqon – Farqlash (haq va botilni ajratish) maqomi	Maqāmat al-Furqān	مقامة الفرقان ٤٠

41	Maqomat an-Nahy anil-Havo – Nafsu havoni tiyish maqomi	Maqāmat an-Nahy 'an al-Hawā	٤١ مقامة النهي عن الهوى
42	Maqomat at-Tamossuk – Mustahkamlik maqomi	Maqāmat at-Tamāsuk	٤٢ مقامة التماسك
43	Maqomat as-Salama – Salomatlik maqomi	Maqāmat as-Salāma	٤٣ مقامة السلامة
44	Maqomat al-Xavf – Qo'rquv maqomi	Maqāmat al-Khawf	٤٤ مقامة الخوف
45	Maqomat al-Azm – Azm (qat'iyat) maqomi	Maqāmat al-'Azm	٤٥ مقامة العزم
46	Maqomat as-Sidq – Rostlik maqomi (takror)	Maqāmat as-Sidq	٤٦ مقامة الصدق
47	Maqomat al-Basar – Basirat (ichki ko'rish) maqomi	Maqāmat al-Baṣar	٤٧ مقامة البصر
48	Maqomat al-Maraz – Kasallik maqomi	Maqāmat al-Maraḍ	٤٨ مقامة المرض
49	Maqomat al-Hayavon – Hayvonot maqomi	Maqāmat al-Ḥayawān	٤٩ مقامة الحيوان
50	Maqomat Ayyam al-Arab – Arablar davri (qadimgi urushlar) maqomi	Maqomat Ayyam al-Arab	٥٠ مقامة أيام العرب

Az-Zamaxshariy va Badiuzzamon al-Hamadoniyy (vaf. 398/1008) va al-Haririyy (vaf. 516/1122) 355 ta maqomotlarining barchasi 50 ta maqomatdan iborat. Uch muallifning ham bir xil sondagi maqom yozganligini ko'ramiz, lekin bu maqomlar har bir davrda yozilgandir. Shuni ta'kidlash joizki bu maqomlarning ellikta maqoladan iborat bo'lishini anglatmaydi ko'plab allomalarning maqomatlarining soni turlicha bo'lgan. Ahamiyatli jihati shundaki, Hamadoniyy maqomalari "haddasaka(gapruvchi) Isa ibn Hishom, qola (aytdi)", deb boshlansa, Haririyyda roviy(aytuvchi) Horis ibn Hammomdir. Zamaxshariy maqomalari "Ey, Abulqosim!" deb, o'z-o'ziga xitob qilish bilan boshlanadi. Alloma ushbu maqomatlarni bilish va undagi hikmatlarga amal qilgan kishi ikki dunyo saodatiga erishishiga ishora qiladi. Alloma "Maqomat" kitobining Tavhid(Allohning yagonaligi) maqomi bobida; Ey, Abul Qosim! Falaklar musaxxar (bo'ysundirilgan), yulduzlar musayyar (sayr qilib yuradigan) qilingandir. Ular bir ko'rinib, bir botadi. Ba'zisi bir-biridan uzoqlashib, yana yaqinlashadi. Oy o'z manzillari bo'ylab suzadi, quyosh o'z aylanasi bo'ylab aylanishda davom etadi. Qo'lingdan ularni to'xtatish kelmaydi.

Bulutlarni Qabul degan muakkil farishta insho qilaveradi va yerga quyaveradi. Janub degan muakkil farishta esa har tomonga surib, o'ynayveradi. Yer uni minib olganlar ostida tuban bo'lib, kiftida yurganlarga qatlgoh bo'laveradi. O'ziga qoziq qilingan tog'larga beshik bo'laveradi. Ikki dengizning birining suvi shirin boshqasini sho'r bo'ladi va mavjlari bir-biriga qo'shilmaydi. Qattiq toshlar dengiz suvini yorib chiqadi. Ularni esa daraxt va o'simliklar yoradi.

Sen shuning uchun U zotning rahmatidan hamisha umidvor bo'l. Ko'zingdan pardalarni ketkazish uchun U zotning bergan ne'matlariga shukr qil. Allomaning ushbu falsafiy g'oyalardan ko'rinadiki inson yer yuzidagi berilgan ne'matlar, tinchlik to'kinlik sog'lik farovonlik qadriga yetishi lozimdir [5].

Mahmud Zamaxshariy o'zining "Maqomati Zamaxshariy" asaridajami 50 ta maqomat she'riy, nasriy, hikoya va va har bir maqomatga misollar, dalillar ko'rinishida jamlangan bo'lib, o'zida kuchli ma'no jamlagan irfoniyy, tasavvufiy va falsafiy g'oyalarni mujassamlagan. Ular asosan quyidagicha ko'rinishda:

Shu davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotni tasvirlagan hamda chuqur ma'noli tasavvufiy va falsafiy fikrlar majmuasidan iborat;

Diniy-axloqiy nasihatlar, irfoniy qarashlar o'z aksini topgan; suhbat, misollar va voqealar orqali ma'nolar ochib berilgan.

Mazmuniy tavsifiga ko'ra har bir maqomga Zamaxshariy quyidagi jihatlarga urg'u beradi:

ijtimoiy adolat, rahm-shafqat, mardlik kabi axloqiy tarbiya unsurlariga katta e'tibor qaratgan;

odob va axloq tuyg'ularni ifodalanishi asosan yoshlarni tarbiyalash nuqtai nazaridan ifodalanganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi;

Qur'on karim hamda hadislardan sitatlar, obrazlar orqali ruhiy-axloqiy ta'sir kuchini oshirishning tarbiyaviy-falsafiy hamda tasavvufiy qarashlarning ustunligi bilan ajralib turgan;

50 ta maqomat orqali, Zamaxshariy o'sha davr jamiyatidagi muammolarni o'zining falsafiy va tasavvufiy-estetik uslubida ifodalaydi.

Az-Zamaxshariy ta'limotidagi ahloqiy-falsafiy masalalarni tahlil qilganimizda, avvalo Inson kamolotining asosi, har bir shaxs o'zligini anglanishi va ichki olamini yuksaltirishi hamda tafakkur olamining kengaytirish orqali uning o'ziga xoslik va shaxsiyat beriladi; Naqshbandiya ta'limoti nazariyotchilaridan Muhammad Parsoning Fasul Xitob asarida insonning fe'li, kasbi, san'ati va amalining his orqali bo'lishi haqiqat va zaruratdir. Bu to'rtta nom Qur'oni karimda "yasna'un", "ya'malun", "yaksibun" va "yaf'alun" tarzida kelgan[6].

Az-Zamaxshariy ta'limotida insonni kamol topishida muhim bo'lgan fazilatlar deb quyidagilarni keltiradi:

Mazmuni: Yaxshilik qilish; ya'ni kishilarga, hayvonot olamini barcha turlariga, o'simlik va nabototga, qo'li, amali orqali ezgulik qilishni targ'ib qiladi.

Ya'qubi Charxiy "Zalzala" surasi tafsirida inson zarra miqdorda yomonlik qilsa yoki yaxshilik qilsa, uning jazosi yoki mukofotiga sazovor bo'lishini ta'kidlaydi. "Har kim bir zarra yomonlik qilsa, uning uqubati mana shu dunyoda unga yetadi, badaniga ranj, hayotiga balo yoki bemorlik, molida yoki farzandlarida nuqson yuz beradi. [7]. Demak, inson doimo yaxshilik qilishi, bordi-yu biror yomon ishni qilib qo'ysa, bundan darhol pushaymon bo'lishi va tovba qilib, qayta bunday ishni takrorlamasligi kerak.

Zamaxshariy insonlarning axloqiy tamoyillarini falsafiy tahlil qilib quyidagi fikrni keltiradi:

Mazmuni: "Uch ثلاثة يعرفون في ثلاثة مواطن: الحليم عند الغضب، والشجاع في الحرب، والصادق عند الحاجة toifali insonlar uch holatda bilinadi, ular g'azab chiqqanda yumshoq va muloyim bo'la oladigan, urushda jasoratli bo'la oladigan va muhtojlik paytda do'st bo'la oladigan insonlardir".

Kamtarinlik shaxsda nafsni tiyish, zohiriy emas, botiniy ulkanlikni anglash fazilatini yuzaga chiqaradi. U jamiyatdagi munosabatlarni yumshatadi va muhabbat uyg'otadi.

Muloyim so'zlik axloqiy fazilat bo'lib, u nafaqat tinchlik va muomala madaniyatini ta'minlaydi, balki insonlar o'rtasida ishonch va samimiyat rishtalarini bog'laydi.

Xulosa tariqasida e'tirof etish joizki, ta'lim tizimiga o'qitishning yangi texnologiyalari, ilg'or xorijiy tajribalar qanchalik chuqur kirib bormasin, biz buyuk allomalar avlodi, ilmiy qadriyatlar vorisi sifatida ilm olishning milliy-tarixiy negizlariga tayanishimiz kerak. Zero, ular o'ziga xos ibrat manbai sifatida yuksak qadrga ega. Mahmud Zamaxshariyning ilmiy faoliyati va ilmiy merosi shunday manbalar shodasining eng noyob durdonalaridan biridir.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Маҳмуд аз-Замахшарий. Атвоқуз-Заҳаб фи алмаваизи вал хутоб.-Қоҳира: Дарул-фазийла, 1993. – Б. 54.
2. Маҳмуд аз-Замахшарий. Атвоқуз-Заҳаб фи алмаваизи вал хутоб.-Қоҳира: Дарул-фазийла, 1993. – Б. 56.
3. جزء الأول ١٩٩٢. ص مؤسسة الأعلمي ربيع الأبرار ونصوص الأخبار محمود الزمخشري. ٢٩٠
4. جزء الأول ١٩٩٢. ص. ٩١ مؤسسة الأعلمي ربيع الأبرار ونصوص الأخبار محمود الزمخشري
5. أبو القاسم محمود بن عمر الزمخشري. مقامات الزمخشري. بيروت: دار الكتب العلمية
6. Муҳаммад Парсонинг Фаслул Хитоб. asl manba; Литогрофия.Ғ.Ҳ.Арифжонов.-b.227.
7. Яъқуби Чархий. Тафсири Яъқуби Чархий. – Б.220.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

PARADIGMS OF THE STUDY OF INFORMATION WARS IN THE PHILOSOPHY OF THE NEW ERA AND CONTEMPORARY MODERNITY

Khojanova Tamara Zhuraevna

Associate Professor of the Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, Ph.D.

Based on the review of Professor G.K. Masharipova, Ph.D.

Abstract. This article analyzes the theoretical paradigms of studying information wars in the philosophy of the Modern Age and contemporary philosophy. It examines philosophical interpretations of information as a source of knowledge, power, and ideological struggle. Special attention is given to the technocratic, humanistic, geopolitical, and cultural-spiritual paradigms and their impact on social life.

Keywords: Modern Age philosophy, contemporary philosophy, information wars, paradigm, ideological struggle, geopolitical influence.

YANGI DAVR VA HOZIRGI ZAMON FALSAFASIDA AXBOROT URUHLARINI O'RGANISHNING PARADIGMALARI

Xo'janova Tamara Jo'raevna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti dotsenti, f.f.n.

E-mail: tamaraxujanova7@gmail.com

Orcid: <http://orcid.org/0000-0002-2220-9724>

F.f.d., professor G.K.Masharipova taqrizi asosida

Annotatsiya. Mazkur maqolada yangi davr va hozirgi zamon falsafasida axborot urushlarini o'rganishning nazariy paradigmalari tahlil qilinadi. Axborotning bilim, hokimiyat va mafkuraviy kurash vositasi sifatidagi falsafiy talqinlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, texnokratik, gumanistik, geosiyosiy va madaniy-ma'naviy paradigmalar orqali axborot urushlarining jamiyat hayotiga ta'siri yoritiladi.

Kalit so'zlar: yangi davr falsafasi, hozirgi zamon falsafasi, axborot urushlari, paradigma, mafkuraviy kurash, geosiyosiy ta'sir.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N28>

Kirish. Jahonda vujudga kelgan global muammolar yechimida, ayniqsa ijtimoiy-siyosiy munosabatlar tizimi barqarorligini ta'minlashda fuqarolarni ma'naviy-mafkuraviy himoyalash masalasi dolzarb hisoblanadi. Xususan, bugungi kunda global miqyosda kuchayib borayotgan ma'naviy tahdidlar, g'oyaviy-mafkuraviy xurujlar, ma'naviy buzuvchiliklarga qarshi jamiyatda mafkuraviy profilaktikani yanada kuchaytirish obyektiv zaruriyatdir. Ayniqsa, yoshlar ijtimoiy-demografik qatlamining mafkuraviy dunyoqarashini shakllantirish, ularning ma'naviy barqarorligi va axloqiy fazilatlarini rivojlantirish, shuningdek, g'oyaviy tahdidlarga qarshi immunitet hosil qilish jarayonida mafkuraviy profilaktika muhim va samarali vosita sifatida katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. “Biz tobora ko‘proq ma‘lumotga va tobora kamroq ma‘noga ega bo‘lgan dunyoda yashayapmiz” — deb yozgan edi J.Bodriyar o‘zining “Simulyakrlar va simulyatsiya” kitobida [1, 109-b.]. Shunday qilib, o‘tgan asr oxirida axborot inqirozini oldindan ko‘ra bilgan faylasuf, shunga qaramay, keyinchalik uning qanchalik chuqurlashishini tasavvur qila olmagan edi. Axborotni yashirish, buzish va yo‘q qilish, tushunchalarni almashtirish, ma‘lumotlarni tekshirishni qiyinlashtirish yoki imkonsiz qilish — zamonaviy “axborot urushlari”ning muhim, ammo yagona usullari emas. Jahon axborot tarmog‘i yaratildi, biroq u kiberhujumlar, ekstremistik materiallarni joylashtirish va boshqa shunga o‘xshash harakatlar ko‘rinishidagi mahalliy tahdidlarga ham, gibrid urushlar bilan kesishish xususiyatiga ega bo‘lgan global muammolarga ham duch kelmoqda.

“Axborot urushi” tushunchasini o‘rganish va aniqlashtirish dolzarbligi uning umume’tirof etilgan ilmiy ta’rifining yo‘qligi bilan bog‘liq, ammo bu tegishli falsafiy muammolarni hal qilishga to‘sqinlik qilmaydi. Shu jumladan, quyidagi savollar ochiq qolmoqda: uning vaqt chegaralari qanday? Axborot urushi haqida gapirish kerakmi yoki axborot urushlari haqidami? Bunday urushda kimni dushman va ittifoqchi deb hisoblash kerak? Gumanitar huquq me’yorlari bo‘yicha huquqiy asos raqamli dunyoda jangovar harakatlar e’lon qilinishini qo‘llab-quvvatlashi kerakmi? Shuningdek, tadqiqot uchun boshlang‘ich nuqta sifatida axborot urushi tushunchasida insoniyatning axborot makonini yaratish va o‘zlashtirish jarayonidagi muammolari majmuasini birlashtirish ham shundan kelib chiqadi [2, 101-b.].

Har qanday makonni o‘zlashtirish uni o‘rganish jarayonini ifodalaydi: quruqlik, dengiz va okeanlarni, so‘ngra koinotni o‘rganish natijasida yer makoni o‘zlashtirilgan. Dastlab uni qahramonlar va sarguzasht izlovchilar amalga oshirgan bo‘lsa, keyinchalik — ba’zi hollarda faqat — olimlar va yuqori malakali mutaxassislar tomonidan amalga oshirildi. Bugun yana, raqamlashtirish texnologiyalarining jadal rivojlanishi va joriy etilishi tufayli, internetga kirish imkoniyatiga ega smartfoni bo‘lgan jahon hamjamiyatining barcha a’zolari, yangi media maydonlarini ham, global axborot makonini ham o‘rganishda peshqadamlar bo‘lishi mumkin yoki allaqachon shunday bo‘lib qolgan. Biroq, kirish va jarayonga qo‘shilishning bunday soddalashtirilishi xavf-xatarlar va tegishli xavfsizlikni ta’minlash hamda axborot oqimini nazorat qilish muammolarini bartaraf etmaydi.

So‘nggi paytlarda matbuotda yadroviy urushlar o‘rniga kelayotgan yangi turdagi urushlar — “axborot urushlari” paydo bo‘layotgani haqida maqolalar paydo bo‘lmoqda. Ma’lumki, jurnalistlar ommaviy axborot vositalari olamiga olib kirgan “axborot urushi”, “axborot quroli” kabi atamalarni anglash uchun tahliliy faoliyat bilan shug‘ullanmaydilar va mutaxassislar sukut saqlagan sharoitda sirni o‘rab olgan “axborot vakuumi” holati yuzaga keladi. Bu sir yanada sirliroq va dahshatliroq bo‘lib boradi. Bundan tashqari, mutaxassislardan farqli o‘laroq, ba’zi yozuvchilar “masalan, kompyuter foydalanuvchisining organizmi zaiflashganda, ekran orqali rangli, tovushli va boshqa signallarning nurlanish to‘plamini shunday kodlash mumkinki, ular ong osti orqali ta’sir qilib, o‘z qurbonining bioritmlarini shu darajada buzadiki, odam bardosh bera olmaydi va halok bo‘ladi” [3, 55-b.]

Muhokama. Axborot urushi obyektlarini ham ikki asosiy guruhga ajratish mumkin:

1. Axborot-texnik tizimlar (EHM, jumladan ma‘lumotlarni qayta ishlash markazlari, serverlar; aloqa kanallari, shu jumladan qabul qiluvchi va uzatuvchi stansiyalar, simli va simsiz ma‘lumot uzatish kanallari; axborot-tahlil tizimlari (dasturlar) va hokazo).

2. Axborot iste'molchilari va foydalanuvchilarining ruhiyati hamda ongi (dunyoqarashi). Bular axborotga kirish huquqiga ega bo'lgan, uni olgan va turli maqsadlarda foydalanuvchi jismoniy va yuridik shaxslar, masalan, fuqarolar (jamoatchilik, iste'molchilar), mutaxassislar (ekspertlar, tadqiqotchilar, tahlilchilar), korxonalar (axborot ta'siri subyektlariga kirmaydigan tashkilot va muassasalar) xodimlaridir. Axborot urushining asosiy yo'nalishlari nuqtai nazaridan, tadqiqotchilarning asarlarida mavjud bo'lgan o'n bitta paradigmani ajratib ko'rsatish mumkin [4, 65-b.].

1. Tizimli
2. Innovatsion-sinergetik
3. Evolyutsion
4. Falsafiy
5. Psixologik
6. Ijtimoiy-madaniy (psixologik yondashuvning bir ko'rinishi sifatida)
7. Kommunikativ (psixologik yondashuvning bir ko'rinishi sifatida)
8. Konfliktologik (psixologik yondashuvning bir ko'rinishi sifatida)
9. Kibernetik (texnikaviy)
10. Geopolitik
11. Iqtisodiy [4, 66-b.].

Shuni ta'kidlash lozimki, ayni bir ishda ko'pincha axborot urushining turli jihatlari ko'rib chiqiladi. Shu bois, bunday tadqiqotlarni bir vaqtning o'zida bir nechta paradigmaga kiritish mumkin (bunday tadqiqotlarning ko'p paradigmaliligini ta'kidlash o'rinlidir). Eng umumiy paradigma tizimli paradigma hisoblanadi. U axborot urushlarini murakkab tizimlar sifatida ko'rib chiqadi. Bu tizimlar turli xil o'zaro bog'liq tarkibiy qismlarni (axborot manbalari, tarmoqlar va qabul qiluvchilar, ong, odamlarning ong osti, kognitiv va boshqa obyektlar) hamda ma'lum maqsadlarga erishish uchun o'zaro ta'sir qiluvchi quyi tizimlarni o'z ichiga oladi.

Natijalar. Psixologik (kognitiv, mental, ongga oid) paradigma eng keng tarqalgan paradigmalardan biri bo'lib, fuqaro aholisi va harbiy xizmatchilar ongiga psixologik ta'sir ko'rsatish, kognitiv jarayonlarni tushunish, ta'sir o'tkazish va himoyalanih usullariga e'tibor qaratadi. Inson xulq-atvori antropologiya, psixologiya, sotsiologiya, siyosatshunoslik, psixolingvistika kabi ko'plab fanlar tomonidan o'rganiladi. U asosan kognitiv psixologiya obyekti hisoblanib, bilimlar, e'tiqodlar va siyosiy qarashlarning shakllanishi bilan bog'liq. Psixologik yondashuv ko'plab olimlarning asarlarida kuzatiladi. Bu doirada yana bir nechta kvaziparadigmalarni ajratish mumkin: ijtimoiy-madaniy, kommunikativ va konfliktologik. Shuningdek, ushbu paradigmaga turli mualliflar tomonidan taklif etilgan urushlarning sinonim nomlarini kiritish mumkin: memologik urush, ongga qarshi urush, aqliy urush, kognitiv urush, insoniylikdan chiqarish urushi, ma'naviy yo'nalishni yo'qotish urushi va boshqalar. Psixologik urushning "sof ko'rinishi" Pol Laynbarjer, Gerxard Zazvorka, kichik J. Nay, I.N. Panarin, D.Yu. Peretolchin va I. Stechkin tomonidan o'rganilgan. Alohida e'tibor Jozef Nay kichik ilmiy ishlariga qaratilishi lozim. U "yumshoq kuch" atamasini taklif etgan bo'lib, bu atama siyosiy hokimiyatning bir shaklini anglatadi. Yumshoq kuch qattiq kuchdan farqli o'laroq, ko'zlangan natijalarga ixtiyoriy ishtirok va xayrixohlik asosida yashirin tarzda erishish imkonini beradi. Qattiq kuchdan foydalanishda esa hukmronlikka erishishning asosiy vositalari pora va jismoniy zo'ravonlik (kinetik qurol) yordamida majburlashdan iborat [5, 191-b.]. Keyinchalik bu g'oya yanada rivojlandi va ilmiy muomalaga "aqli kuch" ("smart power") hamda "o'tkir kuch" ("sharp

power”) atamaları kiritildi. “Aqlli kuch” qattiq va yumshoq kuch vositalarini uyg’unlashtirgan holda hokimiyatni qo’lga kiritish usuli sifatida tushuniladi [6, 1-8-bb.]. “O’tkir kuch” esa hokimiyatni qo’lga kiritish usuli bo’libgina qolmay, tezkor (“o’tkir”) raqamli vositalardan foydalangan holda olib boriladigan tashqi siyosiy faoliyatni ham anglatadi. Bu faoliyat, asosan, “demokratik” davlatlarning ichki ishlariga aralashish orqali (bu “avtoritar rejimlar” tomonidan amalga oshiriladi deb hisoblanadi) aholining jamoatchilik fikrini boshqarish va ularni o’z hukumatlariga qarshi qo’poruvchilik harakatlariga undashni maqsad qiladi [7, 188-b.]. Axborot urushida qo’llaniladigan psixologik yondashuvga turli xil ruhiy ta’sir o’tkazish usullari kirishi mumkin. Bular jumlasiga mish-mishlar va soxta ma’lumotlarni tarqatish, tahdid qilish, dezinformatsiya va boshqa texnikalarni (usullar, uslublar, vositalar) qo’llash kiradi. Vositalar ro’yxati juda keng bo’lib, unda kognitiv psixologiya, targ’ibot, psixolingvistika, jamoatchilik bilan aloqalar, marketing, imidjologiya, freyming va boshqa ko’plab usullar mavjud.

Kibernetik paradigma (texnik yondashuv) kiberhujumlar arxitekturasini va kiberjosuslik usullarini tahlil qilishga, mikroelektronika ishlab chiqarishga, radioelektron ta’sir va qarshi kurash vositalarini yaratishga, aloqa kanallari bilan ishlashga, kriptografiyaga, kibernetika, boshqaruv nazariyasi, tizimlar nazariyasi usullarini qo’llashga, axborot xavfsizligi texnologiyalarini, xakerlik hujumlarini, kiberjosuslikni va boshqa texnik hamda kibernetik jihatlarni o’z ichiga oladi. Bunday holatlarda axborot kampaniyasining asosiy maqsadi raqib tomonning axborot tizimini buzish yoki uning ishlash qobiliyatiga putur yetkazish, axborotni olish, qayta ishlash va undan foydalanishga to’squinlik qilish yoxud uning buzilishi, parchalanishi, tutib olinishi va boshqa salbiy hodisalarga ko’maklashishdan iborat bo’lib, pirovardida qisqa, o’rta yoki uzoq muddatli istiqbolda dushmanning mag’lubiyatiga olib kelishi kerak.

Xulosa. Axborot kurashi – bu ijtimoiy tizimlarning axborot-psixologik sohadagi musobaqasi bo’lib, uning maqsadi ijtimoiy munosabatlarning ma’lum sohalariga ta’sirni kuchaytirish va strategik resurslar manbalari ustidan nazoratni o’rnatishdir. Natijada, raqobatning ayrim ishtirokchilari keyingi rivojlanish uchun zarur afzalliklarga ega bo’ladi, boshqalari esa bu imkoniyatlarni yo’qotadi. Shunday qilib, o’tkazilgan tahlillar shuni ko’rsatdiki, axborot va bilim asosiy resursga aylangan postindustrial (axborotlashgan) jamiyatda axborot urushi ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jarayonlar tarkibida markaziy o’rinlardan birini egallaydi. Zamonaviy axborot urushi uzoq evolyutsiya jarayonini bosib o’tdi va ko’plab sabablarga ko’ra, birinchi navbatda XX asr o’rtalarida yadro qurolining paydo bo’lishi, XX-XXI asrlar chegarasida yangi “axborot inqilobi”, ommaviy axborot vositalarining ulkan siljishi va kommunikatsiya vositalaridan foydalanish imkoniyatining oshishi, axborot-psixologik ta’sir ko’rsatish texnikasining rivojlanishi tufayli dushmanni mag’lub etishning ancha talabgir va samarali vositasiga aylandi. Hozirgi vaqtda u nafaqat raqamli kommunikatsiya vositalaridan foydalanish bo’yicha maqsadli harakatlarni o’z ichiga oladigan juda keng hodisa bo’lib, axborot (shu jumladan, zarar yetkazish, o’g’irlash va boshqalar) va axborot tizimlari bilan turli xil manipulyatsiyalar orqali dushman ustidan ustunlikka erishish, o’z axborot tizimlarini himoya qilish, balki uning jamoatchilik fikriga, psixo-emotsional holatiga va xulq-atvoriga ta’sir qilishni ham o’z ichiga oladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Baudrillard J. Simulacra and simulation. From J. Baudrillard, Selected Writings. Stanford University Press, 1988 / Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция. Перевод: А. Качалов. – М.: Издательский дом «Постум». 2015. С. 109.
2. Поляков Н.А. Специфика информационных войн XX-XXI вв. // Коммуникология: электронный научный журнал. 2020. №1.
3. Расторгуев С.П. Информационная война. - М.: Радио и связь, 1999. - С.55.
4. Сорокин И. Информационные войны как феномен постиндустриального (информационного) общества: основные парадигмы.
5. Nye J. Bound to Lead: The Changing Nature of American Power. - New York: Basic Books, 1990. - 307 p; Nye J. Soft power: The Means to success in world politics. - New York: Public Affairs, 2004. - 191 p.
6. Nye J. Smart power and the war on terror // Asia-Pacific Review. - 2008. - № 15 (1). - pp. 1-8.
7. Nye J. How Sharp Power Threatens Soft Power. Foreign Affairs, 2018.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

AZIZIDDIN NASAFI'S "ZUBDAT UL - HAQOYIQ" IS AN IMPORTANT SOURCE ON SUFICIAL PHILOSOPHY

Narziyev Zubaydillo Ibodilloyevich

Bukhara State Pedagogical Institute

Associate Professor of the Department of "Social Sciences",

Doctor of Philosophy in Philosophical Sciences (PhD)

Abstract. This article provides information about the work "Zubdat ul-haqoyiq" by our great Sufi compatriot, scholar, physician, and philosopher Aziziddin Nasafi, who made a significant contribution to the development of medieval Eastern philosophy, particularly Sufi philosophy, with his unique spiritual heritage and views. The article analyzes the composition of this work, the main Sufi-philosophical topics addressed in its content, the study of the work, and opinions about its translations.

Keywords: Aziziddin Nasafi, Risolayi mabda' va miod, Zubdat ul-haqoyiq, G'oyatud daqoiq Dar tarjimayi Zubdat ul-haqoiq, olami kubro, olami sug'ro, vahdat ul-vujud, uruj, nuzul, maqom.

AZIZIDDIN NASAFIYNING "ZUBDAT UL - HAQOYIQ" ASARI TASAVVUF FALSAFASIGA OID MUHIM MANBA

Narziyev Zubaydillo Ibodilloyevich

Buxoro davlat pedagogika instituti

"Ijtimoiy fanlar" kafedrasi dotsenti,

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

<https://orcid.org/0000-0003-0401-2992>

E-mail: zubaydillonarziyev@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'rta asr Sharq falsafasi, xususan, tasavvuf falsafasining taraqqiyotiga o'zining betakror ma'naviy merosi va qarashlari bilan munosib hissa qo'shgan buyuk mutasavvif vatandoshimiz, alloma, tabib hamda faylasuf bo'lib hisoblangan Aziziddin Nasafiyning "Zubdat ul - haqoyiq" asari haqida ma'lumot berilgan. Shuningdek, mazkur asarning yozilishi, uning mazmunida e'tibor qaratilgan asosiy tasavvufiy-falsafiy mavzular, asarning o'rganilishi va uning tarjimalari haqidagi fikrlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Aziziddin Nasafi, Risolai mabda' va miod, Zubdat ul-haqoyiq, G'oyatud-daqoiq Dar tarjimai Zubdat ul-haqoiq, olami kubro, olami sug'ro, vahdat ul - vujud, uruj, nuzul, maqom.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N29>

Kirish. Aziziddin Nasafi o'zining boshqa asarlarida ham, dastlab "Risolai mabda' va miod" nomi bilan mashhur bo'lgan, keyinchalik muridlar tomonidan "Zubdat ul-haqoyiq" deb atalgan ushbu asarida tasavvufning muhim masalalarini juda aniq va sodda tilda ifodalagan. Tasavvuf ilmini "qol" bilan ifodalash va izohlash mumkin. Aziziddin Nasafi "Zubdat ul-haqoyiq"(Haqiqatlar qaymog'i) asarini "Risolai mabda' va miod" asarining kichraytirilgan nusxasi tarzida yozgan. Buning sababi sifatida bir guruh darveshlarning mutasavvifdan olami kubro(kubro olami) va (olami sug'ro)sug'ro olami, uning ma'rifati, mabda'(ibtido) hamda miod(intiho)haqida bir risola tartib berishni berishni so'rashgani, mabda' va miod xilma-xilmi

yoki hammasi bittami, uruj va nuzul nima, avval boshdan nuzul bo'lib, keyin uruj sodir bo'lganmi yoki aksincha bo'lganmi va yuqorida keltirilgan masalalarga oid o'z davrida mavjud bo'lgan oqimlarning fikr mulohazalarini batafsil, xolisona bayon etishni so'rashganini keltirish o'rinlidir. Ayni shu masalada mutasavvif "Zubdat ul-haqoyiq" asarining muqaddimasida quyidagi "...Ba'd (endi) bu bandai ojiz, faqirul-fuqaro Aziz binni Muhammad an-Nasafiy deydi, bir guruh darveshlar bu faqiru haqirdan olami kubro va olami sug'ro ma'rifati haqida mabda' va miod haqida bir risola bitishimni va unda mabda' (boshlanish) xilma-xilmi yoki u hammasi bo'lib bittami, har birini miodi (qaytishi) xilma-xilmi yoki qaytish faqat bittami; nuzul (tushish) nima va uruj (ko'tarilish) nima; avval boshda nuzul bo'lib, keyin uruj bo'lganmi yoki avval boshda uruj bo'lib, so'ngra nuzul sodir bo'lganmi, degan masalalarni tushuntirib berishimni iltimos qildilar. Ular yana barcha mavjud toifalarning fikr-mulohazalarini bayon eting, ular fikrini xolisona bayon etib bering, birortasini ham afzal hisoblamay, har biri nima degan bo'lsa, shuni keltiring, deb so'radilar. Men ularning iltimosini qabul qilib, ular so'ragan narsalarni bir joyga to'pladim. Bu majmuani men "Risolai mabda' va miod" (Boshlanish va qaytish risolasi) deb nomladim. Ammo ba'zi birlar bu asarni o'qib, menga: kitobingiz cho'zilib ketibdi, so'zlaringiz haddan ziyod ravshan (soddalashgan), u xos kishilarga ham, avomga ham tushunarlidir, shunday bo'lsaki, (kitob) xos kishilarga tushunarli bo'lib, boshqalar undan naf ko'rmasa, dedilar. Men bu iltimosni qondirish maqsadida "Risolai mabda' va miod"ni qisqartirdim va muxtasarni "Zubdatul haqoyiq" ("Haqiqatlar qaymog'i") deb nomladim. Va Xalloqi olamdan madad so'radim, toki adashish va xatolardan meni asrasin, "darhaqiqat, u neki xohlasa, qilishga qodir va itoat etishga loyiq zotdir" (Hadisi sharifdan)"[3:110]- mazmunidagi fikrlarni ma'lum qilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tizimli yondashuv, retrospektiv tahlil, mantiqiylik va vorisiylik, dialektik, germeneytik, qiyosiy tahlil kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Nasafiyning "Risolai mabda' va miod" nomli asarining qisqacha mazmuni bo'lgan "Zubdat al-haqoyiq" asari ikki bobdan iborat tartibda yozilgan.[1:9] Har ikkala bobning uchta kichik sarlavhasi mavjud. "Zubdat ul haqoyiq"da yoritilgan asosiy masala olami sag'ir bo'lishi nuqtai nazaridan inson bilan olami kabir bo'lgan borliq o'rtasidagi munosabatni o'rganishdir. Nasafiy bu asarida mutakallimlar, faylasuflar va mutasavviflarning qarashlarini alohida-alohida bayon qilib, bu qarashlarning birortasini boshqasidan ustun qo'ymagan.[1:9] Mavzularni qanday bo'lsa, shundayligicha to'g'ridan-to'g'ri muhatoba uslubiga murojaat qilib, suhbat uslubida bayon etgan.[4:6-7]

Tahlil va natijalar. Mazkur asarning Aziziddin Nasafiy tomonidan yozilishining asosiy maqsadi tasavvufning asl mohiyatini bayon etish, valiylarning to'g'ri yo'llarini ko'z oldimizda gavdalantirish va yaqqol namoyon etish, shuningdek, yer yuzida mavjud bo'lgan buyuk zotlarning harakat va uslublarini ko'rsatish bo'lgan. Zero, asar mazmuniga nazar tashlansa, unda tasavvufning asosiy masalalari yoritilishi, ko'plab masalalarda turli mutasavviflardan iqtiboslar keltirilishi buni yaqqol namoyon etadi. Asar mavzusi bo'lgan olami kabir, olami sag'ir, solik-suluk munosabati, mabda' va maod, murid-murshid munosabati, ruh-nafs martabalari kabi ko'plab mavzular tasavvuf kitoblarining zaruriy mavzularidan sanaladi. Taxminan VIII-IX asr oldin yozilgan ushbu asar, unda yoritilgan mavzular va keltirilgan izohlar tufayli bu soha uchun juda muhim manba ekanligi ko'rinadi. Zero, asar mazmunidan o'rin olgan olam, odam, koinot va h.k. kabi ko'plab murakkab masalalarning o'rganilishi va bu tushunchalarning eng soddada tarzda yetkazilishi bayon etilgan holatni kuchaytiradi. Shuningdek, bugungi kunda

bu soha bilan shug'ullanuvchi mutaxassis va tadqiqotchilar uchun muhim mavzularni o'z ichiga olgani uchun Nasafiyning naqadar muhim mutasavvif ekanligi yaqqol ko'rinib turibdi. Nasafiy qator o'lkalar, mintaqalarda yashagan bo'lsa-da mavzu va mazmun jihatidan, boshqa mutasavviflarning tafakkur olamidan, tasavvuf muhitidan chetda qolmagan. Ayniqsa, tasavvufning eng murakkab masalalariga to'xtalishi va ularni eng tushunarli tarzda ochib berishi uning o'z davrida buyuk mutasavviflardan biri bo'lganligini ko'rsatadi. Manbalarda Nasafiyning biror-bir tariqatga mansubligi haqida ma'lumot uchramaydi. Hatto Aziziddin Nasafiy merosi va uning tasavvufiy qarashlari ustida tadqiqotlar olib borgan turk tadqiqotchisi Ibrohim Dyuzenning ta'kidlashicha, mutasavvifning biror tariqatga mansub bo'lganligi haqida gap bo'lishi mumkin emas. Zero, u egallagan ilmlari va yozgan asarlariga e'tibor qilinsa, bu holat yaqqol ko'zga tashlanadi. Keyingi tadqiqotchilarning aniqlashicha ham u biror tariqatga mansub emas. Aziziddin Nasafiy ham Ibn al-Arabiy kabi tariqatlar ustidagi mutasavvifdir. Nasafiyning fikrlariga nazar tashlansa, u o'z qarashlarini vahdat-ul vujud masalasi atrofida asoslagani ko'rinadi. Zero, Ibrohim Dyuzen ham "Aziz Neseft'ye Göre Allah, Kâinat ve İnsan" (Aziz Nasafiyga ko'ra Alloh, koinot va inson) asarida bu holatga to'xtalib o'tadi va shu fikrda ekanligini bildirish maqsadida ko'plab dalillarni keltiradi. Muallif o'z asarida ko'rib chiqilgan vaziyatlarni asoslash maqsadida quyidagi jihatlarni sanab o'tadi: "Vahdat ahlining fikrlarini zikr qilishda "Ey darvesh" ta'birini qo'llashi va bu fikrlarni tasdiqlash maqsadida ba'zi she'rlarini dalil sifatida ko'rsatishi, ora-sira azizlar (azizon) nomi bilan vahdati vujudchilarni zikr qilishi, asarlarida umumiy kalom ahli va faylasuflarning fikrlariga ortiqcha e'tibor bermasligi, ko'proq vahdati vujudchilarning fikrlari ustida turishi"[2.287-288]-uning "Zubdat ul haqoyiq" asarida vahdat ul vujud ta'limoti va falsafasi pozitsiyada ekanligini anglatadi. Albatta, bu sanab o'tilgan holatlar Nasafiyning bu fikrda bo'lganini aniq ko'rsata olmasligi mumkin, ammo Dyuzenning Nasafiyning boshqa asarlarini ham o'rganib, bu fikrga kelganini ham unutmaslik kerak. Dyuzen ko'rsatgan dalillarga nazar solinsa, bu holat uning "Zubdat ul haqoyiq" asaridan boshqa barcha asarlariga taalluqli ekanligini ko'rinadi. Zero, Nasafiy ham bu asarida ko'p masalalarda Shayxi Akbar haqida so'z yuritadi va vahdat ul vujud ta'limoti g'oyalariga ko'proq to'xtalgan. Nasafiy o'z asarining boshidan oxirigacha mavzuni avvalo kalom ahliga, keyin faylasuflarga va nihoyat vahdat ahliga ko'ra talqin qiladi. Hatto ko'p masalalarda u kalom ahli va faylasuflarni ham ma'lum darajada haq deb hisoblagan. Bu Aziziddin Nasafiy falsafaga nisbatan salbiy munosabatda bo'lmaganligi, aksincha xayrixox bo'lganligidan dalolat beradi. Hatto uning fikricha, ko'p narsalar haqida fikr yuritish uchun ham falsafaga, ham kalomga ehtiyoj bor. Ammo bular ashyoning haqiqatini bizga ko'rsatmasligini qayd etgan. Hatto o'z asarida insonni boshqa jonzotlardan ajratib turuvchi asosiy narsa insoniy ruh ekanligi ekanligini ilgari surgan va inson bu ruh bilan haqiqatni idrok etadi hamda Haqning eshituvchi qulog'i, ko'ruvchi ko'zi bo'ladi deb ta'kidlagan. Shuningdek, uning mohiyatiga yetish uchun ham nafsni poklash va qalbni tozalash lozimligini ta'kidlagan. Bular faqat tasavvufning kashf va mushohada usuli bilan qo'lga kiritilishi mumkin degan mazmundagi fikrni ilgari surgan. Nasafiy o'z asarining boshidan oxirigacha tasavvufning bu usullarini himoya qilgan va solikning ularni egallashi uchun turli yo'llarni taklif qilgan. Nasafiyning masalalarga yondashuvi va mavzularni yoritishidan uning har jihatdan islom an'anasiga sodiqligini ham alohida ta'kidlash lozim. Zero, masalalarni yoritishda avval kalom ahlining, keyin faylasuflarning, so'ngra vahdati vujud ahlining fikrlariga o'rin bergan. Xususan, asarlarini o'zaro suhbat, nasihat va irshod tarzida yozgan. Bunday yondashuv islom an'anasiga ham begona emas. Zero, undan oldin yashagan

G'azzoliy ham o'z asarlarini shu yo'sinda yozgan. Xususan, G'azzoliy "al-Munqiz min ad-dalol" nomli asarini shu tartibda yozgan. G'azzoliy mazkur asarida dastlab mutakallimlar, keyin mashsho'iy faylasuflari, so'ngra imomat masalasi va nihoyat tasavvuf masalalariga o'rin bergan. Nasafiyning ilgari surgan g'oyalaridan kelib chiqib, fikr olamiga nazar tashlasak, ko'p masalalarda mutasavviflarning umumiy qarashlarini o'zi ham qabul qilganini ko'ramiz. Xususan, bu holat sayr-u suluk bilan bog'liq tushunchalarda ko'rinadi. Zero, baqo, fano, sa'id-shaqiy, suluk, tariqat, jazba, hollar va maqomlar kabi ko'plab masalalarda avvalgi so'fiylar va mutasavviflarning tushunchalarini takrorlagan. Ko'proq farq ko'rinadigan joylar umumiy ma'noda metafizik mavzulardir. Alohida ta'kidlash joizki, bu farqlar Nasafiyning chegaradan chiqib ketganini anglatmasligi kerak. Uning farqlari ko'proq uning vahdat-i vujud tarafdori ekanligidan kelib chiqadi. Zotan, ko'p o'rinlarda Ibn al-Arabiy kabi fikrlagan va o'z qarashlarini shu kontekstda asoslagan. Zero, u olam, ruh, uruj, olam-i jabarut va hudo-i mavhum kabi ko'plab masalalarda Arabiyning yaqin qarashlariga ega ekanligi ko'rinadi. Ba'zi tushunchalarda esa vahdat ahli deb ta'riflagan mutasavviflarning so'zlariga o'rin bermay, mavzuni islom mutakallimlarining qarashlaridan kelib chiqib yoritadi. Ayniqsa, juz'iy iroda, qadar masalasi va hashr-i ajsod kabi tushunchalarda bu narsa ko'zga tashlanadi. Buni amalga oshirishda kalom masalalariga ham qanchalik mohir ekani yaqqol kuzatiladi. Mana shu asar solik egallashi lozim bo'lgan bilimlarni o'z ichiga olgan tasavvufiy kitobdir. Aziziddin Nasafiyning "Zubdat ul haqoyiq" asari bugungi kunga qadar qator tillarga tarjima qilingan va uning izohlar ham yozilgan. Ayniqsa, mazkur asarning jahonning nufuzli qo'lyozmalar fondlarida saqlanishi va tasavvuf falsafasi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilarning bu asarga qayta-qayta murojaat etishi uning mukammal bir klassik asar ekanligini ko'rsatadi. "Zubdat ul haqoyiq" asari Murot Tamar va Vahdat Mohir tomonidan turk tiliga tarjima qilingan. Turk tilida amalga oshirilgan tarjimaga Sayyid Hofiz Muhammad Ayintobiyning (hij.1291) 1874-yilda Qohirada amalga oshirilgan arab tilidagi "G'oyatud-daqiq Dar tarjimai Zubdat ul-haqoyiq" nomli tarjimasi asos qilib olingan. Hoji Husaynzoda nomi bilan tanilgan Ayintobiy tarjimini (hij.1288) 1871-yil rabiul-avval oyida boshlangani qayd etilgan. Ayintobiy o'z tarjimasiga yozgan taqrizida "Zubdat ul haqoyiq" asarini "Mabda' va maod"ning qisqartirilgan shakli ekanini ta'kidlagan va uning iboralarining qisqaligi, murakkab masalalarni soddalashtirishini va o'quvchilarga ko'plab kitoblarni o'qishdan ham hosil bo'lmaydigan foyda berishini aytib, boshqa kitoblardan iqtiboslar qo'shmaganini ham ta'kidlagan. Uning qo'shgan yagona qo'shimchasi ba'zan ayrim bayt va misralarni keltirishi hamda zarur deb bilgan joylarda ba'zi masalalarga e'tibor qaratishidir. Ushbu tarjimada 2 ta bob, har bir bobda 3 ta asl va jami 37 ta fasl mavjud. Kitobda keltirilgan mavzular quyidagicha: Birinchi bob: Shariat ahlining ulug' olam haqidagi so'zlari, Hikmat ahlining ulug' olam haqidagi so'zlari, Vahdat ahlining ulug' olam haqidagi so'zlari. Ikkinchi bob: Inson va inson martabalari, suluk haqiqati va solikning sulukdan maqsadi. "G'oyatud-daqiq dar tarjima-i zubdatul-haqoyiq"ning Murod Tamar tomonidan soddalashtirilgan variantida istilohlarning saqlanishiga e'tibor qaratilgan, oyatlarning raqamlari va hadislarining manbalari keltirilgan. Kitobning tuzilishiga va mavzu sarlavhalarining aynan saqlanishiga e'tibor qaratilgan. "Zubdatul-haqoyiq"ning yana bir tarjimasi M. Hoji Husaynzoda tomonidan amalga oshirilgan bo'lib, uni soddalashtirishni Vahdat Mohir bajargan. Ushbu tarjimada Sayyid Hofiz Muhammad Ayintobiyning "G'oyatud-daqiq dar tarjima-i Zubdatul-haqoyiq" nomli tarjimasi asos qilib olingan. Hoji Husaynzoda tarjimasini Vahdat Mohir soddalashtirgan asarda mavzu istilohlarini bir xil berishga harakat qilingan.

Biroq oyatlarning raqamlari va hadislarning manbalari keltirilmagan. Nasafiy tomonidan berilgan tartibga aynan rioya qilingan, ammo mavzu sarlavhalari to'liq berilmagani kuzatiladi. Bundan tashqari, "G'oyatud-daqiq"ning yana bir tarjiması Murod Toriq Yuksel tomonidan soddalashtirilgan holda "Zubdatul-haqoiq — Tanlangan haqiqatlar" nomi bilan nashr etilgan. Kitob boshida kimga tegishli ekani noma'lum bo'lgan "Tasavvuf" nomli she'r bor. Asarda so'zboshi bo'lmasa-da, soddalashtirish jarayonida qaysi nusxadan foydalanilgani ham ko'rsatilmagan. Bu ishonchli soddalashtirish ishi emas va ko'pincha xatolar ko'zga tashlanadi. Uning nusxasi Istanbul universiteti kutubxonasida saqlanadi. "Zubdat ul haqoyiq" asarining o'zbek tilidagi tarjiması filologiya fanlari doktori, professor Najmiddin Komilov tomonidan amalga oshirilgan. Mazkur tarjima turk va arab tillaridagi tarjimalardan tushuncha va iboralarining badiiy hamda falsafiy mazmuniga alohida e'tibor qaratilgani bilan farq qiladi.[3]

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, asar mazmuniga nazar tashlansa, har bir sarlavha alohida tasavvuf kitobi ekani ko'zga tashlanadi. Tasavvufning amaliy, kerak bo'lsa, nazariy jihatiga nazar solinsa, bu asarda ikki sohaning ham mavjudligini ko'rish mumkin. Agar biror kishi bu risolani qo'lga olib o'rgansa, tasavvuf ilmi haqida ko'plab ma'lumotlarga ega bo'ladi. Zero, u tasavvufning asosiy qoidalarini o'zida jamlagan asardir. Bu noyob risola haqiqatlarni aks ettiruvchi ko'zgu va barcha haqiqatlarni iloji boricha ochiq-oydin ko'rsatadigan kristall holatidadir. Bu risola bilan birga irfon ahli qalbiga yangi bir ruh bag'ishlanadi. Xulosa qilib aytganda, u o'zida mujassam etgan mazmun nuqtai nazaridan qadimgidek hozirgi zamon kishisi uchun ham katta foyda keltiradigan muhim asardir. Mazkur asarda aks etgan g'oya va qarashlarni ilmiy asosda o'rganish tasavvuf falsafasini yanada chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Azîz Neseî, Zübdetü'l-Hakâik, çev. Murat Tamar, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s. 9.
2. İbrahim Düzen, Aziz Neseî'ye Göre Allah, Kâinat ve İnsan, Furkan Yayınları, İstanbul, 2000. -S.287-288.
3. Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Форс-тожик тилидан Нажмиддин Комилов таржимаси. Тошкент.: "Маънавият", 1997.-Б. 110.
4. Neseî A. Gayetü'd-Dekâik Der Tercüme-i Zübdetü'l-Hakâik, (Trc. Hafız Mehmet Ayıntabî). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Osman Ergin Yazmaları, no: 297/7. 1291. -S. 6-7.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

SPIRITUAL AND MORAL VALUES AMONG YOUTH: INEQUALITIES BETWEEN TRADITIONAL AND MODERN AND WAYS OF DEVELOPMENT

Ahmedova Dilrabo Sa'dullayevna

Senior Lecturer, Department of History and Social Sciences
University of Economics and Pedagogy

Abstract. This article analyzes the spiritual and moral values among youth. It explores the disparities between traditional and modern values, the influence of the social environment, and ways to overcome these inequalities. The importance of harmonizing national culture with global influences to ensure the spiritual growth and moral stability of young people is emphasized.

Keywords: youth, spirituality, morality, traditional values, modern values, inequality, development, culture.

YOSHLARDA MA'NAVIY VA AXLOQIY QIYMATLAR: AN'ANAVIY VA ZAMONAVIY O'RTASIDAGI TENGSIKLIK VA RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Axmedova Dilrabo Sa'dullayevna

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti
Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi
E_mail: dilliaxmedova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlarning ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini tahlil qilinadi. An'anaviy va zamonaviy qadriyatlar o'rtasidagi tafovutlar, ijtimoiy muhit ta'siri hamda bu tengsizliklarni bartaraf etish yo'llari o'rganiladi. Yoshlar orasida ma'naviy kamolot va axloqiy barqarorlikni ta'minlash uchun milliy madaniyat va global ta'sirlar uyg'unligini yaratish muhimligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: yoshlar, ma'naviyat, axloq, an'anaviy qadriyatlar, zamonaviy qadriyatlar, tengsizlik, rivojlanish, madaniyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N30>

Kirish. Ma'naviy va axloqiy qadriyatlar yoshlarning shaxsiyati va jamiyatdagi o'rni shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Bugungi kunda globalizatsiya, texnologiyalar rivoji va madaniy o'zgarishlar yoshlar o'rtasida an'anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy qadriyatlar o'rtasida muvozanatni saqlashni qiyinlashtirmoqda. Bu esa ijtimoiy va madaniy tengsizliklarga olib kelishi mumkin. Shu sababli yoshlar orasida ma'naviy va axloqiy qiymatlar tizimini chuqur tahlil qilish, mavjud tengsizliklarni aniqlash va rivojlantirish yo'llarini izlash dolzarb hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotda sifat va miqdoriy tadqiqot usullari qo'llanildi. Sifatli tadqiqot uchun yoshlar bilan fokus guruhlar va chuqur intervyular o'tkazildi. Miqdoriy tadqiqot esa ijtimoiy so'rovnomalar yordamida 500 nafar 18-30 yoshdagi respondentlardan ma'lumotlar yig'ildi.

Tadqiqot doirasida yoshlarning ma'naviy va axloqiy qadriyatlariga oid an'anaviy va zamonaviy qarashlari, ularning qaysi qadriyatlarni afzal ko'rishi va mavjud tengsizliklarga oid fikrlari o'rganildi [1, 15-b.].

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yoshlarning 65% an'anaviy qadriyatlarni muhim deb hisoblaydi, biroq zamonaviy qadriyatlarga ham katta e'tibor beradi. Yoshlarning 40% ijtimoiy hayotda an'anaviy qadriyatlarning pasayishi haqida xavotir bildirgan. Shuningdek, zamonaviy qadriyatlar bilan bog'liq ravishda mustaqillik, shaxsiy erkinlik va texnologiyalardan foydalanish yuqori baholangan. Ijtimoiy muhit va oilaviy tarbiya yoshlarning ma'naviy va axloqiy qadriyatlarida muhim rol o'ynaydi, lekin ko'plab yoshlar orasida qadriyatlar o'rtasida nomuvofiqlik kuzatildi [2, 15-b.].

Olingan natijalar yoshlar orasida an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar o'rtasida murakkab munosabat mavjudligini ko'rsatadi. Bu tengsizliklar ijtimoiy ziddiyatlar, ma'naviy chalkashliklarga sabab bo'lishi mumkin. Shunday ekan, yoshlarni tarbiyalashda an'anaviy madaniy qadriyatlarni zamonaviy talablarga moslashtirish va ularni uyg'unlashtirish zarur. Bu jarayonda ta'lim tizimi, oila, ommaviy axborot vositalari va jamoat tashkilotlari faol ishtirok etishi muhimdir. Zamonaviy texnologiyalarni ma'naviy tarbiya vositasi sifatida qo'llash, yoshlarning shaxsiy erkinligini hurmat qilish va ularni ijtimoiy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish yo'llari izlanishi kerak [3, 97-b.].

Yoshlarning ma'naviy va axloqiy qadriyatlari masalasi ijtimoiy fanlarda keng o'rganilgan mavzulardan biridir. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, yoshlar o'rtasida an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar o'rtasidagi ziddiyat ijtimoiy o'zgarishlar va global jarayonlar ta'sirida kuchaymoqda [4, 22-b.].

An'anaviy qadriyatlar odatda madaniy meros, oilaviy qadriyatlar, diniy e'tiqodlar bilan bog'liq bo'lsa, zamonaviy qadriyatlar shaxsiy erkinlik, individualizm, texnologik rivojlanish va global madaniyat ta'siri ostida shakllanadi (Smith, 2015). [5, 22-b.].

O'zbekiston sharoitida esa yoshlar ma'naviy va axloqiy qadriyatlarining o'ziga xosligi va dinamikasi ko'p jihatdan milliy madaniyat, siyosiy-iqtisodiy o'zgarishlar hamda ta'lim tizimining ta'siri ostida rivojlanadi (Karimov, 2018). Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mustaqillikdan keyingi davrda yoshlar orasida milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi jarayoni kuchaygan bo'lsa-da, global media va internetning kengayishi zamonaviy qadriyatlarni tezlik bilan ommalashtirmoqda [6, 22-b.].

Shuningdek, zamonaviy olimlar yoshlarning axloqiy kamoloti va ma'naviy tarbiyasida ta'lim tizimining rolini ta'kidlaydilar (Peterson, 2012; Lermontov, 2017). Ta'lim jarayonida an'anaviy qadriyatlar asosida shakllangan axloqiy normalar bilan zamonaviy talablar o'rtasida uyg'unlik yaratish yoshlarni jamiyatda barqaror va faol shaxslar sifatida shakllantirish uchun zarur hisoblanadi. [7, 43-b.]. Biroq, ayrim tadqiqotchilar yoshlar orasida an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar o'rtasidagi nomuvofiqlikning ijtimoiy muammolar, masalan, g'arazli guruhlar faoliyati, o'zini anglashdagi qiyinchiliklar, ruhiy salomatlik muammolariga olib kelishini ta'kidlashadi (Galiullina, 2019; Johnson & Smith, 2021). Shu bois, yoshlar ma'naviy va axloqiy kamoloti masalalarida kompleks yondashuvni ishlab chiqish va joriy etish muhimdir [8, 101-b.].

Tadqiqotlarda shuningdek, zamonaviy texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar yoshlarning ma'naviy qadriyatlariga ta'sirini ham muhim omil sifatida ko'rsatadi (Zhao, 2018). Ijtimoiy

tarmoqlarda tarqaladigan axborot va madaniy kontent yoshlarning qadriyat tizimlarini qayta shakllantirishga yordam berishi yoki aksincha, ularni buzishi mumkin. [9, 21-b.].

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar yoshlar ma'naviy va axloqiy qadriyatlarining shakllanishida an'anaviy va zamonaviy omillarning murakkab o'zaro ta'sirini ko'rsatadi. Shu sababli yoshlarni tarbiyalashda an'anaviy qadriyatlarni saqlab qolish bilan birga zamonaviy jamiyat talablari va texnologik taraqqiyotlarni hisobga olish zarur.

Tadqiqot mavzusi yuzasida quyidagi taklif va tavsiyalar beriladi

Birinchidan, An'anaviy va zamonaviy qadriyatlarni uyg'unlashtirish bo'yicha milliy dasturlar ishlab chiqilsin. Bu dasturlarda yoshlarning madaniy merosini saqlash bilan birga, global axloqiy qadriyatlar va texnologik taraqqiyot hisobga olish.

Ikkinchidan, Ta'lim tizimida ma'naviy va axloqiy tarbiyaga alohida e'tibor qaratilsin. Maktab va oliy ta'limda an'anaviy qadriyatlar asosida axloqiy normalar shakllantirilib, zamonaviy jamiyat talablari bilan uyg'unlashtirilgan o'quv dasturlari joriy etish.

Uchinchidan, Yoshlar uchun ijtimoiy va madaniy platformalar yaratilishi lozim. Ushbu platformalar orqali ularning ma'naviy ehtiyojlari qondirilib, an'anaviy va zamonaviy qadriyatlarni birlashtiruvchi kommunikatsiya muhitlari tashkil etish.

To'rtinchidan, Xalqaro tajriba va hamkorlik yo'li bilan zamonaviy ma'naviy tarbiya metodlari o'rganilsin. Yoshlarni global qadriyatlar asosida tarbiyalash uchun xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik rivojlantirish.

Beshinchidan, Texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan holda ma'naviy kamolot va axloqiy tarbiyani qo'llab-quvvatlash tizimlari yaratilsin. Bu tizimlar yoshlarni noto'g'ri axborot va zararli kontentdan himoya qilsin hamda ularga ijobiy axloqiy xabarlarini yetkazish.

Xulosa. Xalqaro tadqiqotlar va tajribalar shuni ko'rsatadiki, yoshlarning ma'naviy va axloqiy qadriyatlari shakllanishida an'anaviy madaniyat va zamonaviy ijtimoiy sharoitlar o'rtasidagi muvozanat muhim ahamiyatga ega. Yevropa, Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlarida olib borilgan tadqiqotlar yoshlarning qadriyat tizimlari global va mahalliy omillar ta'sirida murakkablashayotganini ko'rsatadi (Inglehart & Welzel, 2005; Schwartz, 2014). An'anaviy qadriyatlarni saqlash va ularni zamonaviy hayot talablariga moslashtirish yoshlarning ruhiy barqarorligi, ijtimoiy moslashuvchanligi va faol fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Yoshlar ma'naviy tarbiyasida muvaffaqiyatga erishgan mamlakatlar — Singapur, Yaponiya, Germaniya kabi davlatlarda ta'lim tizimi va jamoat tashkilotlari an'anaviy qadriyatlarni zamonaviy axloqiy normalar bilan uyg'unlashtirishga katta e'tibor qaratadi. Shu bilan birga, texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan holda yoshlarning ruhiy va axloqiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlaydigan platformalar yaratish yo'llari ham muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Инаятов, И. А. Ма'navий баркамоллик ва ёшлар тарбияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 232 б.
2. Каримов, И. А. Юсак маънавият — енгилмас куч. – Тошкент: “Маънавият” нашриёти, 2008. – 176 б.
3. Galiullina, L. R. Spiritual and moral development of youth in the context of globalization. // *Journal of Social Policy Studies*, 2019, Vol. 17, No. 2. – pp. 243–255.

4. Smith, A. D. National Identity and the Idea of Modernity. – Cambridge: Polity Press, 2015. – 210 p.
5. Schwartz, S. H. Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. // *Advances in Experimental Social Psychology*, Vol. 25, 2014. – pp. 1–65.
6. Inglehart, R., & Baker, W. E. Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. // *American Sociological Review*, 2000, Vol. 65, No. 1. – pp. 19–51.
7. Rashidov, B. T. Global madaniyat va yoshlar: o'zaro ta'sir va oqibatlar. // *O'zbekiston ijtimoiy fanlari jurnali*, 2020, №4. – Б. 45–50.
8. Peterson, C. Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification. – New York: Oxford University Press, 2012. – 350 p.
9. Лермонтов, Ю. С. Современная молодежь и моральные ориентиры: социологический анализ. – Москва: Наука, 2017. – 198 с.
10. Zhao, S. Social media and moral development of adolescents. // *Journal of Youth Studies*, 2018, Vol. 21, No. 3. – pp. 348–362.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

SOCIAL-MORAL ANALYSIS OF UMAR SUHRAVARDI'S WORK "AVORIF UL-MAORIF"

Murtozayev Shahobiddin Bakhridinovich

Bukhara State Pedagogical Institute

Senior Associate Professor (PhD) of the Department of Social Sciences

Abstract. The article analyzes the philosophical views of Abu Hafs Umar Suhrawardi, one of the major representatives of the doctrine of mysticism and Eastern philosophy, founder of the tarikat "Suhrawardiyya", on the basis of the treatise "Awarif ul-maarif" (Teachings of Enlightenment). The work also covers the description of the lust, souls, sciences, reason, ingenuity of the sufi scholar, the role of his moral ideas in human perfection.

Keywords: Suhraward, "Awarif ul-maarif", matter of morality, decency, travel, journey, Human Ego, Spirit, narration and reason, istidlal, ahli Tawhid, mukoshafa, ilmu ladun, ilmu yaqin, aynul yaqin, haqqul yaqin, worldly mind, worldly soul, material world, animal spirit, sufism.

UMAR SUHRAVARDIYNING "AVORIF UL-MAORIF" ASARINING IJTIMOIY-AXLOQIY TAHLILI

Murtozayev Shahobiddin Baxriddinovich

Buxoro davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar kafedrasida dotsenti (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada tasavvuf ta'limoti va Sharq falsafasining yirik vakillaridan biri, "Suhravardiylik" tariqatining asoschisi Abu Hafs Umar Suhravardiyning falsafiy qarashlari "Avorif ul-maarif" (Ma'rifat tuhfalari) asari asosida tahlil qilingan. Shuningdek, asarda mutasavvifning nafs, ruh, ilm, aql tushunchalarining tavsiflanishi, axloqiy g'oyalarining inson kamolotidagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Suhraward, "Avorif ul-maarif", axloq masalasi, odob, sayr, safar, insoniy nafs, ruh, naql va aql, istidlol, tawhid ahli, mukoshafa, ilmu ladun, ilmu yaqin, 'ayn ul yaqin, haqqul yaqin, dunyoviy aql, dunyoviy ruh, moddiy dunyo, hayvoniy ruh, tasavvuf.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N31>

Kirish. Jahon xalqlarining ma'naviy axloqiy qiyofasini shakllantirishda Sharq xalqlari falsafiy tafakkuri alohida o'rin tutadi. Sharq mutafakkirlari, xususan Suhravardiyning antropologik ta'limoti, unda inson borlig'ini chuqur tahlil etilishi fuqarolarni, ayniqsa, yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan kamol toptirishda muhim tarbiyaviy ahamiyatga ega. Jahonda yuz berayotgan globalashuv jarayonida "ommaviy madaniyat" va "axloqiy nihilizm" kabi illatlarga qarshi kurashda Suhravardiyning ilmiy merosi nazariy-metodologik, g'oyaviy-mafkuraviy, diniy-ma'rifiy jihatdan ahamiyatlidir.

Tasavvufning mashhur tariqatlaridan biri — suhravardiya tariqatining asoschisi Shihobuddin Abu Hafs Umar ibn Muhammad as-Suhravardiy 539-hijriy yili, sha'bon oyining birinchi kuni Eronning Jibol viloyati, Zanjon tumanining Suhraward qasabasida dunyoga keldi. Bu sana milodiy 1145-yilning 27-yanvariga to'g'ri keladi. U boshlang'ich ta'limni o'z yurtida

olgach, amakisi va tariqatdagi murshidi bo'lmish Abu Najib as-Suhravardiy bilan Bog'dodga boradi va u yerda ilm tahsilini davom ettiradi. Keyinchalik talabalarga dars berish va xalqqa va'z – nasihat qilish natijasida mashhur bo'lib ketadi. Zamondoshlari uni "Shayx ush-shuyux", "Shayx ul-islom", "Shayx ul-Iroq"[1] nisbatlari bilan ulug'langan .

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Suhravardiy tarixning eng ziddiyatli davrida yashab ijod qilgan alloma bo'lib, ushbu ziddiyatli davrning ijtimoiy tafakkur shakli bo'lgan tasavvuf ta'limotining yorqin namoyandasi darajasiga ko'tarilgan va o'zining chuqur falsafiy ma'noli tafakkur ilmini yaratgan. Bugungi kunda ushbu ilm insoniyat uchun to'g'ri yo'ldan adashmaslikda yoki o'z yo'lini topa olishda xizmat qila oladi. Shu nuqtai nazardan allomaning "Avorif ul-maorif" ("Ma'rifat tuhfalari") asari muhim ahamiyatga ega bo'lib, ushbu asar yurtimizda hali o'rganilmagan[2;304]

Suhravardiyning "Avorif ul-maorif" asari uning nomini abadiyatga muxirladi. "Avorif ul-maorif" asari tasavvuf tariqatlari vujudga kelishi, shakllanishning ilk davrida yozilgan tasavvufga bag'ishlangan ilk manbalardan biri bo'lib hisoblanadi. Ushbu kitobdan avval ham tasavvufga bag'ishlangan bir qator asarlar ham mavjud bo'lib, bular Kalobodiyning so'fiylik to'g'risidagi eng qadimgi va ilk asarlardan biri bo'lgan "At-Ta'arruf li-mazhab ahl at-tasavvuf" ("Tasavvuf ahli yo'lini tanishtirish") nomli asari Abu Tolib al-Makkiy "Qut al-Qulub" (Qalblar ozig'i), Qushayriyning "Ar-risola"si, G'azzoliyning "Ihyo ulumi-d-din [3;25]" ("Din ilmlarini jonlantirish") singari asarlari sunniy tasavvuf haqidagi tushunchalarni tartibga solish va uni tizimlashtirish maqsadida yozilgan. Uslubi va mavzular bo'yicha Abu Homid G'azzoliyning "Ihyo ulumi-d-din" asari shunga o'xshash bo'lsa-da, "Avorif ul-maorif"asari keng ko'lamli emas. Umar Suhravardiy "Avorif ul-maorif"da tasavvuf uni amallar jihati va shariat chizig'idan ko'ra tafakkur jihati ko'proq qiziqtirardi alloma ushbu kitobida so'fiy fikrini tushuntirishni maqsad qilgan [4;103] Asar so'fiylar odob-axloqi normalari haqidagi kitobdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tizimli yondashuv, retrospektiv tahlil, mantiqiylik va vorisiylik, dialektik, germeneytik, qiyosiy tahlil kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. "Avorif ul-maorif"asari turli xil mazhablardagi tariqat yo'lini tanlagan so'fiylar o'qigan, ular birgalikda tahsil oladigan madrasa, xonaqohlardagi eng sevimli kitoblardan bo'lgan [5;398]. Suhravardiy sayri suluk (So'fiylarning shaxsiyati muammosi) so'fiylik yo'li (tariqat)ning va bu yo'ldan o'tish yo'li (sayri suluk) o'rta asr tasavvuf namoyandalarining ta'limotida muhim o'rin tutadi. Suhravardiyning so'fiylik ta'limotida bu masalani o'rganish uning dunyoqarashini aniqlashda katta o'rin tutadi.

Suhravardiy "Avorif ul-maorif" asarini yozish sababini quyidagicha asoslaydi so'fiylar toifasining shon-sharafi, sunnat tamoyillariga amal qilinishi, davlatning mustahkamligini ta'minlaydi.

Umar Suhravardiyning ta'kidlashicha: Alohning marhamati bilan ushbu asarni yozishga kirishar ekan. So'fiylarning go'zal, xulq va ahloqlarini keng ommaga namoyon oshkor etishdir. Chunki men deb ta'kidlaydi alloma, so'fiylarning qilgan ishlari haqiqat ekanligiga ishonaman ular hamma zamonlarda aniq bilimlarga muvofiq harakat qilganlar va buni men ushbu asar orqali hammaga oshkor qildim.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, Suhravardiy asarini so'fiylarni soxta narsalardan asrash uchun yozganligini ta'kidlaganida, so'fiylik yo'liga bo'lgan talabni ikkinchi sabab sifatida keltirib, ushbu "Avorif ul-maorif" (Ma'rifatni anglaganlar) asari orqali ushbu toifa vakillarini ko'payishi haqida ta'kidlaydi.

“Avorif ul-maorif” asari 63 bobdan iborat;

Asar asosan tasavvuf gnoseologiyasi, odob-axloqi, psixologiyasining amaliyotiga bag'ishlangan;

Asarda tasavvuf tarixi, nazariyasi va amaliyotiga oid qimmatli ma'lumotlar mavjud;

Asar o'z tuzilishi va mazmuniga ko'ra tasavvuf nazariyasiga bag'ishlangan.

Asar ilmiy tahlil qilganda, boblar soni va ularning nomlanishidan shu narsa ayonlashadiki, Umar Suhravardiy o'zining ma'naviy me'rosida Qur'on va islom shariatiga asoslanadi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, boblar sonining 63 ta ekanligi Payg'ambar yoshiga ishora bo'lgan bo'lishi ehtimoldan yiroq emas, chunki Shihobiddin Suhravardiyning hazrat Rasulullohga (p.) sadoqati, ixlosi juda baland bo'lgan. *(ta'kid bizniki – M.Sh).*

Asardagi 63-bobni asosan beshta umumiy qismga ajratish mumkin bo'lib bular quyidagi bo'limlardan iborat[6;5a]:

1. 1-9. Boblarida so'fiy, so'fiylik, tasavvuf, mutassavuf, mutashabbeh, malomatiylik kabi tushunchalarni mohiyatini ochib berishni o'z ichiga oladi.
2. 10-28. Boblarida tasavvuf ahli to'planadigan maxsus joylar, manzillar va amaliyotlar haqida hikoya qiladi: Mashoyix, hodim (murid), rabot odobi, safar, Mutasabbib (sababga bog'langan), Fath (sirlarning ochilishlari), Simo'ni (ovoz chiqargan holda trans holatga kirish), chilla v.h.
3. 29-30. Boblarda axloq bilan bog'liq: kamtarlik, halollik va hokazo.
4. 31-55. Boblar eng katta qismi bo'lib, bunda so'fiylar axloq-odobi (yetika-yestetikasi) simo', chilla, qurb (ollohga yaqinlashish), tahorat, namoz, ro'za, ovqatlanish, ibodat, uyqu odoblari, murid, shayx, suhbat va birodarlik odoblari to'g'risida fikr yuritilgan.
5. 56-57. Boblarda esa insonni anglash, so'fiylarning mukoshafasi (kash qilish) o'y fikrlarni anglash haqidadir.
6. 58-63. Boblarda esa hol va maqom, ishora qilish, bidoyat va nihoyatlar to'g'risida to'xtalib o'tilgan.

Asarda ta'kidlanishicha insonning yaratilishi, mohiyati, nafs va ruhi, insonda bor bo'lgan aql malakasi va juda ahamiyatli bir jihat sifatida o'ziga ato etilgan qalbi, ahli tasavvufning inson sarlavhasi ostida bahslashilgan mavzulardandir.

Inson so'zi ko'z qorachig'i ma'nosida kelgan arabcha asosli bir so'zdir. Unutmoq so'zidan hosil qilingani ham manbalarda qayd etilgan[7;119,120]. Suhravardiy ham inson so'zining ko'z qorachig'i ma'nosida kelishidan insonning yaratilishi va qadr-qiymati bog'lamida Alloh taoloning insonni nozik hikmati tufayli yaratganini, uni sharaflig'i va mukarram qilib nazargohi ilohiy va tajalligohi vahyi samoviy qilganini va bu shaklda uni ham ruhiy, ham jismoniy jihatdan osmonlarning va yerning ko'z qorachig'i qilganini tushuntiradi.

Suhravardiy insonni osmonlarning va yerni o'zligi va xulosasi ekanligini bildiradi. Bu ma'noda Suhravardiy insonni olami sug'ro sifatida tavsiflagan so'fiylar bilan ayni fikrga ega.

Suhravardiy insonning nafs va ruhdan tashkil topgan bir borliq ekanligini ifodalab, vujudning qorindan past nafsning markazi va hududi, qorindan yuqori qism esa ruhning hududi va samoviy asrorning xazinasi ekanligi haqida so'z yuritadi.

Suhravardiy insonni tahlil qilayotganda klassik tasavvufiy qarash bilan parallel ravishda fikrlaydi. Inson nafs vositasida sufiy olam bilan aloqada ekan, ruhi bilan ulug' olamning bir parchasidir. Bu ikki xususiyatni o'zida jamlashi natijasida hayvonlar va maloikalardan farqlanadi.

Bu ma'noda hayvonlarning faqatgina nafsdan iborat bo'lib ruhoniylarining ilohiy ruh ma'nosida yo'q ekan, muloika esa tamoman ruhoniylar borliqlar sifatida nafsdan mahrum qoldirilgan. Insonda esa bu ikki jihat barcha vasflari bilan mavjuddir. Bu ikki jihat insonda doimiy kurash holatidadir.

Suhravardiyga ko'ra insonning yaratilish sababi ikki dunyoning (dunyo va oxirat) ma'murligidir. Insoniy ruh oliy samoviy bo'lib, u amr olamidandir. Hayvoniy bashariy ruh esa xalq olamidandir. Hayvoniy bashariy ruh oliy samoviy ruhning joylashadigan joyidir.

“Alloh taolo Odamni doraynni (oxirat va dunyoni) ma'mur qilish uchun yaratgandir. Alloh taolo undan jannatni ma'mur qilishini istaganidek, dunyoni ham ma'mur qilishini istagandir[6-68b]. deb bu mavzudagi fikrini izohlaydi”.

Tasavvufiy terminologiyada ilmi ladun tushunchasi g'aybiy ilm, ilohiy sirlarni anglash ilmi ma'nolarida qo'llangan. Ilmi ladunni mutasavvufilar bandaga Alloh tomonidan vositasiz o'rgatilgan xususiy bir ilm deb tushunadilar. Laduniy ilm Allohning valiylariga ilhom yo'li bilan lutf etgan ilmdir.

Mutafakkik ilm va nafs masalasiga quyidagicha yondashadi. Mutasavvufilar barcha ilmlarning Alloh huzuridan kelganiga ishonishadi. Ammo shar'iy va zohiriy ilmlar farishta va rasul vositasida keladi. Ilhom esa bevosita Haqdan keladi. Shuning uchun ilhomga ilmi ladun deyilgan. Bu ilm, ma'lum bir shaxsga xos mahram bir ilmdir[8;393].

Suhravardiy ilmi ladunga ega bo'lishning sharti sifatida kishining nafsini ustidan g'alabasini va nafsiga qarshi husni muomalasini ko'rsatadi. “Darveshning qadri nafsiga qarshi kurashi bilan o'lchanadi. Darvesh nafsini ustidan g'alabasi va unga qarshi kurashidagi husni muomala vositasida “ilmi ladun”ga noil bo'ladi. Buning soyasida fazilatga erishib, aqlidan foydalanish imkonini qo'lga kiritib eng oson yo'lni topadi[6;53a]”.

Ko'rilganidek Suhravardiy kishining nafsini tozalab uning ustidan g'olib kelishini o'ziga laduniy ilm eshiklarini ochishini fikr qiladi. Nafsga husni muomala esa uning oxirat kunida jazolanadigan ishlardan uzoq bo'lishini ta'minlash va uni xayrli amallarga yo'naltirishdir.

Suhravardiy nafsiga hokim bo'lishning yo'llarini tushuntirib, yana ilmi ladun mavzusini kun tartibiga qo'yadi. Xilvatga kirgan bir solikning qirq kun mobaynida bo'sh me'da bilan ovqatlanmay zikr va fikr bilan mashg'ul bo'lishi nafsni nazorat qilishida muhim omil bo'lishini va bu orqali solikka ilmi ladunning eshiklari ochilishini ma'lum qiladi.

Suhravardiy jiddiy bir shaklda laduniy ilmning amalga bog'liq ekanligini va bir qancha ehson bo'lmasdan zuhur qilmasligini ifodalaydi. “Agar murid doim Qur'onni o'qib, qalbi va tilini bir tutsa, nafsining e'tirozlariga mone' bo'ladi va solik osonlik bilan Qur'onni qiroat qilib, namoz o'qishni boshlaydi. Tilovat va namozdagi bu suhulat ko'ngilni nurlantiradi. Kalomi ilohiyni nuri javhar sifatida qalbda o'rin olganidan Qur'on tilovati zoti Ilohiyni zikri darajasida bo'ladi. Allohning kalom sifati buyukligining mushohada bilan kalomi ilohiyni nuri qalbda to'planadi. Bunday ilohiy darajalar bo'lmasdan bandaga ladun ilmi eshiklari ochilmaydi[6;71b]”. Demakki, ilmi ladun osonlikcha qo'lga kiritiladigan bir ilm emas. Laduniy ilm haqida bilgan barcha ma'lumotimiz bu ilmning avvaliyat bilan payg'ambarlardagi va oz miqdorda bo'lsada nasiblangan valiy bandalardagi turli belgilardan iboratdir. Bu ilmning mutlaq haqiqati Alloh taoloning huzurida ekanligidan, uni tom ma'noda anglay olish idrok chegaralarimizdagi bir ruhiyatdir.

Tasavvufda yaqin[9;137b] tushunchasi maqom sifatidagi yaqindan farqli tarzda ilm bilan aloqadorligi jihatidan yondashilganda yaqinning uch turi borligi aytiladi. Bu turlar esa

ilmul yaqin, 'aynul yaqin va Haqqul yaqin sifatida Qur'onda ham tilga olingan tushunchalardir. Suhrevardiy yaqinning klassik ma'noda uchga bo'linishi fikriga qo'shiladi. U ilmul yaqin nazar va dalil yo'li bilan, 'aynul yaqin kashf va ilhom yo'li bilan, haqqal yaqin esa insonning bashariy vasflardan ayrilishi va vuslat istaganlarning bu darajaga erishuvi bilan qo'lga kiritiladi deb bu yaqin ilmi turlarining tahsil usulini izohlaydi.

Suhrevardiy aqlning ta'rifini "Aqlga kelsak, u ruhning tili va basiratning tarjimonidir. Ruh uchun basirat uning qalbi, aql esa uning tili o'rnidadir"[6;147a] shaklida izohlaydi.

Yana Suhrevardiy inson o'zligini aql ekanligini aytib, farqli ta'rif ham bildirgan.

"Hamma narsaning o'zi, o'zligi bordir. Insonning o'zligi aql, aqlning o'zligi esa sabrdir." Degan[6;159a].

Ko'rilganidek, Suhrevardiy aqlni falsafiy ma'noda ta'rif bilan emas, insonning mas'uliyati bog'lami bilan izohlash tarafdoridir. Insonni mas'uliyat ostida tutuvchi va hisobga va iqobga yuzlashtiruvchi xususiyati aqlidir. Bu ma'noda insonni boshqa mavjudotlardan farqlovchi jihat ham bu mas'uliyatli bo'lishdir. Insonning inson bo'lishi esa mas'uliyatli bo'lish potensialiga ega bo'lishiga aloqadordir. Bu potensial esa aqlidir. Suhrevardiy aqlning ta'rifini falsafiy ma'noda ham izohlaydi va aql jilolanuvchi javhardir deb aqlga ta'rif beradi.

"Sufiylarning eng buyuklaridan biri bo'lgan Xoris al-Muhosibiy (v. 243/857) shunday deydi: "Aql ilmlarning o'zi bilan idrok qilinadigan bir tabiatdir"[6;147b].

Bularni ifodalaganidan so'ng Suhrevardiy o'z qarashini shu shaklda izohlaydi: "Aql ulviy bo'lgan insoniy ruhning javhari, uning tili va yo'l ko'rsatuvchisidir"[6;147a].

"Aql ruhning tilidir. Chunki ruh Allohning amridandir. Aqlning nuri ruhdan fayz oladi. Ilmlar ham aqlning nuri bilan o'rganilishi mumkin. Aql ilmlarga ko'ra yozuv taxtasi hukmidadir"[6;147b].

Ko'rilganidek Suhrevardiy aqlni ruhning tili sifatida ta'riflaydi. Ruh Allohning amridandir va omonati uzmoni muhofaza qilish vazifasini o'z zimmasiga olgan. Aqlning ruhdan fayz olishini keltirgan Suhrevardiy ilmlarning faqatgina ruhdan fayzlangan nuri bilan o'rganilishini ifoda etadi.

Aql ruh bilan birga borliq va kishilikka erishadi. U bilan ashyo ustida hujjat keltirishi mumkin. Agar ruh bo'lmasa, aql o'tmaslashib, hech qanday narsaning qarshisida yoki yonida dalil keltirolmas edi". Xulosa qilib aytadigan bo'lsak aql faqatgina ruhning borlig'i bilan mavjud bo'ladigan malakadir. Agar ruh bo'lmasa, aql o'tmaslashadi va har qanday narsa ustida hukm va hujjat keltirolmas edi. Aql ruh bor bo'lmasdan kishiga to'g'ri va xatoni ko'rsatolmaganidek qarshilik bildirish yoki tarafini olish uchun dalil ham keltirolmaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosalar o'rnida shuni ta'kidlash lozimki Haq va inson o'rtasida yagona substansiya mavjud bo'lib, inson o'zligini bilib borishi orqali Xudoni tanishi ta'kidlanadi. Suhrevardiy o'z asarlarida inson, uning zohiriy va botiniy olamini tadqiq etgan, uning tabiati va intilishlarini kuzatgan, ularga doir muammolarning yechimlarini kishilarning diniy e'tiqodi, tafakkur tarzidan kelib chiqqan holda sodda, ravon va xalqchil usullarda ishlab chiqqan. Insonning iymon gavhari, buyukligi barobarida, nuqsonlar – nafsi, hirs oqibatida kelib chiqadigan yomon illatlarni tahlil etib, bulardan qutulish, forig'lanish yo'llarini ko'rsatib bergan. Shihobiddin Suhrevardiy ilmiy-ma'naviy merosiga nisbatan turli bir-biridan farq qiluvchi, ba'zan noxolis qarashlar ham mavjud bo'lib, ularga falsafaning milliylik va umuminsoniylikning dialektik aloqadorligi metodologiyasi nuqtai nazaridan yondashmoq zarur, Suhrevardiyning inson ma'naviy kamoloti haqidagi konseptual-nazariy ta'limoti tarixiy

voqealar, kundalik turmush haqiqatlari, xalq ogʻzaki ijodi durdonalari asosida badiiy timsollarda ifodalangan va shariat inson uchun kishan deb emas, balki komil insonni tarbiyalashda muhim asos va vosita deb qaralgan. Suhravardiyning inson maʼnaviy kamoloti masalasidagi konseptual yondashuvi oʻzigacha mavjud boʻlgan konsepsiyalarning yuksak darajada qayta ishlangan sintezi hamda oʻzidan keyin vujudga kelgan taʼlimotlarning fundamental manbai boʻlib xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Алишер Навоий. Тоʻла асарлар тоʻплами 6-жилд. Т.: F.Фуллом, 2013.
2. Oʻzbekiston milliy axborot agentligi – OʻzA ilm-fan boʻlimi (elektron jurnal) ilmiy nashr 2021 yil may oyi soni 304-bet
3. Усмон Турар “Тасаввуф тарихи”-Т.: Истиқлол, 1999 й 25-бет
4. Reynold A. Nicholson, “Avarif”, Encyclopedia of Religion and Ethics, Kessinger Publishing, 2003, c. III, s.103;
5. Avârif'in Çiştîyye'ye etkisi için bkz: Nizami, K.A., “Feridüddin Mes'ud”, TDVİA, İstanbul 1995, c. XII, ss. 398.
6. 6 عوارف المعارف. شهاب الدين سهروردی. Н Бухоро давлат музей-қо'риқхонаси, Нужжатлар фонди 21125/11. 5а бет.
7. Abdalbâki, Mu'cemu'l-Müfehres, ss. 119-120.
8. Uludağ, Süleyman, Tasavvuf Terimleri, s. 245; Cebecioğlu, Ethem, TTDS., s. 393
9. Yavuz, Yusuf Şevki, “İlme'l-Yakîn”, TDVİA, İstanbul 2000, c. XXII, ss. 137-8.
10. Baxriddinovich, Murtozayev Shahobiddin. "SOUL AND LUST (Based on Abu Hafs Umar Suhrawardi's work "Awarif ul-marif")." International Conference on Research Identity, Value and Ethics. 2023.
11. Baxriddinovich, M. S. (2023). SHIHABIDDIN SUHRAWARDY'S VIEWS ON ETHICS. INNOVATIVE DEVELOPMENTS AND RESEARCH IN EDUCATION, 2(16), 11-16.
12. Baxriddinovich, M. S. (2022). SHIHABUDDIN AL-SUHRAWARDI'S VIEWS ON SUFISM AND HIS SCIENTIFIC HERITAGE IN CENTRAL ASIA. American Journal of Social and Humanitarian Research, 3(6), 110-116.
13. Baxriddinovich, M. S. (2024) The Scientific Heritage of Shihobiddin Suhrawardi ang His Role In Philosophy and Sufism. Buletin Antropologi Indonesia ISSN 3046-4722 Volume:1, Number 4, 2024, Page:1-9
14. Murtozayev. Sh.B. Shihobuddin Suhravardiy qarashlarida nafsni tiyish, kamtarinlik, fazilatlarining talqini. Pedagogika va Psixologiya ilmiy-metodik jurnal.ISSN 2992-8966 (Online) 2024-yil 1-son noyabr. B. 58-71.

Received: 15 September 2025**Accepted:** 1 October 2025**Published:** 10 October 2025*Article / Original Paper***ABU ALI IBN SINO'S MYSTICAL VIEWS:
ON THE EXAMPLE OF THE WORK "TA'BIRI MANZIL"****Shamsutdinova Nigina Karimovna**

Doctor of Sciences in Philosophy (DSc) of Navoi State University

Email: nigina11@mail.ruORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2618-6371>

Abstract. According to Ibn Sina, the life of a person endowed with these qualities will be good and useful. These qualities serve as the basis of wealth and wisdom, and together with excellent upbringing, noble mood and skills, they are a source of beauty, charm and grace. This great hymn dedicated to human beauty finds special expression in Ibn Sina's work "World Wisdom" ("Tadbiri Manzil"). His next words, dedicated to describing the external and internal beauty of a person, represent the sum of all his aesthetic assessments. According to Ibn Sina, the aesthetic world of man, his beauty comes directly from his intellectual and moral nature. The circle of all virtues is crowned by reason itself, reason and feelings, thanks to which man becomes the most perfect and highest creature of nature. Almighty God, says the scientist, gave humanity his good qualities, thanks to which man's place in the universe in comparison with the multitude of his creations became higher and more preferable. Thanks to this privilege, man became the most perfect of nature's creatures in his essence and the most harmonious of creatures in his body, he became the most beautiful creature. The description of man's place in the hierarchy of existence, as well as the physical and external nature of man, is defined as the most vivid and glorious assessment of man in all the medieval philosophical thought of the East.

Keywords: tasawwuf, kindness, truth, aesthetics, man, "World Wisdom", "Tadbiri Manzil", inner beauty, hierarchy, love, wisdom, inner world, soul, divine substance.

**ABU ALI IBN SINO IRFONİY QARASHLARI:
«TA'BIRI MANZIL» ASARI MISOLIDA****Shamsutdinova Nigina Karimovna**

Navoiy davlat universiteti falsafa fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Ibn Sinoning so'zlariga ko'ra, bu fazilatlar bilan ta'minlangan inson hayoti yaxshi va foydali bo'ladi. Ushbu fazilatlar qush va salohiyatning asosi bo'lib xizmat qiladi va mukammal tarbiya, olijanob kayfiyat va ko'nikmalar bilan birga go'zallik, joziba va inoyat manbai hisoblanadi. Inson go'zalligiga bag'ishlangan bu muazzam madhiya Ibn Sinoning "Dunyoviy Hikmat" ("Tadbiri manzil") asarida alohida ifoda topadi. Uning insonning tashqi va ishki go'zalligini tavsiflashga bag'ishlangan quyidagi so'zlari uning barcha estetik baholarining yetakchisidir. Ibn Sinoga ko'ra, insonning ichki dunyosi, uning go'zalligi bevosita intellektual va axloqiy tabiatidan kelib chiqadi. Barcha fazilatlar doirasi aqlning o'zi, aql va sezgi bilan toblanadi, bu orqali inson tabiatning eng mukammal va eng oliy mavjudotiga aylanadi. Oliy qudratli Yaratuvchi, — deb ta'kidlaydi olim, — insoniyatga o'zining yaxshi xususiyatlarini ato yetdi, shu tufayli insonning koinotdagi o'rni, uning yaratganlarning ko'pligi bilan taqqoslaganda, yanada yuksak va afzalroq bo'ldi. Mazkur imtiyoz tufayli inson o'z mohiyatida tabiat mavjudotlarining eng mukammaliga, tana tarkibida esa mavjudotlarning eng uyg'uniga aylanib, eng go'zal mavjudotga aylandi. Insonning borliq iyerarxiyasidagi o'rnini, shuningdek, insonning ishki va tashqi tabiatini tavsiflashi sharqning butun o'rta asr falsafiy tafakkuridagi insonning eng yorqin va ulug'vor bahosi deb belgilangan.

Kalit so'zlar: tasavvuf, ezigulik, haqiqat, estetika, inson, "Dunyoviy Hikmat", "Tadbiri Manzil", botiniy go'zallik, iyerarxiya, ishq, hikmat, botiniy olam, ruh, ilohiy substansiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N32>

Kirish. Ibn Sino o'zining "Nasihat va ko'rsatmalar" asarida inson jamoasida mavjud bo'lgan muhabbat darajalari va ularning namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlariga ishora qiladi. Muhabbat pog'onalari haqida. Baxt tushunchasi, shaxsning yuqori ong va tana substansiyalarni aks ettirish qobiliyatidan iborat ko'rinuvchi faoliyat bilan bir qatorda, subyektning o'z kechinmasi obyektiga bo'lgan munosabatini, yuksak muhabbat va ehtiros shaklida ifoda yetadigan aqliy va hissiy holatini o'z ichiga oladi. Bitta ehtiros turli xil tushunchalardir: ehtirosning, ruhiy hodisa sifatida, haqiqatni bilish qobiliyati bilan cheklangan, hissiy zavqqa to'la. Shu bilan birga Ibn Sino "muhabbatli ehtiros- ortiqcha muhabbat" deganda jinsga nisbatan boshqacha belgi olinadi, holbuki "muhabbat" ning o'zidan ajratib ko'rsatadi. "Inson, — deb davom etadi mutafakkir, — a'lo va eng mazmunli hayoti bilan ajralib turadi. Uning hayotidagi tirishqoqligi va intilishi, kuch va qudratining asosi bo'lgan aql va intuitsiyaga ko'ra, insonning go'zalligi, jozibasi va inoyati manbai bo'lgan mukammal tarbiya, olijanob (saxiy) xulq va mukammal ko'nikmalarga mos keladi" [1]. Yaxshi, baxtli hayot va kamolotga erishishga intilayotgan inson uchun bilish faoliyatining o'zi uning qalbining aqliy oliy qobiliyatlari bilan bog'liq bo'lsa ham, yetarli emas. Shu bilan birga, Ibn Sinoning fikriga ko'ra, kerakli maqsadga erishishda subyektning hissiy ehtiros yoki muhabbat sifatida eng yuqori darajada namoyon bo'ladigan idrok obyektiga hissiy-psixologik munosabati ham muhimdir. U ham inson ongi kabi ilohiy inoyat nuri bilan yoritilgan va tug'ma hisoblanadi. Haqiqat va baxtga erishish ehtirosli muhabbat orqali erishiladi, chunki u harakatning manbai, insonning kamolotga bo'lgan ma'naviy intilishining motividir.

Olimning ta'kidlashicha, masalan, "muhabbat ehtirosi-haddan tashqari muhabbat" deganda, ko'pincha jinsning farqlovchi xususiyat e'tiborga olinadi, holbuki muhabbat ehtirosi — bu ortiqcha muhabbatdir". [2] Demak, ehtirosga berilib ketgan odam yo biror narsaga erishgan, yoki uni yo'qotgandir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Olimlarning tadqiqotlarida Ibn Sinoning falsafiy qarashlarida tasavvufiy mohiyat mavjudligi, muhabbat kategoriyasining irfoniy xususiyati transsendensiyaga ega ekanligi tadqiqotlarda keng muhokama qilingan.

D.Gytas, G.Boyn, M.Mahdi, P.Morevedj, M.Galston tadqiqotlarida esa Sharq islom mistitsizmidagi falsafiy uyg'onish davriga Ibn Sino falsafiy qarashlarining ta'siri mavjudligi haqida xulosalar keltirilgan. Abdur-raxmon Badavi, Taysir Shayxularz, Madjid Faxri, Abbos Maxmud, Sayd Nafisi, K.Ernest kabi olimlarning izlanishlarida Shayx ur Rais umrining oxirgi o'n yili davomida diniy-irfoniy mavzular doirasida ijod etgani to'g'risidagi tahlillar diqqatga sazovordir. M. N. Boltayev Ibn Sino falsafiy merosidagi mantiq va gnoseologiyaning o'zaro aloqadorligi xususida fundamental izlanishlar olib borgan va olim tomonidan salmoqli natijalar qo'lga kiritilganligini alohida ta'kidlash lozim.

Natija va muhokama. Muhabbatning eng oliy poyandozini Asliyat egallaydi, u o'z mohiyatiga ko'ra "uning muhabbati boshqalarga yetishi yoki yetmasligidan qat'iy nazar ham sevilgan, ham seviluvchi bo'ladi, chunki u o'z mohiyatida va boshqa ko'p narsalarda o'zida muhabbat obyektidir." Unga Ibn Sino tomonidan aqlli ilohiy substansiyalar deb nomlangan mavjudotlar ergashadi, ular ham birinchi Haqiqat tafakkuridan, ham u bilan umumiy bo'lgan samoviy kelib chiqishidan zavqlanadilar. Bu yerda avvalambor, donishmand-faylasuf ongining eng yuqori nazariy qobiliyatini nazarda tutamiz, bu asl yoki quyi tirik mavjudotlarning intellektual imkoniyatlari bilan aslo bog'liq emas. Muhabbatda Abu Ali Ibn Sino mohiyat va

mukammallikni bilishga intiladi. Shunday qilib, “haqiqiy muhabbat-bu muayyan voqelikni bevosita ko‘rish quvonchi hisoblanadi. Ehtiros-bu xayolda biron bir tomondan namoyon bo‘lganda, masalan, tasavvurda paydo bo‘lganda yoki biron bir tomondan namoyon bo‘lmaganda, masalan, hissiy aks ettirish to‘liq bo‘lmasligi uchun sodir bo‘lganda quvonchni yakunlash uchun harakatdir».[3]

Bu ikki pog‘ona ortidan ehtirosli sevishganlar turishadi. Bu odamlarni baxtli deb atash mumkin, chunki ularning ehtirosli muhabbati harakat manbai, maqsadga erishishga intilish, o‘z baxtlarini ro‘yobga chiqarishda rag‘batdir. Ularning ba‘zilariga ehtirosli muhabbat ma‘lum azoblarni keltirib chiqaradi, ammo bu azoblar osonlikcha yengiladi, chunki bu uqubatlar baxtli hayot yo‘lida ular uchun yoqimli azoblarga aylanadi.

Shuning uchun ham Ibn Sino ta‘kidlaydiki, inson ko‘ngli “bu dunyoda eng oliy baxtga erishgan, ehtirosli sevishganlar bo‘lishga loyiq, ehtirosli bog‘liqlikdan mahrum bo‘lmagan...” bo‘lishi lozimdir¹. Bu qalblar ortidan eng kam ruhiy zavqlarga duchor bo‘lgan yoki har qanday bilish ehtiroslaridan butunlay mahrum bo‘lgan inson qalblari turadi. Shuning uchun ham bu ruhlar “hukmronlik” va “xorlik” yoki “baxtsizlik olamida sayr qilish” bosqichlari o‘rtasida yurib, azob-uqubatlarga mahkum bo‘ladi va ulardan qochib qutula olmaydilar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, Ibn Sinoning fikricha, tanadagi har bir narsa o‘ziga xos mukammallik, ushbu mukammallikka ixtiyoriy yoki tabiiy muhabbat, shuningdek ularning muhim asosini tashkil etadigan tabiiy yoki ixtiyoriy ehtirosdan iborat.

Biroq, Ibn Sino muhabbatni faqat xususiyat sifatida emas, balki ruhiy turtki (ulug‘vor) yoki insondagi oliy haqiqat bilan birlashuvi, yaratuvchini bilish sifatida tasvirlaydi.

“Muhabbat haqidagi risolasi”da u buni koinotning butun makoniga singib ketadigan kosmik hodisa deb biladi: bu tabiiy va kosmik substansiyalarini barchasi, birlamchi unsurlarning mutlaq ruhning yuqori substansiyalari ham — barchasi ma‘lum darajada muhabbat ta‘siriga muhtalo qilingan. Shunday qilib, uning talqinidagi muhabbat butun falsafiy konsepsiyaga aylangan, va o‘ziga xos “muhabbat falsafasi”[3] darajasiga ko‘tarilgan bo‘lib, barcha tirik va jonsiz mavjudotlarning yaxlitligini ta‘minlaydigan fazilatli va yo‘naltiruvchi substansiya sifatida talqin qilinadi. Buni risola boblarining sarlavhalari ham tasdiqlaydi:

1. Har bir alohida substansiyada oqayotgan muhabbat kuchi haqida.
2. Jonsiz oddiy substansiyalarda muhabbat borligi haqida.
3. Mavjud narsalarda (umuman olganda) va ulardagi ozuqaviy kuchga ega bo‘lgan narsalarda muhabbat haqida.
4. Hayvon substansiyalarda hayvoniy kuchga ega bo‘lgan darajada muhabbatning borligi haqida.
5. Noziklik va yoshlik bilan chiroyli tarzda ajralib turadigan kishilarning muhabbati haqida.
6. Ilohiy ruhlarning muhabbati haqida.

Har bir alohida substansiyada sof Ezgulikning individual substansiyasidan kelib chiqadigan o‘ziga xos Ezgulik sifatida mukammallikka intilish bilan bir qatorda, ilk materiyadan kelib chiqadigan yovuzlikning namoyon bo‘lishi sifatida o‘ziga xos illatlardan qochishga tug‘ma moyillik mavjud. Ibn Sino shunday yozadi: “[Yuqori tamoyil] tomonidan boshqariladigan mavjud barcha narsalar, tabiiy shahvat va tug‘ma ishqqa ega... Bu narsalarning mavjudligiga ishq sabab bo‘lishi aniqdir” [4]. Tabiatning barcha haqiqiy mavjudotlari o‘zlarining mavjudligiga shunday moyil bo‘ladilarki, ular moddiy olamning etishmasligi va tabiatdan

mavjud bo'lgan mukammallik o'rtasida ikkilanib yurishadi. Binobarin, tug'ma ishq va shahvat tufayli mavjud narsalarning komillik bilan bog'lanishi amalga oshadi.

Aslida, ayrim substansiyalarning kamoloti emanatsiya orqali erishilgan ana shu komillikning o'zida aks etishidir.

Zaruriy borliq donoligining emanatsiyasi orqali kiritilgan individual substansiyalarda umumiy komilliklarni saqlab qolish uchun ularga umumiy sevgi berilgan, barcha substansiyalarda bu muhabbatning mavjudligi zaruriy va ajralmas bo'lishi lozim.

Bundan kelib chiqadiki, "har bir narsaning [yuqori tamoyil] tomonidan boshqariladigan borligi tug'ma ishq bilan belgilanadi" [5]. Hatto birlamchi materiya hisoblangan substansiya ham ishqdan xoli emas, chunki u yoki bu shaklga ega bo'lishga intiladi va shu orqali o'zining mavjudligini ta'minlaydi va yo'qlikdan qochadi. Shakldan ya'ni ishqdan xoli birlamchi materiya mutlaq yo'qlikdir. Ibn Sinoning majoziy ifodasiga ko'ra, u "O'zining xunukligini yashirishga urinadigan badbasha ayolga o'xshaydi". [6]

O'zida mavjud bo'lganida ularning kamolotlari va tabiiy joylariga sodiq bo'lishlari va ulardan ajralganda ularga muhabbat bilan intizor bo'lishlari.

Ibn Sino substansiyalarining iyerarxik zinapoyasidan ko'tarilib, tug'ma ishq manbai bo'lgan yanada murakkab harakat shakllarini kashf etadi. Yuksak ruhning ichki tuyg'u qismiga kelsak uning harakatlari xotirjamlik va yoqimli narsalardan olingan zavq bilan birga keladi.

Demak, shaxsdagi muhabbat, uyg'unlik va go'zallik mohiyati muammosini o'rganishda Ibn Sinoning uslubiy yo'nalishga ega bo'lgan qator fundamental mulohazalari katta ahamiyatga ega. Ushbu qoidalar, xususan, quyidagilarni nazarda tutadi.

Qalb kuchlaridan biri ikkinchisiga oliyjanoblik bilan qo'shilsa, ikkinchisi bilan bog'lanadi va shu bog'lanish natijasida sonda, yohud bilimning mukammalligida, qamrovning nozik tomonlarida va maqsadga erishish istagida quyi kuch o'zining yorqinligi va go'zalligini oshiradi. Zero, oliy kuch quyini qo'llab quvvatlaydi va undan xavf-xatarni qaytarar ekan, uning ustunligi va kamolotini oshirishga sabab bo'ladi; unga go'zallik va olijanoblikni ato qiladi.

Xulosa. Ibn Sino tasavvufiy ta'limotidagi muhabbat kuchi nafaqat bilish, balki muhim estetik vazifani ham bajaradi. Inson o'z tasavvur kuchini nafis va go'zal narsalarga yo'naltirsa, bu holda uning tasavvurining harakati deyarli sof aql harakatiga o'xshab qoladi.

Ibn Sino xayoliy kuchning bunday xatti-harakatlarini xo'jayiniga xizmat qilib, xo'jayinidan mustaqil ravishda o'zi xohlagan narsaga erishdim va xo'jayin bu ishni qilishga qodir emas deb o'ylagan beadab qul bilan qiyoslaydi; eng yomoni — garchi aslida u xo'jayin tomonidan berilgan topshiriqni umuman bajarmagan va bu haqda hech narsa bilmasa-da, o'zini xo'jayin deb tasavvur qilgan.

Insonning ruhini ajratib turuvchi xususiyatlaridan biri shundaki, aql-idrok ruhining ezgu ta'siri va uning harakatlari yanada oliyjanob va nafisroq bo'ladi. Shuning uchun uning idrok obyekti "eng yaxshi tabiiy qorishma va yanada to'g'ri va mutanosib tuzilishga ega" predmetlar sanaladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Ибн-Сино. Тадбири манзил. (Домоводство). Избр. произ. - Соч. Т.Н. С. 13.
2. Ибн Сино. Хикмати машрикия. - С. 100
3. Ибн Сина. Трактат о любви. / перев.: Серебряков С. Б. Трактат Ибн Сины о любви. - С 48.
4. D. Gutas. Avicenna and the Aristotelen tradition, LEIDEN-BOSTON. 2014.-P.616. ;

5. Шамсутдинова Н.К. Метафизика контекстида Абу Али Ибн Синонинг тасаввуфий қарашлари.// Imom Buxoriy saboqlari. Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy adabiy jurnal // Samarqand. 2023-№4. B. 128-129.
6. Шамсутдинова Н.К. Абу Али Ибн Сино тасаввуфий қарашларининги рационал моҳияти.// Journal of central Asian renaissance // <https://www.tadqiqot.uz/index.php/renaissance/article/view/8419/801>
7. Mahdi M. Islamic philosophy: the Eastern and Western schools. - "Cultures". - Paris, 1978, Vol 4, №1.
8. Safarova, N. O. Philosophy of the algorithm of Abu Raikhan Beruniy.// Theoretical & Applied Science. 12(104) 2021.- Pages 419-421. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.12.104.28>
9. Bown H. Avicenna and the christian philosophers in Baghdad— in: Islamica philosophy and classical tradition. Colombia. 1973.P. 247.; Morewedge P. Ibn Sina's concept of the Self.— «Philosophical forum». Boston, 1973, vol. 4, N 1.volume 4, issue 2. 2023. P. 47-54.
10. Morewedge P. The logic of emanationism and sufism in the philosophy of Ibn Sina (Avicenna). — «Journal of the American Oriental society». Baltimore, 1971, vol. 91, N 4; 1972, vol. 92, N1.
11. Turdiyev, B. S. (2021). Cultural and educational development of society in the scientific heritage of world philosophers. Academic research in educational sciences, 2(4), 443-451.
12. Turdiyev, B. S., & Wekke, I. S. (2024). Illuminating the Legacy of Al-Farabi, Ibn Sina, and Al-Biruni: Exploring Political and Legal Philosophies in Transoxiana. Asian Journal of Basic Science & Research, 6(2), 159-166.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

TRANSFORMATION OF THE CONCEPT OF “HUMANITY” IN THE MODERN CONTEXT

Markhabo Davlatovna Pardaeva

Professor at Bukhara State Technical University

Abstract. This article examines the historical and philosophical roots of the concept of “humanity,” particularly its interpretation in the worldview of Alisher Navoi and the transformation of this concept in the modern context. In Navoi’s works, “humanity” is presented as a fundamental moral norm that reflects spiritual perfection, honesty, compassion, and social responsibility. In the era of globalization, technological advancement, and increasing individualism, this concept acquires new social, moral, and cultural dimensions. The study discusses ways to preserve humanity as an eternal value based on Navoi’s legacy, as well as relevant pedagogical and educational mechanisms for instilling it in the consciousness of the younger generation. The article also highlights the interconnection between cultural heritage and modern public consciousness.

Keywords: humanity, Navoi’s worldview, spiritual values, modern context, moral norms, education, cultural transformation, humanism, spirituality, public consciousness.

“ODAMIYLIK” TUSHUNCHASINING ZAMONAVIY KONTEKSTDA TRANSFORMATSIYASI

Pardayeva Marhabo Davlatovna

Buxoro davlat texnika universiteti professori

Annotatsiya. Mazkur maqolada “odamiylik” tushunchasining tarixiy-falsafiy ildizlari, xususan, Alisher Navoiy tafakkuridagi talqini va uning zamonaviy kontekstdagi o’zgarishlari tahlil qilinadi. Alisher Navoiy asarlarida “odamiylik” insonning ma’naviy barkamolligi, halolligi, rahmdilligi va jamiyat oldidagi mas’uliyatini ifodalovchi asosiy axloqiy me’yor sifatida qaraladi. Bugungi globallashuv, texnologik taraqqiyot va individualizm kuchaygan davrda esa, bu tushuncha yangicha ijtimoiy, axloqiy va madaniy talqinlarga ega bo’lmoqda. Tadqiqotda Navoiy merosi asosida odamiylikning abadiy qadriyat sifatida saqlanib qolish yo’llari, shuningdek, uni yosh avlod ongiga singdirishning dolzarb pedagogik va tarbiyaviy mexanizmlari muhokama qilinadi. Maqola, shuningdek, madaniy meros va zamonaviy ijtimoiy ong o’rtasidagi uzviylikni yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: odamiylik, Navoiy tafakkuri, ma’naviy qadriyatlar, zamonaviy kontekst, axloqiy me’yorlar, tarbiya, madaniy transformatsiya, insonparvarlik, ma’naviyat, ijtimoiy ong.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N33>

Kirish. Har bir jamiyatning axloqiy-ruhiy poydevorini tashkil etuvchi eng muhim tushunchalardan biri bu – odamiylikdir. Insoniyat tarixida bu tushuncha turli davrlarda, madaniyatlarda va tafakkur maktablarida o’ziga xos tarzda talqin qilingan bo’lsa-da, uning mohiyati – insonni inson qiluvchi fazilatlarini ifodalashga qaratilgan. Odamiylik tushunchasi faqat ma’naviy qadriyat emas, balki ijtimoiy munosabatlar, madaniy taraqqiyot va shaxsiy kamolot mezonidir.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida “odamiylik” g’oyasi markaziy o’rinni egallaydi. U insonni nafaqat aql va bilim egasi, balki axloqiy barkamollik sari intiluvchi

mavjudot sifatida tasvirlaydi. Navoiy tafakkurida odamiylik – halollik, rahm-shafqat, vafodorlik, fidoyilik, sabr-toqat kabi xislatlar majmui orqali namoyon bo'ladi. Bu tushuncha, mutafakkir nazarida, nafaqat shaxsiy, balki jamiyat taraqqiyoti uchun ham zaruriy asos bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi zamonaviy dunyoda esa, odamiylik tushunchasi ko'plab ijtimoiy, texnologik va madaniy omillar ta'sirida o'zgarishga uchramoqda. Globallashuv, raqamli transformatsiya, shaxsiy manfaatlarning ustuvorligi, individualizmning kuchayishi kabi holatlar insoniy qadriyatlarning qayta ko'rib chiqilishini talab qilmoqda. Ana shunday sharoitda odamiylikning qanday qiyofa kasb etayotgani, uning tarixiy ildizlari bilan zamonaviy talqinlari o'rtasidagi uzviylikni anglash muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar tahlili. “Odamiylik” tushunchasining ildizlari qadimiy Sharq tafakkurida chuqur aks etgan bo'lib, u avvalo insonning axloqiy-ruhiy barkamolligini ifodalovchi mezon sifatida namoyon bo'ladi. Bu tushuncha, Zardushtiylilik, Islom falsafasi va tasavvufda alohida o'rin tutgan. Ayniqsa, Forobiy, Ibn Sino, Imom G'azzoliy kabi mutafakkirlar asarlarida odamiylik fazilatlarini ilm va hikmat bilan uyg'unlashgan holda bayon qilingan.

Alisher Navoiy tafakkurida “odamiylik” markaziy g'oya sifatida namoyon bo'ladi. Uning asarlarida inson kamolotining mezoni sifatida rahm-shafqat, fidoyilik, halollik, sabr, vafodorlik singari fazilatlar ulug'lanadi. Xususan, “Mahbub ul-qulub” asarida Navoiy “odamiylik”ni jamiyat taraqqiyoti va ruhiy poklikning tayanchi sifatida ko'rsatadi. Navoiy uchun odamiylik bu – jamiyatga foydali bo'lish, el dardini o'z dardiday his qilish, boshqalarga yaxshilik qilish orqali Alloh roziligiga erishish vositasidir.

Zamonaviy adabiyotlarda esa “odamiylik” tushunchasi ko'p qirrali sotsiologik va falsafiy jihatdan yondashuvlar asosida o'rganilmoqda. Jumladan, E. Fromm [9] odamiylikni insonning erkinlikka, muhabbatga va yaratuvchanlikka intilishi orqali tavsiflaydi. J. Morin [10], A. Toynbi [11], T. Parsons [12] kabi mutafakkirlar global ijtimoiy inqirozlar davrida insoniy qadriyatlar (jumladan odamiylik) yo'qolib borayotganini ta'kidlab, ularni tiklash zarurligini ko'rsatgan.

O'zbekistonlik zamonaviy olimlar ham ushbu mavzuni tadqiq etgan. Jumladan, A. Yo'ldoshev, N. Komilov, M. Jurayev, H. Boltaboyevlarning ishlari ma'naviy qadriyatlar, milliy o'zlik va odamiylikni tarbiyaviy jarayonlarda tiklashga qaratilgan. Bu asarlarda “odamiylik” tushunchasi pedagogik, ma'naviy-ma'rifiy va jamiyatshunoslik nuqtai nazaridan keng yoritilgan.

Shuningdek, zamonaviy axborot muhitida odamiylikka bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Global axloqiy inqiroz, individualizm va raqamli odatlarning ustunligi sababli odamiylik tushunchasi yangicha ijtimoiy talqinlarga ega bo'lmoqda. Shu bois, Navoiy merosini qayta o'rganish va uni zamonaviy kontekstda talqin qilish ilmiy va ma'naviy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Metod va metodologiya. Mazkur tadqiqotda “odamiylik” tushunchasining tarixiy-falsafiy ildizlari va uning zamonaviy kontekstdagi o'zgarishlarini tahlil qilishga yo'naltirilgan bo'lib, ilmiy ishlanmaning metodologik asosini kompleks yondashuv, tahliliy-taqqoslov va tarixiy-falsafiy yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqotda quyidagi metod va metodologik yo'nalishlar qo'llanildi:

Tarixiy-falsafiy metod. Bu metod yordamida “odamiylik” tushunchasining shakllanishi, Sharq mutafakkirlarining (xususan, Alisher Navoiy) tafakkurida qanday tarixiy bosqichlardan o'tganligi va uning mohiyati yoritildi. Navoiy asarlari asosida odamiylik tushunchasining falsafiy asoslari tahlil qilindi.

Mazmuniy-tahliliy metod. Alisher Navoiy asarlarida “odamiylik” tushunchasining qanday ma’no va axloqiy yuklamalarda qo’llanilgani semantik tahlil orqali o’rganildi. Bunda matn tahliliga, g’oya va obrazlar talqiniga e’tibor qaratildi.

Qiyosiy tahlil. Navoiy tafakkuridagi odamiylik talqini zamonaviy g’arb va sharq mutafakkirlarining qarashlari bilan taqqoslab, tushuncha zamonaviy kontekstda qanday o’zgarishlarga uchragani aniqlab berildi.

Sotsiologik yondashuv elementlari. Zamonaviy jamiyatda odamiylik tushunchasining talqinini o’rganishda jamoaviy ong, axloqiy qadriyatlar va yoshlar dunyoqarashiga oid so’rovnoma va kuzatuvlarga tayangan holda ijtimoiy kontekst tahlil qilindi.

Pedagogik metodlar. Odamiylikni yosh avlod ongiga singdirish mexanizmlarini aniqlashda tarbiyaviy yondashuvlar va axloqiy-ma’naviy tarbiya metodlariga tayangan holda takliflar ishlab chiqildi.

Bu metodlar bir-birini to’ldiruvchi va mustahkamlovchi tarzda tadqiqotning har bir bosqichida qo’llanilgan bo’lib, “odamiylik” tushunchasining tarixiy asoslari va zamonaviy ijtimoiy-madaniy kontekstdagi transformatsiyasini chuqur tahlil etish imkonini berdi.

Muhokama. “Odamiylik” insoniyat tafakkurida eng qadimiy tushunchalardan biri bo’lib, u insonning nafaqat jamiyatdagi ijtimoiy roli, balki uning axloqiy, ma’naviy va ruhiy dunyosini ifodalaydi. O’zbek falsafiy tafakkuri va adabiyotida “odamiylik” degan tushuncha ko’p jihatdan shaxsiy barkamollik, axloqiy komillik, boshqalarga nisbatan samimiy munosabat, mehr-oqibat bilan bog’liq holda talqin etilgan.

Alisher Navoiy o’zining “Mahbub ul-qulub” asarida odamiylikni komil insonning asosiy mezoni sifatida ko’rsatadi. Jumladan, “Odamiy ersahr, demagil odami, Yo’q erur odam, bo’lsa, yo’q odamiy” kabi misralar ushbu tushunchaning mohiyatini teran ochib beradi. Bu yerda “odamiylik” — shunchaki jismoniy mavjudlik emas, balki ichki ma’naviy yetuklik darajasi sifatida ko’riladi [3].

“Odamiylik” Navoiy tafakkurida — bu, avvalo, axloqiy yuksaklik, ruhiy poklik, mehr-oqibat, adolat va ilmga tashnalik bilan bog’liq holatdir.

Odamiylik — bu insonning jamiyatga bo’lgan mas’uliyati, vijdoni, saxiyligi va sabr-toqati orqali namoyon bo’ladi.

Navoiy fikricha, odamiylik quyidagi asosiy fazilatlar orqali ifodalanadi:

Ilm va tafakkurga intilish — Navoiy ko’plab asarlarida johillikni odamiylikka zid holat sifatida talqin etadi. “Ilmsiz kishini odam deyish mushkul”, deya u aql va bilimni insoniylik mezoni sifatida ko’rsatadi.

Saxovat va muruvvat — “Odamiylik” saxiylik bilan chambarchas bog’liq. “Xazoyin ul-maoniy”da saxovatli kishilar jamiyatning suyanchig’i, deb ta’riflanadi.

Mehnatsevarlik — Inson o’z mehnati bilan ro’zg’orini yuritisa, boshqalarga tilanchilik qilmasa — bu ham odamiylikdir.

Adolat — Navoiy davlat boshqaruvida ham, shaxsiy hayotda ham adolat mezonini yuqori qo’yadi.

Kambag’allarga mehr — “Fano va fano” g’oyasida inson faqat o’zini emas, boshqalarni o’ylab yashashi kerak, deyiladi.

Milliy qadriyatlar — bu xalqning tarixiy tajribasi, ma’naviy merosi, urf-odatlari va diniy e’tiqodlari asosida shakllanadigan ijtimoiy ong elementlaridir. Odamiylik esa bu qadriyatlar

tizimining markaziy g'oyasi bo'lib, quyidagi komponentlar orqali milliy qadriyat darajasiga ko'tariladi:

- Aks ettirish shakllari: xalq og'zaki ijodi, maqollar, dostonlar, udumlar;
- Institutlar orqali mustahkamlanishi: oila, mahalla, maktab, diniy maskanlar, ta'lim tizimi;
- Amaliy ko'rinishlari: muruvvat, saxovat, mehribonlik, ota-onaga ehtirom, yordamsevarlik, katta-kichik hurmati.

Bunda milliy axloqiy meros va islomiy g'oyalar birlashib, odamiylikni ijtimoiy xulq va shaxsiy madaniyat mezonini sifatida shakllantiradi.

Zamonaviy dunyoqarash, ilm-fan, texnologiyalar va globallashtirish jarayoni odamiylik tushunchasiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Endilikda bu tushuncha quyidagicha yangilanmoqda:

Zamonaviy me'yorlar bilan uyg'unlashuvi: Inson huquqlari, fuqarolik burchi, ekologik madaniyat, gender tengligi kabi universal qadriyatlar bilan integratsiyalashmoqda.

Inson markazidagi (антропоцентризм) yondashuv: ilgari jamoaviy xulq mezonini sifatida talqin etilgan odamiylik, endi har bir shaxsning ichki ma'naviy dunyosi, axloqiy tanlovi sifatida qaralmoqda.

Axborot makoni ta'siri: ommaviy axborot vositalari, blogerlar va internet tarmog'ida odamiylik qadriyatlari ba'zida sun'iy talqin qilinmoqda yoki soddalashtirib ko'rsatilmoqda. Bu esa odamiylik tushunchasini ijtimoiy tahlil qilish zaruratini kuchaytiradi.

Shu sababli, odamiylik bugungi kunda nafaqat shaxsiy-axloqiy fazilat, balki ijtimoiy barqarorlik va fuqarolik ongining asosiy negizi sifatida talqin qilinmoqda.

Milliy qadriyat sifatida "odamiylik"ning jamiyatda barqaror bo'lishi uchun quyidagi omillar muhim:

- Ta'lim tizimi orqali uzluksiz targ'ib qilish;
- OAV va internet platformalarida ijobiy misollarni ko'paytirish;
- Adabiyot va san'atda ushbu tushunchani turli zamonaviy shakllarda ifodalash;
- Huquqiy tizimda insonparvarlik g'oyalarini mustahkamlash;
- Milliy g'oya va ma'naviyat konsepsiyalarida asosiy qadriyat sifatida belgilanishi.

Shunday qilib, odamiylik — bu o'zbek milliy ongining yadro tushunchalaridan biri bo'lib, u tarixiy jarayonlar, madaniy me'yorlar va zamonaviy ehtiyojlar bilan uyg'unlashgan holda takomillashmoqda. Bugungi kun talablari odamiylik tushunchasini yangicha yondashuvlar asosida anglash, targ'ib qilish va mustahkamlash zaruratini taqozo etmoqda. Shu jihatdan, odamiylik nafaqat shaxsiy axloq, balki barqaror jamiyatning ijtimoiy asoslaridan biri sifatida qaraladi.

Milliy qadriyat sifatida "odamiylik"ning o'ziga xos xususiyatlarini Hazrat Navoiy qarashlari asosida izohlash lozim. Alisher Navoiy hazratlarining odamiylik borasidagi qarashlari badiiy, falsafiy, pandnoma shakllarida ifoda etilgan. Ta'kidlash joizki, mutafakkir asarlarida odamiylik tushunchasi "futuvvat" ma'nosida ham ishlatilgan. Futuvvat – tasavvufning asosiy o'zak tushunchasi. Tasavvuf inson kamoloti xususidagi ta'limot. Futuvvatning bu ta'limotga ta'siri juda kattadir. Alisher Navoiyning zamondoshi Husayn Voiz Koshifiy ta'kidlaganidek, "Istilo sifatida futuvvat deb omma orasida yaxshi sifatlar va namunaviy axloq bilan mashhur bo'lishni aytadilar, shu vajdankim, bunday odam hamisha axloqi bilan o'z kasbdoshlari, toifa-tabaqasi orasida mumtoz bo'ladi. Xos ta'rif yuzasidan esa

futuvvat insoniy fitrat nuri nafsoniy belgilar zulmatiga qarshi qo'yilishi, shu zulmatni yorib o'tishidan iboratdir" [1].

Navoiy asarlarida futuvvat g'oyasi chuqur mazmun va go'zal badiiy shakl uyg'unligida namoyon etilgan. "Hayrat ul-abror", "Layli va Majnun" dostonlarida futuvvatning inson kamolotidagi o'rni tadqiq qilingan. "Nasoyim ul-muhabbat"da mutasavviflar kamolotida futuvvatning o'rniga e'tibor qaratilgan. Tasavvuf vakillarining futuvvat xususidagi fikrlaridan iqtiboslar keltiradi. Bu esa, odamiylik Navoiyning doimiy diqqat e'tiboridan joy olganligiga dalolatdir. Jumladan, "Favoyid ul-kibar" devonida mutafakkir futuvvatga qisqa, lo'nda ta'rif beradi:

Muruvvat barcha bermakdur, yemak yo'q,
Futuvvat barcha qilmakdur, demak yo'q [2].

Ta'kidlash joizki, Navoiy asarlarida futuvvat ko'p hollarda muruvvat bilan birgalikda talqin etiladi. Demak, muruvvat tuyg'usi futuvvatning negizini tashkil etadi. Aynan mazkur xulosa Husayn Voiz Koshifiyda ham uchraydi: "Futuvvatning uch martabasi bor: avval saxovat, ya'ni bor narsani hech kimdan qizg'anmaslik. Ikkinchisi – safo, ya'ni qalbni kibr-u havo, gina-qudrat, qasd-g'azabdan pokiza, pok tutish. Uchinchisi – vafo, ya'ni hamma vaqt xalq xizmatida bo'lish".

Yuqorida inson ruhi xususida fikr yuritgan edik. Futuvvatning asosiy mavzui – inson qalbi hisoblanadi. Kamolotga erishuv yo'lida insonning nafs ustidan g'alabaga erishishi – futuvvatning asosini tashkil etadi. Mutafakkir o'z asarlarida futuvvat va muruvvatni egizak tushunchalar sifatida talqin etadi. Demak, bu tushunchalar bir-birini taqozo etadi. Ikkinchidan esa, barcha ezgu amallarning, odamiylikning asosi ana shu ikki fazilatga bog'liq.

Tasavvufning ajralmas qismi hisoblangan futuvvatdan maqsad insonning kamolga erishmog'idir. Futuvvatga Sharq mutafakkirlari juda katta e'tibor bilan qaraganlar. Jumladan, Fariduddin Attor futuvvatning 72 talabi, Husayn Voiz Koshifiy uch martabasi, ikki sifat, o'n ikki rukn va 71 sharti xususida fikr yuritganlar. Mutafakkir Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat"da Abu Abdulloh Sijziy haqida yozganida, futuvvatning mohiyatini yanada teran ochib bergan: "Ondin so'rdilarki, futuvvat nedur? Dedikim, xaloyiqni ma'zur tutmoq. Ulcha alarga o'tar va o'z taqsin ko'rmak va shafqat borcha elga ne solih, ne tolih. Va futuvvatning kamoli uldurki, kishini xalq Tengridin mashg'ul qila olmag'aylar" [4]. Xulosa shuki, futuvvat darajasiga yetmoq uchun inson komillikda juda yuksaklikka ko'tarilgan bo'lmog'i darkor. Har qanday muomala va munosabatda inson o'zini aybdor his qilmog'i, Tangri rizoligidan boshqa ishga chalg'imaslik albatta, oson ish emas. Buyuk mutafakkir Navoiyning o'zlari futuvvatning mazkur yuksak maqomiga erisha olganlar va asarlarida keng ko'lamda talqin eta olganlar. Bu xususda Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida keltirilishicha, "...maqtagan Amirning (Navoiyning – M.P.) cheksiz yaxshiliklari bu borliq olamda shuhrat topish yoki abadiy olamda katta savobga erishish uchun qilingan emasdi. Chunki bu dunyo va undagi narsalar ul zotning himmat nazarida bir somon xasichalik qimmatga ega emasdi. Ammo cheksiz ochiqqo'llik va saxiylik xislatiga ega bo'lishiga qaramasdan, hech qachon hech kimga bir arpa donichalik ham minnat qilmasdi" [5]. Mazkur asarda mutafakkirning butun boyligini xalq manfaati yo'liga sarflagani, jumladan, barpo etgan 60 dan ortiq bino, 20 ga yaqin hovuz, 16 ko'prik, 9 hammom, 20 masjid va juda ko'p madrasa, xonaqohlar nomma-nom sanalgan, shuningdek, umrining oxirida bor mulkini vaqf sifatida topshirganligi xususidagi ma'lumotlar keltirilgan. Demak, hazratning o'zlari fatiylarning komili bo'lganlar.

Alisher Navoiy asarlarini o'rganish orqali biz mutafakkirni millatning ma'naviy murabbiysi ekanligiga yana bir karra ishonch hosil qildik. Buning sababi shundaki, birinchi va ikkinchi Renessans davri shoirlarining bizgacha yetib kelgan devonlaridagi g'azallar, asosan, ishqiy yoki irfoniy mavzularda bo'lib, orasida bir yoki ikki bayt ijtimoiy axloqiy mavzularda bo'lgan. Buyuk mutafakkir Navoiyning asarlari esa, boshidan oxirigacha juda katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadigan nazariy masalalarga bag'ishlangan.

“Odamiylik” tushunchasi o'zbek xalqining asrlar davomida shakllangan milliy ong va ma'naviy dunyoqarashining tamal g'oyalaridan biri hisoblanadi. Bu tushuncha xalqimiz tafakkurida faqatgina axloqiy fazilat emas, balki milliy o'zlikning asosiy mezon, ijtimoiy munosabatlar axloqi, va komil insonni tarbiyalash mezon sifatida qaraladi.

Shu jihatdan, odamiylikni quyidagicha milliy ongning yadro kategoriyasi sifatida tushunish mumkin:

Tarixiy-madaniy asosga ega: Odamiylik o'zbek xalq og'zaki ijodida, adabiyotida (Navoiy, Ogahiy, Furqat, Behbudiy asarlarida) markaziy g'oya sifatida ifoda etilgan.

Ma'naviy birlik timsoli: Bu tushuncha xalqning umumiy qadriyatlar tizimini birlashtiruvchi, e'tiqod va urf-odatlar bilan uyg'unlashgan ma'naviy mezondir.

Axloqiy me'yor va pedagogik ideal: Har bir ota-ona farzandini “odam bo'l” degan vasiyat bilan tarbiyalaydi — bu esa odamiylikni ma'naviy idealga aylantiradi.

O'zbekchilik timsoli: Odamiylik mehmondo'stlik, kattaga hurmat, mehr-oqibat, sabr-toqat kabi milliy fazilatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Ijtimoiy barqarorlik kafolati: Odamiylik tamoyiliga asoslangan munosabatlar mahalla, oila va jamiyat hayotida barqarorlikni ta'minlaydi.

Demak, odamiylik o'zbek milliy ongida faqatgina qadimiy urf-odat emas, balki xalqning o'zligini anglash, ijtimoiy adolatni tushunish va barkamol jamiyatni qurishdagi yadro tushuncha sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida ta'kidlash joizki, “odamiylik” tushunchasi o'zining ildizlari va ma'naviy-falsafiy mohiyati jihatidan doimo jamiyat hayotining muhim asoslaridan biri bo'lib kelgan. Alisher Navoiy tafakkurida bu tushuncha insoniy komillik, axloqiy yetuklik, rahm-shafqat, vafodorlik va jamiyat oldidagi mas'uliyat kabi yuksak fazilatlar bilan uyg'unlashgan holda talqin etiladi. U odamiylikni faqat shaxsiy axloqiy qadriyat sifatida emas, balki ijtimoiy taraqqiyot, milliy birlik va ma'naviy uyg'unlikning negizi sifatida ko'radi.

Bugungi globallashtirish va texnologik taraqqiyot davrida esa odamiylik tushunchasi yangi ijtimoiy, madaniy va axloqiy kontekstda qayta talqin qilinmoqda. Individualizm, raqamli aloqa vositalarining ustuvorligi va axborot oqimi bosimi ostida odamiylikning an'anaviy talqinlari qisman zaiflashmoqda. Shunday sharoitda Navoiy merosi zamonaviy inson uchun ma'naviy yo'lchi, ma'rifiy manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Maqolada odamiylik tushunchasini yosh avlod ongiga singdirish, uni ta'lim-tarbiya tizimi orqali mustahkamlash zarurligi asoslab berildi. Shu bilan birga, odamiylikni abadiy qadriyat sifatida saqlab qolish uchun pedagogik, madaniy va sotsial mexanizmlarni uyg'unlashtirish lozimligi ta'kidlandi.

Xulosa qilib aytganda, odamiylik – bu o'tkinchi hodisa emas, balki tarixiy ildizlarga ega, zamonaviy talqinlarga ochiq va kelajakka yo'naltirilgan universal qadriyatdir. Alisher Navoiyning bu boradagi merosi esa, hozirgi va kelajak avlodlar uchun bebaho ma'naviy boylikdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati / Tarjimon: N. Komilov. – Toshkent: 2011. – B. 16.
2. Alisher Navoiy. Favoyid ul-kibar. TAT, 10 jildlik. 4-jild. – Toshkent: 2011. – B. 741.
3. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi Adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1993. – 208 b.
4. Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. TAT, 10 jildlik. 10-jild. – Toshkent: Fan, 2011. – B. 155.
5. Ghiyosiddin Khondamir. Makarim ul-axloq / Fors tilidan K. Rahimov tarjimasi. – Toshkent: 2018. – B. 169.
6. Komilov N. Ruhiyat va mafkura. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2002. – 264 b.
7. Gʻazzoliy A. Kimyo-yi saodat. – Toshkent: Toshkent Islom universiteti nashriyoti, 2004. – 392 b.
8. Hoshimova D. “Odamiylik” konsepti oʻzbek adabiy manbaalarda // Filologiya masalalari. – 2020. – №3. – B. 112–117.
9. Fromm E. The Art of Loving. – New York: Harper & Row, 1956. – 140 p.
10. Morin E. La Voie: Pour l'avenir de l'humanité. – Paris: Fayard, 2011. – 360 p.
11. Parsons T. The Social System. – New York: The Free Press, 1951. – 556 p.
12. Toffler A. Future Shock. – New York: Random House, 1970. – 505 p.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

PRINCIPLES OF SOCIAL JUSTICE IN EASTERN PHILOSOPHY: THE CASE OF AL-FARABI'S PHILOSOPHICAL HERITAGE

Aripova Zulfiya

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Andijan State Technical Institute

Department of Languages and Humanitarian Sciences

Abstract. This article explores the principles of social justice in Eastern philosophy through the philosophical legacy of al-Farabi. His works, such as *The Virtuous City* and *Political Regime*, emphasize the concepts of the perfect human, the just ruler, and ultimate happiness. Using philosophical-legal, historical, and comparative approaches, the study analyzes al-Farabi's ideas in relation to Western philosophy and other Eastern thinkers. It demonstrates that his vision of integrating reason and justice remains relevant for modern theories of social justice and continues to serve as a foundation for stability and moral development in society.

Keywords: Eastern philosophy, al-Farabi, social justice, virtuous city, perfect human, happiness.

SHARQ FALSAFASIDA IJTIMOY ADOLAT TAMOYILLARI: FOROBIYNING FALSAFIY MEROSI MISOLIDA

Aripova Zulfiyaxon Solijonovna,

Falsafa fanlar nomzodi dotsent

Andijon davlat texnika instituti

“Tillar va gumanitar fanlar” kafedrası

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sharq falsafasida ijtimoiy adolat tamoyillari Forobiyning falsafiy merosi misolida tahlil etiladi. Mutafakkirning “Fozil shahar”, “Siyosat al-madaniya” kabi asarlarida ilgari surilgan komil inson, odil hukmdor va baxt-saodat g'oyalari falsafiy-huquqiy hamda tarixiy yondashuvlar asosida izohlanadi. Tadqiqotda Forobiyning qarashlari G'arb falsafasi va boshqa Sharq mutafakkirlari merosi bilan qiyoslanib, ularning zamonaviy ijtimoiy adolat nazariyalari uchun dolzarbligi ko'rsatiladi. Xususan, Forobiyning aql va adolatni uyg'unlashtirgan g'oyalari bugungi jamiyat taraqqiyotida barqarorlik va ma'naviyat omili sifatida baholangan.

Kalit so'zlar: Sharq falsafasi, Forobiy, ijtimoiy adolat, fozil shahar, komil inson, baxt-saodat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N34>

Kirish. Sharq falsafasi insoniyat tafakkuri tarixida eng muhim ma'naviy-ma'rifiy meroslardan biridir. Uning asosiy xususiyati hayotiy haqiqatlarni nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham izohlashga intilishidadir. Sharq mutafakkirlari tafakkurida ijtimoiy adolat, komil inson g'oyasi, davlat va jamiyat o'rtasidagi uyg'unlik masalalari alohida o'rin egallaydi. Bu jarayonda Forobiy (873–950) kabi yirik allomalarning ta'limotlari alohida qadriyat sifatida namoyon bo'ladi. Forobiy musulmon Sharqida Arastudan keyin “Ikkinchi ustoz” unvoniga sazovor bo'lgan ulug' mutafakkirdir[1]. Uning 160 dan ortiq asarlari qadimgi yunon faylasuflari merosini sharhlash, tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolarni tahlil qilish, shuningdek, ijtimoiy adolat va komil inson haqidagi g'oyalarni asoslashga bag'ishlangan. Mutafakkir borliqni “vujudi

vojib” — ya’ni Olloh, va “vujudi mumkin” — barcha moddiy va ruhiy mavjudotlar misolida tushuntiradi. Uningcha, barcha mavjud narsalar sabab va oqibat tamoyillari asosida bir-biriga bog’langan bo’lib, sababsiz oqibat bo’lmaganidek, oqibatsiz sabab ham mavjud bo’lishi mumkin emas. Shu tariqa Forobiy falsafiy qarashlarida sababiyat, imkoniyat va zaruriyat masalalari markaziy o’rin tutadi.

Forobiyning ijtimoiy adolat haqidagi qarashlari uning komil inson va fozil jamiyat konsepsiyasi bilan chambarchas bog’liq. Allomaning ta’limotida fozil shahar odil hukmdor boshqaruvida barpo etiladi, bu jamiyatda esa axloqiy va aqliy tarbiya muhim ahamiyat kasb etadi. Uning nazarida aql — ilm va adolatning poydevori bo’lib, shariatni chuqur anglash ham aynan aql vositasida amalga oshadi. Shunday ekan, Forobiy axloq va falsafani bir-biridan ajratmagan, balki ularni ijtimoiy hayot barqarorligi va farovonligining asosiy omillari sifatida ko’rsatgan[2].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mazkur tadqiqotda Sharq falsafasi, xususan, Forobiy merosida ijtimoiy adolat masalasini tahlil etishda falsafiy-huquqiy, tarixiy va qiyosiy metodlar qo’llanildi. Falsafiy-huquqiy metod yordamida Forobiy asarlarida adolat tushunchasining mohiyati, uning axloqiy, huquqiy va ijtimoiy asoslari tahlil qilindi. Tarixiy metod orqali mutafakkirning qarashlari shakllangan davrning ijtimoiy-siyosiy, diniy va madaniy sharoitlari o’rganildi. Bu yondashuv Forobiyning adolat haqidagi qarashlari o’z zamonasida qanday ahamiyat kasb etganini ko’rsatishga imkon berdi. Qiyosiy metod asosida esa Forobiy qarashlari G’arb falsafasi va boshqa Sharq mutafakkirlari – Ibn Sino, G’azzoliy va keyingi davr allomalari ta’limotlari bilan solishtirildi. Bu uslub falsafiy g’oyalarni umumiylik va xususiylik jihatidan aniqlash hamda ularning zamonaviy ijtimoiy adolat konsepsiyalariga ta’sirini ochib berishga yordam berdi[3].

Shuningdek, tahliliy-sintetik metoddan foydalanib, Forobiyning “Fozil shahar ahlining qarashlari”, “Siyosat al-madaniya” kabi asarlarida ilgari surilgan g’oyalar falsafiy mazmun jihatidan tizimlashtirildi, ularning zamonaviy jamiyat uchun dolzarbligi aniqlab berildi. Tadqiqot davomida kontent-tahlil usuli ham qo’llanilib, mutafakkir asarlarida adolat tushunchasiga oid asosiy kategoriyalar, tushunchalar va ularning qo’llanish doirasi ajratib olindi. Natijada, Forobiy merosidagi ijtimoiy adolat tamoyillari nafaqat tarixiy, balki zamonaviy falsafiy tafakkur rivojida ham muhim ahamiyatga ega ekanligi ilmiy asoslab berildi.

Muhokama. Forobiyning qalamiga 160 dan ziyod asar mansub bo’lib, ular asosan qadimgi yunon olimlari asarlaridagi tabiiy-ilmiy va falsafiy muammolarni sharhlash hamda bu sohalarning dolzarb masalalarini tahlil qilishga bag’ishlangan. Mutafakkir olamni ikki ko’rinishda: “vujudga vojib” (olloh) va “vujudi mumkin” (barcha moddiy va ruhiy narsalar) misolida talqin qiladi, barcha narsalar “vujudi vojib” tufayli yashash huquqiga ega bo’ladi. Ular o’zaro bir-biri bilan sababiy tarzda bog’lanadi. Sababsiz oqibat bo’lmaganidek, oqibatsiz sabab ham bo’lmaydi, deydi Forobiy. Olam sifat, miqdor, substansiya — javhar, aksidensiya-oraz (muhim bo’lmagan xossa), imkoniyat, zaruriyat va tasodifiyat, makon va zamon, harakat va rivojlanish kabi tushunchalarda ifodalanadi. Ular fazoviy jismlar, aqlli maxluq (inson), aqlsiz jonivorlar, o’simliklar, minerallar va to’rtga unsur-suv, olov, havo va tuproq kabi oltita ko’rinishda namoyon bo’ladi. Bilish jarayoni aql va sezgilar orqali yuzaga keladi. Bilishda aql va mantiq ilmining maqomi beqiyosdir. Aql vositasida inson ilm-fanni yaratadi. Fan tufayli hodisalar mohiyati ochib beriladi. Har bir fan insonning muayyan ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Mutafakkir o’z asarlarida komil inson, fozil fuqaro, odil hukmdor, baxt-saodat,

unga erishish yo'llari, davlatning xususiyatlari, axloqiy va aqliy tarbiya, ijtimoiy istiqbol to'g'risida ilg'or g'oyalarni ilgari surgan. Forobiyning Sharq xalqlari falsafiy tafakkuri rivojiga bo'lgan ta'siri sezilarli bo'lgan. Forobiyning fikricha, borliq xudodir va faqat ugina mohiyatlarga vujud bag'ishlaydi. Forobiy falsafa tarixida birinchi bo'lib mavjudotlarni ikki qismga: aqliy vujudga va mohiyatga, mohiyatlarni esa to'qqiz javhar va oraz (aksidensiya)ga bo'ladi[4]. Forobiy aytganidek, haq xudodir va haqiqatning boshqa ma'nolari uning asarlarida xuddi shu ma'noda qo'llaniladi. Zero, barcha mavjudotlar ilmi ilohiyda mavjud bo'lib, nimaiki ilohiy qazoda bor bo'lgan bo'lsa, qadar darajasiga tushib qolgan, deydi xuddi shuningdek, haqni azaliy, deganda, alloma aynan mana shu ma'noga asosiy e'tiborni qaratadi. Bunga qo'shimcha sifatida yana shuni aytish mumkinki, sababiyat ham uning asarlarida boshqacha ko'rinish va talqinga ega bo'lib, ko'proq faollik ma'nosini kasb etadi. Forobiy fikricha, bilishning quroli: nutq, tasavvur va hisdan iborat. Narsalar to'g'risidagi bilim nutq quvvati orqali, tasavvur va his-tuyg'u vositasida hosil bo'ladi. Har vaqt bilim hosil qilishga iroda ko'rsatilsa, uning idroki nutq quvvatining sha'nidir. Nutq vositasida kelib chiqqan ilm o'z e'tibori bilan his-tuyg'u uyg'otuvchi ishlarni bayon etadi. Demak, ilm hissiy quvvat natijasida kelib chiqadi. Ilm mavzusining tasavvurga taalluqligi, tasavvur esa o'z navbatida orzu tug'dirishi va his-tuyg'uga boshqacha tasavvurlarning kirib kelishi nutq quvvatining hosilalaridir.

Natijalar. Shunga binoan tasavvuriy ma'rifatning mavzusi eng yuqori zotlarning vujud bosqichlaridan tortib to mavjud bo'lmagan yolg'on narsalarni ham o'z ichiga oladi. Ikkinchi tomondan avvaldan vujudga kelgan narsalar ikki xil:

1) his-tuyg'u bilan bilinadigan narsalar;

2) isbot va dalil orqali bilinadigan narsalar. Tasavvuriy ma'rifat borliqdagi barcha mavjudotlarga taalluqli bo'lganligidan tasavvur orqali hosil qilingan ilm ham xuddi dalil va isbot vositasida hosil qilingan mavjudotlar kabi bilib olinishi, ya'ni his-tuyg'u uyg'otadigan bilimlarni ham tasavvuriy ma'rifat jumlasidan deb hisoblash mumkin. Vahiy agarchi hamma narsa to'g'risidagi mavhum ma'rifat bo'lib, moddadan ajratilgan bo'lsa ham, ilohiy ilmlar jumlasidan hisoblanadi. Vahiy – mavjud ashyolarning qandayligidan qat'iy nazar ularning qaysilari foydali va qaysilari zararli ekanligini aniqlashdir. Vahiy ilohiy ilhomdir. Faol aqlning ruh fazosiga qo'ygan birinchi qadami tushdir. Ammo tasavvuriy quvvatning o'z nihoyasiga etishi tushda ko'rgan voqea va hodisalar bilan chegaralanmaydi. Faol aql uyqu vaqtida tasavvurga kirganidek, bedorlikda ham o'z holatini saqlaydi. Faol aql fayzining mahsuli "ko'rish"dir, ya'ni nutq quvvati nimaniki dalil asosida "qabul qilsa", tasavvuriy quvvat uni "ko'radi". Tasavvuriy quvvat nutq quvvatining "o'rinbosaridir". Aql va tasavvur faol aql fayzi vositasida shahar raisiga sof va xolis, shu bilan birga ajoyib ma'rifat majmuasini taqdim etadiki, u bu orqali osmoniy belgilarni ko'radi va tushuna oladi. Natijada Fozil shahar raisi bu ko'rganlarini erga tushirib, shahar hayotiga tatbiq etishga kirishadi[5].

1. Nazariy aql shunday kuchki, unga qiyos ham, isyon ham va xato ham aralasha olmaydi. Bu aqliy ilmlarning asosiy tushunchasi, zaruriy xulosalar majmuasi va ma'rifat sarchashmasidir. Insonning nazariy aqli tufayli barcha mavjudotlar haqidagi bilimlar mavzusi bo'lgan nazariy ilm kelib chiqadiki, uning tayanchi sun'iy ravishda emasligi ma'lum bo'ladi. Bu ilm ayon bo'lishi bilan birga aqliy kuch haqiqiy amalga aylanadi. Nazariy aql insonga va uning to'la faoliyatiga xos bo'lgan narsa bo'lib, ruhning badandan ajralgandagi shunday holatidirki, ruh o'zining yashashi, tayanishi va faoliyati uchun moddaga boshqa muhtoj bo'lmay qoladi. Shuningdek, u his-tuyg'u va tasavvurdan ham beniyoz bo'lib, ularsiz ham "birinchi ibtido"ning

zotini tushunishga erishadi. Ya'ni, fozil shaharning birinchi raisi qiyos, misol va o'zining jismoniy kuchining aralashisiz ham, xudovandu taborak va taoloni xolis ravishda tasavvur va "mushohada" qila olishi mumkin. Forobiyning fikricha, aql shariatning tayanchi va madadkori bo'lib, mohiyatan u bilan birdir. Shariatni yaxshi tushunish uchun aql ishlatish zarur. Bir tomonlama aql ishlatishni to'xtatib qo'yish dinning rostgo'ylikka undovchi mohiyatini tushunishga g'ov bo'lib, riyokor va nizo chiqaruvchi odamlar domiga tushib qolishi va qavmning o'zinigina chegaralangan rasm-rusumlari va odatlari asoratiga mutelikni keltirib chiqaradi

2. Forobiyning boshqaruvni sharti sifatida falsafaga murojaat qilishining asli mohiyati shundaki, falsafa aql va dalillar bilan ish ko'radi. Aql va dalil bilan ish ko'rish esa, ayrim millat va ummatgagina xos bo'lgan narsa bo'lmay, jahonshumul ahamiyatga egadir. Agar diniy e'tiqodlar bilangina ish ko'riladigan bo'lsa, unda ma'lum va mashhur narsalarga xitob qilish va ulardan qoniqish bilangina ish tutishga to'g'ri keladiki, unda muayyan asr, shaxs va makon aks etadi, xolos. Ammo aqliy dalillarga tayanilsa, yuqoridagi chegaralanishlarga hojat qolmaydi. Aql o'z-o'zicha shunday qoidalarga egadirki, hamma joyda va har qanday zamonda qo'llansa bo'laveradi

3. Abu Nasr Forobiyning axloq nazariyasiga qadimgi yunon mutafakkirlari sezilarli ta'sir o'tkazganlar. Forobiy yunon mutafakkirlarining jamiyat va ijtimoiy axloq to'g'risidagi ta'limotlarini islomiy nuqtai nazardan qayta ishlagan. Forobiy fikricha, inson olti bosqichda yaratilgan vujudlarning eng pastki bosqichida bo'lsa ham, tug'ma qobiliyati va quvvati bilan faol aql yordamida o'zini baland martabali mumtoz vujudga aylantira oladi. U mavjudotlar silsilasi bosqichlaridagi shunday yagona bir jinsdirki, uni o'z kuchiga ko'ra harakatdagi borliq deyish mumkin. Baxt-saodat bunday yuksak "ko'tarilish", ya'ni mumtozlik tarkibiga kirmaydi[6].

1. Baxt-saodat tushunchasi "faol aqlga eng yaqin turgan narsadir" va uning ma'no-mohiyati faol aql bilan qo'shiluvida yashiringandir

2. Baxt-saodat faol aqlning eng yaqin bosqichiga shiddat bilan etishishdir

3. Baxt-saodat inson ruhining shunday kamolot vujudiga erishishidirki, bu joyda ruh uchun moddiy tayanchga ehtiyoj qolmaydi. Bunday martabada har qanday jismdan tashkil topgan ashyolar ham o'z moddiy o'zagidan ajralib, undan abadiy mahrum holda, doimiy qoladilar. Bunday martabali joy faol aql maskani bo'lib, unga faqat irodali faoliyat orqaligina erishiladi. Baxt-saodat o'z mohiyatiga ko'ra, shunday xayrli va matlub narsadirki, inson undan boshqa yoqimliroq va ulug'vorroq narsani qo'lga kiritishi mumkin emas. Ammo, har qanday holat va bosqichda ham inson ruhiyati avj nuqtasi va faoliyatining nihoyasi uning tug'ma vujudidagi quvvatga bog'liqdir. Forobiy fikricha, baxt-saodat xayrli ishning o'zginasi bo'lib, har bir inson erishishi mumkin bo'lgan maqsadlarning eng ulug'idir. U o'zining "Kitob al-siyosat al-madaniya" asarida baxt-saodatni faqat nazariy tafakkurga ega bo'lgan quvvat egasigina idrok eta oladigan aqliy kamolot turi, deb hisoblaydiki, zero, baxt tushunchasi, aqliy tafakkur orqaligina ma'lum bo'lib, uning afzalligini hech bir lazizroq va jismoniy ehtiyojga xos narsa bilan solishtirib bo'lmaydi. Boshqacha ta'bir bilan aytganda, Forobiyning nuqtai nazaricha, mohiyatan baxt-saodat aqliy idrokka aloqador bo'lib, gapiruvchi quvvat jihatidan aqliy amalga bog'liqdir va shu bois unga faqat aql yordamida erishish mumkin. Fozil shahar ahli orasida uning yuqori vakolatli hokimi "baxt-saodatda eng yetuk" bo'lib, ayni vaqtda "moddaning zarra va energiyasidan judo bo'lgan holda faol aqlga yaqindir". (Forobiyning bunday ifodasi Qur'on oyatlari va islomiy madaniyatdagi taqvo va zuhdga chaqirish kabi tashviqotlarga muvofiq

keladi). Fazilat ruh lazzatining sababidir. “Sen bundan g’aflatda eding va biz sening qarshingdagi pardani ko’tardik va sening ko’rar ko’zing ushbu kunda katta ochildi”[8]. Forobiy bu erda dalil sifatida Qur’onning “Qof” surasining 23-oyatini keltirmoqda. U aytmoqchiki, tan hijobi insonni ruh lazzati va ilohiy nurni mushohada qilishdan mahrum etmoqda, ya’ni dunyoviy narsalarga aloqadorlik ruh qarshisida parda bo’lib kelmoqda. Inson aqlining zaifligi va uning moddiy va nomoddiy narsalar bilan qorishiligi, uni borliqning avvali “eng yetuk jamol” Tangri visolidan mahrum etmoqda.

Xulosa. Abu Nasr Forobiy musulmon Sharqi falsafiy tafakkurining eng yirik namoyandalaridan biri sifatida nafaqat o’z davrida, balki keyingi asrlarda ham ilm-fan, madaniyat va ijtimoiy hayotga beqiyos ta’sir ko’rsatgan allomadir. Uning falsafiy qarashlari orqali biz Sharqdagi mantiq, metafizika, axloq, siyosat, bilish nazariyasi va ijtimoiy adolat masalalarining qanchalik yuksak darajada ishlab chiqilganini ko’ramiz. Forobiy o’z qarashlarida olamni “vujudi vojib” va “vujudi mumkin” asosida talqin qilib, mavjudotlarning sababiy bog’liqligi hamda ularning o’zaro uyg’unligini chuqur tahlil etgan. Bu bilan u Sharq falsafasida ilmiy-metafizik tafakkurni yangi bosqichga ko’tardi.

Forobiyni nazariy aql, tasavvuriy quvvat va bilish jarayonlari haqidagi qarashlari inson tafakkurining cheksiz imkoniyatlarini ochib berdi. Unga ko’ra, aql – ilm va haqiqatni anglashning yagona quroli, shariatni to’g’ri tushunishning asosi va insonni kamolot sari yetaklovchi kuchdir. Shuningdek, u nutq, tasavvur va hislarni bilishning asosiy vositalari sifatida talqin qilib, insonning idrok jarayonlarini mantiqiy asosda tushuntirdi. Bu yondashuv keyingi davr musulmon mutafakkirlari uchun ham nazariy tayanch bo’lib xizmat qildi.

Forobiy axloqiy va siyosiy ta’limotlarida komil inson, fozil jamiyat va adolatli hukmdor masalalarini o’rtaga qo’ydi. Uning “Fozil shahar” haqidagi g’oyalari jamiyatning ma’naviy-axloqiy yuksalishi, ilm va adolat ustuvorligi orqali baxt-saodatga erishish mumkinligini ta’kidlaydi. Alloma uchun baxt-saodat – inson ruhining eng oliy kamolot bosqichiga yetishi, ya’ni faol aql bilan uyg’unlashishdir. Bu esa insonning nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy hayotdagi maqsadlari bilan ham chambarchas bog’liqdir.

Shuningdek, Forobiyni yunon falsafasi, xususan Aristotel merosini chuqur o’rganib, uni sharhlash orqali Sharq va G’arb tafakkuri o’rtasida mustahkam ilmiy ko’prik yaratganini ham alohida qayd etish kerak. U qadimgi yunonlarning nazariy bilimlarini islomiy dunyoqarash bilan uyg’unlashtirgan holda, falsafaning o’ziga xos mantiqiy va tizimli maktabini shakllantirdi. Shu jihatdan uning qarashlari Markaziy Osiyo va butun musulmon Sharqida ilm-fan taraqqiyotining intellektual asoslarini yaratdi.

Xulosa qilib aytganda, Forobiy o’z asarlari orqali Sharq falsafasining nafaqat nazariy, balki amaliy yo’nalishlarini ham belgilab berdi. Uning ilmiy merosi bugungi kunda ham o’z dolzarbligini yo’qotmagan bo’lib, insoniyatni aql, adolat va ma’naviyat orqali haqiqiy baxt-saodat sari chorlaydi. Forobiy falsafasini o’rganish Sharq tafakkurining yuksak bosqichlarini, ilm va ma’rifatga asoslangan jamiyat barpo etish haqidagi ulug’vor orzularini chuqur anglash imkonini beradi. Shu bois, uni nafaqat o’tmish allomasi, balki bugungi kunimiz va kelajagimiz uchun ham yo’l ko’rsatuvchi ma’naviy ustoz sifatida baholash mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mo’minov I. M., O’zbekistondagi tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy tafakkur tarixidan lavhalar. T., 1999;
2. O’zbekistonda ijtimoiyfalsafiy fikrlar tarixidan, T., 1995;

3. Xayrullayev M. M., Abu Nasr Forobiy, T., 1966;
4. Xayrullayev M. M., O'rta Osiyoda ilk uygonish davri madaniyati, T., 1994;
5. Sultonmurod P. Abu nasr farobiyning falsafiy qarashlari va uning ilmiy ahamiyati //Innovation in the modern education system. – 2024. – T. 5. – №. 46. – C. 84-87.
6. Boybuva og M. M. et al. Sharq renessans ijtimoiy falsafiy tahlil //izlanuvchi. – 2025. – T. 1. – №. 7. – C. 426-431.
7. Begzod Toshpo'lot o'g H. et al. Abu nasr forobiyning ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirishdagi mulohazalari //Prospects and main trends in modern science. – 2025. – T. 2. – №. 22. – C. 188-193.
8. Risolat B. Farobiy: falsafaning sharqdagi yuksalishi va ilmiy yondashuvlar //Zamonaviy ta'limda fan va innovatsion tadqiqotlar jurnali. – 2025. – T. 3. – №. 2. – C. 35-40.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

PHILOSOPHICAL ISSUES OF SHAPING THE SPIRITUAL AND PSYCHOLOGICAL STABILITY OF YOUTH IN THE MODERN WORLD

Mukhtarova Tutikhon

Tashkent State Technical University

Associate Professor of the Department of "Philosophy and National Idea"

Abstract. In the 21st century, globalization and the rapid development of digital technologies significantly influence all spheres of human life. At the same time, the risk of extremist, radical, and harmful ideologies affecting young people is increasing. This article examines the necessity of developing ideological immunity among youth, highlighting its social, philosophical, and psychological foundations. Special attention is given to the impact of mass culture, religious fanaticism, vandalism, and information attacks on young people's worldview. The experience of Uzbekistan is presented as an example of effective mechanisms to strengthen ideological immunity through the promotion of national culture, reading marathons, theater and music festivals, and competitions for young creators. The article also emphasizes the importance of conveying the true essence of religious values, fostering critical and aesthetic thinking, and forming a stable worldview within society.

Keywords: globalization, ideological immunity, youth education, mass culture, religious fanaticism, vandalism, information attacks, national culture, critical thinking, Uzbekistan experience.

ZAMONAVIY DUNYODA YOSHLARNING MA'NAVIY-RUHIY BARQARORLIGINI SHAKLLANTIRISHNING FALSAFIY MASALALARI

Muxtorova Tutixon

Toshkent davlat texnika universiteti

"Falsafa va milliy g'oya" kafedrası dotsenti

Annotatsiya. XXI asrda globallashuv jarayonlari va raqamli texnologiyalarning tez rivojlanishi insoniyat hayotining barcha sohalariga keng ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, yosh avlod ongiga turli ekstremistik, radikal va zararli g'oyalar kirib borishi xavfi ortmoqda. Mazkur maqolada yoshlarning mafkuraviy immunitetini shakllantirish zarurati, uning ijtimoiy, falsafiy va psixologik asoslari tahlil qilinadi. Asosiy e'tibor "ommaviy madaniyat"ning zararli oqimlari, diniy mutaassiblik, vandalizm va axborot xurujlari kabi xavf omillarining yoshlar dunyoqarashiga ta'siriga qaratilgan. O'zbekiston tajribasi, jumladan milliy madaniyatni rivojlantirish, kitobxonlik marafonlari, teatr va musiqa festivallari, yosh ijodkorlar ko'rik-tanlovlari orqali mafkuraviy immunitetni mustahkamlashning samarali mexanizmlari misol sifatida keltiriladi. Maqola shuningdek diniy qadriyatlarning asl mohiyatini yoshlar ongiga yetkazish, tanqidiy-estetik fikrlashni rivojlantirish va jamiyatda barqaror dunyoqarashni shakllantirishning ahamiyatini yoritadi.

Kalit so'zlar: globallashuv, mafkuraviy immunitet, yoshlar tarbiyasi, ommaviy madaniyat, diniy mutaassiblik, vandalizm, axborot xurujlari, milliy madaniyat, tanqidiy tafakkur, O'zbekiston tajribasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N35>

Kirish. XXI asr insoniyat tarixida globallashuv jarayonlarining eng shiddatli bosqichiga to'g'ri keldi. Bugungi kunda inson faoliyatining deyarli barcha jabhalarini raqamli texnologiyalar, internet va sun'iy intellekt asosida shakllanayotgan yangi kommunikatsiya vositalarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Axborot oqimlari cheksiz tezlikda dunyo bo'ylab tarqalmoqda, g'oyalar, qadriyatlar va madaniy ko'rinishlar bir hududdan boshqasiga

soniyalarda yetib bormoqda. Bu esa o'z-o'zidan ijtimoiy hayotda ulkan o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Bir qarashda, bunday jarayon insoniyat uchun mislsiz imkoniyatlar eshigini ochayotgandek tuyuladi. Chunki global axborot makoni ilm-fan, ta'lim, madaniyat va iqtisodiyotda yangiliklarni tez sur'atlarda ommalashtirish, xalqlar o'rtasida hamkorlikni kengaytirish, insoniyat taraqqiyotini jadallashtirish imkonini bermoqda[1].

Ammo ushbu jarayonning ikkinchi, salbiy tomoni ham mavjud bo'lib, aynan shu jihat jamiyat taraqqiyoti uchun xavfli oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin. Mafkuraviy bo'shliqdan foydalanayotgan turli ekstremistik oqimlar, radikal kuchlar va zararli mafkuraviy markazlar yoshlar ongiga o'z g'oyalari singdirishga intilmoqda. Ularning maqsadi – yoshlarning dunyoqarashini o'zgartirish, milliy qadriyatlardan uzoqlashtirish, ularni begona maqsadlarga xizmat qildirishdir. Mafkuraviy bo'shliqning eng katta xavfi shundaki, u jamiyatning eng faol va ijodkor qatlami – yoshlarni o'z ta'siriga tezda tortadi. Chunki aynan yosh avlod shaxsiy e'tiqodi, dunyoqarashi, hayotiy pozitsiyasi va ijtimoiy qarashlarini shakllantirish bosqichida bo'ladi. Shu sababli ular turli tashqi ta'sirlarga ochiq va ta'sirchan bo'lishadi. Bu holat natijasida yoshlarning dunyoqarashida muvozanat buzilishi, milliy o'zlikdan uzoqlashishi, tarixiy merosga befarqlashuvi va begona g'oyalarga ko'r-ko'rona ergashib qolishi xavfi yuzaga keladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Globallashuv jarayonlarining juda jadal holatda ilgarilashi yoshlarning ongida mustahkam mafkuraviy immunitet shakllantirish zaruratini yuzaga keltiradi. Mafkuraviy immunitet – bu shaxsning ruhiy va ma'naviy mustahkamligi, uning turli zararli oqimlar va yot mafkuralar ta'siriga tushib qolmaslik qobiliyatidir. Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan qaralganda, mafkuraviy immunitet insonning mustaqil va tanqidiy tafakkur qilish qobiliyatiga, milliy qadriyatlarga sodiqligiga, universal insoniy me'yorlarni anglash va ularga amal qilishga asoslangan barqaror dunyoqarashini anglatadi[2].

Mafkuraviy immunitetning ahamiyatini oshiruvchi omillardan biri shundaki, zamonaviy globallashuv sharoitida yoshlarning ongiga bir vaqtning o'zida turlicha, ko'pincha qarama-qarshi g'oyalar ta'sir qilmoqda. Masalan, diniy qadriyatlarni noto'g'ri talqin etishga asoslangan aqidaparastlik va mutaassiblik oqimlari diniy erkinlik va bag'rikenglik tamoyillariga zid ravishda radikal qarashlarni yoymoqda. "Ommaviy madaniyat"ning ayrim ko'rinishlari esa yoshlar ongida iste'molchilik, individualizm, ma'naviy befarqlik va yengil-yelpi hayot tarzini targ'ib qilmoqda. Bundan tashqari, vandalizm, giyohvandlik, kiberjinoyatchilik, axborot makonidagi manipulyativ ta'sirlar ham yoshlar dunyoqarashi va ruhiy-ma'naviy barkamolligini izdan chiqaruvchi xavf omillari sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bois bugungi kunda yoshlarning mafkuraviy immunitetini shakllantirish masalasi nafaqat pedagogik va tarbiyaviy, balki ijtimoiy-falsafiy, madaniy va siyosiy jihatdan ham dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi[3]. Chunki mafkuraviy immunitet yoshlarni yot va zararli g'oyalarga qarshi barqaror turishga, milliy qadriyatlar va ma'naviy merosni ongli ravishda anglashga, ijtimoiy jarayonlarda faol va mas'uliyatli ishtirok etishga undaydi. Natijada, jamiyatning barqaror taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan sog'lom dunyoqarash va mustaqil fikrlashga ega avlod shakllanadi. Shunday qilib, yoshlarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash dolzarb masala sifatida alohida tahlilni talab etadi. Bu jarayonda diniy aqidaparastlik va mutaassiblik, "ommaviy madaniyat" tahdidi, vandalizm, giyohvandlik, axborot xurujlari kabi illatlarning mohiyatini ochib berish hamda ularning oldini olishning falsafiy va amaliy asoslarini ishlab chiqish muhim ilmiy va amaliy vazifadir. Zero, din insoniyat tarixida eng ulug' ma'naviy va ma'rifiy kuchlardan biri sifatida shakllanib, odamlarni ezgulik, poklik, mehr-oqibat, totuvlik va

adolat sari yetaklab kelgan bo'lsa-da, uni noto'g'ri talqin qilish yoki aqidaparastlik ruhida targ'ib etish jamiyat barqarorligiga xavf tug'dirishi mumkin. Shu bois, diniy qadriyatlarning asl mohiyatini yoshlar ongiga to'g'ri singdirish ularni yot g'oyalardan asrashning eng samarali yo'llaridan biri hisoblanadi.

Qur'oni karim va Hadisi shariflarda insonni ilm olishga, adolatli bo'lishga, halollikka, saxovatga, bir-birini hurmat qilishga, jamiyatda tinchlikni mustahkamlashga undovchi o'gitlar ko'plab uchraydi. Masalan, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning "Ilm olish har bir musulmon erkak va ayol uchun farzdir" degan hadisi islomda ilmga bo'lgan yuksak e'tiborni ko'rsatadi. Shuningdek, Qur'onda "Din haqida majburlash yo'q" ("Baqara" surasi, 256-oyat) degan oyat mavjud bo'lib, u inson erkinligi va bag'rikenglik g'oyasini ilgari suradi. Demak, asl diniy qadriyatlar insonni ma'naviy barkamollikka chorlaydi, ularni ezgu g'oyalarga yo'naltiradi va jamiyatda tinchlik va totuvlikni ta'minlaydi[4].

Biroq tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, diniy aqidaparastlik va mutaassiblik asl diniy qadriyatlarning buzib talqin qilinishi natijasida yuzaga keladi. Aqidaparastlik diniy aqidalarni tor doirada, biryoqlama tushunish va uni mutlaqlashtirish orqali namoyon bo'ladi. Mutaassiblik esa diniy aqidalarni boshqacha fikrlaydiganlarga nisbatan nafrat, agressiya va zo'ravonlik vositasiga aylantiradi. Bu hodisalar diniy mohiyatni emas, balki ularning soxta talqinini aks ettiradi. Tarixda buni ko'rsatib beruvchi ko'plab misollar mavjud. Masalan, o'rta asrlarda Yevropada inkvizitsiya sudlari diniy aqidalarni noto'g'ri talqin qilib, ilm-fan rivojiga to'sqinlik qildi, minglab begunoh olim va ziyolilar qatl etildi. Sharq mamlakatlarida esa mazhabiy urushlar va firqachilik oqibatida ko'plab musulmon xalqlar o'zaro nizolarga duch keldi. Aslida esa bu mojarolar din mohiyatidan emas, balki uni noto'g'ri tushunish, siyosiy manfaatlarga xizmat qildirish oqibatida yuzaga kelgan.

Bugungi kunda ham diniy mutaassiblik global tahdid sifatida namoyon bo'lmoqda. Turli ekstremistik oqimlar yoshlarni diniy shiorlar ortiga yashirinib, o'z ta'siriga tortishga urinmoqda. Ular internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali diniy matnlarni buzib talqin qiladi, yoshlarni "jannat va'da qiluvchi" radikal harakatlarga jalb etishga intiladi[5]. Misol uchun, ayrim terroristik tashkilotlar diniy ramzlar va shiorlardan foydalanib, aslida siyosiy va geosiyosiy maqsadlarni ko'zlaydi. Bu jarayonning eng xavfli tomoni shundaki, diniy bilimlari yuzaki bo'lgan yoshlar bunday da'vatlarga tezda aldanib qolishlari mumkin. Natijada ular o'z oilasidan, jamiyatdan ajralib, radikal oqimlarning quroliga aylanadi. Bu esa nafaqat ularning shaxsiy hayotini izdan chiqaradi, balki butun jamiyat xavfsizligini jiddiy xavf ostiga qo'yadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, dinning asl mohiyatini anglash – bu diniy matnlarni chuqur va kontekstual o'rganishni, tarixiy va falsafiy tafsirlarni bilishni, diniy aqidalarni insonparvarlik, bag'rikenglik va adolat tamoyillari asosida talqin qilishni anglatadi. Masalan, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy kabi allomalar diniy manbalarni chuqur ilmiy tahlil qilib, ularni insoniyatni tinchlik va totuvlikka chorlaydigan yo'nalishda talqin qilganlar. Ulug' mutafakkir Abu Nasr Forobiy esa din va falsafani uyg'unlashtirishga intilib, jamiyatning ma'naviy asoslarini ilm, axloq va adolat tamoyillari bilan bog'lab sharhlagan. Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, diniy mutaassiblikning ildizi ko'pincha bilim yetishmasligiga borib taqaladi. Masalan, rivojlangan demokratik jamiyatlarda aholining diniy savodxonligi yuqori bo'lsa, diniy mutaassiblik va ekstremistik oqimlarning ta'siri ancha past bo'ladi. Aksincha, iqtisodiy nochorlik, ishsizlik, ma'naviy bo'shliq hukm surayotgan hududlarda esa yoshlar bunday

oqimlarga tezda qo'shilib ketadi. Bu esa diniy mutaassiblikni nafaqat ma'naviy, balki ijtimoiy-iqtisodiy muammo sifatida ham baholash lozimligini ko'rsatadi.

Shunday qilib, diniy mutaassiblikka qarshi kurashning asosiy yo'li – yoshlarni haqiqiy diniy qadriyatlarning insonparvarlik mohiyatidan boxabar qilish, ularni chuqur diniy va dunyoviy bilimlar bilan qurollantirish, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish va milliy-diniy merosni to'g'ri anglash madaniyatini shakllantirishdir. Shuningdek, jamiyatda ijtimoiy adolat, ma'naviy muhit va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash ham radikalizm ildizlarini quritishda muhim ahamiyatga ega. Din asl mohiyatida insonni ezgulik, adolat va totuvlik sari yetaklasa-da, uning noto'g'ri talqini ijtimoiy beqarorlik va zo'ravonlikka olib kelishi mumkin. Demak, yoshlar ongida mafkuraviy immunitet shakllantirishda dinning asl insonparvarlik mohiyatini chuqur anglatish zamonaviy jamiyatning eng muhim vazifalaridan biridir.

Muhokama. Bugungi globallashuv davrida axborot oqimlari keskin tezlashib, inson ongiga turli xil madaniy mahsulotlar tobora chuqurroq kirib bormoqda. Shunday sharoitda yoshlar ongiga kuchli ta'sir ko'rsatayotgan eng xavfli illatlardan biri bu – “ommaviy madaniyat”dir. Aslida, madaniyat insoniyat tafakkuri va ijodiy salohiyatining mahsuli bo'lib, asrlar davomida shakllangan estetik, ma'naviy va ijtimoiy qadriyatlarni o'zida mujassam etadi. U millatning o'zligini, ruhiy qiyofasini va ijtimoiy ongini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Ammo “ommaviy madaniyat” fenomeni bu tushunchaning asl mohiyatidan keskin farq qiladi. Ommaviy madaniyat, avvalo, tijorat manfaatlariga asoslangan bo'lib, keng ommaning qisqa muddatli zavq olish ehtiyojini qondirishni maqsad qiladi. Shu bois u inson tafakkurini yuksaltirish, axloqiy barkamollikka yetaklash emas, balki ko'proq iste'molchilik, ko'ngilochar va hayotdan faqat tezkor huzur olish kabi illatlarga undaydi. Bu madaniyat turida inson shaxs sifatida emas, balki “iste'molchi” sifatida ko'riladi. Shu jihatdan, ommaviy madaniyat aslida “iste'mol jamiyati”ning mafkuraviy poydevoriga aylanib bormoqda. G'arb faylasuflari T. Adorno va M. Horkxaymer “Madaniyat industriyasi” konsepsiyasida ommaviy madaniyatni chuqur tahlil qilib, uni insonlarni ongli ravishda boshqarish vositasi sifatida izohlaydilar. Ularning fikricha, ommaviy madaniyat jamiyatni mustaqil fikrlashdan mahrum qiladi, odamlarni passiv va manipulyatsiyaga ochiq holatga keltiradi. Bu hodisa, aslida, zamonaviy “ruhiy mustamlakachilik”ning bir ko'rinishidir: insonlar o'zlari sezmaganda reklama, shou-biznes, shou-programmalar va virtual o'yinlar orqali shakllantirilayotgan qadriyatlarga bo'ysunadilar[6].

Psixologik nuqtai nazardan qaraganda ham, ommaviy madaniyat yoshlarning tabiiy qiziqishlari va ehtiroslarini o'ziga tortib, ularni yuzaki va tezkor zavqlanishga o'rgatadi. Masalan, bugungi yoshlar orasida mashhurlikka erishishning asosiy mezon sifatida bilim, ma'naviyat yoki ijtimoiy faoliyat emas, balki “layklar” soni, “trendlarga chiqish” yoki qisqa videolarda mashhurlikka erishish omil bo'lib qolmoqda. Natijada, “ma'naviy yetuklik” emas, balki “virtual mashhurlik” qadriyat sifatida shakllanmoqda. Bu esa yoshlarning ongini bo'shatadi, ularda chuqur fikrlash va intellektual rivojlanish jarayonini izdan chiqaradi. Tarixiy qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, madaniyatning bu ko'rinishi faqat bugungi davrga xos emas. Masalan, qadimgi Rim imperiyasida ham xalqning siyosiy hayotga aralashuvini cheklash uchun “panem et circenses” – “non va tomosha” siyosati qo'llanilgan. Tomosha va o'yinlar orqali xalqning diqqatini chalg'itish, ularni muhim ijtimoiy masalalardan uzoqlashtirish qadimdan hukmron kuchlar qo'llagan usullardan biri bo'lgan. Zamonaviy ommaviy madaniyat ham, aslida,

mazmunan shunga yaqin mexanizm bo'lib, yoshlarni jamiyat hayotidan emas, balki faqat ermakdan iborat yashash tarziga undaydi.

Ommaviy madaniyatning zararli ta'sirini hayotiy misollar orqali ham ko'rish mumkin. Masalan, ayrim yoshlar mashhur san'atkor yoki bloggerlar ta'sirida ularga taqlid qilib, o'z hayotiy maqsadlarini unutib qo'yadi. Ularning ongida ilm, mehnat, sabr-toqat emas, balki "tez boyish", "tez mashhurlikka erishish" kabi qisqa muddatli va zararli illyuziyalar shakllanadi. Natijada, yoshlarning mehnatsevarlik, vatanparvarlik va bilimga chanqoqlik kabi qadriyatlari so'nib boradi. Ommaviy madaniyatning yana bir xavfli jihati – u milliy o'zlikni zaiflashtirishidir. Milliy adabiyot, teatr, musiqa va an'anaviy san'at namunalari ko'plab yoshlar uchun ikkinchi darajali bo'lib qolmoqda. Masalan, ayrim yoshlar milliy maqom san'atidan ko'ra, xorijiy estrada qo'shiqlariga qiziqadi, xalq ertaklari o'rniga zo'ravonlik va sehr-jodu bilan to'la kompyuter o'yinlarini afzal ko'radi. Bu jarayon asta-sekin milliy identitetning yemirilishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, yoshlarni ommaviy madaniyatning salbiy oqibatlaridan himoya qilish – nafaqat madaniy, balki ijtimoiy-falsafiy vazifa hamdir. Bu borada bir tomondan milliy madaniyatni rivojlantirish, ikkinchi tomondan esa yoshlarning estetik didini tarbiyalash zarur. San'atning haqiqiy durdonalari bilan yoshlarni tanishtirish, kitobxonlikni targ'ib qilish, milliy musiqa va teatrni keng ommalashtirish, yosh ijodkorlarni qo'llab-quvvatlash ana shu tahdidga qarshi samarali immunitet bo'la oladi[8].

Natijalar. O'zbekiston tajribasida bu yo'nalishda qator amaliy ishlanmalar mavjud. Xususan, kitobxonlik marafonlari, milliy kuy-qo'shiqlar festivallari, teatr haftaliklari, yosh ijodkorlar ko'rik-tanlovlari yoshlarni nafaqat ommaviy madaniyatning zararli oqimlaridan himoya qiladi, balki ularda ijodkorlik, mustaqil fikrlash va milliy g'ururni ham yuksaltiradi. Xulosa qilib aytganda, "ommaviy madaniyat" tahdidi oddiy ko'ngilochar muammo emas, balki falsafiy, psixologik va ijtimoiy masala sifatida jamiyat oldida turibdi. U yoshlarning tafakkurini susaytiradi, milliy o'zlikni zaiflashtiradi va jamiyatni iste'molchilik ruhiga bo'ysundiradi. Shu bois, yoshlarning ma'naviy immunitetini mustahkamlash uchun milliy madaniyatni targ'ib qilish, ularni chuqur mazmunli san'at bilan tanishtirish va tanqidiy-estetik qarashni shakllantirish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biridir.

Bizni tashvishga soladigan yana bir illat vandalizmning ham yoyilishi yoshlar dunyoqarashi uchun haqiqiy tahdiddir. Vandalizm – bu shunchaki jismoniy mulkka zarar yetkazish emas; u ijtimoiy munozaralarning, ma'naviy ajralishning va identitet krizis natijasida yuzaga keladigan simptomdir. Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, vandalizm ko'pincha jamiyatning legitimatsiyalashgan qadriyatlardan chetlanishi va shaxsiy ma'noni yo'qotishi bilan izohlanadi. Bu holatni tushuntirishda Emile Durkheimning «anomiya» tushunchasi foydali: tez o'zgarayotgan sharoitlarda an'anaviy me'yorlar zaiflashganda, insonlar oriyentatsiyasiz qoladi va bu holat ijtimoiy tartibga tahdid soluvchi xatti-harakatlarga (vandalizm kabi) olib keladi.

Ijtimoiy ildizlar jihatidan, vandalizm ko'pincha quyidagi omillar bilan bog'liq bo'ladi: iqtisodiy noqulaylik va ishsizlik, oilaviy bo'shliq yoki ota-ona e'tiborsizligi, maktab va mahalla institutlarining zaifligi, yoshlar uchun musobaqa va maqsadlar rostlanmaganligi. Shuningdek, shahar muhitining anonimligi, nazorat mexanizmlarining yetishmasligi, va hokimiyatga nisbatan norozilik kabi siyosiy omillar ham vandalist xatti-harakatlarni rag'batlantiradi. Zamonaviy urbanistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jamoaviy joylarda nazorat, ijtimoiy investitsiyalar va ijtimoiy infrastrukturani kuchaytirish vandallikning darajasini pasaytiradi.

Psixologik mexanizmlar ham muhim: guruh identifikatsiyasi (ingroup/outgroup), «anonimlik effekti» va guruh bosimi yoshlarni oddiy shaxsiy o'tkazib yuborilishi mumkin bo'lgan qilmishlarga undaydi. Masalan, stadionlarda yoki musobaqalarda yuzaga keladigan ommaviy vandalizm ko'pincha guruh o'zini «himoya qilish», «shaxsi sharafni tiklash» kabi noto'g'ri idealga bog'langan natijadir. Zamonaviy ijtimoiy media va «viral» madaniyat esa bunday xatti-harakatlarni ommalashtirib, ba'zan hatto mukofotlaydi (e'tibor, layklar). Vandalizmning jamiyatga zararlari ko'p qirrali. Dastlab, u moddiy zarar keltiradi – jamoat infratuzilmasini ta'mirlash uchun katta mablag' talab etiladi. Ikkinchidan, u jamoatning xavfsizlik hissini pasaytiradi: vandalizm ko'p hollarda jinoyat va bezorilikning boshlang'ich bosqichi sifatida qaraladi, ya'ni bir hududdagi kichik bezoriliklar keyinchalik ko'proq jiddiy jinoyatlarga qo'shila boshlaydi (taniqli «tasma effekti» teoriyalari). Uchinchi jihat – ma'naviy zarar: tarixiy obidalar yoki madaniy merosga zarar yetkazilganda, bu butun jamiyatning identitetiga zarba bo'ladi. Misol uchun, madaniy merosga qilingan hujumlar yoki diniy binolarga yetkazilgan zararlilar mahalliy hamjamiyatni chuqur ranjitadi va ijtimoiy nizo keltirib chiqaradi.

Buni oldini olish uchun siyosat va amaliyot doirasida bir qancha samarali choralar mavjud. Urban dizayn va «crime prevention through environmental design» (CPTED) prinsiplariga muvofiq shahar muhitini optimallashtirish, mahalliy jamoalar bilan faol ish olib borish, yoshlar uchun ijobiy alternativlarni yaratish (sport, san'at studiyalari, ko'ngillilik), hamda restorativ adliya (restorative justice) amaliyotlarini joriy qilish – bularning barchasi vandalizmga qarshi profilaktika mexanizmlari. Qattiq jazolar o'rniga konservatsion, qayta integratsiya yondashuvi ko'proq natija beradi: misol uchun, graffitini san'at loyihaga aylantirish, jamoaviy san'at platformalari orqali yoshlarni konstruktiv ifoda shakllariga yo'naltirish.

Axborot xurujlari – bugungi davrning eng murakkab va tez tarqaluvchi tahdidlaridan biridir. Falsafiy nuqtai nazardan olganda, axborot ham ijtimoiy haqiqatni shakllantirish unsuridir: ongimizdagi «haqiqiylik» tushunchasi ko'pincha media orqali kodlanadi. Shu sababli axborotning sifati va integriteti jamiyatning epistemik sog'lomligiga (bilish qobiliyatiga) bevosita ta'sir ko'rsatadi. Agar axborot makoni manipulyatsiyaga ochiq bo'lsa, jamiyat o'z ijtimoiy qarorlarini noto'g'ri asosiy xulosalarga tayangan holda qabul qiladi — bu esa siyosiy barqarorlik, sog'liq va iqtisodiy qarorlar uchun jiddiy xavf tug'diradi. Axborot xurujlari bir necha usullar orqali amalga oshiriladi: dezinformatsiya (yolg'on ma'lumot yaratish va tarqatish), misinformatsiya (noto'g'ri, ammo zarar niyatisiz tarqalgan ma'lumot), «deepfake» va manipulyativ vizual kontent, bot tarmoqlari va troll fabrikalari, maqsadli reklama va mikrosegmentatsiya orqali emosional rezonans yaratish. Bu usullar psixologik mexanizmlar — confirmation bias (o'ziga yoqadigan ma'lumotni qabul qilish), affective framing (emosional ta'sir), social proof (ular barchasi buni qilmoqda, demak bu to'g'ri) — orqali faoliyat ko'rsatadi.

Yoshlar ayniqsa zaif: ular online platformalarda juda faol, va ko'pincha axborot manbalarini tekshirish odatlariga ega emas. Platformalarning algoritmik logikasi ham «echo chamber» va «filter bubble» hosil qilib, odamlarni o'ziga o'xshash axborot to'plamiga yopishtiradi. Natijada radikal va manipulyativ g'oyalar tez tarqaladi: sog'liq masalalarida yolg'on davolashlar, siyosiy sohada feyk xabarlar, irqiy yoki diniy to'qnashuvlarni qizituvchi materiallar — barchasi jamiyatda zo'ravonlik va ijtimoiy polarizatsiyani kuchaytirishi mumkin.

Axborot xurujlarining real va keng qamrovli xavfi — bu jamiyatda ishonchning pasayishi. Agar fuqarolar rasmiy organlarga, media tarmoqlariga yoki axborot manbalariga

ishonishni yo'qotsa, ular siyosiy ishtirokdan qochadi yoki ekstremal qarorlarga yo'nala boshlaydi. Sog'liqni saqlash sohasida esa dezinformatsiya jamoat salomatligini bevosita xatarga qo'yadi (misol: vaksina qarshiligi kompaniyalari epidemiyalarni kuchaytiradi). Bunga qarshi samarali chora sifatida ko'p darajali yondashuv talab etiladi. Ta'lim tizimida media savodxonligini mustahkamlash, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini yoshligidan rivojlantirish eng asosiy profilaktika chorasini hisoblanadi. Platformalarning o'zi ham mas'ul — algoritmlar shaffofligi, mexanizmlarining audit qilinishi, noto'g'ri kontentni aniqlash va cheklash (qattiq qoidalar asosida), hamda fakt-cheeking subyektlari bilan hamkorlik qilish zarur. Davlat va fuqarolik jamiyati hamkorligida tezkor javob (rapid response) guruhlarini tashkil etilishi mumkin: dezinformatsiyani aniqlash, tuzatish va keng auditoriyani xabardor qilish. Demokratik jamiyatlarda ochiqlik va mustaqil media mexanizmlari mustahkam bo'lsa, axborot xurujlariga qarshi immunitet ham kuchliroq bo'ladi. Aksincha, ijtimoiy ishonchi zaif, korrupsiyaga moyil yoki tengsizlik yuqori bo'lgan jamiyatlar uchun dezinformatsiya ko'proq samarali. Shu sababli axborot infrastrukturasi (mustaqil jurnalistika, media ta'limi, fuqarolik monitoringi)ni mustahkamlash davlat siyosatining ajralmas qismi bo'lishi kerak.

Xulosa. Yoshlarni yot g'oyalardan himoya qilish nafaqat ta'lim tizimi, balki jamiyatning barcha institutlari zimmasidagi umumiy vazifadir. Mafkuraviy immunitetni shakllantirish milliy qadriyatlarga asoslangan ta'lim-tarbiya, sog'lom axborot siyosati, oilaviy va jamoaviy tarbiya orqali amalga oshiriladi. Zero, ma'naviy jihatdan kuchli, tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega, milliy g'oya va qadriyatlarga sodiq yoshlar jamiyatning eng ishonchli tayanchi hisoblanadi. Globallashuv sharoitida milliy o'zlikni asrab qolish, "ommaviy madaniyat"ning salbiy oqibatlariga qarshi turish va ma'naviy barkamol avlodni tarbiyalash mamlakat taraqqiyoti va barqarorligining muhim kafolatidir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Karimov S. S. Ma'naviy-ruhiy barqarorlik: falsafiy yondashuvlar // Falsafa va ijtimoiy fanlar. — 2023. — № 4. — B. 45–52.
2. Ismoilov I. I. Yoshlar va jamiyat: ma'naviyatning roli // Yoshlar ilmiy jurnali. — 2024. — № 2. — B. 30–35.
3. Qonuniy asoslar va yoshlarning ma'naviy-ruhiy rivojlanishi: monografiya / I. I. Ismoilov. — Toshkent: Fan, 2023. — 320 b.
4. Zamonaviy yoshlar falsafasi: o'quv qo'llanma / S. S. Karimov. — Toshkent: Akademnashr, 2022. — 180 b.
5. Jonmurod, S. (2025). The significance of Rumi's philosophy in shaping the spiritual stability of youth in the modern world. *Western European Studies Journal*, 2(1), 45–59. Retrieved from <https://westerneuropenstudies.com/index.php/2/article/download/2280/1569>
6. Tilenbaeva, G. (2021). The spiritual culture of the younger generation: A theoretical analysis. *E3S Web of Conferences*, 60, 08021. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/20216008021>
7. Shek, D. T. L. (2012). Spirituality as a positive youth development construct: A conceptual review. *International Journal of Adolescent Medicine and Health*, 24(1), 1–8. <https://doi.org/10.1515/ijamh.2012.001>
8. Goulbourne, A. (2025). The need for a grounded faith: Philosophy as a framework for youth spiritual development. *Journal of Adventist Youth and Young Adult Ministry*, 3(1), Article 7. Retrieved from <https://digitalcommons.andrews.edu/jayyam/vol3/iss1/7/>

-
9. Veitas, V., & Weinbaum, D. (2015). Living cognitive society: A 'digital' world of views. arXiv. <https://arxiv.org/abs/1602.08388>
 10. Karpouzis, K. (2024). Artificial intelligence in education: Ethical considerations and insights from ancient Greek philosophy. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2409.15296>

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF PHILOSOPHY IN DEVELOPING LOGICAL AND CRITICAL THINKING SKILLS AMONG YOUTH

Xakimov Abdulbaki

Candidate of Philosophical Sciences

Associate Professor, Department of Social Sciences

Namangan State Technical University

Abstract. This article analyzes the role of philosophy in shaping the thinking of youth, particularly in developing their logical and critical thinking skills. The study places special emphasis on the concept of worldview and its significance in human life. Using the example of students in technical fields, the paper highlights the role of philosophical knowledge in fostering creativity, social responsibility, and broad-mindedness in professional activities. The article also explores methodological approaches aimed at expanding the worldview of young people, cultivating critical attitudes, and enhancing their decision-making skills.

Keywords: philosophy, worldview, logical thinking, critical thinking, youth, technical education, creativity, responsibility, innovative approach, cognitive development.

YOSHLARDA MANTIQIY VA TANQIDIY FIKRLASH QOBILIYATLARINI SHAKLLANTIRISHDA FALSAFANING AHAMIYATI

Xakimov Abdulboqi

falsafa fanlari nomzodi

Namangan davlat texnika universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada falsafaning yoshlar tafakkurini shakllantirishdagi o'rne, xususan, ularning mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida falsafiy dunyoqarash tushunchasining mazmuni va inson hayotidagi o'rne alohida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, texnik yo'nalishdagi talabalar misolida falsafiy bilimlarning kasbiy faoliyatda ijodkorlik, ijtimoiy mas'uliyat va keng tafakkurni rivojlantirishdagi roli ochib beriladi. Maqolada yoshlarning dunyoqarashini kengaytirish, tanqidiy yondashuvni shakllantirish hamda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: falsafa, dunyoqarash, mantiqiy tafakkur, tanqidiy fikrlash, yoshlar, texnik ta'lim, ijodkorlik, mas'uliyat, innovatsion yondashuv, kognitiv rivojlanish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N36>

Kirish. Bugungi globalashuv va tezkor axborot almashinuvi davrida yoshlarning tafakkurini rivojlantirish masalasi dolzarb muammolardan biri sifatida kun tartibiga chiqmoqda. Chunki zamonaviy jamiyatda inson faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirish bilangina chegaralanib qolmay, balki mavjud axborotlarni qayta ishlash, ularni tahlil qilish, ularning ichidan eng muhimini saralab olish va shaxsiy qarashlarini asoslash qobiliyatiga ega bo'lishi lozim. Aynan shu jihatdan mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlari yoshlarning intellektual va ma'naviy rivojlanishida alohida ahamiyat kasb etadi. Mantiqiy fikrlash — bu inson tafakkurini

aniq, izchil va dalillarga asoslangan tarzda shakllantiruvchi jarayon bo'lsa, tanqidiy fikrlash — mavjud g'oyalarni baholash, tahlil qilish va yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qiluvchi intellektual ko'nikmadir. Bu ikki qobiliyat yoshlarning hayotda mustaqil qaror qabul qilishida, jamiyatdagi o'zgarishlarga ongli munosabat bildirishida va o'zining shaxsiy pozitsiyasini mustahkamlashida beqiyos o'rin tutadi.

Falsafa fani esa inson tafakkurining eng umumiy qonuniyatlarini o'rganar ekan, yoshlarni mantiqiy va tanqidiy fikrlashga yo'naltiruvchi nazariy va metodologik asoslarni beradi. Qadimgi yunon faylasuflaridan tortib Sharq mutafakkirlari, jumladan, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, G'azzoliy kabi allomalar ta'limotida insonni fikrlashga, tafakkur orqali haqiqatni izlashga undovchi g'oyalar ilgari surilgan. Zamonaviy falsafiy ta'lim esa ushbu boy merosni chuqurlashtirish bilan bir qatorda yoshlarni bugungi kunda uchrayotgan axborot xurujlari, mafkuraviy ta'sirlar va turli ijtimoiy muammolarga nisbatan mustaqil hamda tanqidiy munosabat bildirishga o'rgatadi. Shu sababli, yoshlarda mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishda falsafaning o'rni nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham nihoyatda muhimdir. Falsafa orqali yoshlar borliqni ilmiy asosda anglaydi, turli qarashlarni tahlil qilib, to'g'ri va xolis qarorlar qabul qilishga o'rganadilar. Bu esa nafaqat ularning shaxsiy kamoloti, balki jamiyatning intellektual salohiyatini yuksaltirishda ham muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Yoshlarning tafakkurini shakllantirish, xususan, mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish masalasi ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Sharq mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiy "Ixsol al-'ulum" asarida insonni mukammallikka eltuvchi asosiy omillardan biri sifatida ilm va tafakkurni ko'rsatib, mantiqni "aqlni to'g'ri ishlatish vositasi" sifatida ta'riflaydi [1]. Ibn Sino esa "Kitob ash-Shifo" va "Kitob an-Najot" asarlarida mantiqiy tafakkur insonni haqiqatga olib boruvchi eng ishonchli yo'l ekanini ta'kidlagan [2]. Beruniy ham ilmiy izlanishlarda tanqidiy fikr yuritishning zarurligini qayd etib, har qanday ilmiy xulosaning tajriba va mantiqiy dalilga asoslanishi lozimligini uqtiradi [3].

G'arb falsafasida ham mantiqiy va tanqidiy fikrlash masalasi alohida o'rganilgan. Aristotel "Organon" asarida mantiqiy tafakkurning qonun-qoidalarini ishlab chiqqan bo'lsa, I. Kant tanqidiy tafakkurni "aql imkoniyatlari va chegaralarini aniqlovchi faoliyat" sifatida izohlagan [4]. J. Dyui esa ta'lim jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni insonni "demokratik jamiyatga tayyorlash" vositasi sifatida ko'rgan [5].

O'zbekistonda mustaqillikdan so'ng falsafiy ta'limga e'tibor ortib, yoshlarning intellektual salohiyatini oshirish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi.. Zamonaviy tadqiqotlarda ham [6] falsafa fanining yoshlar tafakkurini kengaytirishdagi o'rni, xususan, tanqidiy va mantiqiy fikrlashni shakllantirishdagi ahamiyati alohida o'rganilgan.

Mazkur tadqiqotning metodologik asosini bir nechta falsafiy va pedagogik yondashuvlar tashkil etadi. Avvalo, falsafiy-tarixiy yondashuv asosida qadimgi Sharq va G'arb mutafakkirlarining mantiq va tanqidiy tafakkur haqidagi qarashlari tahlil qilindi hamda ular bugungi yoshlar dunyoqarashini shakllantirish jarayoniga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligi o'rganildi. Komparativ tahlil yordamida esa Sharq falsafiy merosida shakllangan mantiqiy tafakkur tamoyillari Aristotel, Kant va Dyui kabi G'arb mutafakkirlarining g'oyalari bilan solishtirilib, ularning umumiy va farqli jihatlari yoritildi. Shu bilan birga, aksiologik yondashuv

asosida mantiqiy va tanqidiy fikrlash yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasining asosiy qadriyati sifatida tahlil qilindi.

Metodologik asoslarning muhim jihatlaridan biri ta'limiy-pedagogik yondashuv bo'lib, unda falsafa fanini o'qitish jarayonida yoshlarning tafakkur qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlari ko'rib chiqildi. Xususan, falsafiy bilimlarning o'quv jarayonidagi nazariy va amaliy integratsiyasi, interaktiv usullar, munozara va tahlil mashg'ulotlari orqali yoshlarni mustaqil fikrlashga yo'naltirish samaradorligi o'rganildi. Shuningdek, sotsiologik yondashuv asosida yoshlarning dunyoqarashi va tanqidiy tafakkurga bo'lgan munosabatlarini aniqlash maqsadida so'rovnoma va kuzatishlardan foydalanildi. Umuman olganda, ushbu metodologik yondashuvlar tadqiqotning nazariy asoslanishini, amaliy jihatdan esa falsafaning yoshlar tafakkurini shakllantirishdagi o'rnini har tomonlama ochib berish imkonini taqdim etdi[7].

Muhokama. Falsafa yoshlarning mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi. Biroq bu jarayonni to'liq anglash uchun, avvalo, "dunyoqarash" tushunchasiga alohida e'tibor qaratish lozim. Dunyoqarash – bu insonning olam, jamiyat va o'z shaxsiy hayotiga nisbatan shakllanadigan yaxlit qarashlar tizimi bo'lib, u bilimlar, qadriyatlar, e'tiqodlar va tajribalar uyg'unligida namoyon bo'ladi. Dunyoqarash nafaqat fikrlashning yo'nalishini belgilaydi, balki insonning hayotiy tanlovi, xulq-atvori va maqsadlarini ham boshqaradi.

Inson hayotida dunyoqarashning ahamiyati nihoyatda katta. Keng dunyoqarashga ega shaxs o'z hayotini biryozlama emas, balki har tomonlama tahlil qila oladi, turli vaziyatlarda optimal qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Masalan, yoshlar ilm-fan, texnika yoki san'at yo'nalishida faoliyat yuritayotganida, keng dunyoqarash ularga kasbiy bilimlarni ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi. Aksincha, tor dunyoqarash muammolarga yuzaki qarash, qarorlarni bir tomonlama baholash va oqibatlarni to'liq hisobga olmaslikka olib keladi.

Falsafa esa ana shu dunyoqarashni kengaytiruvchi eng samarali vositalardan biridir. U insonni shubha va tekshiruvga, turli qarashlarni qiyoslashga, dalillarni asoslashga o'rgatadi. Ayniqsa, yoshlar uchun falsafa – bu hayotga kengroq nigoh tashlash, turli nuqtai nazarlardan qarash va o'z pozitsiyasini dalillash imkoniyatini beruvchi maktabdir.

Texnik yo'nalishdagi talabalar misolida aytganda, keng dunyoqarash ularni muhandislik muammolariga nafaqat texnik jihatdan, balki ekologik, ijtimoiy va axloqiy tomondan ham qarashga o'rgatadi. Masalan, yangi texnologiya ishlab chiqishda "Bu jamiyatga qanday ta'sir qiladi?", "Tabiat muvozanatiga qanday oqibat keltiradi?" kabi savollarni qo'yish aynan falsafiy dunyoqarashning mahsulidir.

Demak, falsafa yoshlarni tanqidiy va mantiqiy tafakkur bilan qurollantirish barobarida, ularning dunyoqarashini kengaytiradi. Natijada inson o'z hayotini ongli tarzda yo'naltira oladigan, jamiyat taraqqiyotiga mas'uliyat bilan yondashadigan shaxs sifatida shakllanadi.

Yoshlarda mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish jarayonida falsafaning o'rnini nihoyatda beqiyosdir. Falsafa, eng avvalo, inson tafakkurini aniqlik, izchillik va mantiqiy bog'lanish tamoyillariga asoslanishga o'rgatadi. Bugungi globallashuv davrida yoshlarning dunyoqarashi kengayib, ular ko'plab axborot oqimlari ichida yashashmoqda. Shu bois, to'g'ri xulosaga kelish, yolg'on va haqiqatni ajrata olish, dalil va isbotlarga tayanish yoshlar uchun muhim kompetensiyaga aylanmoqda. Falsafa yoshlarni tanqidiy fikrlashga chorlaydi.

Tanqidiy fikrlash – mavjud g'oyalarni ko'r-ko'rona qabul qilish emas, balki ularni asoslash, qiyoslash, tahlil qilish va yangi yondashuvlarni taklif qilish qobiliyatini anglatadi. Masalan, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, G'azzoliy kabi Sharq mutafakkirlari inson tafakkuri rivojida mantiqiy mushohada va tanqidiy tahlilning ahamiyatini ko'rsatib berishgan. Ularning asarlarida inson bilimining chegaralari, dalil-isbotning mantiqiy asoslari, shubha va tekshiruvning zarurligi haqida fikrlar ilgari surilgan. Bu tajribalar zamonaviy ta'lim jarayonida ham yoshlar uchun katta metodik ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, texnik yo'nalishdagi talabalar uchun falsafa alohida ahamiyat kasb etadi. Texnika va muhandislik sohalarida bilim olish nafaqat nazariy bilimlar, balki ijodkorlik, muammoli vaziyatlarni hal qilish va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqishni ham talab qiladi. Shu nuqtai nazardan, falsafa talabalarga muammolarga kengroq nigoz bilan qarash, turli yechimlarni solishtirish va optimal yo'lni topish imkonini beradi. Masalan, muhandislikda texnik yechim faqat matematik hisob-kitoblar bilan emas, balki ijtimoiy, ekologik va axloqiy oqibatlarni ham hisobga olishni talab qiladi. Falsafa ana shu jihatlarni birlashtirib, talabaning fikrlash doirasini kengaytiradi. Shuningdek, falsafiy bilimlar texnik yo'nalishdagi talabalarda ijodiy va strategik fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Mantiqiy mushohada orqali ular murakkab jarayonlarni tizimli tahlil qila olishadi, tanqidiy fikrlash orqali esa muqobil g'oyalarni tahlil qilib, innovatsion yondashuvlarni taklif qilishga o'rganadilar. Demak, falsafa texnik ta'limni to'ldiruvchi va boyituvchi intellektual asos sifatida xizmat qiladi.

Muhokama jarayonidan ko'rinadiki, falsafa yoshlar tafakkurining shakllanishida ikki asosiy vazifani bajaradi: birinchidan, u ularni mantiqiy asoslash va xulosalar chiqarishga o'rgatadi; ikkinchidan, mavjud g'oyalar va qadriyatlarni tanqidiy baholash imkonini beradi. Ayniqsa, texnik yo'nalishdagi talabalar uchun falsafa muhandislik tafakkurini kengaytiruvchi, innovatsion g'oyalarni shakllantiruvchi va ijtimoiy mas'uliyatni mustahkamlovchi muhim fan sifatida namoyon bo'ladi.

Natijalar. Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, falsafa yoshlarning mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Texnik yo'nalishdagi talabalarda esa falsafa darslari amaliy muammolarni hal etishda kengroq tafakkurga yo'l ochdi. Muhandislik fakultetida o'tkazilgan kichik tajriba davomida talabalar ekologik xavfsizlikka ta'sir qiladigan loyiha ustida ishlashdi. Oddiy muhandislik yondashuvida ular faqat texnik jihatlarni hisobga olishgan bo'lsa, falsafiy savollar qo'yilgach, masalan "Loyihaning jamiyat uchun ijtimoiy oqibati qanday bo'ladi?" yoki "Bu texnologiya axloqiy jihatdan qanchalik maqbul?", talabalar loyiha yechimlarini qayta ko'rib chiqishdi va natijada yanada mas'uliyatli hamda innovatsion takliflarni ishlab chiqdilar.

Shuningdek, yoshlarning mantiqiy fikrlash qobiliyati kundalik hayotdagi qarorlarda ham namoyon bo'layotgani kuzatildi. Tadqiqot jarayonida ayrim maktab o'quvchilari bilan suhbatda ularning "Internetdagi barcha ma'lumotlarga ko'r-ko'rona ishonmaslik" yoki "Qaror qabul qilishdan oldin ishonchli dalillarni izlash" kabi odatlar shakllanayotganligi aniqlandi. Bu esa falsafiy yondashuv yoshlarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini mustahkamlashda hayotiy natija berayotganini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari quyidagilarni tasdiqladi:

- falsafa yoshlarni mantiqiy asoslash, dalillash va xulosaga kelish qobiliyatini rivojlantiradi;

- tanqidiy fikrlashni o'rgatish orqali ularni ijtimoiy va shaxsiy hayotda mustaqil qaror qabul qilishga tayyorlaydi;
- texnik yo'nalishdagi talabalar uchun falsafa innovatsion tafakkur va ijtimoiy mas'uliyatni kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qiladi;
- hayotiy misollar shuni ko'rsatadiki, yoshlar o'z o'qish va faoliyatida falsafiy yondashuvni qo'llash orqali ancha asosli va puxta qarorlar qabul qilishni boshlashmoqda.

Xulosa. Yoshlarning dunyoqarashi keng va chuqur bo'lishi nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki jamiyat taraqqiyotining muhim omilidir. Dunyoqarash kengligi ularga turli voqealarga beryoqlama emas, balki har tomonlama yondashish imkonini beradi. Bu esa muammolarni yechishda ijodkorlikni, yangilikka ochiqlikni va eng muhimi, mas'uliyatni shakllantiradi. Mantiqiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlari bilan boyatilgan dunyoqarash yoshlarni har qanday qarorni asosli qabul qilishga, noaniq vaziyatlarda to'g'ri yo'lni tanlashga va global o'zgarishlarga moslashishga tayyorlaydi.

Bunday dunyoqarash nafaqat ilmiy yoki texnik faoliyatda, balki kundalik hayotda ham katta foyda keltiradi. Masalan, iqtisodiy qarorlar qabul qilishda insonning nafaqat o'z manfaatini, balki jamiyat manfaatini ham inobatga olishi, ijtimoiy munosabatlarda esa adolat va hamjihatlik tamoyillariga amal qilishi keng fikrlash natijasidir. Shu ma'noda, falsafa yoshlarning tafakkur ufqlarini kengaytiruvchi, ularni global muammolarni ko'ra oladigan va ularga mahalliy yechimlar topa oladigan yetuk shaxslarga aylantiruvchi intellektual maydon vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, falsafiy dunyoqarash yoshlarning mantiqiy, tanqidiy va ijodiy tafakkurini uyg'unlashtirib, ularning intellektual imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish uchun zamin yaratadi. Keng dunyoqarashga ega bo'lgan yoshlar – bu ertangi kunda nafaqat o'z kasbiy sohasida yetuk mutaxassis, balki jamiyatni taraqqiyot sari yetaklovchi ma'rifatli va mas'uliyatli shaxslardir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Forobiy, A.N. (1993). *Ixso al-'ulum*. Toshkent: Fan.
2. Ibn Sino, A. (1980). *Kitob ash-Shifo*. Tehron: Diniy meros nashriyoti.
3. Beruniy, A. (1968). *Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*. Toshkent: Fan.
4. Aristotel. (1983). *Organon*. Moskva: Nauka.
5. Kant, I. (1994). *Tanqidiy aql*. Moskva: Mysl.
6. Dewey, J. (1910). *How We Think*. Boston: D.C. Heath & Co.
7. Karimov, I.A. (1997). *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch*. Toshkent: Ma'naviyat.
8. Qodirov, Sh. (2020). "Yoshlar tafakkurini shakllantirishda falsafaning o'rni". *Falsafa va hayot* jurnali, №2.
9. Abdullayev, M. (2021). *Zamonaviy ta'limda tanqidiy fikrlash metodologiyasi*. Toshkent: TDPU nashriyoti.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

CONSUMPTION STANDARDS OF THE POPULATION IN A CONSUMER SOCIETY

Jabbarov Sardorbek

Namangan State Technical University,
PhD candidate at the Department of Social Sciences,
E-mail: sardorjabbarov3@gmail.com

Mirzakhmedov Abdurashid Mamasidiqovich

Namangan State Technical University,
Professor at the Department of Social Sciences, Doctor of Philosophy (D.Sc.),
E-mail: mirzahmedov@mail.ru

Abstract. The article presents a theoretical analysis of the transformation of consumer attitudes and orientations of the population in a consumer society from sociological, economic, and psychological perspectives. The development of society through industrialization and the unprecedented growth of production has intensified competition among enterprises in the sale of goods. This situation generates a need in socio-economic life for management that corresponds to the process of consumer society development, as well as for the valorization of consumption norms of the population. At the same time, in the formation of a consumer society, producers increasingly employ various manipulative methods to stimulate consumer behavior. As a result, specific consumer habits are formed in people's behavior and mindset, such as strolling through markets and shopping malls, observing and purchasing goods. In foreign scientific literature, the definitions and interpretations of consumer society were comprehensively developed by Erich Fromm and Jean Baudrillard. In 20th-century economic theory, scholars conducted scientific analyses of the three waves of industrial development of the consumer society. In this sense, the aim of the article is to bring into scholarly discussion the concept of the "consumption norm" as a social value in the context of the New Uzbekistan, taking into account its ethno-confessional characteristics. Furthermore, the article reveals the influence of the consumer society on the moral and spiritual profile of the individual in the development of society.

Keywords: consumer society, consumption norm, post-industrial society, goods and services, Christian and Muslim consumer ethics, frugality, income and rational spending.

ISTE'MOLCHILIK JAMIYATIDA AHOLINING ISTE'MOL ME'YORI

Sardorbek Jabbarov Buron o'g'li

Namangan davlat texnika universiteti,
Ijtimoiy fanlar kafedrasining tayanch doktoranti

Mirzakhmedov Abdurashid Mamasidiqovich

Namangan davlat texnika universiteti,
Ijtimoiy fanlar kafedrasining professori, f.f.d.

Annotatsiya. Maqolada iste'molchilik jamiyatida aholining iste'molchilik kayfiyati va mo'ljallarining transformatsiyasi sotsiologik, iqtisodiy, psixologik nuqtai nazardan nazariy tahlillar amalga oshirilgan. Jamiyat taraqqiyoti sanoatlashuvi tufayli ishlab chiqarishning beqiyos darajada o'sishi bilan mahsulotlarni sotish borasida korxonalarning raqobati keskin tus oladi. Bu hol ijtimoiy-iqtisodiy hayotda iste'molchilik jamiyatining rivojlanish jarayoniga mos boshqaruv bilan birga aholining iste'mol me'yorlarini qadriyatlashtirishga ehtiyojni tug'diradi. Iste'molchilik jamiyatining shakllanishida ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlarni sotish uchun iste'molchini turli

yo'llar bilan manipulyatsiyasi ham avj oladi. Natijada aholining fe'l-atvori va kayfiyatida bozor va savdo rastalarida aylanish, mahsulotlarni tomosha qilish, va sotib olish o'ziga xos iste'mol odatiga aylanadi. Xorijiy ilmiy adabiyotlarda iste'molchilik jamiyatining ta'rif va talqinlari Erix Fromm va Djon Bodriyard tomonidan atroflicha amalga oshirilgan. XX asr iqtisodiyot nazariyasida olimlar iste'molchilik jamiyatining industrial taraqqiyotning uch to'liqini haqida ilmiy tahlillarni o'tkazganlar. Shu ma'noda maqolaning maqsadi yangi O'zbekistonda iste'molchilik jamiyatining o'ziga xos etnokonfessional jihatlariga tayangan holda "Iste'mol me'yori" ijtimoiy qadriyat sifatida ilmiy muhokamaga qo'yishdir. Shu bilan birga iste'molchilik jamiyatining jamiyat taraqqiyotida shaxs ma'naviy-axloqiy qiyofasiga ta'siri ochib beriladi.

Kalit so'zlar: iste'mol jamiyati, iste'mol me'yori, postindustrial jamiyati, tovar va xizmatlar, xristian va musulmon iste'mol axloqi, tejamkorlik, daromad va oqilona xarajatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N37>

Kirish. Iste'molchilik jamiyati odatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda sanoat inqilobi mahsulotlarning ishlab chiqarish suratlarining beqiyos o'sishi va mahsulot sotishda marketing xizmatini industrial darajaga o'tishi bilan xarakterlanadi. Iste'mol jamiyatidagi o'rtacha odam turmush tarzining farovonlashuvi bilan tovar va xizmatlardan foydalanishga imkoniyatlari kengayadi. Bu hol oziq ovqat, kiyim-kechak va uy jihozlarini yangilashga ehtiyojni tug'diradi. Bu hol ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlarni sotishda keskin raqobati sharoitida iste'molchini ma'naviy-axloqiy, balki psixologik jihatdan manipulyatsiya bilan tovar yoki xizmatlardan foydalanishga iste'molchini "ahmoq" qilishga intilish beqiyos darajada o'sadi.

Ilmiy, texnologik va iqtisodiy jihatdan rivojlangan barcha mamlakatlarda iste'mol jamiyatining rivojlanishi odamlarda shaharda savdo markazlarida yurish bilan o'zini baxtli his qilishga moslaydi. O'tgan asrning 40-50-yillarida AQSh tovar va xizmatlarni ommaviy ishlab chiqarish, eng ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan iste'mol tovarlarining keng mavjudligi, ikkinchi tomondan, mamlakat aholisining ko'pchiligining real daromadlarining sezilarli darajada oshishi, to'lovga layoqatli talabning bir necha barobar ortishi, oddiy odamlarning kundalikda qulaylik va shaxsiy farovonlikning ilgari erishib bo'lmaydigan darajalariga intilishi, shuningdek, doimiy ravishda yangi narsalarni sotib olish istagi iste'mol kayfiyatida mustahkam o'rin egallaydi. Boshqa mamlakatlarda iste'mol jamiyatining asosiy xususiyatlariga mos keladigan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish holati AQShga qaraganda biroz kechroq va ko'p hollarda ancha kechroq paydo bo'ldi. Ularga dastlab G'arbiy Yevropa, keyin Avstraliya, Yaponiya, Janubiy Koreya va boshqalar qo'shildi. Bugungi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlarida, jumladan, O'zbekistonda iste'molchilik jamiyati mavjudligini aytishimiz mumkin [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Iste'molchilik jamiyatining tadqiqida xorijiy va milliy-ilmiy manba va ma'lumotlardan foydalanildi. Maqolaning ijtimoiy -falsafiy tahlil va talqinlarida induksion va deduksion usullar bilan birga umumnazariy metodlardan foydalanildi.

G'arb davlatlari ilmiy adabiyotlarida sotsiologiya, iqtisodiyot nazariyasi, siyosatshunoslik va ijtimoiy falsafaga oid tadqiqotlarda iste'molchilik jamiyatining asosiy jihatlarini faol tadqiq etilgan. Ularda "iste'molchi xatti-harakati" atamasini ishlatilmay, balki xronologik jihatdan u birinchi bo'lib o'z e'tiborini tovarni fetishga aylantirish muammosiga qaratiladi. Olimlar jamiyatning sinfiy bo'linishini iqtisodiy mezonlarga asoslagan bo'lib, ulardan asosiysi ishlab chiqarish vositalariga munosabat bo'lgan, ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlaridagi o'zgarishlar esa ijtimoiy tuzilmani o'zgartirishning asosiy omili deb bilganlar. Kapitalistik jamiyatda asosiy sinf farqi burjuaziya va yollanma ishchilar (ishlab chiqarish vositalarining egalari va noegalari) o'rtasida bo'ladi deb ta'kidlanadi. Ijtimoiy sinflar iste'mol tabiatiga ko'ra tubdan farq qiladi, chunki kapitalistik jamiyat insoniyat tarixida birinchi

marta insonning asosiy ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lganidan sezilarli darajada ko'proq ishlab chiqarishni boshladi, ammo barcha ortiqcha mahsulotlar hukmron sinf tomonidan o'zlashtiriladi, ishlab chiqarish vositalarining egalari bo'lmaganlar esa fiziologik minimal iste'mol qilishda davom etadi deyildi [2].

Muhokama. Maks Veber ham ijtimoiy sinflar haqida gapiradi, lekin ma'lum ma'noda marksistikdan biroz farq qiladi. Uning nuqtai nafari bo'yicha, sinf — bu bozor iqtisodiyotiga ega jamiyatning ijtimoiy tuzilishida o'xshash maqomga ega bo'lgan va umuman hayotning o'xshash imkoniyatlariga, xususan, ortiqcha mahsulotni olish imkoniyatiga ega bo'lgan odamlar guruhidir. Iste'molning tabiati ortiqcha mahsulotni tasarruf etish qobiliyatiga ham bog'liq, lekin Veberning fikricha, kapitalistik jamiyatda sinflar statik emas. Aksincha, ular hukmron va mazlum sinflarni almashish maqsadida inqiloblar uyushtirish o'rniga, sinflar o'rtasida harakatlanishga qodir bo'lgan shaxslar kabi juda harakatchan, ko'p, doimiy ravishda biridan ikkinchisiga o'tib boradi deb uqtiradi. Veberning iste'molchilik bo'yicha umumiy yondashuvi mulkchilik munosabatga asoslangan sinflarning ta'rifi bo'lib qolmoqda, bu esa tovar va xizmatlarni tasarruf etish imkonini beradi, bu ortiqcha mahsulot va ortiqcha iste'molga kirish imkonini beradi. Ammo bunday imkoniyatlarni jamiyatning ijtimoiy tuzilishidagi dastlab berilgan mavqeyi emas, balki tashqi sharoitlar va hayotiy tajriba ochadi, agar ular moliyaviy, moddiy va inson kapitalini (garchi Veber ikkinchisi haqida gapirmagan bo'lsa ham) mavjud iqtisodiy munosabatlar doirasida boshqarish imkonini beradi. Bu boshqalardan ko'ra ko'proq iste'mol qilish huquqini beradi, lekin u dastlab berilmaydi va ijtimoiy tuzilishda qat'iy belgilanmagan va sinflarning o'zi juda barqaror, bir marta va umuman mustahkamlangan narsa emas. Veberning fikriga ko'ra, ancha barqaror bo'lgan sinflar emas, balki sinflarga asoslanishi mumkin bo'lgan, ammo ular bilan bog'liq bo'lmagan mulklardir. Sinflar faqat moddiy yoki boshqa tovarlarga ega bo'lish va ularni tasarruf etish va bunday tasarruf etishdan olingan foydani, shu jumladan ortiqcha iste'molga yo'naltirish qobiliyatidir [3].

Ko'rib chiqilayotgan bilim sohasining rivojlanishiga T. Veblen (*«Obro'li iste'mol nazariyasi»*), G. Simmel (*«Moda nazariyasi»*), va V. Sombart (*«Hashamat nazariyasi»*) va boshqa bir qator XX asr boshlari faylasuf olimlarning rivojlanishining ushbu bosqichi doirasidagi tushunchalari ham xuddi shunday salmoqli hissa bo'lib hisoblanishi mumkin, bu esa iste'molchining paydo bo'lishining o'ziga nisbatan oldingi davrni nazarda tutadi. Tolshteyn Veblen iste'molchining ko'zga ko'ringan xulq-atvori tushunchasini ishlab chiqdi va u iste'molchi xatti-harakati bilan ijtimoiy tengsizlik o'rtasidagi bog'liqlik masalasini alohida ko'rib chiqadi. Dastlab, turli xil iste'molchilik amaliyotlarining paydo bo'lishi ijtimoiy tengsizlik bilan bog'liq deb hisoblangan bo'lsa, keyinchalik sotsiologiyada iste'molchi amaliyotining o'zi bunday tengsizlikni keltirib chiqaradi, degan fikr tarqaldi. Ya'ni, iste'mol maqsad emas, balki maqomni farqlashning murakkab ijtimoiy strategiyalarini (ham sinf, ham mulk) amalga oshirish vositasidir deyiladi. Bunday strategiyalar Veblen tomonidan o'zining *“Bo'sh vaqtli sinflar nazariyasi”* klassik asarida tasvirlangan [4].

Simmel e'tiborni iste'molchilarning bir-birining xatti-harakatlaridan nusxa ko'chirish tendensiyasiga qaratdi. Uning moda nazariyasini sinflarni farqlash vositasi sifatida ham ko'rish mumkin. Moda — bu ma'lum bir modelga taqlid qilish, shuning uchun u shaxsning o'zi uchun muhim bo'lgan, shu jumladan faqat uning ongi, g'oyalari va qadriyatlarida mavjud bo'lgan ijtimoiy guruhga tegishli bo'lish ehtiyojini qondiradi. Ammo aynan bir xil darajada moda ham farqlash ehtiyojini, o'zini ijtimoiy muhitdan yoki uning bir qismidan qandaydir tarzda ajratish,

olomondan ajralib turish istagini qondiradi. Ya'ni, Simmel modaning ikkita asosiy funksiyasini aniqlaydi: *integratsiya* va *differensiatsiya*, chunki shaxs bir vaqtning o'zida ba'zi guruhlariga tegishli bo'lishga va o'zini boshqalardan uzoqlashtirishga intilishi mumkin va ikkalasiga ko'pincha bir turdagi tovar yoki xizmatlarni iste'mol qilish orqali erishiladi (bir guruhga xos bo'lgan va boshqa guruhga mutlaqo nomaqbul). Ya'ni, moda odamlarning bir doirasini birlashtirish (shuningdek, ularni bir-birini tan olish) va uni boshqalardan ajratish vositasidir. Odamlar ko'pincha ijtimoiy mavqeyi bo'yicha teng bo'lganlar bilan birlashadilar yoki o'zlarining yuqori lavozimlarga mansubligini ta'kidlashga intilishadi, natijada izolyatsiya odatda quyi guruhlarda sodir bo'ladi. Simmel bu haqiqatni modaning yuqoridan quyi qatlamlarga yo'nalishi bo'yicha tarqalishi, lekin aksincha emasligi bilan izohlaydi. Eng past maqomlarga yetishi bilan u moda bo'lishni to'xtatadi deydi [5].

Natijalar. Veber konsepsiyalari iste'molchi jamiyati va iste'molchi xulq-atvori tushunchalarining keyingi rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Shunday qilib, marksistik "tovar fetishizmi" g'oyasi Bodriyardning asarlarida davom ettirildi, uning ko'pgina qoidalari bugungi kunda iste'mol jamiyatini ilmiy va mafkuraviy tanqid qilish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Bodriyard g'oyalarining o'zi Karl Marks konsepsiyasi bilan ancha zaif bog'langan va ba'zi o'rinlarda hatto ikkilamchi ziddir. Masalan, Bodriyardning fikricha, marksizmdan farqli o'laroq, kapitalistik iqtisodiyot rivojlanishining asosiy rag'batlantiruvchi omili ishlab chiqarish emas, balki iste'mol (ya'ni ishlab chiqarishdan ko'ra ko'proq iste'mol qilish va iste'mol qilishdan ko'proq ishlab chiqarish)dir. O'z navbatida, Veberning tabaqaga emas, balki mulkka mansublik bilan shartlangan iste'mol konsepsiyasi hozirgi kunda ham individlar va guruhlar xatti-harakatining shartlilikiga bag'ishlangan sotsiologik, sotsial-madaniy va ijtimoiy-falsafiy tushunchalarda qo'llanilayotgan Pyer Burdyening "*Sinfiy fraksiyalari*"da davom ettirildi. Ko'pgina tadqiqotchilar, mulklar, hech bo'lmaganda, maqom yoki ramziy shaklda, zamonaviy jamiyatda mavjud bo'lib, asosan iste'mol xarakterini belgilaydi deb hisoblashadi.

Burdye va Bodriyardlar tushunchalar rivojlanishining zamonaviy bosqichi doirasida iste'molchi xulq-atvori va iste'molchi jamiyatini sotsiologik o'rganish sohasida fundamental tadqiqotlarni amalga oshirgan. Iste'molchi xulq-atvorining shakllanishi va takror ishlab chiqarilishini tushuntirishga intilishda, Burdye "*generativ sxemalarning orttirilgan tizimi*" sifatidagi '*habitus*' tushunchasiga tayanadi va iste'molchi xatti-harakatining maqsadga muvofiqligini shubha ostiga qo'yadi, chunki maqsadga ega bo'lish illyuziyasi va iste'molni tashkil etish uning barqarorligi bilan bog'liq, ammo aniq belgilanmagan maqsad va strategiyalarda aks etadi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, odamlar har qanday tovar va xizmatlarni pulni tejashga, mavqeyiga ega bo'lishga yoki obro'ga erishishga intilishlari uchun emas, balki odatdagidan tashqari irratsional iste'mol qiladilar deydi. Odatiy amaliyotlar ijtimoiy guruhlarining yashash tarzining bir xilligi tufayli ularning turmush tarzini shakllantiradi. Iste'molning tuzilishi va hajmiga madaniy kapital ham ta'sir qiladi, bu esa shaxsga boshqa odamlarning harakat strategiyalari va tamoyillarini tan olishga imkon beradi. Masalan, daromadning o'sishi bilan iste'mol ko'lam ma'lum bir mahalliy hamjamiyat yoki ma'lumot guruhida qabul qilingan xatti-harakatlar normalari tufayli oshmasligi mumkin [6].

Bodriyard konsepsiyasiga ko'ra, iste'mol obyektlari individlarni farqlovchi belgilar tizimini tashkil qiladi. Olimning fikricha, ma'lum bir bosqichda iste'mol shunchaki ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan jarayon bo'lib qolishdan to'xtaydi. Bu yerda allaqachon aniq ifodalangan

tizimli faoliyat va tashqi ta'sirlar va stimullarga universal reaksiyalar to'plami mavjud bo'lib, ular boshqa narsalar qatorida madaniyat va ijtimoiy munosabatlarga asoslanadi. Bodriyard kontseptsiyasida iste'mol jarayonining ma'nosi o'zgaradi, chunki uning obyekti endi tovarlar yoki xizmatlar emas, balki belgilardir. Demak, iste'mol — bu belgilarning tizimli manipulyatsiyasi. Bu jarayonda obyekt belgiga aylanadi, uning yordamida individ o'zining ma'lum bir sinfga mansubligini, egallagan maqomlarini, o'ynagan rollarini, ehtiyojlari va qadriyat yo'nalishlarini boshqalarga yetkazadi. Bunday belgilar boshqalarga tushunarli, buning natijasida ularni uzatuvchi subyektga nisbatan ma'lum munosabat shakllanadi va zamonaviy jamiyatda boshqalarning bunday e'tiborini hisobga olmasdan iste'mol qilish endi mumkin emas. Shu ma'noda iste'mol aloqa funksiyasini ham bajaradi, chunki uzatiladigan belgilarni o'zaro o'qish orqali odamlar bir-biri bilan o'zaro ta'sir qilish jarayonini ancha sodda va oldindan aytib bo'ladigan qiladi. Bodriyard qayd etishicha, belgilarni manipulyatsiya qilish ayrim tovarlarga egalik qilish zaruratini cheksizga, iste'molchi xulq-atvorini esa cheklikga aylantiradi. Bunday sharoitda iste'mol o'z mazmunini o'zgartiradi va belgilarni talqin qilish jarayoniga aylanadi. Ramziy iste'molga o'tish ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi oldindan sotib olingan tovarlar yoki xizmatlar guruhlari tomonidan belgilangan chegaralarni asta-sekin yo'q qiladi. Axborot jamiyati sharoitida tengsizlik iste'mol uslubi bilan emas, balki axborot texnologiyalari, shuningdek, aloqa resurslaridan foydalanish bilan belgilanadi. Bodriyard iste'molchilik jamiyatida odamlar o'z-o'zini aldab, insonning haqiqiy madaniyatidan ko'ra mo'l-ko'llik niqobida taraqqiyotning halokatidan omon qolishga intilish, deb hisoblaydi. Begonalashuv shaxsning ishlab chiqarish faoliyatidan tashqari hayotning barcha sohalarida iste'molchilik kayfiyat va mo'ljallarini mustahkamlaydi deydi [7].

Erix Fromm iste'molchilik jamiyatida odamning ma'naviy dunyosi tubanlashuvi shaxsning jismoniy ehtiyojlarni sezgilar orqali estetik did bilan qondirishda haqiqiy ehtiyojni emas, balki sun'iy ehtiyojlarni qoralagan. "Iste'molchilik jamiyati" atamasini ilmiy muomalaga kiritgan. Fromm odamni tovar va mahsulot, mol dunyoga o'ralashib, o'zini "yolg'izlik"ka muhtalo bo'lishi, "sog'lom turmush va molparastlik" o'rtasida qolishini ijtimoiy begonalashuv nazariyasi bilan asoslab bergan[8]. Buyuk faylasufning iste'molchilik jamiyati haqidagi fikri "molparastlik", "nafsni hakalak otishi" kabi kundalik hayotda keraksiz buyumlarga egalik bilan baxtli hayotni tushunishga qiyoslash mumkin.

Iste'molning "yangi nazariyasi"ga eng katta hissa bu davrda G.Bekker, K.Lankaster va J.Stigler olimlar tomonidan qo'shilgan. Ularning asarlarida iste'molchi passiv "foydani maksimallashtiruvchi" dan faol aktyorga aylanadi. Bekkerning qiziqishi, birinchi navbatda, tovarlarning atributlarini emas, balki iste'mol jarayonining o'zini o'rganish bo'ldi. U, shuningdek, iste'molning iqtisodiy nazariyasida didning psixologik nazariyasiga bog'liqligini kamaytirishga e'tibor qaratdi [9].Lankaster marjinalistik nazariyaning mahsulotga xos bo'lgan ko'plab xususiyatlarni ko'rib chiqishga qodir emasligini bartaraf etishga harakat qildi. Ushbu muammoni hal qilish uchun u mahsulotga bo'lgan individual talabni tahlil qildi, uni tarkibiy elementlarga ajratdi va individual xususiyatlar bilan bog'liq holda bunday talabning modellarini qurdi.Lankasterning ta'kidlashicha, tovarlar parametrlar va mezonlar to'plamidir, shuning uchun iste'molchining ularga bo'lgan talabi, umuman olganda, muayyan mahsulotga bo'lgan ehtiyoj sifatida emas, balki ma'lum xususiyatlar tufayli mahsulotga ega bo'lish zarurati sifatida tushunilishi kerak [10]. Stigler "qidiruv nazariyasi" deb atalmish nazariyani yaratdi, unga ko'ra iste'molchi eng past narxga ega bo'lgan tovarni bunday qidiruv xarajatlari arzonroq

narxda sotib olish foydasidan oshmaguncha izlashi kerak bo'ladi deydi. U shakllantirgan yondashuv nafaqat iste'molchilarning xulq-atvorini o'rganishda, balki davlat yoki munitsipal boshqaruvda, shuningdek tijorat korxonalari ishida (masalan, logistika jarayonlarini o'rganish yoki optimal inventarlarni yaratishda) qo'llanila boshlandi[11].

Dyuzenberri va M.Fridman iste'mol hajmlari kishi daromadining o'sishidan tezroq o'sishini, lekin daromadlar kamayganda iste'mol darajasining pasayishi ancha sekinroq sodir bo'lishini tushuntirishga harakat qildilar. Unga ko'ra iste'molchilar foydalilikni o'z daromadlarining mutlaq darajasidan emas, balki o'zlarining ijtimoiy mavqeyini bog'laydigan yoki unga tegishli bo'lishga intiladigan mos yozuvlar guruhiga nisbatan daromaddan olish gipotezani ilgari surildi. Daromad pasayganda, iste'molchilar ilgari erishgan iste'molning oldingi yuqori darajasini saqlab qolish uchun to'plangan mablag'lardan sarflashni boshlaydilar deyiladi. Dyuzenberrining fikricha, joriy iste'mol ko'p jihatdan ilgari uzoq vaqt davomida shakllangan, tez o'zgarmaydigan odatlarga bog'liq. Ya'ni, iste'molchi xulq-atvori ko'p jihatdan shaxs yoki uy xo'jaligining ijtimoiy muhitda mavjud bo'lmasligi mumkin bo'lgan, ammo ma'lum bir ishtirokchi uchun ahamiyatli bo'lib qoladigan ma'lum bir modelga taqlid qilish istagi bilan bog'liq [12]. Fridman bu ta'sirni tushuntirayotganda doimiy daromad gipotezasini qo'llagan, unga ko'ra iste'mol shaxsning butun umri davomida o'rtacha daromad darajasi bilan shartlanadi. Tadqiqotchining fikricha, joriy daromad doimiy va vaqtinchalik daromadlar yig'indisi bo'lib, u ilgari surgan gipotezaga ko'ra, iste'mol doimiy daromadga bog'liq bo'lsa, jamg'arma va kreditlardan vaqtinchalik daromadlar o'zgarishini yumshatish uchun foydalanish mumkin [13].

Xulosa. G'arbiy Yevropada old-industrial, industrial va postindustrial taraqqiyot bosqichlari madaniy sivilizatsiyaning ilm-fan texnologiyalar taraqqiyoti iste'molchilik an'analari bilan ma'naviy- ma'rifiy omilni tanazzuli bilan bashariyat istiqboliga salbiy ta'sir etmoqda. Har qanday davlatning taraqqiyoti ishlab chiqarish va iste'mol muvozanati, davlat byudjetini o'rinli xarajati bilan birga aholini o'ziga xos iste'mol madaniyatini etno-konfessional asosda shakllantirishga ehtiyoj tug'iladi. Bu hol ta'limning barcha kesimlarida yoshlarning tejamkorlik madaniyati asosida energo-resurslardan oqilona ravishda foydalanish, ayniqsa, elektr, suv va o'zga oziq-ovqat mahsulotlarini tejab-tergab ishlatish bilan davlatning kuch-qudratiga erishish mumkin. Umuman olganda, iste'molchi jamiyati va iste'molchi xulq-atvorini o'rganishning sotsiologik konsepsiyalari psixologik tushunchalar bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlash mumkin, ular iste'molchining hissiy xususiyatlariga asoslangan irratsional iste'mol va tanlash modellarini amaldagi subyekt sifatida taqdim etadi. Xaridlar nafaqat foyda, balki zavq keltiradi, shuning uchun iste'mol jarayonini faqat ijtimoiy-madaniy kontekst bilan belgilanadigan ehtiyojlarni qondirish bilan izohlash mumkin emas, balki psixologik omillarni, shu jumladan odatlarni ham hisobga olish kerak. Iste'molchilarning xulq-atvorini o'rganishda iqtisodiy tarkibiy qismni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi, chunki shaxsiy iste'mol jamiyatning iqtisodiy quyi tizimining bir qismi va uning iqtisodiy munosabatlari yig'indisidir. Ko'pgina tadqiqotchilar, qaysidir ma'noda, iste'molchilarning xatti-harakati odatda avtonom ekanligini tan olishadi, qarorlar shaxs tomonidan mustaqil ravishda qabul qilinadi, lekin shu bilan birga, juda ko'p omillar ishtirok etadi.

Iste'molchi xulq-atvori — bu subyekt tomonidan unga mavjud bo'lgan tovarlar yoki xizmatlar to'g'risidagi ma'lumotlar, ularni qidirish, sotib olish, foydalanish, qayta sotish va yo'q qilish bo'yicha harakatlar, muhim ijtimoiy muhit yoki ma'lumot guruhlari tomonidan sotib

olishga o'z munosabati va bunday reaksiyalarni baholash, shuningdek kelajakdagi xaridlar bo'yicha barqaror fikrni shakllantirish demakdir. O'tgan asrda sotsiologiya, madaniyatshunoslik, psixologiya, iqtisod, marketing sohasida, shuningdek, boshqa ilmiy sohalarda va amaliy faoliyat sohalarida iste'molchilarning xulq-atvori va iste'molchi jamiyatini o'rganish uchun zarur bo'lgan sezilarli miqdordagi nazariy va uslubiy tushunchalar yaratildi. Iste'molchilarning ijtimoiylashuvi va iste'molchi xulq-atvorini shakllantirishning ko'plab omillari mavjudligi aniqlanib, ular bir-biridan harakat qiluvchi subyektga ta'sir ko'rsatish ko'lam va tabiati bilan sezilarli darajada farq qildi. Bu omillar ham tijorat korxonalari, ham davlat va nodavlat boshqaruvi faoliyatida foydalanish uchun o'rganilishi va tadqiqot qilinishi kerak.

Iste'mol va iste'molchi xulq-atvori fenomenining klassik tushunchalari ushbu konsepsiyaning o'zi, shuningdek, butun iste'mol jamiyati va marketing fani yoki amaliy faoliyat sohasi sifatida paydo bo'lishidan oldin ham paydo bo'lgan. Belgilangan bosqich doirasidagi iste'mol ko'pincha sinf yoki mulk hosilasi sifatida qaralgan va uning eng ko'zga ko'ringan vakillari Marks (*Bir sinfga mansub iste'mol*), Veber (*Mulkka tegishli iste'mol*), Sombart (*Hashamat nazariyasi*) asarlarida ko'rinadi. Iste'molchilarning xulq-atvori bo'yicha keyingi tadqiqotlar asosan XX asr boshlarida iqtisodiyot nazariyasi, xulq-atvor iqtisodiyoti va marketing doirasida o'tkazila boshlandi. Marksistik "tovar fetishizmi" g'oyasi Bodriyard (*Iste'mol jamiyatini tanqid qilish*) asarlarida va Veberning kontsepsiyasi — (XX asrning 2-yarmi) Burdiye "*Sinf fraksiyalari*" deb ataladigan g'oyalarda va Fromm "*Inson yolg'iz*" asarlardagi tushunchalar bugungi kunda umumiyda inson xulq-atvori va xususiyda iste'molchi xulq-atvorining sotsiologik, ijtimoiy-madaniy va ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlarda juda muhim o'rin tutib kelmoqda. "*Iste'molning yangi nazariyasi*" Bekker, Lankaster va Stigler tomonidan taklif qilingan bo'lsa, Fridman va Dyuzenberri "*Ilg'or iste'mol*"ni tushuntirish uchun doimiy daromad va barqaror iste'mol amaliyoti tushunchalarini shakllantirishgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Sapozhnikov E.I., G'arb mamlakatlaridagi iste'mol jamiyati // Falsafa savollari. -2007. № 10. B. 53-63b.
2. Marks K., Engels F. To'liq asarlar. 39 jildda / 2-nashr. jild. 12. Moskva: Siyosiy adabiyot nashriyoti, 1955-1974, 709-738b.
3. Veber M., Iqtisodiyot tarixi: Umumiy ijtimoiy va iqtisodiy tarixga oid insho. Petrograd: Nauka i Shkola, 1923, 240b.
4. Veblen T., Bo'sh vaqt sinfi nazariyasi: institutlarni iqtisodiy o'rganish. -Nyu-York: Makmillan kompaniyasi, 1899. -184b.
5. Simmel J., Ijtimoiy farqlash: sotsiologik va psixologik tadqiqotlar / Nemis tilidan N.N.Vokach, I.A.Ilyin tomonidan tarjima qilingan; Ed. B.A.Kistyakovskiy. Moskva: Sabashnikov nashriyoti, 1909,323b.
6. Burdiye P., Gapirish nimani anglatadi: til almashinuvi iqtisodiyoti, A. Fayard, 1982. -243b.
7. Bodriyard Dj., Imkonsiz almashinuv / Tr. fr dan. K. Tyorner. Nyu-York: Verso Books., 2001,160b.
8. Fromm E., Inson yolg'iz / URL: <https://monocler.ru/chelovek-odinokerih-fromm/> (дата обращения: 03.02.2017).
9. Bekker G., Inson xatti-harakati: Iqtisodiy yondashuv. Moskva: Oliy Iqtisodiyot maktabi nashriyoti, 2003, 672b.
10. Lankaster K., Iste'molchi talabi: yangi yondashuv. Nyu-York: Kolumbiya universiteti. Pr., 1971, 177b.

11. Stigler J., Axborotning iqtisodiy nazariyasi // Iqtisodiy fikrdagi belgilar. jild. 2. Firma nazariyasi / Ed. tomonidan V.M. Galperin. Sankt-Peterburg: Iqtisodiyot maktabi, 2000,507-529b.
12. Dyuzenberri J., Daromadni tejash va iste'molchi xulq-atvori nazariyasi. Kembrij, MA: Garvard universiteti nashriyoti, 1949. 152b.
13. Fridman M., Iste'mol funktsiyasi nazariyasi. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1957. 243b.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

EDUCATIONAL CULTURE AND ITS PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS: CONCEPTUAL APPROACHES, GNOSEOLOGICAL ROOTS, AND AXIOLOGICAL ANALYSIS

Tanikulov Jonibek Ashirkulovich,
Samarkand State University
Department of "Philosophy and National Idea"
PhD, Associate Professor

Abstract. The article is devoted to the philosophical understanding of the concept of educational culture based on a conceptual paradigm. It analyzes the gnoseological roots of education, the interaction of educational culture with social and cultural factors, and historical pedagogical approaches. Special attention is given to the critical and axiological analysis of existing perspectives on educational culture, with recommendations for their improvement. The article presents a concept of an educational model grounded in humanism, sustainable development, and cultural values.

Keywords: educational culture; conceptual paradigm; gnoseological roots; socio-cultural relations; history of pedagogical thought; axiological analysis; critical approach; cultural approach; humanism and sustainability; educational model.

TA'LIM MADANIYATI VA UNING FALSAFIY FUNDAMENTLARI: KONSEPTUAL YONDASHUVLAR, GNOSEOLOGIK ILDIZLAR VA AKSIOLOGIK TAHLIL

Taniqulov Jonibek Ashirkulovich,
Samarqand Davlat universiteti
"Falsafa va milliy g'oya" kafedrası dotsenti, PhD
e-mail: jtaniqulov140@gmail.com
ORCID ID: <http://orcid.org/0009-0002-5192-3975>

Annotatsiya. Ushbu maqola ta'lim madaniyati tushunchasini konseptual paradigmalar asosida falsafiy talqin qiladi. Unda ta'lim madaniyatining gnoseologik ildizlari, shaxs va jamiyat o'rtasidagi ijtimoiy-madaniy aloqalar tahlil qilinadi. Mualliflar pedagogik fikr tarixida shakllangan yondashuvlarni falsafiy kontekstda o'rganib, zamonaviy ta'lim tizimida madaniy yondashuvning o'рни va ahamiyatini ko'rsatadilar. Shuningdek, ta'lim madaniyatiga oid mavjud nazariy qarashlar aksiologik va tanqidiy tahlil qilinib, ularni takomillashtirish bo'yicha falsafiy tavsiyalar beriladi. Maqola insonparvarlik, barqaror rivojlanish va madaniy qadriyatlarga asoslangan ta'lim modeli konsepsiyasini ilgari suradi.

Kalit so'zlar: ta'lim madaniyati; konseptual paradigma; gnoseologik ildizlar; ijtimoiy-madaniy aloqalar; pedagogik fikr tarixi; aksiologik tahlil; tanqidiy yondashuv; madaniy yondashuv; insonparvarlik va barqarorlik; ta'lim modeli.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N38>

Kirish. Zamonaviy sivilizatsiyaning tayanch poydevorlaridan biri sifatida ta'lim — faqatgina bilimlar majmui yoki malakalar to'plami emas, balki insoniyat taraqqiyotini barqaror yo'naltiruvchi, shaxsni ma'naviy va intellektual jihatdan mukammallashtiruvchi,

umumbashariy qadriyatlarni mustahkamlovchi ma'naviy-madaniy hodisadir. Shu bois bugungi globallashuv sharoitida "ta'lim madaniyati" tushunchasi nafaqat pedagogika va sotsiologiya doirasida, balki falsafiy diskurslarning ham markazida tobora ko'proq tilga olinmoqda. Zero, bu tushuncha ostida ta'lim jarayonining tashkiliy mexanizmlari yoki didaktik uslublar emas, balki jamiyatning axloqiy-ruhiy qiyofasini belgilovchi qadriyatlar tizimi, ma'naviy institutlar, madaniy an'analar va intellektual muhitning umumiy majmuasi anglashiladi [1;89].

Ta'lim madaniyatining falsafiy mohiyati — bu bilish jarayonining shunchaki informatsion oqim emas, balki ma'naviy-axloqiy kontekstda shakllanishi, ya'ni insonning o'zini anglash, o'zligini kashf etish va jamiyatdagi mas'uliyatini idrok etish jarayonidir. UNESCO ekspertlari ta'kidlaganidek, ta'lim madaniyati "faqat bilim berish emas, balki insonni tanqidiy tafakkurga, ijodiy izlanishga, ijtimoiy mas'uliyat va barqaror taraqqiyot sari yo'naltirish san'atidir" [2;33]. Demakki, ta'lim madaniyati — bu jamiyatning o'z tarixiy xotirasi va kelajakka qaratilgan ideal tasavvurining mujassamlashgan shakli, uning ma'naviy dunyosini tartibga soluvchi falsafiy mezondir.

Shu nuqtai nazardan, ta'lim madaniyati bir tomondan, shaxsning ruhiy-intellektual rivojini ta'minlovchi vosita bo'lsa, ikkinchi tomondan, jamiyatning o'zlikni anglash shakli sifatida namoyon bo'ladi. U nafaqat shaxsiy ongini, balki ijtimoiy ongini ham o'zgartiradi; nafaqat mavjud bilimlarni uzatadi, balki kelajakni loyihalaydi. Ta'lim madaniyati orqali jamiyat o'zining tarixiy tajribasini qayta anglaydi, zamonaviy muammolarni hal etishning yangi yo'llarini izlaydi va shu bilan birga, insoniyatning umumiy ma'naviy istiqbolini belgilaydi.

Adabiyotlar tahlili. Ta'lim madaniyati zamirida yotgan nazariy asoslar insoniyat tafakkurining qadimdan hozirgacha bo'lgan izchil evolyutsiyasi mahsulidir. Platonning "Fozil jamiyat" haqidagi ta'limoti ta'limni ruhni go'zallikka va ezgulikka yo'naltiruvchi yuksak vosita sifatida talqin qilsa [3], J. Devey pragmatik pedagogikasida ta'lim — ijtimoiy tajribani qayta ishlab chiqarish, ya'ni insonni hayotiy muhitga moslashuvchanlik asosida tarbiyalash jarayoni sifatida izohlanadi [4]. Ushbu ikki qarash bir-biridan farqlansa-da, ularni bog'lab turuvchi jihat — ta'limning ijtimoiy va madaniy kontekstga chuqur singdirilgan hodisa sifatida ko'rilishidir.

O'zbekistonlik mutafakkirlar ham bu masalaga o'ziga xos yondashuvlar bilan hissa qo'shib kelmoqda. Jumladan, X. Toshxo'jayevning fikricha, "ta'lim madaniyati — bu avlodlararo ruhiy merosning ijtimoiy reproduksiyasi bo'lib, u faqat bilimlar tizimi emas, balki o'rganishning ma'naviy mohiyatidir" [5;145]. Bu ta'rif ta'lim madaniyatini nafaqat bilish jarayoni, balki jamiyat xotirasi va kelajagini bog'lovchi ruhiy ko'prik sifatida talqin etadi.

Amaliy qirralarni tahlil qilsak, ta'lim madaniyati o'quv dasturlari va darsliklardan ancha kengroq fenomen ekanligi ayon bo'ladi. Uning asosiy ko'rinishi — pedagog va o'quvchi o'rtasidagi axloqiy-madaniy munosabatlarda, ta'lim tizimining jamiyat bilan qanday muloqot o'rnatishida namoyon bo'ladi. Shuningdek, gender tengligi, inklyuzivlik, inson huquqlariga hurmat, erkin fikr bildirish va tanqidiy savol berish imkoniyatlari ta'lim madaniyatining yadro mezonlarini tashkil etadi [6;55]. Zero, ta'lim madaniyatining darajasi nafaqat bilim berish sifatidan, balki insoniy qadr-qimmatni qanday e'zozlashidan ham o'lchanadi.

Tanqidiy falsafiy yondashuvlarda, ayniqsa, M. Fuko va P. Burdyo qarashlari alohida o'rin tutadi. Fuko ta'limni hokimiyatni ishlab chiqaruvchi va tarqatuvchi institut sifatida ko'rib, uni ijtimoiy nazorat va intizom mexanizmi bilan bog'laydi [7;101]. Burdyo esa ta'limni "madaniy kapital"ni qayta ishlab chiqarish vositasi sifatida talqin etib, unda ijtimoiy tabaqalanishning yashirin mexanizmlarini ochib beradi [8;138]. Bu qarashlar ta'lim madaniyatining tashqi

ko‘rinishidagi uyg‘unlik ortida yotgan strukturaviy nomutanosibliklar va tengsizliklarni ochib beradi.

Aynan shu tanqidiy nuqtai nazardan qaralganda, bugungi ta‘lim madaniyatida mavjud muammolar — standartlashtirilgan baholash tizimlarining tafakkurni cheklashi, shaxsning ijodiy imkoniyatlarini emas, tizimga xizmat qilishni rag‘batlantirishi, erkinlik o‘rniga itoatkorlikni targ‘ib etuvchi yondashuvlarning ustunligi — zamonaviy ta‘limning eng dolzarb falsafiy tanqid obyektiga aylanmoqda. Demak, ta‘lim madaniyatini yangicha shakllantirish vazifasi insonni tizimning bir bo‘lagi sifatida emas, balki erkin tafakkur egasi, ijodkor shaxs va ma‘naviy mavjudot sifatida ko‘rishni talab qiladi.

Shu bois, ta‘lim madaniyatining falsafiy mohiyati — bu insonni bilim bilan qurollantirish emas, balki uni mavjudlikning chuqurroq ma‘nolariga ochish, uni ijodiy va tanqidiy tafakkur orqali o‘zligini anglash sari yetaklashdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asoslari falsafiy-gnoseologik, sotsiomadaniy hamda tanqidiy-nazariy yondashuvlarga tayanadi. Avvalo, falsafiy-gnoseologik metod ta‘lim madaniyatini inson bilish jarayonining ma‘naviy, axloqiy va estetik kontekstda shakllanishi sifatida talqin etishga xizmat qiladi. Bu yondashuv Platonning “go‘zallikka intilish” haqidagi g‘oyalari va Forobiy hamda G‘azzoliy ta‘limotidagi ma‘naviy komillikka yo‘naltirilgan ta‘riflar bilan uzviy bog‘liqdir.

Ikkinchi jihat — sotsiokulturniy yondashuv bo‘lib, u ta‘lim madaniyatini ijtimoiy institutlar, qadriyatlar va madaniy kapital orqali tahlil qilish imkonini beradi. Bu nuqtai nazar Pierre Burdyo nazariyasiga tayangan holda, ta‘limning jamiyatdagi tabaqalanish, tengsizlik va reproduksiya jarayonlarini ochib beradi. Shu bilan birga, o‘zbek mutafakkirlarining “avlodlararo ruhiy meros” haqidagi qarashlari ham metodologik asos sifatida qo‘llaniladi.

Uchinchi metodologik yo‘nalish — tanqidiy-nazariy yondashuvdir. Michel Foucaultning hokimiyat va bilim o‘rtasidagi murakkab aloqalar haqidagi qarashlari ta‘lim madaniyatining ijtimoiy nazorat va intizomiy mexanizmlarini fosh etishda muhimdir. Shuningdek, J. Devey pragmatizmi ta‘limni ijtimoiy tajribaning qayta ishlab chiqarilishi sifatida tahlil qilishda qo‘llanildi.

Tadqiqot metodologiyasining umumiy falsafiy asosi — ta‘lim madaniyatini nafaqat bilim berish jarayoni, balki insonning o‘zligini anglash, jamiyatning ma‘naviy-mafkuraviy barqarorligini ta‘minlash va global sivilizatsiya bilan muloqot shakli sifatida tadqiq etishdir. Shu tariqa, metodologik yondashuvlar majmuasi ta‘lim madaniyatining konseptual ildizlari va tanqidiy jihatlarini har tomonlama ochib berishga imkon yaratadi.

Tahlillar va natijalar. Ta‘lim madaniyati bugungi globallashtirish va texnologik taraqqiyot davrida oddiy pedagogik masala sifatida emas, balki falsafiy, sotsiologik va siyosiy mohiyat kasb etgan muammo sifatida yuzaga chiqmoqda. U shaxs va jamiyat o‘rtasidagi dialektik aloqani, insonning intellektual yuksalishi va axloqiy barqarorligini ifodalaydi. Shu sababli ta‘lim madaniyatini yangilash faqatgina islohotlar yoki tashkiliy choralar bilan emas, balki konseptual tafakkurni chuqurlashtirish, ilmiy muloqotni kengaytirish hamda qadriyatlar tizimini qayta baholash orqali amalga oshirilishi lozim. Bunday yondashuvda ta‘lim madaniyati bilim berishning o‘zidan tashqariga chiqib, insoniylikni tarbiyalash va jamiyatda ma‘naviy uyg‘unlikni mustahkamlash vositasiga aylanadi.

XXI asr texnologik inqilobi ta‘limning mazmuni va shakllariga tubdan ta‘sir etib, uni yangi madaniy paradigma sari yetaklamokda. Raqamli vositalarning keng tatbiqi shunchaki

texnik innovatsiya emas, balki jamiyat tafakkuridagi burilishdir. Manuel Castellstning “axborot jamiyati” haqidagi konsepsiyasida ta’lim madaniyati bilimni ishlab chiqarishning bosh manbai sifatida qayta talqin qilinadi. Bu esa ta’lim jarayonining faqat bilim uzatish bilan cheklanmay, balki ma’naviy-intellektual kapitalni rivojlantiruvchi global institut sifatidagi o’rnini ko’rsatadi.

Raqamli ta’limning madaniy o’lchovi insonning o’zini anglashida, bilimga bo’lgan munosabatida, axborot savodxonligi va raqamli etikada mujassam bo’ladi. O’zbekiston kontekstida “Raqamli O’zbekiston – 2030” strategiyasi ana shu yangi madaniy burilishni belgilab, bilim va madaniyat o’rtasida zamonaviy ko’prik yaratishni o’z maqsadi qilib qo’ygan. Bu strategiya ta’lim madaniyatini inson kapitali va ijtimoiy taraqqiyotning markaziy omiliga aylantirishni ko’zlaydi.

Shu bilan birga, zamonaviy global ta’lim siyosatida inklyuzivlik tamoyili ustuvor o’rin tutadi. Inklyuziv ta’lim faqat imkoniyati cheklangan shaxslar uchun emas, balki barcha marginal guruhlar – ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan zaif qatlamlar uchun ham teng imkoniyat yaratishga qaratilgan yondashuvdir. Bu jarayonda ta’lim madaniyati adolat, tenglik, bag’rikenglik va xilma-xillikni qadrlaydigan ijtimoiy tafakkur bilan uyg’unlashishi zarur. Martha Nussbaumning “quvvatlar yondashuvi” doirasida ta’lim insonning o’z salohiyatini ro’yobga chiqarish huquqi sifatida talqin qilinadi.

Demakki, ta’lim madaniyati — bu jamiyatning ma’naviy poydevori, adolatli ijtimoiy tartibotning asosi va insoniylik mezoni sifatida namoyon bo’ladi. U oddiy axborot uzatuvchi tizim emas, balki shaxsni kamolga yetkazuvchi, jamiyatni uyg’unlashtiruvchi va sivilizatsiyani barqaror rivojlantiruvchi kuchdir.

Xulosa. Milliy ta’lim madaniyati – har bir xalqning tarixiy xotirasi, diniy-falsafiy merosi va ijtimoiy tuzilmasining mahsulidir. O’zbekiston misolida u faqat bilim berish tizimi emas, balki al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Forobiy va Ulug’bek kabi allomalar tomonidan yaratilgan ilmiy-ma’naviy merosning davomidir. Ularning qarashlarida ta’lim – insonni kosmik uyg’unlikka olib boruvchi vosita, jamiyatni esa ma’naviy barkamollikka yetaklovchi kuch sifatida talqin etiladi. Shu sababli, zamonaviy ta’lim siyosati bu merosni shunchaki tarixiy yodgorlik sifatida emas, balki yangi madaniyatlar bilan sintez qiluvchi, global jarayonlarga uyg’unlikda yashashni o’rgatuvchi manba sifatida ko’rishi lozim.

Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan “Yangi O’zbekiston” konsepsiyasi doirasida ta’lim madaniyatini yangilashga alohida urg’u berilishi bejiz emas. Zero, bu jarayon milliy qadriyatlarni saqlab qolgan holda global tendensiyalar bilan uyg’unlashishga qaratilgan konseptual harakatdir [12;17]. Bu uyg’unlik – milliy o’zlikni yo’qotmagan holda, zamon bilan hamnafas bo’lish demakdir.

Bugungi globallashuv, raqamli ijtimoiylik va madaniy ziddiyatlar davrida ta’lim madaniyati shunchaki ilmiy bilimlar jamlanmasi emas. U – kelajakni loyihalovchi ong shakli, insoniyatning global muammolarini hal qila oladigan barkamol shaxsni tarbiyalash mexanizmidir. Faqatgina texnologik yangiliklar yoki tashkiliy islohotlar emas, balki insoniylik mezonlariga tayanadigan ta’limgina haqiqiy natija beradi. Chunki, agar ta’lim jarayonida inson qadr-qimmat, axloqiy yuksaklik va ilmiy tafakkur ustuvor bo’lmasa, u holda islohotlarning samarasi yuzaki bo’lib qoladi.

Shu bois, ta’lim madaniyatini rivojlantirish jarayoni doimo uch ustunga – ijtimoiy adolat, axloqiy poklik va ilmiy tafakkurga tayanishi lozim. Faqat shunda u milliy va umumbashariy

qadriyatlarni uyg'unlashtiruvchi, insoniyatni ma'naviy barkamollikka va kelajak barqarorligiga eltuvchi madaniy poydevorga aylanishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Habermas J. Knowledge and Human Interests. Cambridge: Polity Press, 2007. – P. 89.
2. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. Paris: UNESCO Publishing, 2020. – P. 33.
3. Platon. Davlat. Toshkent: Akademnashr, 2006. – B. 112.
4. Dewey J. Experience and Education. New York: Kappa Delta Pi, 1938. – P. 67.
5. Toshxo'jayev X. Zamonaviy ta'lim falsafasi. Toshkent: Fan va Texnologiya, 2022. – B. 145.
6. Freire P. Pedagogy of the Oppressed. New York: Continuum, 2001. – P. 55.
7. Foucault M. Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings. Brighton: Harvester Press, 1980. – P. 101.
8. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Cambridge: Harvard University Press, 1991. – P. 138.
9. Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell, 2000. – P. 77.
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori. "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi. 05.10.2020 y., PQ-6079. – B. 4.
11. Nussbaum M. Creating Capabilities: The Human Development Approach. Harvard University Press, 2011. – P. 23.
12. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Toshkent: O'zbekiston, 2022. – B. 17.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

WAYS TO USE THE WORK OF ALLAMA YUSUF KHOS HAJIB IN SOLVING MODERN ETHICAL PROBLEMS

Berdaliyeva Sevara Damirovna

Teacher of the Department of "Pedagogy and Psychology"

Alfraganus University

Abstract. The article analyzes the moral problems arising among modern youth under the influence of globalization, the rapid development of Internet technologies, and Western culture. It emphasizes that the upbringing and spiritual development of youth are important factors in the progress of society. The paper discusses issues such as indifference to national and religious values, decreasing respect for parents and elders, weakening interest in science, declining social responsibility, and their negative impact on future generations. Furthermore, it examines the principles of justice, honesty, patience, pursuit of knowledge, and morality highlighted in Yusuf Khass Hajib's work "Qutadghu Bilig," which is considered an important source for the moral education of youth. The author argues for the necessity of promoting national values, strengthening family upbringing, enhancing interest in education and knowledge, and increasing the social responsibility of youth.

Keywords: youth education, moral values, globalization, national values, social responsibility, ethics, science and education, Yusuf Khass Hajib, "Qutadghu Bilig", spiritual upbringing.

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРУДОВ АЛЛАМА ЮСУФА ХОСА ХАДЖИБА В РЕШЕНИИ СОВРЕМЕННЫХ ЭТИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ

Бердалиева Севара Дамировна

Университет Альфрагануса

«Педагогика и психология» преподаватель кафедры

Аннотация. В статье анализируются нравственные проблемы, возникающие среди современной молодежи под влиянием глобализации, быстрого развития интернет-технологий и западной культуры. Подчеркивается, что воспитание и духовное совершенствование молодежи являются важным фактором развития общества. Рассматриваются такие проблемы, как безразличие к национальным и религиозным ценностям, снижение уважения к родителям и старшим, ослабление интереса к науке, снижение социальной ответственности и их негативное влияние на будущее поколение. Также анализируются принципы справедливости, честности, терпения, стремления к знаниям и нравственности, изложенные в произведении Юсуфа Хос Ходжиба «Кутадгу билиг», которые рассматриваются как важный источник для воспитания молодежи. Автор обосновывает необходимость пропаганды национальных ценностей, укрепления семейного воспитания, повышения интереса к науке и образования, а также усиления социальной ответственности молодежи.

Ключевые слова: воспитание молодежи, нравственные ценности, глобализация, национальные ценности, социальная ответственность, этика, наука и образование, Юсуф Хос Ходжиб, «Кутадгу билиг», духовное воспитание.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N39>

В наши дни воспитание и нравственные ценности молодёжи являются одним из важных факторов развития общества. Каждое поколение должно получать правильное воспитание и моральное руководство для адаптации в обществе и достижения духовной

зрелости. Однако в результате глобализации, стремительного развития интернет-технологий, влияния западной культуры, а также экономических и политических изменений в обществе у молодёжи возникают различные нравственные проблемы. Эти проблемы могут повлиять не только на личностный уровень, но и на будущее общества.

Современная молодёжь всё больше безразлична к национальным и религиозным ценностям. Такие понятия, как этикет, уважение и почтение, унаследованные от предков, всё больше теряют свою значимость. Отсутствие интереса многих молодых людей к своим историческим корням, равнодушие к национальной культуре и традициям приводят к ослаблению морального климата в обществе. Это, в свою очередь, приводит к появлению таких пороков, как подражание другим культурам и пренебрежение традиционными ценностями своего народа. Снижение уважения к родителям, учителям и старшим среди молодёжи также является одной из острых проблем. Уважение и честь занимают важное место в семейных ценностях, которые являются основой узбекского общества. Однако в последние годы участились случаи несоблюдения уважения, порядочности и моральных норм среди молодёжи, а также нарушения культуры общения. Это приводит к ослаблению связи поколений в обществе, отсутствию семейного воспитания и росту социальных конфликтов.

Снижение интереса к образованию среди молодёжи также является одним из важных факторов, вызывающих моральный кризис. Вместо получения знаний многие молодые люди стремятся к быстрому обогащению, популярности и лёгкой жизни. Под влиянием социальных сетей многие молодые люди тратят своё время впустую, не уделяя должного внимания учёбе и воспитанию. Это приводит к сужению кругозора молодёжи, ослаблению её мыслительных способностей и препятствует развитию общества в будущем. В эпоху цифровых технологий Интернет и социальные сети занимают основную часть времени молодых людей, негативно влияя на их нравственное развитие. Вместо того, чтобы полноценно пользоваться Интернетом, молодые люди тратят время на просмотр бесполезных видеороликов, потребление нежелательного контента и перенимают ложные ценности, сформированные под влиянием других культур. Это приводит к нарушению их нравственных представлений и затрудняет адаптацию в обществе. Особенно среди молодёжи растёт зависимость от виртуальной жизни и снижается внимание к реальным человеческим отношениям.

Влияние западной культуры и информации, предоставляемой средствами массовой информации, существенно влияет на духовный облик молодёжи. Многие молодые люди забывают местные традиции и подражают чужой культуре. Постепенно меняются их стиль одежды, речевой этикет и взгляды на жизнь. Это приводит к потере идентичности, отчуждению от национальных ценностей и ослаблению связей с обществом.

Семья – один из важнейших институтов любого общества. Однако сегодня среди молодёжи широко распространены проблемы равнодушия к семейной жизни, легкомысленного отношения к браку и безответственности. Некоторые молодые люди отказываются от брака, строят свою личную жизнь самостоятельно и игнорируют духовные ценности. Это приводит к ослаблению социальных связей в обществе и разрушению семейных ценностей.

Для решения нравственных проблем современной молодёжи необходимо предпринять следующие меры:

Пропаганда национальных ценностей: Необходимо широко пропагандировать национальные ценности среди молодёжи, укреплять её исторические корни и помогать ей достигать духовной зрелости.

Формирование правил этикета: Семьям, школам и высшим учебным заведениям следует уделять больше внимания нравственному воспитанию молодёжи.

Повышение интереса к науке: Проблему невежества можно решить, повышая увлечённость молодёжи наукой, вовлекая её в чтение книг и научные исследования.

Правильное использование социальных сетей: Молодёжь следует учить использовать Интернет и социальные сети для получения полезной информации, приобретения знаний и развития.

Укрепление института семьи: Создание прочной моральной среды в обществе возможно путём возрождения семейных ценностей и поощрения молодёжи к ответственному образу жизни.

В настоящее время под влиянием глобальных процессов, Интернета и современной культуры формируются нравственные проблемы среди молодёжи. Для решения этих проблем необходимо пропагандировать национальные ценности, укреплять семейное воспитание, повышать интерес к науке и образованию, а также укреплять социальную ответственность молодёжи. Только так мы сможем воспитать нашу молодёжь нравственно зрелой, духовно богатой и ответственной личностью.

В современных условиях глобализации у молодёжи возникают различные нравственные проблемы. Её адаптация к общественной жизни, духовное воспитание и нравственность оказывают большое влияние на развитие общества. В решении этих проблем большое значение имеет наследие наших предков, в частности, труд Юсуфа Хос Хаджиба «Кутадгу билиг». В этой работе отражены такие принципы, как справедливость, честность, терпение и стремление к знаниям, применение которых в воспитании современной молодёжи является одной из актуальных проблем.

В современном обществе ослабление моральных ценностей среди молодёжи стало одной из актуальных проблем. Отношение молодёжи к национальным ценностям ослабевает, и она всё больше склоняется к современным технологиям и западной культуре. Это создаёт духовную пустоту в молодёжной среде. В результате чрезмерного влияния Интернета и социальных сетей молодёжь отдаляется от реальной жизни, изолируется, формируются неправильные ценности. Это негативно сказывается на их нравственном воспитании и приводит к ослаблению представлений об уважении и чести в обществе.

Ослабление уважения и этикета также является серьёзной проблемой. В обществе снижается уважение к родителям, учителям и взрослым, а также наблюдается несоблюдение правил этикета среди молодёжи. Это приводит к ослаблению связи между поколениями и росту социальных конфликтов. Подобные нравственные недостатки молодёжи часто связаны с недостаточным семейным воспитанием и продвижением неверных моральных моделей через средства массовой информации.

Невежество и снижение интереса к науке также являются распространёнными проблемами современной молодёжи. Современная молодёжь чрезмерно

заинтересована в материальных благах и выбирает путь быстрого обогащения, славы или зависимости от современных технологий вместо получения знаний. В результате кругозор молодёжи сужается, и она не уделяет должного внимания развитию своих знаний. Это негативно сказывается на интеллектуальном и культурном развитии будущего поколения.

Снижение социальной ответственности также является серьёзной проблемой молодёжи. Они не понимают своих обязанностей перед семьёй, обществом и государством и остаются безразличными к общественной жизни. Нравственная слабость молодёжи приводит к принятию ею неверных жизненных решений. Если своевременно не обеспечить надлежащее нравственное воспитание, это может негативно сказаться на общем развитии общества [3, 47].

Принципы справедливости и честности играют важную роль в произведении «Кутадгу Билиг». В этом произведении важность справедливого управления обществом подчёркивается через образ справедливого правителя. Юсуф Хос Хаджиб рассматривает честность и правдивость как главные добродетели в жизни человека. Подчёркивается, что каждый человек должен выполнять свой долг перед обществом. Подчеркивается, что честность и справедливость являются важными факторами развития общества, независимо от того, является ли он правителем, чиновником или рядовым гражданином [5, 46].

В произведении подчёркивается роль знаний и просвещения в жизни человека [8, 39]. Юсуф Хос Хаджиб учит, что для того, чтобы человек созрел и нашёл своё место в обществе, он должен стремиться к знаниям. Благодаря знаниям человек может улучшить свою жизнь и будущее общества. В произведении подчёркивается важность получения знаний не только для личного успеха, но и для развития общества. Поэтому следует поощрять молодёжь учиться, читать книги и расширять кругозор. Приоритет уважения и порядочности – одна из центральных идей произведения «Кутадгу билиг». Юсуф Хос Хаджиб придавал большое значение укреплению таких ценностей в обществе, как уважение, порядочность и гуманность. В произведении подчёркивается, что молодёжь должна относиться к взрослым с уважением, а сила общества связана именно с соблюдением моральных норм.

Терпение и трудолюбие также играют большую роль в произведении. Подчеркивается, что человек может изменить свою жизнь к лучшему через труд и найти верный путь через терпеливые действия. По мнению Юсуфа Хос Хаджиба, только через труд человек может совершенствоваться и приносить пользу обществу [5, 96]. Поэтому молодёжь следует учить трудолюбию, терпению и достижению успеха честным трудом.

Для укрепления нравственного воспитания современной молодёжи необходимо популяризировать произведение «Кутадгу билиг». Нравственные уроки, изложенные в этом произведении, могут быть привиты молодёжи и послужить укреплению уважения к национальным ценностям. Необходимо формировать нравственное сознание молодёжи посредством духовного воспитания, прививать ей национальные ценности и воспитывать её как высокодуховную личность.

Также важно повышать интерес к науке и образованию. Важно прививать молодёжи понимание важности получения знаний, принципов достижения успеха через

просвещение. Важной задачей является поощрение молодёжи к чтению книг, изучению произведения «Қутадғу билиг» и извлечению из него уроков.

Воспитание молодёжи следует осуществлять через деятельность, связанную с её ответственностью перед обществом. Подготовка молодёжи к выполнению обязанностей перед будущим поколением и формирование национальной гордости должны стать одной из главных целей общества.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Hamroqulova F. Bilim – baxt keltirar (“Qutadg‘u bilig” asari asosida) // SAI. – 2022. B 7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bilim-baxt-keltirar-qutadg-u-bilig-asari-asosida> (murojaat sanasi: 17.09.2024).
2. <https://xs.uz/uzkr/post/inson-qadri-biz-uchun-qandajdir-mavhum-balandparvoz-tushuncha-emas-prezident> - «Инсон қадри биз учун қандайдир мавҳум, баландпарвоз тушунча эмас» — Президент
3. N.Marar, N.Niyozova. “Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u Bilig” asarida tarbiya masalasi”. Международный научный журнал № 7(100), часть 1 «Научный импульс» Февраль, 2023. – 740-743 б.
4. Аҳмадиев Н.М. Ижтимоий ривожланиш ва ёшлар ахлоқий маданиятининг шаклланишида кекса авлоднинг роли: Фалс. фан. б. фалс. док. ...дисс. – Андижон, 2021. – В. 22.
5. Джумабаев Ю.Д., Мамедов Ш.Ф. Этическая мысль в Средней Азии в IX-XV в.в. – М., 1974. – С. 96-97.
6. Каримов Қ. Илк бадий дoston. – Тошкент, 1976. – В. 39.
7. Мухамедов А.А. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридаги ижтимоий-фалсафий қарашлар. PhD илмий даражасини олиш учун ёзилган докторлик диссертацияси. – Андижон, 2022. – Б. 47.
8. Наринбаев А. Философские взгляды Юсуф Баласагунского. “Universum: Общественные науки” журнал. 2022. № 1 (80). Б. <https://7universum.com/ru/social/archive/item/12948>
9. Юсуф Хос Ҳожиб. “Қутадғу билиг” (Саодатга йўлловчи билим) / Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Нашрга тайёрловчи: Қ.Каримов. – Тошкент: Фан, 1971.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

MODERN PROFESSIONAL CONCEPTOSPHERE OF TEACHERS IN OUR NEW UZBEKISTAN

Khushbokov Oybek Uralovich

Senior teacher, Department of German language,
Faculty of Tourism,
Chirchik State Pedagogical University

Abstract. The article explores aspects of the sociocultural phenomenon of a teacher regarding spiritual life. The problem of studying the phenomenon of "Teaching" is a very important aspect within the framework of the development of society. In each culture the teacher has his own characteristics related to historical, cultural and social factors.

Keywords: teacher, New Uzbekistan, education, cultural orientation, spiritual culture, teacher's mission.

СОВРЕМЕННАЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ КОНЦЕПТОСФЕРА УЧИТЕЛЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Хушбоков Ойбек Уралович

Старший преподаватель кафедры немецкого языка,
факультет Туризма,
Чирчикский государственный педагогический университет
E-mail: oibekh@yahoo.de

Аннотация. В статье исследованы аспекты социокультурного феномена учителя относительно духовной жизни. Проблема изучения феномена «Учительства» является очень важным аспектом в рамках развития социума. В каждой культуре учитель имеет свои особенности, связанные с историческими, культурными и социальными факторами.

Ключевые слова: учитель, Новый Узбекистан, образование, культурологическая ориентация, духовная культура, миссия учителя.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N40>

Введение. В данной статьи акцентируется внимание на определение феномена «Учитель» в социокультурной реальности.

Учитель как феномен может быть проанализирован в социокультурной реальности. Феномен «Учитель» может быть понят не только в контексте его педагогических проявлений, но и как конструкт многомерной социальной реальности, как духовно-жизненный феномен.

Как подчёркивает Президент Республики Узбекистан Шавкат Миромонович Мирзиёев, «... Сегодня, когда наша страна вступила в новый этап своего развития на основе главного принципа «От национального возрождения к национальному прогрессу», формируется фундамент новой эпохи Возрождения – третьего Ренессанса, как никогда важное значение приобретает бесценное литературное наследие великих

мыслителей [1; С. 327]. Концепт «учитель» несет в себе богатое историческое и культурное наследие, в нем заложены смыслы не просто передачи знаний, но и формирования мировоззрения, моральных ценностей, нравственных ориентиров учеников. Великий узбекский поэт и мыслитель Алишер Навои отмечал весомую социальную значимость педагогов еще в XV веке и полагал, что деятельность учителя довольна трудна, предполагает личностную ответственность, не только за обучение, но и воспитание детей. В учениях восточных мыслителей Ибн Рушда, Насреддина Туси, Омара Хайяма, Алишера Навои осмысливается высокая и ответственная миссия учителя, аксиологическое содержание его деятельности.

Узбекистан уверенно вступает в новый этап своего развития. Огромные изменения происходят во всех сферах жизни. В Узбекистане закладывается фундамент новой эпохи Возрождения – третьего Ренессанса. Вековые обычаи и традиции узбеков бережно хранятся и передаются из поколения в поколение, в том числе и узбекская традиция учительства “Устоз-шогирд”.

Культура учителя имеет в Узбекистане долгую историю. Первое Возрождение, связанное с именами Беруни, Фараби, Ибн Сины и других, занимает в этой области уникальное положение. Это служит научному обоснованию места и роли узбекского народа в развитии человечества, его огромного мирового служения. В это же время реализация национальной идентичности приводит к возникновению третьего феномена Возрождения совершенно нового типа, складывающегося на основе национальных ценностей.

Следует подчеркнуть, что в современном обществе учительство является социально-значимой профессией. И в этом направлении государство Узбекистана законодательно определяет права и обязанности учителя.

Методы исследования и обзор литературы. В качестве основных методологических подходов для написания данной статьи использованы объективно-исторический, социально-философские и др., что позволило учесть объективные факторы и социальные аспекты в изучении и анализе концепта «Учитель» в историко-философском пространстве культуры.

По мысли Канта, всякое человеческое познание начинается с созерцаний, переходит от них к понятиям и заканчивается идеями[2; 527-С.].

«Такая задача – пишет Макс Вебер в своем труде, - мне представляется отнюдь не маловажной, даже для чисто личной жизни. Если какому-нибудь преподавателю это удастся, то я бы сказал, что он служит «нравственным» силам, поскольку вносит ясность»[3; 715-725 С.].

Можно говорить и о некотором совпадении позиции Макса Вебера с точкой зрения Эмиля Дюркгейма, который также обнаруживает проявление феномена «Учитель», правда только в сфере научной деятельности и не заметил его проявлений в иных сферах человеческой культуры-религии, философии и пр. Но если Э. Дюркгейм высказывает только догадку относительно социокультурной учительской феноменологии в науке, то М. Вебер уже предпринимает хотя и неявную, но все-таки различимую попытку методологической типологизации учетного-исследователя как учительского феномена в качестве социального деятеля.

В Америке отношение к учителю по другому чем в Европе или Азии. Американский ученик учится несравненно меньше европейского. Школьник-немец учится в школе очень много. Американскому мальчику нужен диплом, фиксирующий результаты экзамена и служащий входным билетом в мир человеческой карьеры.

«Учителя, которым дети обязаны воспитанием, почтеннее, чем родители, которым дети обязаны лишь рождением: одни дарят нам только жизнь, а другие – добрую жизнь»[4; 193. С].

Великий китайский мыслитель Конфуций всегда почитался и почитается китайцами и как выдающийся Учитель, наиболее ярко воплотивший в своем учении специфику китайской цивилизации, как «Отец китайской нации».

Великий древнегреческий философ Сократ совершил поворот в развитии философии, впервые поставив в центр философствования человека, его сущность, внутренние противоречия его души. Благодаря этому познание переходит от философского сомнения «я знаю только то, что ничего не знаю» к рождению истины посредством самопознания. Для Афинского философа все вопросы этики были в центре его внимания. Сократ стремился доказать целесообразность и разумность как мира, так и человека.

«В отличие от своих современников и оппонентов – новоявленных «учителей мудрости», именуемых софистами, Сократ не брал денег за обучение, да и вообще не считал, что он кого-то чему-то учит. Он сам искренне хотел научиться у окружающих. Однако если Учитель – не тот, кто учит, а тот, у кого учатся, то тогда Сократ, несомненно, были великим Учителем – в условиях нравственного кризиса и крушения всех ценностей, искавшим истину, испытывавшим на прочность все старые представления и верования»[5; 93-С.].

Современниками Сократа были софисты – платные учителя мудрости, которые учили всех желающих философии, логике и особенно, риторике (науке и искусству красноречия). Сократ учил неформально, подводя людей к мысли о необходимости познания самих себя. Софисты учили за деньги, как добиться успеха в практических делах. Слово «софист» означает что-то вроде мудреца. Поскольку Сократ тоже был учителем, неудивительно, что в народе его называли софистом.

«В то время когда в Греции почти не было, если не сказать-не было совсем, систематического обучения, софисты выполняли роль учителей. Они были странствующими учителями, которые давали знание или воспитание на профессиональной основе»[6; 83-С.].

Важно отметить, что настоящий Учитель учит не столько словами или речами, сколько собственным примером, поступками и судьбой. И это является важной миссией каждого Учителя.

В Античности мы впервые в истории цивилизации встречаемся с социальным типом феномена Учителя – Философом, который объединяет в себе как учителя жизни, так и учителя духовного. Один из величайших древнегреческих философов, ученик Платона - Аристотель считает, что именно философ венчает собой всю учительскую иерархию. И философ с необходимостью является в жизни учителем. Аристотель также ввел в философию принципы развития и категории возможности и действительности.

Философ Евдокс, сын Эсхина, из Книда учился геометрии у Архита, врачеванию – у Филистиона Сицилийского. Ему жилось трудно. И он отправился в Египет и побывал там год и четыре месяца.

Философское и научное постижение мира продвинулось далеко вперед со временем Диогена Лаэртского и Аристотеля, знание же обстоятельств возникновения философии и науки продвинулось менее.

Выдающийся немецкий историк философии Куно Фишер любил свою работу. Он любил свой университет. Он любил свою профессию. «В центре всех воспоминаний о Куно Фишере всегда, во все времена будет стоять картина «царя кафедры», укоренившаяся сегодня в душах тысяч людей: на протяжении полстолетия среди преподавателей германских университетов не было ни одного, кто бы мог сравниться с ним в деле «царя кафедры». Он был фигурой сам по себе, несравнимой ни с какой другой и всегда равной только себе – на протяжении всей его жизни. Он был олицетворением целой фазы истории немецкого духа и тем самым, как утес, стоял в волнах поколений, которые бились об этот утес».

В самые трудные времена островком стабильности для человека часто становилась школа, а нравственной опорой для детей оставался учитель.

Современный учитель – человек, идущий в ногу со временем и образовательными технологиями, но никогда не забывающий, что он, прежде всего, наставник для молодой неокрепшей души. Учитель для ученика – это пример мудрости, благочестия, добросовестности, порядочности.

Роль учителя в обществе обсуждается всегда, его подготовка, соответствие обновленным потребностям детей, молодежи, ожиданиям родителей школьников, принимая в расчет актуальные современные проблемные аспекты образовательной отрасли. Сегодня учитель должен быть способен адаптироваться к новым вызовам, своевременно реагировать на изменения в требованиях.

Педагогическое сообщество, состоящее из учителей, преподавателей, ученых, проявляет явный интерес к образовательным проблемам, ищет способы.

Улучшения качества обучения, чтобы соответствовать современным вызовам. Очевидно, что расширяющая педагогическая область исследований аккумулирует такие вопросы: основы образования, его гуманитаризация; определение того, какие ценности, убеждения лежат в основе обучения, как они влияют на формирование личности ученика; разные навыки специалистов.

Главную роль во всех процессах преобразования играет рядовой учитель, его активность; стремление способствовать развитию личности учащихся, их социальных, этических навыков; постоянное самосовершенствование. Преподаватель должен стремиться к непрерывному улучшению своего профессионального потенциала.

Учитель должен знать и чувствовать, что на его совести – судьба каждого ребенка, что от его духовной культуры зависит разум, здоровье, счастье человека, которого воспитывает школа новые знания. При взаимодействии учителя и ученика, при возникновении такого педагогического диалога будет максимальный результат.

Результаты исследования. Как парадоксально, но следует отметить, что в меньшей мере изучается современная социокультурная ситуация.

Учительство это целая многогранная мировая традиция начиная от античной истории до нашего времени. Учитель для ученика – это пример мудрости, благочестия, добросовестности, порядочности.

В сердце у каждого из нас живет свой любимый учитель, вернее живут любимые учителя. В Узбекистане отношение к учителям и наставникам всегда было особым, и сегодня людей этой профессии по-прежнему безмерно уважают, ценя их труд и самоотверженную заботу о подрастающем поколении.

Учитель подобен горящей свече. Он горит сам и излучает свет вокруг.

Эти слова всегда находят отклик в общественной жизни Узбекистана:

- “Устоз кўрган” – перевод с узбекского – Имел учителя в своей жизни.
- “Таълим берган устозингга раҳмат” – перевод с узбекского – Спасибо твоему учителю, который научил тебя.
- “Устоз отангдек улуғ” – перевод с узбекского – Наставник так же велик, как твой отец.

Заключение. В заключение необходимо подчеркнуть, что учителя вносят неоценимый вклад в формирование будущего общества. Учитель – ключевая фигура в становлении будущего общества. Миссия учителя была всегда велика. Учитель не только передает знания, но и формирует у подрастающего поколения научный подход к деятельности, национальную идентичность, гражданскую позицию, способствуя развитию социума на принципах демократии и правового государства: воспитанию ценностей, норм, принципов, связанных с этическими, моральными аспектами жизни. В современной школе несколько утратило свою значимость наставничества.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Светлой и благополучной будет жизнь народа, имеющего благородные устремления и великие цели. Ташкент.-2019.-С.327.
2. Аль-Фараби. Историко-философские тракты. Алма-Ата.Наука.-1985.-С.61-62.
3. Раджапов С.Р./Хашимов К.Х. Антология педагогической мысли. М.-1986.-С.320.
4. Вебер М. Наука как призвание и профессия / Избранные произведения. М.:1990.- С.715.
5. Великие философы. Гусев Д.А./Рябов П.В. М.: Астрель-2005.-С.93.
6. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М.: Мысль.-1998.-С.193.
7. Кант И. Критика чистого разума. М.:Эксмо.-2008.-С.527.
8. Рассель Бертран. Мудрость Запада. М.: Республика.-1998.-С.83.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

CHARACTERISTICS OF THE SPIRITUAL ENVIRONMENT IN FRANCE DURING THE VOLTAIRE PERIOD

Fayziev Khurshid Jumayevich,

Bukhara State University, PhD student

Abstract. This article briefly describes the spiritual environment in France in the 18th century.

Keywords: Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Diderot, Holbach, Helvetius, religion, despotism, society.

VOLTER DAVRIDA FRANSIYADA MA'NAVIY MIHITNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Fayziyev Xurshid Jumayevich,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

E-mail: candide82@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVIII asrda Fransiya ma'naviy muhit qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: Volter, Monteskye, Russo, Didro, Golbax, Gelvetsiy, din, despotizm, jamiyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N41>

XVIII asrda fransuz ma'rifatparvar faylasuflari: Volter, Monteskye, Russo, Didro, Golbax, Gelvetsiy va boshqalar Fransiya ijtimoiy tafakkur yo'nalishlarini belgilab berdilar. Ular tobora chirib borayotgan absolyut monarxiyaning ustunlariga o'nlab bo'lmas zarbani berdilar. Buyuk fransuz burjua revolyutsiyasi yuz berishi uchun zaminni tayyorlab berdilar desak sira ham mubolag'a bo'lmaydi. Tarixchi iyezuit Fantin dez Odoard, Yetti yillik urush oxirida jamiyatning barcha jabhalarini qamrab olgan falsafiy munozaralar avj olganligini ta'kidlab o'tgandi[1].

Sharl Lui de Monteskye (1689-1755) — fransuz faylasufi, yozuvchisi va tarixchisi. Monteskyeni ko'plab Yevropa mamlakatlariga sayohat qilishi, uning falsafiy qarashlarini shakllanishiga muhim rol o'ynadi. Ayniqsa Angliya bo'lgan vaqtida bu davlatdagi huquqning ustuvorligi va shaxs erkinligi uni hayratga soldi. Ingliz modelidagi davlat tizimiga qoyil qolgan Monteskye Fransiya ham shunga o'xshash tizimni o'rnatishni xohlamadi va shuning uchun boshqa davlatning ichki tartibini o'ylamasdan nusxa ko'chirish tarafdori bo'lmasdan, ijtimoiy tuzilmaning begona elementlarini tom ma'noda qabul qilishga qarshi chiqdi, chunki uning fikricha, davlat asoslari xalqning ruhiga, ularning mentalitetiga, axloqi va an'alariga mos kelishi kerak[2]. U "Fors maktublari" asarida fransuz jamiyatidagi illatlarni fosh qilib, uni Eron jamiyati bilan taqqoslaydi. Xususan, fransuz qiroli Lyudovik XIV urushda g'alabalarni yaxshi ko'rsa-da, lekin o'zining g'alaba keltiruvchi generallaridan qo'rqishini kinoya bilan tilga olib, ushbu qiroli unga sochiq tutuvchi xizmatkorni, urushda g'alaba qozongan generaldan afzal

ko'rganligini ta'kidlab o'tadi. Monteskyening tanqidlari qonunlarga asoslangan monarxiyaga emas balki, o'zboshimchalikka asoslangan despotizmga qarshi qaratilgandi. Aynan fransuz absolyut monarxiyasida despotizm elementlari mavjudligini u bilvosita tan oladi.

Uning bag'rikenglik haqidagi qarashlari "Fors maktublari" asarida bayon qilingan. Qahramonlardan birining tilidan, Erondan xristian diniga e'tiqod qiluvchi armanlarni mamlakatdan quvib chiqarish yoki ularni islom dinini qabul qilishga majburlash rejasi, Eronni bir kunda barcha savdogar va hunarmandlardan mahrum bo'lishiga olib kelardi deya fikr bildirib o'tiladi. Bu yerda Fransiyada Nant ediktini Lyudovik XIV tomonidan bekor qilinishi ortidan mamlakatdan protestantlarni chiqib ketganligi va uning salbiy oqibatlariga kinoya qilingan. Dinlarning ko'pligi mamlakat uchun juda foydalidir. Chunki mamlakatda yetakchi bo'lmagan din vakillari barcha sohada yuqori martabalarga erishish maqsadida tinimsiz mehnat qiladilar.

Monteskye o'zining "Qonunlar ruhi" nomli asarida, insonlar davlat qonunlariga bo'ysunib yashash maqsadida, o'zlarining tabiiy holatlaridan chiqqanlar deb ta'kidlagan. Har bir xalqning xarakteri va qonunlari shakllanishida iqlim va geografik faktor hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shu sababli bir xalqqa to'g'ri kelgan qonun boshqa xalqqa to'g'ri kelmasligi mumkin. "Men Fransiyada bo'lganimda hamma bilan do'stlashaman, — deb yozgandi Monteskye, — Angliyada men hech kim bilan do'stlashmayman"[3]. Shunday qilib, "Qonunlar ruhi" jahon sivilizatsiyalarining birinchi yirik qiyosiy tadqiqoti ekanligi bilan ajralib turadi[4]. Dyurkgeym Monteskyening qiyosiy metodni bilvosita qo'llashini uning ishining markaziy xususiyati deb hisoblagan[5]. Monteskyening asosiy g'oyalari "Qonunlar ruhi", "Fors maktublari" va "Rimliklarning buyuklikka erishishi va tanazzulining sabablari haqida mulohazalar" asarlarida ifodalangan.

Deni Didro (1713-1784) — fransuz faylasufi, materialisti va ensiklopedisti.

Didro mashhur "Ensiklopediya" asoschisi va uning asosiy mualliflaridan biridir. "Ensiklopediya"da ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy hayot bilan bog'liq muammolar bo'yicha ko'plab faylasuflarning maqolalari joy olgan edi. "Ensiklopediya", dastlab Efraim Chambersning, birinchi nashri 1728-yilga to'g'ri keladigan "Siklopediya"sining fransuz tilidagi tarjimai bo'lishi uchun mo'ljallangan bo'lib, ammo falsafiy qarashlarida ateizm, materializm va evolyutsiya nazariyasiga urg'u berishni davom etgan tipograf Didroning boshi bilan sho'ng'ishni afzal ko'rgan bir umrlik faoliyatiga aylandi[6].

Didro olamni materiyadan tashkil topgan va u doimo harakatda deb hisoblagan. Materiya esa, uning fikricha o'z navbatida cheksiz va abadiydir. Didro o'z zamondoshlari tomonidan ko'klarga ko'tarib ideallashtirilgan "oltin davr"ga ya'ni xususiy mulk bo'lmagan va barcha ne'matlar teng taqsimlangan ibtidoiy jamiyatga kinoya bilan munosabatda bo'ldi. Bu bosqich insoniyatning "bolalik davri" bo'lganligi va hozir "qarilik davri"ni boshidan o'tkazayotgan insoniyat uchun orqaga qaytishni iloji yo'q. O'tmishga qaytish orzusi haqida fikr bildirar ekan, u uchun yalong'och bo'lish yoki hayvon terisini yopinib yurish qiyin masala hisoblanishini ta'kidlab o'tgandi Didro. Endryu S. Kerranning fikricha, Didro ta'limotidagi markaziy savollar quyidagilardir:

- Nima uchun Xudosiz dunyoda axloqli bo'lish kerak?
- San'at asarlari bilan qanday munosabatda bo'lishimiz kerak?
- Insonning tabiati va kelib chiqishi qanday ?
- Jinsiy mayl va sevgi nima?

- Qanday qilib faylasuf siyosiy sohaga aralasha oladi[7]?

Didro din va despotizmga nisbatan qat'iy pozitsiyada turgan. Uning fikricha, ruhoniylar jaholatni mustahkamlashga intiladilar, chunki e'tiqod — ruhoniylar imtiyozlarining asosidir, aql esa — e'tiqodning dushmanidir. Despotizm garchi ma'rifatli monarxning despotizmi bo'lsada yomondir. Barcha fuqarolar qonun oldida tengdirlar. Boylik faqat mehnat natijasida orttirilishi lozim, xalqni talash hisobiga emas.

Pol-Anri Golbax (1723-1789) — nemis-fransuz materialist faylasufidir. U “Tabiat sistemasi”, “Sog'lom aql” va boshqa ko'plab asarlar yozgan. Golbaxning fikricha, tabiat materiyadan iboratdir va materiya doimo harakatdadir. Biroq, Didroning “Tabiat sistemasi”ga qo'shgan hissasi qanchalik ko'p bo'lishidan qat'i nazar, aynan shu asar asosida Golbax falsafasi “fransuz materializmi va ateizmining cho'qqisi” deb hisoblangan[8].

Dastlabki jamiyat haqidagi Golbaxning fikrlari qiziqarlidir. Ilk jamiyatlar yovvoyi jangchilar yig'indisidan iborat bo'lib, ular ovchilik va baliq ovlash bilan shug'ullanib, turli hududlarga ko'chib yurishgan. Bu insoniyatning bolalik davridir. Bu Golbax XVIII asrda har bir xalq va inson to'rtta bosqichni ya'ni bolalik, yoshlik, yetuklik va qarilikni ketma-ketlik bilan bosib o'tadi deb hisoblangan nazariya tarafdori bo'lganligidan darak beradi. Keyinchalik ular o'troq tinch hayotga ehtiyoj sezishib, dehqonchilik va savdo bilan shug'ullana boshlashgan. Ishlab chiqarish faoliyatini o'sishi uchun asosiy turtki ehtiyojlarning o'sishi tufaylidir, deb hisoblagan Golbax[9].

Golbax insonlarni johillikka yetaklashni qoralagan. Odamlarni aldash va ularning noto'g'ri qarashlarini davom ettirishning eng ishonchli usuli — ularni bolalikda aldashdir. Aftidan, deyarli barcha zamonaviy xalqlar orasida ta'lim fanatiklarni, fidoyilarni, monaxlarni yetishtirishdan boshqa maqsadi yo'qdek; ya'ni jamiyat uchun zararli yoki foydasiz odamlarni, deb yozgandi Golbax[10]. Golbaxning fikricha, jamiyatning ilk ibtidosida din namoyondalar ya'ni kohinlarning roli katta bo'lgan. Keyinchalik harbiy yo'lboshchilar tomonidan siqib chiqarilishlariga qaramay, ular o'z pozitsiyalarini saqlab qolish maqsadida monarx hokimiyatini ilohiylashtirishga harakat qilganlar va bu orqali despotizmning yordamchilariga aylanganlar. Ular xurofotlardan o'z maqsadlari yo'lida foydalanganlar. Xurofot eng katta kuchga ega bo'lgan mamlakatlarda biz har doim eng kam axloqni topamiz. Fazilat jaholat, xurofot, qullikka mos kelmaydi [...]. Insonlarni shakllantirish, fazilatli fuqarolarga ega bo'lish uchun biz ularga bilim berishimiz, ularga haqiqatni ko'rsatishimiz, ular bilan oqilona gaplashishimiz, ularni o'z manfaatlarini his qilishga majburlashimiz, ularni o'zlarini hurmat qilishga va uyatdan qo'rqishni o'rgatishimiz, ularda chinakam or-nomus g'oyasini uyg'otish, ezgulik qadrini va unga amal qilish sabablarini anglatish. Qanday qilib biz ularni kamsituvchi dindan yoki faqat ularni bo'ysundirishga, xorlikda saqlashga intilayotgan tiraniyadan bu baxtli natijalarni kutishimiz mumkin[11]?

Golbax cheklangan konstitutsion monarxiya tarafdori bo'lgan. Xalq davlat ishlariga ishtirok etishi lozim deb hisoblagan. Ammo xalqning har bir vakili o'z vataniga sadoqatli bo'lishi uchun, uni o'z vatanida yer uchastkasi bo'lishi lozim. Yer uchastkasi fuqaroni vatan bilan bog'lovchi rishtadir. Lokka ergashib Golbax ham xususiy mulkni himoya qilib, boylik mehnatdan hosil bo'lishini va hamma o'z mehnati mahsuliga ega bo'lishi kerakligini ta'kidladi[12].

Klod-Adrian Gelvetsiy (1715-1771) — fransuz materialisti va faylasufi. Uning “Aql haqida” asari mashhurdir. Gelvetsiyning fikricha insonlar manfaatlar va ehtiyojlar tufayli

jamiyatga birlashganlar. Insonlar o'z bo'lganligi va o'zidan kuchli hayvonlardan himoyalaniish maqsadida jamoa bo'lib yashashga intilganlar. Insonlar ovchilikdan yilqichilikka va so'ngra dehqonchilikka o'tishgan. Bu ular o'rtasida kelishuv bo'lishi uchun zamin hozirlagan. Keyinchalik xususiy mulkni yuzaga kelishi qonunni paydo bo'lishiga olib kelgan. Aql istak bilan ehtiyojning o'g'lidir. "Hamma odamlar, — deb yozgandi Gelvetsiy, — tushunish uchun bir xil qobiliyatga ega"[13].

Gelvetsiy afsonaviy dinga universal ya'ni falsafiy dinni qarshi qo'yadi. Falsafiy dinda avliyolar emas, balki faylasuflar bordir. Umumiy manfaatlarga xizmat qiluvchi falsafiy din kelajakda butun insoniyat diniga aylanadi. Insoniyatning boshiga keladigan hamma balolarga johillik va xurofot sababchidir. Gelvetsiy davlat boshqaruvini o'zgarishi xalq xarakterini o'zgarishiga olib keladi, deb hisoblagan. Biroq hech bir davlat boshqaruvi jamiyatning har bir a'zosiga teng qudrat va teng boylik bera olmaydi. Ko'p millatli davlatlar boshqaruvida federalizm tartiboti maqbul hisoblanadi.

Jan-Jak Russo (1712-1778) — XVIII asrning buyuk fransuz yozuvchisi va faylasufidir. Uning g'oyalari nafaqat Fransiyada, balki Yevropada ham keng shuhrat topdi. Russo "Fanlarning axloqqa ta'siri", "Tengsizlik sabablari to'g'risida", "Ijtimoiy shartnoma" va boshqa asarlari bilar falsafa tarixida o'chmas iz qoldirdi. Russo taraqqiyotga pessimistik ruhda yondashadi. XVIII asr ma'rifatparvarlari o'z asrlariga optimizm bilan sug'orilgan taraqqiyotga ishonch bilan qarashgan bir paytda, Russo ushbu taraqqiyotning salbiy oqibatlari haqida fikr yuritgan. Russo fikrining uchta jihati ayniqsa diqqatga sazovordir:

- birinchi navbatda, Russo XVII asr oxiridan boshlab taraqqiy etgan siyosiy va falsafiy tafakkurning birinchi buyuk tanqidchisidir. Bekon, Dekart, Lokk, Nyutonga qarshi, ular "taraqqiyot" deb ataydigan narsa, avvalambor, fazilat va baxtning inqirozi, iqtisodiy o'zaro bog'liqlik va manfaatlarga asoslangan Gobbs va Lokkning siyosiy va ijtimoiy sistemalari tengsizlik, egoizm va burjua jamiyatiga olib keladi (bu atamani u birinchilardan bo'lib ishlatgan);

- demak, Russo o'z davrining siyosiy va falsafiy nazariyasi tanqidchisi bo'lsa, uning tanqidi ichkaridan chiqadi. U Aristotelga ham, qadimgi respublikachilikka ham, xristianlik axloqiga ham qaytishni istamaydi, chunki u o'z davrining individualistik va empirik an'analarining ko'pgina ko'rsatmalarini qabul qilgan bo'lsa-da, turli savollar berib, ulardan turlicha xulosalar chiqaradi. Masalan: barchani barchaga qarshi urush holati ibtidoi yoki bu shunchaki tarixiy tasodifmi? Inson tabiatini demokratik davlatga erishish uchun shakllantirish mumkin emasmi?

- nihoyat, Russo birinchi bo'lib demokratiya davlatning yagona qonuniy shakli deb hisoblaydi[14].

Russoning fikricha, insonlar dastlab oila, jamiyat va xususiy mulk nimaligini umuman bilishmagan. Ammo aholi sonining o'sishi ochlikni va ehtiyojlarni yuzaga keltiradi. Oddiy qilib aytganda, insonlar tabiiy holatda fuqarolik holatiga o'tishga majbur bo'ladilar. Aks holda ular qirilib ketishlari mumkin edi. Tez orada xususiy mulk yuzaga keladi. Shunda boylar kambag'allarni himoya qilishni bahona qilib, aslida o'z mulklarini asrash uchun, "ijtimoiy shartnoma" tuzishga tashabbus ko'rsatadilar. Unga ko'ra oliy hokimiyat vakili sifatida xalq tomonidan saylangan shaxs qirol bo'ladi va uning asosiy vazifasi xalqni manfaatlarini himoya qilishdir. Ammo qirol jamiyat boyligini o'z xususiy mulkiga aylantirib, fuqarolarni o'zining qullari sifatida ko'ra boshlagan. Agar qirol xalqqa zulm qilsa, xalq isyon ko'tarib uni

hokimiyatdan mahrum qilish huquqini saqlab qoladi. Revolyutsiyani bu tarzda Russo tomonidan oqlanishi fransuz burjuaziyasida radikal qarashlarni shakllanishiga olib keldi. Russoning siyosiy fikri 1830- va 1848-yillardagi revolyutsionerlarga, 1871-yildagi Blanki va kommunarlariga, shuningdek, XIX asr oxirida anarxistlariga ta'sir ko'rsatdi[15].

Davlat boshqaruvining shakllanishi jamiyat ne'matlarini taqsimlash bilan bog'liq. Agar boylik faqat bir kishi olsa — monarxiya, agar bir nechta shaxslar o'rtasida taqsimlansa — aristokratiya va nihoyat, barchaga teng taqsimlanganda — demokratiya yuzaga kelgan. Russo dinni davlat uchun zararli deb hisoblagan. Katolitsizm jamiyatdagi birlikni buzuvchi faktordir. Haqiqiy xristianlik esa qullik uchun yaratilgan.

XVIII asrda fransuz burjuaziyasining taraqqiy etishiga feodal tuzum va katolik dini juda katta to'siq bo'lib turgandi. Ma'rifatparvarlar aynan absolyut monarxiyaning shu ustunlarini qattiq tanqid ostiga oldilar. Ularning ma'rifatparvarlik g'oyalari XIX asrda ham o'z ahamiyatini yo'qotmadi. Ushbu g'oyalar hozirgacha jahonda muhim ahamiyat kasb etmoqda deb ishonch bilan aytishimiz mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Fantin des Odoards. Histoire de France. – Paris: 1817, t. 10. – P. 165.
2. Гайнутдинова Л. А., Гайнутдинов Р. И.; Идеи Ш. Монтескье «о духе народа» и «образе правления» и их влияние на современный российский консерватизм; Вестник Русской христианской гуманитарной академии, 2021.с.197
3. Collins, J.C. Churton, Voltaire, Montesquieu and Rousseau in England, 1908.p.138
4. Macfarlane, Alan; Montesquieu and the making of the modern world; CreateSpace Independent Publishing Platform, 2018. p.13
5. Durkheim, Emile, Montesquieu and Rousseau. Forerunners of Sociology, Michigan, 1965.p.50-1
6. Salvadori, Philippe. La Vie culturelle en France aux XVIe, xviie, xviiie siècles, Éditions Ophrys, 1999, p. 172.
7. Curran, Andrew S. Diderot and the Art of Thinking Freely, Other Press, 2019, p.14
8. Topazio, Virgil W. D'Holbach's Moral Philosophy: Its Background and Development (Geneva: Institut et Musée Voltaire, 1956), p. 117
9. Holbach P.A. La politique naturelle. T.II. Chartre. 1923. p.38-39
10. Holbach, 1766, Le christianisme dévoilé, P.10.
11. Holbach, Système de la nature, 1770, édition de 1821 (éditeur : ledoux), tome 2, page 352.
12. Durant, Will (1965). *The Story of Civilization Volume 9: The Age of Voltaire*. Simon&Schuster. p. 707
13. Helvétius, Claude Adrien, De l'esprit or, Essays on the Mind, and Its Several Faculties, (London: 1759), p. 286
14. Scott, John T. "Introduction", dans The Major Political Writings of Jean-Jacques Rousseau, Chicago et Londres, The University of Chicago Press, 2012. p.XVII
15. Rousseau, Jean-Jacques *Textes politiques*, L'Âge d'Homme, coll. « Classiques de la pensée politique », 2007. p. 44.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

ECOLOGICAL THINKING AND GREEN ECONOMY AS A NEW PHILOSOPHICAL PARADIGM OF THE THIRD RENAISSANCE

Mukhiddinova Khakimakhon Gulomovna

Senior Lecturer, Namangan State Technical University

E-mail: muxiddinovax@mail.ru

Abstract. This article analyzes the philosophical essence of the Third Renaissance and its role in the formation of ecological thinking. The study discusses the restoration of harmony between humans and nature, the enhancement of ecological responsibility, and the socio-philosophical foundations of the green economy concept. The model of the green economy is presented as one of the core principles of the Third Renaissance, expressing the unity of sustainable development, spiritual revival, and ecological consciousness. The article explores the emergence of a new philosophical paradigm of human thought at the intersection of philosophy, ecology, and social sciences.

Keywords: Third Renaissance, ecological thinking, green economy, socio-philosophical foundations, sustainable development, ecological consciousness, spiritual revival, ecological responsibility.

EKOLOGIK TAFAKKUR VA YASHIL IQTISODIYOT – UCHINCHI RENESSANSNING YANGI FALSAFIY PARADIGMASI SIFATIDA

Muxiddinova Xakimaxon G'ulomovna

Namangan davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Uchinchi Renessans davrining falsafiy mazmuni va uning ekologik tafakkur shakllanishidagi o'rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni tiklash, ekologik mas'uliyatni oshirish hamda yashil iqtisodiyot konsepsiyasini ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan asoslash masalalari yoritilgan. Yashil iqtisodiyot modeli Uchinchi Renessans davrining asosiy tamoyillaridan biri sifatida, barqaror rivojlanish, ma'naviy uyg'unish va ekologik tafakkur uyg'unligini ifodalaydi. Maqola falsafiy, ekologik va ijtimoiy fanlar tutashgan nuqtada insoniyat tafakkurining yangi paradigmasi ekologik ongning shakllanishini tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: Uchinchi Renessans davri, ekologik tafakkur, yashil iqtisodiyot, ijtimoiy-falsafiy asoslar, barqaror rivojlanish, ekologik ong, ma'naviy uyg'unish, ekologik mas'uliyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N42>

Kirish. Uchinchi Renessans davri ilm-fan, ma'naviyat va falsafaning uyg'un rivojlanish bosqichi bo'lib, insoniyat tafakkurining ekologik yo'nalishga o'tishini anglatadi. Zamonaviy sivilizatsiyaning murakkab ekologik muammolari insonni o'z dunyoqarashini qayta ko'rib chiqishga, tabiatga nisbatan axloqiy va mas'uliyatli yondashuvni shakllantirishga majbur qilmoqda.

Uchinchi Renessansning falsafiy mohiyati shundan iboratki, u insonni tabiatning hukmdori emas, balki uning ajralmas qismi sifatida anglashga undaydi. Shu ma'noda yashil iqtisodiyot konsepsiyasi ushbu davrning iqtisodiy va ma'naviy poydevorini tashkil etadi. U nafaqat iqtisodiy samaradorlikni, balki ekologik barqarorlik va ijtimoiy adolatni ta'minlashga yo'naltirilgan yangi tafakkur tizimidir.

Maqolada Uchinchi Renessans davri g'oyalarining ekologik tafakkur bilan uyg'unlashuvi, yashil iqtisodiyotning ijtimoiy-falsafiy mazmuni va insoniyatning ma'naviy yangilanish jarayonidagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Uchinchi Uyg'onish davrining falsafiy, ekologik va ijtimoiy mazmunini o'rganish masalasi so'nggi yillarda dunyo miqyosida ilmiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Tadqiqotchilar bu jarayonni insoniyat tafakkurining yangi bosqichi, global tafakkur paradigmasining ekologik barqarorlik, axloqiy mas'uliyat va ijtimoiy tenglik bilan uyg'unlashgan shakli sifatida talqin etmoqdalar.

Masalan, E. Moren va U. Bek asarlarida XXI asr sivilizatsiyasi "ekologik ong"ga asoslangan yangi ijtimoiy ong bosqichiga kirgani ta'kidlanadi. A. Giddens globalizatsiya va texnologik taraqqiyot sharoitida ekologik xavfsizlikni insoniyat barqarorligining markaziy mezoniga aylantirish zarurligini qayd etadi. Shu jihatdan, Uchinchi Uyg'onish davrini ijtimoiy-falsafiy tafakkurda "planetar ong" shakllanishining tabiiy natijasi sifatida baholash mumkin[1].

Ekologik ong va yashil iqtisodiyot konsepsiyalari bo'yicha UNEP (United Nations Environment Programme), OECD hamda World Bank tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro konseptual hujjatlar barqaror rivojlanish nazariyasining falsafiy asoslarini chuqurroq anglashga zamin yaratgan. Jumladan, 2011-yilgi "Towards a Green Economy" hisobotida yashil iqtisodiyot "tabiat resurslaridan oqilona foydalanish orqali iqtisodiy o'sish, ijtimoiy farovonlik va ekologik muvozanatni uyg'unlashtirish tizimi" sifatida ta'riflanadi.

Shuningdek, H. Daly, N. Georgescu-Roegen kabi ekologik iqtisodiyot nazariyotchilari iqtisodiy rivojlanishning antroposentrik modelini tanqid qilib, biosfera bilan uyg'un yashashga asoslangan yangi iqtisodiy paradigmani taklif etganlar. Bu fikrlar Uchinchi Uyg'onish davrining g'oyaviy mohiyatiga mos ravishda inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni qayta anglash zaruratini ko'rsatadi.

Mahalliy olimlardan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning "Uchinchi Renessans poydevorini barpo etamiz" degan g'oyasi ham ana shu jarayonning milliy falsafiy va amaliy ifodasidir. O'zbekiston olimlari – A. Asqarov, O. X. Tursunov, B. Ergashev va boshqalar – o'z tadqiqotlarida milliy uyg'onish, ekologik barqarorlik va axloqiy mas'uliyat tushunchalarining o'zaro bog'liqligini tahlil etib, ularni jamiyat taraqqiyotining asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rsatganlar[2].

Yuqoridagi manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Uchinchi Uyg'onish davrining falsafiy mohiyatini ochishda ekologik mas'uliyat, yashil iqtisodiyot va ijtimoiy adolat o'zaro uyg'un tizim sifatida namoyon bo'ladi. Bu davrni inson va tabiat o'rtasidagi yangi muvozanatni izlash, ya'ni

Muhokama. Global ekologik inqiroz an'anaviy axloqiy me'yorlarga zid keladigan va insoniyatning tabiat bilan o'zaro munosabatlarini qayta ko'rib chiqishni talab etadigan ko'plab axloqiy dilemmalarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu masalalarning zamirida hozirgi va kelajak avlodlar o'rtasida ekologik resurslar hamda yuklarni adolatli taqsimlashga oid avlodlararo adolat tushunchasi yotadi. Hozirgi avlodning harakatlari va qarorlari kelajak avlodlar farovonligi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois, ular atrof-muhitga yetkazilayotgan zarar, uni yumshatish, shuningdek, sayyoramizni kelajak avlodlar uchun asrab qolish borasidagi ma'naviy majburiyatlar haqida chuqur o'ylashga majbur etadi. Bu axloqiy imperativ inson markaziga qaratilgan yondashuvdan chiqib, inson bo'lmagan hayot shakllari va

ekotizimlarning ichki qadrini tan oladi. U barcha tirik mavjudotlarning o'zaro bog'liqligini va ularning manfaatlarini axloqiy jihatdan inobatga olish zarurligini ta'kidlaydi.

Ekologik inqirozga axloqiy munosabatlar turli yo'nalishlarda namoyon bo'ladi: ekologik etika, ekologik adolat va chuqur ekologiya tamoyillarida. Atrof-muhit etikasining maqsadi — inson va tabiat o'rtasidagi munosabatni boshqaruvchi axloqiy tamoyillarni belgilashdir. Unda boshqaruv, barqarorlik va biologik xilma-xillikka hurmat tushunchalari asosiy o'rin tutadi. Ekologik adolat harakati esa ekologik resurslar va foydalarni adolatli taqsimlashni, atrof-muhit degradatsiyasining zaif jamoalarga nomutanosib ta'sirini kamaytirishni maqsad qiladi. Chuqur ekologiya esa inson ongini tubdan o'zgartirishni, antropotsentrizm o'rniga barcha hayot shakllarining ichki qadriyatini tan oladigan eko-sentrik dunyoqarashni ilgari suradi.

Bundan tashqari, ekologik inqiroz shaxslar, jamoalar va hukumatlarning ekologik muammolarni hal etishdagi ma'naviy mas'uliyati haqida ham savollarni keltirib chiqarmoqda. Atrof-muhit faollari ekologik izni kamaytirish, tabiatni muhofaza qilishga undash va ekologik siyosatni barqarorlikka yo'naltirish zarurligini ta'kidlashadi. Iste'molni kamaytirish, chiqindilarni qisqartirish, ekologik harakatlarda qatnashish va qayta tiklanuvchi energiya manbalarini qo'llab-quvvatlash - bularning barchasi insonning ekologik inqirozga nisbatan axloqiy pozitsiyasini mustahkamlaydi.

Ekologik inqiroz inson mavjudligining mohiyati va hayotning ma'nosi haqida chuqur ekzistensial izlanishlarga turtki beradi. Ekotizimlarning yemirilishi, turlarning yo'qolib borishi va iqlim o'zgarishining kuchayishi odamlarni o'z o'rnini va Yer boshqaruvidagi mas'uliyatini qayta anglashga undaydi. Bu jarayon antroposentrik dunyoqarashni ya'ni inson manfaatlarini hamma narsadan ustun qo'yuvchi fikr tizimini shubha ostiga oladi. Odamlar barcha tirik mavjudotlarning o'zaro bog'liqligi va cheklangan sayyoradagi hayotning nozik muvozanati haqida o'ylashga majbur bo'ladi[3].

M. Haydegger, A. Kamyu va J. Meysi kabi faylasuflar inson va tabiat o'rtasidagi bog'liqlik, ekologik o'zlik va ma'no izlash mavzularini chuqur o'rganishgan. Haydeggerning "Dunyoda borlik" konsepsiyasi inson va tabiatni qarama-qarshi emas, balki o'zaro bog'liq mavjudot sifatida talqin etadi. Kamyu o'zining "absurd falsafasi"da insonning noaniq va ma'nosiz dunyoda maqsad topish zarurligini ta'kidlaydi. Meysi esa chuqur ekologiya va tizimli fikrlash orqali ekologik ong va hamdardlikni rivojlantirishga chaqiradi.

Natijada, ushbu ekzistensial tahlillar tabiatning o'ziga xos qadri va inson farovonligi uchun ekologik yaxlitlikning ahamiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi. Shu orqali insonlar ekologik ong va sayyora nisbatan axloqiy mas'uliyat hissini kuchaytiradi[4].

Atrof-muhit inqirozi bizning dunyoni anglash usullarimizni qayta ko'rib chiqishga undaydi. An'anaviy bilish shakllari ko'pincha inson va tabiat o'rtasidagi bog'liqlikni yetarlicha inobatga olmagan. Shu sababli faqat ilmiy yondashuvga tayanishning cheklovlari tobora ayon bo'lmoqda. Arne Naess va Val Plumvud kabi faylasuflar mahalliy donolik va tajribaviy bilimlarni birlashtirgan holda yanada inklyuziv dunyoqarashni ilgari surishadi.

Naess "chuqur ekologiya" g'oyasini taklif qilib, inson markazidagi qarashlardan chiqib, barcha tirik mavjudot va ekotizimlarning ichki qadriyatini tan olish zarurligini ta'kidlaydi. Plumvudning ekofeminizm konsepsiyasi esa ekologik, gender va ijtimoiy adolat masalalarini birgalikda tahlil qilish zarurligini uqtiradi. Unga ko'ra, an'anaviy bilim tizimlari ko'pincha ayollar va marginal guruhlar tajribasini e'tiborsiz qoldirib, ekologik adolatsizlikni kuchaytirgan.

Bu gnoseologik yondashuv bizni bilimni yanada kengroq, ko'p qirrali tushunishga undaydi. Turli bilim shakllarini birlashtirish orqali biz ekologik muammolarga yanada chuqur, kontekstual va madaniy jihatdan mos yechimlar ishlab chiqishimiz mumkin.

Texnologiya inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarda muhim rol o'ynaydi, biroq u hech qachon neytral vosita emas – unda jamiyat qadriyatlari, mafkuralari va e'tiqodlari mujassam. Neil Postman va Langdon Winner kabi mutafakkirlar texnologiya o'zida siyosiy va ijtimoiy ma'noni ham tashiydi, deb hisoblaydilar. Postman "texnopoliyalar" tushunchasini kiritib, texnologiya jamiyat hayotining barcha jabhalarida hukmronlik qilayotganini, buning evaziga madaniy qadriyatlar va ekologik tafakkur so'namotganini ta'kidlagan. Winner esa "siyosiy artefaktlar" g'oyasini ilgari surib, texnologiyalar ijtimoiy va siyosiy mafkuralarni aks ettiradi, deydi. Masalan, qazib olinadigan yoqilg'ining keng qo'llanilishi iqtisodiy o'sishni ekologik barqarorlikdan ustun qo'yish oqibatidir.

Bunday muammolarni hal etish uchun ekologik mutafakkirlar texnologiyaga alternativ, ekologik yondashuvlarni taklif etadilar. Masalan, ekologik dizayn tamoyillari atrof-muhitga kam zarar yetkazadigan mahsulotlar yaratishga yo'naltirilgan; mos texnologiyalar esa mahalliy jamoalar uchun madaniy va ekologik jihatdan mos yechimlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi. Yashil innovatsiyalar esa qayta tiklanadigan energiya manbalariga o'tish, resurslardan oqilona foydalanish va barqaror kelajakni ta'minlashga qaratilgan[5].

Inson va texnologiya o'rtasidagi munosabatlarni qayta ko'rib chiqish orqali biz texnologik salohiyatni ekologik muammolarni hal etish va barqarorlikni rivojlantirish yo'lida samarali qo'llashimiz mumkin.

Natijalar. Ekologik iqtisodiyot iqtisodiy faoliyat va tabiiy muhit o'rtasidagi ichki bog'liqlikni tan olish orqali an'anaviy iqtisodiy paradigmalardan chekinishni ifodalaydi. Neoklassik iqtisodiyot ko'pincha tabiatga tashqi omil sifatida qarasa, ekologik iqtisodiyot inson iqtisodiyoti ekologik tizimlar ichida joylashganini va ularga bevosita bog'liqligini e'tirof etadi. Tabiiy resurslarning cheklanganligi va iqtisodiy o'sishning ekologik chegaralari bu yondashuvning markaziy nuqtasini tashkil etadi. Ekologik iqtisodchilar barqarorlik va chidamlilik g'oyalarini ilgari surib, ekologik tamoyillarni iqtisodiy qarorlar qabul qilish jarayonlariga kiritish tarafdori. Ekologik iqtisodiyotning asosiy tushunchalariga ekotizim xizmatlarini baholash ya'ni ekotizimlar tomonidan taqdim etiladigan foydalarga iqtisodiy qiymat berish hamda yalpi ichki mahsulotdan tashqari taraqqiyotni o'lchovchi muqobil ko'rsatkichlarni ishlab chiqish kiradi. Iqtisodiy tahlilga ekologik omillarni kiritgan holda, ekologik iqtisodiyot yashil iqtisodiyot asoslarini shakllantirishga, atrof-muhitni muhofaza qilish va inson farovonligini birinchi o'ringa qo'yadigan siyosat hamda amaliyotlarni ilgari surishga xizmat qiladi.

Atrof-muhit sotsiologiyasi ekologik muammolarning ijtimoiy o'lchovlarini o'rganadi, ya'ni jamiyat tuzilmalari, madaniy qadriyatlar va kuch dinamikasi insonning tabiat bilan o'zaro munosabatini qanday shakllantirishini tahlil qiladi. Bu yondashuv hukumatlar, korporatsiyalar va ommaviy harakatlarning ekologik siyosat hamda amaliyotlarni shakllantirishdagi rolini alohida ta'kidlaydi. Atrof-muhit sotsiologiyasi, shuningdek, ijtimoiy tengsizliklarning ekologik muammolar bilan qanday kesishishini, resurslardan foydalanish va ekologik xavf-xatarlarga ta'sirini o'rganadi. Uning asosiy mavzulari orasida ekologik adolat ya'ni atrof-muhitga doir foyda va yuklamalarning turli ijtimoiy guruhlar o'rtasida teng taqsimlanmasligini o'rganish hamda ekologik fuqarolik inson va jamoalarning tabiat oldidagi huquq hamda majburiyatlarini

o'rganish alohida o'rin tutadi. Atrof-muhit masalalarining ijtimoiy jihatlarini yoritgan holda, atrof-muhit sotsiologiyasi yashil iqtisodiyot asoslarini rivojlantirishga hissa qo'shadi. Bu yondashuv qarorlar qabul qilishdagi ijtimoiy adolatsizlik va tengsizliklarni tan olish, ularni bartaraf etish, chekka qatlam vakillarining imkoniyatlarini kengaytirish va ekologik barqarorlikni jamoaviy harakatlar orqali rag'batlantirishni talab etadi.

Siyosiy ekologiya atrof-muhitdagi o'zgarishlarning ildizida yotgan siyosiy va iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilib, jamiyat ichidagi kuch va resurslarning teng bo'lmagan taqsimlanishiga e'tibor qaratadi. Bu yondashuv siyosiy va iqtisodiy omillar tabiatdan foydalanish va uni ekspluatatsiya qilish shakllarini qanday belgilashini tahlil qiladi, natijada ko'pincha ijtimoiy tengsizlik va ekologik zaiflik kuchayadi.

Siyosiy ekologlar kapitalizm va neoliberalizmning tabiatni yemirishdagi rolini tanqid qilib, bozor mexanizmlariga asoslangan yondashuvlar barqarorlikdan ko'ra foydani ustuvor qo'yishini ta'kidlaydilar. Siyosiy ekologiyaning asosiy tushunchalariga atrof-muhit boshqaruvi tabiiy resurslarga oid qarorlarning qanday qabul qilinishi va amalga oshirilishini o'rganish hamda ekologik ziddiyatlar resurslarga kirish va ularni nazorat qilish jarayonida yuzaga keladigan ijtimoiy to'qnashuvlarni o'rganish kiradi. Atrof-muhit muammolarining siyosiy jihatlarini yoritgan holda, siyosiy ekologiya strukturaviy tengsizlik va kuch muvozanatini bartaraf etish zarurligini ta'kidlaydi hamda yashil iqtisodiyot asoslarini shakllantirishga hissa qo'shadi. Bu istiqbol barqarorlikka erishish va tabiiy resurslarning adolatli taqsimlanishini ta'minlash uchun iqtisodiy hamda siyosiy tizimlarda tub o'zgarishlarni talab etadi[5].

Xulosa. Ekologik iqtisodiyot, atrof-muhit sotsiologiyasi va siyosiy ekologiya bugungi kunda barqaror rivojlanish konsepsiyasining nazariy asoslarini shakllantiruvchi eng muhim fanlar sirasiga kiradi. Ularning barchasi inson faoliyati, iqtisodiy o'sish va ekologik tizimlar o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni anglashga, mavjud iqtisodiy va siyosiy tizimlarni qayta ko'rib chiqishga chorlaydi.

Ekologik iqtisodiyot tabiatni iqtisodiy faoliyatning tashqi emas, balki ichki elementi sifatida ko'rib, resurslardan oqilona foydalanish, barqarorlik va inson farovonligini ustuvor maqsad sifatida ilgari suradi. Atrof-muhit sotsiologiyasi esa ekologik muammolarni ijtimoiy tengsizlik, madaniy qadriyatlar va ijtimoiy adolat nuqtai nazaridan tahlil qilib, ekologik adolat va fuqarolik mas'uliyati g'oyalarini ilgari suradi. Siyosiy ekologiya esa kuch, resurs va manfaatlar taqsimotidagi nomutanosiblikni fosh etib, ekologik siyosatni adolat va tenglik tamoyillariga asoslash zarurligini ta'kidlaydi.

Shunday qilib, bu uch yondashuv o'zaro uyg'unlashgan holda insoniyatni iqtisodiy o'sish va tabiatni asrash o'rtasida muvozanat topishga undaydi. Ular yashil iqtisodiyot g'oyasining nazariy poydevorini yaratadi hamda ekologik barqaror, adolatli va inklyuziv jamiyat qurish yo'lida ilmiy-amaliy yo'nalishlarni belgilab beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Шмелев, С. Green Economy Reader: Lectures in Ecological Economics and Sustainability. – Springer, 2017. – 563 p.
2. Якобсен, О. Transformative Ecological Economics: Process Philosophy, Ideology and Utopia. – London: Routledge, 2019. – 248 p.
3. Дэйл, Г., Матай, М. В., де Оливейра, Ж. А. П. Green Growth: Ideology, Political Economy and the Alternatives. – London: Bloomsbury Academic, 2016. – 368 p.
4. Jo'rayev, A., Xo'jayev, B. Barqaror rivojlanish va ekologik xavfsizlik. – Toshkent: Fan, 2018. – 220 b.

5. Tursunov, M., To'laganova, G. Ekologik tafakkur va yashil iqtisodiyot asoslari. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2022. – 198 b.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

SOCIO-PHILOSOPHICAL FACTORS DETERMINING THE DECLINE AND PROGRESS OF NATIONS

Mirzo Zakirov

TDIU basic doctoral student (PhD)

Abstract. This article analyzes the socio-philosophical factors that determine the processes of decline and progress of nations. While the rise and fall of states in history are linked to various external and internal causes, particular attention is paid to the role of spiritual values, social consciousness, moral principles, and political stability. Using a socio-philosophical approach, the study highlights the significance of human capital, cultural heritage, principles of justice, and governance systems in shaping national development.

Keywords: decline, progress, socio-philosophical factors, social development, civilization, historical processes, modernization, globalization, solidarity, justice.

MAMLAKATLARNING TANAZZUL VA TARAQQIYOTINI BELGILOVCHI IJTIMOY-FALSAFIY OMILLAR

Zokirov Mirzo

TDIU tayanch doktoranti (PhD)

E-mail: zokirov0796@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada mamlakatlarning tanazzul va taraqqiyot jarayonlarini belgilovchi ijtimoiy-falsafiy omillar tahlil qilinadi. Tarixiy jarayonlarda davlatlarning yuksalishi va inqirozi ko'plab tashqi va ichki sabablar bilan bog'liq bo'lsa-da, asosiy e'tibor jamiyatning ma'naviy qadriyatlari, ijtimoiy ong, axloqiy tamoyillar va siyosiy barqarorlikka qaratiladi. Maqolada ijtimoiy-falsafiy yondashuv orqali mamlakatlarning taraqqiyot yo'lida inson kapitali, ma'naviy meros, adolat tamoyillari va boshqaruv tizimining o'rni ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: tanazzul, taraqqiyot, ijtimoiy-falsafiy omillar, jamiyat rivoji, sivilizatsiya, tarixiy jarayonlar, modernizatsiya, globallashuv, birdamlik, adolat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N43>

Kirish. Insoniyat tarixi davomida mamlakatlarning taraqqiyoti va tanazzuli eng muhim falsafiy, tarixiy hamda ijtimoiy masalalardan biri bo'lib kelgan. Har bir jamiyat o'z taraqqiyot bosqichida yuksalish davrini boshidan kechirganidek, muayyan davrlarda inqiroz va tanazzul jarayoniga ham yuz tutgan. Bu jarayonlarning sabablari turlicha izohlangan: tabiiy sharoitlar, iqtisodiy resurslar, siyosiy boshqaruv, tashqi bosqinlar yoki ichki nizolar. Ammo ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan qaralganda, jamiyatning ma'naviy qadriyatlari, ong darajasi, axloqiy tamoyillari va ijtimoiy institutlar faoliyati bu jarayonlarda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Taraqqiyot faqat iqtisodiy yoki texnologik yutuqlar bilan belgilanmaydi. U, avvalo, jamiyat a'zolarining ongida, qadriyatlarida va o'zaro munosabatlarida aks etadi. Agar jamiyatda adolat, hamjihatlik, mas'uliyat, bilimga intilish va inson qadr-qimmatini hurmat qilish qadriyatlari kuchli bo'lsa, u holda mamlakat taraqqiy etadi. Aksincha, agar jamiyatda korrupsiya, adolatsizlik, ma'naviy bo'shliq, ijtimoiy befarqlik va siyosiy zaiflik ustun bo'lsa, tanazzul

jarayoni tezlashadi. Tarixiy misollar buning yaqqol dalilidir. Masalan, qadimgi Rim imperiyasi iqtisodiy va harbiy jihatdan kuchli bo'lganiga qaramay, ichki ma'naviy inqiroz, axloqiy buzilish va ijtimoiy tengsizlik sababli tanazzulga yuz tutgan. Sharq sivilizatsiyalarida ham ma'naviyat va boshqaruvdagi islohotlar taraqqiyotga turtki bo'lgan, ularning zaiflashuvi esa inqirozga olib kelgan. Demak, tanazzul va taraqqiyotning ildizlari inson omili va ijtimoiy ongda mujassam.

Falsafiy nuqtai nazardan, jamiyat hayoti doimo dialektik ziddiyatlarga to'la: yangilanish va eskirish, yuksalish va qulash, barqarorlik va inqiroz. Bu ziddiyatlar ijtimoiy taraqqiyotning tabiiy qonuniyatlarini belgilaydi. Shuningdek, ijtimoiy-falsafiy tahlil shuni ko'rsatadiki, mamlakatlarning taraqqiyoti uchun uchta asosiy omil zarur: birinchidan, inson kapitali va ma'naviy qadriyatlar; ikkinchidan, adolatli va barqaror boshqaruv tizimi; uchinchi, jamiyatda faol ijtimoiy ong va mas'uliyat hissi.

Bugungi globallashuv davrida bu omillar yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bir tomondan, iqtisodiy integratsiya va texnologik rivojlanish taraqqiyot imkoniyatlarini kengaytirsa, ikkinchi tomondan, ma'naviy inqiroz, mafkuraviy bo'shliq va ekologik muammolar yangi xavf-xatarlarni yuzaga chiqarmoqda. Shunday ekan, zamonaviy jamiyatlarda taraqqiyot omillarini o'rganish, tanazzul saboqlaridan to'g'ri xulosa chiqarish nafaqat falsafiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Mazkur maqola aynan shu muammoga bag'ishlanadi. U mamlakatlarning tanazzul va taraqqiyotini belgilovchi ijtimoiy-falsafiy omillarni tahlil qilishni maqsad qiladi. Tadqiqotda tarixiy tajribalar, ijtimoiy-falsafiy nazariyalar va zamonaviy jarayonlar asosida xulosalar chiqariladi. Shu orqali jamiyat taraqqiyotiga ta'sir etuvchi asosiy mezonlar ilmiy jihatdan asoslanadi.

Muhokama va natijalar. Mamlakatlarning tanazzul va taraqqiyoti masalasi insoniyat tarixining eng dolzarb muammolaridan biridir. Bu jarayonni chuqur anglash uchun uni turli falsafiy nazariyalar, tarixiy tajribalar va zamonaviy ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liq holda tahlil qilish lozim. Muhokama davomida aniq bo'ladiki, jamiyatning rivojlanishi hech qachon bir tekisda kechmagan, balki u doimo ko'tarilish va inqiroz davrlari, yuksalish va pasayish bosqichlarini boshdan kechirgan.

Birinchi navbatda, tarixiy-falsafiy qarashlarga murojaat qilish muhimdir. Ibn Xaldun o'zining mashhur "Muqaddima" asarida jamiyatning yuksalishi va qulashini ijtimoiy birdamlik - "asabiyya" tushunchasi bilan izohlagan[1; 198 - b.]. Unga ko'ra, jamiyat ichida umumiy maqsad yo'lida birdamlik kuchli bo'lsa, davlat taraqqiy etadi, aksincha, bu birdamlik yemirilsa, inqiroz boshlanadi. Osvald Shpengler esa sivilizatsiyalarni biologik organizmlar singari tug'iladi, ulg'ayadi va halokatga yuz tutadi, deb qaragan. Arnold Toynbee esa jamiyat taraqqiyotini "chaqiriq va javob" tamoyiliga bog'lab, tashqi xavf va muammolarga samarali javob bera olgan millatlar yuksalishini, bunga qodir bo'lmaganlar esa inqirozga yuz tutishini ta'kidlagan [3;134 - b.]. Bu nazariyalar orasidagi umumiylik shundan iboratki, taraqqiyotning markazida doimo inson omili turadi. Faqat iqtisodiy resurslar yoki qudratli davlat apparati emas, balki insonning ijtimoiy ong darajasi, ma'naviy qadriyatlari, birdamlik ruhiyati va adolatga bo'lgan ishonchi taraqqiyotning asosi bo'lib xizmat qiladi. Jamiyatning qulashida esa odatda axloqiy inqiroz, ishonchning yemirilishi va umumiy manfaatlardan voz kechish muhim rol o'ynaydi.

Jamiyat taraqqiyotining dialektik tabiatini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Har bir taraqqiyot jarayonida ichki ziddiyatlar, qarama-qarshiliklar va ijtimoiy muammolar mavjud bo'ladi. Ular muqarrar ravishda yangi bosqich uchun asos yaratadi. Masalan, Rim imperiyasining qulashi o'z davri uchun halokat sifatida baholangan bo'lsa-da, u Yevropada

yangi siyosiy, madaniy va iqtisodiy tizimlarning shakllanishiga zamin hozirlagan. Demak, tanazzul har doim ham mutlaq yakun emas, balki yangi taraqqiyot bosqichining boshlanishi bo'lishi mumkin. Muhokama jarayonida shuningdek, ma'naviy qadriyatlar va ijtimoiy ongning o'рни alohida ta'kidlanishi kerak. Adolat, birdamlik, hamjihatlik va fuqarolik mas'uliyati kabi qadriyatlar jamiyatni mustahkamlaydi. Agar bunday qadriyatlar yemirilsa, natijada fuqarolarning davlatga va bir-biriga bo'lgan ishonchi zaiflashadi, jamiyatning ijtimoiy to'qimasi parchalana boshlaydi. Bu esa tanazzulni tezlashtiruvchi eng muhim omil hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, Arastu "Davlatning eng mustahkam poydevori adolatdir" degan bo'lsa, Ibn Xaldun ham umumiy manfaatlardan voz kechib, shaxsiy manfaatlarni ustun qo'yish davlatning yemirilishiga olib kelishini qayd etgan.

Taraqqiyotda ilm-fan va ta'limning roli ham beqiyosdir. Tarixiy tajribadan ma'lumki, ilm-fan yuksalgan davrlarda jamiyatlar madaniyat va iqtisodiy rivojlanishda yetakchi bo'lgan, ilmiy turg'unlik esa ularning qulashiga sabab bo'lgan. Masalan, musulmon Sharqi IX–XII asrlarda ilmiy markazga aylanganida, bu jarayon uning siyosiy va iqtisodiy qudratini ham mustahkamlagan. Aksincha, ilmiy taraqqiyot to'xtaganida, siyosiy va ijtimoiy qudrat ham pasaygan. Demak, taraqqiyotning eng muhim omillaridan biri inson kapitali va intellektual salohiyatdir.

Muhokamaning yana bir muhim yo'nalishi – adolat va ijtimoiy tenglik masalasidir. Korrupsiya, ijtimoiy adolatsizlik va boylikning notekis taqsimlanishi jamiyatni yemiruvchi eng xavfli omillardandir. John Rawlsning "Adolat nazariyasi" asarida qayd etilganidek, adolat jamiyat institutlarining birinchi fazilati hisoblanadi. Agar adolat tamoyillari buzilsa, jamiyatda norozilik kuchayadi va siyosiy beqarorlik yuzaga keladi [4; 176 - b.].

Zamonaviy sharoitda mamlakatlarning taraqqiyot va tanazzulini tushuntiruvchi yana bir muhim jihat bu — globalizatsiyadir. Global integratsiya taraqqiyot uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, chunki davlatlar ilmiy-texnologik yutuqlardan foydalanadi, xalqaro iqtisodiy hamkorlikda ishtirok etadi. Shu bilan birga, global jarayonlar yangi xavf va tahdidlarni ham yuzaga keltiradi: iqtisodiy qaramlik, mafkuraviy bo'shliq, madaniy identitetning yemirilishi, ekologik inqiroz va geosiyosiy bosimlar shular jumlasidandir. Bu esa shuni ko'rsatadiki, zamonaviy sharoitda taraqqiyot va tanazzulni belgilovchi omillar yanada murakkab va ko'p qirrali tus olgan.

Umuman olganda, muhokama jarayonida shuni ta'kidlash mumkin: mamlakatlarning tanazzul va taraqqiyotini faqat iqtisodiy yoki siyosiy ko'rsatkichlar orqali izohlash yetarli emas. Bu jarayonning tubida jamiyatning ma'naviy qadriyatlari, adolat tamoyillari, ijtimoiy birdamlik darajasi, ta'lim va ilm-fanning rivojlanishi hamda tashqi global ta'sirlarga moslashish qobiliyati yotadi. Aynan shu omillarning uyg'unligi yoki qarama-qarshiligi davlatlarning kelajagini belgilab beradi.

Tadqiqot davomida mamlakatlarning tanazzul va taraqqiyotiga ta'sir etuvchi omillar chuqur tahlil qilindi va ular o'zaro bog'liq bo'lgan murakkab jarayonlar majmui ekanligi aniqlandi. Avvalo, jamiyat hayotidagi eng muhim determinant sifatida ma'naviy qadriyatlar va ijtimoiy ongning darajasi ajralib chiqdi. Har qanday jamiyatning rivojlanishi, avvalo, uning fuqarolari orasida birdamlik, o'zaro ishonch va umumiy manfaatlarga sodiqlikning qay darajada shakllanganligi bilan belgilanadi. Agar jamiyatda axloqiy tamoyillar va ma'naviy qadriyatlar zaiflashsa, fuqarolar befarqlikka berilsa, ijtimoiy adolat hissi susaysa – tanazzul jarayoni tezlashishi muqarrar bo'ladi.

Natijalarda ko'rinib turibdiki, siyosiy boshqaruv sifati mamlakatlarning yuksalishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Adolatli boshqaruv, qonun ustuvorligi va korrupsiyaga qarshi samarali tizim mavjud bo'lgan davlatlarda ijtimoiy barqarorlik ta'minlanadi, bu esa taraqqiyotga yo'l ochadi. Aksincha, siyosiy tizim zaiflashganda, hokimiyat shaxsiy manfaatlarga xizmat qilganda va davlat organlariga ishonch yo'qolganda, inqiroz jarayonlari chuqurlashadi.

Natijalardan yana biri – taraqqiyotda ilm-fan va inson kapitalining o'rni beqiyos ekanligi. Ta'lim sifatining yuksak darajada bo'lishi, ilmiy salohiyatning rivojlanishi, innovatsion yangiliklarni qo'llab-quvvatlash mamlakatning uzoq muddatli yutuqlarini belgilaydi. Tarixiy tajribadan ma'lumki, ilm-fan gullagan davrlarda jamiyatlar jahon miqyosida yetakchi mavqega erishgan, ilmiy tanazzul esa ularning siyosiy va iqtisodiy qudratiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mamlakatlarning tanazzul va taraqqiyotini birgina omil bilan izohlash mumkin emas. Bu jarayon ko'plab omillarning o'zaro ta'siri va muvozanati natijasida shakllanadi. Biroq, hal qiluvchi omillar sifatida uchta asosiy jihat ajralib chiqadi: ma'naviy qadriyatlar, adolatli boshqaruv va ilmiy-intellektual salohiyat. Agar jamiyat ushbu uch asosni mustahkamlashga qodir bo'lsa, u barqaror taraqqiyot sari odimlaydi; aks holda, ijtimoiy beqarorlik, iqtisodiy tanazzul va siyosiy inqiroz kuchayishi muqarrar bo'ladi.

Xulosa. Mamlakatlarning tanazzul va taraqqiyotini o'rganish ijtimoiy-falsafiy tahlil doirasida shuni ko'rsatadiki, bu jarayonlar bir yoqlama sabablar natijasi emas, balki ko'p qirrali omillarning o'zaro aloqasi va ta'siri mahsulidir. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, jamiyatning yuksalishi yoki inqirozi moddiy va iqtisodiy asoslar bilan cheklanmaydi, balki eng avvalo ma'naviy qadriyatlar, adolat tamoyillari va inson kapitali bilan chambarchas bog'liqdir.

Ibn Xaldun ta'kidlaganidek, jamiyatning mustahkamligi uning birdamligida namoyon bo'ladi. Bu fikr bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Osvald Shpengler sivilizatsiyalarni muqarrar tanazzulga mahkum deb ko'rgan bo'lsa-da, Toynbee jamiyatlarning "chaqiriq va javob" jarayoni orqali yangilanishga qodir ekanini ta'kidlaydi [3; 212 – b.]. Ushbu nazariyalar bir-birini to'ldirgan holda, taraqqiyot va tanazzul dialektik bog'liqligini ko'rsatadi: inqiroz – yakun emas, balki yangilanish imkoniyati bo'lishi mumkin.

Tahlillar shuni isbotladiki, jamiyat taraqqiyotida adolat va ijtimoiy tenglik asosiy mezonlardan biridir. Adolatning yemirilishi, korrupsiya va tengsizlikning kuchayishi beqarorlikni keltirib chiqaradi. Rawls ta'kidlaganidek, adolat jamiyat institutlarining birinchi fazilati bo'lib, u yo'qolganda ijtimoiy ishonch ham yemiriladi [4; 234 - b.]. Shu nuqtayi nazardan, siyosiy boshqaruv tizimi taraqqiyotda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Adolatli boshqaruv mavjud bo'lmagan mamlakatlarda iqtisodiy resurslarning notekis taqsimlanishi, ijtimoiy tabaqalanish va mafkuraviy bo'shliq tanazzulni tezlashtiradi.

Shuningdek, ilm-fan va ta'lim tizimi taraqqiyotning eng muhim omillaridan biri sifatida qayd etildi. Tarixiy tajribadan ma'lumki, ilm-fan yuksalgan davrlarda jamiyatlar jahon sivilizatsiyasi rivojiga katta hissa qo'shgan, ilmiy inqiroz esa ularning qulashiga sabab bo'lgan. Bugungi globallashuv sharoitida esa bilim va innovatsiyalar milliy taraqqiyotning bosh mezoniga aylanmoqda.

Umuman olganda, ushbu tadqiqotdan kelib chiqadigan asosiy xulosa shuki: mamlakatlarning tanazzul va taraqqiyoti ma'naviy qadriyatlar, adolatli boshqaruv va ilmiy-intellektual salohiyat ning uyg'unligiga bevosita bog'liqdir. Agar jamiyat ushbu uch asosni

mustahkamlashga qodir bo'lsa, u barqaror taraqqiyot sari odimlaydi. Aks holda, ijtimoiy ishonchsizlik, siyosiy beqarorlik va iqtisodiy turg'unlik uning tanazzulini tezlashtiradi.

Demak, taraqqiyotning haqiqiy kafolati moddiy boyliklarda emas, balki inson kapitali, ma'naviy birlik va adolatli ijtimoiy tizimda mujassamdir. Shunday ekan, har qanday mamlakat o'z kelajagini barqaror rivojlanish yo'lida ko'rishni istasa, avvalo shu uch asosni ustuvor yo'nalish sifatida belgilashi lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ибн Халдун. Муқаддима. – Тошкент: Фан, 1967. – 542 б.
2. Шпенглер О. Закат Европы. – Москва: Мысль, 1926. – 732 с.
3. Тойнби А. Постижение истории. – Москва: Прогресс, 1991. – 608 с.
4. Rawls J. A Theory of Justice. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971. – 607 p.
5. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – New York: Simon & Schuster, 1996. – 367 p.
6. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. – New York: Free Press, 1992. – 418 p.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI - PHILOLOGICAL SCIENCES**Received:** 15 September 2025**Accepted:** 1 October 2025**Published:** 10 October 2025*Article / Original Paper***FOUNDATIONS OF ANTIQUITY AND MODERNITY IN UZBEK NATIONAL LINGUOCULTURE****Jurayev Nabi Narziyevich**

PhD in Philological Sciences,

Termiz State University

E-mail: nabijurayev1958@rambler.ru

Abstract. This article explores the interrelation of antiquity and modernity in the development of Uzbek national linguoculture. Ancient elements are reflected in folklore, mythological views, early written sources, historical layers of language, and traditional cultural practices. Modern influences are visible in the context of globalization, technological advancement, education, and new forms of communication. The study emphasizes the inseparable link between language and culture, the role of linguoculture in preserving national identity, and the need to safeguard cultural heritage while adapting to contemporary challenges. The findings contribute to identifying the developmental stages of Uzbek linguoculture, provide a theoretical basis for further scholarly research, and open practical opportunities for its application in education, intercultural communication, and cultural policy.

Keywords: linguoculture, antiquity, modernity, national language, Uzbek culture, values, globalization.

O'ZBEK MILLIY LINGVOMADANIYATINING QADIMIYLIK VA ZAMONAVIYLIK ASOSLARI**Jo'rayev Nabi Narziyevich**

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori,

Termiz davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek milliy lingvomadaniyatining shakllanish jarayonida qadimiylik va zamonaviylikning o'zaro uyg'unligi tahlil qilinadi. Qadimiylik unsurlari xalq og'zaki ijodi, mifologik qarashlar, qadimgi yozma manbalar, tarixiy til qatlamlari va madaniy an'analarda namoyon bo'lsa, zamonaviylik unsurlari globalizatsiya, texnologik taraqqiyot, ta'lim va kommunikatsiya jarayonlarida ko'zga tashlanadi. Shuningdek, maqolada til va madaniyat o'rtasidagi uzviy aloqadorlik, milliy o'ziga xoslikni ifodalashdagi lingvomadaniyatning o'рни hamda zamonaviy davrda milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va ulardan samarali foydalanish masalalari keng yoritiladi. Tadqiqot natijalari o'zbek lingvomadaniyatining rivojlanish bosqichlarini aniqlash, uni ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish va amaliy sohalariga tatbiq etish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: lingvomadaniyat, qadimiylik, zamonaviylik, milliy til, o'zbek madaniyati, qadriyat, globalizatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N44>

Kirish. O'tgan XX asrning so'nggi o'n yilliklarida lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi, yangi sohasi sifatida lingvistika maydonida paydo bo'ldi. Lingvomadaniyatning shakllanishi jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik ma'lumotlariga tayangan holda balki nutqni ham o'rganish zarur",- degan fikrga keladi. Ushbu sohada olib borilayotgan tadqiqotlarning o'ta dolzarbligi shundaki, insoniyat jamiyatida til orqali madaniyat va mentalitet haqidagi bilim hamda tushunchalarni

chiqarishga hissa qo'shmoqda, madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishni targ'ib qilishga xizmat qilmoqda. Tilshunos olimlarimiz, tadqiqotchilarimiz izlanishlarni yangi bosqichga chiqarish uchun intilganlari sayin yangi-yangi manbalar, lingvomadaniy sohadagi tarixiy va qadimiy ma'lumotlar dunyo yuzini ko'rmoqda. Shuning uchun ham bugungi kunda madaniyat tushunchasini deyarli barcha tilshunoslar, tadqiqotchilar sharhlashga harakat qilmoqdalar.

Madaniyat insonning, butun jamiyat a'zolari guruhining hayoti va faoliyatini, qarashlarini tavsiflaydi, ko'rsatadi hamda namoyon etadi. Insonning xulq-atvori, ongi va serunum faoliyatining xususiyatlari orqali ochib beradi. Shuningdek, narsalar, badiiy san'at asarlari, lingvistik belgilar, birliklarda ifodalanadi. Lingvomadaniyat bugungi kunda madaniyatshunoslik va tilshunoslik fanlarini bir-biriga bog'laydigan, bu fanlar o'rtasida bir ko'prik vazifasini o'taydigan fan sifatida maydonga chiqdi. Bu fan lingvomadaniy birliklar hamda tushunchalarda har bir xalq milliy mentaliteti va madaniyatining aks etishini o'rganadigan, tahlil qiladigan fandir. Lingvomadaniy so'zlarning qadimiyligini, tarixiyligini ko'rsatib, shuning bilan birga uning zamonaviyligini taqqoslash, ochib berish, tahlil qilish orqali ham juda ko'plab ahamiyatli ma'lumotlarni po'yobga chiqarish mumkin. Milliy lingvomadaniyat fanining o'rganish obyektida uzoq tarix bilan bog'liq, aloqador ma'lumotlar juda ko'plab uchraydi. Diaxronik lingvistika bilish vositasi sifatida til va lingvistik usullardan xalqning uzoq o'tmishi, etnik tarixi, moddiy va ma'naviy madaniyatining rivojlanish qadimiyligi haqida ma'lumotlar to'plashga xizmat qiladi. Diaxronik lingvomadaniyat ham, zamonaviy lingvomadaniyat ham xalq madaniyati, madaniy va milliy urf-odatlarining tilda badiiy aks etishini o'rganadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. “Dunyodagi qadimiy va boy tillardan biri bo'lgan o'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir. Kimda-kim o'zbek tilining bor latofatini, jozibasi va ta'sir kuchini, cheksiz imkoniyatlarini his qilmoqchi bo'lsa, munis onalarimizning allalarini, ming yillik dostonlarimizni, o'lmas maqomlarimizni eshitsin, baxshi va hofizlarimizning sehrli qo'shiqlariga quloq tutsin” [1], – degan edi Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev. Bu teran fikrlarning zahirida bir dunyo ma'nolar mujassam. Unda butun bir o'tmish, butun bir tarix, el, yurt va xalq bor, uning kelib chiqishi, urf-odatlari, tili va madaniyati bor.

“O'zbeklar Markaziy Osiyoning qadimiy xalqlaridan bo'lib, o'zining uzoq asrlar guvoh yozuv madaniyati, boy yozma yodgorliklari, yozma adabiy til va matn tuzish an'analari, etnografiyasi, milliy udumlariga ega. Xalqning oti – o'zbek, uning tilini esa o'zbek tili deymiz. O'zbek tili turkiy tillarga mansub. Turkiy tillar deganda o'zbek tili qolipidagi, har qalay, o'zbeklar tinglaganda uncha-muncha tushunadigan tillar ko'zda tutiladi” [10]. Bu masalada bundan ming yillar oldin Mahmud Koshg'ariy o'zining “Devonu-lug'ati-t-turk” asari muqaddimalarida yozgan fikrlari yana ham aniqroq ma'lumot beradi: *“Men bu kitobni maxsus alifbo tartibida hikmatli so'zlar, sajlar, maqollar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim...Bu ishda misol tariqasida turklarning tilida qo'llanilib kelingan she'rlaridan, shodlik va motam kunlarida qo'llaniladigan hikmatli so'zlaridan, maqollaridan keltirdim”*. Yuqoridagi fikrlarni yana ham aniqroq ma'lumotlar bilan boyitadigan bo'lsak, Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” nomli asarida ham o'zining tug'ilib o'sgan yurti Andijon haqida yozib, *“...eli turkdir, shahar va bozorisida turkiy bilmas kishi yo'qdir. Elining lafzi qalam bila rosttur...Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim, Hirida nash'u namo topiptur, bu til biladur”*[2], – degan edi. Shunga asosan, o'zbek milliy tilshunosligi hamda

lingvomadaniyatining namoyon bo'lishi tarixan uzoqlarga, uzoq asrlarga borib taqaladi, shuningdek, o'zida tarixiy milliy madaniyat va milliy lingvomadaniyatning haqiqatini aks ettiradi deya olamiz. Garchi lingvokulturologiya tilshunoslikning yangi sohasi, yangi fani bo'lsa-da, u O'rta asrlar, balki undan ham oldingi davrlar tilshunosligi va lingvomadaniyati to'g'risidagi ma'lumotlarga murojaat qilish orqali yangi-yangi ma'lumotlarni ro'yobga chiqaradi. "Bugun hech bir mubolag'asiz aytish mumkin va buni men qayd etmoqchiman. O'rta asrlar Sharq daholarining buyuk kashfiyotlaridan iborat ilmiy merosning chuqur qatlamlari hali to'liq o'rganilmagan va o'z tadqiqotchilarini kutmoqda" [3], — degan mamlakatimizning birinchi prezidenti I.A.Karimov. Tilshunos olimlarimiz, tadqiqotchilarimiz va kashfiyotchilarimiz izlanishlarni yangi bosqichga chiqarish uchun intilayotganlari sari yangi-yangi manbalar, milliy lingvomadaniy sohadagi o'tmish, tarix ma'lumotlari kashf qilinaveradi. Ta'kidlash kerakki, tarixiylik va zamonaviylik, ulug'vorlik va navqironlikni asrlar osha o'zida namoyon etib, ilmiy jihatdan hamisha yuksalib kelayotgan o'zbek milliy tilimiz hamda o'zbek milliy madaniyatimiz mazmuni, madaniy va lingvomadaniy tushunchalarning ildizi asosan O'rta asrlarga, aytishimiz mumkinki, undan ham oldingi davrlarga borib taqaladi. Bu boradagi fikr va g'oyalarimizni izchil tahlil qilishimizga o'zbek adabiy tili tarixi bo'yicha qilingan davriy tasnif [10] yordam beradi. Agar lingvomadaniyat va lingvomadaniy tushunchalar masalasiga chuqurroq e'tibor bilan murojlat qiladigan bo'lsak, avvalo bu soha ilk O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda kechgan lingvomadaniy jarayonlar [11] tahliliga bizni jalb qiladi.

Muhokama va natijalar. Qadimgi turkiy xalqlarning turmush tarzi, qadimgi turkiy xalqlarda, ularning badiiy jihatdan bebaho asarlarida lingvomadaniy tushunchalarning ifodalanishi, bu bilan xalqning ijtimoiy-siyosiy, madaniy turmush tarzini aks ettirgan tushunchalar bilan bog'liqligi, Buyuk ipak yo'li hamda umuman Markaziy Osiyoda kechgan lingvomadaniy jarayonlar [11], til vaziyatlariga murojaat qilishimizning asosi bo'ladi. Bu masala filologiya fanlari doktori, professor Qosimjon Sodiqovning izlanish va tadqiqotlarida mukammal ma'lumotlar bilan to'ldirilganligi bilan asoslashimiz mumkin. Ta'kidlash joizki, "O'rta Osiyoda yashab kelgan turkiy tub aholi o'zbek xalqining ota-bobolaridir" [10].

Madaniyatli kishilar avvalo "xalq", "yurt", "vatan" tushunchalarining mazmunini qalban his qilishi va yurakka joylashi lozimligi O'rta asrlardayoq aytilganligi hayratlanarlidir. Ilk O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda kechgan lingvomadaniy jarayonlarda qadimgi turk (o'zbek)larda "xalq", "yurt" [10] tushunchalarining ifodalanishining o'zi o'zbek lingvomadaniyatining qadimiyligidan dalolat beradi. "Qadimgi turkiy tilda ijtimoiy uyushmani **bodun** atashgan, bu so'z hozirgi tushunchamizda "xalq, ulus" degani. Keyinchalik bu so'z tovush o'zgarishiga uchrab (**d>δ>y**)**boδun**, **boyun** ham deyilgan. Jumladan, Mahmud Qoshg'ariy bu so'zni **bobun** shaklida berib, "**xalq, omma**" deya izohlaydi va u chigilcha ekanligini "ya'ni chigillar uni ana shunday talaffuz qilganligini" [6] ta'kidlaydi" [10]. To'nyuquq bitigida: "Men bo'lmaganimda, Qapag'an xoqon, turk sir xalqi yerida urug' ham, xalq ham, kishi ham egalik qilolmas edi" [10], — deydi. "O'rxun-Enasoy obidalari, Kultegin kabi bitiktoshlarda ham "xalq, mamlakat, yurt, vatan" tushunchalari o'z ifodasini topganligini aytish lozim bo'ladi. Unda Kulteginning qahramonliklarini tasvirlash orqali uning vatan, ona-yurt uchun jonini ham fido qilishga tayyor turib jang olib borishi tasvirlarida ushbu tushunchalar yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi:

***"Qul-Tegin yadag'in o'playu tagdi,
O'ng Tutuq yorjun yaruqlug' alidin tutdi.
Yaruqlug'da qoronqa anjuladi.***

Ul sog' onda yo'qqusdimiz.

Mazmuni:

Kultegin piyoda dushmanga tashlandi,

Zirhli o'ng Tutuqni odamlari bilan(birga)tutib oldi.

Zirhdaligicha qo'shinni tor-mor qildik [7].

“O'zbek tilining izohli lug'ati”da “**xalq, yurt, vatan**” so'zlariga quyidagicha ta'rif berilgan: **“Xalq – yaratish, ijod qilish; yaratilgan jonzod va odamlar.** 1. Xalqqa xizmat – oliy himmat. Maqol.To'yingizga yig'ilibdi butun el, Xalq kelmoqda to'yga oqib go'yo sel. (H.Olimjon). 2. Tarixiy birlikning turli shakllari; qabila, elat, millat. O'zbek xalqi Navoiy, Bobur, Lutfiy kabi buyuk donishmand shoirlarning asarlarini o'qigan. 3. Muayyan joy aholisi; O'zbekiston xalqi. Shahar xalqi. Qishloq xalqi. 4. Biror joyga to'plangan odamlar; xaloyiq, olomon” [8].

“Yurt. 1. Ma'lum xalq, aholi yashab turgan joy; o'lka, mamlakat, vatan. Tug'ilib o'sgan yurtim. O'zga yurtda shoh bo'lguncha, o'z yurtingda gado bol. Maqol. Bahor! O'ziga xos yoqimli viqor bilan yurt uzra odim tashlaydi. (Sh.Rashiov, Qudratli to'lqin). 2. Biror mamlakat yoki go'shada yashovchi xalq; el, aholi. “Ana xolos, qozi pochchang yurtga osh berayotgan bo'lsa, tuyasining dumi yerga tegibdi-ku. M. (Ismoil, Farg'ona tong otguncha)” [8]. **“Vatan – tug'ilib o'sgan joy, yurt.** 1. Kishining tug'ilib o'sgan o'lkasi, shahri yoki qishlog'i; yurt, diyor. *Bulbul chamanni sevar, odam-vatanni.*(Maqol). 2. **Kishi tug'ilib o'sgan mamlakat;** ona -yurt. Ona-vatan.Ulug' vatan” [8].

Biz e'tibor qaratayotgan “*xalq, yurt, vatan*” tushunchalari bugungi zamon o'zbek tilshunosligida va o'zbek milliy adabiyotshunosligida ham milliy lingvomadaniy birlik sifatida qo'llanilgan. Qur'oni Karimda “*Vatanni sevmak iymondandur*” deyilgan bo'lsa, hazrat Alisher Navoiy “*Vatan tarkini bir nafas aylama, Yana ranju g'urbat havas aylama*”,- deydi. O'zbek xalqimizning hikmatlarida “*Elidan ayrilgan ellik yil yig'lar*” deyilsa, Abdurauf Fitrat “*Turonim, sendan ayrilmoq – mening uchun o'limim, Sening uchun o'lmoq – mening tirikligimdir*”, 1915-yilda yozgan she'rida “*Vatan sajdagohimdir*”, — deya o'zining vatanga bo'lgan sadoqatini badiiy va ravon tilda ifodalaydi. Shoir Muhammad Yusuf “Yurtim, ado bo'lmas armonlaring bor, Toshlarini yig'latgan dostonlaring bor, O'tmishingni o'ylab og'riydi jonim, Ko'ksing to'la shahid o'g'lonlaring bor”,- deganida ham “*Shoir nazarida, Vatanga muhabbat-Vatan uchun fido bo'lmoqqa tayyor turish, o'ziga hech narsa tilamaslik, buyuk sadoqat, ixlosdan iborat* [5] yuksak milliy madaniyat bordir. O'zbek milliy lingvomadaniyatining qadimiyligi va zamonaviyligiga qaratilgan fikrlar Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'ati-t-turk” asariga murojaat qilish orqali yana ham teranlashadi. Chunki bu asarning tahlilida o'zbek lingvomadaniyati bilan bog'liq misollar juda ko'plab uchraydi. “Turmush va madaniyatning bir qator sohalarida yaylov hayoti oldingi orinlarda turgan. Ayniqsa, sport bellashuvlarida yaylov yetakchilik qilar edi.

Chavandozlik bilan bog'liq poyga, uloq, ko'pkari, qizquvdi singari bellashuvlar yaylovda o'tkazilgan. Yaylov kuch va jasorat maskaniga aylangan” [10]. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'ati-t-turk” asarida qo'llanilgan **yaylov, o'tov, poyga, uloq, ko'pkari, qizquvdi, baxshi, isiriq, elak, o'rik, anduz, o'chaqlig', namat, qashuq, uzangi, egar** so'zlari o'zining qadimiyligini saqlagan holda o'zbek milliy lingvomadaniyatining namunasi sifatida madaniyat bilan bog'liq mazmunlarni to'liq ifodalaydi. “O'zbek **o'tov**lari badiiy bezaklari bilan farq qilgan. Ularda xalqning milliy san'ati, madaniyati aks etib turgan” [10]. “Mahmud Koshg'ariy o'zining “Devonu lug'ati-t-turk” asarida turkiy so'zlar ma'nosini ochib berish uchun keltigan xalq maqollarining

katta qismi yaylov turmush tarzi, chorvachilik, yilqichilik, ovchilik, hayvonot dunyosi bilan bog'liq" [10]. Yuqorida e'tiborga olingan madaniyat belgilari ifodalangan so'zlar bugungi zamonaviy davrimizda ham o'zbek xalqimizning milliy madaniyatini boy o'zbek tilimiz orqali ifodalaganining guvohi bo'lamiz. Bu borada yozuvchi Tog'ay Murod asarlari fikrlarimizning dalili sifatida xizmat qiladi.

Tog'ay Murod asarlarida xalqimizning milliy madaniyati qalamga olingan. **"Yaylov"**, **"chavandoz"**, **"ko'pkari"**, **"uloq"**, **"isiriq"**, **"o'choq"** so'zlari o'zbek xalqining milliy madaniyatini ifodalagan. "Chavandozlar to'daga ot soldi. Otlarini qimtdi, otlarini tizzalari bilan niqtadi, otlarini qamchiladi, otlarini *uloqqa* haydadi. *Uloq* sonsiz ot tuyoqlari orasida qoldi. Qo'llar *uloqqa* talpindi, ammo ololmadi" [12], "Yulduzlar mangu yonadi" qissasida: – "Odamlar, Oqjarda ko'pkari bo'ladi! — dedi Nabi oqsoqol. – Ana, uloqni olib ketdi! Xohlaganlar borsin! Eslaringda bo'lsin, kechasi olish bo'ladi, ertaga yana ko'pkari!" [4] gaplarida O'zbek milliy madaniyati milliy ruhda tasvirlangan. Ayniqsa, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida "utug" — dazmol(DLT,41-b); andavaga o'zshash temir (uskuna) bo'lib, uni qizdiradilar va kiyimning chok hamda baxyalarini va tuklarini bostirib, silliqlaydilar" [4]. **"Anduz"** (angduz, DLT,59-b) rosan; yerdan qazib olinadigan o'simlik ildizi. Otlarning qorin og'rig'i kasaliga davo bo'ladi. **"Anduz bolsa at o'lmas.** Ma'nosi: Rosan o'ti yoningda bo'lsa, ot yo'lda qorin og'rig'idan o'lmaydi, ot og'rib qolganda u bilan davolash mumkin" [4], — degan ma'lumotlar keltirilgan. Zamonaviy talqinda ham **"anduz"** o'simligi shoir Azim Suyun she'rida o'z ifodasini topgan: "Andiz o'sgan yerlarda otlar bevaqt o'lmag'ay, Yaxshi bo'lsa ayollar, erlar yuzi so'lmag'ay". Yoki **"isiriq" (hazorispand)** so'zi ham "Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida keltirilib, bozorlarda, odamlar to'planadigan joylarda tutatilishi, shamollash kasalligi, tumov kasalligiga davo ekanligi, ming dardni qaytarishi aytiladi. "Devonu lug'ati-t-turk" asarida aytib o'tilgan **isiriq** diniy marosimlar, rasm-rusumlarda haligacha ishlatilib kelinadi. Masalan, "yuvg'uchilar marhumni suvga olishgach, uni taxtaga yotqizib yuzini qiblagga burib qo'yishadi. Xonaga **isiriq** tutatiladi. Bu zardushtiylikda yovuz ruhlarni haydovchi vosita sifatida qo'llanilgan" [13]. Chaqaloq tug'ilganda beshikka solish marosimida, yangi uyga ko'chib kirilganda, kelin tushib kelganda va shunga o'xshash ko'pgina marosimlarda **isiriq** tutatiladi. Uylarga yomonliklarni daf qilish maqsadida **isiriq** shodalarini osib qo'yadilar.

Ushbu keltirilgan misollar o'zbek milliy lingvomadaniyatining qadimiyligi va zamonaviyligidan dalolat beradi hamda ilmiy-nazariy asos sifatida xizmat qiladi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida juda ko'plab shunga o'xshash so'zlar, maqollar va matallar keltirilganki, bu so'zlar o'zbek milliy lingvomadaniyatining tarixiyligi va zamonaviyligidan dalolat beradi:

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida qo'llanilgan lingvomadaniy so'zlar, maqollar va matallar tahlili

t/r	Devonu lug'ati-t-turk asaridagi ko'rinishi	Zamonaviy HO'ATdagi Ifodasi	Ma'no ifodasi
1.	isiriq	isiriq, hazorispan	Ming dardni qaytaruvchi, shamollash kasalligida qo'llaniladigan viruslarni yo'qotish xususiyatiga ega bo'lgan o'simlik.
2.	o'chaqlig'	o'choqli uy	O'choq, olov yoqib, ovqat qilinadigan joy.
3.	elak	elak	Elak – un, bug'doy, qum elash asbobi.
4.	namat	kigiz	Qo'ylarning yungidan tayyorlangan to'shaydigan jihoz.
5.	eruk	o'rik	O'rik, shaftoli va olxo'ri mevalarining umumiy nomi.
9.	Ersäk erkä tegmäs, ewäk ewkä tegmas	Er uchun shoshilgan xotin erga yolchimaydi, shoshma- shoshar kishi uyiga yetolmaydi	Shoshgan qiz erga yolchimas
10.	Erdäm baši til	Odobning boshi til	Odobning boshi kalom
11.	Beş erinäk tüz ermäs	Besh qo'l (barmoq) barobar emas.	Besh qo'l barobar emas
12.	ezgu	yaxshi, chiroyli ish	Yaxshi ish, yaxshi odat.
13.	qashuq quruq qaşuq ağizqa yaramas, quruğ söz qulaqqa yaqïsmas [9]	qoshiq Quruq qoshiq og'izga yoqmas, quruq gap quloqqa	Quruq qoshiq og'iz yirtadi.
14.	bashik	bashik	chaqaloqlar uyi
15.	uzangi	uzangi	otning abzali
16.	egar	egar	otning abzali

Xulosa. Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek milliy lingvomadaniyati tarixiy jarayonlarning mahsuli sifatida qadimiylik va zamonaviylik omillarining uzviy uyg'unligidan shakllanib kelmoqda. Qadimiylik unsurlari xalq og'zaki ijodi, mifologik tasavvurlar, diniy va falsafiy meros hamda yozma manbalarda o'z ifodasini topgan bo'lsa, zamonaviylik unsurlari globallashuv, axborot texnologiyalari, ijtimoiy-madaniy islohotlar va yangi kommunikativ jarayonlar orqali o'z aksini topmoqda. Til va madaniyatning uyg'unligi milliy o'zlikni mustahkamlash, o'zbek xalqining dunyoqarashi va qadriyatlarini asrab-avaylash, ularni keyingi avlodlarga yetkazishda muhim o'rin tutadi. Shu bois, milliy lingvomadaniyatni chuqur ilmiy tadqiq qilish, uni ta'lim, madaniyat, ijtimoiy hayot va xalqaro aloqalar tizimiga tatbiq etish bugungi kunning dolzarb vazifasidir. O'zbek lingvomadaniyatining qadimiylik va

zamonaviylik asoslarini uyg'un holda o'rganish milliy o'zlikni saqlash bilan birga uni global madaniy muloqotga munosib tarzda olib chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литературы/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning o'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganining o'ttiz yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. Xalq so'zi, 2019-yil, 22-oktabr.
2. Iqbol Mirzo. "Devonu lug'otit-turk" asarining xalqoro miqyosda o'rganilishi. "Sharq yulduzi" jurnali, 2018-yil, 8-son.
3. Karimov I. O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati" mavzusidagi xalqaro konferensiyada so'zlagan nutqi. – Samarqand. 2014.
4. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'ati-t-turk. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.
5. Muhammad Ali. Shoirning so'zi tinmaydi. – Toshkent: "ADIB", 2014.
6. Mutallibov S. Mahmud Koshg'ariy. Turkiy so'zlar devoni. ("Devonu lug'otit-turk") I-III. – Toshkent. 1960-1963.
7. O'zbek adabiyoti tarixi, I tom. – Toshkent: "Fan", 1977.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. "O'zbek milliy ensiklopediyasi". – Toshkent: Davlat ilmiy nashri.
9. Ro'ziyev E. "Devon"da yashayotgan hikmatlar. – Toshkent: "Tafakkur nashriyoti, 2019.
10. Sodiqov Q. Eski o'zbek yozma adabiy tili. – Toshkent: "Akademnashr", 2021.
11. Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning shakllanishi va qadimgi tilning manbalari. – Toshkent: "Akademnashr", 2021.
12. Tog'ay Murod. Tanlangan asarlar. I jild. – Toshkent: "Sharq" nashriyoti, 2008.
13. Tursunov S.N, Pardayev T. Surxondaryo etnografiyasi. O'quv qo'llanma. www.arxeologiya.uz.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

PRAGMATICS OF GENDERED COMMUNICATION IN ENGLISH

Eshtuhtarova Bibigul Bektoshevna

NUUz, associate professor of the department

Foreign language and literature

Abstract. This article explores the pragmatic features of gendered communication in the English language. It focuses on differences in speech acts, politeness strategies, and discourse markers used by men and women. The study highlights how gender identity influences communication styles and how these differences reflect broader social and cultural norms.

Keywords: pragmatics, gendered communication, speech acts, politeness strategies, discourse markers, English language.

INGLIZ TILIDA GENDER KOMMUNIKATSIYASI PRAGMATIKASI

Eshto'xtarova Bibigul Bektoshevna

O'ZMU, Xorijiy til va adabiyoti

kafedrasi dots.v.b.,

E-mail: eshtukhtarovabibigul17@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ingliz tilida gender kommunikatsiyasining pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Erkaklar va ayollar nutqiy aktlari, xushmuomalalik strategiyalari hamda diskursiv markerlardan foydalanishidagi farqlar asosiy e'tiborda bo'ladi. Tadqiqot gender identifikatsiyasining muloqot uslublariga ta'siri va bu farqlar jamiyat hamda madaniy me'yorlarda qanday aks etishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: pragmatika, gender kommunikatsiyasi, nutq aktlari, xushmuomalalik strategiyalari, diskursiv markerlar, ingliz tili.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N45>

Introduction. Language is not only a means of communication but also a reflection of social identity, culture, and interpersonal relations. One of the most significant factors shaping communication is gender. The study of gendered communication in English has gained increasing attention in recent decades, especially within the field of pragmatics. Pragmatics focuses on how meaning is created and interpreted in context, and gender is one of the key variables that influence pragmatic choices.

Research has shown that men and women often employ different speech acts, politeness strategies, and discourse markers in communication. These differences are not only linguistic but also social and cultural, reflecting power relations, stereotypes, and social expectations. For instance, female speakers are frequently associated with cooperative strategies and indirectness, while male speakers are often linked to competitive styles and directness.

The analysis of gendered communication in English is crucial for understanding how language reflects and constructs social reality. It also contributes to broader discussions in sociolinguistics, discourse analysis, and cultural studies. This article aims to examine the

pragmatic features of gendered communication in English, focusing on speech acts, politeness strategies, and the use of discourse markers

Literature Review. The study of gendered communication has been one of the central topics in sociolinguistics and pragmatics since the 1970s. Early research by Robin Lakoff (1975) in her influential work *Language and Woman's Place* highlighted that women tend to use more polite forms, hedges, and tag questions, which she interpreted as markers of women's subordinate position in society. This study laid the foundation for analyzing gender differences in language use from a pragmatic perspective.

Later, Deborah Tannen (1990) in *You Just Don't Understand* emphasized the cultural dimension of gendered communication. She argued that men and women often follow different conversational styles: men are more likely to adopt a competitive and report-oriented style, while women prefer cooperative and rapport-oriented strategies. Tannen's work shifted the focus from deficit models of women's speech to differences shaped by socialization and culture.

In the field of pragmatics, scholars have paid special attention to speech acts and politeness strategies. According to Brown and Levinson's *Politeness Theory* (1987), men and women may adopt different face-saving strategies in communication. Studies suggest that women often use more positive politeness markers, while men rely more on direct speech acts. This distinction reflects not only gender identity but also broader cultural norms of interaction.

More recent studies have examined discourse markers and their pragmatic functions. Research indicates that markers such as *well*, *you know*, *like*, *actually*, and *I mean* are used differently across genders. For instance, Holmes (1995) found that women frequently employ discourse markers to express solidarity and mitigate face threats, whereas men may use them to assert authority or manage the flow of conversation.

Contemporary research also recognizes that gendered communication cannot be understood in isolation from social context. Scholars such as Eckert and McConnell-Ginet (2003) argue that gender is not a fixed variable but is constructed and negotiated through interaction. This perspective highlights the need to analyze pragmatic choices in specific communicative settings rather than assuming universal gendered patterns.

In summary, the literature on gendered communication in English demonstrates that pragmatic differences between men and women are shaped by social, cultural, and contextual factors. While early studies emphasized women's linguistic disadvantage, later research has moved toward a more balanced understanding of how gender identities are expressed and negotiated in communication.

Methodology. This study adopts a qualitative approach to analyze the pragmatic features of gendered communication in English. The focus is on how men and women use speech acts, politeness strategies, and discourse markers in interaction.

Research Design. The research is based on a discourse analysis framework, which allows for examining language use in its social and cultural context. Pragmatic theories, including Speech Act Theory (Austin, 1962; Searle, 1969) and Politeness Theory (Brown & Levinson, 1987), serve as the main analytical tools. These frameworks are applied to identify and interpret gender-related differences in communication.

Data Collection. The data consists of authentic examples of spoken English collected from multiple sources, including:

- Transcripts of everyday conversations available in linguistic corpora (e.g., the British National Corpus).
- Dialogues from television interviews and talk shows.
- Samples of academic discussions and classroom interactions.

The selected material provides a variety of contexts in which gendered communication can be observed, from casual conversations to formal settings.

Data Analysis. The analysis follows three main steps:

1. Identifying Speech Acts – examining how men and women perform requests, apologies, compliments, and disagreements.
2. Analyzing Politeness Strategies – determining the frequency and type of positive and negative politeness markers.
3. Examining Discourse Markers – exploring how expressions such as well, you know, like, actually, I mean are used differently by male and female speakers.

Each example is analyzed in terms of its pragmatic function and the way it reflects gendered patterns of communication. The qualitative analysis is supported by quantitative observations, such as frequency counts of specific markers across genders.

Limitations. The study is limited to English-language data and does not attempt to generalize findings to all cultural or linguistic contexts. Furthermore, gendered communication is influenced by factors such as age, profession, and social background, which are acknowledged but not analyzed in depth in this research.

Analysis and Discussion.

1. Speech Acts in Gendered Communicationю One of the key areas where pragmatic differences between men and women become visible is the performance of speech acts. Speech acts such as requests, compliments, apologies, and disagreements reveal how communicative choices are shaped by gender identity.

Requests. Research shows that women tend to use more indirect and polite forms of requests, while men more frequently employ direct imperatives. For example, a male speaker might say: "Close the window, it's too cold in here", whereas a female speaker is more likely to phrase the same request as: "Could you close the window, please? It feels a little chilly." The pragmatic difference lies not only in the wording but also in the relational work each strategy performs. Women's requests often aim to mitigate imposition, while men's requests prioritize efficiency and authority.

Compliments. Complimenting behavior is another domain where gender differences emerge. Women have been found to give and receive compliments more frequently than men. For instance, a female speaker might say: "I love your presentation, you explained it so clearly." Such compliments function as a solidarity strategy, reinforcing social bonds. Male speakers, by contrast, tend to produce fewer compliments and may even respond with humor or irony, e.g., "Yeah, I try", downplaying the positive evaluation.

Apologies. Apologies represent one of the most researched gendered speech acts. Women are more likely to apologize even in minor situations, such as bumping into someone accidentally or interrupting. A common female pattern might be: "Oh, I'm so sorry, I didn't mean to interrupt." Men, on the other hand, use apologies more selectively, often only when the situation clearly demands it, such as in cases of serious mistakes. This difference reflects

broader cultural expectations: women are expected to maintain harmony, while men are encouraged to preserve authority.

2. Politeness Strategies. The use of politeness strategies, as described by Brown and Levinson (1987), further illustrates gendered patterns in communication.

Positive Politeness. Female speakers often rely on positive politeness strategies that express solidarity and closeness. For example: “That’s a really great idea, let’s build on it.” Such expressions not only acknowledge the interlocutor’s contribution but also strengthen group identity.

Negative Politeness. Male speakers, in contrast, may lean more toward negative politeness, emphasizing independence and autonomy. For instance: “I’m not sure I agree with that point,” asserts individual opinion without explicitly seeking solidarity.

Hedging and softening. Women frequently use hedges such as maybe, perhaps, kind of, or a little, which soften the force of an utterance. For example: “I kind of think we should reconsider this option.” Men, conversely, tend to use boosters like definitely, absolutely, for sure, which strengthen the force of an assertion. For instance: “This is absolutely the best solution.”

3. Discourse Markers. Discourse markers are another key aspect of pragmatic gendered communication.

Markers of Hesitation and Cooperation. Women often employ markers such as well, you know, and I mean to signal hesitation, seek confirmation, or involve the listener in the conversation. Example: “Well, you know, I think we should look at another possibility.” Such markers invite collaboration and mitigate face threats.

Markers of Authority and Control. Men frequently use markers such as actually, basically, look, or listen to emphasize authority and assert control. Example: “Actually, the data clearly proves my point.” These markers serve as signals of expertise and confidence.

4. Pragmatic Functions of Gendered Communication. The pragmatic patterns observed in speech acts, politeness strategies, and discourse markers fulfill several important functions.

- Negotiating Power. Male speakers often use directness and assertive markers to claim authority, while female speakers use cooperative strategies to balance relational harmony.

- Constructing Identity. Gender identity is actively constructed in communication. Women may adopt more affiliative styles, while men adopt competitive ones, though these patterns are changing in modern contexts.

- Reflecting Culture. Gendered communication reflects cultural norms and expectations. While English-speaking cultures have historically associated men with authority and women with supportiveness, contemporary research suggests a gradual shift as women in leadership positions increasingly use traditionally “male” pragmatic strategies.

Conclusion. The analysis of gendered communication in English from a pragmatic perspective demonstrates that language use is deeply influenced by social norms and expectations related to gender. Men and women tend to differ in their use of speech acts, politeness strategies, and discourse markers, although these patterns are not fixed and vary depending on context, age, and social roles. Women often employ indirectness, hedging, and positive politeness to build rapport and maintain social harmony, whereas men are more likely to use direct strategies, assertive discourse markers, and negative politeness to emphasize independence and authority. These pragmatic tendencies reflect broader cultural constructions

of gender roles and serve important functions in negotiating power, identity, and relationships. However, the study also shows that gendered communication is not static. With increasing social change, globalization, and digital communication, traditional boundaries are shifting. Women in leadership positions often adopt more assertive strategies, while men are also using relational strategies to foster collaboration. Therefore, gendered pragmatics should be viewed as dynamic and context-dependent rather than as rigid linguistic stereotypes. Future research may benefit from cross-cultural comparisons, as well as deeper explorations of gendered communication in digital platforms, where multimodal markers such as emojis, abbreviations, and memes add further layers of pragmatic meaning.

References/Adabiyotlar/Литература:

1. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Cameron, D. (2006). *On Language and Sexual Politics*. London: Routledge.
4. Coates, J. (2013). *Women, Men and Language: A Sociolinguistic Account of Gender Differences in Language*. 3rd ed. London: Routledge.
5. Holmes, J. (1989). Sex differences and apologies: One aspect of communicative competence. *Applied Linguistics*, 10(2), 194–213.
6. Holmes, J. (1995). *Women, Men and Politeness*. London: Longman.
7. Herbert, R. K. (1990). Sex-based differences in compliment behavior. *Language in Society*, 19(2), 201–224.
8. Lakoff, R. (1975). *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.
9. Mills, S. (2003). *Gender and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Tagg, C. (2012). *Discourse of Text Messaging: Analysis of SMS Communication*. London: Bloomsbury.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

GRAMMATICAL MEANS OF EXPRESSING PEJORATION IN UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

Zaripova Matluba Kulfidinovna

Termez State University

Associate Professor, Department of Russian Linguistics

Abstract. This article explores the grammatical means through which pejoration is expressed in Russian and Uzbek languages. Pejoration, the process of expressing a negative or derogatory attitude, is linguistically manifested through various grammatical devices such as affixation, syntactic constructions, and morphological alterations. The study compares how Russian and Uzbek utilize these grammatical tools to convey pejorative meanings, highlighting both universal mechanisms and language-specific features. Special attention is paid to the role of affixes, diminutives, augmentatives, and syntactic patterns in creating pejorative nuances. The comparative analysis sheds light on cultural and linguistic particularities influencing pejoration in the two languages.

Keywords: pejoration, grammatical means, suffixes, diminutives, syntax, Russian language, Uzbek language.

O'ZBEK VA RUS TILLARIDA PEYORATSIYANI IFODALASHNING GRAMMATIK VOSITALARI

Zaripova Matluba Kulfidinovna

Termiz davlat universiteti Rus tilshunosligi kafedrasida dotsenti

E-mail: matluba.zaripova@gmail.com

Orcid: <http://orcid.org/0009-0003-7086-6475>

Annotatsiya. Mazkur maqolada rus va o'zbek tillarida peyoratsiyani ifodalashdagi grammatik vositalar o'rganiladi. Peyoratsiya — salbiy yoki haqoratli munosabatni ifodalash jarayoni bo'lib, tilshunoslikda u affiksatsiya, sintaksik qurilishlar va morfologik o'zgarishlar kabi turli grammatik vositalar orqali namoyon bo'ladi. Tadqiqot rus va o'zbek tillarida ushbu grammatik vositalar peyorativ ma'nolarni yetkazishda qanday qo'llanilishini solishtiradi, umumiy mexanizmlar va tilga xos xususiyatlarni ajratadi. Ayrim e'tibor affikslar, kichiklashtiruvchi va kattalashtiruvchi shakllar hamda sintaksik tarkiblarning peyorativ mazmun yaratishdagi roliga qaratiladi. Solishtirma tahlil ikki tildagi peyoratsiyaga ta'sir etuvchi madaniy va lingvistik o'ziga xosliklarni yoritadi.

Kalit so'zlar: peyoratsiya, grammatik vositalar, qo'shimchalar, kichiklashtirish shakllari, sintaksis, rus tili, o'zbek tili.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N46>

Introduction. Language is not only a neutral medium of communication but also a mirror of cultural values, social hierarchies, and subjective evaluations. Through linguistic means, speakers convey approval, respect, irony, or disapproval, thereby shaping the way communication is perceived by interlocutors. Among these evaluative functions, pejoration occupies a special place, as it reflects the speaker's negative or derogatory attitude towards a person, object, event, or phenomenon. In linguistics, pejoration is understood as a semantic and stylistic shift that endows a word or expression with unfavorable connotations.

The study of pejoration is especially relevant in the context of Uzbek and Russian languages, which belong to different language families but share a long history of cultural and social interaction. In both languages, pejoration is realized through a variety of grammatical means: suffixes and affixes that add a dismissive or belittling nuance, diminutive forms that acquire negative coloring, syntactic constructions that emphasize irony or contempt, as well as the use of particles and interjections. These linguistic markers not only alter the semantic weight of words but also play a significant role in discourse, shaping interpersonal relationships and reflecting cultural norms of communication [1].

Despite the growing scholarly attention to evaluative semantics and pragmatics, the comparative analysis of grammatical means of expressing pejoration in Uzbek and Russian remains relatively underexplored. Most studies tend to focus either on lexical or semantic aspects of pejoration, leaving grammatical mechanisms in the background. Yet, it is precisely grammatical tools that systematize and reinforce pejorative meanings, making them an integral part of both colloquial and literary language.

The relevance of this research is determined by several factors. First, the phenomenon of pejoration is widely encountered in everyday speech, media discourse, folklore, and artistic literature. Second, the comparative study of Uzbek and Russian helps to reveal both universal tendencies in the use of pejorative markers and language-specific peculiarities shaped by cultural worldview. Third, the analysis of such linguistic features has practical significance for translation studies, intercultural communication, lexicography, and foreign language teaching, where understanding the pragmatic force of pejorative forms is crucial [2].

The purpose of this article is to investigate the grammatical means of expressing pejoration in Uzbek and Russian, identify the similarities and differences in their usage, and determine the role these means play in shaping evaluative communication. By doing so, the research seeks to contribute to the broader field of comparative linguistics and discourse analysis, while also deepening our understanding of how negative evaluation is structured and conveyed through grammar.

Literature Review and methodology. The phenomenon of pejoration, being an essential aspect of evaluative semantics, has attracted the attention of scholars in various linguistic traditions. Research in both Russian and Uzbek linguistics demonstrates that pejoration is deeply intertwined with word-formation, morphology, and discourse pragmatics.

In Russian linguistics, significant contributions have been made to the study of pejorative word-formation. Belyaev (2014) provides a comprehensive analysis of how word-formation processes serve as productive mechanisms in the development of pejorative vocabulary. His work demonstrates that derivational suffixes, diminutive forms, and affixal modifications are not merely grammatical markers but carry strong evaluative connotations that shape the speaker's attitude. This perspective highlights the role of morphology in constructing negative or derogatory meanings, showing how structural language features reflect cultural models of evaluation [1].

The Uzbek linguistic tradition also emphasizes the role of morphology in expressing pejoration. Karimov (2018), in his study of Uzbek morphology, notes that affixation and word-formation processes frequently produce forms with a pejorative nuance. He points out that certain suffixes, while originally neutral, have acquired negative or dismissive connotations in contemporary usage. This suggests that pejoration in Uzbek is not limited to lexical choice but

is deeply rooted in the grammatical system of the language. Karimov's analysis therefore provides valuable insights into how morphological processes in Turkic languages parallel or differ from those in Slavic languages [3].

Furthermore, the pragmatic and expressive dimensions of pejoration have been explored in modern Russian linguistics. Zaitseva (2016) investigates the relationship between pejoration and expressivity, demonstrating how grammatical structures and stylistic devices interact to strengthen negative evaluation in discourse. Her findings indicate that pejoratives not only serve as linguistic markers of disapproval but also perform rhetorical functions, intensifying emotional impact and shaping interpersonal communication. This perspective underscores the necessity of viewing pejoration as a discourse phenomenon rather than a purely morphological or lexical category [5].

Taken together, these studies provide a strong foundation for comparative research on pejoration in Uzbek and Russian. While Belyaev (2014) and Zaitseva (2016) shed light on the structural and pragmatic aspects of Russian, Karimov (2018) contributes an in-depth account of Uzbek morphological mechanisms. However, despite these valuable contributions, comparative analysis across these two languages remains relatively underdeveloped. This gap highlights the importance of investigating the grammatical means of expressing pejoration in both Uzbek and Russian, with the aim of identifying common patterns and language-specific features.

Discussion and results. Pejoration is a linguistic phenomenon where a neutral or positive word acquires a negative or derogatory meaning. This semantic shift can be expressed through both lexical and grammatical means. This article focuses on grammatical means – morphological and syntactic devices—that express pejorative nuances in Russian and Uzbek, two typologically distinct yet culturally interconnected languages.

Pejoration involves conveying a negative attitude, disdain, or belittlement toward the subject. Grammatically, this is often achieved via:

Affixation: Using prefixes, suffixes, or infixes that convey diminutive or derogatory meanings.

Morphological Changes: Diminutives, augmentatives, and other morphological forms that add emotional coloring.

Syntactic Constructions: Word order, particle usage, and syntactic patterns that enhance pejorative meaning.

In Russian, suffixes play a crucial role in expressing pejoration:

Diminutive suffixes such as *-ок* (-ok), *-ек* (-ek), *-ишк-* (-ishk-) often carry affectionate or derogatory nuances depending on context.

Example: *“домишко”* (a shabby or contemptible house).

Pejorative suffixes: Some suffixes add an explicitly negative or contemptuous tone. Example: *“бездельник”* (idler) with suffix *-ник* [4].

Augmentative suffixes such as *-ище* (-ishche) increase the intensity, often with a pejorative undertone: Example: *“гадина”* (a vile person).

Certain constructions, such as the use of diminutives combined with particles or in diminutive plural forms, create a belittling or mocking tone.

Uzbek expresses pejoration primarily through suffixes and sometimes prefixes:

The suffix *-cha* often denotes a diminutive or contemptuous meaning. Example: *“bola”* (child) → *“bolacha”* (little brat or a child in a derogatory sense).

Prefixes and reduplications can also add negative or diminutive coloring.

Diminutives and augmentatives affect the emotional coloring of words and are widely used in Uzbek to express disrespect or sarcasm [3].

Pejoration can be reinforced by specific syntactic arrangements and particles, which intensify the negative emotional charge.

Both Russian and Uzbek rely heavily on affixation to express pejoration, but the types of affixes and their frequency vary. Russian has a more developed system of diminutive suffixes that can carry either affectionate or derogatory meanings depending on intonation and context. Uzbek's use of the suffix *-cha* and other grammatical devices reflects cultural-specific ways of expressing contempt. Syntactic means in both languages contribute to pejoration but differ in form and usage, reflecting typological and pragmatic distinctions [2].

Conclusion. The grammatical means of expressing pejoration in Russian and Uzbek reveal both universal linguistic strategies and language-specific features shaped by cultural and historical factors. Affixation and morphological modifications remain the primary tools, supplemented by syntactic constructions that enhance negative connotations. Understanding these mechanisms deepens insights into the emotional and evaluative functions of language in different cultural contexts.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Belyaev O. Russian Word-Formation and Pejoratives. – Moscow: Linguistic Press, 2014.
2. Jakobson R. Linguistics and Poetics. In T. Sebeok (Ed.), *Style in Language*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1960. – Pp. 350–377.
3. Karimov R. Morphology of the Uzbek Language. – Tashkent: National University Press, 2018.
4. Yusupov, D. Affixation in Uzbek and Its Expressive Functions. – Tashkent: Uzbek Academy of Sciences, 2020.
5. Zaitseva T. Pejoration and Expressivity in Russian. *Journal of Slavic Linguistics*, 24(2), 2016. – P.123-139.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF INDEPENDENT LEARNING TASKS IN DEVELOPING LITERATURE COMPETENCIES

Saipova Dilobar Rakhimovna

Lecturer at Kattakurgan State Pedagogical Institute

E-mail: dilobar.saipova@gmail.com

Abstract. Literature is one of the most important factors in the development of human thought, embodying the features inherent in the language, psyche, history, religion, culture, and beliefs of a particular nation. Thus, through literature, a person understands the world, achieves a certain spiritual elevation, and develops spirituality. When students develop competencies in literature, they understand the main and secondary ideas in the work, express their attitude to the problems raised in the work; they understand the thoughts and connotations expressed in the work, can draw conclusions from the work, and justify these conclusions.

Keywords: independent learning, literature, assignment, literary competence.

ADABIYOT FANIGA OID KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHDA MUSTAQIL TA'LIM TOPSHIRIQLARINING AHAMIYATI

Sayipova Dilobar Raximovna

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Adabiyot inson tafakkuri rivojining eng muhim omillaridan biri bo'lib, muayyan bir millat qomusi, ruhiyati, tarixi, dini, madaniyati, e'tiqodiga xos bo'lgan xususiyatlar unda mujassamdir. Demakki, inson adabiyot orqali dunyoni anglaydi, ma'lum ma'nodagi ruhiy yuksaklikka erishadi, ma'naviyati rivojlanadi. Talabalarda adabiyot faniga oid kompetensiyalarni shakllantirilsa, ular asardagi asosiy va ikkilamchi g'oyalarni tushunadi, asarda ko'tarilgan muammolarga o'z munosabatini bildiradi, asardagi ochiq aytilgan fikrlarni va tagma'nolarni ilg'aydi, asardan xulosalar chiqara oladi va bu xulosalarini asoslab bera oladi.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, adabiyot, topshiriq, adabiyot faniga oid kompetensiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N47>

Kirish. Mustaqillik yillarida yurtimizda ilm-ma'rifat, madaniyat va san'at, adabiyot hamda badiiy ijod sohalari rivoji borasida tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Zero, Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "Ushbu sohada amalga oshirgan ishlarimiz jamiyatimizni yangi bosqichga ko'tarish, yuksak marralarni egallash, Uchinchi Renessans poydevorini qurishga xizmat qilayotgani hozirning o'zida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Ma'naviy yetuk, barkamol avlodni voyaga yetkazish – pirovard maqsadi inson manfaatlarini ta'minlash bo'lgan islohotlarimizning eng muhim vazifalaridandir [1]. Xalqaro maydonda munosib o'rin egallashimiz uchun ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish, ma'naviy muhit barqarorligini mustahkamlash muhim vazifalar sirasiga kiradi. Milliy adabiyot ravnaqi qardosh va qardosh bo'lmagan millatlar adabiyotining o'zaro qiyosiy tadqiqiga bog'liq bo'lib, o'z navbatida maxsus mikro va makrokomparativistik tadqiqotlarni taqozo qiladi. Adabiyot inson tafakkuri rivojining eng muhim omillaridan biri sanaladi. Badiiy adabiyotda muayyan bir millat qomusi, ruhiyati,

tarixi, dini, madaniyati, e'tiqodiga xos bo'lgan xususiyatlar mujassam. Demakki, inson adabiyot orqali dunyoni anglaydi, ma'naviyati rivojlanadi, ma'lum ma'nodagi ruhiy yuksaklikka erishadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Adabiyot inson tafakkuri, dunyoqarashi, ma'naviyatini shakllantirishda beqiyos ahamiyatga ega sohalardan biridir. U har bir xalqning tarixi, diniy va axloqiy e'tiqodlari, an'analari, madaniyati, ma'naviy qadriyatlarini o'zida mujassam etadi. Binobarin, adabiyot nafaqat estetik zavq manbai, balki ma'naviy kamolotning qudratli quroli hamdir. Adabiyot orqali kishi hayotni, jamiyatni, o'zligini anglaydi, ma'naviy yuksaklikka erishadi, tafakkurini boyitadi, axloqiy jihatdan kamol topadi.

Zamonaviy globallashuv sharoitida yosh avlodni har tomonlama barkamol shaxs etib tarbiyalashda adabiyotning o'rne ortib bormoqda. Zero, o'quvchilarda adabiy malakalarni shakllantirish ularning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, baholash, xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu jarayonda o'quvchilar asar mohiyatini chuqur anglaydilar, uning asosiy va ikkinchi darajali g'oyalarini ajratadilar, subtekstlarni aniqlaydilar, o'z qarashlarini rivojlantiradilar, ilmiy asoslangan xulosalar chiqaradilar.

Adabiyot fanida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini shakllantirish, ularda mustaqil fikrlash hamda badiiy-estetik dunyoqarashni rivojlantirishda metodik qo'llanmalar muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, Q.Husanboyeva M.Hazratqulov va F.Xolsaidov tomonidan yozilgan "Ona tili va o'qish savodxonligi metodikasi" kitobida o'quvchilarda ona tilidan savodxonlikni shakllantirishga doir ilmiy-metodik asoslar keng yoritilgan [3]. Ushbu qo'llanmada savodxonlik tushunchasining zamonaviy talqini, uni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari, shuningdek, o'quvchilar nutqini rivojlantirishda turli usul va vositalardan samarali foydalanish masalalari chuqur tahlil etilgan. Mualliflar savodxonlikni faqatgina o'qish va yozish malakalari darajasida emas, balki kengroq – o'quvchilarning tahliliy, mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni sifatida izohlaydilar.

Shuningdek, Z.Mirzayeva va K.Jalilov qalamiga mansub "Adabiyot o'qitish metodikasi. An'anaviylikdan zamonaviylikka" nomli uslubiy qo'llanma adabiyot ta'limi jarayonida an'anaviy metodlardan samarali foydalanish va ularni zamonaviy yondashuvlar bilan uyg'unlashtirish masalalarini qamrab oladi. Asarda adabiyot darslarida interaktiv metodlardan foydalanish, o'quvchilarni mustaqil tahlil va izlanishga yo'naltirish, badiiy asar ustida ishlash jarayonida ularda kreativ yondashuvni rivojlantirish usullari bayon etiladi. Mualliflar an'anaviy metodlarning afzalliklarini tanqidiy baholagan holda, ulardan zamonaviy didaktik yondashuvlar bilan birgalikda foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishini ilmiy asoslab ko'rsatadilar [4].

Muhokama va natijalar. Adabiy ta'limning ajralmas qismi bo'lgan mustaqil ta'lim topshiriqlari o'quvchilarning faol izlanishlari va ijodiy bilim olishlariga yordam beradi. Ular orqali o'quvchilar mustaqil ravishda o'z-o'zini takomillashtirish ko'nikmalariga ega bo'ladilar, adabiy bilimlarini chuqurlashtiradi, tafakkurga ijodiy yondashib, o'z fikrlarini og'zaki va yozma ravishda erkin bayon etadilar.

Oliy ta'lim sohasida adabiyot fani o'z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko'ra alohida o'rinni egallaydi. Kitobxonlik asosida nafaqat savodxonlik yoki axloqiy tarbiya, balki bilim olish, dunyoqarashni kengaytirish, tasavvurni boyitish, mustaqil faoliyatga intilishning belgilari ham shakllana boshlaydi. Kitob o'qish – o'qilayotgan ma'lumotni tushunish, anglash, hayotda qo'llay olish imkoniyatini shuningdek tafakkur qilish qobiliyatini rivojlantiradi. "Psixologik adabiyotlarda "o'qish" tushunchasi zamirida mutolaa jarayonidagi "o'qish texnikasi" va "o'qish

asnosida uqish” anglashiladi. O’qish jarayonida o’qilganlarni tushunish o’qish texnikasi bilan bog’liq bo’lib, inson tafakkurining bir ko’rinishi sifatida mutolaa jarayonida matn mazmuniga xos bo’lgan elementlarni o’zaro bir-biri bilan bog’lagan holda mohiyatiga kirish, mazmunni anglash demakdir. Kitobxon nafaqat tayyor ma’lumotlarni o’zlashtiradi, balki o’qiganlarini o’z tajribasi, bilimi va mavjud ma’lumotlari bilan taqqoslaydi. O’qish asnosida uqishga ta’sir ko’rsatuvchi faktorlar quyidagilardan iborat:

- ma’lum axborotga ega bo’lish;
- matnning kompozitsion tuzulishini ilg’ash;
- matnga xos til xususiyatlarini farqlash;
- mantiqiy va emotsional ifodalarni tushunish;
- matndagi ma’lumotlarning leksik va grammatik xususiyatlari, ifoda uslubining o’quvchi nutq uslubiga, leksik va grammatik bilimdonlik darajasiga yaqinligi;
- matnni o’zlashtirish asnosida o’quvchi diqqatining uni anglashga yo’naltirilganligi;
- o’quvchining matnni o’qish va mazmunini o’zlashtirishdagi individual psixologik xususiyatlari” [5].

Adabiyot o’qitish jarayonida talaba tafakkuri mustaqilligiga erishish uchun o’qituvchidan talabalarni darslikda berilgan tushuncha-yu xulosalarning qanchalik to’g’riligini tekshirish va dalillashga, bu yo’lda eng qulay usul va metodlardan foydalanishni o’rgatishga, har bir narsa-hodisa yuzasidan mustaqil fikr yuritishga, vaziyatga ijodiy yondashishga, o’z fikrini mustaqil ifodalashga o’rgatish kerak bo’ladi. Muallim tarbiyalanuvchilarni mantiqiy fikr yuritish usullari bilan tanishtirib borishi; qolipda fikrlashga yo’l qo’ymasligi, nafaqat darslik mualliflari, balki o’rtoqlarning fikr-mulohazalarini ko’r-ko’rona takrorlamaslikka, ijodiy izlanishga yetaklashi, har bir talabaning aql-idrok darajasini hisobga olib, ularning aqliy imkoniyatlarini ishga sola bilishi, har bir talaba oldiga o’ziga xos mustaqil ta’lim topshirig’i berib, uning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishi, bilimi ortishi uchun harakat qilish zarur [4].

Mustaqil ta’lim topshiriqlarining noto’g’ri qo’yilishi, o’quvchilardan erkin mulohaza yuritishni izchil ravishda talab etmaslik va mustaqil fikrlash qobiliyati qanchalik rivojlanganiga e’tibor bermaslik adabiyot darslarida fikr yuritish faoliyati mustaqilligini rivojlantirishga to’siq bo’ladigan asosiy sabablardir. Talabalardagi tanqidiy tafakkur va mulohazaning yetarli darajada taraqqiy etmaganligi, estetik did hamda madaniy saviyaning pastligi badiiy asar qimmatini yuzaki baholashga olib keladi. O’rganilayotgan asar to’g’risida chuqur fikr yuritmasdan turib unga baho berishga shoshilish hollari asl turmush bilan badiiy asar o’rtasidagi farqni anglay olmaslikdan kelib chiqadi. Asar xususida chuqur mushohada yuritish uchun o’quvchi o’z oldiga turli savollarni qo’yishi lozim. Quyida Abdulla Qahhorning “O’g’ri” hikoyasini to’g’ri tahlil qilish maqsadida talabalar uchun mustaqil ta’lim topshirig’i berildi:

Mustaqil ish. Abdulla Qahhorning “O’g’ri” hikoyasini o’qing. Hikoya asosida o’qishdan oldin, o’qish davomida va o’qishdan keyin bajariladigan topshiriqlar tuzing. Bunda quyidagilarga e’tibor berishni tavsiya qilamiz:

1. Asarni o’qishdan oldin:

a) Asarning asosiy g’oyasi nimada deb o’ylaysiz? Talabalarni shu g’oyani tushunishga tayyorlash uchun qanday savol va topshiriqlar berasiz?

b) Boshqa fanlardan (tarix, tasviriy san’at va hokazo) qanday ma’lumotlar asarni tushunish uchun zarur yoki asarni tushunishga yordam beradi deb o’ylaysiz? Bu ma’lumotlarni o’quvchilarga qanday yetkazasiz?

2. Asarni o'qish davomida:

a) Asarning muhim, tugunli nuqtalarini aniqlang. Shu nuqtalarni o'quvchilar yaxshiroq tushunishlari uchun qanday savol va topshiriqlar berasiz?

b) O'qish davomidagi topshiriqlarda kognitiv qobiliyatlarning qaysi bosqichlarini va qanday qilib qamrab olasiz?

3. Asarni o'qishdan keyin:

a) O'qishdan keyingi topshiriqlarda kognitiv qobiliyatlarning qaysi bosqichlarini va qanday qilib qamrab olasiz?

b) Asarni tushunish va tahlil qilishga yordam berish uchun qanday nazariy ma'lumotlar kerak deb o'ylaysiz? Bu nazariy ma'lumotlarni asar bilan qanday bog'laysiz?

c) Asarni o'quvchi hayoti bilan qanday bog'lash mumkin?

d) Asar asosida adabiyotning boshqa fanlar bilan integratsiyasini qanday ta'minlash mumkin? [3]

Xulosa. Adabiyot faniga oid kompetensiyalarni shakllantirish talabani erkin fikrlashga, badiiy asar mazmunini chuqur tahlil qilinishiga, asosiy va ikkilamchi g'oyalarini tushunilishiga olib keladi. Mustaqil ta'lim topshiriqlari qimmatli pedagogik vosita sifatida adabiyotga oid malakalarni shakllantirishda hal qiluvchi o'rin tutadi. Ular o'quvchilarda adabiy asarlarni chuqur tahlil qilish, asosiy va ikkinchi darajali g'oyalarni aniqlash, subtekstlarni aniqlash, o'z dunyoqarashini shakllantirish, xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Mustaqil ta'lim topshiriqlari nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlaydi, balki o'quvchilarning ijodiy, tanqidiy va izlanish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Qolaversa, bunday topshiriqlar o'quvchilarning o'quv jarayonida faol ishtirok etishiga, mustaqil ishlash ko'nikmasini shakllantirishga, adabiy bilimlarini chuqurlashtirishga, o'z fikrlarini yozma va og'zaki shaklda aniq ifodalashga xizmat qiladi. Binobarin, hosil bo'lgan adabiy kompetensiyalar ularning nafaqat o'quv, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatini ham samarali tashkil etishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2021.
2. Alisher Navoiy. Xamsa. Farhod va Shirin. – Toshkent: 1991.
3. Husanboyeva Q., Hazratqulov M., Xolsaidov F. Ona tili va o'qish savodxonligi metodikasi. – Toshkent: "Innovatsion-ziyo", 2022.
4. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: "Innovatsiya-Ziyo", 2020.
5. Mirzayeva Z, Jalilov K. Adabiyot o'qitish metodikasi. An'anaviylikdan zamonaviylikka. Uslubiy qo'llanma. – Toshkent. 2020.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

TRANSLATION ISSUES IN THE GENERAL AND SPECIFIC OCCURRENCE OF THE HORSE IN ENGLISH AND UZBEK CULTURES

Soibova Gulchiroy Bakhtiyorjon qizi

National university of Uzbekistan

Faculty of foreign philology

Teacher of foreign language and literature department

Abstract. This article examines the image of the "Horse" in English and Uzbek cultures, focusing on its general and specific occurrences. In English literature, the horse often symbolizes wildness, freedom, and individualism, whereas in Uzbek tradition it represents loyalty, national values, courage, and ancestral heritage. Translating this culturally loaded image poses challenges due to differences in symbolic meaning and associative depth.

Keywords: horse image, symbol, English culture, Uzbek culture, translation, cultural adaptation, dynamic equivalence.

INGLIZ VA O'ZBEK MADANIYATLARIDA OT OBRAZINING UMUMIY VA XOS KO'RINISHLARIDA TARJIMA MASALALARI

Soibova Gulchiroy Baxtiyorjon qizi

O'zbekiston Milliy universiteti

Xorijiy filologiya fakulteti

Xorijiy til va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek madaniyatlarida "ot" obrazi umumiy va xos ko'rinishlarda tahlil qilinadi. Ingliz adabiyotida ot asosan yovvoyi tabiat, erkinlik va individuallik ramzi sifatida talqin etilsa, o'zbek adabiyotida u sodiqlik, milliy qadriyatlar, jasorat va ajdodiy meros timsoli sifatida yuksak o'rin egallaydi. Tarjima jarayonida ushbu ramzning turli konnotatsiyalari va madaniy jihatlarini yetkazish murakkablik tug'diradi.

Kalit so'zlar: ot obrazi, ramz, ingliz madaniyati, o'zbek madaniyati, tarjima, madaniy adaptatsiya, dinamik ekvivalentlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N48>

Introduction. In world literature, the image of the horse has been approached from various perspectives, including realistic, romantic, fantastic, and symbolic interpretations. The horse holds a significant place as a figure that embodies both literal and metaphorical meaning. Its origins can be traced back to folklore, where it was revered as a totemic figure in ancient mythological systems. Early ancestors held animals such as horses, dogs, oxen, wolves, and snakes in high regard, and these beliefs deeply influenced folk tales, epics, and proverbs. In these narratives, the horse is portrayed as a loyal companion to humans, a symbol of both inner and outer beauty, as well as a representation of strength and willpower.

Literature review. The word "ot" (horse) originates from Turkic languages, where in some dialects it also carried the meaning of alasha (a type of horse). In some contexts, the expression alasha ot was used as a variant meaning simply "horse". Over the centuries, the

horse played a central role in English society, serving not only as a primary means of transport but also as a cultural and symbolic figure.

Eastern Slavs adopted the term “ot” from Turkic horsemen, with phonetic resemblance to alasha. Turkic tribes, who roamed the southern Russian steppes, maintained close contact with the Slavic populations of the Dnieper region. Words such as ot (horse), toy (feast or celebration), and ayg’ir (stallion) are thought to have originated not directly from Slavic languages, but from a broader Indo-European proto-language shared across numerous linguistic traditions.

According to the Oxford Dictionary, the word horse is defined as follows: “A solid-hoofed, perissodactyl quadruped (*Equus caballus*), characterized by a flowing mane and tail, and known for its neighing sound.”

Table № 2.1.1

Turkic	Slavic	Old English	Skandinavian	Latin
alasha/alasha horse	Merin	Hors(a large animal for heavy work)	Hross	Equus caballus

In Uzbek culture, the horse is a powerful symbol of strength, endurance, nature, and deep connection to the homeland. This symbolic meaning is expressed both in oral folklore and in literary-historical sources. The roots of this symbol go back to the era of ancient nomads, for whom the horse was not only the primary means of transportation but also an integral part of their lifestyle and military culture. In Uzbek tradition, the horse holds a special place as an embodiment of national identity, spiritual values, and ancestral heritage. Numerous proverbs and sayings illustrate the cultural significance of the horse, often associating it with traits such as resilience and reliability. For instance, in well-known Uzbek proverbs like *Ot – yigitning yo’ldoshi* (trans: *The horse is a young man’s companion*) and *Ot – yigitning qanoti* (trans: *The horse is a young man’s wings*) the horse is glorified as a symbol of bravery, a loyal helper in the pursuit of dreams, a source of sustenance, and a creature that serves the needs of many.

Notable contributions have been made by V. Zhirmunsky, S.D. Burkhart, R. Lipes, B. Ugal, A. Chinor, F. Sumer, S. Keller, V. Trifonova, O. Kucherovala, and L. Stebikh, whose works have explored the cultural, literary, and symbolic dimensions of the horse image.

Methods and results. The horse also holds a significant place in Uzbek cultural traditions and customs. In many regions of Uzbekistan, horses are adorned for wedding ceremonies, highlighting their symbolic role in transitional life stages.[1;215-6] Furthermore, in Uzbek epics such as *Alpomish*, the horse plays the role of the hero’s loyal companion, representing friendship and unwavering devotion—concepts that are deeply embedded in the worldview of the Uzbek people.[2;268- 6]. This idea is supported by examples from works such as N. Rabghuzi’s *Qissasi Rabghuzi*, Alisher Navoi’s epics *Farhod and Shirin* and *Sab’ai Sayyor* [3;165-6], in which the horse is not only a narrative figure but also a symbol of spiritual and moral strength.

In English literature and tradition, the horse often embodies the spirit of competition, as reflected in depictions of horse races and equestrian contests. Unlike Uzbek culture, which places greater emphasis on collective values, English cultural traditions frequently associate the horse with individualism and the desire for independence. A vivid example of this can be found in Ernest Seton-Thompson’s “The pacing Mustang” [4;220-6] where the horse symbolizes

both freedom and wildness. The main character - the mustang - embodies the spirit of nature and the struggle for survival. In this context, the horse is not merely an animal but becomes an integral part of the ecosystem, representing the complex relationship between humans and nature, including themes of harmony, conflict, and coexistence.

Table № 2.1.2

The dark colt was now a black yearling, with thin, clean legs and glossy flanks; and more than one of the boys saw with his own eyes oddity – the mustang was born a pacer.[5;59-6]

In English literature, particularly in the works of Ernest Seton-Thompson, the horse is portrayed not only as an animal of physical beauty but also as a symbol of individuality, instinct, and freedom. The detailed description of the colt's slender, refined legs and glossy flanks emphasizes its natural grace and aesthetic value, which aligns with the Western tradition of viewing the horse as a noble and untamed creature[6;59-6]. The observation that the mustang was "born a pacer" [7;210-6] underlines its uniqueness and sets it apart from other horses, portraying it as an animal that defies expectations and remains inherently wild. This emphasis on the horse's innate characteristics echoes the broader themes in Seton-Thompson's "The Pacing Mustang", where the horse becomes a metaphor for the raw spirit of nature and the struggle for survival. In this context, the mustang is not just an animal but a part of the ecosystem, symbolizing the complex and often tense relationship between humans and the natural world. This interpretation contrasts with the traditional Uzbek representation of the horse, where the image is more closely linked to collective values, loyalty, and national heritage. In Uzbek culture, as expressed in folklore and epics like "Alpomish", the horse is portrayed as a faithful companion and a symbol of courage, deeply intertwined with ancestral traditions and moral ideals [8;376-6]. While both cultures admire the strength and beauty of the horse, English literature tends to highlight its individualism and wild essence, whereas Uzbek literature elevates its role within the collective identity and moral code of the people.

Translating the symbol of the "horse" from Uzbek culture into English presents a number of challenges due to cultural differences and the specific semantics that this image carries in each language. In Uzbek culture, the horse has deep symbolic significance as a representation of loyalty, family honor, and attachment to the land. In contrast, within English culture, the horse is often associated with individualism and aristocratic values. These differences complicate the transmission of meaning and associative nuances, creating difficulties for translators who strive to preserve both the emotional tone and the symbolic depth of the image in the target language[9;322-6].

Tog'ay Murod's novella "The Evening When the Horse Neighed" is notable not only for its stylized narrative form, but also for the author's ability to craft a vivid and authentic portrayal of national character. The story is set in a uniquely defined geographical and cultural space - the mountainous villages of Boysun in Surkhandarya, the legendary birthplace of Alpomish, a cornerstone of Uzbek epic tradition. It is precisely for this reason that the central, and arguably rightful, protagonist of the story is the horse named Tarlon.

It is important to note that the "man-and-horse" tandem represents a successful and deeply rooted precedent in Eastern narrative traditions. A well-known example is Chingiz Aitmatov's "Farewell, Gulsary!". While Tog'ay Murod maintains the storytelling tradition associated with this motif, he consciously distances himself from direct imitation, instead

developing his own distinctive voice. Thematically, “The Evening When the Horse Neighed” bears conceptual resemblance to Aitmatov’s work, as both narratives explore the spiritual bond between man and horse. Characters such as Tanaboy and Ziyodulla Kal, as well as Gulsary and Tarlon, represent emotionally and morally unified pairs.

Unlike Aitmatov, who portrayed the horse primarily through the lens of its rider, Tog’ay Murod approached the subject through lived experience - he reportedly spent forty days among horsemen to shape his narrative. As a result, the image of the rugged, unrefined Uzbek rider is vividly embodied in the character of Ziyodulla Kal. This character understands the “language” and temperament of horses, as seen in his remark: “Brothers, no matter how graceful, no matter how clever, no matter how handsome a horse may be - it’s still a horse! A four-legged animal! A creature with a tail!” [10;14-6].

This statement reflects the complex perception of the horse: on the one hand, admired for its intelligence, grace, and presence; on the other, grounded by the awareness of its animal nature. The juxtaposition of reverence and realism in Ziyodulla’s words illustrates the dual attitude toward the horse in Uzbek culture - as both a noble companion and a creature of nature.

Cultural adaptation. The symbolic and semantic differences in the image of the horse in Uzbek and English cultures present a significant challenge of cultural adaptation for translators. A literal translation often fails to convey the deep, culturally embedded meanings specific to the source language. As a result, translators are not only tasked with conveying formal content, but also with preserving emotional resonance and cultural subtext. This requires finding ways to communicate associative meanings that resonate with the target audience.

To address such issues, Eugene Nida and Charles Taber proposed the principle of dynamic equivalence, which they defined as “the closest natural equivalent to the source-language message” in terms of both meaning and style [11;206-6]. This approach allows the translator to preserve the symbolic and emotional charge associated with culturally specific concepts by adapting them in a way that makes sense to the target audience. In line with this, scholars such as J. Catford, as well as A. Metham and R. Hudson, emphasized that translation involves replacing a text in one language with an equivalent text in another [12;106-6].

Applying this approach becomes especially important when the cultural symbol in the source language carries strong emotional and traditional significance. For instance, in Uzbek wedding ceremonies, the horse functions as a symbol of prosperity and protection. In the English version of the text, a dynamic equivalent might involve references to more familiar symbols of wealth or guardianship that resonate with English-speaking readers. This preserves the original meaning while avoiding literal translations that may feel confusing or artificial in the target culture.

Table № 2.1.3

Original text	Tog’ay Murod’s translation
“...and again the mustang bunch was seen.”	Tog’ay Murod tarjimasi “Kovboy o’sha yovoyi otlar galasini yan ko’rdi.”

The word “mustang” does not exist in the Uzbek language. According to the Cambridge Dictionary, mustang is defined as an “American wild horse”. In his collection “Yovvoyi Yo’rga”

(The Pacing Mustang), Tog'ay Murod translates mustang not as a loanword, but instead uses the expression yovvoyi ot ("wild horse") to convey the meaning. Although the term mustang is present in the English original, the author avoids using it directly in his translation, choosing a more culturally neutral equivalent instead. Interestingly, despite avoiding the foreign word mustang, Tog'ay Murod retains the term cowboy, which refers to a figure unfamiliar to Uzbek cultural tradition, generally meaning a mounted cattle herder in American settings. This selective strategy reflects the complexity of transferring culture-specific elements across languages.

Symbolism and Context. The horse is a universal symbol of freedom. It is synonymous with strength, nobility, and courage. Its beauty and gentleness evoke a deep emotional response. Majestic, powerful, and dignified, the horse carries an air of mystery while also knowing how to be gentle. It represents dynamism and motion. At the same time, it is associated with bravery, loyalty, grace, and endurance.

Conclusion. The comparative study of the image of the horse in English and Uzbek cultures demonstrates that this symbol functions as far more than a zoological reference: it embodies deep cultural, historical, and emotional dimensions. In Uzbek tradition, the horse is closely tied to collective values, loyalty, and ancestral heritage, serving as a companion in epic narratives and everyday customs alike. Conversely, in English literature, particularly in works such as Ernest Seton-Thompson's *The Pacing Mustang*, the horse is often associated with individuality, wildness, and the untamed spirit of nature. These cultural divergences underscore the complexity of translation, where literal equivalence cannot adequately reflect symbolic and associative meanings. Instead, translators must employ adaptive and interpretative strategies, guided by principles such as Nida's dynamic equivalence, to preserve both the semantic content and the emotional resonance of the image. The case of Tog'ay Murod's translation highlights the nuanced balance between cultural domestication and foreignization, demonstrating how selective retention and adaptation can mediate between distinct worldviews. Ultimately, the horse emerges as a universal yet culturally differentiated symbol: a figure of freedom and nobility in both traditions, but refracted through the specific lenses of collective solidarity in Uzbek culture and individualistic expression in English culture.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – London; New York: Routledge, 2018. – 322 p.
2. Berger J. Why Look at Animals? – London: Penguin Books, 2009. – 15 p.
3. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. – Oxford: Oxford University Press, 1965. – 103 p.
4. Metham A., Hudson R. Principles of Translation Studies. – London, 2001. – 188 p.
5. Nida E.A., Taber Ch.R. The Theory and Practice of Translation. – Leiden: Brill, 1982. – 206 p.
6. Seton-Thompson E. The Pacing Mustang // Wild Animals I Have Known. – New York: Scribner's Sons, 1898. – P. 23.
7. Seton-Thompson E. Wild Animals I Have Known. – New York: Scribner's Sons, 1898. – 200 p Thompson E. The Pacing Mustang. – Тошкент: ZUKKO KITOBXON нашриёти-матбаа уйи, 2021. – 59 p.
8. Ахмадалиев К., Сафаров Н. Узбекская фразеология и культурные символы. – Ташкент: Изд-во Академии Наук Узбекистана, 2017. – 215 с.
9. Мурод Т. От кишнаган оқшом. – Тошкент: Sano-standart, 2017. – 240 б. (с. 14).

10. Очилова Н.У. Инглиззабон ғарб ва ўзбек насрида от образи талқини (Сетон-Томпсон, Анна Сювелль, Тоғай Мурод, Туроб Тўла асарлари асосида): дис. ... канд. филол. наук. – [Б. м.], [б. г.]. – УДК [82-3:599.723.2]. – 165 б.
11. Раимов А. Эпос и мифология Средней Азии. – Ташкент: Наука, 2002. – 268 с.
12. Томпсон Э. Йоввойи йўрға: жониворлар ҳақида ҳикоялар / Т. Мурод таржимаси. – Тошкент: ZUKKO KITOVBXON нашриёти-матбаа уйи, 2021. – 220 б.
13. Тўғай Мурод. Йоввойи йўрға. – Тошкент: ZUKKO KITOVBXON, 2021. – Б. 59.
14. Юлдашев А. Ўзбек адабиётшунослигининг долзарб муаммолари. – Урганч: Хоразм ёшлари, 2022. – 376 б.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

TELEVISION AS A RHETORICAL ARENA: THE MANIFESTATION OF CLASSICAL RHETORICAL CANONS IN MODERN TV GENRES

Zakirova Shahzoda Nodirjon qizi,

Teacher of the Department of "Methodology of Teaching English
No. 2" of the Uzbek State Technical University

Abstract. This article examines television as a rhetorical arena, focusing on the manifestation of classical rhetorical canons in modern TV genres. The first part of the study analyzes three central canons: invention, arrangement, and style, and explores how they are reinterpreted in contemporary broadcasting. Special attention is given to the way television news structures its content through headlines, detailed reports, and summaries, reflecting rhetorical principles of exordium, narratio, and peroratio. The study highlights the interplay of verbal and visual elements, demonstrating how ethos, pathos, and logos are manifested in news discourse. Examples from British and American television illustrate differences in rhetorical strategies, with American broadcasts emphasizing pathos and immediacy, while British broadcasts foreground ethos and institutional credibility. The analysis shows that classical rhetoric continues to shape television communication, adapting ancient principles to a multimodal and technologically mediated context.

Keywords: television, rhetoric, invention, arrangement, style, ethos, pathos, logos, media discourse.

TELEVIDENIYE RITORIK ARENA SIFATIDA: ZAMONAVIY TELEVIDENIYE JANRLARIDA KLASSIK RITORIK KANONLARINING NAMOYON BO'LISHI

Zakirova Shaxzoda Nodirjon qizi

O'zDTU "Ingliz tilini o'qitish №2 metodikasi" kafedrası o'qituvchisi

E-mail: shnzakirova@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada televideniye ritorik arena sifatida ko'rib chiqilib, zamonaviy televideniye janrlarida klassik ritorika kanonlarining namoyon bo'lishi tahlil qilinadi. Tadqiqotning birinchi qismi uchta asosiy kanonga – invensiya, dispozitsiya va elokutsiyaga bag'ishlangan bo'lib, ular teleko'rsatuvlar kontekstida qayta talqin qilinishi yoritiladi. Xususan, yangilik dasturlarining kirish qismi, asosiy qismi va yakuniy qismlari klassik ritorikaning exordium, narratio va peroratio elementlariga mosligi ta'kidlanadi. Shuningdek, og'zaki va vizual vositalarning o'zaro uyg'unligi orqali etos, patos va logosning telematnda qanday amalga oshishi ko'rsatiladi. Britaniya va Amerika televideniyesidan keltirilgan misollar orqali ularning ritorik strategiyalardagi farqlari ochib beriladi. Xulosa sifatida klassik ritorika zamonaviy televideniye muloqotida o'z ta'sirini davom ettirayotgani, qadimiy tamoyillar multimodal va texnologik jihatdan vositalashgan muhitda moslashayotganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: televidenie, ritorika, invensiya, dispositio, elokutsiya, ethos, pathos, logos, mediadiskurs.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N49>

Introduction. Television has long been recognized not only as a medium of mass communication but also as a rhetorical arena where persuasion, argumentation, and symbolic power are constantly exercised. From the first days of public broadcasting in the mid-twentieth century, television news, entertainment, and political programming have embodied rhetorical

strategies that are traceable to the classical canons of rhetoric articulated by Aristotle, Cicero, and Quintilian. The five classical canons: **invention (inventio)**, **arrangement (dispositio)**, **style (elocutio)**, **memory (memoria)**, and **delivery (pronuntiatio)** remain central to the study of communicative acts, even though their manifestation in modern television genres is mediated through visual, auditory, and technological channels. As G.Kennedy has noted, “Aristotle’s rhetorical system has never lost its relevance; it is transformed in each new communicative context” [1; 36-p.]. Television provides one of the richest such contexts.

Methods. This study is based on rhetorical analysis as the main methodological approach. The research draws on the classical rhetorical framework of Aristotle, Cicero, and Quintilian, particularly the canons of invention (*inventio*), arrangement (*dispositio*), and style (*elocutio*). These theoretical categories are applied to the study of modern television discourse. The analysis focuses on how classical rhetorical principles are manifested in television genres such as news bulletins, documentaries, and political debates.

Examples were selected from British and American television programs, including **BBC News at Ten**, **BBC Panorama**, **NBC Nightly News**, and **CBS 60 Minutes**. Comparative analysis was used to highlight cultural differences in rhetorical strategies, particularly in prosody, intonation, and delivery styles, as described in both English and Russian scholarly literature.

The study combines textual analysis of anchors’ speech with visual analysis of television framing (camera angles, editing, graphics) to identify rhetorical devices. Secondary sources, including scholarly works on rhetoric (Aristotle, G.Kennedy, L.Bitzer, M.McLuhan) and media studies (N.Fairclough, B.Zelizer, V.Kostomarov, N.Черепанова), were employed to provide theoretical grounding.

Results. The rhetorical perspective is particularly fruitful in analyzing television because television discourse does not simply transfer information: it constructs social reality, persuades audiences, and generates collective emotions. M.McLuhan’s famous dictum that “the medium is the message” [3; 9-p.]. highlights the extent to which the form of television – its simultaneity of sight and sound, its immediacy, and its capacity to blend news with entertainment shapes the rhetorical impact of the messages conveyed. In this sense, television can be seen as a rhetorical arena par excellence.

The canon of invention concerns the discovery of arguments, themes, and persuasive appeals. In television news programs, invention manifests in the selection of stories and the framing of issues. Journalists and producers determine what constitutes “news” by applying criteria such as novelty, relevance, conflict, and human interest. These criteria are themselves rhetorical, since they aim to capture attention and to persuade audiences of the significance of events. As L.F.Bitzer argued in his seminal essay on the rhetorical situation, discourse arises in response to exigence, audience, and constraints [2; 6-p.]. The invention process in television therefore involves identifying the exigencies of the moment: political crises, natural disasters, cultural events and transforming them into rhetorical content designed for the viewing public.

For example, when BBC News at Ten covers a political scandal, the invention process is visible in how reporters choose which facts to highlight: whether to emphasize the moral failure of the politician, the institutional implications for governance, or the reactions of citizens. Each emphasis represents a rhetorical decision. Similarly, in American television, programs like CBS’s *60 Minutes* exemplify the canon of invention by framing investigative reports as moral dramas, often juxtaposing corrupt officials or corporations with vulnerable individuals. The

rhetorical appeal of such invention lies in its capacity to combine *logos* (reasoned argument), *pathos* (emotional appeal), and *ethos* (credibility of the journalists).

Arrangement concerns the organization of discourse. Classical rhetoricians distinguished between *exordium* (introduction), *narratio* (narration of facts), *confirmatio* (proofs), *refutatio* (refutation), and *peroratio* (conclusion). In television news, we see a parallel in the structure of broadcasts: the “headlines” segment functions as *exordium*, the “news in detail” corresponds to *narratio* and *confirmatio*, and the “news summary” resembles *peroratio*. Russian media scholar N.Cherepanova has emphasized that television news texts reveal “A multilayered composition in which the introduction and the conclusion form a framework for perception” [9.74-p].

The arrangement of stories within a broadcast also follows the rhetorical principle of descending order of importance, known in journalism as the “inverted pyramid”. The most significant or dramatic story comes first, followed by secondary items, and concluding with lighter or human-interest pieces. This arrangement reflects the audience’s decreasing attention span but also adheres to rhetorical logic: persuasion is most effective when the strongest arguments are presented at the outset. Thus, arrangement in television discourse both follows classical rhetorical norms and adapts them to the temporal constraints of broadcasting.

Style in rhetoric pertains to the choice of words, the level of ornamentation, and the adaptation of language to audience and purpose. In television, style encompasses both verbal and visual elements. The linguistic style of news anchors is characterized by clarity, brevity, and neutrality. As M.Ward has observed, “broadcast news style is conversational but not colloquial; it seeks immediacy without sacrificing authority” [4;112-p]. This stylistic balance is rhetorical: it seeks to establish *ethos* by projecting credibility and *pathos* by fostering a sense of intimacy with viewers.

At the same time, television employs visual style: camera angles, graphics, and editing as rhetorical devices. A close-up of a tearful victim, a split-screen showing contrasting political figures, or the use of dramatic music in documentaries all constitute stylistic choices aimed at persuasion. In entertainment genres, such as talk shows or reality television, style may be more overtly rhetorical, employing humor, irony, and even punning. However, as Uzbek scholar N.Jumanazarova notes, “in live television broadcasts, excessive stylistic play is often avoided to maintain informational credibility” [11;58-p]. Thus, the rhetorical canon of style is reinterpreted in television through multimodality.

In classical rhetoric, memory referred to the orator’s ability to recall speeches. In television, this canon has undergone transformation. Anchors rarely rely on memorization; they use teleprompters. However, memory in a broader sense relates to the collective memory created through television archives, recurring narratives, and repeated images. Television constructs social memory by replaying iconic footage such as the fall of the Berlin Wall or the 9/11 attacks which becomes part of the rhetorical resources of culture. As B.Zelizer argues, “television news does not merely record events; it frames them in ways that contribute to collective memory and identity” [5;7-9-p]. In this sense, the canon of memory persists in television by shaping what societies remember and how they remember it.

Delivery concerns voice, gesture, and performance. In television, delivery is arguably the most visible rhetorical canon. The intonation, prosody, and body language of news anchors play a decisive role in persuading audiences. Studies comparing American and British television

speech show distinct delivery styles: American anchors often employ a dynamic, emphatic intonation, while British anchors favor restraint and understatement (Саурбаев и др., *Сопоставительный анализ интонационных и просодических особенностей американского и британского вариантов английского языка в телевизионной речи*, 2020, с. 47). These differences reflect cultural norms of rhetoric: American television emphasizes pathos and immediacy, whereas British television emphasizes ethos and decorum.

Delivery in television also involves technological mediation: the quality of microphones, the clarity of images, and the use of subtitles. These factors enhance or diminish the persuasive effect. As V.Kostomarov has argued, “rhetoric in the media is impossible without taking into account the technical means, which themselves become part of the delivery”[8;119-p]. Thus, delivery in television is multimodal, combining human performance with technological amplification.

Television genres – news, documentaries, political debates, talk shows, advertisements each embody rhetorical strategies in distinctive ways. News programs rely on ethos and logos, documentaries combine logos with pathos, debates foreground logos and refutatio, talk shows privilege pathos and ethos, and advertisements exploit style and delivery. The rhetorical arena of television is therefore heterogeneous, with each genre manifesting the classical canons differently.

For instance, in televised political debates, arrangement is crucial: candidates must structure their arguments under strict time limits. Style is often colloquial to appear relatable, while delivery – gestures, facial expressions is closely scrutinized by both audiences and commentators. In contrast, documentaries such as BBC’s *Panorama* or PBS’s *Frontline* employ a narrative arrangement, elaborate visual style, and delivery through authoritative voice-overs, thereby manifesting rhetoric in a different mode.

Discussions. At the heart of rhetoric lie ethos, pathos, and logos. Television integrates all three. The ethos of anchors and journalists is carefully cultivated: dress codes, neutral accents, and professional demeanor enhance credibility. Pathos is generated through images of suffering, triumph, or everyday human life. Logos is conveyed through statistics, expert interviews, and investigative reporting. The interplay of these appeals is evident in major broadcasts. For example, CNN’s coverage of Hurricane Katrina in 2005 combined pathos (images of devastated families), ethos (reporters on the ground risking their safety), and logos (data on casualties and infrastructure damage). Such rhetorical strategies not only informed but also mobilized public opinion and policy responses.

The classical canons of rhetoric remain vital analytical tools for understanding television discourse. Invention shapes story selection; arrangement structures broadcasts; style encompasses verbal and visual choices; memory preserves events in cultural consciousness; delivery manifests in voice, prosody, and technological mediation. Television, as a rhetorical arena, transforms these ancient categories into multimodal practices that influence how societies perceive reality. As modern scholars from both Western and post-Soviet traditions have shown, the rhetorical analysis of television reveals the enduring power of persuasion in contemporary mass communication.

The significance of television as a rhetorical arena becomes even more apparent when we consider the intersection of classical rhetorical theory with the realities of the digital age. While traditional rhetoric emphasized the spoken word, modern television rhetoric is

inherently multimodal: it combines speech, image, gesture, sound, and even on-screen text. This multimodality not only reshapes the five classical canons but also gives rise to new rhetorical challenges and opportunities. In this extended analysis, we will explore how television discourse redefines persuasion, how it mediates between global and local audiences, and how rhetorical practices differ across cultures, particularly between American and British television traditions.

The central rhetorical feature of television lies in its capacity to orchestrate multiple semiotic resources simultaneously. As N.Fairclough has observed in relation to media discourse, “television is a site where language, visual imagery, and sound effects work together to produce meaning” [7; 47-p]. This orchestration enhances persuasion because it appeals to different cognitive and emotional channels. For example, a news anchor’s solemn intonation reinforces the gravity of images of war, while background music in documentaries may heighten emotional impact. Classical rhetoric’s focus on delivery (*pronuntiatio*) can thus be reinterpreted in television as multimodal delivery, where *ethos*, *pathos*, and *logos* are distributed across speech, images, and sound.

Uzbek scholar D.Teshabayeva emphasizes that “television delivery is not only vocal but also visual and technological, with each element contributing to the audience’s perception of truth” [12; 93-p]. The rhetorical canon of style (*elocutio*) similarly extends beyond verbal choices to include visual graphics, camera angles, and editing pace. When CNN overlays statistical data on the screen during an anchor’s explanation, the rhetorical function is both stylistic and logical: it reinforces *logos* while enhancing clarity.

A comparative analysis of American and British television reveals how cultural norms shape rhetorical practices. Research by R. Saurbayev and colleagues shows that American television anchors employ a wide pitch range, strong stress patterns, and energetic gestures, creating a sense of immediacy and urgency. British anchors, by contrast, use more restrained intonation, measured pacing, and minimal gestures, thereby projecting *ethos* through understatement. These prosodic differences reflect broader cultural rhetorics: American communication often values dynamism and emotional expressiveness, while British communication emphasizes decorum and balance [10; 45-52-p].

For example, NBC Nightly News in the United States often dramatizes international crises with emphatic delivery, on-the-ground reporting, and visually striking montages. BBC News at Six, in contrast, tends to present the same events with a cooler tone, less emotive language, and greater reliance on statistical or institutional framing. Both styles are rhetorical, but they privilege different appeals: the American favors *pathos*, while the British favors *ethos* and *logos*.

Ethos, or credibility, is fundamental to television’s persuasive power. Anchors and journalists function as public rhetors whose authority is carefully constructed through language, appearance, and institutional affiliation. V.Kostomarov argues that “in television speech, the image of the presenter is an integral part of rhetorical influence” [8;123-p]. This means that audiences judge not only the content of the message but also the *ethos* of the speaker.

American anchors often cultivate *ethos* through personal warmth and relatability. Their delivery includes smiles, conversational idioms, and expressions of empathy. British anchors, on the other hand, rely more on institutional *ethos*: their authority derives from the perceived

impartiality of the BBC or ITV. Both strategies exemplify Aristotle's notion that ethos is established by demonstrating good sense (phronesis), good moral character (arete), and goodwill (eunoia).

A telling example can be found in coverage of the COVID-19 pandemic. American anchors frequently emphasized shared emotional experiences ("We are all in this together"), appealing to pathos and relational ethos. British anchors highlighted scientific data and government guidelines, reinforcing institutional ethos and logos. The rhetorical strategies differed, but both aimed to sustain audience trust in uncertain times.

Television is uniquely equipped to generate pathos because of its reliance on moving images. Emotions are not only narrated but shown: viewers witness victims of disasters, jubilant crowds, or solemn ceremonies. As L. Grossberg has argued, "television is fundamentally an affective medium; its power lies in the production and circulation of emotions" [6; 74-p].

Television genres vary in their deployment of pathos. News programs employ restrained emotional cues, though disaster coverage often heightens affect. Documentaries may cultivate sustained empathy through narrative arcs and character development. Talk shows, by contrast, thrive on pathos, using humor, confession, and confrontation to engage audiences. Advertisements rely heavily on pathos, combining imagery, music, and narrative to persuade consumers.

An illustrative case is the coverage of Princess Diana's funeral in 1997. British television balanced ethos (formal commentary, institutional solemnity) with pathos (images of grieving crowds, emotional music). American television, broadcasting to an international audience, leaned more heavily on pathos, highlighting personal stories and emotional reactions. Both exemplify television's capacity to translate classical pathos into modern multimodal persuasion.

While television is often criticized for privileging emotion over reason, it also constructs logos through visual and verbal strategies. Logos in television discourse includes factual reporting, statistical displays, and logical sequencing of stories. Visual logos can be observed in infographics, charts, and comparative visuals. For example, during U.S. presidential elections, television networks use maps and statistical graphics to convey complex information efficiently.

Moreover, L. Bitzer's rhetorical situation model helps us see that logos in television arises not only from evidence but also from responding appropriately to exigence. When a crisis occurs, television provides logical explanations through expert interviews and contextualization. Russian scholar N. Cherepanova notes that "the logical structure of a television text is no less important than the emotional one; without it, the message loses its persuasiveness" [9; 96-p]. Thus, logos remains integral to television rhetoric, even when competing with pathos.

Conclusion. Television, as a rhetorical arena, exemplifies the enduring relevance of classical rhetoric. Its genres from news to debates to advertising manifest the five canons in ways adapted to modern technology and culture. Comparative analysis reveals how American, British, Russian, and Uzbek television embody different rhetorical styles, reflecting their cultural values. Ultimately, studying television through the lens of rhetoric deepens our understanding of persuasion in the contemporary world, highlighting how words, images, and sounds together shape public consciousness. from a rhetorical perspective, the medium is also

the arena: a space where ancient rhetorical principles are enacted daily, shaping the ways people see, feel, and think. Television is therefore not only a technology of communication but a living embodiment of rhetoric in action.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Aristotle G. Kennedy On Rhetoric: A Theory of Civic Discourse. Oxford: Oxford University Press, 2007. 324 p. P. 36, 85, 174.
2. Bitzer L.F. The Rhetorical Situation // Philosophy and Rhetoric. 1968. Vol. 1. No. 1. P. 1–14. P. 6.
3. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. Cambridge, MA: MIT Press, 1964. 359 p. P. 9, 65.
4. Ward M. Broadcast Journalism Handbook. New York: Routledge, 2010. 228 p. P. 112.
5. Zelizer B. Covering the Body: The Kennedy Assassination, the Media, and the Shaping of Collective Memory. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 267 p. P. 7–9.
6. Grossberg L. We Gotta Get Out of This Place: Popular Conservatism and Postmodern Culture. New York: Routledge, 1992. 287 p. P. 74.
7. Fairclough N. Media Discourse. London: Edward Arnold, 1995. 214 p. P. 47.
8. Костомаров В.Г. Риторика и культура речи. Москва: Просвещение, 1994. 256 с. С. 119, 123.
9. Черепанова Н. Телевизионная речь и её особенности. Москва: Наука, 2003. 178 с. С. 74, 96.
10. Саурбаев Р.Ж. Амренов А.Д. Омаров Н.Р. Вафеев Р.А. Текжанов К.Х. Сопоставительный анализ интонационных и просодических особенностей американского и британского вариантов английского языка в телевизионной речи. Павлодар: Павлодарский государственный педагогический университет, 2020. С. 45–52.
11. Jumanazarova N. Media Discourse in Uzbekistan. Tashkent: TSUL Press, 2019. 186 p. P. 58.
12. Teshabayeva S. Media and Rhetoric in Uzbekistan. Tashkent: Akademnashr, 2020. 204 p. P. 93.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

GRAMMATICAL PECULIARITIES OF THE FORMATION OF CRIMINAL LINGUISTIC UNITS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abdualilova Ruhshona Abdugafforzoda

English teacher at the Termez branch of the Tashkent Medical Academy

E-mail: ruxshonaabdualilova9418@gmail.com

Abstract. This article examines the process of forming criminolinguistic units in English and Uzbek, as well as their grammatical features. In forensic linguistics, language units serve as evidence not only at the lexical but also at the grammatical level. Therefore, special attention is given to the analysis of affixes, word order, functional words, and sentence structures in speech samples related to criminal activity. The grammatical systems of English and Uzbek are compared to identify their similarities and differences. The findings of the study may be useful in forensic expertise for authorship identification, analysis of criminal messages, and the detection of hidden meanings in discourse.

Keywords: forensic linguistics, grammatical features, English language, Uzbek language, criminolinguistic units, authorship identification, legal linguistics.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KRIMINALINGVISTIK BIRLIKLARNING SHAKLLANISHINING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Abdualilova Ruxshona Abdug'afforzoda

Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali ingliz tili o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida kriminalingvistik birliklarning shakllanish jarayoni va ularning grammatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Kriminal tilshunoslikda til birliklari nafaqat leksik darajada, balki grammatik darajada ham muhim dalil bo'lib xizmat qiladi. Shuning uchun jinoyatga oid nutq namunalarida qo'llanadigan affikslar, so'z tartibi, funksional so'zlar va gap tuzilmalari alohida e'tibor bilan ko'rib chiqiladi. Ingliz va o'zbek tillarining grammatik tizimlari o'zaro solishtirilib, ularning o'xshash va farqli jihatlari aniqlanadi. Tadqiqot natijalari kriminal ekspertiza jarayonida mualliflikni aniqlash, jinoyat xabarlarini tahlil qilish va nutqdagi yashirin ma'nolarni ochishda qo'l kelishi mumkin.

Kalit so'zlar: kriminal tilshunoslik, grammatik xususiyatlar, ingliz tili, o'zbek tili, kriminalingvistik birliklar, mualliflikni aniqlash, sud lingvistikasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N50>

Kirish. Ingliz tilidagi kriminalistik matnlarning sintaktik tuzilmalarini o'rganganimizda, bunday matnlar huquqiy nozikliklarni samarali yetkazish uchun turli xil gap shakllaridan foydalanishi ayon bo'ladi. Ingliz kriminologik birliklari odatda batafsil ma'lumot berish va aniq fikrlarni aniqlashtirish uchun bo'ysunuvchi jumalarni o'z ichiga olgan *murakkab jumalardan foydalanadi*. Ushbu murakkablik aniq ifodalashga imkon beradi, bu noaniqlik noto'g'ri talqin qilinishiga olib kelishi mumkin bo'lgan huquqiy kontekstlarda juda muhimdir. Masalan, *nisbiy bo'laklar va passiv konstruksiyalardan* foydalanish keng tarqalgan, chunki ular obyektiv ohangni saqlab, gapning ayrim elementlarini ta'kidlashda yordam beradi. Bundan tashqari, ingliz tilidagi *matnlar ko'pincha nominalizatsiya va texnik lug'atdan foydalanish* orqali

erishilgan rasmiy va shaxsiy bo'lmagan uslubga ega bo'lib, bu yuridik nutqning obro'li xususiyatiga hissa qo'shadi [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bundan farqli o'laroq, o'zbek kriminologik birliklarida jumla murakkabligi va qurilishi tahlili o'zbek tilining sintaktik konvensiyalariga mos keladigan aniq lisoniy xususiyatlarni ochib beradi. O'zbek kriminologik matnlari ko'pincha bir nechta fikrlarni muvofiqlashtiruvchi *bog'lovchilar bilan* bog'laydigan qo'shma gaplarga tayanib, ko'pincha soddaroq gap tuzilishini ma'qullaydi. Ushbu yondashuv nafaqat *ma'lumotni taqdim etishni soddalashtiradi*, balki muloqotda to'g'ridan-to'g'ri madaniyatni afzal ko'radi. Bundan tashqari, o'zbek matnlarida tez-tez *faol ovozdan* foydalaniladi, bu esa ravshanlik va to'g'ridan-to'g'rilikni kuchaytiradi, ma'lumotni o'quvchiga yanada qulayroq qiladi. Madaniyatga xos terminologiya va idiomatik iboralarning qo'llanilishi o'zbek kriminologik tilini yanada ko'proq ajratib turadi, madaniy kontekstni huquqiy rivoyatga kiritadi.

Ingliz va o'zbek tillaridagi kriminologik matnlarda madaniy va lingvistik omillarning jumla shakllanishiga ta'siri chuqur bo'lib, axborotning tuzilishi va yetkazilishini shakllantiradi. Madaniy ta'sirlar ma'lum jumla turlarini afzal ko'rish va ona tilida so'zlashuvchilar bilan rezonanslashadigan stilistik vositalarni birlashtirishda yaqqol namoyon bo'ladi. Ingliz tilida huquqiy an'anada aniqlik va rasmiyatchilik birinchi o'rinda turadi, bu sintaktik tuzilmalar va yuqori darajadagi leksik o'ziga xoslikdan foydalanishda namoyon bo'ladi. Aksincha, o'zbek kriminologik nutqi ko'pincha hikoya uslubini o'zida mujassamlashtirib, madaniy me'yorlarga mos keladigan hikoya elementlarini o'z ichiga oladi. Bu til va madaniyat o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sirga olib keladi, bu erda lingvistik tanlovlar qonuniy talablar va madaniy talablar asosida boshqariladi. Binobarin, ushbu madaniy va lingvistik omillarni tushunish sud lingvistikasi sohasida samarali tillararo muloqot va tarjima uchun juda muhimdir [1].

Muhokama va natijalar. Ingliz kriminologiyasi sohasida ixtisoslashgan lug'at ushbu soha uchun zarur bo'lgan murakkab tushunchalar va matnlarni samarali etkazishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu ixtisoslashgan leksika huquqiy jarayonlar, jinoiy xatti-harakatlar va adliya tizimlarini tushunish uchun ajralmas bo'lgan juda ko'p atamalarni o'z ichiga oladi. Masalan, kriminalistikaning o'ziga xos tomonlarini va uning qo'llanilishini tavsiflash uchun "*sud-tibbiyot tahlili*", "*takroriy jinoyat*" va "*yurisprudensiya*" kabi atamalar muntazam ravishda qo'llaniladi. Ushbu atamalar nafaqat amaliyotchilar o'rtasidagi muloqotni tartibga solishga xizmat qiladi, balki huquqiy nutqda aniqlik va ravshanlikni ta'minlaydi. Bundan tashqari, bunday ixtisoslashtirilgan lug'atning qabul qilinishi kriminologik bilimlarni aniqlashda yordam beradi, bu mutaxassislariga murakkab g'oyalarni qisqa va aniq etkazish imkonini beradi. Standartlashtirilgan terminologiyadan foydalanish nafaqat professionallik belgisi, balki sohadagi turli kontekstlarda izchillik va bir xillikni saqlash zarurati hisoblanadi.

Keling endi shartnomalar tilida ko'ramiz. Shuni ko'ramizki, nafaqat ularning grammatik lug'ati umumiy korpusga nisbatan ancha farqli chastotalarni namoyon qiladi, balki leksik birliklarning taqsimlanishi ham boshqachadir. Britaniya Milliy Korpusida (BNC) eng ko'p qo'llangan dastlabki 56 ta so'zning hammasi grammatik so'zlar bo'lib, birinchi leksik so'z – *said* – 57-o'rinda uchraydi. Aksincha, shartnoma korpusida eng ko'p qo'llangan dastlabki 57 so'z ichida 15 tasi leksik so'z hisoblanadi: *agreement, company, lessee, party, respect, agent, notice, property, time, provided, date, including, parent, guarantor, lessor*.

Yuqoridagi ro'yxatdagi so'zlarning aksariyati otlardir (*agent, agreement, company, date, guarantor, lessee, lessor, notice, parent, party, property, time*) va ular shartnomada ishtirok

etuvchi tomonlarga hamda shartnomaning o'ziga (agreement) tegishlidir. Ro'yxatda mavjud bo'lgan ikkita fe'l – provided va including – shartnomaning funksiyasi va selektivlik (tanlab olish) hamda inklyuzivlik (kiritish) kabi tushunchalar bilan bevosita bog'liq [2].

Huquqiy ingliz tilining boshqa belgilari quyidagilar:

Lotincha so'zlar: prima facie, bona fide

Arxaik ravishlar: hereinafter, thereunder

Maxsus predlogli birikmalar: pursuant to, at the instance of

Performativ konstruktsiyalar: X hereby agrees/confers

Ko'proq passiv, shartli va faraziy gaplar

Juda uzun jumlar. Masalan, Hiltunen (1984) Britaniya "Road Traffic Act 1972" qonunida o'rtacha jumla uzunligi 79,25 so'z ekanini, hatto bitta jumla 740 ta so'zdan iborat bo'lganini aniqlagan. Shuningdek, punktuatsiya (yoki uning yo'qligi) ham ko'p hollarda muammoga sabab bo'ladi [3].

Huquqiy va kriminologik terminologiyalarning til shakllanishiga ta'siri ingliz va o'zbek tilidagi kontekstlarda yaqqol namoyon bo'ladi, chunki bu terminologiyalar har bir tilning lingvistik manzarasini shakllantiradi. Ingliz tilida huquqiy jargonning kundalik tilga integratsiyalashuvi kriminologik nutqning kengroq ijtimoiy suhbatlarga kirib borishini aks ettiradi. Bunga o'zining maxsus kelib chiqishidan oshib o'tib, umumxalq tilining bir qismiga aylangan "kerakli jarayon", "davo", "ehtimoliy sabab" kabi atamalarining tez-tez qo'llanilishi misol bo'la oladi [5]. Xuddi shunday, o'zbek tilida ham xalqaro kriminalistik atamalarining qabul qilinishi va moslashtirilishi jahon huquqiy me'yorlari bilan aloqadorlikning kuchayishini bildiradi. Terminologiyaning o'zaro changlanishi nafaqat ikkala tilning lingvistik repertuarini boyitibgina qolmay, balki turli madaniy kontekstlarda huquqiy tamoyillarni umumiy tushunishni ham rivojlantiradi. Shunday qilib, til va kriminologik terminologiya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik o'zaro bog'liq dunyo talablariga javoban lingvistik evolyutsiyani boshqaradigan huquqiy nutqning dinamik xususiyatini ta'kidlaydi [4].

Ingliz tili va o'zbek tili o'rtasidagi strukturaviy farqlarni tushunish — Ingliz va o'zbek tillari turli til oilalariga mansub, ingliz tili *german tili*, o'zbek tili esa *turkiy tildir*. Bu ularning jumla tuzilmalari va so'z yaratish jarayonlari sezilarli darajada farq qilishi mumkinligini anglatadi. Masalan, ingliz tili odatda Subject-Ferb-Object (SVO) (ega-fe'l-to'lduruvchi) tartibiga amal qiladi, o'zbek tilida esa odatda Subject-Object-Ferb (SOV) (ega- to'lduruvchi-fe'l) tartibidan foydalaniladi. Ushbu tarkibiy farqlarni tushunish kriminologik birliklarni shakllantirishda juda muhimdir, chunki bu atamalar va iboralar har bir tilda qanday tuzilgan va talqin qilinishiga ta'sir qiladi.

To'g'ri tarjima qilish uchun morfologik xususiyatlardan foydalanish — O'zbek tili agglyutinatativ til bo'lib, u ko'pincha ingliz tili alohida so'zlar yoki so'z tartibini o'zgartirish orqali ifodalashi mumkin bo'lgan grammatik munosabatlar va ma'nolarni bildirish uchun qo'shimchalardan foydalanadi. Masalan, o'zbek tilidagi "jinoyatchilik" (jinoyat) so'zi "jinoyat" (jinoyat)ga "-chilik" qo'shimchasini qo'shish orqali hosil bo'lgan. Kriminologik atamalarni tarjima qilishda nafaqat to'g'ridan-to'g'ri tarjimani, balki har bir tilda bir xil ma'no va nyuanslarni etkazish uchun zarur bo'lgan morfologik tuzatishlarni ham hisobga olish lozim.

Ixtisoslashgan lug'atlar va ma'lumotlar bazalaridan foydalanish — Kriminologik terminologiyaning ixtisoslashgan xususiyatini hisobga olgan holda, maxsus yuridik va kriminologik lug'atlar yoki ma'lumotlar bazalaridan foydalanish aniqroq tarjimalar va

foydalanish misollarini taqdim etishi mumkin. Oksfordning ingliz tili uchun qonun lug'ati va O'zbek milliy korpusi kabi manbalar umumiy lug'atlar qamrab ololmaydigan aniq ekvivalentlar va kontekstga xos foydalanishni taklif qilishi mumkin. Ushbu amaliyot kriminologik birliklarning ham lingvistik, ham kontekstga mos kelishini ta'minlashga yordam beradi.

Til mutaxassislari va ona tilida so'zlashuvchilar bilan hamkorlik qilish — Ingliz va o'zbek tillariga ixtisoslashgan tilshunoslar, shuningdek, kriminalistika sohasida tajribaga ega bo'lgan ona tilida so'zlashuvchilar bilan hamkorlik qilish tildan foydalanishning bir zumda sezilmaydigan nozik jihatlari haqida qimmatli tushunchalar berishi mumkin. Ushbu ekspertlar atamalarining maqsadga muvofiqligi haqida fikr-mulohazalarini bildirishlari va shakllangan birliklar samarali va har ikki tilning nuanslariga hurmat bilan munosabatda bo'lishini ta'minlab, madaniy va kontekstga ko'proq mos keladigan alternatalarni taklif qilishlari mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ingliz va o'zbek tillarida kriminologik birliklarning shakllanishidagi grammatik xususiyatlarning qiyosiy tahlili til, madaniyat va huquq tizimlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik haqida muhim tushunchalarni ochib beradi. Gap tuzilmalarini tekshirish kriminologik sohada muloqotni shakllantiradigan madaniy va lingvistik omillar ta'sirida har bir tilda qabul qilingan alohida sintaktik yondashuvlarni ta'kidlaydi. Bundan tashqari, leksik va morfologik xususiyatlarni o'rganish maxsus lug'atning muhimligini va ikkala tilda kriminologik nutqni belgilaydigan morfologik konstruksiyalardagi o'zgarishlarni ta'kidlaydi. Bu topilmalar nafaqat kriminologik til haqidagi tushunchamizni chuqurlashtiribgina qolmay, balki xalqaro huquqiy kontekstlarda hamkorlik va tushunishni kuchaytirish uchun tillararo tadqiqotlarni davom ettirish zarurligini ham ta'kidlaydi.

Bundan farqli o'laroq, o'zbek kriminologik tili o'zining lingvistik va madaniy merosida chuqur ildiz otgan o'ziga xos morfologik o'zgarishlarni namoyon etadi. Tilda so'zlarning ma'nosi va vazifasini o'zgartiruvchi, kriminologik tushunchalarni moslashuvchan va nozik ifodalash imkonini beruvchi qo'shimcha va affikslar tizimi qo'llaniladi. Bu morfologik o'zgarishlar xalqaro huquqiy atamalarining to'g'ridan-to'g'ri tarjimalari ko'pincha yetarli bo'lmagan o'zbek sharoitiga moslashishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Jumladan, "jinoyat", "jazo" kabi atamalarining moslashuvi o'zbek tilining sintaktik tuzilishi va fonetik tendensiyalariga mos keladigan morfologik o'zgarishlarni o'z ichiga oladi. Ushbu moslashuvchanlik murakkab huquqiy g'oyalarning ona tilida so'zlashuvchilar uchun ochiq va tushunarli bo'lishini ta'minlashda juda muhimdir [4]. O'zbek tilining morfologik boyligi shu tariqa, kriminologik terminologiyalarning madaniy jihatdan jarangdor talqinini osonlashtiradi, global qonunchilik asoslari va mahalliy tushunish o'rtasidagi tafovutni yo'qotadi.

Adabiyotlar/Литературы/References:

1. Abdugafforzoda A. R. The role of stylistic means in the formation of criminological units in english and uzbek. *EduVision: Journal of Innovations in Pedagogy and Educational Advancements*, 1(4), 2025. – P.525-532.
2. Coulthard, Malcolm, and Alison Johnson. *An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence*. – London: Routledge, 2007.
3. Hiltunen Risto. Some Complex Types of Embedding in Legal English. *Proceedings from the Second Nordic Conference for English Studies, Hanasaari/Hanaholmen, 19-21 May, 1983*.
4. Ismoilova D. Criminal terminology in english and uzbek languages. *American Journal of Philological Sciences*, 3(03), 2023. – P.53-58.

5. Luna Erik, ed. Reforming Criminal Justice. Vol. 2, Policing. Phoenix: Arizona State University, 2017.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

COMPARATIVE ANALYSIS OF PERSON NOUN-FORMING AFFIXES IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Abdurakhimova Feruza Bokhadirovna

Senior Lecturer, (PhD), Faculty of English Language and Literature,
Fergana State University

Abstract. This article presents a comparative analysis of person noun-forming affixes in Uzbek and English languages. The research examines word formation models in both languages, their structural and semantic features. Eleven active person noun-forming affix models in Uzbek and twelve models in English have been analyzed. The research findings revealed that in Uzbek, models based on nouns predominantly prevail, while in English, words are also actively formed from verbs and adjectives. Additionally, the study identified the presence of special affixes expressing gender indicators in English and specific features of prefix model participation in Uzbek. The article also compares models of other noun-forming affixes in both languages and highlights the national-cultural factors of the word formation system.

Keywords: word formation model, person noun, affix, suffix, comparative analysis, derivation, Uzbek language, English language, word-forming element, national-cultural factors.

O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA OT YASOVCHI QO'SHIMCHALARNING QIYOSIY TAHLILI

Abduraximova Feruza Boxadirovna

Farg'ona davlat universiteti

Ingliz tili va adabiyoti fakulteti (PhD) katta o'qituvchisi

E-mail: feruz.abdurakhimova818@gmail.com

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0001-5903-4211>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tillarida shaxs otlarini yasovchi qo'shimchalarning qiyosiy tahlili berilgan. Tadqiqotda ikki tilda so'z yasash modellari, ularning strukturaviy va semantik xususiyatlari o'rganilgan. O'zbek tilida 11 ta, ingliz tilida esa 12 ta faol shaxs oti yasovchi qo'shimchalar modellari tahlil qilingan. Tadqiqot natijasida o'zbek tilida asosan ot so'z turkumiga asoslangan modellar ustunligi, ingliz tilida esa fe'l va sifatlardan ham faol so'z yasalishi aniqlangan. Shuningdek, ingliz tilida gender ko'rsatkichlarini ifodalovchi maxsus qo'shimchalar mavjudligi va o'zbek tilida prefiksli model ishtirokining o'ziga xos jihatlari ko'rsatilgan. Maqolada har ikki tilda ot yasovchi boshqa qo'shimchalarning modellari ham taqqoslanib, tillardagi so'z yasash tizimining milliy-madaniy omillari yoritilgan.

Kalit so'zlar: so'z yasash modeli, shaxs oti, qo'shimcha, affiks, qiyosiy tahlil, derivatsiya, o'zbek tili, ingliz tili, so'z yasovchi, milliy-madaniy omillar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N51>

O'zbek tilida so'z yasashga oid ishlardan A.G.G'ulomov tadqiqotlarida so'z yasash modeli termini uchraydi. Ammo olim so'z yasash modeli terminini turli hodisalarga nisbatan ishlatadi va buni o'zi ham ta'kidlaydi[6;15].

So'z yasash modeli yasama so'zning tuzilish sxemasi, bu sxema so'z yasash qolipi. U so'zning yasash tarkibini tekshirishning umumlashtirilishidan tug'ilgan: so'zning yasash

strukturasini aniqlash bilan umumlashtirish natijasida soʻz yasash modellari belgilanadi, bu modellar tilning soʻz yasalihi sistemasini tashkil etadi[3;12-13].

A.Hojiyev soʻz yasalihi modeli iborasi soʻz yasalihi sohasiga oid biror tushunchani ifoda etmaydi, – deydi. Shuningdek, u soʻzlar maʼlum yasalihi modeliga ega boʻlsa ham, soʻz yasalihi tipini yuzaga keltirmaydi:

1) yasalihi modeli bir xil boʻlgan soʻzlar struktura va maʼno tomonidan oʻxshash boʻladi;

2) soʻz yasalihi modelining unumli yoki unumsiz boʻlishi kabi gaplar soʻz yasalihi sohasiga oid biron-bir hodisaning mohiyatini aks ettira olmaydi.

A.Hojiyev “soʻz yasalihi modeli” iborasi soʻz yasalihi hodisasi bilan bogʻliq tushunchaning mohiyatini toʻgʻri va toʻla aks ettira olmasligini aytadi[4;18-20].

Har bir tilning yasama soʻzlari shu tildagi soʻz yasash modellari asosida yaratiladi.

Faoliyat bajaruvchi shaxs otlarining yasalihi modellari:

Ot (oʻzak — negiz) + chi – ishchi, temirchi, haydovchi, konchi, temiryoʻlchi, quruvchi, sotuvchi, suvoqchi

Ot + soz – soatsoz [3;12].

Soʻz yasash modellari, umuman, hosil qilish, yaratish sxemasi – andozasi maʼnosidagi umumlashgan, abstrakt hodisadir. Shunga koʻra, uning tarkibidagi elementlar ham turli tusga kiradi:

M: feʼl +(-i) q (suvoq, chopiq).

Oʻzbek tilida qoʻshma soʻzlarda ot+ot, sifat + ot, son + ot kabi modellar mavjud.

Soʻzlarning yasalihidagi asosiy tasnif birligi bu soʻz yasalihi modeli yoki soʻz yasalihi tipidir. Turli xil qarash, fikr, taʼriflar, terminologiyadagi baʼzi farqlarga qaramay, ushbu tasnif mohiyati asosan bir xil. Zamonaviy tilshunoslikda soʻz yasash modeli Y.S.Kubryakova taʼrifiga koʻra, yasalmaning tarkibiy qismlarining tabiatini va ularni joylashtirish tartibini hisobga oluvchi soʻzlar yasalihi yagona sxemasidir. Soʻz yasalihi modeli – bir xil turdagi yasalihi eng umumiy formulasi boʻlib, bu ularning tarkibiy va semantik analogidir[5;107].

Har bir yasama asosida yangi soʻz boʻladi va bu yasalihi maʼlum modelga yoki yasalihi usuli orqali yuzaga chiqadi. Bundan kelib chiqadiki, har bir yasalihi ikki va undan ortiq elementlarning munosabati mavjud boʻladi: yasashga asos boʻlgan soʻz va yasalihi chiqqan soʻz. Yasalmadagi bu ikki element tashqi va ichki tomonlardan oʻzaro munosabatda boʻladi[3;13]. Biz oʻz ishimizda ushbu modellarning milliy-madaniy tomonlarini yoritishni maqsad qilib olganmiz.

Har qanday yasama soʻz soʻz yasalihi asosiga soʻz yasovchi qoʻshish yoʻli bilan hosil qilinadi. Bundan kelib chiqadiki, oʻzbek tilida soʻz yasalihi umumiy modeli “soʻz yasalihi asosi” va “soʻz yasovchi” dan iborat boʻladi. Soʻz yasalihi asosi va soʻz yasovchi material jihatdan turlicha boʻlishi mumkin. Ammo har bir yasama soʻzning, qanday soʻzdan, soʻz yasovchining qanday affiks yoki yordamchi soʻzdan boʻlishiga qarab, ularning har birini alohida model deb qarash kerak emas, bunga ehtiyoj ham yoʻq, deydi A.Hojiyev[6;170].

Biz oʻz ishimizda soʻzlarning yasalihi modellarini mustaqil soʻz turkumlari ot, sifat, feʼl doirasida guruhlariga ajratgan holda, ikki tilda qiyoslab, ularning milliy-madaniy omillarini tahlil qilishga harakat qilamiz.

Oʻzbek tilida shaxs oti yasovchi qoʻshimchalar:

OT + yasovchi qoʻshimcha = OT modeliga ega.

Shaxs otlari yasovchi qo'shimchalar: *-chi, -shunos, -kor, -vachcha, -soz, -furush, -paz, -xo'r, -boz, -xon, -navis, -parast, -go'y, -dosh.*

O'zbek tilida shaxs oti yasovchi qo'shimchalar

№	Model	Misol
1	OT + -chi = OT	<i>O'qituvchi, qo'shiqchi, tennischi</i> Kasb-hunar, mutaxassislik, mashg'ulot bilan shug'ullanuvchi shaxs
2	FE'L + -vchi = OT	<i>Aybllovchi, qoralovchi, quruvchi, to'ldiruvchi, tuslovchi</i> Fe'ldan anglashilgan harakatga aloqador bo'lgan, uni bajaruvchi, shu harakatga tortiluvchi shaxs otlarini hamda turli sohaga oid terminlarni yasaydi.
3	OT + -kor = OT	<i>Paxtakor, binokor, ijodkor, xizmatkor</i> Yasovchi asosdan anglashilgan narsani yaratuvchi shaxs otlarini yasaydi.
4	OT + -soz = OT	<i>Soatsoz, kemasoz, vagonsoz</i> Asosdan anglashilgan narsani yaratuvchi, ishlab chiqaruvchi otlarni yasaydi.
5	OT + -shunos = OT	<i>O'lkashunos, tilshunos, adabiyotshunos</i> Soha mutaxassisini, shunga oid ilm bilan shug'ullanuvchi shaxs otlarini yasaydi.
6	OT + -xon = OT	<i>Gazetxon, kitobxon</i> Asosdan anglashilgan narsani doimiy o'quvchi shaxs otlarini yasaydi.
7	OT + -navis = OT	<i>Hikoyanavis, masalnavis</i> Asosdan anglashilgan narsani yozish bilan shug'ullanuvchi shaxs otlarini yasaydi.
8	OT + -dosh = OT	<i>Sinfdosh, guruhdosh, maktabdosh, quroldosh</i> Asosdan anglashilgan narsaga bir xil aloqador, ishtiroki bo'lgan shaxs ma'nosidagi otlarni yasaydi.
9	OT + -boz = OT	<i>Arizaboz, va'daboz, buyruqboz, askiyaboz</i> Asosdan anglashilgan narsa, ish-harakati bilan ko'p shug'ullanuvchi, shunga berilgan shaxsni bildiruvchi otlarni yasaydi.
10	Ham + OT = OT	<i>Hamshahar, hamkasb, hamsuhbat, hamxona</i> Asosdan anglashilgan ish, narsaga birga aloqador shaxs otlarini yasaydi.
11	OT + -parast = OT	<i>Amalrparast, maishatparast, shaxsiyatparast</i> Asosdan anglashilgan narsa-hodisaga berilgan, unga ye'tiqod qiluvchi shaxs otlarini yasaydi.

Ingliz tilida shaxs otlarini yasovchi qo'shimchalar: *-er, -ist, -ess, -ee, -ant/-ent, -ite, -an, -eer, -ary, -ard, -ette, -ina*

Ingliz tilida shaxs oti yasovchi qo'shimchalar

№	Model	Misol
1	FE'L + -er = OT	<i>Baker, lecturer, driver, teacher</i> -er qo'shimchasi fe'l bilan birikib, shaxs otlari yasashda ishlatiladi. Bunda asosdan anglashilgan ish harakatini bajaruvchi shaxs tushuniladi, chunki bunda kasb ifodalanadi.
2	OT + -ist = OT SIFAT + -ist = OT	<i>Atheist, feminist, realist, modernist, artist, tourist</i> Asosdan anglashilgan e'tiqod, ish yoki kasb va o'qishga aloqador shaxs otlarini yasash uchun ishlatiladi.
3	OT + -ess = OT FE'L + -ess = OT	<i>Actress, duchess, lioness, princess</i> -ess qo'shimchasi otlarga ba'zan fe'l so'z turkumidagi so'zlarga qo'shib, ayollarni ifodalovchi kasb, millat, ijtimoiy kelib chiqish va hokazolarni ifodalash uchun ishlatiladi. Shuningdek, urg'ochi hayvonlarni ham ifodalaydi.
4	OT + -ee = OT FE'L + -ee = OT SIFAT + -ee = OT	<i>Addressee, absentee, refugee, interviewee, employee</i> Ot, fe'l, sifat so'z turkumidagi so'zlarga qo'shib, ish harakatini bajaruvchi shaxs otlarini yasash uchun ishlatiladi.
5	FE'L + -ant/-ent = OT	<i>Assistant, contestant, applicant, servant</i> Fe'l so'z turkumiga qo'shib, kasbni yoki ishtirokchi shaxsni ifodalovchi otlarni yasashda ishlatiladi.
6	OT + -ite = OT	<i>Labourite, Baldwinite, Leninite</i> Biror bir harakat qatnashchisi yoki tarafdorligini ifodalaydigan shaxs otlarini yasaydi.
7	OT + -an = OT	<i>Historian, librarian</i> Kasb otlarini yasash uchun xizmat qiladi.
8	OT + -eer = OT	<i>Engineer, cannoneer, lawyer</i> Kasb otlarini yasash uchun xizmat qiladi.
9	OT + -ary = OT SIFAT + -ary = OT	<i>Secretary, adversary, notary, missionary</i> Kasb, diniy yo'nalish, ish-harakatning turi bilan shug'ullanuvchi shaxs otlarini yasaydi.
10	OT + -ard = OT SIFAT + -ard = OT	<i>Drunkard (ichuvchi), stinkard (sassiq), dullard (jinni)</i> Salbiy ma'nodagi shaxs otlarini yasash uchun xizmat qiladi.
11	OT + -ette = OT	<i>Pursette (katta styuardessa), cosmonette</i> Ayollarni ifodalovchi shaxs otlarini yasovchi qo'shimcha.
12	OT + -ine = OT	<i>Heroine, concertina</i> Ayollarni ifodalash uchun ishlatiladigan shaxs oti yasovchi qo'shimcha.

O'zbek va ingliz tilida shaxs otlari yasashining o'ziga xos jihatlari quyidagilar:

1. O'zbek tilida shaxs oti yasashida 11 ta faol modellar tahlil qilinganda deyarli barchasida asos ot so'z turkumiga mansub (bitta holatdan tashqari).
2. O'zbek tilidan farqli o'laroq ingliz tilida shaxslar gender ko'rsatkichini ifodalovchi maxsus qo'shimchalar mavjud.
3. Ingliz tilida 12 ta unumli shaxs otlarini yasash modellardan tahlilga olinganda fe'l va sifat so'z turkumlari faol ishtirok etishining guvohi bo'ldik.

4. O'zbek tilida shaxs otlarini ifodalashda 1 ta prefiksli model ishtiroki kuzatiladi, biroq ingliz tilida bunday holat uchramadi.
5. O'zbek tilida shaxs oti yasovchi qo'shimchalarning eng sarmahsuli -chi qo'shimchasidir. Ingliz tilida shaxs oti yasovchi qo'shimchalar orasida -er qo'shimchasi sarmahsul hisoblanadi. Ammo tarjimada ingliz tilidagi affikslarning bir nechtasi -chi ma'nosiga teng kelishini kuzatish mumkin, jumladan, -er – worker, builder (ishchi, quruvchi,), librarian – kutubxonachi va boshqalar.
Ot yasovchi boshqa qo'shimchalarni ham qiyosiy talqinda tahlil qilish mumkin.

O'zbek tilida ayrim ot yasovchi qo'shimchalarning modellari

№	Model	Misol
1	OT SIFAT + -lik = OT	Ot so'z turkumidan: - qarindoshlik, tug'ishganlikka oid otlarni yasaydi: <i>onalik, otalik, o'g'illik</i> - hayotning ma'lum bir davrini bildiruvchi otlarni yasaydi: <i>bolalik, o'smirlik, kelinlik</i> - kasb, amal — unvon yoki ish faoliyat egasini bildiruvchi otlarni yasaydi: <i>mudirlilik, o'qituvchilik, suvchilik, savdogarlik</i> - asosdan anglashilgan narsa bilan bog'liq bo'lgan ish harakati bajarish jarayoni: <i>kitobxonlik, oshxo'rlik, kitobxonlik</i> - kasb egasini bildiruvchi so'zlar: <i>zargarchilik</i> - asosdan anglashilgan narsa ishgo'ol etgan hududni bildiruvchi otlarni yasaydi: <i>qumlik, muzlik, adrlilik, botqoqlik</i> — yer sathining yasovchi asosdan anglashilgan qismini bildiruvchi ot yasaydi: <i>tepalik, jarlik</i> Sifat va ravishlardan: - Belgi oti yasaydi: <i>mardlik, saxiylik, tezlik</i> - asosdan anglashilgan belgining holatini bildiradi: <i>shodlik, tinchlik, erkinlik, to'qlik</i> - shaxsning xarakter-xususiyati, qiliq, xatti-harakatini bildiradi: <i>jasurlik, kamtarlik, ahillik, o'jarlik, hovliqmalik</i>
2	FE'L + -v = OT	<i>Saylov, qishlov, tergov, xayrlashuv, yozuv</i> fe'ldan anglashilgan harakatga doir ish, holat va jarayonni bildiruvchi otlarni yasaydi
3	FE'L + -(i)sh = OT	<i>Burilish, o'zgarish, tekshirish, yuksalish</i> - fe'ldan anglashilgan harakatga oid ish, jarayon va holatni bildiruvchi otlarni yasaydi. <i>dunyoqarash, o'qish kitobi, sezish organlari</i> - rus tilidan so'zlarni o'zlashtirishda kalkalash yo'li bilan so'zlarni yasaydi.
4	OT + -xona = OT	<i>To'yxona, elchixona, darsxona, kutubxona</i> -xona affiksoidi asosdan anglashilgan ish harakatga mo'ljallangan obyektini bildiruvchi otlarni yasaydi.
5	OT + -noma = OT	<i>Murojaatnoma, taklifnoma, talabnoma</i> -noma affiksoidi asosdan anglashilgan narsani ifodalovchi tekst yoki xatni ifodalovchi otlarni yasaydi.

Ingliz tilida ayrim ot yasovchi qo'shimchalarning modellari

№	Model	Misol
1	FE'L + -ation (-tion, -ion, -fication) = OT	<i>Realization, notification, production, operation</i> Fe'l so'z turkumidan anglashilgan holat yoki jarayonning ot so'z turkumida ifodalanishi.
2	OT + -dom = OT SIFAT + -dom = OT	<i>Wisdom, kingdom, freedom, chiefdom</i> Asosdan anglashilgan tajribani ifodalovchi hamda jamiyatdagi holatni, bir guruh insonlarning qiziqishi bo'yicha jamlanmasini ifodalovchi otlarni yasaydi.
3	OT+ -ics = OT FE'L + -ics = OT	<i>Linguistics, politics, physics, economics</i> Biror bir mavzu yoki o'rganish sohasini ifoda etuvchi otlarni yasaydi.
4	FE'L + -ing = OT	<i>Falling, building, landing, landing, lining, misgiving, understanding</i> Fe'l so'z turkumidan harakat, natija, joy, material, ichki holat va mavhum otlarni yasashda ishlatiladi.
5	SIFAT + -ness = OT PREFIKS + FE'L (II) + -ness = OT SO'Z BIRIKMASI + -ness = OT COH + -ness = OT	<i>Awareness, kindness, unwantedness, half-awakeness, oneness</i> Vaziyat, sifat, holat, belgi otlarini yasash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, -ness mavhum ot yasovchi qo'shimcha bo'lib ishlatiladi. Mavhum otlarni yasashda, -al, -hood, -ship qo'shimchalari ham -ness qo'shimchasi kabi qo'llaniladi. Bu qo'shimchalarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular o'zlaridan so'ng boshqa qo'shimcha qabul qilmaydi.

1. O'zbek va ingliz tillarida ot so'z turkumining yasalishi faol derivatsion jarayonlardan biri ekanligini aytib o'tish joiz.

2. Har ikki tilda deyarli barcha so'z turkumlaridan ot so'z turkumidagi so'zlar faol yasalishining guvohi bo'ldik va o'zbek tilida 5 ta, ingliz tilida ham 5 ta ot yasovchi qo'shimchalarning modellarini tahlil qildik. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, ingliz tilida so'z birikmasidan ham ot so'z turkumidagi so'zlar yasaladi.

3. Shuningdek, fe'lning ikkinchi (past – o'tgan) zamon shakliga prefiks qo'shib ot so'z turkumidagi so'zlar yasalishi ham kuzatiladi. O'zbek tilida bunday murakkab model ot so'z turkumi doirasida uchramaydi. Ingliz tilida derevatsion so'zlar yasalishi o'zbek tiliga nisbatan erkinroqdir. Buyerless goods – tovarlar (xaridorgirmas) yoki *breathable air* – havo (nafas olsa bo'ladigan)[2;35]. Aslida bu misollarda ikkinchi komponent tarjima qilinyapti, ammo birinchi yasalma so'zlar denotativ ma'noga qo'shimcha ottenka berib, okkazional so'zlarni yasab kelmoqda. Bu ham ingliz tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biridir.

O'zbek va ingliz tillarida mavhum ot yasaydigan affiksli modelni ko'raylik, bunda o'zbek tilida -lik, -chilik, -v, -sh qo'shimchalari ot, sifat, ravishga qo'shib, turli ma'nodagi mavhum otlarni hosil qiladi. Masalan: *tinchlik, qo'shnichilik, chorlov*. Ingliz tilida esa -ness qo'shimchasidan tashqari -al, -ship, -hood qo'shimchalari ham ishlatiladi. Bu qo'shimchalar deyarli barcha so'z turkumlari bilan ishlatiladi va ulardan so'ng so'zlarga qo'shimcha qabul qilinmaydi. Masalan, o'zbek tilidagi qarindoshlik so'zlari: *ota, ona, o'g'il, qiz* va hokazo. So'zlarga qo'shib, asosdan anglashilgan ma'nodan qarindoshlikni bildiruvchi otlarni yasaydi. Masalan, *onalik, otalik, qizlik, o'g'illik*. Shunday yasaliş xuddi shu modelda ingliz tilida ham mavjud:

motherhood – *onalik*, *fatherhood* – *otalik*: Bunda o'zbek tilida *-lik*, ingliz tilida esa *-hood* qo'shimchalari ishlatilmoqda, ammo do'stlik so'zi ingliz tilda *friendship* so'zi bilan ifodalanadi. Bunda o'zbek tilida *ot + -lik*, ingliz tilida *ot + -ship* modeli asosida so'zlar yasalmogda, asos bir xil, lekin qo'shimchalar o'zbek tilida qarindoshlikni bildiruvchi otlar turini yasash uchun ham, boshqa ma'noli mavhum otlarni yasashda ham *-lik* ishlatilmoqda, ingliz tilida qarindoshlikni ko'rsatish uchun *-hood* va turli ma'nodagi mavhum otlarni yasashda *-ship* ishlatilmoqda. Bu esa turli tizimli tillarda otlarning yasaliş tizimi turlicha ekanligidan dalolat beradi.

Ingliz tilida kichraytirish qo'shimchasi (*-let* va *-kin*) o'zbek tiliga nisbatan kam qo'llaniladi. Masalan, *bolg'a-bolg'acha*, *gul- gulcha* so'zlarini olsak, ingliz tilida bu so'zlar *hummer* va *flower* so'zlari bilan ifodalanadi. Ingliz tilida kichraytirishni ifodalashda affikslardan ko'ra leksik birliklar bilan ifodalash mavjud. Bunda eng ko'p qo'llaniladigan sifatlardan biri bu *little* so'zidir. (*little laugh -ozgina kulgi*)[2;36].

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abduraximova F.B. Turli tizimli tillarda so'z yasalişining lingvomadaniy xususiyatlari (ingliz va o'zbek tillari misolida) Filol. fan. b. fals. dokt. (PhD)... diss. – Tashkent, 2024 – 184 b.
2. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. – М.:Наука, 1976. – 278 с.
3. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Ўзбекистон Фан, 1975. – 609 б.
4. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиши. – Тошкент:Ўқитувчи, 1989. – 109 б.
5. Харитончик З.А. Лексикология английского языка. – Минск:Вышэйшая школа. 1992 – 204 б.
6. Ҳожиёв А. Ўзбек тили сўз ясаиши тизими. –Тошкент: Ўқитувчи, - 2007 . – Б. 170.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

LINGUOCULTURAL FEATURES OF ENGLISH AND UZBEK FOLK TALES

Jalolova Feruza Normurodovna

NUUz, senior lecturer of the department

Foreign language and literature

Abstract. This article analyzes the linguocultural features of English and Uzbek folk tales. Folk tales reflect the historical, cultural, and social life of a people. Through them, customs, values, moral views, worldview, and cultural heritage of the nation are revealed. Although English and Uzbek folk tales have their unique characteristics, they are united by common humanistic ideas - the triumph of good over evil, justice, courage, and generosity. The study examines the similarities and differences in characters, settings, plots, and oral traditions in the folk tales of both cultures from a linguocultural perspective.

Keywords: folk tale, linguoculture, folk creativity, English folk tales, Uzbek folk tales, oral tradition, plot, moral values.

INGLIZ VA O'ZBEK XALQ ERTAKLARINING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Jalolova Feruza Normurodovna

O'zMU, Xorijiy til va adabiyoti

kafedrası katta o'qituvchisi

E-mail: missjalolova@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o'zbek xalq ertaklarining lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Xalq ertaklari xalqning tarixiy, madaniy va ijtimoiy hayotining aksidir. Ular orqali xalqning urf-odatları, qadriyatları, axloqiy qarashları, dunyoqarashi va madaniy merosi namoyon bo'ladi. Ingliz va o'zbek ertaklari o'ziga xos jihatlarga ega bo'lsa-da, ularni umumiy gumanistik g'oyalar - yaxshilikning yovuzlik ustidan g'alabasi, adolat, jasorat va saxovat kabi tushunchalar birlashtirib turadi. Tadqiqotda har ikki madaniyatdagi ertaklarning personajlar, muhit, syujetlar va og'zaki an'ana doirasidagi o'xshashliklari hamda tafovutlari lingvomadaniy nuqtai nazardan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: ertak, lingvomadaniyat, xalq ijodi, ingliz ertaklari, o'zbek ertaklari, og'zaki an'ana, syujet, axloqiy qadriyatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N52>

Kirish. Ertaklar xalq ijodining qadimiy va boy janrlaridan biri bo'lib, ular orqali xalqning tafakkuri, falsafasi va dunyoqarashi aks ettiriladi. Xalq ertaklari ko'p asrlik og'zaki an'analar asosida shakllangan bo'lib, ular hayotiy, maishiy, sehrli va ijtimoiy mazmundagi voqealarni qiziqarli syujetlar orqali bayon qiladi. O'zbek va ingliz xalq ertaklari o'rtasida ko'plab o'xshashliklar mavjud bo'lishiga qaramay, ularning har biri o'ziga xos madaniy kontekstda shakllanadi. Ushbu maqolada ushbu ertaklarning lingvomadaniy xususiyatlari, ya'ni tilda va madaniyatda qanday ifodalanganlik jihatlari tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ko'plab olimlar xalq ertaklarini turli nuqtai nazardan o'rganib chiqqanlar. O'zbek ertaklarini B.Karimov, F.Abdullaev, M.Afzalov, K.Imomov,

X.Egamov kabi olimlar tahlil qilgan bo'lsa, ular Hamrobibi Umarali qizi, Hasan Xudoyberdi o'g'li kabi ertakchilardan yozib olgan namunalar asosida ilmiy xulosalar berganlar. Ingliz ertaklari esa aka uka Grimmlar, Sharl Perro kabi mualliflar tomonidan jamlab yozib olingan. Lotin, rus, nemis va ingliz tillaridagi “ertak” so'zining etimologiyasi ham adabiy manbalarda chuqur o'rganilgan. M.Qoshg'ariy “Devoni lug'atit turk” asarida ertakni “yetuk” deb atagan [5; 98]. I.A.Ilinning ta'biri bilan aytganda, ertaklar — odamlarning diniy tafakkur paydo bo'lishidan oldingi hayot falsafasini badiiy shaklda ifodalovchi janrdir [3; 240].

Ushbu maqola qiyosiy — tahliliy metod asosida yozilgan bo'lib, unda ingliz va o'zbek xalq ertaklari syujeti, leksikasi, personajlari va madaniy kontekstdagi ifodalanish shakllari lingvomadaniy yondashuv asosida o'rganildi. Ertak matnlari, lug'aviy ta'riflar, adabiy va madaniy manbalar tahlil qilindi. Shuningdek, og'zaki an'analar, etnik qadriyatlar va madaniy me'yorlarning ertaklarda qanday ifodalangani solishtirma yondashuv orqali tahlil qilindi.

Muhokama. Ingliz tilida ertakni ifodalash uchun “hikoya, umuman har qanday voqea” degan ma'noni anglatuvchi “*tale*” so'zi ishlatiladi, u qadimgi ingliz tilidagi “*tal*” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, – *series, calculation*, shuningdek, – *story, tale, statement, deposition, narrative, fable, accusation, action of telling* ma'nolarini beradi. Longman nashriyoti lug'atida *tale* so'ziga “kimningdir boshidan kechirgan hayajonli voqealar haqida hikoya” sifatida ta'rif beriladi – *a story about exciting imaginary events... that happened to someone....* “Fairy-tale – tale about fairies (*fairy small imaginary being with supernatural powers, able to help or harm human beings*) [7]”.

Ertak atamasi M.Qoshg'ariyning “Devoni lug'atit turk” asarida “yetuk” tarzida qo'llanilgan [5; 98]. Xalqimiz orasida hozirgi paytda xam *cho'pchak, utuk, matal, varsaqqa* kabi so'zlar ertak manosi anglatadi. O'zbek tilining izohli lug'atida ertak so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan:

1. Xalq og'zaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri; to'qima va uydirmaga asoslangan, sehrli–sarguzasht va maishiy mazmundagi epik badiiy asar; *cho'pchak. Ertak aytmoq. Bir ariqda sut, ikkinchi ariqda sharbat – ertaklarda bo'ladi!* S. Anorboev, Oqsoy. *Ilmiy fantastik asarlar bilan adabiy ertaklar o'zaro yaqin aloqadadir.* “Fan va turmush”.

2. Hikoya, qissa, voqea. *Unsin hamma voqeani – akasi bilan Gulnorning sevgi ertagini kampirdan to'la eshitdi.* Oybek, TTT. *Yolg'iz Tiktepa qishlog'i–dagina emas, tevarak qishloqlarda ham mulla Obidning ertagi, ekindagi muvaffaqiyati og'izdan og'izga yurib ketdi.* A. Qodiriy, Obid ketmon [6; 51].

Xalq ertaklarining eng keng tarqalgan tasnifi quyidagicha: hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar va hayotiy–maishiy ertaklar.

Ertak syujetlari an'anaviy arxaiik dunyoqarashni aks ettiradi. Odamlarning yaxshi va yomon, mehribonlik va yovuzlik haqidagi g'oyalari o'ziga xos tarzda taqdim etiladi. Ertaklar yaxshilikning yomonlikdan ustunligini, aynan “yaxshilik” yo'lining dolzarbligini tushuntiradi. Ertakning asosiy vazifalaridan biri bu uning ijtimoiy va tarbiyaviy vazifasidir.

Ingliz va o'zbek xalq ertaklarining lingvomadaniy jihatlari ularning jamiyatdagi qadriyatlarni qanday aks ettirishini ochib beradi. Har ikki madaniyatda ertaklar axloqiy, ijtimoiy va estetik me'yorlarni yosh avlodga yetkazish, ularni tarbiyalash va milliy tafakkurni shakllantirish vositasi hisoblanadi. Ingliz ertaklarida ko'pincha jasorat, adolat, aqllilik va shaxsiy erkinlik g'oyalari markaziy o'rinni egallaydi. Masalan, “Jack and the Beanstalk” (Jek va Sehrli dukkak) ertagida qahramon qashshoqlikdan chiqib, sehrli dukkaklar orqali gigantlar

dunyosiga kiradi va jasorati, aql-idroki evaziga boylikka erishadi. Bu syujet individual harakat va tavakkalning muvaffaqiyat olib kelishiga urg'u beradi. O'zbek ertaklarida esa ko'proq jamoaviylik, oilaviy birlik, kattalarga hurmat, sabr-toqat va saxovat kabi qadriyatlar asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, "Zumrad va Qimmat" ertagida mehribonlik qilgan qiz mukofotlanadi, badjahl va xunuk niyatdagi qiz esa jazolanadi. Bu orqali o'zbek xalq ertaklarining axloqiy-gumanistik xabari aniq ifodalanadi – yaxshilik oxir-oqibat g'alaba qiladi, yomonlik esa jazoga loyiq.

Jinsiy rollar ham ertaklarda muhim ideologik funksiyani bajaradi. Ingliz ertaklarida "Cinderella" (Zolushka) kabi syujetlarda ayol obrazi go'zal, sabrli, baxtga loyiq, lekin erkakning – odatda shahzodaning – aralashuvisiz najot topolmaydigan tarzda tasvirlanadi. Bunda an'anaviy gender stereotiplari aks etadi. Ammo zamonaviy talqinlarda, masalan, "Brave" (Jasur qiz Merida) kabi ertaklar orqali bu rollar yangicha ko'rinishga ega bo'lmoqda – qahramon ayol mustaqil, faol va qutqaruvchi rolida chiqadi. O'zbek ertaklarida esa "Boy ila gado", "Tillaqush" yoki "Malikai ayyor" kabi ertaklarda erkaklar ko'pincha asosiy harakat qiluvchi, jasoratli va donishmand qahramon sifatida namoyon bo'ladi. Biroq, "Malikai ayyor" ertagidagi ayol qahramon o'zining donoligi, gapga chechanligi va tadbirkorligi bilan ajralib turadi, bu esa o'zbek ertaklarida kuchli va faol ayol obrazlari ham mavjudligini ko'rsatadi.

Personajlar tizimi esa har bir madaniyatning mifologik asoslarini ochib beradi. Ingliz ertaklarida sehrGARlar, peri-qizlar, jodugarlar va gapiradigan hayvonlar orqali g'ayritabiiy dunyo yaratiladi. "The Frog Prince" (Qurbaqa shahzoda) yoki "Snow White" (Oppog'oy) ertaklarida jodugarlar muhim konflikt manbai bo'lsa, sehrli mavjudotlar esa ko'pincha qahramonga yordam beradi. O'zbek ertaklarida esa "Jinlar bazmi", "Bo'z bolajon" yoki "Alif va Bahodir" kabi syujetlarda jinlar, ruhlar, afsonaviy maxluqlar ko'p uchraydi. Ular orasida Alif – ulkan kuch va kuch-quvvat timsoli bo'lib, aksariyat hollarda qahramonning dushmani sifatida paydo bo'ladi. Bu obrazlar orqali o'zbek xalqining islomiy va mahalliy e'tiqodlar sintezi, diniy-falsafiy qarashlari ochiladi.

Muhit ham ertaklarning milliy ruhini belgilaydi. Ingliz ertaklari fantastik dunyolar, sehrli o'rmonlar, uzoq qiroliklar, muhtasham qal'alar asosida quriladi. Masalan, "Sleeping Beauty" (Uyqudagi malika) yoki "Rapunzel" kabi ertaklarda sehrli tabiat, sehrGARlar qal'asi asosiy fon bo'lib xizmat qiladi. O'zbek ertaklarida esa cho'l va tog'lar, qadimiy shaharlar (masalan, Buxoro, Samarqand), bozorlardagi hayot, yurt va karvonsaroylar hikoya maydoni sifatida namoyon bo'ladi. "Boy ila gado" yoki "Tillaqush" kabi ertaklarda karvon yurishlari, savdo-sotiq, mehmondo'stlik va sayohat motivlari xalqning tarixiy yashash tarzini yoritadi. Bu manzaralar Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining madaniy-makondagi ifodasidir.

Og'zaki an'ananing tutgan o'rni esa o'zbek ertaklarining eng muhim xususiyatlaridan biridir. Ingliz ertaklari XIX asrda aka-uka Grimmlar va Sharl Perro tomonidan to'plab nashr etilganidan so'ng yozma shaklda yashab kelmoqda. O'zbek ertaklari esa hozirgacha og'zaki shaklda ustozlardan shogirdga, ota-onadan bolalarga yetkazilib kelinadi. Masalan, "Qo'shchinor", "Shahzoda va SehrGAR ayol", "Bibi Seshanba" kabi ertaklar aytilish jarayonida she'riy ifoda, takrorlovchi iboralar, maromli ohang orqali esda qolarli va ta'sirchan bo'lib, folklorning poetik xususiyatlarini ifodalaydi. Bu jihat ertaklarning nafaqat mazmuniy, balki stilistik, fonetik va estetik boyligini ham ochib beradi.

Shunday qilib, ingliz va o'zbek ertaklari o'rtasidagi umumiyliklar – axloqiy saboqlar, yaxshilikning g'alabasi, sehrli syujetlar – universal qadriyatlarni aks ettirsa, farqlari esa har bir

xalqning tarixiy tajribasi, diniy-falsafiy dunyoqarashi va madaniy kodlariga asoslangan. Misollar orqali ko'rinadiki, ertaklar nafaqat og'zaki ijod mahsuli, balki jamiyat tafakkurining, estetik qarashlarining, tarixiy xotirasining, va eng muhimi, madaniy identitetining timsolidir.

Natijalar. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ingliz va o'zbek xalq ertaklari o'zaro lingvomadaniy jihatdan ko'plab o'xshashlik va tafovutlarga ega:

- ✓ Ingliz va o'zbek xalq ertaklarida asosiy mavzular va qadriyatlar farq qiladi: ingliz ertaklarida jasorat, adolat va shaxsiy jasorat ustuvor bo'lsa, o'zbek ertaklarida oilaviy qadriyatlar, jamoaviylik va kattalarga hurmat asosiy o'rin egallaydi;
- ✓ Jinsiy rollar ikki madaniyat ertaklarida an'anaviy tarzda tasvirlangan, biroq ingliz ertaklarida zamonaviy davrda bu rollarning o'zgarishi kuzatilmoqda, o'zbek ertaklarida esa an'anaviy obrazlar saqlanmoqda;
- ✓ Personajlar tarkibida ingliz ertaklari sehrli xotinlar, shahzodalar, jodugarlar va gapiradigan hayvonlarni ko'proq o'z ichiga olsa, o'zbek ertaklarida ruhlar, jinlar, dono keksalar va mahalliy qahramonlar markaziy o'rinda turadi;
- ✓ Muhit jihatidan ingliz ertaklari ko'proq sehrli o'rmonlar, qal'alar va qirolliklarda kechsa, o'zbek ertaklari Markaziy Osiyo cho'llari, tog'lari va tarixiy shaharlar fonida yaratilgan;
- ✓ Og'zaki an'ana o'zbek ertaklarida hozir ham faol saqlanib kelmoqda, she'riy uslub va takrorlashlar bu an'anani mustahkamlaydi, ingliz ertaklari esa ko'proq yozma shaklda tarqaladi;
- ✓ Ingliz va o'zbek ertaklari o'z madaniyatlari va tarixiy meroslarini aks ettirib, lingvistik va madaniy jihatdan chuqur tahlilga loyiq bo'lib, ular orqali xalqning dunyoqarashi va qadriyatlari aniqlanadi.

Xulosa. Ingliz va o'zbek xalq ertaklari o'zaro ko'plab umumiyliklarga ega bo'lishiga qaramay, har biri o'z madaniy muhitining, tarixiy tajribasining va ijtimoiy qadriyatlarining noyob aksidir. Har ikki millat ertaklari yaxshilikning yovuzlik ustidan g'alabasi, jasorat, adolat, saxovat va aql bilan harakat qilish kabi universal mavzularni ilgari suradi. Biroq, ingliz ertaklarida individualistik yondashuv – qahramonning shaxsiy harakati va tavakkali orqali muvaffaqiyatga erishish g'oyasi ustuvor bo'lsa, o'zbek ertaklarida jamoaviylik, oilaviy birdamlik va insonlararo hurmat-izzat asosiy qadriyat sifatida ilgari suriladi.

Jinsiy rollarning tasviri ham har ikki madaniyatda an'anaviy xarakter kasb etgan bo'lsa-da, zamonaviy talqinlarda bu rollar asta-sekin o'zgarib borayotganini ko'rish mumkin. Ingliz ertaklarida qadimgi saroy va qirollik timsollari orqali fantastik olam yaratilgan bo'lsa, o'zbek ertaklarida real hayotga yaqin, mahalliy manzaralar va tarixiy shaharlar konteksti muhim ahamiyat kasb etadi. Sehrli mavjudotlar, jinlar, ruhlar, dono keksalar va jasur qahramonlar har ikki ertaklar tizimida muhim dramatik funksiyani bajaradi, ammo ularning milliy xususiyatlari ularni bir-biridan keskin ajratib turadi.

Ertaklarning og'zaki an'anada saqlanib kelayotgani, ayniqsa o'zbek folklorida, ularning lingvomadaniy qiymatini yanada oshiradi. She'riy uslub, takrorlovchi iboralar va ritmik tuzilma orqali ertaklar nafaqat axloqiy saboq, balki estetik zavq manbai bo'lib xizmat qiladi. Ingliz ertaklari esa yozma shaklga o'tgani bilan keng madaniy maydonda ertak janrining rivojlanishiga xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek ertaklarini lingvomadaniy tahlil qilish orqali har bir xalqning o'ziga xos mentaliteti, qadriyat tizimi, estetik qarashlari va tarixiy merosi namoyon

bo'ladi. Bu esa ertaklarni nafaqat bolalar uchun qiziqarli hikoya, balki chuqur madaniy va lingvistik manba sifatida o'rganish zarurligini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdullaev, F. O'zbek xalq og'zaki ijodi: ertaklar. Toshkent: Fan va Texnologiya. 2010
2. Egamov, X. O'zbek xalq adabiyoti va folklori. Toshkent: Sharq. 1998
3. Ильин И.А. Одинокий художник / Сост. предисл. и примеч. В.И. Белов. – Москва: Искусство, 1993
4. Karimov, B. O'zbek xalq ertaklari tarixi va janrlari. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti Nashriyoti. 2005
5. Қошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк, биринчи том. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1960
6. ЎТИЛ. 5 Жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси ДИН, 2006
7. <https://www.ldoceonline.com/dictionary/tale>
8. <https://fairytalez.com/region/english/>

Received: 15 September 2025**Accepted:** 1 October 2025**Published:** 10 October 2025*Article / Original Paper***MYTHOLOGICAL IMAGES ARE THE ESSENCE OF A CERTAIN REALITY****Ahrorova Nigina Anvarovna**

Teacher of the Bukhara State Pedagogical Institute

E-mail: ahrorovanigina@buxdpi.uz

Abstract. This article explores English mythology, its key aspects, and its cultural heritage. It delves into the legends, heroes, and tales that reflect the historical and cultural identity of the English people. Topics such as King Arthur and the Knights of the Round Table, Wizard Merlin, fairies, and legendary sites are discussed in detail, highlighting the influence of other cultures, particularly Viking and Saxon, on the development of English mythology. The article also examines the role and impact of English mythology in modern literature and art, offering insights into the ancient beliefs and traditions of the English people.

Keywords: english mythology, legends, King Arthur, Knights of the Round Table, Wizard Merlin, fairies, legendary sites, Stonehenge, Sherwood Forest, Vikings, Saxons, Beowulf, ancient beliefs, cultural heritage.

MIFOLOGIK TASAVVURLAR MUAYYAN VOQELIK MOHIYATI**Ahrorova Nigina Anvarovna**

Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz mifologiyasi, uning asosiy jihatlari va madaniy merosi haqida so'z yuritiladi. Ingliz xalqining tarixiy va madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi afsonalar, qahramonlar va rivoyatlar batafsil tahlil qilingan. Qirol Artur va uning "Davra stoli ritsarlari", SehrGAR Merlin, peri-qizlar va afsonaviy joylar kabi mavzular yoritilib, ushbu mifologiyaning boshqa madaniyatlar, xususan, viking va sakson ta'siri ostida shakllanganligi ko'rsatilgan. Zamonaviy adabiyot va san'atda ingliz mifologiyasining o'rni va ta'siri ham muhokama qilingan. Maqola ingliz xalqining qadimiy e'tiqodlari va madaniy an'analari haqida tasavvur beradi.

Kalit so'zlar: ingliz mifologiyasi, afsonalar, Qirol Artur, Davra stoli ritsarlari, SehrGAR Merlin, peri-qizlar, afsonaviy joylar, Stonehenge, Sherwood o'rmoni, vikinglar, saksonlar, Beovulf, qadimiy e'tiqodlar, madaniy meros.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N53>

Ma'lumki, mif qadimgi odamning borliq haqidagi ibtidoiy tasavvurlari majmui bo'lib, koinotning yaratilishi, inson, o'simliklar va hayvonot dunyosining vujudga kelishi, samoviy jismlarning paydo bo'lishi, tabiiy iiodisalaming sabablari va mohiyati, afsonaviy qahramonlar, ma'budlar va ilohlar to'g'risidagi e'tiqodiy qarashlarni o'z ichiga olgan. Hali o'zini tabiatdan ajratib olmagan qadimgi odam o'z alrofidagi moddiy mavjudlikning paydo bo'lish sabablarini mifologik tasavvurlar vositasida ilohlashga, tushuntirishga harakat qilgan. Mif qadimgi odamning voqelikka bo'lgan ongsiz hissiy munosabati ifodasi bo'lib, tabiat va jamiyat hayotining turli qatlamlari mohiyatini tushuntiruvchi eng qadimgi tasavvurlar silsilasidir.

Mifologik tasavvurlar muayyan voqelik mohiyatini xayoliy uydirma vositasida izohlasada, mif yaratilgan va ommalashgan joyida o'z ijodkori va ijrochilari tomonidan haqiqatda bo'lib o'tgan voqealar bayoni sifatida qabul qilingan. Ma'lumki, qadimgi odamning tabiatni tushunishi va voqelikni idrok etishi g'oyat murakkab tafakkur hodisasi hisoblanadi. [2, 4 b] Ajdodlarimiz o'zini o'rab olgan moddiy olamning sir-asrorlarini tushunishga, tabiiy hodisalarning mohiyatini

anglashga harakat qilar ekan, butun borliqni borligicha qabul qilgan. Moddiy olamdagi voqelikni idrok etishda obrazlilik va poetik ramzlardan foydalanish esa badiiy ijodga xos belgi bo'lib, voqelikka ongli hissiy munosabat bildirishga asoslanadi. Dunyodagi moddiy mavjudlikning paydo bo'lishi, muayyan tabiiy hodisalarning ro'y berish sabablari, tabiat va inson munosabati masalalari qadimgi odam ongida asotiriy tarzda talqin qilingan. Olam haqidagi ana shu eng qadimgi e'tiqodiy qarashlar asosida dastlabki mifologik tasavvurlar tizimi kelib ehiqqan. Mif -qadimgi odanming voqelikka bo'lgan ongsiz hissiy munosabali ifodasidir.

Mifologik tasavvuriar olamning yaratilishi, o'simiik va hayvonot dunyosining yuzaga kelishi, odamzotning paydo bo'lishini xayoliy uydirma vositasida izohlasa-da, mif o'z ijodkori va ijrochilari tomonidan bo'lib o'tgan voqealar bayoni sifatida baholangan.

M.I.Steblyn-Kamenskiyning ta'kidlashicha, "mif — bu muayyan voqelik bayoni bo'lib, unda hikoya qilingan voqea-hodisa nechog'lik uydirma bo'lmasin, yaratilgan va yashab kelgan joyida u hamisha haqiqat, real voqeik ifodasi sifatida qabul qilingan. Albatta, mifni o'rganadigan tadqiqotchi undagi uydirmaga ishonmaydi. Shuning uchun ham mif bugungi kunda haqqoniy hayotiy voqelik ifodasi sifatida anglashilmaydi. Shu tariqa tadqiqotchining mif haqidagi o'z tasavvuri, ya'ni "mif — uydirmadir" degan qarashi yuzaga keladi. Yaratilgan va ommalashgan joyida mif aslida real voqelik ifodasi deb tushunilgan".[4, 5b]

"Mif" so'zi aslida grekcha "mythos — so'z, rivoyat" so'zidan olingan. O'tmishda yashagan ajdodlarimizning olam haqidagi tasavvurlarini o'zida jamlagan, uning dunyoqarashini ifodalagan va avloddan-avlodga yetkazishga mo'ljallangan miflarning ommalashish usullari ham turlicha bo'lib, asosan jonli og'zaki ijro orqali, ya'ni so'z vositasida hikoya qilib berilgan. Ya'ni mif — afsona janrining badiiy shakli asosida bayon etilgan.[1, 7b]

Dunyoning barcha xalqlarining taraqqiyotining dastlabki bosqichlarda olam va odam haqidagi tasavvurlaridan kelib chiqib, hayot, o'lim, borlik, dunyoning yaralishi haqida miflar yaratishgan. Dunyoning yaralishi, ma'budlar, sehru-jodular, ilohiyot bilan bog'langan voqea-hodisalar, ilohiy qahramonlar, ruhlar haqidagi asotirlar fan tilida "Mif" deb ataladi. Miflarni o'rganuvchi fan esa mifologiya deyiladi.[1, 79 b]

Mifologiya — muayyan xalq tomonidan yaratilgan mifologik tasavvurlarning izchil tartibga solingan tizimi, asotirlar majmui. Masalan yunon mifologiyasi, hind mifologiyasi, o'zbek mifologiyasi insoniyat ma'naviy taraqqiyotining ilk bosqichi sifatida muhim amaliy ahamiyat kasb etgan. Miflar ibtidoiy madaniyatning negizi, olamni idrok etishning asosiy vositasi, badiiy tafakkurning ibtidosi hisoblangan. Mifning asosini qadimgi odamlarning koinot, tabiat, inson, samo jismlari, narsa va hodisalarning paydo bo'lishi haqidagi asotirlar tashkil etadi. Mifning arxaik qatlami quyosh, oy va yulduzlar to'g'risidagi shamsiy, qamariy va astral miflar, olamning paydo bo'lishi haqidagi samoviy miflar, odamzotning yaratilishi haqidagi antropogenik miflar, qadimiy e'tiqodiy qarashlarni o'zida ifoda etgan totemistik va animistik miflaridan tashkil topgan.

Dehqonchilik madaniyati yuksak darajada rivojlangan hududlarda esa tabiiy-iqlimiy o'zgarishlarning ramziy-metaforik talqinlari asosiga qurilgan taqvimiy (kalendar) miflar va o'lib-tiriluvchi tabiat kultlari haqidagi miflar keng tarqalgan. Xususan, Osiris (Qadimiy Misr), Adonis (Finikiya), Dionis (Yunoniston), Siyovush (O'rta Osiyo) haqidagi mifologik syujetlar shu tariqa yuzaga kelgan. O'zining ilk taraqqiyot bosqichida eng sodda ibtidoiy ishonchlardangina iborat bo'lgan miflar insoniyat tafakkurining tadrijiy rivoji davomida olam, jamiyat va tabiat

haqidagi asotiriy syujetlar, mifik obraz va tasavvurlar silsilasini o'z ichiga olgan mukammal tizimga aylangan. [4, 6b]

Ingliz mifologiyasi asosan keltlar, anglosakslar va nasroniylik ta'sirida shakllangan. Ushbu madaniyatda uchraydigan asosiy mifologemalar quyidagilardir:

1. Qahramonlik safarlari

Ingliz mifologiyasida qahramonlik safarlari keng tarqalgan. Masalan, Beovulf dostoni qahramonning ajdarho va yovuz kuchlarga qarshi kurashini tasvirlaydi. Ushbu mifologema mardlik, fidoyilik va shon-sharaf timsoli hisoblanadi.

2. Excalibur (Sehrli qilich)

Qirol Artur afsonasidagi Excalibur qilichi ilohiy kuch va hukmronlik ramzi sifatida tasvirlanadi. Bu mifologema inglizlarning adolat va kuch haqidagi qadriyatlarini aks ettiradi.

3. Merlin (Sehrgar)

Merlin obrazida donolik va sehr bilan bog'liq mifologemalar mujassam. U xalq dostonlarida kelajakni oldindan biladigan va muammolarni hal qiladigan donishmand sifatida tasvirlanadi. Mif – olam haqidagi qadimgi odamning ilk tasavvurlari bo'lsa-da, u nima bilandir ifodalangan, so'z vositasida bayon qilingan bo'lishi kerak. Ana shu tarzda so'z bilan bayon qilingan ifodalangan tasavvurlar, qadimgi odamning olamhaqidagi inonch-e'tiqodlarini o'zida aks ettirgan, jamlagan, boshqalarga namoyish etilgan yoki hikoya qilib berilgan axborot mifdir. Mifologik tasavvurlar xalq udumlarida e'tiqodiy inonch tarzida, qadimgi san'at asarlaridagi ramziy chizgilarda ifodalangan tasviriy ko'rinishdan tashkari og'zaki hikoya, afsona yoki rivoyatga o'xshab jonli ijro orqali aytib ham berilgan. Zero, professor B.Sarimsoqov to'g'ri qayd qilganidek, variatlilik, og'zakilik, anonimlik kabi folklor asarlariga xos xususiyatlar mifda ham mavjud bo'ladi.¹ Demak, mif o'zbek xalq nasrining qadimiy janrlaridan biridir.

O'zbek mifologiyasi qadimgi turkiy e'tiqodlar, fors madaniyati va islom an'analarining uyg'unlashuvi natijasida shakllangan. Unda uchraydigan asosiy mifologemalar:

1. Qahramonlik va sadoqat

Alpomish dostoni o'zbek mifologiyasining eng yorqin namunasidir. Unda qahramonning sevgi, oilaviy sadoqat va vatan himoyasi uchun olib borgan kurashi tasvirlanadi.

2. Muqaddas osmon va Yer

Tengri (osmon) va Yer (Ona zamin) mifologiyasi turkiy xalqlar madaniyatida markaziy o'rinni egallaydi. Osmon ilohiy kuchni, yer esa baraka va hosildorlikni anglatadi.

3. Muqaddas hayvonlar

Qadimiy turkiy mifologiyada bo'ri, tulpor va bug'u kabi hayvonlar muqaddas hisoblangan. Masalan, bo'ri o'zbek dostonlarida himoya va yo'l-yo'riq beruvchi timsol sifatida tilga olinadi.

Ingliz va o'zbek mifologiyalarining asosiy o'xshashliklari va farqlari:

Qahramonlik obrazlari: Ikkala madaniyatda ham qahramonlik markaziy mavzu bo'lib, ular o'z xalqlarining ma'naviy qadriyatlarini ifodalaydi. Beovulf va Alpomish qahramonlari jasorat va sadoqatning timsolidir.

Ilohiy kuchlar: Ingliz mifologiyasida sehrli qilich va Merlin obrazi ilohiy kuchlarni ifodalasa, o'zbek mifologiyasida Tengri va tabiat kuchlari ilohiylik bilan bog'lanadi.

Muqaddas hayvonlar: Ingliz mifologiyasida hayvonlarga kamroq e'tibor qaratilgan bo'lsa, o'zbek mifologiyasida bo'ri va tulpor kabi hayvonlar muhim o'rinni egallaydi. Miflar, avvalo, qadimiyligi bilan diqqatni tortadi. Eng qadimgi davr folklorida ibtidoiy tasavvurlar

asosida yaratilgan miflar xalq og'zaki poetik ijodining ilk mahsulidir. Aniqrog'i, xalq epik ijodining ilk namunalari bo'lgan miflar ta'sirida keyinchalik afsona, ertak, qo'shiq, topishmoq, doston singari boshqa janrlar shakllangan.

Ingliz mifologiyasi zamonaviy adabiyot, kino va san'atda katta ta'sirga ega. J.R.R. Tolkienning "Uzuklar hukmdori" trilogiyasi yoki J.K. Rowlingning "Garri Potter" asarlarida ingliz mifologiyasining unsurlari yaqqol ko'rinadi. Shuningdek, ushbu afsonalar teatr va musiqiy asarlarda ham aks etadi.

Ingliz mifologiyasi xalq ijodi, tarix va madaniyatning boy xazinasini hisoblanadi. Bu afsonalar va rivoyatlar xalqning qadimiy e'tiqodlari, hayot tarzi va tushunchalarini aks ettiradi. Bugungi kunda ham ushbu mifologiya butun dunyo bo'ylab qiziqish uyg'otib kelmoqda va insoniyat madaniy merosining muhim qismiga aylangan.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Aristotel "Поэтика" / Пер. М. Л. Гаспарова. — Аристотель. Сочинения: В 4-х т. — М.: Мысль, 1983.
2. Mamatkul JURAEV, Dilshod Zaripovich RAJABOV, Munis Yunusovna JURAEVA (2021) "Avesto" Mythology And Its Interpretation Of Uzbek Folklore In The System Of Images, Journal Solid State Technology, volume 63, https://scholar.google.com/scholar?hl=en&as_sdt=0%2C5&q=rajabov+Dilshod+zaripovich&btnG=#d=gs_qabs&t=1681280881249&u=%23p%3D5LRQTosH3JII
3. Jovliyev B.H "Badiiy asarda mifopoetik talqin va badiiy obraz" 10.00.08 PhD dissertatsiya
4. Losev A.F. "История античной эстетики". М., 1969, с. 151 и сл., 6664 и сл. Библиография: с.707 сл.
5. M. Jo'rayev. Folklorshunoslikka kirish. T., 2006. Meletenskiy E. "Поэтика мифа". М. 1976 й. 18 бет.
6. Rajabov D.Z. "The role of images in the artistic structure of uzbek folk songs", 2021, Journal Middle European Scientific Bulletin, volume 12, <https://scholar.google.com/scholar?cluster=16380765326730073131&hl=en&oi=scholar>
7. Ahrorova N., "The collected myths of a group of people" https://scholar.google.com/scholar?cluster=10350961352370301658&hl=en&as_sdt=0,5&scioq=ahrorova+nigina#:~:text=Integration%20Conference%20on%20Integration%20of%C2%A0%E2%80%A6%2C%202022%20%2D%20conferenceseries.
8. Z.I, R., & Nigina, A. . (2023). MYTHS AS DEPICTIONS OF HISTORICAL EVENTS. Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes, 206–208. Retrieved from <https://conferenceseries.info/index.php/online/article/view/1047>
9. Rajabov D.Z., & Ahrorova N. A. (2023). THE CONNECTIONS AND DIFFERENCES BETWEEN MYTHOLOGY AND FOLKLORE. Open Access Repository, 9(4), 282–285. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/JTF96>
10. Ahrorova Nigina Anvarovna RESEARCH TOPICS ON THE COMPARISON OF ENGLISH AND UZBEK MYTHOLOGEMES <https://doi.org/10.5281/zenodo.15233007>

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

NEOLOGISMS IN MEME LANGUAGE: VIOLATION OF NORMS OR INNOVATION? EVIDENCE FROM UZBEK DIGITAL DISCOURSE

Razikov Bakhtiyor Kasimovich

Teacher of Uzbek Language and Literature

Secondary School No. 26, Namangan city

E-mail: baxtiyorroziq@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0009-0009-0276-442X>

Abstract. Memes circulating in digital environments rapidly introduce new units into Uzbek: abbreviations, hybrid spellings, blends, graphical enhancers and emojis. Using a corpus-based approach, this paper identifies and classifies meme-induced neologisms and examines how their apparent 'norm violation' intersects with innovative language change. The empirical base is a sample corpus of popular Telegram and Instagram posts from 2024–2025 ($n \approx 1,000$). Units of analysis include word-formation type, script (Latin/Cyrillic), emoji participation, meme format, and pragmatic function. We outline growth patterns, stabilization paths, and relations to standard norms, and offer recommendations for education, media and lexicography.

Keywords: neologism; meme; digital discourse; blend; emoji; corpus; normativity.

MEMLAR TILIDAGI NEOLOGIZM: QOIDABUZARLIKMI YOKI INNOVATSIYAMI? O'ZBEK RAQAMLI DISKURSI MISOLIDA

Razikov Baxtiyor Kosimovich

Namangan shahar 26-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi

Ona tili va adabiyot o'qituvchisi

Annotatsiya. Raqamli muhitda tarqaluvchi memlar o'zbek tiliga yangi birliklarni tez kiritadi: qisqartmalar, gibrid yozuvlar, blendlash, grafika va emodzi orqali ma'no kuchayishi. Ushbu maqolada mem-diskursdagi neologizmlar korpus usulida aniqlanadi va tasniflanadi, ularning me'yor buzilishi sifatidagi ko'rinishlari til tizimidagi innovatsion o'zgarish bilan qanday kesishishi tahlil qilinadi. Ma'lumot 2024–2025-yillarda Telegram va Instagramdagi ommabop postlardan tashkil topgan namunaviy korpusga ($n \approx 1\,000$) tayanadi. Tahlil birliklari: yasama/qarzma/blend, yozuv varianti (lotin/kiril), emodzi ishtiroki, mem-format, pragmatik funktsiya. Natijada mem-neologizmlarning ko'payish modellari, barqarorlashish yo'llari va me'yor bilan munosabati ko'rsatiladi; xulosada ta'lim, OAV va lug'at tuzish uchun tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: neologizm; mem; raqamli diskurs; blend; emodzi; korpus; normativlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N54>

Kirish. Raqamli kommunikatsiya turlari orasida mem-diskurs tilning tezkor o'zgarishi, ixtiyoriy ijodiylik va me'yoriy tizim bilan doimiy muloqotda bo'lishi jihatidan alohida ajralib turadi. Ayniqsa, o'zbek tilida lotin va kiril yozuvlarining parallel qo'llanilishi, inglizcha va ruscha unsurlar bilan birikish jarayoni memlar tilini leksik-grammatik darajada faol maydonga aylantiradi. Shu sababli memlar tilidagi neologizmlarni faqat «qoidabuzarlik» sifatida emas,

balki innovatsion til o'zgarishining tabiiy komponenti sifatida o'rganish dolzarbdir.¹ [10; 1–12-b.] [3; 1–15-b.]

Tadqiqotning maqsadi — o'zbek raqamli diskursida memlar orqali shakllanayotgan neologizmlarni aniqlash, tasniflash va ularning me'yor bilan munosabatini baholashdir. Vazifalar: (1) korpus tuzish va tanlash mezonlarini belgilash; (2) so'z yasash va yozuv variantlariga ko'ra tipologiya ishlab chiqish; (3) pragmatik funksiyalarni aniqlash; (4) «qoidabuzarlik» va «innovatsiya» dikotomiyasini muhokama qilish; (5) amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.²

Adabiyotlar tahlili (1): Neologizm va so'z yasash nazariyalari. Neologizm terminiga yondashuvlar turlicha: ba'zi tadqiqotchilar uni vaqt mezoniga bog'laydi (yangi paydo bo'lgan birlik), boshqalar esa tizimdagi faollik darajasi va funksional roli bilan izohlaydi. Mem-diskursda yangi birliklar nafaqat paydo bo'ladi, balki qisqa muddat ichida keng omma tomonidan qabul qilinadi, shu bois 'yangi'lik va 'barqarorlashuv' bosqichlari yonma-yon kechadi. [1; 45–52-b.] [8; 15–22-b.] [2; 211–220-b.]

So'z yasash nazariyalarida affiksatsiya, kompozitsiya, qisqartma, blendlash, konversiya kabi usullar asosiy mexanizm sifatida qaraladi. Memlar esa bu usullarning tezlik, ixchamlik va ko'p modallilik (matn+rasm+emodzi) bilan sintezlangan holatini ko'rsatadi. Bu yerda grafika va dizayn ham semantik-sintaktik signallarni kuchaytiradi. [2; 123–140-b.] [8; 123–145-b.]

Adabiyotlar tahlili (2): Internet tilshunosligi va mem-diskurs. Internet tilshunosligi memlarni ijtimoiy-madaniy kontekst bilan birga o'rganadi: ularning tarqalish modeli, tarmoq effektlari, auditoriya ishtiroki (layk, repost, komment) semantik barqarorlashuvga bevosita ta'sir qiladi. Memlar ko'pincha kinoya, ironik baholash, self-satira kabi pragmatik funksiyalarni bajaradi va shu yo'l bilan yangi birliklarni legallashtiradi. [3; 55–68-b.] [10; 25–34-b.]

O'zbek tilidagi parallel yozuv (lotin/kiril) mem-diskurs uchun alohida laboratoriya vazifasini bajaradi: bir vaqtning o'zida fonetik yaqinlashtirish, ortografik oddiylashtirish va 'kulgi effekti'ga xizmat qiluvchi variantlilik kuzatiladi. Aralash yozuv (masalan, lotin harfidagi qismga kirilcha qo'shimcha) memning ma'nosini keskinlashtirish yoki istehzo yaratish uchun ishlatiladi. [6; 5–12-b.]

Metodologiya. Tadqiqot metodologiyasi korpus yondashuviga tayanadi.³ Ma'lumotlar bazasi sifatida 2024–2025-yillarda Telegram hamda Instagramdagi ommabop sahifalardan olingan mem-formatli postlar tanlandi ($n \approx 1\,000$). Tanlash mezonlari: (a) matnli sarlavha yoki izoh mavjudligi; (b) memga xos grafik/tipografik elementlar; (c) baholash/kinoya unsuri; (d) tarqalish belgisi (izohlar soni, repost). Reklama va bot xabarlarini chiqarib tashlandi. [3; 89–94-b.]

Belgilash (kodlash) sxemasi: (1) so'z yasash turi (affiksatsiya/kompozitsiya/qisqartma/blend/konversiya); (2) manba tili (o'zbek/ingliz/rus/aralash); (3) yozuv varianti (lotin/kiril/aralash); (4) emodzi ishtiroki; (5) pragmatik funksiya (kinoya/baholash/identitet/axborot); (6) barqarorlashuv belgilari (takror chastotasi).⁴ [11; 49–60-b.]

Statistik ishlov berishda oddiy chastota, ulush, nisbiy ko'rsatkichlar qo'llandi. Jadval va diagrammalar qora-oq ko'rinishda tayyorlandi; maqola maketiga mosligi ta'minlandi.

Natijalar (1): Yasash usullari va yozuv variantlari. Tahlil shuni ko'rsatdiki, mem-diskursda blendlash va qisqartma eng faol yasash usullari bo'lib chiqdi. Affiksatsiya ham sezilarli, biroq uning mahsulotlari ko'proq o'zbekcha bazaga ega birliklar ichida ko'zga

tashlanadi. Kompozitsiya esa ijtimoiy-siyosiy memlarda ko'proq uchradi.⁵ [12; 3005–3012-b.] [2; 150–158-b.] [8; 45–52-b.]

Yozuv variantlari bo'yicha lotin ustun, biroq kiril unsurlari kinoyaviy effekt yaratish uchun tanlab qo'llanadi. Aralash yozuv, ayniqsa, mem sarlavhasida va rasm ichidagi letteringda kuzatildi. Emodzi ishtiroki esa baholashni kuchaytiruvchi signal vazifasini bajardi. [12; 3015–3020-b.] [11; 127–138-b.]

Natijalar (2): Pragmatika va barqarorlashuv. Pragmatik funksiyalar ichida kinoya va baholash yetakchi, identitetga doir birliklar esa auditoriya birlashuvi (ingroup) belgisi sifatida ishlaydi. Axborot funksiyali neologizmlar ham bor, lekin ular mem statusidan ko'ra yangilik janriga yaqinlashadi. Barqarorlashuv ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan birliklar tezda boshqa diskurslarga (reklama, OAV sarlavhalari) ko'chadi. [11; 139–151-b.] [12; 3018–3024-b.] [9; 19–22-b.]

Muhokama. Normativlik nuqtai nazaridan mem-neologizmlar 'qoidabuzarlik' sifatida baholansa-da, ular ko'pincha kommunikativ iqtisod, ifoda ixchamligi va emotsional ta'sirni oshirishga xizmat qiladi. Demakki, mem tili standart tizimga raqib emas, balki unga yangi ifoda resurslarini taklif qiluvchi periferiyadir.⁶ [5; 77–90-b.] [1; 201–212-b.] [6; 15–20-b.]

Yozuv variantliligi masalasida taklif: ta'limda memlardan olingan misollar yordamida imlo qoidalari bilan ijodiy ishlashni (normativ variantga qaytarish mashqlari) yo'lga qo'yish. OAV uchun esa gibrid yozuv va qisqartmalar bo'yicha soddalashtirilgan izoh siyosatini ishlab chiqish lozim.

Leksikografiya yo'nalishida mem-kelib chiqishli birliklar uchun alohida belgilash (label) joriy etilishi zarur: masalan, 'mem.' yoki 'internet.' ko'rsatkichi bilan kontekstli misollar berish samarali bo'ladi.

Amaliy tavsiyalar. Ta'lim: o'quvchilar bilan mem-neologizmlarni normativ yozuvga moslashtirish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar; ijodiy yozuv darslarida blendlash va qisqartmalarni tahlil qilish. [6; 21–28-b.] [7; 1–10-b.]

OAV: sarlavha va leadlarda gibrid yozuvni me'yoriy maqomga keltirish yuzasidan ichki qoida; emodzi ishlatilganda matnli ekvivalentni ilova qilish.

Leksikografiya: mini-lug'atlarni korpusga tayangan holda tuzish, har bir birlik uchun kontekst va paralingvistik belgilarni (emodzi, tipografika) qayd etish.

Xulosa. Mem tilidagi neologizmlarni faqat 'qoidabuzarlik' sifatida talqin qilish ularning kommunikativ va innovatsion mohiyatini to'liq aks ettirmaydi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, bu birliklar til tizimining ichki resurslari va ijtimoiy ehtiyojlar bilan uyg'un holda shakllanadi hamda qisqa muddatda barqarorlashuv yo'lga chiqadi.

Shu bois mem-neologizmlar o'zbek tili uchun yangi ifoda imkonlari ochadi: ularni tizimli o'rganish, ta'lim va OAV amaliyotiga ongli tatbiq etish me'yor va innovatsiya o'rtasidagi muvozanatni saqlashga ko'maklashadi.

Jadval 1. Yasash turlari bo'yicha taqsimot (n≈1 000)

Yasash turi	Ulush (%)	Tipik misol (anon.)	Eslatma
Blend	34,2	(misol-1)	Ikki so'z qismining qo'shilishi
Qisqartma	28,7	(misol-2)	Bo'g'in/harf asosida ixchamlashtirish
Affiksatsiya	17,9	(misol-3)	Mahalliy qo'shimchalar bilan
Kompozitsiya	12,1	(misol-4)	So'z birikmasi asosida
Konversiya	7,1	(misol-5)	So'z turkumi almashinuvi

Jadval 2. Yozuv va emodzi ko'rsatkichlari

Yozuv varianti	Ulush (%)	Emodzi ishtiroki (%)	Izoh
Lotin	61,5	42,0	Asosiy oqim
Kiril	18,3	35,4	Kinoya/estetik effekt
Aralash	20,2	48,9	Sarlavha va letteringda faol

Izohlar:

¹ «Mem-diskurs» — mem janriga xos multimodal (matn+grafika+emodzi) til birliklari va ular atrofidagi kommunikativ jarayonlar majmui.

² «Neologizm» — tildagi yangi birlik; maqolada dolzarb bo'layotgan, ammo hali to'liq barqarorlashmagan birliklar ham shu atama doirasida ko'rib chiqiladi.

³ «Korpus yondashuvi» — empirik ma'lumotlar to'plami asosida (Telegram, Instagram) sistematik tahlil; tanlash mezonlari metodologiya bo'limida berilgan.

⁴ «Cohen κ» — kodlovchilararo moslik ko'rsatkichi; 0,61–0,80 oralig'i «yaxshi» moslik sifatida izohlanadi (bizning pilot namuna bo'yicha κ≈0,78).

⁵ «Blend» — ikki (yoki ko'proq) so'zning qismlarini qo'shish orqali hosil bo'lgan birlik (mas., 'chegirmatik', 'repostor').

⁶ «Gibrid yozuv» — lotin/kiril aralash yozuvi yoki grafik-belgi (emodzi) ishtiroki bilan hosil bo'lgan estetik-kinoyaviy effekt.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Aitchison, J. (2013). *Language Change: Progress or Decay?* Cambridge University Press.
2. Bauer, L. (1983). *English Word-Formation*. Cambridge University Press.
3. Crystal, D. (2011). *Internet Linguistics: A Student Guide*. Routledge.
4. Jiang, M., Ahrens, K., Shen, X., Lee, S. Y. M., & Huang, C.-R. (2025). Do new words propagate like memes? *Journal of Chinese Linguistics*, 53(1), 98–127.
5. Milroy, J., & Milroy, L. (1999). *Authority in Language*. Routledge.
6. O'zbek tilining imlo qoidalari. (so'nggi rasmiy nashr).
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi nashri.
8. Plag, I. (2003). *Word-Formation in English*. Cambridge University Press.
9. Polvannazirova, S. Kh. (2025). Ingliz tilidan o'zbek tiliga o'tgan neologizmlar korpus tahlili. *O'zbekistonda xorijiy tillar*, 11(2), 19–34.

10. Shifman, L. (2014). *Memes in Digital Culture*. MIT Press.
11. Yus, F. (2025). *Emoji Pragmatics*. Palgrave Macmillan.
12. Zhou, N., Jurgens, D., & Bamman, D. (2024). Social Meme-ing: Measuring Linguistic Variation in Memes. *Proceedings of NAACL 2024*, 3005–3024.

Received: 15 September 2025**Accepted:** 1 October 2025**Published:** 10 October 2025*Article / Original Paper***GENDER-BASED DIFFERENCES IN THE USE OF PHRASEOLOGISMS
IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES****Kutbiddinova Nazokatkhon Dovudkhon kizi,**E-mail: nazokatxonkutbiddinova@gmail.com

Abstract. The study of phraseological units uncovers their significant role in reflecting social and cultural variations in language use. This article investigates gender-based differences in the use of phraseologisms in English and Uzbek, focusing on their sociolinguistic, cultural, and pragmatic dimensions. Drawing on cross-linguistic and sociopragmatic research, we analyze how male and female speakers employ idiomatic expressions differently, reflecting gender roles, identity, and communicative preferences. This study emphasizes the importance of phraseologisms as markers of gender-based discourse, contributing to comparative phraseology, sociolinguistics, and cross-cultural communication studies.

Keywords: men, women, phraseologisms, sociolinguistics, gender, expressions, social roles, language.

**INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA FRAZELOGIZMLARDAN FOYDALANISHDA
GENDERGA OID FARQLAR****Kutbiddinova Nazokatxon Dovudxon qizi**

Annotatsiya. Frazelogik birliklarni o'rganish tilning ijtimoiy va madaniy farqlarini aks ettirishdagi muhim rolini ochib beradi. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillarida frazeologizmlardan foydalanishda genderni asoslangan farqlar sotsiolingvistik, madaniy va pragmatik jihatlar asosida tahlil qilinadi. Tillararo va sotsiopragmatik tadqiqotlarga tayangan holda, erkak va ayol so'zlovchilarning idiomatik ifodalarni turlicha qo'llashi, ularning gender rollari, o'ziga xosligi va kommunikativ afzalliklarini qanday namoyon etishi o'rganiladi. Tadqiqotda frazeologizmlar genderni asoslangan nutqning muhim belgisi sifatida ko'rib chiqilib, qiyosiy frazeologiya, sotsiolingvistika va madaniyatlararo muloqot sohasiga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: erkaklar, ayollar, frazeologizmlar, sotsiolingvistika, gender, ifodalar, ijtimoiy rollar, til.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N55>

Introduction. Language is not only a tool for transmitting information but also a medium through which social values and identities are expressed. Among its many resources, phraseologisms hold a distinctive place because they encode cultural attitudes, behavioral norms, and symbolic meanings that go beyond literal expression. Idioms and fixed expressions frequently highlight gendered perspectives, assigning qualities, roles, or expectations to men and women in ways that ordinary vocabulary cannot. For example, English employs expressions such as *a man of action* or *to wear the pants* to emphasize authority and decision-making, while Uzbek uses idioms like *oqila ayol* ("wise woman") to stress patience and family devotion. Such phraseological units demonstrate how gender is linguistically constructed and culturally reinforced.

Phraseology today is studied not only as a branch of lexicology but also as a domain that reveals the interplay between language, culture, and society. Gender, as a universal social

category, acquires language-specific expression through idioms that embody shared cultural archetypes and symbolic imagery. These idioms often rely on metaphors that associate men with strength, rationality, or leadership, and women with care, modesty, or emotional sensitivity. At the same time, phraseologisms illustrate both common human experiences and culture-specific representations. While English idioms often reflect individualism and personal achievement, Uzbek idioms tend to foreground collective values and family-centered roles.

The study of gender-based phraseology therefore requires attention to both linguistic form and cultural content. It explores how idioms encode stereotypes, reinforce social expectations, and function as markers of identity in communication. Gendered phraseologisms are not arbitrary; they are the product of historical traditions, social structures, and cultural models that influence everyday speech. Their persistence in discourse shows how language preserves and transmits social attitudes across generations.

A distinctive feature of gender-related idioms is their figurative grounding in domains such as the body (*broad shoulders*), domestic life (*as busy as a housewife*), or authority (*iron hand*). These images provide a symbolic framework for representing masculinity and femininity in culturally recognizable ways. In this sense, phraseologisms highlight the anthropocentric nature of language, since they not only describe but also evaluate human behavior. Through idiomatic expressions, speakers give voice to cultural conceptions of gender that combine both universal human traits and society-specific values. By examining these patterns in English and Uzbek, it becomes possible to trace how phraseological systems mirror social hierarchies and gender norms, while also revealing important differences between linguistic communities.

Literature review. Sociolinguistic studies have long emphasized that language reflects social categories such as gender, and phraseologisms serve as a particularly rich site for observing these differences. Lakoff's early work on language and gender highlighted how linguistic patterns reproduce social roles and expectations, later extended by scholars who analyzed idiomatic usage as a marker of male and female communication styles. More recent psycholinguistic research (e.g., Charteris-Black) has demonstrated that metaphorical phraseology often embodies cultural stereotypes of masculinity and femininity, framing men through metaphors of strength and authority and women through imagery of care, modesty, or fragility.

Cross-linguistic comparisons have also contributed significantly to understanding gender-based phraseology. For example, studies by Mieder and colleagues show that English idioms often depict men as active and competitive ("to wear the pants"), while women are associated with domesticity and emotional expression ("mother hen"). Comparative research in Turkic and Indo-European languages (e.g., Dobrovol'skij & Piirainen) has further revealed that gendered idioms frequently draw on universal metaphorical domains—such as the body, nature, and animals—yet diverge in their cultural connotations and evaluative meanings.[1,p.p25-26]

From the Slavic tradition, linguists such as Maslova have explored how Russian phraseology encodes gender stereotypes through somatic imagery and cultural archetypes, illustrating the persistence of patriarchal values in proverbial and idiomatic discourse. In Uzbek linguistics, scholars including Yo'ldosheva and Rakhmatullaeva have examined how phraseologisms in oral tradition and literary texts emphasize female patience, chastity, and

family devotion, while male-associated idioms highlight authority, honor, and endurance. These findings underscore how idioms act not only as linguistic devices but also as cultural carriers of gender norms.

At the same time, contemporary discourse studies (e.g., Wodak, Cameron) have drawn attention to the shifting nature of gender representation in language. With social changes and globalization, traditional idioms may be reinterpreted, challenged, or replaced, reflecting evolving gender roles in modern communication. This perspective highlights the dynamic function of phraseologisms as both preservers of cultural stereotypes and adaptable elements within discourse.[2, P.41]

Analysis and Results. Gender-based phraseology constitutes a vivid part of the lexicon, reflecting not only emotions and traits but also the social roles and expectations assigned to men and women within different cultures. In English and Uzbek, phraseologisms tied to gender frequently highlight authority, fragility, emotionality, social roles, and morality, thus providing insight into how societies conceptualize gender identity through figurative language.

One of the clearest areas of contrast lies in idioms that encode authority and strength. In English, expressions such as *man of steel* or *self-made man* emphasize resilience and independence, while Uzbek equivalents like *tog'dek erkak* ("a man like a mountain") or *erkakning so'zi – so'z* ("a man's word is his bond") foreground reliability and masculine authority. These parallels suggest that both cultures metaphorically frame masculinity in terms of physical and moral strength, though Uzbek phraseology more explicitly emphasizes social responsibility and honor.

By contrast, female-oriented idioms often foreground fragility and sensitivity. English idioms such as *fragile as a flower*, *damsel in distress*, or *wallflower* depict women as delicate, shy, or in need of protection. Uzbek phraseologisms reflect similar views, as in *ayolning ko'ngli oynadek* ("a woman's heart is like glass") or *nozik jon* ("delicate soul"), emphasizing vulnerability and emotional sensitivity. These idioms highlight a shared cultural tendency to associate women with delicacy, though Uzbek metaphor leans toward inner emotional fragility, while English often depicts external passivity.

Gendered phraseology also captures patterns of emotional expression. English idioms such as *cry over spilt milk* or *wear one's heart on one's sleeve* suggest emotional openness or exaggeration, often stereotypically associated with women. Uzbek equivalents like *yig'lab ko'ngil yozmoq* ("to unburden oneself through crying") or *ayolning ko'ngli tez sinadi* ("a woman's feelings break easily") likewise emphasize women's heightened expressiveness. In contrast, idioms about men frequently stress control and endurance, for example *to bite one's tongue* in English or *jahlini yutmoq* ("to swallow one's anger") in Uzbek, both of which encode restraint rather than outward expression. This contrast illustrates how emotionality is culturally gendered: women's expressiveness is foregrounded, while men's restraint is valorized.

Phraseologisms also serve to define social roles within the family and community. In English, *man of the house* denotes male authority and responsibility, while *mother hen* portrays women as caretakers, sometimes overly protective. Uzbek expressions such as *uyning tayanchi – erkak* ("the man is the pillar of the house") and *uy bekasi* ("housewife") reflect similar role divisions, assigning men the role of providers and women the role of domestic managers. These idioms not only reflect cultural expectations but also reinforce traditional gender hierarchies.

A further dimension emerges in idioms tied to moral and ethical evaluation. English phraseology employs expressions such as *gentleman's honor* to signify male integrity, contrasted with negative labels like *scarlet woman* to stigmatize female immorality. Similarly, Uzbek phraseologisms like *erkakning nomusi* ("a man's honor") and *ayolning or-nomusi* ("a woman's chastity/honor") underscore how moral judgment is deeply gendered. While both languages highlight male honor and female modesty, Uzbek idioms more directly tie a woman's reputation to the family's collective honor (*ayolning obro'si – oilaning obro'si*), showing how individual morality is interwoven with communal values.[3,P.72]

The analysis reveals that gender-based phraseologisms in both English and Uzbek function as linguistic mirrors of cultural attitudes. While certain metaphorical patterns are universal—such as associating men with strength and women with fragility—the specific imagery and evaluative tone differ across cultures. English phraseology often externalizes traits through vivid imagery (steel, flowers, colors), whereas Uzbek idioms embed them in moral, emotional, and communal contexts. Ultimately, these findings confirm that phraseologisms not only enrich expression but also codify cultural views on gender roles, shaping how men and women are perceived and represented in language.

Discussion. The comparative analysis of gender-based phraseologisms in English and Uzbek demonstrates that idiomatic language serves as a powerful tool for encoding cultural values, social roles, and attitudes toward men and women. While certain metaphorical patterns—such as associating men with strength and women with fragility—are nearly universal, the choice of imagery, evaluative tone, and cultural emphasis reveal meaningful differences between the two linguistic traditions.

In English, gendered idioms frequently rely on vivid external metaphors, drawing on objects (*steel*), nature (*flowers*), and colors to represent qualities such as resilience or delicacy. These expressions often emphasize individuality, highlighting personal traits or behaviors. In contrast, Uzbek phraseologisms embed gender representation within communal and moral frameworks. For instance, men are associated with responsibility and authority (*uyning tayanchi – erkak*), while women are evaluated in terms of emotional sensitivity (*ayolning ko'ngli oynadek*) and collective honor (*ayolning or-nomusi*). This demonstrates how Uzbek idioms not only describe individuals but also situate gender identity within family and community life. Another key finding is the asymmetry in emotional expression. English idioms portray women as emotionally open (*wear one's heart on one's sleeve*) and men as self-controlled (*bite one's tongue*), while Uzbek idioms present a similar division, but with stronger cultural emphasis on restraint for men (*jahlini yutmoq*) and fragility for women (*ayolning ko'ngli tez sinadi*).[4,P.23] Such asymmetries reflect cultural ideologies of gendered behavior and the regulation of emotion in social interaction. These findings carry broader implications. First, they underscore the role of phraseologisms as cultural mirrors, encapsulating not only linguistic creativity but also deep-seated values and social expectations. Second, they highlight how language perpetuates gender stereotypes, reinforcing traditional hierarchies of power, responsibility, and morality. Third, they demonstrate the interplay between universal human experiences (strength, fragility, emotion) and culturally specific ways of encoding them.

Conclusion. In conclusion, gender-based phraseologisms in English and Uzbek reveal both shared conceptual metaphors and culturally distinct patterns of representation. By mapping qualities, roles, and emotions onto figurative language, idioms provide insight into

how societies view men and women, shaping perceptions across generations. The study affirms the importance of phraseological research not only for linguistic theory but also for understanding cultural identity and social values. Future research may expand the scope to include other languages or explore the ways in which contemporary discourse challenges or reshapes traditional gendered idioms.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Cameron, D. (1998). *Gender, language, and discourse: A review essay*. Signs, 23(4), p.p 945–973.
2. Coates, J. (2004). *Women, men and language: A sociolinguistic account of gender differences in language*. 3rd ed. London: Routledge.
3. Dobrovol'skij, D., & Piirainen, E. (2005). *Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Amsterdam: Elsevier.
4. Holmes, J. (2013). *An introduction to sociolinguistics*. 4th ed. London: Routledge.
5. Kunin, A. V. (1996). *Course in phraseology*. Moscow: Vysshaya Shkola.
6. Lakoff, R. (1975). *Language and woman's place*. New York: Harper & Row.
7. Tannen, D. (1990). *You just don't understand: Women and men in conversation*. New York: Ballantine.
8. Wray, A. (2002). *Formulaic language and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Yuldasheva, D. (2018). Gender features in the use of Uzbek phraseological units. *Journal of Uzbek Linguistics Studies*, 12(2), p.p 55–67.
10. Zykova, I. V. (2017). Cross-cultural pragmatics and the interpretation of idiomatic meaning. *Language and Culture*, 9(3), p.p 22–36.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

GRAMMATICAL DISORDERS IN WRITTEN SPEECH: LINGUISTIC AND NEUROPSYCHOLOGICAL BASIS OF GRAMMATICAL DYSGRAPHY

Nazarova Sabrina Zafarjon qizi

Student of the Faculty of Philology, NamDU

Scientific supervisor: *Ko'ziev Umidjon Yandashaliyevich.*

Teacher, NamDU, PhD, Assoc. Prof.

Abstract. This article explores the linguistic, psycholinguistic, and neuropsychological aspects of agrammatic dysgraphia. General signs of dysgraphia are described, with a focus on the agrammatic form, which manifests through errors in grammatical structure, morphological and syntactic violations. The analysis includes examples from Broca's aphasia patients. Furthermore, diagnostic approaches, correction methods, and speech therapy strategies are examined from a practical perspective. The findings serve as a significant scientific and applied foundation for identifying and correcting written language impairments.

Keywords: agrammatic dysgraphia, writing disorder, Broca's aphasia, morphological errors, syntactic structure, speech therapy, neuropsychology, diagnosis, correction.

YOZMA NUTQDAGI GRAMMATIK BUZILISHLAR: AGRAMMATIK DISGRAFIYANING LINGVISTIK VA NEYROPSIXOLOGIK ASOSLARI

Nazarova Sabrina Zafarjon qizi

NamDU Filologiy fakulteti talabasi,

E-mail: nazarovasabrina046@gmail.com

Ilmiy rahbar: *Qo'ziyev Umidjon Yandashaliyevich*

NamDU o'qituvchisi PhD., dots.

Annotatsiya. Mazkur maqolada agrammatik disgrafiya fenomenining lingvistik, psixolingvistik va neyropsixologik jihatlarini yoritilgan. Disgrafiyaning umumiy belgilari, shuningdek, agrammatik shaklining grammatik qurilishdagi xatolar, morfologik va sintaktik buzilishlar orqali namoyon bo'lishi asoslab berilgan. Broka afaziyasi bilan bog'liq agrammatik disgrafiya misollar bilan tahlil qilingan. Shuningdek, tashxislash, korreksiya metodlari va logopedik yondashuvlar amaliy nuqtai nazardan ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari agrammatik yozuv buzilishlarini aniqlash va tuzatishda muhim ilmiy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: agrammatik disgrafiya, yozuv buzilishi, Broka afaziyasi, morfologik xatolar, sintaktik tuzilish, logopediya, neyropsixologiya, tashxis, korreksiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N56>

Nutq va yozuv inson tafakkurining ajralmas ifodasi bo'lib, til tizimidagi grammatik me'yorlarga asoslanadi. Yozuv faoliyatining buzilishi – disgrafiya – tilshunoslik, psixolingvistika va logopediya sohalarida muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. [1; 78-81 b.] Yozuv o'zida nutq faoliyatining murakkab shaklini, ko'p darajali jarayonini aks ettiradi. Yozuv malakalarini egallashning dastlabki bosqichida talaffuz etishning roli katta bo'ladi. U tovush

harakatini aniqlashga, uni o'xshash tovushlardan farqlashga, tovushlarning so'zdagi izchilligini belgilashga yordam beradi. Disgrafiya yozuv jarayonining normada amalga oshiruvchi oliy psixik faoliyatining rivojlanmay qolishi bilan bog'liq bo'ladi, ya'ni markaziy asab tizimining (MAT) yuqori bo'limlari shakllanmaganligi sababli rivojlanadi va bolalarda tilning grammatik xususiyatlarini egallashni qiyinlashtiradi. Aslida, disgrafiya neyropsixologik va motor-mexanik jihatlariga ega murakkab buzilishdir. [2; 34-37 b.]

Asosiy belgilari: Harflarni teskari yozish – masalan, “b” harfini “d” qilib yozish; Harflarning shaklini aniq yozolmaslik – masalan, “m” harfi bilan “n” harfini adashtirib qo'yish; Yozuvning notekis chiqishi – yozuv tartibsiz, chiziqlardan chiqib ketgan, ya'ni qo'pol yozilgandek bo'ladi; Qo'l barmoqlari harakati buzilishi sababli sekin yozish – qo'l motorikasi sust ishlaydi, shuning uchun yozuv juda sekin kechadi; Satrni ushlay olmaslik – yozuv qiya bo'lib ketadi, satr bo'ylab tekis yurmaydi; Qalam yoki ruchkani ushlashda qiyinchilik – qalamni noqulay ushlash, qo'lning tez charchashi. Ilmiy manbalarda disgrafiya o'quvchilarning taxminan 4 % ida uchrashi qayd etilgan. Statistik jihatdan u o'g'il bolalarda qizlarga qaraganda ko'proq kuzatiladi. Disgrafiyaning oddiygina “yozuvdagi xatolar” sifatida talqin qilish noto'g'ri, chunki bu buzilish nafaqat imloga, balki yozuv jarayonining neyropsixologik asoslariga bog'liq. Masalan,

Motor komponent – yozuv uchun zarur bo'lgan qo'l barmoqlarining mayda harakatlari izdan chiqadi. Natijada bola yoki shaxs harflarni aniq shakllantira olmaydi, yozuv notekis va qiyin bo'lib chiqadi. [3; 21-22 b.]

Sensor-motor koordinatsiya – ko'rish va qo'l harakatlari o'rtasidagi muvofiqlik buziladi. Bunday holatda yozuvchi satr chizig'ini saqlay olmaydi, harflarning o'lchami nomutanosib bo'ladi yoki yozuv joyidan chiqib ketadi.

Kognitiv component – shaxs yozuv jarayonida “so'zni qanday yozish” haqida ortiqcha o'ylashga majbur bo'ladi. Natijada fikrni tezda yozuvga ko'chirish qiyinlashadi, yozish sur'ati sekinlashadi va mazmuniy ifoda ham sustlashadi. Ya'ni bu uch komponentning buzilishi disgrafiya yozuvning umumiy sifatini keskin pasaytiradi: yozuv sekin, tartibsiz va tushunarsiz bo'lib qoladi. [4; 58-63 b.]

Neyrologik jarohat olgan bemorlarda ham disgrafiya kuzatilgan. Masalan, Margolin va Wing (1983) o'ng peshona va tepa bo'limlari shikastlangan bir bemorni kuzatgan. U so'zlarni mustaqil yozolmagan, biroq ular nusxa ko'chirib yozishga qisman qodir bo'lgan. Bu shuni ko'rsatadiki, disgrafiya faqat motor buzilish emas, balki miyaning yozuvni boshqaruvchi iyerarxik tizimlarning buzilishi bilan ham bog'liqdir.

Disgrafiyaning turli shakllari mavjud bo'lib, ulardan biri agrammatik disgrafiya sanaladi. Ushbu buzilish yozuvda grammatik qurilishning izchil buzilishi, gap bo'laklari o'rtasidagi sintaktik munosabatlarning noto'g'ri ifodalanishi hamda morfologik shakllarning xatolar bilan qo'llanishi sifatida talqin qilinadi.

Mazkur muammoni o'rganishning dolzarbligi shundaki, agrammatik disgrafiya nafaqat lingvistik, balki psixolingvistik, nevrologik va amaliy nuqtai nazardan ham katta ahamiyatga ega. Chunki yozuvdagi grammatik buzilishlarni o'rganish, bir tomondan, miya faoliyatidagi murakkab mexanizmlarni ochib berishga xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, logopedik tashxis va korreksiyada samarali usullarni ishlab chiqish imkonini beradi. Shu bois ushbu maqolada agrammatik disgrafiyaning lingvistik xususiyatlari, psixolingvistik asoslari hamda amaliy jihatlarini yoritiladi. [5; 90-93 b.]

Agrammatik disgrafiya – bu bolalarning yozma nutqida grammatik xatolarni qilish bilan bog'liq bo'lgan qiyinchilik. Bu muammo nutqning rivojlanishida uchraydigan turli xil sabablarga bog'liq bo'lishi ha mumkin. Masalan, nutq va til rivojlanishidagi kechikishlar, tinglash va tushunish qobiliyatining pastligi, grammatik qoidalarini o'zlashtirishdagi qiyinchiliklar va boshqalar. Bunday buzilishlar bolaga o'z fikrlarini to'g'ri va aniq ifoda etishda qiyinchiliklar tug'diradi. Agrammatik disgrafiya, odatda, afaziya, ayniqsa, Broka tipidagi afaziya bilan bog'liq holda kuzatiladi. Bunday shaxslarning yozma nutqida fe'llarning zamon va shaxs-son shakllari noto'g'ri qo'llanadi, kelishik qo'shimchalari tushirib qoldiriladi yoki almashtiriladi, so'z tartibi buziladi. Natijada yozma matnning grammatik tuzilishi izchil bo'lmaydi va fikrning to'liq ifodalanishi qiyinlashadi. Masalan,

Bemor yozuvi: "Men maktabga bormedi."

Tuzatilgan shakl: "Men maktabga bordim."

Izoh: Fe'lning shaxs-son va zamon qo'shimchalari noto'g'ri ishlatilgan.

Bemor yozuvi: "Kitob stol."

Tuzatilgan shakl: "Kitob stolda."

Izoh: Kelishik qo'shimchasi tushirib qoldirilgan⁵.

Bemor yozuvi: "Do'stim men kitob berdi."

Tuzatilgan shakl: "Do'stim menga kitob berdi."

Izoh: Ega va to'ldiruvchining tartibi buzilgan.

Agrammatik disgrafiya, ko'pincha, miya va til markazlarining shikastlanishi bilan bog'liq bo'ladi. Broka afaziya bemorlarida esa quyidagi holatlar kuzatiladi:

Kodlash mexanizmining buzilishi: yozuv jarayonida so'z va gap tuzilishini tashkil etish qiyinlashadi. Diqqat va ishchi xotira buzilishi: yozma matn yaratish jarayonida diqqatni jamlash va so'zlarni tartib bilan joylashtirish qiyinlashadi. Shu sababli, psixolingvistik tadqiqotlar agrammatik disgrafiyaning neyrokognitiv mexanizmlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi. [6; 390-393 b.]

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Broka afaziyasiga ega shaxslarning yozuvi aksariyat hollarda morfologik va sintaktik xatolarda namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, agrammatik disgrafiya bemorlarning yozma matnini qisqartiradi va matn mazmunining tushunilishini qiyinlashtiradi.

Agrammatik disgrafiyaning aniqlash va tuzatish logopediya va ta'lim amaliyotida muhim hisoblanadi va tizimli logopedik mashqlar natijasida yozuv xatolarini kamaytirish va grammatik tuzilishni mustahkamlash mumkin: Tashxislash: yozma testlar, diktantlar va yozuv topshiriqlari orqali. Korreksiya metodlari: grammatik tuzilmani mustahkamlash, morfologik shakllarni o'rgatish, gap tuzilishni mashq qilish. Ta'lim jarayonida qo'llash: agrammatik disgrafiya ega bolalar bilan ishlashda individual yondashuv zarur. Amaliy tadqiqotlardan bilishimiz mumkinki, tizimli mashqlar va terapiya agrammatik yozuv buzilishlarini sezilarli darajada kamaytiradi. [7; 57-59 b.]

Demak, agrammatik disgrafiya – yozma nutqning grammatik tuzilishini izchil buzilishi bilan tavsiflanadigan til buzilishi bo'lib, ko'pincha Broka tipidagi afaziya bilan bog'liq. Agrammatik disgrafiya bemorlarning yozuvida morfologik va sintaktik xatolarning ko'pligi, fe'l zamonlari va kelishik qo'shimchalarining noto'g'ri qo'llanishi hamda so'z tartibining buzilishi bilan namoyon bo'ladi. Natijada yozma matnning mazmuni to'liq yetkazilmaydi, fikr ifodasi murakkablashadi va kommunikativ samaradorlik pasayadi. Lingvistik nuqtai nazardan,

agrammatik disgrafiyaning tahlil qilish, til tuzilishining murakkab mexanizmlarini aniqlash va yozuv xatolarini tizimli tasniflash imkonini beradi. Psixolingvistik va nevrologik tadqiqotlar esa bu buzilishning miya faoliyati bilan bog'liqligini ochib beradi, shuningdek, bemorlarning ishchi xotira, diqqat va kodlash mexanizmlarini tushunishga yordam beradi. [8; 13-15 b.] Amaliy jihatdan, logopedik tashxis va korreksiya metodlari agrammatik disgrafiya bilan og'rigan shaxslarning yozuv xatolarini kamaytirish va mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu sababli, agrammatik disgrafiyaning lingvistik, psixolingvistik va pedagogik jihatlarini chuqur o'rganish nafaqat ilmiy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Xulosa qilib aytganda, agrammatik disgrafiya tadqiqoti tilshunoslik, psixolingvistika va logopediya sohalarida muhim ilmiy yo'nalish bo'lib, uning natijalari yozuv buzilishlarini aniqlash, tushunish va davolashda samarali vosita sifatida qo'llaniladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Luria, A. R. Higher Cortical Functions in Man. New York: Basic Books, 1973.
2. Graham, N. L. Dysgraphia in primary progressive aphasia. Taylor & Francis Online, 2014.
3. Miceli, G. Cognitive analysis of a case of pure dysgraphia. ScienceDirect, 1985.
4. Rapp, B., & Beeson, P. Dysgraphia: Cognitive processes, remediation, and neural substrates. Aphasiology, 2003.
5. Thompson, C. K., & Shapiro, L. P. Complexity in Treatment of Syntactic Deficits. American Journal of Speech-Language Pathology, 2007.
6. McCarthy, R. The relative impairment of verb retrieval and comprehension. ScienceDirect, 1985.
7. Tee, B. L. Dysgraphia Phenotypes in Native Chinese Speakers With Nonfluent/Agrammatic Primary Progressive Aphasia. PMC, 2022.
8. Thiel, L. A review of the writing therapy literature. Sheffield Hallam University Repository, 2014.
9. Kalenjuk, E. A scoping review to map research on children with dysgraphia. Taylor & Francis Online, 2022.
10. Plaut, D. C. McClelland, J. D., Seidenberg, M. S. & Patterson, K. (1996). Understanding normal and impaired word reading: Computational principles in quasi-regular domains. Psychological Review, 103, 56-115.
11. Posteraro, L. Zinelli, P. & Mazzacchi, A. (1988). Selective impairment of the graphemic buffer in acquired dysgraphia: A case study. Brain and Language. 35. 274-286.
12. Pound, C. (1996), Writing remediation using preserved oral spelling: A case for separate output buffers Aphasiology, 11. 283-296.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

WOMAN'S HAPPINESS AS THE ACCEPTANCE OF LOVE AND PROTECTION IN CHINGIZ AITMATOV'S NOVEL "MY POPLAR IN A RED KERCHIEF"

Yo'ldashaliyeva Madina Ziyodjon qizi

NamDU Faculty of Philology, Russian Language Department, 4th year student

E-mail: Yo'ldashaliyevamadina@gmail.com

Scientific supervisor: *Kadirjon Nosirov NamDU teacher
in pedagogical sciences, professor*

Abstract. This article analyzes Chingiz Aitmatov's novel "My Poplar in a Red Kerchief" from the perspective of the concept of woman's happiness through the acceptance of love and protection. The author examines the dilemma facing the main character, Asel, which is the choice between an unconditional but destructive love-passion and a reliable, constructive feeling of care. An analysis of the characters Ilyas and Baitemir reveals two different types of masculine essence: destructive but passionate love-selfishness and calm, responsible love-care. The article asserts that Aitmatov, without rejecting the value of genuine love, concludes that for a woman, happiness lies not so much in loving herself, but in being truly loved, protected, and valued.

Keywords: Chingiz Aitmatov, "My Poplar in a Red Kerchief," woman's happiness, love-passion, love-care, Asel, Ilyas, Baitemir, responsibility, protection.

ЖЕНСКОЕ СЧАСТЬЕ КАК ПРИНЯТИЕ ЛЮБВИ И ЗАЩИТЫ В ПОВЕСТИ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА «ТОПОЛЁК МОЙ В КРАСНОЙ КОСЫНКЕ»

Ёлдашалиева Мадина Зиёдджон кызы

Студентка 4 курса кафедры русского языка

филологического факультета НамГУ

Научный руководитель: *Кадиржон Носиров, преподаватель НамГУ
кандидат педагогических наук, профессор*

Аннотация. Настоящая статья посвящена анализу повести Чингиза Айтматова «Тополёк мой в красной косынке» с точки зрения концепции женского счастья через принятие любви и защиты. Автор рассматривает дилемму, стоящую перед главной героиней Асель, которая заключается в выборе между беззаветной, но деструктивной любовью-страстью и надёжным, созидательным чувством-заботой. Анализ образов Ильяс и Байтемира показывает два разных типа мужского начала: разрушительную, но страстную любовь-эгоизм и спокойную, ответственную любовь-заботу. В статье утверждается, что Айтматов, не отвергая ценность подлинной любви, приходит к выводу, что для женщины счастье заключается не столько в том, чтобы любить самой, сколько в том, чтобы быть по-настоящему любимой, защищённой и ценной.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, «Тополёк мой в красной косынке», женское счастье, любовь-страсть, любовь-забота, Асель, Ильяс, Байтемир, ответственность, защита.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N57>

Концепция женского счастья является одной из наиболее глубоких и вечных тем в мировой литературе. На протяжении веков писатели исследовали этот феномен, часто представляя его через призму абсолютной самоотдачи. Идеалом женской доли нередко

выступала любовь-жертва, в которой героиня готова полностью раствориться в своих чувствах, не требуя ничего взамен. Ярчайшим примером такого подхода может служить образ Татьяны Лариной из романа А.С. Пушкина «Евгений Онегин», чья верность и самоотречение стали символом женского достоинства в русской культуре. [1; 27-29 б.] Однако такой взгляд на счастье не всегда отражает всю сложность и многогранность женской души.

Чингиз Айтматов, один из крупнейших писателей XX века, предложил свой, совершенно новый взгляд на эту дилемму. В своей повести «Тополёк мой в красной косынке» (1961) он показывает, что истинное женское счастье заключается не только в способности дарить беззаветную любовь, но и в умении принимать её, чувствовать себя защищённой и ценной рядом с надёжным человеком. [2; 67-69 б.] Айтматов не отрицает силу подлинной страсти, но утверждает, что для женщины счастье невозможно без стабильности и уверенности в завтрашнем дне. Таким образом, он смещает акцент с пассивного принятия судьбы на осознанный выбор, который делает героиня

В повести «Тополёк мой в красной косынке» центральный конфликт разворачивается не только на уровне внешних событий, но и в глубине женской души, где сталкиваются два полярных начала, воплощённых в образах Ильяса и Байтемира. Эта дилемма — между мимолётной страстью и надёжной ответственностью — становится ключевой для понимания концепции женского счастья в произведении. [3; 89-92 б.]

Ильяс — это человек-стихия, воплощение ярких, но неустойчивых чувств. Его любовь к Асель вспыхивает мгновенно, и так же быстро угасает, когда на пути встречаются трудности. Он — прекрасный водитель, настоящий ас своего дела, но эта же страсть к скорости и риску делает его неспособным к семейной жизни. Его безответственность проявляется во всём: в легкомысленном отношении к деньгам, неспособности содержать семью. Он живёт сегодняшним моментом, не видя, что его "свободный" дух на самом деле разрушает жизнь близких ему людей. Его любовь к Асель, несмотря на всю её пылкость, оказывается разрушительной, поскольку она не даёт женщине чувства уверенности и защиты, в которых она так нуждается.

В противовес Ильяссу, Байтемир предстаёт как символ спокойной, надёжной любви. Его чувства лишены бурных страстей, но они глубоки и стабильны, как сама земля. Он не говорит громких слов о любви, но доказывает её своими поступками. [4; 45-46 б.] Байтемир — это человек, который восстанавливает то, что было разрушено. Он берёт на себя ответственность за Асель и её ребёнка, предоставляя им дом, заботу и безопасность. Айтматов описывает его как трудолюбивого, надёжного человека, который "всегда думал о деле". Его доброта и забота о сыне Ильяса — это не просто милость, а проявление истинной любви-заботы, которая выходит за рамки кровного родства. В лице Байтемира Асель находит то, чего ей не хватало с Ильясом: опору и защиту. Его любовь — это не огонь, который сжигает, а тёплый очаг, который согревает. Именно поэтому Асель, пройдя через боль и разочарование, приходит к выводу, что истинное женское счастье заключается не в бурной, но эгоистичной любви, а в тихой, но надёжной заботе.

В центре повести «Тополёк мой в красной косынке» лежит не просто любовный треугольник, а глубокая драма взросления, где Асель делает свой осознанный и

трудный выбор. Её решение уйти от Ильеса — это не предательство чувств или отступление от любви, а ключевой шаг на пути к зрелости и обретению себя.

Асель осознаёт, что "любовь — это ещё не всё" и что настоящее счастье требует надёжности и ответственности. Если в юности она жила эмоциями, то материнство и жизненные испытания заставляют её взглянуть на любовь иначе. Она понимает, что страсть к Ильесу, какой бы сильной она ни была, не может стать основой для семьи, потому что ему нужна только свобода, а ей — безопасность и уверенность в завтрашнем дне для своего ребёнка.

Её выбор — это не просто выбор между двумя мужчинами, а выбор между мимолётной страстью и истинной любовью, которая включает в себя ответственность за других. Приняв заботу Байтемира, она не отказывается от любви, а находит её в другом, более зрелом и надёжном качестве. Таким образом, Айтматов показывает, что счастье не всегда лежит в бурных чувствах, а может быть найдено в тихой гавани, где есть уважение, защита и забота.

Таким образом, в повести «Тополёк мой в красной косынке» Чингиз Айтматов не отрицает всепоглощающую силу любви, но раскрывает её истинную, многогранную природу. Он показывает, что счастье для женщины — это не только страсть и самопожертвование, но и гармония между сердцем и разумом. На примере Асель писатель утверждает, что истинная любовь должна быть созидательной, обеспечивать защиту и давать чувство ценности.

Выбор Асель — это не отказ от чувства, а переход на новый, более зрелый этап. Она понимает, что быть счастливой означает не только любить самой, но и быть по-настоящему любимой и защищённой. Такой взгляд на женскую долю, где счастье обретается через принятие заботы и надёжности, делает произведение Айтматова невероятно актуальным и сегодня. В мире, где чувства часто бывают мимолётными, а обязательства игнорируются, повесть напоминает, что настоящая любовь — это не буря эмоций, а тихая гавань, где есть место для мира, спокойствия и уверенности в завтрашнем дне.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Айтматов Ч.Т. Тополёк мой в красной косынке. — Фрунзе: Киргосиздат, 1961. — 156 с. (Используется для цитат и прямого анализа текста).
2. Гачев Г.Д. Чингиз Айтматов и «новое» мифопознание. — Москва: Наука, 1983. — 256 с.
3. Пушкин А.С. Евгений Онегин: Роман в стихах. — Санкт-Петербург: Типография Департамента Народного Просвещения, 1833.
4. Зинин С.А. Повесть Чингиза Айтматова «Тополёк мой в красной косынке» в школьном изучении. — Москва: Просвещение, 1989. — 128 с.

12.00.00 – YURIDIK FANLAR – LAW**Received:** 15 September 2025**Accepted:** 1 October 2025**Published:** 10 October 2025*Article / Original Paper***THEORETICAL DOCTRINE OF AIR CARRIER LIABILITY****Salimova Diyorakhon Bakhtiyorjon kizi**

basic doctoral student

University of World Economy and Diplomacy

Fergana State University

Lecturer of the Department of "Legal

Education" of the History Faculty

Abstract. This article analyzes the theoretical doctrines of carrier liability in international air law, in particular, the innovations introduced by the 1999 Montreal Convention to the Warsaw System. The study focuses on the three main doctrines of the Convention: strict liability, a two-tier liability system, and the doctrine of exoneration. The Montreal Convention, in order to strengthen the rights of passengers, established the concept of strict liability up to 100,000 SDR and simplified the consideration of claims. At the same time, it harmonized strict liability and fault-based liability through a two-tier system and, through Article 20, allowed for the reduction or elimination of liability due to the negligence of the passenger. In addition, the concept of limited liability is highlighted as an institution that ensures financial stability for carriers and insurers. Doctrinal and legal analysis, national legislation and case law demonstrate that these mechanisms are a hybrid model that serves to protect passenger interests and ensure the economic security of airlines.

Keywords: Montreal Convention; strict liability; fault-based liability; doctrine of exemption from liability; negligence; limited liability; comparative liability; aviation safety; passenger rights; international air law; carrier liability.

HAVO TRANSPORTIDA TASHUVCHI JAVOBGARLIGINING NAZARIY DOKTRINASI**Salimova Diyoraxon Baxtiyorjon qizi**

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti tayanch doktoranti

Farg'ona davlat universiteti

Tarix fakulteti, "Huquq ta'limi" kafedrası o'qituvchisi

E-mail: diyora.aa5348131@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalqaro havo huquqida tashuvchi javobgarligining nazariy doktrinalari, xususan, 1999-yilgi Monreal konvensiyasining Varshava tizimiga kiritgan yangiliklari tahlil qilinadi. Tadqiqot Konvensiyaning uch asosiy doktrinalariga e'tibor qaratadi: qat'iy javobgarlik, ikki bosqichli javobgarlik tizimi va javobgarlikdan ozod bo'lish (exoneration) doktrinasini. Monreal konvensiyasi yo'lovchilar huquqlarini mustahkamlash maqsadida qat'iy javobgarlik konsepsiyasini 100 000 SDRgacha belgiladi va da'volarni ko'rib chiqishni soddalashtirdi. Shu bilan birga, u ikki bosqichli tizim orqali qat'iy javobgarlik va aybga asoslangan javobgarlikni uyg'unlashtirdi hamda 20-modda orqali yo'lovchi beparvoligi natijasida javobgarlikni kamaytirish yoki bekor qilish imkonini berdi. Bundan tashqari, cheklangan javobgarlik konsepsiyasi tashuvchilar va sug'urtachilar uchun moliyaviy barqarorlikni ta'minlovchi institut sifatida yoritiladi. Doktrinal-huquqiy tahlil, milliy qonunchilik va sud amaliyoti misolida ushbu mexanizmlar yo'lovchi manfaatlarini himoya qilish va aviakompaniyalar iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiluvchi gibril model sifatida baholanadi.

Kalit soʻzlar: Monreal konvensiyasi; qatʼiy javobgarlik; aybga asoslangan javobgarlik; javobgarlikdan ozod boʻlish doktrinas; beparvolik; cheklangan javobgarlik; qiyosiy javobgarlik; aviatsiya xavfsizligi; yoʻlovchi huquqlari; xalqaro havo huquqi; tashuvchining javobgarligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N58>

Tadqiqotda **doktrinal-huquqiy tahlil** metodidan foydalanildi. Varshava va Monreal konvensiyalarining matnlari (xususan, 17, 20, 21 va 22-moddalari) tizimli sharhlanib, ICAO yuridik qoʻmitasi hisobotlari, diplomatik protokollar va yetakchi olimlarning izohlariga tayanildi. Shuningdek, Germaniya, Rossiya va Oʻzbekiston qonunchiligi hamda Yevropa Ittifoqi va AQSh sud amaliyoti qiyosiy huquqiy tahlil orqali oʻrganildi. Bu yondashuv xalqaro aviatsiya huquqidagi qatʼiy javobgarlik, exoneration va cheklangan javobgarlik mexanizmlarining qoʻllanish chegaralarini aniqlash imkonini berdi.

Huquqiy ongni oʻsishi yoʻlovchilarning isteʼmolchi sifatidagi huquqlarini mustahkamlashda boshqacha yondashuvni talab etdi. 1999-yilda Monrealda imzolangan Yangi konvensiya yangicha qarashlarni vujudga keltirdi: aybga asoslangan javobgarlik qatʼiy javobgarlik konsepsiyasi bilan toʻldirildi. Qatʼiy javobgarlik (Strict liability) javobgarning aybi isbotlanishini talab etmaydi, zarar yetkazilganligining oʻzi kifoya qiladi. Huquqiy doktrinalarda aybsiz javobgarlik, obyektiv javobgarlik, absolyut javobgarlik nazariyasi nomlari bilan ham yuritiladi. Bu yondashuv, ayniqsa xavfli faoliyat sohalarida (transport xususan, aviatsiya, energetika, ekologiya va boshqalar) qoʻllaniladi. Doktrinaning maqsadi — zarar koʻrgan shaxsni muhofaza qilish va oshiqcha xavf tugʻdiradigan faoliyat yurituvchilardan yuqori javobgarlikni talab qilishdir. Aviatsiya huquqida qatʼiy javobgarlik — bu javobgarning oshiqcha xavf manbai boʻlgan havo kemasidan foydalanish bilan bogʻliq faoliyat oqibatlari uchun, hatto aybi yoki eʼtiborsizligi boʻlmasa ham, yuridik javobgar boʻlish tamoyilidir.

Havo transportida aybsiz javobgarlik doktrinas 1999-yilgi xalqaro havo transporti bilan bogʻliq ayrim qoidalarni birlashtirishga qaratilgan Monreal Konvensiyasida (keyingi oʻrinlarda — Monreal Konvensiyasi) aks etgan boʻlib, unga koʻra, havo kemasi bortida va har qanday chiqish va tushish paytida yoʻlovchining oʻlimi, tan jarohati singari zararni yuzaga keltiruvchi hodisa uchun har bir yoʻlovchiga nisbatan 100 000 SPZ miqdorigacha cheklab boʻlmas javobgar boʻlishi belgilangan [12]. Monreal konvensiyasi bir tomondan tashuvchining yoʻlovchi sogʻligi va tan jarohati uchun yanada qatʼiy, obyektiv javobgarligini belgilasa (17-modda), boshqa tomondan uni qatʼiy chegara bilan cheklaydi (100 ming SPZ). Bu orqali ikki asosiy maqsadga erishiladi: tashuvchining javobgarligini oshirish hamda eʼtirozlar va daʼvolar sonini imkon qadar kamaytirish, ularni koʻrib chiqishni soddalashtirish.

Sohani tartibga soluvchi birxillashtirilgan hujjat boʻlmaganida, yoʻlovchilar tashuvchini milliy qonunchiliklarda mavjud delikt javobgarlik asosida maʼnaviy zararni qoplatishga, yaʼni toʻliq tovon olish maqsadida buni isbotlashga urinish ehtimoli juda yuqori boʻlardi. Bu esa uzoq davom etadigan va katta xarajatlar talab qiladigan sud jarayonlari va nizolarning kelib chiqishiga olib kelgan boʻlardi. Yangi tizim esa nizolar va sud jarayonlari sonini kamaytirishga qaratilgan. Ammo yangi Konvensiyani qoʻllash amaliyoti shuni koʻrsatmoqdaki, bu tashuvchi uchun arzonga tushmayapti [6]. Ushbu tartib doirasida jabrlangan shaxslar soddalashtirilgan yoʻl bilan yetkazilgan zarar uchun munosib tovon olish imkoniyatiga ega boʻladilar. Bu tartib tashuvchidan boshqa shaxslarga daʼvo qoʻzgʻatish zaruratini istisno etadi, barcha nizolarni mohiyatan xolis va adolatli koʻrib chiqishni yengillashtiradi. Chunki hodisalar transport vositalaridan foydalanish jarayonida sodir boʻladi, bunda tashuvchilar ularning texnik holati va

xavfsizligi uchun javobgar bo'lib, yo'lovchilarning hayoti va sog'lig'i, tashish paytida yuklar hamda bagajning butligi uchun to'g'ridan-to'g'ri mas'uliyatni o'z zimmalariga oladilar [9; 215].

Bu vaziyat javobgar o'zini qanchalik puxta himoya qilishidan qat'i nazar, aviatsiya faoliyatining o'ziga xos xavf-xatari bilan bog'liq, ya'ni yo'lovchi va bagaj tashishning vositasi bo'lgan texnika — samolyot boshqa transport vositalari singari yuqori xavf manbai qatoriga kiradi. Bu holatda ayb emas, balki egalik qilish faktining o'zi javobgarlikka asos bo'lgan. Oshiqcha xavf manbai egasi (masalan, aviakompaniya) faqatgina ushbu xavfni nazorat qilish qobiliyatiga ega bo'lganligi sababli javobgar hisoblanadi. O'zbekiston qonunchiligida bu holat Fuqarolik kodeksining 999, 1021-moddasida o'z aksini topgan bo'lib [14], unda oshiqcha xavf manbai egasi ushbu xavf natijasida yetkazilgan zarar uchun aybi mavjud bo'lmasa ham javobgar bo'lishi ko'zda tutilgan. Demak, xalqaro hujjatlardan kelib chiqadigan ushbu doktrina milliy qonunchilik negizida shakllangan degan xulosaga kelish mumkin. Fuqarolik kodeksining sharhida aytilishicha, odatda inson turli mashinalar, mexanizmlar, qurilmalar va texnologiyalarni boshqaradi.

Tashqi jihatdan qaraganda har qanday qudratli texnika inson qo'lida itoatkor o'yinchoqqa aylanganday tuyuladi. Biroq insonni texnika ustidan hukmronligi, nazorati va idora qilishi mutlaq emas, obyektiv omillar ta'sir kuchiga ko'ra mashinalar, mexanizmlar, qurilmalar va texnologiyalarni tevarak atrofdagilar uchun to'liq xavfsizligini ta'minlash mumkin emas. Xuddi shunday holatdan kelib chiqqan holda tevarak atrofdagilarga oshiqcha xavf tug'diradigan manba haqida yuridik normalar konstruksiyasi ishlab chiqilgan. Inson tomonidan to'liq nazoratni amalga oshirib bo'lmasligi sababli zarar yetkazishga oshiqcha xavf-xatar mavjud bo'lgan har qanday faoliyat oshiqcha xavf manbai bo'lib hisoblanadi. Oshiqcha xavf manbalari ichida transport tashkilotlari alohida ta'kidlanadi. Kundalik hayotda kishilar ular faoliyati bilan eng ko'p to'qnash keladilar. Shu sababli transport tashkilotlari faoliyatidan foydalanish eng keng tarqalgan oshiqcha xavf manbai hisoblanadi. Shunday qilib, Monreal konvensiyasi yo'lovchi huquqlarini mustahkamlashda xalqaro havoda tashishda yangi rejimni joriy etishda tamal toshini yaratdi. Unda belgilangan qat'iy javobgarlik konsepsiyasi aviakompaniyalarni o'zlarining aviatsiya xavfsizligi tizimini yanada takomillashtirish va parvozlar xavfsizligini oshirishga undaydi [10].

1999-yilgi Monreal konvensiyasida yana bir muhim o'ziga xos doktrina huquqiy jihatdan mustahkamlangan bo'lib, u zarar ko'rgan yo'lovchilarni samarali himoya qilish bilan birga, aviakompaniyalar uchun moliyaviy barqarorlikni ham ta'minlashga qaratilgan ikki bosqichli javobgarlik doktrinasidir. Konvensiyaning birgina 21-moddasida yuqorida sanab o'tilgan har ikkala doktrina mujassamligi diqqatga sazovor.

Ushbu konsepsiyaning mohiyati shundan iboratki, u havo tashuvchisining javobgarligini ikki bosqichli shaklda tartibga soladi. Birinchi bosqichda, yo'lovchiga yetkazilgan zarar miqdori 100 000 maxsus huquq birligiga (SDR) teng yoki undan kam bo'lsa, tashuvchi aybsiz javobgar hisoblanadi. Ya'ni, zarar faktining o'zi tashuvchining javobgarligini yuzaga keltiradi va aviakompaniya bu holatda o'zini javobgarlikdan ozod eta olmaydi, hatto u barcha ehtiyot choralari ko'rgan bo'lsa ham. Bu vaziyatda yo'lovchini maksimal darajada himoya qilish maqsadini ko'zlagan obyektiv javobgarlik (strict liability) vujudga kelishini avvalroq batafsil aytib o'tdik.

Ikkinchi bosqich esa, mazkur limitdan yuqori bo'lgan zarar holatlariga taalluqlidir. Agar yo'lovchiga yetkazilgan zarar 100 000 SDRdan oshsa, tashuvchi bu holatda faqatgina o'zining

aybsizligini isbotlagan taqdirdagina javobgarlikdan ozod bo'lishi mumkin. Bu bosqichda fuqarolik-huquqiy javobgarlikning klassik — aybga asoslangan yondashuvi amal qiladi. Monreal konvensiyasining 21-moddasiga ko'ra, tashuvchi agar zararning faqat uchinchi tomon harakati oqibatida yuzaga kelganini yoki o'zi barcha ehtiyot choralarini ko'rganini isbotlasa, javobgarlikdan ozod bo'lishi mumkin (Montreal Convention, 1999, Art. 21)].

Bu ikki bosqichli tizim, mohiyatan, ikki yirik huquqiy tamoyil — qat'iy javobgarlik (strict liability) va aybga asoslangan javobgarlik (fault-based liability)ni birlashtirgan gibrid modeldir. Uning afzalligi shundaki, u bir vaqtning o'zida zarar ko'rgan shaxsning manfaatlarini ta'minlaydi va aviakompaniyani haddan tashqari iqtisodiy bosimdan himoya qiladi. Zarar yetkazilgan holatda da'vogar dastlab isbot talab qilmaydi, biroq zararning yuqori miqdori bo'lsa, tashuvchi o'zining ehtiyotkor harakatlarini hujjatlar bilan asoslashi lozim. Bu jihatdan, ikki bosqichli javobgarlik tizimi xalqaro aviatsiya huquqida yo'lovchining huquqiy holatini kuchaytirish bilan birga, tashuvchining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlovchi huquqiy mexanizm sifatida qaraladi.

Hatto uch darajali tizim yaratish takliflari ham bo'lgan: ikkinchi darajada yo'lovchiga yetkazilgan zarar miqdori 100000 SPZdan oshib, 300000 yoki 500000 SPZga yetmagan holda tashuvchining aybsizligini isbotlash majburiyatini saqlab qolish, uchinchi darajada esa talablar yuqorida ko'rsatilgan summalardan oshgan taqdirda tashuvchining aybini isbotlash majburiyatini da'vogarga yuklash. Ba'zi mualliflar bunday tuzilmani maqbul deb hisoblashadi. Biroq, diplomatik konferensiyada kelishuv yo'li bilan, ko'rsatilgan ta'rifda tashuvchi javobgarligining oddiyroq tuzilmasi qabul qilindi [10; 312].

Huquqshunos olimlardan, masalan, Michael Milde ushbu tizimni “foydalanish xavfiga asoslangan huquqiy javobgarlikning soddalashtirilgan va ijtimoiy adolatni ta'minlovchi modeli” sifatida baholaydi [8]. Paul Stephen Dempsey esa bu tizimni “aviatsiyada tavakkal va xavf omillari uchun kompensatsiyani birdek taqsimlovchi progressiv yondashuv” deb ataydi [4]. Ularning fikriga ko'ra, ikki bosqichli tizim zamonaviy aviatsiya xavfsizligi, inson huquqlari, hamda xalqaro sug'urta mexanizmlarining birgalikda ishlashini ta'minlaydi.

Ikki bosqichli tizimga o'tish Varshava konvensiyasining noaniq va eskirgan aybga asoslangan modelini yangilash zarurati bilan bog'liq bo'lgan. Aynan shu sababli, Monreal konvensiyasi yo'lovchilarning huquqiy maqomini mustahkamlash, da'vo yuritish mexanizmlarini soddalashtirish va zarar uchun tezkor javobgarlik tizimini yaratish maqsadida qabul qilingan edi (ICAO, Legal Affairs, 2001) [5].

Shunday qilib, ikki bosqichli javobgarlik tizimi — bu nafaqat huquqiy himoya, balki amaliy xavfsizlik, iqtisodiy barqarorlik va global aviatsiya tarmog'ining barqaror ishlashi uchun asosiy tayanchlardan biridir.

Keyingi doktrina Javobgarlikdan ozod bo'lish (Exoneration) doktrinasidir. U Monreal Konvensiyasining 20-moddasida muhrlangan bo'lib, quyidagi normadan kelib chiqadi: “Agar tashuvchi zarar yo'lovchining o'zi yoki u o'z huquqlarini olgan shaxsning beparvoligi (negligence), g'ayriqonuniy harakati (wilful misconduct) yoki harakatsizligi tufayli yuz berganligini yoxud bunga ma'lum darajada hissa qo'shganligini isbotlasa, tashuvchi da'vogar oldidagi javobgarligidan bunday beparvolik, g'ayriqonuniy harakat yoki harakatsizlik sabab bo'lgan yoki hissa qo'shgan darajada to'liq yoki qisman ozod etiladi”. Yo'lovchining vafoti yoki tan jarohati oqibatida yo'lovchidan boshqa shaxs tovon talab qilgan hollarda, tashuvchi xuddi shunday tarzda, agar zarar yo'lovchining beparvoligi, g'ayriqonuniy harakati yoki harakatsizligi

tufayli yuz berganligini yoki bunga hissa qo'shganligini isbotlay olsa, o'z javobgarligidan to'liq yoki qisman ozod etiladi. Ushbu modda mazkur Konvensiyaning barcha javobgarlik to'g'risidagi qoidalariga, shu jumladan 21-moddaning 1-bandiga ham tatbiq etiladi [2].

Ushbu modda tashuvchining javobgarligini cheklash yoki undan ozod etishning alohida holatlarini belgilab beradi. Uning mohiyati shundan iboratki, agar zarar tashuvchining majburiyatlarini buzishi oqibatida emas, balki to'g'ridan-to'g'ri yo'lovchining o'z beparvoligi, noqonuniy xatti-harakati yoki harakatsizligi natijasida kelib chiqqan bo'lsa, tashuvchi bunday zarar uchun qisman yoki to'liq javobgarlikdan ozod qilinadi. Mazkur qoidaning ahamiyati shundaki, u xalqaro havo huquqida kompensatsiya chegaralarini adolatli tarzda belgilaydi. Chunki Konvensiyaning umumiy prinsiplariga ko'ra, tashuvchi ko'pincha hatto aybsiz bo'lgan taqdirda ham javobgar hisoblanadi. 20-modda esa bu mutlaq javobgarlik prinsipini muvozanatlashtirib, yo'lovchining o'z harakatlari zarar keltirgan vaziyatlarda tashuvchini to'liq yoki qisman javobgarlikdan ozod qilish imkonini beradi. Bu norma tashuvchilarni haddan tashqari javobgarlik bosimidan himoya qiluvchi huquqiy vosita hisoblanadi.

AQSh Senatining Tashqi aloqalar qo'mitasi 20-modda va 21(1)-modda o'rtasida ziddiyat mavjudmi, degan savolni ko'tardi [3]. Qo'mita bu ziddiyat mavjud emas degan xulosaga kelgan va samolyotda tajovuz sodir etgan yo'lovchi misolida bu fikrni asoslagan. Bunday vaziyatda, tashuvchi 21(1)-moddada belgilangan 100 000 Maxsus qarz olish huquqi (SDR) miqdorigacha barcha yo'lovchilar oldida aybsiz javobgar bo'ladi. Biroq, agar tajovuzkor yo'lovchi yoki da'vogar bo'lsa, 21-moddaning "qat'iy javobgarlik" qoidasiga ko'ra ham, tajovuzkor yoki uning nomidan da'vo qiluvchilar biror narsani undirishlari noo'rin hisoblanadi.

1929-yilgi Varshava konvensiyasida ham tashuvchini beparvolikdan himoya qilish normasi mavjud bo'lib¹, u 21-moddada o'z ifodasini topgan edi. Unga ko'ra, agar tashuvchi zarar jabrlanuvchining beparvoligi yoki bunga hissa qo'shgan harakatlari natijasida yuzaga kelganini isbotlasa, sud o'z qonunchiligi (lex fori) asosida javobgarlikni to'liq yoki qisman kamaytirishi mumkin. Bu yondashuv milliy huquqiy tizimlar tafovutini hisobga olib ishlab chiqilgan. Masalan, AQShda beparvolik to'liq javobgarlikni rad etsa, ayrim davlatlarda faqat kompensatsiya miqdorini kamaytiradi (Masalan, Rossiya, Germaniya, Fransiya davlatlarida).

Konvensiyalar doirasida cheklangan javobgarlik konsepsiyasi ham mavjud bo'lib, uning mohiyati shundan iboratki, tashuvchi havo transporti vositalarida yo'lovchi yoki yuk egasiga zarar yetkazgan taqdirda, uning javobgarligi oldindan belgilangan maksimal miqdor bilan cheklanadi. Bu yondashuv fuqarolik huquqidagi umumiy qoidalar — ya'ni zararining to'liq qoplanishi prinsipi bilan to'liq mos kelmasa-da, xalqaro transport huquqining o'ziga xos tavakkal muvozanati tamoyiliga asoslanadi. Xalqaro huquqiy amaliyotda bu yondashuv "risk allocation" deb ham yuritiladi (Clarke, 2013)[1].

Ko'plab davlatlar huquqida tashuvchining javobgarligi o'z hajmiga ko'ra cheklangan xarakterga ega [10]. Masalan, O'zbekiston qonunchiligiga ko'ra, bagajning kamomadi, yo'qolgani yoxud unga yetkazilgan zarar uchun u bagaj narxi bilan cheklanadi yoki qiymati e'lon qilingan bagaj uchun o'sha miqdorda qoplanadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 721-moddasidagi mazkur qoida zararlarni qoplashning umumiy qoidasidan (Fuqarolik kodeksining 15 va 333-moddalari) istisno bo'lib, xususiy transport huquqining an'anaviy qoidasi hisoblanadi. Agar yetkazilgan zarar tashuvchi yoki uning vakolatli shaxslari

¹ Birlashgan Qirollik delegatsiyasining taklifi asosida

o'z xizmat vazifalarini bajarish chog'ida qasddan qilingan yoki qo'pol ehtiyotsizliklari natijasi ekanligi isbotlansa javobgarlik me'yorlari qo'llanilmaydi.

Cheklangan javobgarlik tizimining tarixiy asoslari 1929-yilgi Varshava konvensiyasiga borib taqaladi. Unga ko'ra, tashuvchining yo'lovchining o'limi yoki tan jarohati uchun javobgarligi 125 000 frang bilan, bagajning yo'qolishi yoki shikastlanishi uchun esa 250 frank (har kilogramm uchun) bilan cheklangan edi. Bu limitlar XX asr boshidagi iqtisodiy va texnologik shart-sharoitlarga mos ravishda belgilanib, tashuvchilarni haddan ortiq kompensatsiya talablaridan himoya qilishni ko'zlagan [13]. Ammo vaqt o'tishi bilan bu limitlar inflyatsiya va sud amaliyoti tomonidan tanqid ostiga olinib, yangilanish zarurati tug'ilgan.

Shu bois, 1999-yilgi Monreal konvensiyasi cheklangan javobgarlik konsepsiyasini saqlab qolgan holda, uni zamonaviy ehtiyojlarga moslashtirdi. Ushbu konvensiya javobgarlik limitlarini Maxsus Huquq Birligi (SDR — Special Drawing Rights) asosida belgilab, ularni avtomatik indeksatsiya qilish mexanizmini joriy etdi. Hozirgi kunda tashuvchi yo'lovchining o'limi yoki tan jarohati uchun 100 000 SDR (taxminan 170 000 AQSH dollari) miqdorigacha bo'lgan javobgarlikni cheklay olmaydi yoki inkor etolmaydi. (Montreal Convention, Art. 21(1)). Konvensiya qabul qilingan paytda, 22-modda quyidagi chegaralarni o'rnatgan: yo'lovchilarni kechiktirib tashish uchun har bir yo'lovchiga 4150 SDR miqdorida, bagajni yo'qotish, shikastlash yoki kechiktirish uchun har bir yo'lovchiga 1000 SDR miqdorida, va yuklarni yo'q qilish, yo'qotish, shikastlash yoki kechiktirish uchun har bir kilogrammga 17 SDR miqdorida cheklangan javobgarlik belgilangan.

Bu limitlar, albatta, mutlaq emas. Monreal konvensiyasiga ko'ra, agar yo'lovchi bagajning qiymatini oldindan deklaratsiya qilsa va qo'shimcha to'lov to'lasa, u holda javobgarlik belgilangan limitdan yuqoriga ko'tarilishi mumkin (Art. 22(2)). Bunday mexanizm fuqarolik-huquqiy muvozanatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi: bir tomondan — tashuvchi umumiy tavakkal darajasini nazorat ostida saqlaydi, ikkinchi tomondan esa — yo'lovchi o'z bagajining individual qiymatini himoya qilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Varshava va Monreal konvensiyalarida belgilangan javobgarlik chegaralari tashuvchiga yoki uning javobgarligini sug'urtalovchi shaxsga mazkur konvensiyalarga a'zo bo'lgan xorijiy davlatlarning sud organlarida da'volar qo'zg'atilgan taqdirda, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf va zararlar miqdorini aniq baholash imkoniyatini beradi [11]. Cheklangan javobgarlik yondashuvi — xalqaro transport tizimlarining asosiy prinsiplaridan biri bo'lib, transport sohasida moliyaviy barqarorlik va sug'urta mexanizmlarining izchil ishlashini ta'minlaydi (Milde, 2008) [8].

Shu bilan birga, cheklangan javobgarlik konsepsiyasi tanqidiy nuqtai nazarlarga ham ega. Ayrim olimlar ushbu yondashuvni zarar ko'rgan yo'lovchilarning huquqlarini to'liq ta'minlamaydi deb hisoblaydi. Masalan, Paul Dempsey fikricha, qat'iy limitlar ba'zi hollarda individual zararlarning to'liq qoplanmasligiga olib keladi, bu esa adolat prinsipiga zid bo'lishi mumkin [4]. Shu sababli, konvensiyalarda istisno holatlar (masalan, tashuvchining qasddan harakatlari yoki qo'pol beparvoligi) mavjud bo'lib, tashuvchi javobgarlik limitidan foydalana olmaydi, (Montreal Convention, Art. 22(5)) demak to'liq javobgarlikni keltirib chiqaradi.

Xulosa qilib aytganda, cheklangan javobgarlik konsepsiyasi xalqaro havo tashuvining huquqiy asoslarida barqaror o'rin egallagan institutsional mexanizm bo'lib, u xavf va mas'uliyat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga xizmat qiladi. Uning amaliyotdagi qo'llanishi yo'lovchilarning huquqiy manfaatlarini himoya qilish bilan birga, aviakompaniyalar uchun

moliyaviy prognozlash va sug'urta strategiyalarini shakllantirish imkonini beradi. Bu konsepsiya global transport tizimining barqaror ishlashi va xalqaro savdoning rivojlanishiga xizmat qiluvchi muhim huquqiy tayanchdir.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Clarke, M. (2013). *International Carriage of Goods by Air*. Informa Law.
2. Christopher Loxton. Exoneration. The commentary on Montreal convention. A commentary. P 222 <http://dx.doi.org/10.4337/9781800889866>
3. Committee on Foreign Relations, Senate Executive Report 108-8 on the Convention for International Carriage by Air (Treaty Doc 106-45) and Protocol to Amend the Convention for Unification of Certain Rules Relating to International Carriage by Air (Treaty Doc 107-14) (29 July 2003) <https://www.congress.gov/congressional-report/108th-congress/executive-report/acsess> date: 27.07.2025.
4. Dempsey, P.S. (2005). *Aviation Liability Law*. LexisNexis.
5. ICAO Legal Committee Report (2001). *Unification of Certain Rules for International Carriage by Air*. Legal Affairs Section. https://www.icao.int/secretariat/legal/Chronological%20Record/new_ratifications_2001.htm
6. Leloudas Georges. Risk and Liability in Air Law. Chapter VI.
7. Международная конференция по воздушному праву. (Конвенция для унификации некоторых правил международных воздушных перевозок). Монреаль, 10-28 мая 1999 г. Т. I. Протоколы.// ICAO Doc. 9775.
8. Milde, M. (2008). *International Air Law and ICAO*. Eleven International Publishing.
9. Остроумов Н.Н. Правовой режим международных воздушных перевозок: монография. М.: Статут, 2015. 396 с.
10. Остроумов Н.Н. Проблемы унификации и совершенствования правового режима международных воздушных перевозок: дис. ... доктора юридических наук : 12.00.03 / Остроумов Николай Николаевич;— Москва, 2013. — С.414.
11. Садиков О.Н. Правовое регулирование международных перевозок. М.: Юрид. литература, 1981 С. 86-87;
12. Xalqaro havoda tashishning ayrim qoidalarini birlashtirish to'g'risidagi Monreal Konventsiyasi (1999 y.) <https://www.iata.org/contentassets/fb1137ff561a4819a2d38f3db7308758/mc99-full-text.pdf>
13. Xalqaro havoda tashishning ayrim qoidalarini birlashtirish to'g'risidagi Varshava Konventsiyasi (1929 y.) <https://www.mcgill.ca/iasl/files/iasl/warsaw1929.pdf>
14. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. // URL <https://lex.uz/docs/-180552>

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE POSSIBILITIES OF DIGITAL DACTYLOSCOPY IN CRIMINAL INVESTIGATION

Abdullayev Rustam Kakhramanovich,

Tashkent State University of Law,

Associate Professor of the Department of Criminology and Forensic Examination,

Doctor of Philosophy in Legal Sciences (PhD)

Abstract. This article considers the issues of using modern dactyloscopic research methods in solving and investigating crimes, analyzes the practice of introducing digital dactyloscopic research in different countries, and studies the possible level of effectiveness of its use in the Republic of Uzbekistan.

Keywords: forensics, dactyloscopy, automated systems, fingerprints, epidermis, papillary patterns, forensic examination, legal norms.

JINOYATLARNI TERGOV QILISHDA RAQAMLI DAKTILOSKOPIYANING IMKONIYATLARI

Abdullayev Rustam Kaxramanovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Kriminalistika va sud ekspertizasi kafedrası dotsenti v.b.,

yuridik fanlar falsafa doktori (PhD),

E-mail: r.abdullayev@tsul.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada jinoyatlarni ochish va tergov qilishda zamonaviy daktiloskopik tadqiqot usullaridan foydalanish masalalari ko'rib chiqiladi, turli mamlakatlarda raqamli daktiloskopiyaning joriy etish amaliyoti tahlil qilinib, O'zbekiston Respublikasida uni qo'llashning mumkin bo'lgan samaradorligi darajasi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: kriminalistika, daktiloskopiya, avtomatlashtirilgan tizimlar, qo'l-barmoq izlari, epidermis, papilyar naqshlar, sud ekspertizasi, huquqiy normalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N59>

Jahon hamjamiyati rivojlanishining hozirgi bosqichida yuqori texnologiyalar inson hayot faoliyatining barcha sohalariga kirib keldi. Jinoyatlarni tergov qilishning raqamli usullari masalasini ko'rib chiqishda, shubhasiz, kriminalistlar ularni qo'llash samaradorligi bilan bog'liq muammolarga duch kelishadi. Bugungi kunda aksariyat xorijiy mamlakatlarning huquqni muhofaza qiluvchi organlari jinoyatlarni tergov qilishda fan va texnika yutuqlaridan tobora ko'proq foydalangan holda daktiloskopik ekspertiza imkoniyatlaridan foydalanmoqda, bu esa jinoyatlarni ochish, shaxs va faktlarni aniqlashda tezkorlikni ta'minlamoqda, tergov muddatlarini qisqartirmoqda. Shunga qaramay, barcha kriminalistlar ham klassik daktiloskopiya usulining ishonchiligi va o'zini oqlagan odatiy amaliyotiga tayanib, qo'l izlarini topish, olish va tekshirishda ilg'or texnologiyalar va usullardan foydalanmaydilar. Ma'lumki, sobiq sovet ittifoqi hududidagi mamlakatlarda ushbu usul E.Genri, A.Bertilon, G.Gross, E.Lokar

va boshqa olimlar tomonidan ishlab chiqilgan ilmiy yondashuvlar asosida qo'llanilgan. Masalan, E.Genrining ishi epidermisning shikastlanishi va tiklanishining biologik jarayoniga ilmiy yondashuv sifatida daktiloskopik qayd etishga asos bo'ldi. Jinoyatlarni tergov qilishda bu jarayonga alohida ahamiyat berish kerak, chunki papillyar chiziqlar tiklanish xususiyatiga ham ega. Derma shikastlanganda esa, shikastlangan joyda naqsh tiklanmaydi, lekin shu bilan birga chandiqlar, chandiqlar paydo bo'ladi, ularning o'zi naqshning o'ziga xos xususiyatlariga aylanadi.

Bizga ma'lumki, daktiloskopiya — bu qo'l izlari bo'yicha odamni tanib olish (identifikatsiya qilish) usuli bo'lib, u odamning barmoq terisi va qo'l kafti naqshining o'ziga xosligi va takrorlanmasligiga asoslanadi. Kriminalistika daktiloskopiyaning qo'llashning birinchi va eng muhim sohasi bo'lgan va hozir ham shunday bo'lib qolmoqda. Jinoyat protsessida daktiloskopiya jinoyatlarni aniqlash va fosh etishda alohida o'rin tutadi. Surishtiruv va tergov organlari tomonidan daktiloskopik ekspertiza qadimdan qo'llanib kelinadi.

Tadqiqot (ekspertiza) o'tkazmasdan jinoyatlarni tergov qilishni tasavvur qilish qiyin. Daliliy bazani yaratish, holatlarni aniqlash uchun, birinchidan, jinoyat izlarini topish va ikkinchidan, identifikatsiya qilish kerak, bu esa o'z navbatida adolatni ta'minlashga yordam beradi.

Qo'l izlari kriminalistikada boshqa izlarga qaraganda ko'proq qo'llaniladi. Chunki jinoyatchilarning papillyar naqsh izlari jinoyat sodir etishda boshqa izlarga nisbatan ko'proq qoladi.[1]

Kriminalistik fan jinoyatlarni tergov qilish amaliyotida papillyar naqsh izlarining aksariyati barmoqdan (kaftdan) ter-yog' moddasini izni qabul qiluvchi yuzaga o'tkazish natijasida hosil bo'ladi degan nazariyani ajratib ko'rsatadi. Ba'zi hollarda qo'llar begona moddalar (masalan, qon, xom bo'yoq, moy va boshqalar) bilan ifloslanganda, bu moddalar papillyar naqsh izlari shaklida qo'llardan iz qabul qiluvchi yuzaga ham o'tkaziladi. Hosil bo'lish mexanizmiga ko'ra bunday izlar qatlamlanish izlariga kiradi. Papillyar naqsh izlari mustahkam bo'lmagan sirtqi qatlamning buyumlardan ajralishi hisobiga ham hosil bo'lishi mumkin (masalan, chang, qurum, xom bo'yoq, yog' va h.k.).

Zamonaviy kriminalistikada barmoq izlarini aniqlashning bir nechta usullari qo'llaniladi. Amaliyotda ko'pincha ekspertlar quyidagi yordamchi vositalardan foydalanadilar: daktiloskopik kukunlar, fluoressent kukun, yod bug'lari. Albatta, qo'l izlarini topishning boshqa vositalari ham bor. Hozirgi vaqtda turli sirtlardan barmoq izlarini topish va olish imkonini beradigan o'n ikkitadan ortiq vositalar ma'lum. Mutaxassisning texnologiyani tanlashi aynan ularga bog'liq.[2]

Tergovchi shaxsni aniqlash maqsadida topilgan va olib qo'yilgan barmoq yoki qo'l kafti izlari bo'yicha daktiloskopik ekspertiza tayinlaydi. Va bunday turdagi ekspertizalarni o'tkazishga ixtisoslashgan ekspertlarning ishi, shubhasiz, jinoyatlarni yanada samarali tergov qilish uchun yuqori malakani talab qiladi.

Daktiloskopiya imkoniyatlarini ko'rib chiqishda daktiloskopiyaning ejeskopiya va poroskopiya kabi bo'limlarini eslatib o'tmasdan bo'lmaydi, ular papillyar chiziqlar va g'ovaklar chetlaridagi notekisliklardan identifikatsiya maqsadida foydalanish imkoniyatlarini o'rganadi. Barmoq naqshini tavsiflovchi identifikatsiya belgilari yetarli bo'lmaganda, ajesskopiya va poroskopiya kabi tadqiqot usullari identifikatsiyada yordam berishi mumkin. Ushbu usullarning mohiyati shundan iboratki, papillyar chiziqlarni mikroskopik 20-25 marta

kattalashtirishda ularning chetlari bo'rtiqlar, botiqlar, egriliklar va boshqalar ko'rinishidagi notekisliklar, shuningdek, doimiylik, individuallikka ega bo'lgan va qo'shimcha identifikatsiya belgilari bo'lib xizmat qilishi mumkin bo'lgan turli shakl va o'lchamdagi bo'shliqlar ko'rinishidagi g'ovaklar kuzatiladi.

Qo'l izlarini qayd etish va ular bilan ishlashning an'anaviy usullari, uslublari, vositalari asta-sekin zamonaviy, yanada samarali usullar bilan almashtirilmogda va istiqbolda daktiloskopiya jinoyatchilikka qarshi kurash olib borayotgan huquqni muhofaza qilish organlari qo'lida yanada kuchli qurolga aylanadi, deb taxmin qilish uchun asoslar mavjud.

Ba'zi huquqshunos tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, amaliyotda ba'zi xatolar uchraydi. Jumladan, S.Samishenko, V.Ivashkovlar 7 va undan ortiq belgilarni o'z ichiga olgan papilyar naqshlarning tasvirlari bo'yicha odamni identifikatsiya qilishda obyektning o'zining xususiyatlari tufayli begona izlarning tasodifiy mos kelishi deyarli mumkin emas, degan fikrni bildiradilar. Biroq ekspertlar ish amaliyoti tahlili identifikatsion xatolar uchrab turishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, izlarning kam ma'lumotlilik bilan ekspertlarning xato xulosalarining asosiy sababi "inson omili," ya'ni ekspertning xatosi ekanligi aniqlandi.[3]

Barmoq izi bo'yicha noto'g'ri identifikatsiyaga misol sifatida Elmarije K. van Straalen, Christianne J. de Poot, Marijke Malsch, Henk Elffers kabi bir guruh olimlar o'z tadqiqotlarida keltirishgan. Masalan, ekspert tomonidan barmoq izi bo'yicha noto'g'ri identifikatsiyaga misol sifatida Meyfild ishini keltirish mumkin. 2004-yil 11-martda Ispaniyaning Madrid shahri atrofidagi poyezdlarda bir nechta portlashlar sodir bo'ldi, natijada 191 kishi halok bo'ldi va 200 dan ortiq kishi yaralandi. Tekshiruv davomida portlashlar bilan bog'liq portlovchi moddalar solingan sumkada Brendon Meyfildning barmoq izlariga mos keladigan barmoq izlari topilgan. Barmoq izlari ma'lumotlari FQB laboratoriyasining uch nafar xodimi tomonidan identifikatsiya qilindi. Meyfild hibsga olinganidan ikki hafta o'tgach, milliy politsiya Jazoir fuqarosini hibsga oldi, uning barmoq izlari yuqoridagi barmoq izlari bilan bir xil edi. Yuqorida keltirilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sud-kriminalistik tadqiqotlar natijalarini turlicha talqin qilish mumkin.[4]

Mustaqil hamdo'stlik davlatlarida ham, uzoq xorij mamlakatlarida ham ekspertlarning xatolarini bartaraf etish va qo'l izlarini o'rganish usullarini takomillashtirish masalalariga ko'plab ilmiy va tadqiqot ishlari bag'ishlangan.

Masalan, muhim muammolardan biri ekspertlar tomonidan qo'l izlari bilan ishlash metodikasining qo'pol ravishda buzilishidir. Va u shundan iboratki, qo'l izlari bilan ishlashning uslubiy usullarining texnologik zanjiri, ularni hodisa joyida topishdan boshlab, daktiloskopik ekspertiza xulosasini shakllantirishgacha ekspertlar tomonidan to'liq hajmda bajarilmaydi. Buning oqibatida jinoyat protsessi ishtirokchilarida tadqiqot natijalari asosida daktiloskopik ekspertizaning ijobiy xulosasi chiqarilgan iz aynan jinoyat joyida topilgan iz ekanligiga shubha paydo bo'ladi. Ya'ni, izning jinoyat hodisasiga daxldorligini kafolatlashi mumkin bo'lgan ashyoviy dalil bilan ishlashning uslubiy tartibi buziladi.

Jinoyat joyida ko'pincha izlarning tartibsiz joylashuvi kuzatiladi. Shunday qilib, sizda jinoyat joyidan olingan noyob barmoq izi va noyob izlarga to'la global ma'lumotlar bazalari, shu jumladan Yevropa Ittifoqining "EURODAC" bo'lishi mumkin bo'lsa-da, gumonlanuvchini topish uchun ularni taqqoslash qiyin bo'lishi mumkin. "Gap tizimda emas, balki odamlarda," — deydi Gudvin, Birlashgan Qirollikning Barmoq izlari byurosi sobiq rahbari, u bilan BMTning

Giyohvand moddalar va jinoyatchilik bo'yicha boshqarmasi hamda Gaagadagi Xalqaro jinoiy sud bilan shartnoma tuzgan.[5]

Raqamli daktiloskopiya, shuningdek, elektron daktiloskopiya deb ham ataladi, bir qator parametrlar bo'yicha identifikatsiyalash maqsadlarida foydalanish mumkin bo'lgan daktiloskopik izlar tasvirlarini yaratishga zamonaviy yondashuvdir. Ushbu turdagi resurslar kompaniyalarda, hukumat binolarida va boshqa joylarda xavfsizlik choralarini kuchaytirish, shuningdek, mualliflik huquqlarini himoya qilishning yanada samarali vositalarini yaratish va muayyan jinoyatni sodir etishga aloqador jinoyatchilarni aniqlash uchun ishlatilishi mumkin. Eski barmoq izlarini olish usullaridan farqli o'laroq, zamonaviy raqamli barmoq izlari yomonlashmaydi va juda qisqa vaqt ichida, hatto ba'zi ilovalarda bir necha soniya ichida turli xil elektron yozuvlar bilan taqqoslanishi mumkin.[6]

Fan va texnika yutuqlari hayotning barcha jabhalariga ta'sir ko'rsatadi, binobarin, bu yutuqlarning jinoyatlarni tergov qilish jarayoniga ta'siri tabiiydir. Barmoq izlari bo'yicha mutaxassislar ishining muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan omillardan biri ma'lumotlarni yig'ish va baholash jarayonlarida qo'llaniladigan uskunalaridir. Jinoyat sodir etilgan joyning murakkablashuvi bilan ishlatiladigan asbob-uskunalar soni ko'payadi va ko'proq ixtisoslashgan mahsulotlar kerak bo'ladi. Zamonaviy dasturlardan eng mashhurlari: Yaponiyada ishlab chiqilgan "NEC" dasturi, Belorussiyaning "Todes" va "Dakto" dasturlari, Fransiyaning "Sagem Morpho" dasturi, Rossiyada ishlab chiqilgan "Sonda" va "Papilon" dasturlari, shuningdek, Amerikada ishlab chiqilgan "Cogent" va "Printrak" dasturlaridir.[7]

Masalan, O'zbekiston Respublikasida qo'llaniladigan "Papilon" ADIT tizimi ma'lumotlar bazasida daktiloskopik ma'lumotlarni ro'yxatga olishni maksimal darajada avtomatlashtirishni ta'minlaydi. "Papilon" ADIT ma'lumotlar bazasining daktilokartalarida ro'yxatdan o'tgan shaxslarning 10 ta barmoq izlari va kaft izlari tasvirlari, tashqi ko'rinishi va alohida belgilarining fotosuratlarini, demografik va boshqa ma'lumotlar saqlanadi. Barcha daktilokarta izlarini kodlash avtomatik ravishda amalga oshiriladi. Tezkor tekshiruv texnologiyasi O'zbekiston IIV tomonidan jinoyat sodir etishda gumon qilinayotgan, yashirinib yurgan va qidiruv e'lon qilingan shaxslarni aniqlash, o'zi haqida xabar berishga qodir bo'lmagan fuqarolar, shuningdek, shaxsi aniqlanmagan murdalar va boshqalarning shaxsini aniqlash uchun keng qo'llaniladi.

Bugungi kunda daktiloskopik ekspertiza eng ko'p talab qilinadigan tur bo'lib, u deyarli barcha turdagi jinoyatlarni tergov qilish jarayonida o'tkaziladi. Bir asrdan ortiq vaqt davomida mavjud bo'lishiga qaramay, daktiloskopiya nafaqat jinoyatlarni ochish va tergov qilishda o'z ahamiyatini yo'qotmadi, balki so'nggi o'n yilliklarda o'z imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi. Fan va texnika yutuqlari u yoki bu darajada papillyar naqshlarni ekspert tadqiqoti jarayonida o'z aksini topadi. Bugungi kunda qo'l barmoq izlari, ya'ni ter-yog' moddasi orqali nafaqat iz qoldirgan shaxsning qon guruhi aniqlanadi, balki bu shaxs ham identifikatsiya qilinadi (biologik identifikatsiya).[8]

Hozirgi vaqtda sud ekspertizalarining o'nta sinfini nazarda tutuvchi tasnif mavjud, biroq u yakuniy xususiyatga ega emas va sinflar soni bo'yicha ham, ularning aksariyat qismining mazmuni bo'yicha ham o'zgarishi mumkin. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, tasniflashda olimlar nafaqat ularning protsessual tushunchasidagi ekspertizani, balki "asosiy" fanlar bo'yicha belgilangan ekspert tadqiqotlarining yo'nalishlarini ham hisobga oladilar. Zamonaviy tasnifda daktiloskopik ekspertizalarning o'rnini tavsiflashda papillyar naqshlar

bilan ishlash yo'nalishlarining barcha miqdoriy va sifat xususiyatlarini hisobga olish kerak, chunki aynan daktiloskopik ekspertiza papillyar naqshlar bilan olib boriladigan ishning protsessual shakli hisoblanadi.[9]

Hozirgi vaqtda Qozog'iston ichki ishlar organlarida masofadan turib "Papilon" markazlashtirilgan avtomatlashtirilgan daktiloskopik tizimi ham yaratilgan bo'lib, u real vaqt rejimida IIVning markaziy bazasi orqali ochilmagan jinoyat joylaridan qo'l izlarini tekshirish imkonini beradi. Kriminalistlar daktiloskopik hisob yordamida jinoyatlarning ochilishini ro'yxatga olingan jinoyatlar umumiy sonining 9 foizi yoki yiliga 12 mingga yaqin jinoyat darajasida ta'minlaydilar.

Har yili O'zbekistonda "Papilon" ADAT yordamida yuzlab jinoyatlar, jumladan, shaxsga qarshi jinoyatlar: qotillik, talonchilik, bosqinchilik, nomusga tegish, qasddan badanga og'ir shikast yetkazish va boshqalar tezkorlik bilan fosh etiladi. Bunday fosh etilgan jinoyatlarning aksariyati, ehtimol, kimningdir keyingi hayotida saqlab qolingan bo'lishi mumkin.

"Papilon" avtomatlashtirilgan daktiloskopik identifikatsiyalash tizimi (ADIS) ekspert-kriminalistika bo'linmalari xodimlari tomonidan jinoyat sodir etilgan joydan olingan daktilokartalar, barmoqlar va kaft izlarining elektron bazasini yaratish va yuritish uchun keng qo'llaniladi. Tizim jinoyat joyida qo'l izlarini qoldirgan jinoyatchilarning shaxsini aniqlash, tanib olinmagan murdalarni, shu jumladan teraktlar, falokatlar yoki tabiiy ofatlar natijasida halok bo'lganlarni identifikatsiya qilish, xalqaro qidiruvda bo'lgan shaxslarni aniqlash, muayyan shaxsning jinoiy harakatlarni sodir etishga aloqadorligini aniqlash kabi barmoq va kaft izlari bo'yicha identifikatsiya qilishning barcha turlarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan.

Xorijiy olimlar tomonidan tavsiflangan AQSH amaliyotida ham shunga o'xshash qo'llanilishi kuzatiladi. Shunday qilib, barmoq izi bo'yicha avtomatik identifikatsiyalash tizimi ikkita asosiy qidiruv turidan, ya'ni o'nta iz bo'yicha qidiruv va yashirin qidiruvdan iborat. Texnologik yutuqlar tufayli "AFIS"ni o'nta iz yordamida identifikatsiyalash jarayoni to'liq avtomatlashtirilgan, yuqori aniqlik va o'tkazuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lib, huquqni muhofaza qilish organlarida keng qo'llanilmoqda.[10]

Barmoq izlarini taqqoslash juda katta hisoblash xarajatlarini talab qiladi. Ba'zi yirikroq "AFIS" yetkazib beruvchilar maxsus uskunalarni joylashtiradilar, boshqalari esa tegishli tezlik va o'tkazuvchanlik qobiliyatiga erishish uchun dasturiy ta'minotdan foydalanadilar. Umuman olganda, kamida ikki bosqichli qidiruvga ega bo'lish maqsadga muvofiq. Birinchi bosqichda odatda barmoq izining global xususiyatlaridan, ikkinchi bosqichda esa mayda tafsilotlarni taqqoslashdan foydalaniladi. Har qanday holatda ham qidiruv tizimlari mos kelish ehtimolining ma'lum bir sonli o'lchovi ("baho") bilan natijalarni qaytaradi. "Izlash chegarasi" parametri yordamida o'nta iz bo'yicha qidirishda kamdan-kam hollarda bittadan ortiq nomzod bo'lishi kerak. Ko'pgina tizimlar o'tkazib yuborilgan identifikatsiyalar sonini kamaytirish uchun kengroq qidiruvdan foydalanadi va bu qidiruv birdan o'ntagacha mumkin bo'lgan mosliklarni qaytarishi mumkin. Yashirin izlash ko'pincha cheklangan va past sifatli ma'lumotlar tufayli ko'p (ko'pincha ellik yoki undan ortiq) nomzodlarni qaytaradi. Tizim tomonidan taklif etilgan nomzodlarni tasdiqlash odatda mutaxassis tomonidan amalga oshiriladi. Biroq, so'nggi yillarda "avtomatik tasdiqlash" algoritmlari inson-operatorning aralashuvisiz "aniqlangan" yoki "aniqlanmagan" javoblarni beradi va bunda muvofiqlik bahosi yetarlicha yuqori. "Avtomatik

tasdiqlash” ko‘pincha fuqaroviy identifikatsiyalash tizimlarida, shuningdek jinoyatchilarni identifikatsiyalash tizimlarida qo‘llaniladi.[11]

Barmoq izlari tadqiqotini qo‘llash amaliyotini o‘rganar ekanmiz, menimcha, papillary naqshlarni o‘rganish bo‘yicha bir xil yondashuvlar mavjud, ammo shu bilan birga, metodikalar o‘ziga xos farqlarga ega.

Qo‘l izlari va barmoq izlari bo‘yicha kriminalistik ahamiyatga ega ma‘lumotlarni almashish sohasidagi xalqaro hamkorlikning samaradorligi va natijadorligi ko‘p jihatdan O‘zbekiston Respublikasida ham, MDH mamlakatlarida ham mavjud normativ-huquqiy bazani, axborot texnologiyalarini takomillashtirishga, shuningdek, ekspert-kriminalistlarning qo‘l izlari va barmoq izlari bilan savodli ishlashiga bog‘liq, bu esa sodir etilgan jinoyatlarni imkon qadar qisqa vaqt ichida fosh etish imkonini beradi, degan fikrga qo‘shilmaslik mumkin emas.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. <https://kemerovobarberwanted.ru/verber-bernar/otpechatki-palcev-v-kriminalistike-kak-nazyvaetsya-ulika-kotoraya-vsegda-s/>;
2. <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4e2689e2-4eab-4453-946c-4fc71c2cbcf9/content>;
3. <https://www.netinbag.com/ru/internet/what-is-digital-fingerprinting.html>;
4. Elmarije K. van Straalen, Christianne J. de Poot, Marijke Malsch, Henk Elffers, The interpretation of forensic conclusions by criminal justice professionals: The same evidence interpreted differently, Forensic Science International, Volume 313, 2020, <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2020.110331>;
5. Vesnina S.N, Neustroeva A.V. Stepanyugin K.V. PROSPECTS AND POSSIBILITIES OF APPLICATION OF MODERN MEANS AND METHODS OF FINGERPRINTING IN EXPERT PRACTICE/ Международный центр научного сотрудничества «Наука и просвещение» Пенза-2019;
6. <https://www.netinbag.com/ru/internet/what-is-digital-fingerprinting.html>;
7. Авраменко О.И. РОЛЬ ПРИМЕНЕНИЯ МЕТОДОВ ОБРАБОТКИ ИЗОБРАЖЕНИЙ ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ СУДЕБНОЙ ДАКТИЛОСКОПИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ / О. И. Авраменко // Международный научно-исследовательский журнал. — 2019. — № 10 (88) Часть 2. — С.56—58. doi: 10.23670/IRJ.2019.88.10.034;
8. Vesnina S.N, Neustroeva A. V. Stepanyugin K.V. PROSPECTS AND POSSIBILITIES OF APPLICATION OF MODERN MEANS AND METHODS OF FINGERPRINTING IN EXPERT PRACTICE/ Международный центр научного сотрудничества «Наука и просвещение» Пенза-2019;
9. Колесникова А.Ю. СУЩНОСТЬ ДАКТИЛОСКОПИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ И ЕЕ ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ //ИНТЕГРАЦИЯ НАУКИ, ОБЩЕСТВА, ПРОИЗВОДСТВА И ПРОМЫШЛЕННОСТИ. – 2019. – С.154;
10. Nancy Singla, Manvjeet Kaur, Sanjeev Sofat, Automated latent fingerprint identification system: A review, Forensic Science International, Volume 309, 2020, 110187, ISSN 0379-0738, <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2020.110187>;
11. Автоматическая идентификация отпечатков пальцев - https://ru.qaz.wiki/wiki/Automated_fingerprint_identification

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN AUXILIARY SUBJECT OF CRIMINAL PROCEDURE: DOCTRINAL APPROACHES

Davronov Atobek Ravshanovich

PhD in Law, Lecturer at the Department of Criminal Procedure Law,
Tashkent State University of Law

E-mail: Adamdavr@gmail.com

Abstract. The article examines doctrinal approaches to defining the role and significance of artificial intelligence (AI) in criminal proceedings. Particular attention is given to AI as an auxiliary subject in crime investigation and the administration of justice. The author analyzes both international and national practices of applying AI technologies in law enforcement and judicial activities, highlighting their advantages and associated risks. It is emphasized that AI can significantly improve the efficiency of data processing, crime detection, and decision-making support, yet it cannot replace human intelligence, empathy, or the ability to account for socio-psychological aspects. The article concludes that the legislative framework for AI usage in criminal proceedings must be clearly defined, along with the establishment of ethical standards and the professional training of practitioners. A national concept for the integration of AI in criminal justice, based on the principles of legality, fairness, and humanism, is proposed.

Keywords: artificial intelligence, criminal proceedings, doctrinal approaches, crime investigation, digitalization, human rights, justice, ethical standards.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ВСПОМОГАТЕЛЬНЫЙ СУБЪЕКТ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА: ДОКТРИНАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ

Давронов Атобек Равшанович

Доктор философии по юридическим наукам (PhD),
преподаватель кафедры уголовного-процессуального права
Ташкентского государственного юридического университета

Аннотация. В статье рассматриваются доктринальные подходы к определению места и роли искусственного интеллекта (ИИ) в уголовном процессе. Особое внимание уделяется его возможностям как вспомогательного субъекта при расследовании преступлений и осуществлении правосудия. Автор анализирует зарубежный и национальный опыт применения технологий ИИ в правоохранительной и судебной деятельности, выявляет преимущества и риски их использования. Подчеркивается, что ИИ способен значительно повысить эффективность обработки больших объемов данных, выявления обстоятельств преступлений и поддержки принятия решений, однако не может заменить человеческий интеллект, эмпатию и способность учитывать социально-психологические аспекты. Делается вывод о необходимости законодательного закрепления рамок применения ИИ, установления этических стандартов и профессиональной подготовки специалистов. Предлагается разработка национальной концепции использования ИИ в уголовном судопроизводстве, основанной на принципах законности, справедливости и гуманизма.

Ключевые слова: искусственный интеллект, уголовный процесс, доктринальные подходы, расследование преступлений, цифровизация, права человека, правосудие, этические стандарты.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N60>

Введение. Человечество на протяжении тысячелетий мечтало о создании искусственного существа, способного думать и действовать «по-человечески». Эти мечты постепенно начинают обретать реальность. Тенденции развития современного общества с учетом возрастающего уровня его информатизации требуют применения новых технологий обработки информации и помощи при принятии решений. Например, не так давно глава Сбербанка России Г. Греф сообщил о замене примерно 70 % менеджеров среднего звена «Интеллектуальной системой управления».

Теперь простые решения принимает система, основанная на самообучающемся искусственном интеллекте.

Однако в современных условиях законодатель не только не идет в ногу с развитием цифровых технологий, но и с трудом успевает за происходящими изменениями. Например, это касается обеспечения кибербезопасности, распространения «запрещенного контента», криптовалют и т.д. Проблемы регулирования вопросов, связанных с созданием и функционированием систем с искусственным интеллектом (далее - ИИ), относятся к их числу.

Анализ литературы и методов. Вектор развития современного общества, обозначенный в Постановлении Президента Республики Узбекистан № ПП-4996 от 17 февраля 2021 года «О мерах по созданию условий для ускоренного внедрения технологий искусственного интеллекта» указывает направление развития и модернизации норм законов. Расширение границ использования ИИ требует не только установления этических ограничений, но и порождает необходимость оперативного разрешения правовых проблем, в том числе уголовно-правового характера.

Указанные обстоятельства свидетельствуют о необходимости теоретического осмысления сложившейся ситуации, обобщения практики и выработки предложений по совершенствованию действующего уголовного закона.

Искусственный интеллект согласно действующему законодательству представляет собой «совокупность технологических решений, которые позволяют имитировать знания и навыки человека (включая самостоятельное обучение и поиск решений) и получать результаты, сопоставимые с результатами интеллектуальной деятельности человека при выполнении конкретных задач». Говоря простыми словами, искусственный интеллект - это технология, позволяющая компьютеру или информационной системе воспроизводить мыслительную деятельность человека. Однако работа системы при этом осуществляется с большей эффективностью и оперативностью, а также без допущения ошибок, так называемого «человеческого фактора».

В настоящее время со стороны всех цивилизованных государств мира уделяется колоссальное внимание развитию информационных технологий и непосредственно искусственному интеллекту, внедряя его достижения в самые различные сферы общественной жизни. Процесс цифровизации также затронул и сферы уголовно-правовой и уголовно-процессуальной деятельности.

Достижения информационных технологий внедряются и правоохранительную деятельность, представляя колоссальные возможности использования искусственного интеллекта в борьбе с преступностью, как на стадии предварительного расследования,

так и на стадии прогнозирования и предупреждения противоправного поведения [1; с. 42-44].

Работа лиц, осуществляющих расследование по уголовному делу, представляет собой кропотливую и многогранную деятельность, направленную, в том числе и на установление обстоятельств общественно опасного деяния в целях достижения истины по уголовному делу. Основным инструментарием при этом выступает разрабатываемый криминалистической наукой комплекс технических средств, а также тактических и методических приемов расследования преступлений.

Как отмечал Д.В. Бахтеев: «Криминалистика всегда отличалась высокой восприимчивостью к технологиям, потенциально полезным в выявлении и раскрытии преступлений, так что рассмотрение перспектив использования искусственного интеллекта должно представлять для нее интерес» [2; с. 43-49]. На наш взгляд, искусственный интеллект является технологией нового поколения, которая сочетает в себе не только технические, но и когнитивные элементы, обеспечивая возможность моделирования работы человеческого разума.

Учитывая прогрессивное развитие науки и техники, которое особо отмечается в настоящее время, вопрос внедрения искусственного интеллекта в профессиональную деятельность лиц, осуществляющих расследование по уголовному делу, становится все более актуальным. Это обуславливается, во-первых, по причине интереса, так называемого «криминального мира» к сфере информационных технологий, предполагающего использование указанных научных достижений в противоправных целях, а во-вторых, в связи с положительными результатами использования искусственного интеллекта в сфере борьбы с преступностью, как за рубежом, так и в Республике Узбекистан.

Действовать по-человечески - это подход к ИИ, основу которому положил А. Тьюринг, когда он предложил свой тест, который включал в себя то, что называется имитационной игрой. Это испытание актуально и по сей день, однако, как и в случае с «мышлением по-человечески», в этом подходе превалирует стремление уподобить машину человеку со всеми его достоинствами и недостатками [3; с. 125]. Мы разделяем мнение тех исследователей, которые подвергают критике рассматриваемые подходы, поскольку к конечной цели можно прийти несколькими путями. Другими словами, хотя самолет не воспроизводит движение птицы, он, тем не менее, совершает полет.

Акцент в данном подходе делается на формирование правильных логических выводов о том, что конкретное действие позволит достичь указанных целей, а затем действовать в соответствии с принятым решением. Трудно не согласиться с тем, что такой подход более предпочтителен, чем предыдущие, поскольку «правильный логический вывод - это просто один из нескольких возможных механизмов достижения рациональности». Подходы, в основе которых лежит рациональное поведение, по своей сути продолжают теорию рационального мышления. Исходя из этого посыла, система с ИИ - это такая система, которая мыслит и делает все рационально, то есть правильно, при том что и сама система, и человек имеют одинаковое представление о «правильном».

Результаты и обсуждение. Н. Нильсон полагает, что искусственный интеллект - это деятельность, направленная на то, чтобы сделать машины разумными, а интеллект

-это качество, которое позволяет субъекту функционировать надлежащим образом с учетом окружающей среды.

Согласно данному определению виртуальные помощники вполне себе интеллектуальны, поскольку они функционируют с учетом той среды, которая существует в пределах мобильного телефона. Помощник выполняет задачи по команде и сообщает пользователю, когда он не может выполнить задачу или помочь человеку иным способом. Однако в полной мере считать виртуальный помощник искусственным интеллектом, по нашему мнению, нельзя. Вместе с тем такое определение ИИ достаточно универсально и не зависит от того, что мы имеем в виду, определяя человеческий интеллект. Кроме того, это определение является нейтральным и эволюционно стойким. Таким образом, определения включают в себя как системы с искусственным интеллектом сегодняшнего дня (например, SIRI, автономные автомобили, IBM Watson или поисковые алгоритмы), так и создаваемые в будущем (человекоподобные роботы и автономные система оружия).

Одним из самых резонансных случаев «провала» искусственного интеллекта стал случай наезда беспилотного автомобиля на женщину в штате Аризона (США) в 2018 г., в результате которого она скончалась. Причиной произошедшего стало снижение порога чувствительности датчиков к распознаваемым опасным объектам во избежание ложных срабатываний. Это не единственный случай дорожно-транспортных происшествий со смертельным исходом с участием систем искусственного интеллекта. В 2016 и 2018 гг. погибли водители автомобилей с включенным автопилотом и не контролировавшие управление [4; p. 1162-1169].

В 2018 г. стало известно, что используемая рядом медицинских учреждений для диагностики и лечения онкологических заболеваний система с ИИ IBM Watson Health в отдельных случаях предлагает некорректные методы лечения, способные привести к смерти пациентов. В результате проведенного расследования установлено, что разработчики в процессе обучения системы ИИ давали ей не реальные истории болезней, а искусственно сгенерированные, не имевшие место в действительности случаи.

Некоторые формы ИИ являются или будут являться опасными по своей природе. К ним относятся случаи, когда системы с ИИ разрабатываются в военных целях, пусть даже и оборонительных. Если вы выгуливаете собаку без поводка, существует риск, что собака сбежит от вас, игнорируя ваши команды, и кого-нибудь покусает. С учетом этого риска, не принято выгуливать собаку в общественных местах без поводка. Однако не все люди придерживаются этого правила. Риск того, что собака может не послушаться команды хозяина и ранить других животных или людей, потенциально выше, чем в том случае, когда она на поводке. Системе с ИИ необходимы границы, которые бы исполняли роль собачьего поводка. Это не снимет все существующие риски выхода системы с ИИ из-под контроля, но значительно их снизит.

Решающее значение для оценки рисков причинения вреда имеет вид ограничения, применяемый к ИИ. Если производитель четко указывает, для чего предназначен ИИ и какие ограничения он имеет, то тогда стоит рассматривать риск, который может причинить система при использовании ее за границами тех условий, для которых она создавалась. Например, использование автономного автомобиля в

снежную погоду, тогда как производитель заявил, что автомобиль не предназначен для эксплуатации в условиях снегопада, может рассматриваться как серьезный риск причинения вреда. Несчастные случаи более вероятны в условиях, для которых автомобиль не построен. Полагаем, что в таком случае, ответственность за причинение вреда ложиться на то лицо, которое, зная о существующих ограничениях, тем не менее использовало систему с искусственным интеллектом за рамками разрешенных границ [5; p. 15.].

Стоит отметить, что совершенствование имеющихся, и разработка новых технологий оказывает преимущественно положительное влияние на деятельность следователей, активно приспособляющихся к изменяющимся условиям профессиональной деятельности. В частности, искусственный интеллект осуществляет содействие следователю в оценке исходной информации по уголовному делу в целях выдвижения следственных версий, а также определения основных направлений их проверки. Исследуемые информационные системы базируются на типовой модели преступлений, выделяемых по различным криминалистическим основаниям, которая и позволяет искусственному интеллекту разрабатывать методики расследования отдельных видов общественно опасных деяний [6; с. 8-11].

Однако основной задачей искусственного интеллекта остается анализ больших объемов информации с целью выявления сведений, имеющих значение для расследования преступлений. Следует отметить, что одним из главных условий эффективности использования возможностей искусственного интеллекта в данном направлении выступает наличие достаточной информации в базах данных.

При этом возникает проблема, касающаяся этического аспекта формирования указанных баз данных, учитывая, что негласное или даже принудительное получение информации о личной жизни граждан противоречит основным принципам демократического государства. Исходя из этого, необходимо найти законный компромисс.

В этом ключе справедливым является высказывание Д.А. Кравцова: «Обеспечение приемлемого уровня безопасности является приоритетным направлением в функционировании государства в целом, в связи с чем способность искусственного интеллекта собирать, отслеживать и анализировать такой огромный поток всевозможных данных для деятельности в целях предупреждения преступности, является весьма эффективной, хоть и может вызывать вопросы о конфиденциальности и т.п.» [7; с. 108-110]. На наш взгляд, преодоление таких этических проблем является необходимой мерой для успешного развития информационных технологий, которые оказывают положительное влияние на деятельность человека во всех отраслях общественной жизни.

С каждым годом число выявленных преступников возрастает за счет внедрения большего количества интеллектуальных видеокамер и совершенствования идентификационных возможностей видеосистем. Принцип работы системы распознавания лиц заключается в сопоставлении конкретного лица, полученного из

видеопотока, с имеющимися в базе изображениями лиц, находящихся в розыске. В случае совпадения система уведомляет находящихся по близости сотрудников

правоохранительных органов, что, безусловно, содействует расследованию преступлений, способствуя розыску лиц, скрывшихся от следствия и суда.

Достижения искусственного интеллекта уже применяются в правоохранительной деятельности многих стран. Например, в Голландии нашел практическое применение машинный алгоритм, работающий на основе нейротехнологий. При помощи изучения и анализа документации и уличающих обстоятельств нейронная сеть помогает Национальной полиции значительно сэкономить рабочее время субъектов расследования, подготавливая уголовное дело для дальнейшего производства по нему.

Правоохранительная деятельность Англии в своей деятельности также использует достижения искусственного интеллекта, учитывая, что при расследовании преступлений очень часто приходится сталкиваться с большим массивом информации в целях установления обстоятельств, имеющих значение по делу. Так при расследовании коррупционных преступлений с участием технологического концерна Rolls-Royce Holdings Plc, следователи использовали возможности робота «АСЕ», работающего на системе искусственного интеллекта, основной задачей которого являлось выявление ценной информации для уголовного дела. Робот анализировал по 600 000 различных текстовых файлов в день. Всего «АСЕ» помог семерым следователям обработать 30 млн документов, тем самым во многом ускорил процесс расследования преступления.

При этом следует отметить и тот факт, что результаты работы искусственного интеллекта не всегда безошибочны. Безусловно, случаи допущения системой ошибок случаются не часто, однако каждый раз вызывают широкий общественный резонанс. Так, например, стал известен инцидент, произошедший в США, где система распознавания лиц ошибочно «обвинила» невиновного человека, который в результате был неправомочно задержан полицией, что повлекло соответствующую реакцию со стороны союза защиты гражданских прав [8].

Однако в общей сложности, рассмотренные нами примеры позволяют заключить, что использование искусственного интеллекта положительно сказывается на эффективности профессиональной деятельности следственных работников по расследованию преступлений. Данное обстоятельство, по нашему мнению, обуславливает необходимость дальнейшего прогрессивного исследования возможностей внедрения информационных технологий в сферу борьбы с преступностью.

При этом необходимо помнить, что достижения искусственного интеллекта, не должны вытеснять человека из деятельности по расследованию преступлений, но лишь способствовать получению качественного результата, ведь имитация человеческой деятельности еще не означает возможность ее замены. При этом внимание необходимо уделять не только разработке новых и совершенствованию имеющихся информационных технологий, но и профессиональной подготовке лиц, которыми указанные достижения будут задействованы на практике.

Одной из стран-лидеров по разработкам технологий с искусственным интеллектом является Китай, рассмотрим его практический опыт.

Опыт Китайской Народной Республики

В судебной системе Китая, благодаря проекту «умный суд», электронная подача заявлений, электронный доступ к судебным решениям, онлайн-судебное

разбирательство (в стране действует три «интернет-суда») стали обычным явлением. Применение технологий на основе искусственного интеллекта не стало в противоречие с принципом верховенства закона, не встретило сопротивления судебной системы, а напротив, было продиктовано институционально заложенными целями развития информационного общества. В судах функционируют и постоянно модернизируются экспертные системы искусственного интеллекта, кодирующие «судебные знания». Данные системы на основе заложенных алгоритмов, аккумулированной информации способны анализировать материалы и предлагать рекомендации по аналогичным делам судьям, разрешающим конкретные дела по существу. При этом машинный интеллект не подменяет человеческий, а выступает лишь в качестве вспомогательного средства, облегчающего и ускоряющего процессы поиска, систематизации, обработки информации.

Как отмечается в литературе, применение технологий искусственного интеллекта в судебной системе Китая направлено на создание условий, предоставляющих судьям возможность выполнения своей главной роли - судейства (отправления правосудия). В своем труде о китайском проекте «умный суд» Джордж Г Чжэн отмечает, что «если большинство утомительных работ по ведению дел, заполнению форм и составлению документов могут быть автоматизированы, судьи, безусловно, получают свой досуг и трезвость, чтобы судить мудро и справедливо». Технологии искусственного интеллекта в судебной системе Китая позволяют не только освободить судей от многих рутинных работ, но и облегчить контроль и оценку работы судей. В этом отношении нельзя не подчеркнуть полезность технологий искусственного интеллекта.

Стоит отметить, что в отличие от многих других стран мира, где применение технологий искусственного интеллекта - это приоритетная сфера бизнеса (частного сектора), в Китае правительство выступает инициатором активного внедрения современных технологий в деятельность всей государственной системы, в том числе в судебную и правоохранительную. Главная идея заключается в том, что «закон, как и разум, должен быть свободным от страсти», соответственно, принятие на его основе судебных решений должно исключать субъективизм, вызванный человеческой эмпатией. Но способна ли машина, наделенная «разумом», предлагать решение профессиональному судье, соответствующее обстоятельствам разрешаемого уголовного дела и требованиям закона? Ответить на этот вопрос позволит уже имеющийся опыт работы автоматизированной системы судебного помощника с искусственным интеллектом по разрешению дел, связанных с нарушением правил безопасности движения и эксплуатации транспорта (система «TADRS»). Работа данной системы, как «умной машины», строится следующим образом:

- в систему заложены алгоритмы извлечения информации из базы данных дорожной полиции о ключевых фактических данных (о дорожно-транспортных происшествиях, о водителях, о транспортных средствах, о дорожных знаках, светофорах, о дорожном движении, погоде и других соответствующих данных);

- система оснащена алгоритмами, которые соотносят фактические обстоятельства дела с ключевыми фактическими данными, указанными выше, и соответствующими правовыми нормами для построения семантических моделей, обеспечивающих структурирование и связь данных;
- после запускается алгоритм «глубокого обучения», и машина сканирует десятки тысяч судебных решений, выявляя правила судебной оценки, закономерности принятия итогового решения, определяя правовые последствия на основе соответствия фактических обстоятельств юридическим нормам;
- автоматизированные алгоритмы предлагают возможное судебное решение. Несмотря на то что окончательное решение принимает профессиональный судья, технологии искусственного интеллекта существенно облегчают работу по обработке юридически значимой информации.

В науке зарубежных стран также высказываются мнения о внедрении технологий искусственного интеллекта как полезного инструментария в деятельности, например, судей, но не заменяющего их [9; p. 327-331.]. Способность искусственного интеллекта охватить не только судебное, но и досудебное производство по уголовным делам, не должна рассматривать полное поглощение всей процессуальной деятельности, напротив, управление, все формы контроля, окончательное принятие решений, возможность вмешаться в складывающуюся ситуацию, изменить ее и т.д. остаются за ее субъектами [10; p. 25-30].

Практические работники органов так же, как и ученые, видят двойственность в вопросе внедрения искусственного интеллекта в их профессиональную деятельность и однозначно полезность или негативность не выделяют. Анализ проведенного опроса среди таких должностных лиц, как следователи, дознаватели, показал, что в большинстве своем - из 50 опрошенных, в отличие от представителей научного сообщества, скептически воспринимают рассуждения о расширении внедрения в уголовно-процессуальную деятельность технологий искусственного интеллекта, способных оценивать фактические обстоятельства уголовного дела с точки зрения правил оценки доказательств, анализировать соблюдение требований уголовно-процессуального закона по принимаемым решениям и тем более самостоятельно рекомендовать потенциально возможное решение в конкретном случае. Настаивая на том, что машина, даже «умная», не может заменить человеческий интеллект и с большей вероятностью ее применение приведет к губительным последствиям, например, неверного анализа обстоятельств или принятого решения ввиду сбоя, взлома программы, технического повреждения и, конечно, неспособности оценивать психологические реакции человека, учитывать критерии справедливости и руководствоваться совестью. Это уже не говоря о возможных кибератаках и утечки информации, составляющей тайну следствия и т.п.

Также в числе отрицательных последствий внедрения технологий искусственного интеллекта в деятельность правоохранительных органов практики отметили, что «умные» машины приведут к атрофии интеллектуальных способностей

сотрудников. Люди перестанут думать, когда машина начнет за них анализировать фактические обстоятельства, находить нарушения и т.д., чего допускать категорически нельзя. В результате в угоду технологическому прогрессу произойдет минимизация человеческого труда. Человеческий фактор - «человек от природы существо ленивое», заставит переложить ответственность за принимаемые решения на машину, и при этом будет оставаться потенциальная угроза ошибочного решения, сгенерированного искусственным интеллектом, невозможность предугадать все ли возможные версии и решения в конкретном случае предложены, что может привести к нарушению прав участников уголовного процесса. Кроме того, определив алгоритм анализа машиной фактических обстоятельств, доказательственной информации, сотрудники смогут вводить в систему данные таким образом, чтобы искусственный интеллект выдавал нужное им решение, и, как следствие, такие технологии станут элементом «фабрикации» уголовных дел.

Проведенное исследование показало, что использование технологий искусственного интеллекта в уголовном судопроизводстве в большей степени положительно при соблюдении разумных пределов его внедрения [11]. Речь идет именно о сохранении приоритетной значимости человеческого интеллекта, мышления. Машинный интеллект целесообразно рассматривать не как угрозу живому уму, а как средство, способное освободить принятие решений в уголовном процессе от человеческой эмпатии со стороны уполномоченных должностных лиц (избежать субъективизма) благодаря его строгим алгоритмам. Машинный интеллект, благодаря способности генерировать большие данные, обучаться по заданным алгоритмам, может существенно облегчить работу судей, прокуроров, следователей, дознавателей и других участников уголовного процесса не только в вопросах обработки доказательственной информации, аккумулировании материалов уголовных дел, их системного упорядочивания и т.д.

Заключение. В условиях стремительного развития цифровых технологий и расширения сферы применения систем искусственного интеллекта возникает объективная необходимость их разумной и безопасной интеграции в уголовное судопроизводство. Как показывает зарубежный и национальный опыт, использование ИИ способно значительно повысить эффективность расследования преступлений, облегчить работу следователей и судей, обеспечить объективность при обработке больших массивов данных. Вместе с тем искусственный интеллект не может заменить человеческое мышление, эмпатию и способность учитывать социально-психологические аспекты правоприменительной деятельности, поэтому ключевым остается принцип сохранения приоритета человеческого фактора.

В целях минимизации рисков и недопущения негативных последствий предлагается закрепить на законодательном уровне четкие рамки применения технологий искусственного интеллекта в уголовном процессе. Необходимо предусмотреть:

- (1) обязательное определение целей и границ использования ИИ;
- (2) персональную ответственность должностных лиц за результаты, полученные с его помощью;
- (3) создание независимой системы сертификации и контроля алгоритмов ИИ;

(4) внедрение норм, обеспечивающих защиту персональных данных и соблюдение тайны следствия при работе с цифровыми базами.

Кроме того, требуется выработка этических стандартов, регулирующих допустимые формы использования ИИ, особенно при принятии решений, затрагивающих права и свободы личности.

Для успешной реализации данных задач целесообразно разработать национальную концепцию использования искусственного интеллекта в сфере уголовного судопроизводства, основанную на принципах законности, справедливости и гуманизма. Такая концепция должна включать меры по профессиональной подготовке следователей, прокуроров и судей в области цифровых технологий, а также создание специализированных подразделений по сопровождению внедрения ИИ в правоохранительную практику. Только комплексный подход, сочетающий технические инновации с юридическими и этическими гарантиями, позволит использовать достижения искусственного интеллекта как эффективный инструмент борьбы с преступностью, не нарушая при этом фундаментальных прав граждан и не подрывая доверие к институтам правосудия.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Скобелин С.Ю. Цифровая криминалистика: объект и направления развития. Российский следователь, Издательская группа «Юрист», № 4 (2020) С. 42-44.
2. Бахтеев Д.В. Искусственный интеллект в криминалистике: состояние и перспективы использования / Д.В. Бахтеев // Российское право: образование, практика, наука. — 2018. — № 2 (104). — С. 43-49.
3. Тюринг А. №1 в Информатика и вычислительная техника. Научно-популярная литература. 1950г. С. 125.
4. Suyunova D. J., Using the Potential of Artificial Intelligence in Criminal Process., Miasto Przyszłości Kielce 2024. P. 1162-1169.
5. Gulyamov S.S., Davlatjon X., Musaev B., Suyunova D., Sartaeva Sh., Ilhomov B., Juraev J., Predictive Analytics For Workforce Planning In The Context Of Digital Transformation Of Manufacturing. 15-November 2024 y. P. 15.
6. Вехов В.Б. Автоматизированные методики расследования преступлений как новое направление в криминалистической технике / В.Б. Вехов // Известия тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. — 2016. — № 3-2. — С. 8-11.
7. Кравцов Д.А. Искусственный разум: предупреждение и прогнозирование преступности. Вестник Московского университета МВД России. 2018;(3): 108-110.
8. Британская полиция привлекла ИИ для помощи в раскрытии преступлений. Хабр. Сообщество IT-специалистов // [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: <https://habr.com/ru/news/t/466471/> (дата обращения 07.06.2025).
9. Rakhimova U. Introduction of electronic criminal case into the criminal process of Uzbekistan: prospects and challenges Жамият ва инновациялар – Общество и инновации – Society and innovations Journal home page. P. 327-331.
10. Aletras N., Tsarapatsanis D., Preoiuc-Pietro D., Lampos V. Predicting judicial decisions of the European Court of Human Rights: a Natural Language Processing perspective. 2016. P. 25-30 Available at: <https://doi.org/10.7717/peerj-cs.93>. (accessed 2 July 2025).
11. Шарипов Ж., Нуридинов Р., Искусственный интеллект: драйвер повышения качества образования. <https://strategy.uz/index.php?lang=ru&news=2096>. Дата обращения: 29.09.2025г.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

LAW-MAKING POLICY IN UZBEKISTAN: STRATEGIC PRINCIPLES AND A NEW THEORETICAL APPROACH

Eshturdiyeva Farangiz Bahodirovna

Doctoral Researcher,

Institute of Legislation and Legal Policy under the President of the Republic of Uzbekistan

Email: farangizbahodirovna@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0009-0001-3178-4683>

Abstract. The article examines law-making policy in Uzbekistan within the framework of the Constitution and the Law “On Normative-Legal Acts.” Strategic principles are consolidated and proposed to be integrated into national processes — RIA, public consultation, and legal monitoring — transforming them into practical standards.

Keywords: law-making policy; constitutional supremacy; normative hierarchy; legal clarity; RIA; foresight; public oversight.

O‘ZBEKISTONDA HUQUQ IJODKORLIGI SIYOSATI: STRATEGIK PRINSIPLAR VA ULARGA YANGICHA NAZARIY YONDASHUV

Eshturdiyeva Farangiz Baxodir qizi

Prezident huzuridagi Qonunchilik va huquqiy siyosat instituti, doktorant

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekistonda huquq ijodkorligi siyosati konstitutsiyaviy asoslar va “Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonun doirasida tahlil qilinadi. Unda strategik prinsiplar tizimlashtirilib, ularni RIA, jamoatchilik muhokamasi va huquqiy monitoring bilan uyg‘unlashtirish orqali amaliy standartlarga aylantirish yo‘llari ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: huquq ijodkorligi siyosati; konstitutsiyaviy ustuvorlik; normativ iyerarxiya; huquqiy aniqlik; RIA; foresight; jamoatchilik nazorati.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N61>

Kirish. Huquq ijodkorligi siyosati — konstitutsiyaviy majburiyatlar jamoat hayotini tartibga soluvchi umumiy qoidalarga aylanadigan strategik interfeysdir. O‘zbekistonda Konstitutsiyaning yangi tahriri Konstitutsiya va qonun ustuvorligini hamda hokimiyatlar bo‘linishini mustahkamlab, qonun ijodkorligi uchun “qattiq cheklovlar”ni belgilaydi [1; 12-b.]. Ushbu qoidalar barcha qonun loyihalari va qonunosti hujjatlari uchun vertikal va gorizontal muvofiqlik mezonini beradi hamda konstitutsiyaviy nazorat orqali ularni kafolatlaydi.

“Normativ-huquqiy hujjatlar to‘g‘risida”gi Qonun manbalar iyerarxiyasini — konstitutsiyaviy qonunlar va qonunlar, parlament qarorlari, Prezident farmon-qarorlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari va boshqa qonunosti hujjatlarini — aniq belgilaydi hamda qonunosti hujjatlar bilan qonun darajasidagi masalalarni tartibga solishni taqiqlaydi [2; 6–14-mm.]. Shu bilan qonuniylik, iyerarxiya va kompetensiyaning huquqiy asosi shakllangan.

Biroq strategik amalga oshirishda qator chaqiriqlar mavjud: RIAni tizimlash [3], regulation.gov.uz orqali erta va inklyuziv jamoatchilik muhokamalarini kafolatlash [4] hamda har bir sektorda qonun qabul qilinganidan keyingi tizimli monitoringni yo'lga qo'yish kabi [5].

Mazkur maqola ushbu bo'shliqlarni quyidagicha yopishni taklif etadi:

(i) O'zbekistonning huquqiy arxitekturasiga mos strategik prinsiplarning konsolidatsiya qilingan katalogi;

(ii) prinsiplarni milliy jarayonlarga (RIA, maslahatlashuv, huquqiy monitoring) uyg'un amaliy standartlar va o'lchanadigan indikatorlarga aylantirish;

(iii) zamonaviy nazariyalar — yangi institutsionalizm [11], antisipativ boshqaruv [9] va inson huquqlariga asoslangan dizayn — sintezi asosida amaliy grammatikani ishlab chiqish.

Metodologiya. Tadqiqot doktrinal-qiyosiy va nazariy-integrativ yondashuvga tayanadi.

Birinchi bosqichda Konstitutsiya [1] va "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonun [2] matn va strukturasi tahlil qilinib, qonunchilikning "moddiy elementlari" (iyerarxiya, kompetensiya, ustuvorlik) bilan "protsessual elementlari" (maslahatlashuv, ishchi hujjatlar, monitoring) ajratildi.

Ikkinchi bosqichda har bir prinsip siyosat-qonunchilik sikli (kun tartibiga kiritish, shakllantirish, qabul qilish, ijro, baholash) bosqichlariga xaritalanib, uni amalga oshiradigan institutsional organlari — Qonunchilik palatasi va Senat xizmatlari, Adliya vazirligi, tarmoq vazirliklari hamda mustaqil organlar aniqlandi [5].

Uchinchi bosqichda milliy mexanizmlar — jamoatchilik muhokamasi portallari (regulation.gov.uz) [4] va RIA tadbirlari [3] — OESRning tartibga solish siyosatiga oid hujjatlari bilan taqqoslandi [7; 15-b.].

Natijalar

1) Qonuniylik va Konstitutsiyaviy ustuvorlik prinsipi. Strategik jihatdan ex-ante konstitutsiyaviy muvofiqlik ekspertizasi mustaqil, hujjatlashgan va qayta ko'rib chiqilishi mumkin bo'lishi shart. Har bir loyihaga muvofiqlik memorandumini ilova qilinib, qaysi konstitutsiyaviy normalarga tayanilgani, huquqlarni cheklashda qonuniy maqsad, zaruriyat va mutanosiblik sinovlari qanday o'tgani, byudjet qoidalari va hokimiyatlar bo'linishi talablari qanday hisobga olingani ochiq bayon etiladi [1].

2) Tizimiy muvofiqlik va normativ iyerarxiyaviylik prinsipi. "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonun (masalan, 6–14-moddalar) iyerarxiyani va qonunosti hujjatlar bilan qonun darajasidagi masalalarni tartibga solish taqiqini belgilaydi [2]. Amalda har bir loyihaga muvofiqlik matritsasi qo'shib, boshqa qonunlarga ta'siri, muvofiqlashtirish uchun zarur o'zgartishlar va lex superior/specialis/posterior qoidalari orqali hal etilgan ziddiyatlar ko'rsatiladi. Mashina o'qiydigan konkordans jadvallari va LexUZ kabi yagona ishonchli raqamli repozitoriy yashirin kolliziyalarni kamaytiradi [5].

3) Zaruriyat va mutanosiblik prinsipi. Zaruriyat sinovi ortiqcha tartibga solishni to'xtatadi; Zaruriyat sinovi — qo'shimcha yoki keraksiz cheklovlarni oldini oladi; mutanosiblik esa qo'yilgan maqsad bilan tanlangan vosita, kutilayotgan foyda bilan xavf o'rtasidagi muvozanatni belgilaydi. Strategik yondashuvda muammo aniq dalillar asosida ta'riflanadi, tartibga solmasdan ham yechim topish imkoniyatlari taqqoslanadi. Agar inson huquqlariga ta'sir qilinayotgan bo'lsa, "eng kam cheklovchi vosita" tanlangani asoslab beriladi. RIA (regulyator ta'sirni baholash) shakllari ushbu sinovlarni yagona standart asosida o'tkazish va keyinchalik qayta tekshirish imkonini beradi [3; 8].

4) Huquqiy aniqlik prinsipi. Bu prinsipning asosiy talablari — sodda, aniq va tushunarli tildan foydalanish, barqaror va izchil ta’riflarni qo’llash hamda huquqiy hujjatlarni o’z vaqtida va ishonchli raqamli shaklda e’lon qilishdir[2]. Agar qonun loyihalari tuzishda ularni maxsus strukturaga ega (mashina o’qiy oladigan) formatda tayyorlansa va shu bilan birga odamlarga qulay o’qiladigan matn ham saqlab qolinsa, bu avtomatik konsolidatsiya (ya’ni o’zgarishlarni yagona matnga kiritish) va huquqiy hujjatlar o’rtasidagi moslikni tekshirish vositalaridan samarali foydalanishga imkon yaratadi[5].

5) Dalillarga tayangan holda qaror qabul qilish (RIA) prinsipi. Qonun va qarorlar shunchaki siyosiy ehtiyojga qarab emas, balki aniq ma’lumot va hisob-kitoblarga tayanib qabul qilinadi. O’zbekistonda RIA ni modernizatsiya qilish bo’yicha qadamlar qo’yilgan (masalan, xarajat tahlilini avtomatlashtirish, ochiqlikni oshirish)[3]. Ex ante RIA xavf va ahamiyatga mutanosib bo’lishi, ex post baholash esa avvalgi bazani hisobga olgan holda natija va kutilmagan ta’sirlarni o’lchashi lozim. Mavjud dastur va portallar ushbu standartlarni institutsionallashtirish uchun poydevor yaratadi[8].

6) Ochiqlik va inklyuziv ishtirok prinsipi. **regulation.gov.uz** va sohaviy portallar orqali jamoatchilik muhokamalari legitimlik va axborot sifatini oshiradi[4]. Standartlar: variantlar shakllanishiga ta’sir qila oladigan erta bosqichda maslahatlashuv; manfaatdor jamoalarni faol jalb etish; xulosalar hisobotida kiritilgan takliflarga asoslangan javoblarni e’lon qilish[7]. Agar jamoatchilik nazorati mexanizmlari loyiha ishlariga qo’shilsa, demak fuqarolarning ishtiroki faqat maslahatlashuv bilan tugamaydi, balki ular natijani nazorat qilish imkoniyatiga ham ega bo’ladilar. Shunda ishtirok jarayoni to’liq, ya’ni “yopiq sikl”ga aylanadi.

7) Oldindan ko’ra bilish va foresight prinsipi. Sun’iy intellekt, bioinjining yoki iqlim kabi tez o’zgaradigan sohalarda faqat retrospektiv qaror qabul qilish yetarli emas. Shuning uchun murakkab loyihalarda oldindan ko’ra bilish (foresight) usuli qo’llanadi: kelajakdagi tendensiyalar muntazam kuzatib boriladi (horizon scanning), turli rivojlanish ssenariylari ishlab chiqiladi, hujjatlarga vaqtinchalik amal qiladigan yoki keyin qayta ko’rib chiqiladigan bandlar (“sunset clause”) qo’shiladi. Bundan tashqari, ma’lum bir vaziyat yuz berganda avtomatik tarzda o’zgarish kiritishni boshlaydigan belgilangan ko’rsatkichlar (trigger indikatorlar) belgilanadi[9].

8) Ko’p darajali muvofiqlashuv va subsidiarlik prinsipi. Unitar tizim bo’lsa-da, milliy-hududiy-mahalliy me’yorlar o’rtasida vertikal muvofiqlashuv zarur. Subsidiarlik tahlillari vazifalarni samarali darajaga taqsimlaydi, muvofiqlashtirish bandlari esa normalarning o’zaro to’qnashuvini oldini oladi. Buning doktrinal bazasi NHH to’g’risidagi Qonunda mavjud[2; 6-m.].

9) Huquqlarga yo’naltirilganlik va tenglikni asosiy oqimga qo’shish prinsipi. Har bir loyihada Huquqlarga ta’sir bayonoti bo’lib, qaysi huquqlar ta’sirlanishi va kamaytirish choralari ko’rsatiladi; tenglik ekspertizasi (gender, nogironlik, yosh, ijtimoiy holat) differensial ta’sirlarni baholaydi. Amaliyda gender ekspertizasiga doir qoidalar bunday ko’ndalang ko’riklarni institutsionallashtirish mumkinligini ko’rsatadi[6].

10) Halollik, hisobdorlik va korrupsiyaga qarshi choralar ko’rish prinsipi. Qonun loyihalarida va ularni qabul qilish jarayonida ochiqlik va nazorat mexanizmlari bo’lishi kerak.

Bunga quyidagilar kiradi:

manfaatlar to’qnashuvini ochiq e’lon qilish;

moliyaviy va boshqa manbalarni ko’rsatish;

lobbichilarni ro'yxatdan o'tkazish;

matn o'zgarishlarini izchil qayd qilib borish (loglash)[4;5].

Shuningdek, ijro hisoboti va qonun qabul qilingandan keyingi tekshiruv natijalarini e'lon qilish orqali tizimning hisobdorligi mustahkamlanadi va korrupsiya xavfi kamayadi.

11) “Digital-by-design” va ma'lumotlar etikasi. Raqamlashtirish jarayonni tuzishi kerak: autentifikatsiyalangan e-Gazette/Lex e'loni, strukturalangan shablonlar, ochiq APIlar va identifikatsiyalangan e-konsultatsiyalar. Loyiha algoritmik tizimlarga tayansa, ma'lumotlar etikasi — qonuniylik, adolat, oshkoralik, nizolash imkoniyati — qonun himoyasiga aylantiriladi[7;8].

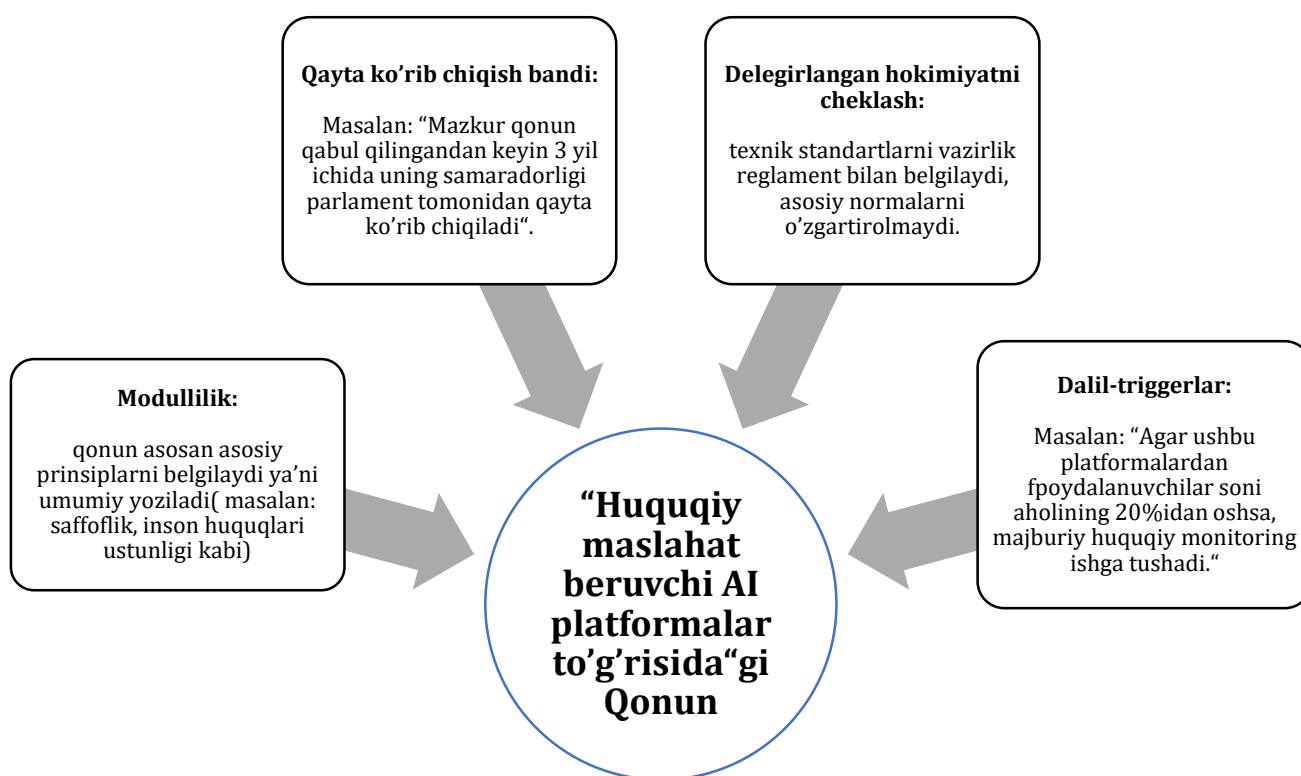
12) Real amalga oshirish imkoniyati (feasibility) va salohiyat realizmi. Amaliyot imkoniyati bayonoti xarajatlar, IT ehtiyojlari, nazoratchi salohiyat va o'quv dasturlarini baholab, zarur holda bosqichma-bosqich joriy etish yoki regulyator “sandbox”larni taklif qiladi. OECDning mutanosib RIA bo'yicha yo'riqnomalari shunga mos porog-mexanizmlarni qo'llab-quvvatlaydi [8; 19-b.].

13) Moslashuvchanlik va qonun qabul qilinganidan keyingi tekshiruv. Qayta ko'rib chiqish bandlari (sunset clauses) va rejalashtirilgan baholash oynalari (review windows) tizimning moslashuvchanligini oshiradi. O'zbekistondagi huquqiy monitoring rejimi parlament nazorati ostidagi to'liq post-legislative scrutinyga aylantirilishi mumkin[10].

Kollektiv holda bu natijalar strategik prinsiplar nafaqat *nimani* talab qilishini, balki *qanday qilib* tekshirib borishni ham belgilaydi: muvofiqlik memorandumlari, muvofiqlik matritsalar, standartlashgan ta'sir baholashlari, maslahatlashuv hisobotlari, foresight-yozuvlari, subsidiarlik tahlillari, huquq bayonotlari, halollik deklaratsiyalari, amaliylik bayonotlari va tekshiruv hisobotlari — barchasi yagona hujjatlashtirish ekotizimini hosil qiladi.

Munozara. Yangi institutsionalizm nuqtai nazaridan prinsiplar faqat tashkilot ichidagi odatlar va rag'batlar bilan “joylashtirilganda” samara beradi: parlamentga mustaqil tahlil bloklari, vazirliklarga esa metodologiya ofislari kerak; ular nomuvofiq loyihani to'xtatish vakolatiga ega bo'lishi lozim [11; 23-b.]. Murakkablik nazariyasi tartibga solishni adaptiv tizimlarda “surishtirish” sifatida ko'radi: kichik matniy o'zgarishlar katta tizimiy saltanatlariga sabab bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra, iterativ dizayn, ehtimoliy eksperimentlar va tezkor fikr-mulohaza hal qiluvchi huquqiy fazilatlarga aylanadi.

Antisipativ boshqaruv vaqt o'qini kiritadi: texnologiya va bozorlar doktrinadan tezroq o'zgarayotganda, foresight birgina kelajakni emas, bir necha ehtimoliy kelajaklarga tayyorgarlikni talab qiladi; bu esa qonunlarga modullilik — qayta ko'rib chiqish bandlari, prinsiplar bilan cheklangan delegirlangan hokimiyat, dalil-triggerlarni joylashtirishni anglatadi. Dalillarga tayangan siyosat mutanosiblikni kuchaytirib, me'yorlarning haqiqiy xulq-atvoriga ta'sirini sinovdan o'tkazadi; biroq huquqlarga yo'naltirilgan cheklovlar instrumentalizmning avtonomiya va tenglikka zarar yetkazishining oldini oladi. Quyidagi jadvalda amaliy misol bilan soddaroq va qisqaroq tushintirib o'tamiz:

O'zbekiston uchun Konstitutsiya + NHH to'g'risidagi Qonun mustahkam huquqiy yadrodur; RIAni yangilash va jamoatchilik muhokamasi portallari asosiy omillar; huquqiy monitoring esa *ex post* hisobdorlikka ko'prik. Ularni OESR hujjatlari bilan uyg'unlashtirish tezkor yutuq beradi: (i) RIA qachon va qanday qilib o'tkazilishini (poroglar, mutanosiblik, sifat nazorati) kodlash; (ii) maslahatlashuv standartlarini (vaqti, inklyuzivlik, javob hisoboti) rasmiylash; (iii) murakkab sohalar uchun foresight-yozuvlarini majburiy qilish; (iv) post-legislative scrutiny'ni parlament nazorati ostida institutsionallashtirish[7; 15-b.].

Xavflar mavjud: RIA "qutilarni belgilash"ga aylanishi, maslahatlar "qo'lga olinishi", foresight esa ritorikaga aylanishi mumkin. Dori — metodologik oshkoralik (usul/ma'lumotlarni e'lon qilish), mustaqillik (bloklarning qonuniy kafolati), va mutanosiblik (regulyativ ahamiyatga qarab tejamkorlik). Nihoyat, strategik tizim ham qattqlik, ham o'zgaruvchanlikdan

qochadi: u barqarorlikni konstitutsiyaviy cheklovlar va aniqlik bilan saqlaydi, moslashuvchanlikni esa baholash va modulli dizayn orqali ta'minlaydi.

Xulosa. Mazkur maqola O'zbekistonning huquq ijodkorligi siyosati uchun konstitutsiyaviy poydevorni kelajakka tayyor, dalillarga asoslangan va huquqlarga yo'naltirilgan dizayn bilan uyg'unlashtiruvchi yangi nazariy asosni taklif etadi. Konsolidatsiya qilingan prinsiplar — qonuniylik, muvofiqlik, mutanosiblik, aniqlik, dalillar, ishtirok, foresight, ko'p darajali muvofiqlashuv, huquqlarga yo'nalish, halollik, "digital-by-design", amaliylik va moslashuvchanlik — siyosat-qonunchilik siklining barcha bosqichlarida tekshirilishi mumkin bo'lgan institutsional majburiyatlar va hujjatlarga aylantirildi: muvofiqlik memorandumlari, muvofiqlik matritsalar, ta'sir baholashlari, maslahatlashuv hisobotlari, foresight-yozuvlari, subsidiarlik tahlillari, huquq bayonotlari, halollik deklaratsiyalari, amaliylik bayonotlari va tekshiruv hisobotlari. Buni huquq ijodkorligi siyosati to'g'risidagi ramka qonuni, standartlashgan metrikalar, mustaqil metodologiya bloklari va raqamli infratuzilmalar orqali joriy etsak, qonun ijodkorligi bir vaqtning o'zida ham qonuniy-legitim, ham bashorat qilinadigan, ham elastik tizimga aylanadi.

Tahlil konseptual bo'lib, doktrina va qiyosiy manbalarga tayanadi. O'zbekiston sharoitida kelgusida Qonun jarayoni sifat indeksini ishlab chiqish (masalan: to'liq RIAGA ega loyihalar ulushi; maslahatlashuv vaqtini baholash indeksi; murakkab sohalarida foresight qamrovi; qayta ko'rib chiqish bndlari ulushi), RIA islohotlaridan keyin tuzatishlar chastotasi va ijro xarajatlaridagi o'zgarishlarni ko'rsatuvchi uzoqlamas tadqiqotlar, regulation.gov.uz orqali ishtirok modellarining ta'siriga oid tadqiqot-eksperimentlar o'tkazish maqsadga muvofiq. Shuningdek, mashina o'qiydigan loyihalash va avtomatik konsolidatsiya vositalarining aniqlik, qonuniylik va adolat mezonlariga mosligini empirik baholash zarur.

Adabiyotlar/Литература/References:

I. Normativ-huquqiy hujjatlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi (yangi tahrir, 2023). LexUZ.
2. "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi Qonun (20.04.2021). LexUZ.
3. Prezident qarori: Tartibga solish ta'sirini baholash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida (PQ-5025-son 16.03.2021).
4. "Jamoatchilik nazorati to'g'risida"gi Qonun (12.04.2018). LexUZ.
5. Normativ-huquqiy hujjatlar huquqiy monitoringi to'g'risidagi qarorlar (mas., 02.11.2019).
6. Gender tenglik ekspertizasiga doir me'yoriy hujjatlar (mas., 30.03.2020).

II. Xalqaro/tajribaviy manbalar

7. OECD (2012). *Recommendation of the Council on Regulatory Policy and Governance*.
8. OECD (2020). *Regulatory Impact Assessment: Best Practice Principles*.
9. OECD (2021). *Foresight and Anticipatory Governance in Practice*.
10. WFD (2023). *Post-Legislative Scrutiny: A Practical Guide*.
11. Kingdon, J. W. (2011). *Agendas, Alternatives, and Public Policies*.
12. March, J. G., & Olsen, J. P. (1989). *Rediscovering Institutions*.
13. Cairney, P. (2012). "Complexity Theory in Political Science and Public Policy." *Political Studies Review*, 10(3).

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

LEGAL REGULATION OF CRYPTO-ASSETS IN THE CIS COUNTRIES: CURRENT PROBLEMS AND SOLUTIONS

Islamov Samandar Olimjon ugli,
master of law in law enforcement
Academy of the Republic of Uzbekistan

Abstract. This article analyzes the legal framework for crypto-assets in key CIS countries (RF, RK, RB, RUz). The analysis reveals deep regulatory fragmentation and divergent tax regimes (from 0% in Uzbekistan to a progressive scale up to 22% in Russia), which fuels jurisdictional arbitrage and complicates cross-border AML/CFT control. The article proposes solving this issue through regional legislative harmonization, adopting a CIS Model Law on Digital Assets, and implementing an automatic tax information exchange mechanism (Crypto-CRS) to ensure the transparent development of the FinTech sector.

Keywords: legal regulation, crypto-assets, CIS, digital assets, taxation, CFA, mining, VASP.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ КРИПТО-АКТИВОВ В СТРАНАХ СНГ: АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Исламов Самандар Олимжон угли
Магистр направления «Прокурорская деятельность»
Правоохранительной Академии Республики Узбекистан
E-mail: Ezislamov@mail.ru

Аннотация. В данной статье анализируется правовое регулирование крипто-активов в странах СНГ (РФ, РК, РБ, РУз). Выявлена глубокая регуляторная фрагментация и сильная дивергенция налоговых режимов (от 0% в Узбекистане до прогрессивной шкалы до 22% в России), что провоцирует юрисдикционный арбитраж и усложняет трансграничный AML/CFT контроль. Предлагаются пути решения проблемы через региональную гармонизацию законодательства, принятие Модельного закона СНГ и внедрение механизма автоматического обмена налоговой информацией (Crypto-CRS) для обеспечения устойчивого и прозрачного развития FinTech-сектора.

Ключевые слова: правовое регулирование, крипто-активы, СНГ, цифровые активы, налогообложение, ЦФА, майнинг, VASP

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N62>

*"Внедрение инновационных технологий, в том числе технологии **блокчейн** и оборота **крипто-активов**, является одним из ключевых направлений развития **цифровой экономики** в стране. При этом необходимо создать максимально благоприятные условия для инвесторов и участников рынка, обеспечить **надежную правовую базу** для их деятельности, защиту их прав и законных интересов, а также внедрить механизмы **эффективного контроля** для предотвращения незаконных операций и **обеспечения финансовой стабильности**." – Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по развитию цифровой экономики и сферы оборота крипто-активов в Республике Узбекистан от 03.07.2018 №ПП-3832.*

Стремительный рост блокчейн-технологий и увеличение объемов операций с цифровыми активами в последние годы поставили перед странами Содружества Независимых Государств (СНГ) острую задачу по созданию адекватного правового режима. Необходимость государственного вмешательства продиктована не только потенциалом этих технологий для развития цифровой экономики, но и острой потребностью в фискальном контроле, а также эффективном противодействии финансовым преступлениям, связанным с отмыванием доходов и финансированием терроризма (AML/CFT).

Исторически сложилось так, что страны СНГ демонстрируют значительную дивергенцию в своих подходах к регулированию. Диапазон варьируется от крайне осторожного и тотального контроля над оборотом, направленного на защиту монетарного суверенитета (как в Российской Федерации), до создания либеральных специальных экономических зон с беспрецедентными налоговыми льготами (как в Республике Беларусь) и инфраструктурно-ориентированных режимов (как в Республике Узбекистан). Эта регуляторная мозаика создает уникальные вызовы, связанные с юрисдикционным арбитражем и сложностью трансграничного взаимодействия.

Настоящая статья основана на применении сравнительно-правового метода для анализа четырех ключевых юрисдикций СНГ: Российской Федерации (РФ), Республики Казахстан (РК), Республики Беларусь (РБ) и Республики Узбекистан (РУз).

Исследование сфокусировано на трех критических аспектах регулирования: правовой статус цифрового актива, регулирование поставщиков услуг, связанных с виртуальными активами (VASP), и действующий налоговый режим. Анализ выявляет системные регуляторные проблемы, включая фрагментацию законодательства и налоговый арбитраж, и предлагает практические рекомендации, направленные на гармонизацию правового поля в регионе, что является ключевым условием для устойчивого развития FinTech-сектора.

В Российской Федерации регулирование цифровых активов основывается на Федеральном законе "О цифровых финансовых активах" (ЦФА). Криптовалюта в правовом поле РФ признается имуществом. [1]

Ключевым сдерживающим фактором развития рынка остается крайне осторожная позиция Центрального банка России. Основной регуляторный вектор направлен на защиту национального монетарного суверенитета, что выражается в категорическом запрете использования криптовалюты в качестве средства платежа внутри страны. Тем не менее, происходит стратегическое развитие институционального рынка, ориентированного на квалифицированных инвесторов. Банк России разрешил финансовым организациям предлагать квалифицированным инвесторам приобретение финансовых инструментов и ЦФА, доходность которых привязана к стоимости базового крипто-актива, например, стейблкоинов или Bitcoin. Важнейшее условие состоит в том, что эти инструменты не должны предполагать физической поставки самой криптовалюты. [2] Данный подход представляет собой стратегический шаг, направленный на канализирование спекулятивного спроса на крипто-активы в строго регулируемое поле традиционных финансов (рынок ЦФА), минуя при этом риски нерегулируемого оборота, собственно, криптовалют. Таким

образом, РФ стремится монетизировать интерес к волатильным активам через выпуск финансовых деривативов, сохраняя при этом полный контроль над базовым активом и предотвращая его использование в расчетах.

Деятельность по майнингу криптовалют в Российской Федерации была легализована и теперь подлежит строгому государственному контролю. В соответствии с законодательством, для легальной деятельности майнеры обязаны попасть в специальный реестр Федеральной налоговой службы (ФНС), регулярно платить налоги и передавать в налоговые органы сведения о полученной криптовалюте.[3] Установление правового режима для майнинга несет двойную функцию. Во-первых, оно позволяет обеспечить энергетическую безопасность страны за счет регулирования потребления электроэнергии крупными промышленными фермами. Во-вторых, оно гарантирует фискальный контроль над значительными денежными потоками.

В отношении налоговой нагрузки применяется прогрессивная шкала налога на доходы физических лиц (НДФЛ), которая указана в ФЗ-221. Ставки начинаются от 13% при прибыли до 2,4 миллиона рублей. Однако, для крупных майнеров и физических лиц с высоким доходом ставки значительно возрастают: при прибыли свыше 50 миллионов рублей ставка может достигать 22%. Прогрессивная шкала гарантирует, что крупный промышленный майнинг, приносящий существенные доходы, будет адекватно облагаться налогом, предотвращая массовое налоговое уклонение, которое процветало в условиях правовой неопределенности.

Республика Казахстан избрала путь концентрации регулирования цифровых активов вокруг Международного финансового центра Астана (МФЦА). Ключевым актом является Закон РК «О цифровых активах в Республике Казахстан», принятый в феврале 2023 года. [4]

Этот закон устанавливает, что операции с цифровыми активами в республике возможны исключительно через лицензированных участников, зарегистрированных в юрисдикции МФЦА. Как и в РФ, криптовалюта категорически запрещена к использованию в качестве законного средства платежа внутри страны. Деятельность по майнингу разрешена, но строго лицензируется. Криптовбиржи, желающие работать на территории РК, обязаны получить регистрацию и соответствующую лицензию в МФЦА. [5]

Модель РК создает сложную ситуацию юрисдикционного арбитража. С одной стороны, государство стремится к жесткому регулированию через МФЦА, но с другой — вынуждено учитывать реальность глобального крипто-рынка. Использование нелегализованных международных бирж, таких как Kraken, физическим лицом — налоговым резидентом РК напрямую не запрещено, хотя и не признается легальной площадкой и сопряжено с повышенными рисками в сфере AML/CFT. [6]

Поскольку контролировать доступ граждан к глобальным децентрализованным биржам невозможно, РК фокусируется на обеспечении фискального комплаенса. Доход, полученный в виде криптовалюты (например, ETH или BTC), рассматривается как доход в натуральной форме. Согласно статье 319 Налогового кодекса РК, такой доход подлежит оценке по рыночной стоимости на дату получения. Ставка индивидуального подоходного налога (ИПН) составляет 10%. Резиденты обязаны ежегодно подавать декларацию (форма 240.00) до 15 марта и уплатить налог до 10 апреля. Таким образом,

Казахстан перекладывает все риски, включая AML, и ответственность за декларирование на самого резидента, при этом признавая законный характер деятельности при условии соблюдения налоговых требований. [7]

Республика Беларусь стала одним из пионеров в комплексном правовом регулировании блокчейн-технологий. Ключевым актом является Декрет №8 "О развитии цифровой экономики" от 2017 года, который создал беспрецедентные условия для развития ИТ-отрасли и предоставил серьезные конкурентные преимущества стране. Документ продлил специальный режим Парка высоких технологий (ПВТ) до 2049 года. [8] Беларусь стала первой в мире юрисдикцией, создавшей правовые условия для проведения ICO, использования криптовалюты и внедрения смарт-контрактов, легализовав их на страновом уровне. Регуляторная среда ПВТ является максимально свободной: Декрет не предполагает никаких ограничений и специальных требований к операциям по созданию, размещению, хранению или обмену токенов, а также к деятельности операторов крипто платформ и операторов обмена. Деятельность физических лиц по майнингу, приобретению и отчуждению токенов изначально не признавалась предпринимательской и до 2023 года была полностью освобождена от налогов. [8]

С января 2025 года в Беларуси происходит трансформация налогового режима. Вводится налог на доходы от крипто-активов для физических лиц. Стандартная ставка налогообложения установлена на уровне 13% от прибыли. При сокрытии доходов или несвоевременной отчетности может применяться повышенная ставка в 26%. Доходы должны быть пересчитаны в белорусские рубли по курсу, установленному Национальным банком на дату фактической передачи токена. [9] Однако, стратегическое исключение сохраняется. Налоговая льгота в размере 0% по-прежнему действует для физических лиц, если операции с токенами совершаются через белорусские площадки, являющиеся резидентами ПВТ. [10] Переход от всеобщей налоговой льготы к стандартизированному налогообложению (13%) направлен на балансировку бюджета и монетизацию доходов обычных крипто пользователей. В то же время, сохранение нулевой ставки для операций через ПВТ-резидентов является мощным институциональным стимулом, закрепляющим конкурентное преимущество ПВТ как главного регуляторного хаба региона. Этот механизм эффективно выводит трансграничные операции в регулируемое внутреннее поле, обеспечивая приток капитала и развитие местной инфраструктуры.

В Республике Узбекистан регулирование сферы оборота крипто-активов курирует Национальное агентство перспективных проектов (НАПП). Сфера активно регулируется, включая утверждение правил осуществления торгов крипто-активами на криптобиржах. [11]

Узбекистан сделал акцент на развитии инфраструктуры майнинга. Промышленный майнинг с 2020 года стал лицензируемым видом деятельности. Частный майнинг подлежит обязательной регистрации в Национальном майнинг-пуле. Для майнеров предусмотрены льготные тарифы на электроэнергию, что делает юрисдикцию привлекательной для энергоемкого бизнеса. Кроме того, для тестирования и внедрения новых финансовых продуктов создана «Регулятивная

песочница» (Uzbekistan Blockchain Valley), которая позволяет юридическим лицам проводить эксперименты без риска нарушения действующего законодательства. [12]

Одним из наиболее сильных стимулов является налоговая политика: доходы, полученные от операций с криптовалютами, планируется полностью освободить от налогообложения. На валютные операции с крипто-активами также не распространяются нормы законодательства о валютном регулировании. [13] Однако, модель Республики Узбекистан является классическим примером "регуляторного протекционизма". Главной целью является привлечение внешнего крипто-капитала и технологий (майнинг, биржи) посредством налоговых льгот, при этом государство стремится полностью изолировать национальную финансовую систему от рисков волатильности и оттока капитала. Гражданам Узбекистана запрещено покупать цифровую валюту на электронных биржах, а также использовать ее в качестве платежного средства внутри страны. Местные жители могут реализовать свои цифровые активы только при условии, что они не были получены посредством анонимных транзакций. Этот подход создает благоприятные условия для VASP, ориентированных на экспорт услуг, но существенно ограничивает развитие местного розничного крипто-рынка.

Наиболее острой проблемой в регионе СНГ является глубокая юрисдикционная фрагментация, начинающаяся с базовой терминологии. Отсутствие единого определения понятий "криптовалюта", "токен" и "цифровой актив" создает серьезные правовые коллизии, особенно при совершении трансграничных сделок. Например, Российская Федерация активно использует узкое понятие "Цифровой Финансовый Актив" (ЦФА), в то время как другие страны оперируют более широкими понятиями цифровых или виртуальных активов.

Эта неоднородность усугубляется сложностью классификации токенов (например, security token, utility token, payment token). Разный подход к классификации затрудняет определение применимого права и соответствующего регулятора (будь то центральный банк, налоговая служба или орган по борьбе с финансовыми преступлениями) в случаях, когда актив, выпущенный в одной юрисдикции, обращается в другой.

Существенная разница в налоговых ставках и фискальных льготах является одним из главных факторов, стимулирующих регуляторный арбитраж. Налоговые режимы варьируются от полной фискальной амнистии (0% на доходы от крипто-операций в РУз и сохранение 0% льготы для ПВД-резидентов в РБ) до применения прогрессивной шкалы НДФЛ, достигающей 22% для высоких доходов в РФ. Такой разброс стимулирует крупный крипто-бизнес (например, майнинговые компании и операторов бирж) к переносу своих операционных центров и фискальной отчетности в наиболее благоприятные юрисдикции. Это, в свою очередь, создает риски для налоговой базы стран с более жестким режимом (например, РФ), поскольку их налоговые резиденты могут легально или полулегально переводить свои операции в более лояльные фискальные среды. Наличие стран, использующих налоговые льготы как инструмент промышленной политики (РБ, РУз), и стран, стремящихся максимизировать фискальные сборы (РФ, РК), создает прямое противоречие между фискальными целями государств и требует срочной региональной координации.

Регулирование майнинга также отличается значительным разбросом. Требования варьируются от обязательной регистрации и подчинения прогрессивному налоговому режиму (РФ) до необходимости получения лицензии (РК и РУз). Ключевым различием является подход к энергетическому аспекту. В Узбекистане майнеры получают льготные тарифы на электроэнергию, что является стратегическим стимулом. В противовес этому, в России и Казахстане регулирование майнинга жестко привязано к вопросам энергетической безопасности и прямому фискальному контролю. Эти различия существенно влияют на экономическую целесообразность майнингового бизнеса в каждой из юрисдикций.

Все регуляторные режимы СНГ стремятся соответствовать стандартам Группы разработки финансовых мер борьбы с отмыванием денег (ФАТФ) в отношении поставщиков услуг, связанных с виртуальными активами (VASP). Однако эффективность этих режимов подрывается из-за того, что большинство граждан стран СНГ используют глобальные нелицензированные платформы.

Например, в Казахстане признается, что использование нерегулируемых иностранных площадок, таких как Kraken, напрямую не запрещено, но при этом сопряжено с повышенными рисками в части AML. Это является системным недостатком, поскольку внутренние регулируемые площадки (МФЦА) не могут полностью заменить глобальные рынки. Для преодоления этого противоречия требуется не только внутреннее регулирование VASP, но и механизмы трансграничного информационного обмена. [6]

Универсальный запрет на использование крипто-активов в качестве средства платежа эффективно защищает национальные монетарные системы от рисков волатильности, но одновременно ограничивает возможности для инноваций в сфере розничных трансграничных расчетов. В то время как некоторые страны, в частности Беларусь, предприняли значительные шаги по легализации смарт-контрактов, правоприменительная практика в сфере их оспаривания, а также вопросы, связанные с конфискацией крипто-активов в ходе уголовных или гражданских процессов, остаются на начальной стадии развития во всех странах СНГ. Юридическая неопределенность в этих вопросах сдерживает развитие института цифровых активов как полноценного объекта гражданских прав. [8]

Для устранения фрагментации, минимизации регуляторного арбитража и обеспечения устойчивого развития крипто-индустрии в регионе СНГ необходима региональная координация и гармонизация законодательства.

3.1. Предложения по унификации законодательства: Модельные законы и общие дефиниции

Рекомендация I: Принятие Модельного закона СНГ о Цифровых Активах. Крайне необходимо разработать и принять модельный закон, который унифицирует базовую терминологию, включая четкие определения ЦФА, VASP, Криптовалюты и Токена. При разработке следует опираться на успешный опыт институционализации, реализованный в РК и РБ, но с обязательным учетом требований монетарного суверенитета, продвигаемых Центральным банком РФ. Унификация классификации токенов (Utility, Security, Payment, Hybrid) позволит устранить существенную правовую неопределенность при трансграничных операциях. Необходимо унифицировать

требования к лицензированию криптобирж, операторов обмена и кастодиальных сервисов. Независимо от того, регистрируются ли эти структуры в специальных зонах (МФЦА, ПБТ) или в национальных реестрах, они должны отвечать единому минимальному набору стандартов операционной деятельности, капитала и комплаенса как в Республике Узбекистан.

Юрисдикционный налоговый арбитраж является одним из наиболее деструктивных элементов текущей системы, поскольку он приводит к несправедливому перераспределению фискальной базы.

Внедрение регионального стандарта Crypto-CRS (Common Reporting Standard). Для эффективной борьбы с налоговым арбитражем необходимо разработать механизм обязательного автоматического обмена налоговой информацией между странами СНГ. Этот механизм должен охватывать доходы, полученные гражданами на всех лицензированных крипто-платформах региона (включая платформы МФЦА, ПБТ и НАПП). Только введение трансграничного налогового контроля позволит предотвратить ситуацию, когда резидент юрисдикции с прогрессивным налогом (РФ) переносит регистрацию своего дохода в юрисдикцию с нулевым или низким налогом (РУз или РК).

Унификация стандартов AML/CFT. Как упомянул кандидат юридических наук, профессор Конев Роман Александрович *«Необходимо принять единые и строгие процедуры KYC/KYT (Know Your Transaction), учитывающие требования ФАТФ, для всех VASP, оперирующих в СНГ»*. Это позволит минимизировать риски, связанные с использованием гражданами внешних нерегулируемых платформ, и повысит доверие глобального финансового сообщества к крипто-сектору СНГ. [6]

Страны СНГ завершили этап правового игнорирования и перешли к фазе комплексного, хотя и сильно фрагментированного, регулирования цифровых активов. Анализ показывает четкий сдвиг в фокусе: от попыток полного запрета к стратегии фискального контроля (РФ, РБ) и к активному привлечению инфраструктурного капитала через создание специальных экономических зон и предоставление налоговых стимулов (РК, РУз).

В ближайшие три-пять лет ожидается постепенная конвергенция регуляторных режимов в области противодействия отмыванию денег и финансированию терроризма (AML/CFT), поскольку международные стандарты ФАТФ будут оказывать все большее давление. Однако, существенные различия в налоговых режимах, вероятно, сохранятся. Страны продолжают использовать фискальные стимулы — такие как сохранение льгот для резидентов ПБТ в Беларуси и полное освобождение доходов от крипто-операций в Узбекистане — в качестве инструмента конкурентной борьбы за привлечение FinTech-капитала. [14]

Для институциональных инвесторов и крупных VASP критически важным останется выбор юрисдикции, основанный на анализе баланса между привлекательными налоговыми льготами и уровнем комплаенс-контроля (например, выбор между режимом МФЦА в РК и ПБТ в РБ). Эффективная гармонизация налогового и юридического полей в регионе СНГ, как предложено в рекомендациях, является ключевым условием для трансформации региональной фрагментации в конкурентное преимущество, основанное на прозрачности и правовой определенности.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Федеральный Закон "О Цифровых финансовых активах, Цифровой валюте И О Внесении Изменений В Отдельные Законодательные акты Российской Федерации от 31.07.2020 № 259 – ФЗ
2. <https://kkmp.legal/news/bank-rossii-razreshil-kvadificirovannym-investoram-priobretat-pfi-i-cfa-na-baze-kriptovalyut>
3. Федеральный закон "О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации" от 08.08.2024 N 221-ФЗ (последняя редакция) от 8.07.2024 №221-ФЗ
4. <https://blog.femida-justice.com/pravovye-aspekty-kriptovalyutnoj-deyatelnosti-v-rk/>
5. Закон Республики Казахстан от 6.02.2023 №193-VII ЗРК "О цифровых активах в Республике Казахстан"
6. Конев Роман Александрович «Доход от торговли криптовалютными деривативами через нерегулируемую биржу: Правовой и налоговый статус для резидента Республики Казахстана -https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34424285&pos=5;-106#pos=5;-106
7. Кодекс О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.09.2025 г.)
8. Комментарий к Декрету № 8 от 21 декабря 2017 г. <https://president.gov.by/ru/events/kommentarij-k-dekretu-8-ot-21-dekabrya-2017-g-17715>
9. <https://www.alfabank.by/about/articles/bud-smelee/s-2025-goda-vvoditsya-nalog-na-dokhody-ot-kripty-dlya-fizlits-cto-nuzhno-znat/>
10. Постановление совета министров Республики Беларусь 21 мая 2025 г. № 280 «Об определении курсов цифровых знаков (токенов)»
11. Приказ Директора Национального Агентства Перспективных Проектов Республики Узбекистан "Об утверждении правил осуществления торгов крипто-активами на крипто-бирже" от 15.08.2022
12. Приказ Директора Национального Агентства Перспективных Проектов Республики Узбекистан "Об утверждении положения о порядке предоставления специального правового режима "Регуляторная песочница" в сфере рынка капитала" от 30.01.2024
13. Постановление Президента Республики Узбекистан "О мерах по развитию цифровой экономики и сферы оборота крипто-активов в Республике Узбекистан" от 03.07.2018 №ПП-3832
14. <https://profit.kz/news/57006/V-Uzbekistane-dohodi-ot-kriptovalut-ne-budut-oblagatsya-nalogom/>

Received: 15 September 2025**Accepted:** 1 October 2025**Published:** 10 October 2025*Article / Original Paper***THE CONCEPT OF ACCUSATION, ITS TYPES AND PLACE
IN CRIMINAL PROCEDURE SYSTEM****Uteniyazov Keulimjay Kuanyshbayevich**

Independent researcher of the Berdaq Karakalpak State University

Abstract. This article analyzes, from both a scientific-theoretical and practical perspective, the role of the institution of accusation in the system of criminal procedural law, its concept, and its types. The subject of the study comprises the norms that define the legal nature of the institution of accusation, while the topic focuses on the formation, development, and functional significance of accusation within the legal system. The aim of the research is to reveal the essence of the institution of accusation, classify its various forms, and determine its role as a mechanism that ensures a balance between the interests of the state and the individual in the criminal process. The relevance of the topic is determined by the fact that the institution of accusation serves not only as the main instrument for implementing state prosecution but also as a key means of protecting the interests of the victim. The study employs comparative-legal, analytical, generalizing, inductive, and deductive methods. The existence of three types of the institution of accusation—public, private, and semi-public—is substantiated, with their legal nature, scope of application, and specific features of criminal prosecution highlighted. Additionally, the evolution of accusatory activity at the stages of initiating a criminal case, conducting an investigation, prosecutorial supervision, and judicial proceedings is analyzed. The conclusions drawn in the article provide a basis for developing proposals to improve criminal procedural legislation and enhance the effectiveness of justice.

Keywords: accusation, accused, public accusation, private accusation, private-public accusation, criminal prosecution, investigation, prosecutorial supervision, judicial proceedings.

**AYBLOV TUSHUNCHASI, TURLARI VA UNING JINOYAT-PROTSESSUAL
HUQUQ TIZIMIDAGI O'RNI****Uteniyazov Keulimjay Kuanyshbayevich**

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

mustaqil izlanuvchisi

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-3461-3120>E-mail: u_keulimjay@karsu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada ayblov institutining jinoyat-protsessual huquq tizimidagi o'rni, uning tushunchasi va turlari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning predmeti sifatida ayblov institutining huquqiy tabiatini belgilovchi normalar, mavzusi sifatida esa ayblovning shakllanishi, rivojlanishi va huquqiy tizimdagi funksional ahamiyati tanlangan. Tadqiqotning maqsadi ayblov institutining mohiyatini ochib berish, uning turli ko'rinishlarini tasniflash hamda jinoyat protsessida davlat va shaxs manfaatlarining muvozanatini ta'minlovchi mexanizm sifatidagi o'rnini aniqlashdan iborat. Mavzuning dolzarbligi ayblov institutining nafaqat davlat ayblovini amalga oshirishda, balki jabrlanuvchi manfaatlarini himoya qilishda ham asosiy vosita sifatida xizmat qilishi bilan belgilanadi. Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy, tahliliy, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlaridan foydalanilgan. Ayblov institutining uch turi — ommaviy, xususiy va xususiy-ommaviy shakllari mavjudligi asoslab berilgan, ularning huquqiy tabiati, qo'llanish sohasi va jinoiy ta'qibni amalga oshirishdagi o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, ayblov faoliyatining bosqichlari — jinoyat ishini qo'zg'atish, tergov, prokuror nazorati va sud muhokamasi jarayonida uning evolyutsiyasi tahlil qilingan. Maqolada ilgari surilgan xulosalar jinoyat-protsessual qonunchilikni takomillashtirish hamda odil sudlov samaradorligini oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: ayblovlar, ayblanuvchi, ommaviy ayblovlar, xususiy ayblovlar, xususiy-ommaviy ayblovlar, jinoiy taʼqib, tergov, prokuror nazorati, sud muhokamasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N63>

Kirish. Ayblovlar instituti jinoyat-protsessual huquqning markaziy va eng muhim boʻgʻinlaridan biri hisoblanadi. Uning mohiyati shundaki, ayblovlar shaxsga nisbatan jinoyat sodir etganlikda rasmiy ayb qoʻyish orqali jinoyat protsessini yuritishga huquqiy asos yaratadi. Ayblovlarning mavjudligi sud hokimiyati faoliyatini amalga oshirish, aybdor shaxsni javobgarlikka tortish va ayni paytda uning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishning asosiy shartlaridan biri sifatida namoyon boʻladi.

Zamonaviy jinoyat-protsessual huquq nazariyasida ayblovlarning mazmun-mohiyatini ochib berish, uning turlarini tizimlashtirish hamda mazkur institutning butun protsessual huquq tizimidagi oʻrnini aniqlash muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Ayblovlar nafaqat aybdor shaxsga nisbatan davlatning ayb qoʻyish shakli sifatida, balki tortishuv prinsipini amalga oshirishning kafolati sifatida ham xizmat qiladi. Shu jihatdan, uning tuzilishi va huquqiy tabiati jinoyat-protsessual qonunchilikning odil sudlovni taʼminlashga qaratilgan umumiy maqsadlari bilan uzviy bogʻliqdir.

Material va metodlar. Tadqiqotda jinoyat protsessidagi ayblovlar tushunchasi, turlari va uning jinoyat-protsessual huquq tizimidagi oʻrni kabi masalalar tahlili boʻyicha qonunchilik normalari, milliy va xorijiy huquqshunos olimlarning ilmiy-nazariy qarashlaridan foydalanildi. Materiallar qiyosiy-huquqiy, tahlil, sintez, kuzatish, umumlashtirish, induksiya va deduksiya metodlarini qoʻllagan holda oʻrganildi.

Tadqiqot natijalari tahlili. “Ayblovlar” tushunchasi hozirgi kunda jinoyat va jinoyat-protsessual qonunchiligida keng qoʻllanilishiga qaramasdan, uning aniq taʼrifi qonunchilikda mavjud emas.

Milliy yuridik adabiyotlar va ilmiy asarlarda “ayblovlar” tushunchasiga turli xil yondashilganligi guvohi boʻlishimiz mumkin. Xususan, B.N. Rashidovning taʼkidlashicha, “ayblovlar – vakolatli organlar va shaxslarning jinoyatni ochish, jinoyat sodir etgan yoki jinoyat sodir etilishida aybi boʻlgan shaxsni javobgarlikka tortish, shuningdek, jazolash haqidagi masalalar toʻgʻri hal qilinishini taʼminlash maqsadida ushbu shaxsning aybdorligini isbotlashga qaratilgan faoliyati” [1] hisoblanadi. Boshqa olim F.M. Muxitdinov esa “ayblovlar” tushunchasiga kengroq taʼrif berishga harakat qilib, “ayblovlar – bu muayyan vazifani, vakolatni va majburiyatni bajarish yigʻindisi barobaridagi protsessual faoliyatning vujudga kelishi, kechishi va tugallanishini belgilovchi protsessual tartibi” [2] ekanligini taʼkidlaydi. D.Kenjaboyevning taʼkidlashicha, ayblovlar sodir qilingan jinoiy hodisani tekshirish natijasida yuzaga keladi [3]. Ushbu olimlar ayblovlar ham muayyan vazifani, yaʼni jinoyat sodir etgan shaxsni aybdor ekanligini eʼtirof etish va uni jazoga tortilishiga erishishga intiluvchi subyektning vujudga keluvchi, kechuvchi va tugallanuvchi faoliyati ekanligi, ayblovlar jinoyat ishining qoʻzgʻatilishi bilan rasmiy ravishda vujudga kelishi, muayyan tergov va protsessual harakatlarni amalga oshirish orqali kechishi, shaxs jazoga tortilishi (yoki oqlanib, hukm kuchga kirishi) tufayli tugallanishi haqidagi fikrlarni ilgari surishadi.

Yuqoridagi fikrlarga qisman qoʻshilib, ayblovlar jinoyat ishlarini yuritish faoliyati bilan bevosita bogʻliqligi, ammo jinoyat ishini qoʻzgʻatishdan oldingi boʻlgan davrda Oʻzbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksining (keyingi oʻrinlarda — JPK) 221-224-moddalariga asosan shaxsni gumon qilish asoslari boʻyicha ushlab turish mumkinligi

to'g'risidagi protsessual qoidaga e'tibor berish o'rinli ekanligini ta'kidlaymiz. Nazarimizda, qonun chiqaruvchi jinoyat ishini qo'zg'atishdan avval ham muomalaga layoqatli har qanday shaxsga jinoyat sodir etishda gumon qilingan shaxsni ushlashga huquq berishi, ushlangan shaxsning maqomi gumon qilinuvchiga tenglashtirilishi hamda unga himoyachi olish huquqi berilishi unga nisbatan ayblov faoliyati norasmiy ravishda boshlanganidan darak beradi [4]. Shuningdek, JPKning 226-moddasining ikkinchi qismiga ko'ra, ushlab turish muddati tugagunga qadar va asoslar mavjud bo'lganda shaxs ayblanuvchi tariqasida ishda ishtirok etishga jalb qilinishi, unga ayb e'lon qilinishi, so'roq qilinishi va ehtiyot chorasini tanlash haqidagi masala hal qilinishi zarur. Shu sababli ham ayblovning vujudga kelishi sifatida jinoyat ishining qo'zg'atilishini emas, balki shaxs JPKning 221-moddasida nazarda tutilgan asoslar bo'yicha ushlangan paytni yoxud shaxs ayblanuvchi tariqasida ishda ishtirok etishga jalb qilinishi va unga ayb e'lon qilish vaqtini olish maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki har doim ham shaxsni ayblanuvchi tariqasida ishda ishtirok etishga jalb qilish va unga ayb e'lon qilish vaqti jinoyat ishini qo'zg'atish vaqti bilan bir vaqtda bo'lmasligi mumkin. Shu o'rinda protsessualist olim A.Sharafutdinovning nazariy qarashlarini keltirib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi. Uning fikricha, jinoyatchining aybini u ushlangandan keyin emas, balki ushlangunga qadar ham isbotlash choralari ko'rish lozim [5].

Bu ta'riflardan kelib chiqib aytish mumkinki, "ayblov" tushunchasi jinoyat-protsessual huquq tizimida muhim ahamiyatga ega bo'lib, jinoyat ishlarida shaxsning aybini isbotlash va ayblovni rasmiylashtirish jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Jinoyat-protsessual huquq nazariyasida ayblovning kim tomonidan va qanday shakllarda amalga oshirilishiga bog'liq ravishda tasniflanadi: 1) **xususiy** (*jabrlanuvchining shikoyatiga asosan jinoyat ishi qo'zg'atiladigan*) **ayblov**; 2) **ommaviy** (*davlat*) **ayblov**; 3) **aralash** (*xususiy-ommaviy*) **ayblov**.

Ommaviy ayblovning mazmuni shundan iboratki, bunda ayblov tergovga qadar tekshiruv yoki tergov organi tomonidan, yoxud prokuror tomonidan amalga oshiriladi va shu sababli ham ayrim nazariy adabiyotlarda bu ayblov turi davlat ayblovi deb ataladi. Bunday shakldagi ayblovning o'ziga xosligi shundaki, jinoyat ishini qo'zg'atishning sababi sifatida har doim ham jabrlanuvchining arizasi bo'lishi talab etilmaydi. Hozirgi kunda yuritiladigan ayblovning asosiy qismini ommaviy ayblov tashkil etadi. JPKda aynan qanday jinoyat ishlari ommaviy ayblov tarzida ko'rilishi alohida norma sifatida belgilab qo'yilmagan bo'lsa-da, Kodeksning 321-330-moddalari tahlili ayrim xulosalar keltirib chiqarishi mumkin. Xususan, bunda jinoyat ishini qo'zg'atish sabablarini batafsil ko'rib chiqish lozim bo'ladi. JPK 321-moddasida jinoyat ishini qo'zg'atish uchun beshta sabab keltirilgan.

Ushbu sabablardan barchasi orqali ommaviy ayblov amalga oshirilishi mumkin. Xususiy ayblov shaklida esa jinoyat ishini qo'zg'atish sababi sifatida faqat jabrlanuvchining shikoyati ko'rib chiqiladi. Nazarimizda, qonun chiqaruvchi surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsining zimmasiga o'z vakolatlari doirasida jinoyat sodir etilganligi to'g'risida sabab va yetarli asoslar mavjud bo'lgan barcha hollarda jinoyat ishini qo'zg'atish majburiyatini yuklash orqali jinoyat protsessida ommaviy ayblovning vujudga kelishi va uning rivojlanishiga shart-sharoit yaratgan.

Xususiy ayblov bo'yicha ishlar esa, jabrlanuvchi tomonidan ilgari suriladi, chunki bunday jinoyatlarning ijtimoiy xavfliligi jabrlanuvchining subyektiv idroki va uning oqibatlariga bo'lgan munosabatiga bog'liq. Natijada xususiy da'vo (xususiy ayblov) jarayoni

yuzaga keladi, unda jabrlanuvchi ayblov — da’voni o’z ixtiyoriga ko’ra boshqaradi: ishni qo’zg’atish uchun huquqni muhofaza qiluvchi organga shikoyat beradi, ayblanuvchi bilan yarashgani tufayli jinoyat ishi sud tomonidan ayblilik haqidagi masala hal qilinmasdan tugatilishi mumkin. JPKning 325-moddasida jabrlanuvchining shikoyati bilan jinoyat ishi qo’zg’atiladigan ishlar sanalgan bo’lib, ushbu modda xususiy ayblov mazmunini o’zida aks ettiradi. D.Sh. Bekmatovanning fikricha, xususiy ayblov tartibidagi jinoiy ta’qib deganda jabrlanuvchining murojaati jinoyat ishini qo’zg’atish hamda uni tugatish uchun asos bo’ladigan jinoiy ta’qib tushuniladi [6].

Xususiy ayblov ishlarining o’ziga xos xususiyatlaridan biri – bu turdagi ishlar jabrlanuvchining shaxsiy huquq va manfaatlariga taalluqli bo’lib, davlat manfaatlariga bevosita daxl qilmaydi. Lekin davlat jinoyat ishlarini yuritishda fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilish hamda ularning boshqa shu kabi konstitutsiyaviy huquqlarini amalda ta’minlash maqsadida shunday tartib belgilagan. Zero, O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasiga ko’ra, huquqbuzarliklardan jabrlanganlarning huquqlari qonun bilan muhofaza qilinadi. Davlat jabrlanganlarga himoyalaniшни va odil sudlovdan foydalanishni ta’minlaydi, ularga yetkazilgan zararning o’rni qoplanishi uchun shart-sharoitlar yaratadi [7].

Garchi xususiy ayblov shaklidagi jinoyat ishlarini yuritishning davlat ayblovi shaklidagi ishlardan ko’ra o’ziga xos xususiyatlari ko’zga tashlansa-da, qonun chiqaruvchi ular bo’yicha tergovga qadar tekshiruv va tergov o’tkazishni, shuningdek, ishni sudda ko’rish tartibi sifatida umumiy tartibda ish yuritishni nazarda tutgan. Tadqiqot davomida ayrim xorijiy davlatlarda xususiy ayblov bo’yicha jinoyat ishini yuritish tartibi qiyosiy tahlil qilindi. Xususan, Rossiya Federatsiyasi Jinoyat-protsessual kodeksining 147-moddasida [8], Qozog’iston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 32-moddasida hamda 47-bobida (407-413-moddalari) [9] va Qirg’iz Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 155-moddasida [10] xususiy (yoki xususiy-ommaviy) ayblov shaklidagi jinoyat ishlarini yuritishning alohida tartibi belgilanganining guvohi bo’ldik. Milliy olimlarimizdan B.N. Rashidov ham xususiy ayblov bo’yicha jinoyat ishini yuritishning alohida tartibda ish yuritish tartibini belgilashni qo’llab-quvvatlagan. Uning fikricha, JPKning xususiy ayblov institutini belgilovchi moddalari (325- hamda 333-moddalari) tahlili natijalariga ko’ra, xususiy ayblovga oid ishlarni yuritish xususiy ayblovga oid ishlarni yuritishni tartibga soluvchi alohida qoidalarda (maxsus bobda), xususan, soddalashtirilgan ish yuritish tartibi: tergovga qadar tekshiruvni o’tkazish, zarur hollarda tergov qilish tartibi va sud majlisini o’tkazish tartibini o’zida aks ettirgan holda belgilanishi lozim [11].

O’ylashimizcha, jinoyat protsessida xususiy ayblov ishlari bo’yicha alohida tartib belgilash masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tartib nafaqat jinoiy odil sudlovga erishishda samaradorlikni oshirish, taraflarning huquqlarini to’la ro’yobga chiqarishga hamda jinoyat ishlarini tezroq hal etishga xizmat qiladi. Bunday tartibni joriy etishda ish yuritishning aniq muddatlarini belgilash, taraflarning protsessual huquqlarini to’liq ta’minlash mexanizmlarini yaratish, yarashuv tartib-taomillarini batafsil tartibga solish kabi jihatlariga e’tibor qaratish lozimdir. Shuningdek, xususiy ayblov ishlari bo’yicha soddalashtirilgan tartibni joriy etishda quyidagi istiqbolli jihatlarini prognoz qilish mumkin: birinchidan, u tergov va sud organlaridagi ish yuklamasini kamaytiradi va jinoyat ishini tezroq hal qilish imkonini beradi. Bu esa fuqarolarning odil sudlovga bo’lgan ishonchini oshirishga olib keladi. Ikkinchidan, taraflar

o'rtasida yarashuv imkoniyatlarini kengaytiradi. Soddalashtirilgan tartib doirasida yarashilganligi munosabati bilan jinoyat ishini tugatish mexanizmini qo'llash osonlashadi. Uchinchidan, protsessual xarajatlarni kamaytiradi. Bu esa ham davlat, ham fuqarolar uchun iqtisodiy jihatdan foydali bo'ladi. A.A. Starovoytov ham xususiy ayblov shaklidagi protsessual faoliyatning maqsadi jabrlanuvchilarning qonuniy huquq va manfaatlarini muhofaza qilish, shuningdek yetkazilgan zararining qoplanishiga erishishdan iboratligini ta'kidlaydi [12].

Keyingi muhokama qilinadigan masala bu – ayblovning xususiy-ommaviy ayblov turi hisoblanadi. Xususiy-ommaviy ayblov turidagi jinoyat ishlari jabrlanuvchining shikoyatiga ko'ra qo'zg'atiladi. Biroq ish qo'zg'atilganidan so'ng jabrlanuvchining ayblovdan voz kechishi ish yuritishga to'sqinlik qilmaydi. Bunga misol tariqasida, jabrlanuvchining ayblanuvchi bilan yarashuvi natijasida ish tugatilishi mumkin bo'lmagan ishlarni kiritish mumkin. Xususiy-ommaviy ayblovdan ikki muhim element birlashadi: xususiy komponent (jabrlanuvchining shikoyati) va ommaviy komponent (davlat ishtirokining majburiyligi va yarashuvga yo'l qo'yilmasligi). Xususiy-ommaviy ishlarda jinoiy ta'qib faqat jabrlanuvchining shikoyati asosida qo'zg'atiladi, ammo jabrlanuvchining kechirishi ishni tugatishga asos bo'la olmaydi [13]. Ayblovning ushbu turi orqali jinoyat-protsessual qonunchilik ikki muhim manfaatni — jabrlanuvchining huquqlarini va jamiyat (davlat) manfaatlarini muvozanatli tarzda himoya qilishga erishadi. Jabrlanuvchining huquqlari ish qo'zg'atish bosqichida ta'minlanadi, keyingi bosqichlarda esa davlat manfaatlarini ustuvor bo'ladi.

Tadqiqot jarayonida ilgari surilgan mazkur xulosa ayblov institutining ikki asosiy konseptual jihatini tahlil qilish va yoritib berish imkonini yaratadi:

Birinchidan, ayblov davlat organlarining qonuniy faoliyati sifatida namoyon bo'ladi. Bu holda tergov va surishtiruv organlari professional tarzda jinoyatlarni fosh etish, dalillarni to'plash va shaxsning aybini isbotlash kabi vazifalarni bajaradi. Bu jarayonda davlat organlari qonun doirasida harakat qilib, shaxsni, uning huquq va erkinliklarini, jamiyat va davlat manfaatlarini, mulkni, tabiiy muhitni, tinchlikni, insoniyat xavfsizligini jinoiy tajovuzlardan qo'riqlash, shuningdek jinoyatlarning oldini olish kabi muhim funksiyalarni amalga oshiradilar.

Ikkinchidan, ayblov jabrlanuvchining subyektiv xohish-irodasiga asoslangan faoliyat sifatida namoyon bo'ladi. Ya'ni bunda jinoyat ishini qo'zg'atish, jinoyat ishini tugatish, jinoyat sodir etgan shaxs bilan yarashish kabi muhim bosqichlar bevosita jabrlanuvchining istaklaridan kelib chiqadi. Bu xususiy ayblov ishlarida yaqqol ko'rinadi. Bunda davlat jabrlanuvchiga o'z huquqlarini himoya qilish imkoniyatini bergan holda jinoyat haqidagi arizani ko'rib chiqib, jinoyat ishini qo'zg'atadi hamda jabrlanuvchining odil sudlovga erishishi uchun barcha shart-sharoitlarni ta'minlaydi.

Ayblov faoliyatining keyingi bosqichi, shubhasiz, shaxsga qo'yilgan aybni isbotlash jarayoni bo'lib, bu tergov bosqichi – ya'ni surishtiruv yoki dastlabki tergov bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqichda jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan ishni qonuniy, asoslangan va adolatli hal qilish uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlar to'g'risidagi haqiqatni aniqlash maqsadida dalillarni to'plash, tekshirish va baholash kabilar amalga oshiriladi. Shuningdek, mazkur bosqichda nafaqat ayblovni tasdiqlovchi, balki ayblanuvchining aybsizligini tasdiqlovchi hamda uni oqlashga asos bo'luvchi dalillar ham o'rganiladi.

Tergov bosqichi ayblov faoliyatining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, uning doirasida prokuror, tergovchi yoki surishtiruvchi shaxsga nisbatan ilgari surilgan ayblovning qonuniy va

asosli ekanligini isbotlashga intiladi. Agar tergov jarayonida O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 83 va 84-moddalarida nazarda tutilgan asoslardan biri vujudga kelsa, jinoyat ishini tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilinadi va ayblov faoliyati mazkur nuqtada yakunlanadi.

Biroq, agar tergov jarayonida JPKning 82-moddasida belgilangan ayblovni tasdiqlovchi beshta asosning barchasi mavjud bo'lsa, jinoyat ishi ayblov dalolatnomasi yoki ayblov xulosasini rasmiylashtirish bilan yakunlanadi va ayblov faoliyatining keyingi bosqichi – prokuror nazorati bosqichiga o'tadi. Ma'lumki, JPKning 384-moddasiga muvofiq, prokuror yoki uning o'rinbosari tergovchidan ayblov xulosasi yoki surishtiruvchidan ayblov dalolatnomasi bilan kelgan jinoyat ishini o'rganib chiqishi hamda undagi o'n to'rtta muhim jihatni tekshirishi lozim. Mazkur tekshirish jarayoni besh sutka davomida amalga oshiriladi, shundan so'ng prokuror jinoyat ishini sud muhokamasiga yuborish yoki ishni qo'shimcha tergovga qaytarish haqida qaror qabul qiladi.

Ayblov faoliyatining yakuniy bosqichi sud muhokamasidir. Mazkur bosqichda prokuror jinoyat ishlari bo'yicha sud jarayonida ishtirok etib, davlat ayblovini qo'llab-quvvatlaydi. Sud muhokamasi yakunida sud tomonidan ayblov yoki oqlov hukmi chiqariladi. Mazkur hukm qonuniy kuchga kirishi bilan ayblov faoliyati to'liq yakunlangan hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, ayblov faoliyatining barcha bosqichlarida aybsizlik prezumpsiyasi prinsipi saqlanib qoladi va shaxsning qonuniy huquqlari ta'minlanishi shart.

Xulosalar. Tadqiqot davomida olingan xulosalar asosida "ayblov" tushunchasiga quyidagicha mualliflik ta'rifi ishlab chiqildi:

ayblov – bu shaxs protsessual tartibda ushlanishi yoxud unga nisbatan ayb e'lon qilinishi bilan rasmiy ravishda boshlanib, jinoyat sodir etgan shaxsning aybdorligini isbotlash va uni javobgarlikka tortish maqsadida ishlaydigan, muayyan tergov va protsessual harakatlar orqali rivojlanadigan, shaxsga nisbatan jinoyat ishini tugatish to'g'risida qaror chiqarilishi yoki ayblov hukmi chiqarilishi yoxud oqlanishi bilan tugallanadigan jinoyat ishini yuritishga mas'ul bo'lgan davlat organlari va mansabdor shaxslarining qonuniy faoliyatidir.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, ayblov instituti jinoyat-protsessual huquq tizimining ajralmas va markaziy qismi sifatida davlatning jinoiy ta'qib olib borish funksiyasini amalga oshirish bilan birga, shaxsning asosiy huquq va erkinliklarini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Uning shakllanishi va rivojlanishi tarixiy, huquqiy hamda ijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liq bo'lib, ayblovning xususiy, ommaviy va xususiy-ommaviy shakllari jinoyat-protsessual munosabatlarning samarali tashkil etilishiga xizmat qiladi. Ayblov instituti bir tomondan, davlat organlarining qonuniy faoliyati va jamiyat manfaatlarini himoya qilish vositasi sifatida namoyon bo'lsa, boshqa tomondan, jabrlanuvchining shaxsiy manfaatlarini ta'minlovchi huquqiy mexanizm sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Uning mazmun-mohiyati dastlabki bosqich, tergov, prokuror nazorati va sud muhokamasi kabi bir-biriga bog'liq protsessual bosqichlarda ifodalanadi. Shu nuqtai nazardan, ayblov institutini chuqur va tizimli o'rganish jinoyat-protsessual qonunchilik samaradorligini oshirish, aybsiz shaxslarning javobgarlikka tortilmasligi kafolatini mustahkamlash va odil sudlov prinsiplarini amalga oshirish uchun muhim shart hisoblanadi.

Adabiyotlar/Literatūra/References:

1. Jinoyat-protsessual huquq: Darslik / Yuridik fanlar doktori, professor M. A. Rajabova tahriri ostida (To'ldirilgan va qayta ishlangan uchinchi nashri). – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2019. – 30-bet.
2. Жиноят процессида таъкиб фаолиятини такомиллаштиришнинг назарий, амалий ва қонунчилик муаммолари /Ф.М.Мухитдинов; масъул муҳаррир. ф.д., проф. Р.Ж. Рўзиев; Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, Тошкент давлат юридик институти - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ нашриёти, 2012. – 6 85.
3. Jinoyat-protsessual huquqi. Maxsus qism. // Mualliflar jamoasi. Toshkent: TDYU nashriyoti, 2018. 75-bet.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2003 йил 19 декабрдаги 17-сонли «Гумон қилинувчи ва айбланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлашга оид қонунларни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарорининг 8-банди — <https://lex.uz/docs/-1453755>
5. Шарафутдинов А. Дастлабки тергов фаолиятининг стратегик йўналишлари // Ҳуқуқ. Право. Law, 2005. Апрель-июнь. -Б. 45.
6. Бекматова Д.Ш. Ўзбекистон Республикасининг жиноят процессида жиноий таъкиб функциясининг шаклланиши ва уни такомиллаштириш: Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дис. автореф. – Т., 2020. – Б.15.
7. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси - <https://lex.uz/docs/-6445145>
8. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 года № 174-ФЗ - https://continent-online.com/Document/?doc_id=30407315#pos=6;
9. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V - https://continent-online.com/Document/?doc_id=31575852#pos=4;
10. Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 28 октября 2021 года № 129 - https://continent-online.com/Document/?doc_id=36639004#pos=6;
11. Рашидов Б. Н. Проблемы, связанные с механизмом применения института частного обвинения по Уголовно-процессуальному законодательству Республики Узбекистан //Проблемы современной науки и образования. – 2020. – №. 7 (152). – С. 74-78.
12. Старовойтов А.А. Особенности производства по делам частного обвинения: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2005. – С.6.— URL: <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-proizvodstva-po-delam-chastnogo-obvinieniya/read>
13. Ouziel L. M. Prosecution in Public, Prosecution in Private //Notre Dame L. Rev. – 2021. – Т. 97. – С. 1071.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

OBLIGATIONS ARISING FROM UNJUST ENRICHMENT

Ikramov Abrorbek Kamoliddinovich

Independent Researcher at the Academy of Fair Justice under the Supreme Council of Judges,
Judge of the Yangiqorgon Interdistrict Court for Civil Cases

E-mail: ikramovjustice87@gmail.com

Orcid: <http://orcid.org/0009-0001-6103-1164>

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the concept of unjust enrichment and its legal consequences. In particular, it examines the legal nature of obligations arising from unjust enrichment in civil law, their essence, and mechanisms of enforcement. Furthermore, a comparative study with foreign legal practices is conducted, and scientific-practical recommendations are offered for improving national legislation.

Keywords: unjust enrichment, obligation, civil law, damage, compensation, judicial practice, legal mechanism.

ASOSSIZ BOYISH NATIJASIDA VUJUDGA KELGAN MAJBURIYATLAR

Ikramov Abrorbek Kamoliddinovich

Sudyalar Oliy kengashi huzuridagi

Odil sudlov akademiyasi mustaqil izlanuvchisi,

Fuqarolik ishlari bo'yicha Yangiqo'rg'on tumanlararo sudi sudyasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada asossiz boyish tushunchasi va uning huquqiy oqibatlari atroflicha tahlil qilinadi. Xususan, fuqarolik huquqida asossiz boyish natijasida vujudga keladigan majburiyatlarning huquqiy tabiati, ularning mohiyati hamda ijro etish mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, xorijiy huquqiy tajribalar bilan qiyosiy tahlil o'tkazilib, milliy qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar beriladi.

Kalit so'zlar: asossiz boyish, majburiyat, fuqarolik huquqi, zarar, qoplash, sud amaliyoti, huquqiy mexanizm.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N64>

Kirish. Fuqarolik huquqida asossiz orttirilgan boylikni qaytarish muammolari alohida o'rin egallaydi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 21-moddasiga ko'ra, "Har bir inson o'z shaxsini erkin kamol toptirish huquqiga ega. Hech kimga uning roziligisiz qonunchilikda belgilanmagan majburiyat yuklatilishi mumkin emas. Inson o'z huquq va erkinliklarini amalga oshirishda boshqa shaxslarning, jamiyat hamda davlatning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlariga putur yetkazmasligi shart [1].

Insonning huquq va erkinliklari faqat qonunga muvofiq va faqat konstitutsiyaviy tuzumni, aholining sog'lig'ini, ijtimoiy axloqni, boshqa shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, jamoat xavfsizligini hamda jamoat tartibini ta'minlash maqsadida zarur bo'lgan doirada cheklanishi mumkin", – deb qayd etilgan.

"Asossiz boylik orttirishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning fuqarolik huquqiy munosabatlar tizimida o'z o'rniga ega bo'lishi va subyektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishning fuqarolik-huquqiy vositasi va usuli sifatida shakllanishi ham

ko'plab fuqarolik huquqiy institutlar (shartnomalar, mulk huquqi, dilektlar) kabi uzoq tarixiy o'tmishga borib taqaladi. Insoniyat tarixining dastlabki davrlaridayoq o'zgaga tegishli narsani asossiz qo'lga kiritish yoki ushlab qolish og'ir gunohlardan biri sifatida qarab kelingan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Qadimgi Rim huquqi boshqa huquq manbalari va huquqiy tizimlar hamda odat huquqlaridan farqli ravishda birinchilardan bo'lib, majburiyatlarni shartnomali va shartnomadan tashqari turlarga bo'lish bilan birga, shartnomadan tashqari majburiyatlarni zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga va asossiz boylik orttirishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga bo'ladi.

I.B. Noviskiyning fikricha, bir shaxsning mol-mulkiga ikkinchi shaxsga tegishli mol-mulkning muayyan bir qismi (pul summolari, ashyolar, talab qilish huquqi va shu kabilar) qo'shilishi yoxud bir shaxsning mol-mulkida boshqa shaxsning mol-mulkiga topshirilishi kerak bo'lgan muayyan qismning saqlanib qolishini bir mol-mulk ikkinchisining hisobiga boyishi, deb nomlash qabul qilingan.

Bunda asossiz orttirilgan boylikni talab qilib olish manfaatdor shaxsga kondiksiyaviy, *condictio* – deb nomlangan da'voni qilish imkoniyatini yaratgan.

Kondiksiyaviy da'vo talabi, Rim huquqi davridanoq ma'lum bo'lib, "kimdadir asossiz ravishda paydo bo'lgan begona mulk qaytarilishi kerak" degan tamoyilga asoslangan holda, shaxsning buzilgan huquqlarini himoya qilish uchun qo'shimcha vosita sifatida ishlatilib kelingan bo'lib, bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Ushbu shartnomadan tashqari majburiyatlar turini o'rganishga kirishar ekanmiz, uning ijtimoiy adolatni tiklashga qaratilganligini qayd etish lozim.

Muhokama va natijalar. Huquq nazariyasida huquq normalari bilan axloq normalarining o'zaro bog'liqligi nazarda tutilar ekan. Huquq – o'z mohiyatiga ko'ra adolat prinsipini o'z ichiga oladi va aks ettiradi. Aynan shunday g'oyalarni to'liq aks ettiradigan ayrim huquqiy institutlar mavjud. Hali qadimgi Rimdayoq quyidagi qoida qonun darajasida mustahkamlangan edi: "Kimnidir qo'lida asossiz ravishda paydo bo'lgan boshqa birovning mol-mulki qaytarilishi kerak".

Bunday majburiyat shaxs tomonidan huquqiy asossiz ravishda olingan yoki saqlab qolingan mol-mulkni qaytarishga qaratilgan, ya'ni bu holat adolatsiz boyishni oldini olgan holda, mulkdorning huquqlarini tiklashga qaratilganligini anglatadi [2].

Tadqiq etilayotgan mavzuda asossiz boyish natijasida vujudga keladigan majburiyatlarning mohiyatini aniqlash, shuningdek, amaliyotda ushbu normalarning qanday tarzda amalga oshirilayotganini o'rganishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal qilish zarur bo'ladi:

1. Asossiz boyishdan kelib chiqadigan majburiyatlarning asosiy belgilarini aniqlash va ularni shartnomadan tashqari delikt majburiyatlaridan farqlash;
2. Asossiz boyish turlarini o'rganish;
3. Majburiyatlarning mazmunini aniqlash, ya'ni: asossiz boyishni qaytarish to'g'risidagi talablarni qanday bajarish kerakligi hamda qanday hollarda va qanday hisob-kitoblar amalga oshirilishi lozimligini tahlil qilish;
4. Fuqarolik huquqlarini himoya qilishga qaratilgan boshqa turdagi majburiyatlar bilan taqqoslash.

Asossiz boyish yoki boshqa shaxsning mol-mulkini asrash natijasida yuzaga keladigan majburiyat tuzilmasi quyidagi ikki elementdan iborat:

1. Bir shaxs boshqa shaxs hisobiga mol-mulk orttirgan yoki uni saqlab qolganda;
2. Mazkur mol-mulk huquqiy asoslarsiz orttirilgan yoki saqlab qolinganda [2].

Ye.A.Suxanovning fikriga ko'ra, mol-mulkning asossiz ravishda orttirilishi (yoki saqlab qolinishi)ga olib keladigan omillar turlicha bo'lishi mumkin. Masalan:

jabrlanuvchining harakatlari (masalan, qarz miqdorini ikki marta to'lash, oldin to'langan tovar uchun yana qaytadan pul to'lash);

uchinchi shaxslarning harakatlari (masalan, tovarni yuk xatida ko'rsatilgan shaxsga emas, boshqa shaxsga xato bilan yetkazib berish);

mol-mulkni orttirgan shaxsning harakatlari (masalan, familiyasi bir xil bo'lgan shaxsga yuborilgan pochta pul o'tkazmasini qabul qilish) [4].

Bunday majburiyatlarni vujudga keltiradigan harakatlar ham huquqiy, ham huquqqa zid bo'lishi mumkin. Masalan, agar vakil ishonch bildiruvchi topshirig'ini lozim darajada o'rganmagan holda, ishonch bildiruvchining qarzini noto'g'ri shaxsga bersa — bu huquqqa zid harakat hisoblanadi. Ammo agar ishonch bildiruvchining o'zi shartnomada noto'g'ri shaxsni ko'rsatgan bo'lsa, vakilning harakatlari huquqiy to'g'ri bo'ladi.

Asossiz boyish ba'zan boshqa shaxs manfaatlarida qilingan harakatlar natijasida ham yuzaga kelishi mumkin. Asossiz boyish majburiyati yuzaga kelishi uchun, mol-mulk huquqiy asoslarsiz orttirilgan yoki saqlab qolingan bo'lishi shart. Agar bunday asos mavjud bo'lmasa — mol-mulk asossiz orttirilgan yoki saqlab qolingan deb hisoblanadi [3].

Agar qandaydir huquqiy norma bunday orttirish yoki saqlashni qo'llab-quvvatlamasa, huquqiy asos yo'q deb baholanadi. Masalan, fermer xo'jaligi ishchilarni yollab, ularni hosil yig'ishga jalb qilsa, lekin ular bir qism hosilni yaqindagi boshqa xo'jalikdan yig'ib, asosiy xo'jalikning hosiliga qo'shib yuborsa — bu holat asossiz ravishda mol-mulk orttirish deb hisoblanadi.

Asossiz olish (yoki saqlash) holati, agar keyinchalik huquqiy asoslar bekor qilinsa ham yuzaga kelishi mumkin. Huquqiy asoslar yo'qolishi deganda, oldingi huquqiy omillar, ya'ni mulkni asosli ravishda olish yoki saqlashga imkon beradigan sabablar, yo'qolishi tushuniladi. Bu holat, masalan, qonunning orqa ta'siri bilan yangi huquqiy normalarning qabul qilinishi natijasida sodir bo'lishi mumkin, bu esa oldin bajarilgan ishlar uchun asoslarni yo'q qiladi. Boshqa holatlarda esa yuqori instansiyalar tomonidan sud qarorlarini bekor qilish yoki notariuslarning ijro yozuvlarini sud tomonidan haqiqatan ham noqonuniy deb topilishi asosida mulkni tortish amallari bekor qilinishi mumkin.

Huquqiy maqsadlar yo'qolganda, mulkni berish uchun asoslar ham yo'qoladi. Masalan, ijara beruvchi ijaraga bergan buyum ijara oluvchidan o'g'irlansa, ijara oluvchi ushbu buyumning qiymatini ijara beruvchiga qoplagan bo'lsa, lekin keyinchalik buyum topilib, ijara beruvchiga qaytarilsa, to'lov uchun asos bekor bo'ladi. Shuningdek, shartnomani haqiqatan ham bekor qilish holatida mulkni berish uchun huquqiy asos yo'qoladi [3].

Agar merosxo'r vasiyatnoma asosida merosni olsa va pullarni sarflasa yoki merosga kirish tartibida olgan mulkdan foydalansa, lekin keyinchalik vasiyatnoma noto'g'ri deb topilsa va merosning haqiqiy merosxo'rlari huquqlari tiklansa, boshlang'ichdagi merosxo'r noto'g'ri asosda mulk olgan bo'ladi, ya'ni asossiz boyish hisoblanadi.

Asossiz boyishdan kelib chiqadigan majburiyatlar turlari fuqarolik huquqida asossiz boyish ikki usul bilan yuzaga keladi: asossiz mulk olish va asossiz mulkni saqlash. Shu asosda,

asossiz boyishdan kelib chiqqan ikki tur majburiyatlar mavjud: asossiz mulk olishdan kelib chiqqan majburiyatlar va asossiz mulkni saqlashdan kelib chiqqan majburiyatlar [2].

Asossiz mulk olish va asossiz mulkni saqlash tushunchalarini aniq farqlash zarur, bu ularning moddiy sohadagi o'zgarishlari bilan bog'liq. Asossiz mulk olishda moddiy sohada o'zgarishlar mavjud bo'ladi, garchi bu o'zgarishlar bo'lmasligi kerak edi. Asossiz mulkni saqlashda esa o'zgarishlar yo'q, ammo ular bo'lishi kerak edi. Shu sababli, asossiz mulk olishda talablar ilgari mavjud bo'lgan holatni yoki unga yaqin holatni tiklashga qaratilsa, asossiz mulkni saqlashda talablar mavjud holatni boshlang'ich holatga qaytarishga qaratilgan bo'ladi.

Asossiz mulkni saqlashning bir shakli – mulkni oluvchida uning zimmasiga yuklangan majburiyat tufayli zarar ko'rgan tomonning mulki hisobiga yuzaga kelgan mulkiy foydadir. Masalan, pul to'lovini javobgar tomon emas, balki boshqa shaxs amalga oshirsa yoki mulk javobgarga tegishli emas, balki boshqa shaxsniki bo'lsa ham uni yetkazib berish majburiyati bajarilsa, agar shaxs o'z vaqtida boshqa shaxs mulkidan foydalanib, uning mulk egasi bo'lishni xohlamasa, bu mulkni saqlash shakli hisoblanadi [4].

Asossiz boyish oqibatidagi majburiyatining mazmuni shundan iboratki, bu mulk oluvchi yoki saqlovchida paydo bo'lgan asossiz olingan yoki saqlangan mulkni qaytarish majburiyati hamda zarar ko'rgan tomonda bunday mulkni qaytarishni talab qilish huquqining paydo bo'lishida ifodalanadi.

Shuningdek, mulk asossiz ravishda olingan yoki saqlangani ma'lum bo'lgan vaqtda shaxs majburiy ravishda bu mulkni darhol qaytarishi kerak. Agar mulk o'z vaqtida qaytarilmasa, u holda qo'shimcha majburiyatlar yuklanadi.

Asosan, asossiz boyish sifatida topilgan mulk haqiqiy holatda qaytarilishi kerak. Agar mulk yetishmaslik yoki buzilish holatida bo'lsa, uni olgan shaxs zarar ko'rgan tomon oldida javobgar bo'ladi. Agar mulkni olgan shaxs asossiz boyishdan xabarsiz bo'lsa, javobgarlik faqatgina mulkni qasddan buzgan yoki qo'pol ehtiyotsizlik holatida yuzaga keladi. Keyinchalik, mulkni olgan shaxs faqat zarar yetkazganlikda emas, balki ehtiyotsizlik holatida ham, shuningdek tasodifiy yetishmaslik yoki mulkning buzilishi uchun ham javobgar bo'ladi.

Delikt va kondikson da'volarni ayb mavjud yoki mavjud emasligiga qarab emas, balki huquqbuzarning mulkiy manfaati bor yoki yo'qligiga qarab farqlash mantiqliroq. Ma'lumki, mulkiy zarar — bu huquq himoya qiladigan mol-mulk qiymatining yo'qolishi yoki kamayishi hisoblanadi [2].

Biroq, mulkiy ne'matlarni yo'q qilish va kamaytirish shakllari turlicha bo'ladi. Agar bu harakatlar mol-mulkni yo'q qilish, buzish, hayot yoki sog'liqqa zarar yetkazish shaklida sodir etilsa, bunday holda huquqbuzar jabrlanuvchining mulkiy ne'matlarini kamaytirar ekan, undan foyda ko'rmaydi, balki faqat zarar yetkazadi. Agar mulkiy ne'matning kamayishi o'g'irlik yoki boshqa asossiz ravishda mulkni egallash orqali yuz bersa, bunda huquqbuzar jabrlanuvchiga zarar yetkazish bilan birga, asossiz ravishda boyib ketadi.

Xulosa. Hozirgi shiddat bilan rivojlanayotgan bugungi zamonda barcha sohalarda bo'lgani kabi asossiz boylik orttirish va bu boylikni qaytarish ham dolzarb hal etilishi lozim bo'lgan muammolar mavjud bo'lib, bu esa ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimida o'zgarishlar yuzaga kelayotgan dolzarb masalalarni har tomonlama o'rganish, amaldagi qonunchilik, huquqni qo'llash amaliyoti va ilg'or xorijiy tajribani tahlil qilish asosida qonunchilikni jamiyatda sodir bo'layotgan jarayonlarga mos ravishda takomillashtirilishi bilan ahamiyatlidir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 30.04.2023.
2. Jamiyat va innovatsiyalar – Общество и инновации – Society and innovations, Special Issue – 11 (2023) / ISSN 2181-1415, Asossiz boylik orttirishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga nisbatan yondashuvlar tahlili, A.Alimov, 27-bet, 2023-y.
3. Флейшиц Е.А. Обязательства из причинения вреда и неосновательного обогащения. – С. 20-21.
4. Суханов Е. А. Российское гражданское право. В 2 томах. Обязательственное право: Учебник. (том 2). Статут. 2011.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

INTERNATIONAL LEGAL BASIS OF PROTECTING HUMAN RIGHTS IN THE MODERN INFORMATION SPACE

Mukhitdinova Firuza

Professor, Tashkent State University of Law

Saidakamal Mamasoliyev,

Student, Tashkent State University of Law

Abstract. This article analyzes the problems arising in the field of human rights due to the rapid development of artificial intelligence technologies. Freedom of information, the spread of fake news, the increase in racial discrimination and hate propaganda in the information space are considered a serious threat to human dignity and public security. The article comprehensively discusses the tasks of the state, the media and international institutions in protecting human rights in the information space, as well as the issues of the rational use of artificial intelligence.

Keywords: human rights, artificial intelligence, freedom of information, racial discrimination, fake news, international law, information security, conventions, national legislation, the role of the media.

ZAMONAVIY AXBOROT MAKONIDA INSON HUQUQLARINI HIMOYA QILISHNING XALQARO-HUQUQIY ASOSLARI

Muxitdinova Firuza

Toshkent davlat yuridik universiteti professori

Saidakamal Mamasoliyev,

Toshkent davlat yuridik universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi tufayli inson huquqlari sohasida yuzaga kelayotgan muammolar tahlil qilinadi. Axborot makonida axborot erkinligi, feyk xabarlar tarqalishi, irqiy kamsitish va nafratga asoslangan targ'ibotning ortishi inson qadr-qimmati va jamiyat xavfsizligi uchun jiddiy tahdid sifatida ko'rib chiqilmoqda. Maqolada axborot makonida inson huquqlarini himoya qilishda davlat, OAV va xalqaro institutlar zimmasiga tushadigan vazifalar hamda sun'iy intellektdan oqilona foydalanish masalalari atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: inson huquqlari, sun'iy intellekt, axborot erkinligi, irqiy kamsitish, feyk axborot, xalqaro huquq, axborot xavfsizligi, konvensiyalar, milliy qonunchilik, OAVning vazifasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N65>

Sun'iy intellekt davlatlarda ham xalqaro darajada turli kuchlar tomonidan foydalanishi, bu sohada raqobat va kurash xalqaro munosabatlarda kuchlarning o'zgarishiga olib kelishi muqarrar bo'lishi mumkin. Ana shunday sharoitlarda kuchli huquqiy va yuqori texnologiyalarga ega davlatlar yangilangan va yanada qudratliroq bo'lgan xalqaro institutlar bilan birgalikda global va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashi, yangi sharoitlarda inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilishi va kengaytirishi mumkin. Yaqin kelajakda sun'iy intellekt paydo bo'lgani ni hisobga olgan holda inson huquq va erkinliklarini qayta qo'rish

zarurati paydo bo'ladi[1].- deb tadqiq etgan edi yuridik fanlar doktori, professor S.Udarsev. Olimning ushbu mulohazasidan kelib chiqsak, axborot makoni ayniqsa sun'iy intellektdan foydalanish yildan yilga ko'payib bormoqda. Sun'iy intellekt insonga ma'lumotlar yetkazishda foydali texnologiya ammo tanganing ikkinchi tomoni bor bo'lib, inson huquqlari sohasida xavfli tomonlari talaygina. Biz ushbu tadqiqotda, ayni axborot makonida inson huquqlari sohasidagi ba'zi masalalarni ko'rib chiqamiz. Sun'iy intellekt yaratilishi va uning turli shakllarini joriy etish fuqarolar hayotida va qurolli kuchlarda o'z ifodasini topmoqda. Insoniyatning ilmiy-texnikaviy, iqtisodiy, siyosiy taraqqiyotining yangi darajasi inson huquqlari sohasida ham ko'pgina yangi muammolarni yuzaga chiqarmoqda. Huquq, shuningdek xalqaro hamda milliy darajada huquqiy tartibga solish ayrim asosiy tasavvurlarni qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda. Ular qatorida quyidagilarni keltirish mumkin:

- global jahon tartib qoidalari paydo bo'lishi, xalqaro huquq va xalqaro institutlarda inqirozli holatlar, kelajakda xalqaro xavfsizlikning yangilangan modelini yaratish, xalqaro institutlar hamda ilmiy-texnikaviy taraqqiyot darajasi, xalqaro maydondagi kuchlar o'zgarishi;
- inson faoliyati bilan bog'liq global ko'lamda yetarli darajada nazorat qilinmaydigan va tartibga solinmaydigan global ekologiya muammolarining ortishi, texnologiya va iqtisodiy taraqqiyotning yangi darajaga ko'tarilishi;
- o'zini-o'zi o'qitadigan, dasturlay oladigan, muxtor tarzda qarorlar qabul qiladigan sun'iy intellekt tufayli inson va insoniyat uchun yangi xavflarning yaratilishi, sun'iy intellektning insoniyatga qo'shilgan holda birgalikdagi taraqqiyot davri boshlanishi;
- kosmik iqtisodiyot va kosmik davlatchilik ning, eng avvalo, jahondagi eng rivojlangan davlatlar asosida shakllantirilishi, koinotni zabt etishning yangi bosqichi boshlanishi va ushbu soha da yangi imkoniyatlar hamda hayotning barcha soha larida tadqiqotlarning paydo bo'lishi;
- yangi sharoitlarda davlatning barqaror modernizatsiyalanishi hamda huquqiy va yuqori texnologiyali kuchli davlatlarning shakllantirilishi, uning siyosati va huquqiy tartibot tizimi hisobga olinmoqda Sun'iy intellektdan biz ko'pincha axborot olishda foydalanamiz. Bunda Axborot olish erkinligimizda xam yangiliklar vujudga kelishi aniq[2].

Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi 19-moddasida "Har bir inson e'tiqod erkinligi va uni erkin ifoda qilish huquqiga ega; bu huquq hech bir so'zsiz o'z e'tiqodiga amal qilish erkinligini hamda axborot va g'oyalarni har qanday vosita bilan, davlat chegaralaridan qat'i nazar, izlash, olish va tarqatish erkinligini o'z ichiga oladi"[3]. Mashhur amerikalik huquqshunos Ralf Neyder ta'biri bilan aytganda , "Axborot – demokratiyaning asosiy valyutasidir".

Zamonaviy demokratlar axborotdan foydalanish, uni tahlil qilish va tezkorlik bilan tarqatish imkoniyati zamonaviy jamiyatda inson kamolotining asosiy sharti, ekanligini isbotladilar. Fikrlar va g'oyalar xilma-xilligiga asoslangan davlatda, erkin va ochiq muhokamalar, odatda, har qanday masalada eng yaxshi yechim va tanlovga olib keladi, jiddiy xatolardan asraydi. Bu esa davlat hayotida axborot erkinligining muhim ekanligini yana bir bor isbotlaydi. Ushbu mavzudagi xalqaro hujjatlarni tahlil etar ekanmiz, har bir hujjat normasida milliy huquq tizimiga joriy etilishi mumkin bo'lgan normalar talaygina topiladi. Axborot jamiyatida inson huquqlari va qonun ustuvorligi bo'yicha Vazirlar Hay'atining deklaratsiyasida "internet nafaqat ochiq xabarlarining hajmi va rang-barangligini oshirganligini, balki feyk, ya'ni yolg'on xabarlarining ham keng ko'lamda va mislsiz tezkor tarqalishiga yo'l ochib bergani"[4]ni tan oladi.

Ilmiy tilda feyk ya'ni yolg'on xabarlar fuqarolarning hayotiga va sog'lig'iga aniq xavf tug'diradi. Ommaviy tartibsizliklarni keltirib chiqarib, ko'pincha davlat va jamiyat xavfsizligiga tahdid soladi. Axborot makonida birgina internatdagi ma'lumot ham insonning sha'ni qadr qimmatiga xavf solishi mumkin. Ayniqsa ko'p holatlarda irqiy kamsitish holatlari ijtimoiy tarmoqlarda uchrab turadi. Irqiy kamsitishning barcha shakllarini tugatish to'g'risidagi xalqaro konvensiyaning 4-moddasiga muvofiq, "Ishtirokchi davlatlar bir irq yoki muayyan tana rangi yoki etnik nasabdagi shaxslar guruhining ustunligi g'oyalari yoki nazariyalariga asoslangan yoki qanday shaklda bo'lmasin, irqiy nafrat va kamsitishni oqlash yoki rag'batlantirishga urinadigan har qanday targ'ibotni va barcha tashkilotlarni qoralaydilar hamda shunday kamsitishni yoki kamsitish harakatlarini har qanaqasiga gigijlashni tugatishga qaratilgan shoshilinch va ijobiy tadbirlar qabul qilish majburiyatini oladi va shu maqsadda ular Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi prinsiplariga hamda ushbu Konvensiyaning 5-moddasida aniq bayon etilgan qoidalarga binoan, boshqalar qatorida:

a) irqiy ustunlik yoki nafratga asoslangan g'oyalarni har qanaqasiga yoyishni, irqiy kamsitishni har qanaqasiga gigijlashni, shuningdek istalgan irq yoki boshqa tana rangi yoki etnik nasabdagi shaxslar guruhiga qarshi qaratilgan hamma zo'ravonlik harakatlari yoki ularni gigijlashni, shuningdek mablag' bilan ta'minlashni qo'shib irqchilik faoliyatini o'tkazish uchun har qanday yordam ko'rsatishni qonunga binoan jazolanadigan jinoyat deb e'lon qiladilar;

b) irqiy kamsitishni rag'batlantiradigan va uni gigijlaydigan tashkilotlarni, shuningdek uyushgan va har qanday boshqa targ'ibot faoliyatini qonunga qarshi deb e'lon qiladilar va taqiqlaydilar hamda shunday faoliyatda qatnashishni qonun bilan jazolanadigan jinoyat deb tan oladilar;

c) davlat hokimiyatining milliy yoki mahalliy organlariga yoki davlat muassasalariga irqiy kamsitishni yoki uni gigijlashni rag'batlantirishga ruxsat etmaydilar[4; 17-18-b.]."-deb bitilgan. Hatto axborot olishga xam davlat shart sharoit yaratadi va bir vaqtning o'zida bir necha majburiyatlarni oladi. **Davlatlar:**

- *Irqiy nafrat va ustunlik g'oyalarini yoyishni;*
- *Irqiy kamsitishni targ'ib qilishni;*
- *Biror irq, tana rangi yoki etnik guruhga qarshi zo'ravonlikni gigijlashni;*
- *Bunday harakatlarni moliyaviy yoki boshqa tarzda qo'llab-quvvatlashni **jinoiy javobgarlikka tortiladigan xatti-harakatlar**, deb e'lon qilishlari lozim.*

Ushbu xalqaro hujjatni qabul qilgan davlat ushbu majburiyatlarni tegishli qonunlarida ham aks ettirishlari lozim. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 33-moddasida, " Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega. Har kim istalgan axborotni izlash, olish va tarqatish huquqiga ega. Davlat Internet jahon axborot tarmog'idan foydalanishni ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratadi. Axborotni izlash, olish va tarqatishga bo'lgan huquqni cheklashga faqat qonunga muvofiq hamda faqat konstitutsiyaviy tuzumni, aholining sog'lig'ini, ijtimoiy axloqni, boshqa shaxslarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, jamoat xavfsizligini hamda jamoat tartibini ta'minlash, shuningdek davlat sirlari yoki qonun bilan qo'riqlanadigan boshqa sir oshkor etilishining oldini olish maqsadida zarur bo'lgan doirada yo'l qo'yiladi." [5] deyiladi. Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro paktning 20-moddasida Davlat quyidagi holatlarda axborotni taqiqlashi mumkin :

"1. Urushni har qanday targ'ib etish qonun orqali taqiqlanishi kerak.

2. Kamsitishga, adovatga yoki zo‘ravonlikka undovchi milliy, diniy yoki irqiy nafrat ruhidagi har qanaqa harakat qonun yo‘li bilan taqiqlangan bo‘lishi lozim.”[6] deyilgan.

Nogironlar axborotdan foydalanishi asosiy huquq bo‘lib, xalqaro hujjatlarda tegishli normalar bilan tasdiqlangan. 21-moddaga muvofiq, “Ishtirok etuvchi davlatlar nogironlar fikr va e‘tiqodlarini erkin ifoda etish huquqini, shu jumladan ushbu Konvensiyaning 2-moddasida belgilab qo‘yilgan muomalaning barcha shakllaridan o‘z tanlovi bo‘yicha foydalangan holda axborot va g‘oyalarni izlash, olish va tarqatish erkinligini ta‘minlash uchun barcha zarur choralarni ko‘radi, shu jumladan:

a) nogironlarni foydalanish imkoniyati bo‘lgan shaklda va nogironlik turli shakllarini hisobga olgan texnologiyalardan foydalanib, o‘z vaqtida va qo‘shimcha haq olmasdan keng ommaga mo‘ljallangan axborot bilan ta‘minlash;

b) rasmiy muomalada ishora tili, Brayl alifbosi, muomalani kuchaytiradigan va muqobil vositalaridan hamda nogironlarning tanlovi bo‘yicha muomalaning boshqa foydalanish imkoniyati bo‘lgan barcha vositalari, usullari va shakllaridan foydalanishlariga yordam ko‘rsatish;

c) keng ommaga, shu jumladan Internet orqali xizmat ko‘rsatadigan xususiy korxonalarni nogironlar uchun foydalanish imkoniyati bo‘lgan va yaroqli shakllardagi axborot va xizmatlar taqdim etishga da‘vat etish;

d) ommaviy axborot vositalarini nogironlar axborotdan, shu jumladan Internet orqali taqdim etadigan xizmatlaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishini ta‘minlashga da‘vat etish; e) ishora tillaridan foydalanishni e‘tirof etish va rag‘batlantirish[7].

Axborotni bevosita yoritishda OAVning roli beqiyos, raqamli texnologiyalar asrida ayniqsa saylov jarayonlarida fikrini to‘la bildirish, so‘z, axborot erkinligi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ammo bugungi davrda OAV xam axborotni yoritib borishda o‘z huquq va imkoniyatlariga ega. Ommaviy axborot vositalarining tinchlik va xalqaro hamjihatlikni mustahkamlash, inson huquqlarini rivojlantirish va irqchilik hamda aparteid va urushga gijgijlashga qarshi kurashdagi hissasiga oid asosiy prinsiplar to‘g‘risidagi deklaratsiyaning III-moddasida “Ommaviy axborot vositalari inson huquqlarini, barcha kishilar va barcha millatlar huquqlari tengligini rivojlantirish hamda iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotga erishish maqsadida yoshlarni tinchlik, adolat va erkinlik, o‘zaro hurmat va hamjihatlik ruhida tarbiyalashda muhim rol o‘ynashi darkor. Ular yosh avlod dunyoqarashi va orzu-umidlari bilan tanishtirib borishda ham muhim rol o‘ynashi shart”[8].

OAV barcha xalqlar va barcha shaxslarning huquqlari va qadr-qimmatini irqi, jinsi, tili, dini yoki millatidan qat‘i nazar birdek ta‘minlanishiga va bashariyatning qashshoqlik, ocharchilik va kasallanish singari katta kulfatlariga e‘tiborni jalb etishga ko‘maklashadi, shu yo‘l bilan davlatlarning xalqaro tanglikni yengillashtirishga va xalqaro nizolarni tinchlik hamda adolat asosida bartaraf etishga qaratilgan eng maqbul siyosatni ishlab chiqishida yordam beradi.

Xulosa. Axborot makonida inson huquqlarini ta‘minlashda sun‘iy intellektdan oqilona foydalanish, milliy va xalqaro huquqiy normalarni mukammal muvofiqlashtirish, inson sha‘ni va qadr-qimmatini himoya qilish, axborot xavfsizligi va huquqiy madaniyatni yuksaltirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Yaqin kelajakda inson huquqlari konsepsiyasi sun‘iy intellekt va raqamli texnologiyalar ta‘sirida yangi huquqiy va etik qiyofaga ega bo‘lishi shubhasiz.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Ударсев С.Ф. Право и государство как институты и идея: прошлое, настоящее и будущее (избранное).-М.: Юрлитинформ,2022.-536 с
2. Ударсев С.Ф. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси: аҳамияти, асосий ижодкорлар, ХХИ асрнинг янги даъватлари.// Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари илмий маърифий журнал -2023.3(99)-26-б
3. Inson huquqlari umumjaxon deklaratsiyasi-Toshkent: “Adolat” milliy axborot huquqiy markazi,2023.-23-b
4. So‘z, fikr va axborot erkinligi: xalqaro-huquqiy asoslar [Matn]: huquqiy hujjatlar to‘plami / A.X. Caidov, G‘. Mirzayev. – Toshkent: Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy markazi, 2021. – 7- b.
5. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi/ Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son)
6. Qarang: Fuqaroviy va siyosiy huquqlar to‘g‘risida xalqaro pakt/
<http://lex.uz/docs/2640479>
7. Nogironlar huquqlari to‘g‘risidagi Konvensiya / Tarjimon: E. Ernazarov; Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy markazi. T.: Baktria press, 2013. 27-28- B.
8. So‘z, fikr va axborot erkinligi: xalqaro-huquqiy asoslar [Matn]: huquqiy hujjatlar to‘plami / A.X. Caidov, G‘. Mirzayev. – Toshkent: Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Milliy markazi, 2021. – 41-b.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

CHARACTERISTICS OF THE MAIN APPROACHES TO THE MODERN UNDERSTANDING OF THE INFORMATION SOCIETY

Bakhriddinova Bekhruza Bakhriddinovna,

Doctoral candidate of the Institute of Legislation and

Legal Policy under the President of the Republic of Uzbekistan,

E-mail: bexruza.baxriddinova@mail.ru

Abstract. The article analyzes the main approaches to understanding the information society and national models of its development. It examines the economic-social, technological, technocratic, communicative, and legal approaches, each reflecting different aspects of the role of the state, business, and society in digital transformation. The study emphasizes the need for a comprehensive and interdisciplinary perspective to ensure effective development of the information society.

Keywords: information society; digital transformation; national models; state regulation; economic-social approach; technological approach; technocratic approach; communicative approach; legal and organizational approach; information and communication technologies.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНЫХ ПОДХОДОВ К СОВРЕМЕННОМУ ПОНИМАНИЮ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА

Бахриддинова Бехруза Бахриддиновна,

Докторант Института законодательства и правовой

политики при Президенте Республики Узбекистан

Аннотация. Статья анализирует основные подходы к пониманию информационного общества и национальные модели его формирования. Рассматриваются экономико-социальный, технологический, технократический, коммуникативный и организационно-правовой подходы, отражающие различные аспекты роли государства, бизнеса и общества в цифровой трансформации. Подчеркивается необходимость комплексного и междисциплинарного анализа для эффективного развития информационного общества

Ключевые слова: информационное общество; цифровая трансформация; национальные модели; государственное регулирование; экономико-социальный подход; технологический подход; технократический подход; коммуникативный подход; организационно-правовой подход; информационно-коммуникационные технологии

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N66>

Последнее десятилетие XX в. и начало XXI в. связано с процессом формирования в ряде развитых государств мира **национальных моделей информационного общества под которыми понимаются различные подходы к роли государства в развитии информационно-коммуникационной сферы, использовании информационных технологий для удовлетворения потребностей субъектов информационных взаимоотношений с учетом их культурных, экономических и социальных особенностей[1].**

При этом специалисты указывают на наличие нескольких моделей построения информационного общества.

В частности, американские исследователи М.Кастеллс и П.Химанен выделяют три модели информационного общества[1]:

«**Модель Силиконовой долины**» которая характеризуется как открытое информационное общество, регулируемое преимущественно на основе рыночных механизмов;

«**Сингапурскую модель**» информационного общества, которая характеризуется как современное постиндустриальное общество, основанное на авторитаризме;

«**Финскую модель**» информационного общества, которая характеризуется как открытое информационное общество, основанное на укреплении благосостояния населения.

В свою очередь российский исследователь **К.А.Панцеров[2]** считает, что национальные концепции информационного общества можно разделить на **четыре основные типологические модели**: англосаксонскую, континентальную, азиатскую и латиноамериканскую, осуществляя группировку по регионально-культурному принципу.

По его мнению, «**англосаксонская модель**» построения информационного общества «основывается на полной либерализации рынка информационных технологий. Роль государства сводится только к защите конкурентной среды. Основопологающим принципом всей идеологии построения информационного общества выступает акцент на техническое обеспечение, на создание сетей, информационных супермагистралей».

Отличительной чертой данной модели является наличие гибкого законодательства, которое обеспечивает главенство личной инициативы. Соответственно в странах англосаксонской системы государству в телекоммуникационной сфере отводится весьма незначительная роль.

По мнению К.А. Панцерева «**европейская модель**» основана на подходе «сохранения за государством регулирующей функции в развитии информационных взаимоотношений. Государство должно определять правила на информационном рынке, предотвращать его монополизацию, постоянно совершенствовать информационное законодательство, а также гарантировать свободный и равный доступ всех граждан к информационным ресурсам страны».

В основе «**азиатской модели**» лежит идея сотрудничества государства и частного бизнеса. Государство не только принимает решения в области крупных вложений частного капитала, но и играет активную роль в создании материальной и социальной инфраструктуры. При этом азиатская модель информационного общества построена «на отрицании западных норм, на утверждении собственных ценностных ориентаций и стремлении разработать новый подход к индустриализации и социальному развитию»[3].

В основе же «**латиноамериканской модели**» построения информационного общества по мнению **К.А.Панцерева** «лежат два принципа: **приватизация**, т.е. передача государственных предприятий в частные руки, и **либерализация** — устранение препятствий для вхождения на рынок информационно-коммуникационных технологий

новых участников, которые должны составить конкуренцию монопольным производителям тех или иных видов товаров или услуг».

Все вышеперечисленные модели построения информационного общества отличаются, по сути, только отношением государств к процессу контроля за рынком информационно-коммуникационных технологий.

В этой связи мы согласны с мнением К.Панцырева который считает что такой подход неизбежно приводит «к диффузии границ между отдельными типологическими моделями, и свидетельствует об окончательном закреплении лидирующих позиций в информационном секторе за странами англосаксонской системы»[2]. При этом в современных условиях сложно говорить о страновых моделях информационного общества, так как в указанном вопросе более правильным является диверсификация подходов к построению информационного общества, а не опыт отдельных стран хоть и достигших определённых достижений.

В этой связи для понимания сущности национальных моделей информационного общества и выявления методологических основ их развития, целесообразно рассмотреть основные подходы к вопросу их формирования и развития.

Отметим, что в отличии от взглядов о сути и содержании информационного общества о которых указывалось ранее в условиях стремительного развития информационно-коммуникационных и цифровых технологий, переход к платформенной (сетевой) модели государственного управления, изменение общественных, групповых, индивидуальных укладов поведения, активного внедрения технологий Искусственного интеллекта в систему государственного и общественного управления, формирования цифровых отраслей экономики, перемещение технологий коммуникации между государственными органами и гражданами в социальные сети и виртуальное пространство, кардинальная трансформация административных процессов взаимодействия между государством, обществом и бизнесом, существенное изменение поведенческих паттернов крупных социальных групп (цифровые кочевники, экспаты, инфоцыгане, фрилансеры, блогеры, инфлюэнсеры, лидеры общественного мнения и др.), изменения потребительских привычек, активизация средств и методов трансграничного информационного воздействия на население из за рубежа, информационные войны, распространение киберпреступности и др. востребованным сегодня является комплексный и межсекторальный подход к вопросу формирования информационного общества современного типа.[18]

При этом следует учесть, что интенсивное развитие цифровых технологий и изменение моделей коммуникации между государством, обществом и гражданами требует предметного изучения вопросов влияния права, политики, экономики, науки, культуры, техники, технологий и др. на процессы адаптации государственных органов к деятельности в изменившихся реалиях.

Нет сомнений, что сегодня эффективность государственного управления определяется не только качеством правовой базы но и сформированностью институциональной инфраструктуры управления.

Весьма важным является учет подходов к инновационному управлению сформировавшемся в экономике, социологии, политике, технике, информатике, праве и др. общественных и прикладных науках.

Проведённый анализ указывает, что при характеристике современных моделей построения информационного общества следует учитывать наличие **экономико-социального, технологического, технократического, коммуникативного, организационно-правового подходов к его становлению и развитию.**

Так **Экономико-социальный подход** к пониманию информационного общества отмечается в работах Д. Белла, А.Кларка, Ф.Махлупа, М.Кастельса, Р. Коуза, А. Алчяна, Е.А. Кошевой и др.

Так в 50-х годах XX века американский экономист **Ф.Махлуп** говорил о наступлении эпохи информационной экономики. Его подходы были развиты в его ключевой работе «Производство и распространение знаний в США» (1962).[4]

Говоря об информационном обществе с экономических и социологических позиций предмета исследования, американский социолог и публицист Д. Белл предложил ключевые идеи концепции «постиндустриального общества», в котором самым востребованным продуктом становится не товар, а информация.[5]

Он считал, что основными чертами такого общества являются: смещение приоритетов в экономике от производства в сферу оказания услуг, доминирование в обществе знаний и науки, автоматизация и компьютеризация большинства сфер жизни людей. Вместе с тем, в таком обществе формировался новый движущий класс – класс технических специалистов, наиболее важным ресурсом при этом выступали знания и технологии.[6]

Видным научным исследователем в области изучения экономических основ формирования и развития информационного общества является **М.Кастельс** который в исследовании «Информационная эпоха: экономика, общество и культура» (1996-1998) отмечал, что «сеть есть основная форма организации в информационную эпоху... она создаёт новую логику социальной структуры» то есть современные технологии создают глобальные сети, перестраивающие экономические и социальные структуры.[6]

По мнению М.Кастельса «глобальная сеть Интернет претендует на то, чтобы объединить все средства вещания и коммуникации, компьютерные, телефонные, радио- и видеосети, связав их в единое киберпространство».

Основатели новой теории прав собственности американские учёные **Р. Коуз и А. Алчян**, полагали что «информация становится продуктом и одной из главных ценностей общества». [7]

Технологический подход к пониманию информационного общества отмечается в работах А.С.Даффа,Э.Тоффлера, Дж.Мартина, З.Бжезинского, Ф.Вебстера, Д.Тапскотта, В.В. Долинской и др.

Такой подход делает акцент на технологические аспекты формирования информационного общества, где информационно-коммуникационные технологии образуют ключевую детерминанту формирования данного общества.

С точки зрения сторонников указанного подхода в информационном обществе изменяются роль и функции важнейшего элемента производительных сил – человека, интеллектуальный и творческий труд вытесняет труд индивидуума, непосредственно включённого в процесс производства. «В информационном обществе на первое место выходит производство информационных услуг.» [8]

По мнению Э.Тоффлера «сила, богатства и технологии стали определяющим фактором функционирования политической власти».

Соответственно «знание становится и силой и богатством, а технологичный контроль над информацией дает реальную власть как в экономической, так и в политической жизни».[8]

В свою очередь британский социолог **Ф.Вебстер** в книге **«Теории информационного общества»** (1995) подверг сомнению идею, о том, что человечество вошло в принципиально новую эпоху. Ключевым фактором он выделял, технологию влияния информации на процессы, то есть ее качественное изменение, а не рост объема. Также, как и Д. Мартин в целях определения, является ли вообще общество «информационным» выделил технологический признак к анализу информационного общества. [10; p 8-21.]

По его мнению, «развитие информационного общества непосредственно связано с технологическими этапами развития технических средств и информационных ресурсов, так как именно они наряду с развитием средств и методов обработки информации, вызвали кардинальные изменения в обществе, именуемые информационными революциями».

В свою очередь классики теории цифровой цивилизации Д.Тапскотт и Э.Д.Уильямс выделяя признаки информационного общества, подчёркивали, что «вследствие развития технологий преобразования информации в цифровую форму, объекты виртуальной природы приходят на смену физическим». [15; С 39]

Исследователь В.В.Долинская мнение которой мы разделяем, основываясь на позициях технологического подхода к исследуемой теме указывает на следующие основные характеристики информационного общества:

«наличие соответствующей технологической информационной инфраструктуры, состоящей из информационных и телекоммуникационных сетей и распределенных в них информационных ресурсов;

массовое применение персональных компьютеров и широкое распространение вычислительной техники;

наличие новых технологий, видов и форм деятельности в информационном пространстве;

качественное изменение работы СМИ, интеграция ее с различными информационными системами, создание единой среды распространения массовой информации;

соответствующее изменение национального законодательства стран и формирование нового международного информационного права, учитывающего современные информационные реалии (прежде всего, существование и развитие сети Интернет)».

Технократический подход к пониманию информационного общества отмечается в работах Т.Парсонса, П. Дракера, А.С.Даффа, Е.А. Кошевой и др.

Дафф, Алистер С. исходя из позиций технократического подхода указывает на размытие границ современных государств и их суверенности.

Специфика информационно-технологической революции, по мнению Дафф, Алистер С. состоит в том, что:

«во-первых, она характеризуется не просто центральной ролью знаний и информации в промышленности (что в той или иной мере характерно и для предшествующих технологических революций, например, индустриальной), но и рекурсивным применением знаний и информации к производству информации и устройств, обрабатывающих ее;

во-вторых, информационные технологии охватывают всю область человеческой деятельности, непосредственно формируют как личную жизнь индивидов, так и их групповую деятельность; в-третьих, новые информационные технологии позволяют сформировать в любой технологической или социальной системе т.н. «сети», характеризующиеся высокой степенью связности элементов и возможностью обмена информацией между ними», на что указывают и другие авторы.

Известный учёный **Т.Парсонс**, рассматривая общество с точки зрения технократии указывает, что «информационное общество формируется там где помимо имеющейся сети взаимообменивающихся четырёх основных подсистем – **экономической, политической, правовой, морально-идеологической**, к ним добавляются две важные и самостоятельные подсистемы – **телекоммуникационная и образовательная**»[9].

По его мнению «телекоммуникационные технологии ускоряют переход стран и их политических систем к формату демократического социального устройства, поскольку позволяют человеку иметь статус «непосредственного члена» общества, без всякого рода посредников в лице каких-либо групп, идеологией или символических культурных систем». Соответственно образование становится доминирующей подсистемой информационного общества формируя стратегический ресурс для функционирования государственных и политических структур.

Технократический подход к пониманию информационного общества прослеживается и в работах американского экономиста **П. Дракера** который в публикации «**Посткапиталистическое общество**» указывает, что «бурное развитие новых научных направлений, таких как информационная теория, информатика, кибернетика, теория принятия решений, теория игр и т.д. способствует развитию информационного общества».

Коммуникативный подход к пониманию информационного общества отмечается в работах Э.Барнува, Дж.Мартина, Т.Стоуньера, Е.Н. Ветрова и др.

Как считает Д.Мартин коммуникация представляет собой «ключевой элемент информационного общества».

Именно она приводит к:

структурным изменениям в экономике, особенно в сфере распределения рабочей силы;

осознанию важности информации и информационных технологий;

развитию компьютеризации и информатизации общества и образования;

поддержка правительством развития компьютерной микроэлектронной технологии и телекоммуникаций».

В свою очередь главный редактор Международной энциклопедии по коммуникации **Э.Барнув** считает, что «в информационном обществе более интенсивно, чем в индустриальном обществе, **происходит распадение социума на два класса**. Это

класс интеллектуалов, носителей знаний и класс тех, кто не входит в новую информационную экономику»

Британский исследователь **Т.Стоуньер** отмечает, что «в информационном обществе изменятся уклад жизни, система ценностей индивидов и социальных групп, возрастает значимость информационных ценностей по отношению к материальным, сделки по поводу материальных вещей ведут к конкуренции, а информационный обмен между индивидами и социальными группами ведет к сотрудничеству».

При этом отечественные исследователи Бурнашев Р.Ф., Холмаматова А.Ш. обоснованно отмечают, что «В информационном обществе трансформация личности происходит под влиянием противоречивых процессов. С одной стороны, цифровая среда предоставляет человеку новые возможности для самовыражения, творчества и участия в общественной жизни. С другой стороны, возрастают риски утраты приватности, дегуманизации общения и манипуляции сознанием. Эти аспекты требуют глубокого анализа и осмысления, поскольку формируют будущее не только отдельных личностей, но и общества в целом»[14].

Организационно - правовой подход к пониманию информационного общества отмечается в работах С.Фукса, Л.Лессиг, Ш. Зубофф, Дж. Голдсмита, Т. Ву, А.Венгерова, Т.Поляковой и др.

Указанный подход ставит во главу изучения общественных отношений их оценку с позиций юридических норм.

Так, профессор Гарвардского университета **Л.Лессиг** в книгах «Код и другие законы киберпространства» (1999г.) «Код: Версия 2.0» (2006 г.) отмечал, что «киберпространство изменяют не только технологии, но и законы, и то, что правовое регулирование сети интернет неизбежно, то есть развитие информационного общества непосредственно будет регулироваться сводом необходимых юридических норм».[12]

В работе **Ш.Зубофф «Эпоха надзорного капитализма» (2019)** вопросы развития информационного общества рассматриваются с совокупности с правом.

«Право на убежище» в информационном обществе характеризуется Ш.Зубофф как «тотальный контроль без идеологического содержания». [13 С.56].

Американские учёные-юристы **Дж.Голдсмит и Т.Ву** также отмечают что, “интернет не стирает границы между странами – он лишь создаёт новые вызовы для традиционных механизмов правового регулирования”.

Естественно, что рассмотренные подходы к пониманию сущности «информационного общества» все же не отражают всю комплексность данного понятия, а лишь отчасти описывают отдельно взятую содержательную характеристику.

Подводя итог отметим, что в современных гуманитарных и прикладных науках при характеристике информационных обществ наиболее часто выделяются **экономико-социальный, технологический, технократический, коммуникативный и организационно правовой подходы к их сути и содержанию.**

При всём разнообразии имеющихся подходов **центральный лейтмотив их содержания образуют следующие компоненты:**

- эффективное развитие информационного общества заключается в конструктивном взаимодействии трех субъектов информационной трансформации: государства, бизнеса и индивидов, социальных групп;

- основными задачами в период перехода к информационному обществу являются: стремление к социальной, политической, информационной экономической и структурной равномерности национального информационного общественного пространства; расширение образовательных возможностей; переориентация экономики и общества с сырьевого на инновационный, наукоемкий характер развития;
- внедрение и развитие современных информационных технологий обеспечивается системой законодательства;
- проработка и детальный анализ информационной политики государства, раскрывающей способ использования имеющихся информационных потоков и ресурсов со стороны различных институтов (например, государства, организаций, индивидов и социальных групп, которые могут иметь свои представления и интересы при работе с информацией), количественный контроль за протеканием информационных потоков и контроль за распределением потока информации.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс; пер. с англ. А. Калинин, Ю. Подорога. М. : Логос, 2002., Тапскотт Дж. Электронно-цифровое общество. Киев : INT-Пресс; М. : Рефл-Бук, 1999., Himaneii P., Kastel's M. Information Society and the Welfare State: The Finnish Model'. Moscow, Logos, 2002. и др.
2. Панцеров К.А. Современные модели информационного общества: типологическая характеристика.
3. Вершинская О.Н. Существующие Модели построения информационного общества // Информационное общество. 1999.
4. Ф. Махлуп – «Производство и распространение знаний в США» (1962).
5. Д. Белл – концепция «постиндустриального общества».
6. М. Кастельс – «Информационная эпоха: экономика, общество и культура» (1996–1998).
7. Информационное право: Учебное пособие / Г.Л. Акопов. - Ростов н/Д: Феникс, 2008. С. 23.
8. Кроуфорд, С. (1983). «Происхождение и развитие концепции: информационное общество». //Бюллетень Медицинской библиотечной ассоциации.
9. Бакленд, М. Информация и общество. MIT Press., 1996.
10. Ф. Вебстер – «Теории информационного общества» (1995).
11. Дафф, Алистер С. (2015). «Информационное общество».
12. Л. Лессиг – «Код и другие законы киберпространства» (1999), «Код: Версия 2.0» (2006).
13. Ш. Зубофф – «Эпоха надзорного капитализма» (2019).
14. Р.Ф. Бурнашев, А.Ш. Холмаматова – исследования трансформации личности в цифровой среде.
15. Дж. Голдсмит, Т. Ву – исследования права и регулирования интернета.
16. Д. Тапскотт, Э.Д. Уильямс – теория цифровой цивилизации.
17. Э. Тоффлер – труды о роли знаний, богатства и технологий в политической власти.
18. OECD Internet Economy Outlook 2012 - OECD Publishing. 2012. Available at: <http://www.oecd.org/rights> (accessed 15 July 2013).

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

PRACTICAL ISSUES OF ENSURING THE EFFECTIVE PARTICIPATION OF THE PROSECUTOR IN ADMINISTRATIVE COURTS

Axmedov Dilshod Baxramovich

Head of department of the General prosecutor's office
of the Republic of Uzbekistan, independent researcher

E-mail: axmedov.d@gmail.com

Abstract. This article analyzes practical issues related to ensuring the effective participation of prosecutors in administrative courts. In particular, it highlights the judicial and legal reforms carried out in recent years and their impact on the activities of prosecutorial bodies. It is shown that the legal foundations of prosecutors' participation have been strengthened through relevant normative legal acts of the Republic of Uzbekistan. The article reveals problems arising in the consideration of administrative cases with prosecutors' involvement, such as violations of legislation in the field of land relations, correction of errors in hokim decisions, and registration of property rights based on forged documents.

Keywords: administrative court, prosecutor participation, judicial and legal reforms, land relations, hokim decisions, forged documents, legal violations, legality, human rights.

MA'MURIY SUDLARDA PROKUROR ISHTIROKINI SAMARALI TA'MINLASHNING AMALIY MASALALARI

Axmedov Dilshod Baxramovich

O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi boshqarma boshlig'i,
mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ma'muriy sudlarda prokuror ishtirokini samarali ta'minlash bilan bog'liq amaliy masalalar tahlil qilingan. Xususan, so'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilgan sud-huquq islohotlari va ularning prokuratura organlari faoliyatiga ta'siri yoritilgan. O'zbekiston Respublikasi tegishli ayrim normativ huquqiy hujjatlar orqali prokurorlar ishtirokining huquqiy asoslari mustahkamlanganligi ko'rsatilgan. Maqolada prokuror ishtirokida ko'rilayotgan ma'muriy ishlar tahlili, yer munosabatlari sohasida yo'l qo'yilgan qonunbuzilishlar, hokim qarorlaridagi xatolarni tuzatish, soxta hujjatlar asosida mulk huquqini ro'yxatdan o'tkazish kabi muammolar ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ma'muriy sud, prokuror ishtiroki, sud-huquq islohotlari, yer munosabatlari, hokim qarorlari, soxta hujjatlar, qonunbuzilish, qonuniylik, inson huquqlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N67>

Kirish. So'nggi yillarda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlari sud hokimiyati mustaqilligini ta'minlash, sudlar faoliyatida ochiqlik va shaffoflikni mustahkamlash, shu orqali fuqarolar hamda tadbirkorlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish kafolatlarini kuchaytirish imkonini beradi. "Yangi O'zbekiston – yangi sud" tamoyili asosida odil sudlovga erishish imkoniyatlarini kengaytirish, sohada ilg'or xalqaro standartlarni joriy etish vazifalari belgilab olindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 16-yanvardagi "Odil sudlovga erishish imkoniyatlarini yanada kengaytirish va sudlar

faoliyati samaradorligini oshirishga doir qo'shimcha chora — tadbirlar to'g'risida"gi PF-11-sonli Farmoni [1] bilan "2023-2026-yillarga mo'ljallangan sud tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishning qisqa muddatli" Strategiyasi tasdiqlandi. Unda "Inson qadri uchun" g'oyasi asosida chinakam adolatli sud tizimini shakllantirish va uni xalq manfaati hamda inson qadr-qimmatini samarali himoya qilishga yo'naltirish ustuvor vazifalardan biri etib belgilandi. Shuningdek, mazkur Farmon bilan odil sudlovni amalga oshirishga ko'maklashuvchi ixtisoslashgan prokurorlar korpusi tashkil etildi va uning xodimlari zimmasiga sud ishlarini yuritishda taraflarning tortishuvchanligi va tengligi tamoyillarini to'laqonli amalga oshirish, sudlarning xolisligini ta'minlash hamda qonuniy va adolatli sud qarorlari qabul qilinishiga ko'maklashish vazifalari yuklatildi. Boshqacha aytganda, endilikda prokuratura organlari sud jarayonida tortishuv muhitini ta'minlash orqali odil sudlovga erishishga mas'ul tarkibiy qism sifatida faoliyat yuritadi.

Adabiyotlar tahlili. Shu o'rinda ma'muriy protsessual qonunchilikda prokurorning sud ishini yuritishda qanday tartibda ishtirok etish masalasi ham muhim hisoblanadi. I.N.Lukyanova, L.N.Izotovalar sud jarayonida prokurorning ishtirokini an'anaviy shaklda ikki turga bo'ladi, jumladan, prokuror o'z tashabbusi bilan sudlarga da'vo ariza shaklda murojaat etadi; sud jarayonida o'z xulosasini beradi yoxud qonun bo'yicha ishtirok etadi deb fikr bildirishgan [2]. O.S.Rogacheva esa prokurorning sudga da'vo ariza shaklda murojaat qilishi hamda ma'muriy ish bo'yicha o'z xulosasini berish orqali ishtirok etishini ko'rsatadi [3].

A.S.Fedinaning fikricha, ma'muriy sud ishlarini yuritishda prokuror fuqarolik protsessidagi ishtiroki kabi ikki xil shaklda qatnashadi: birinchidan fuqarolarning huquq va erkinliklari, qonuniy manfaatlarida, ma'lum bir shaxslar yoki davlat manfaatida, o'zini-o'zi boshqarish organlari va boshqa shaxslar manfaatida sudga ariza bilan murojaat qiladi; ikkinchidan, sud protsessida boshqa shaxslarning ma'muriy ishlarida qatnashadi va o'z xulosasini beradi [4].

Ba'zi adabiyotlarda prokurorning ma'muriy sudlarda ishtirok etishining uchinchi shakli sifatida qonuniy kuchga kirmagan va kuchga kirgan sud qarorlariga nisbatan munosabat bildirishi ham ko'rsatilgan [5].

N.A.Chechinaning fikricha, prokuror fuqarolik protsessi ishtirokchilari kabi ishda ishtirok etib, uning asosiy vazifasi jamiyat manfaatlarini, qonuniylikni himoya qilishdan iborat. Prokuror vakil sifatida taklif qilinadi [6]. Boshqa bir olimlar esa prokurorning sud protsessida davlat manfaatlarini ko'zlab uning vakili sifatida ishda ishtirok etishini ko'rsatadi [7].

Sh.Shayzakov esa prokurorning ma'muriy ishda ishtirokini uning alohida huquqiy maqomi bilan tavsiflaydi [8].

MSIYtKda prokuror ishtirok etishi shart bo'lgan toifalar belgilanishi prokuratura organlarining mas'uliyatini yanada kuchaytirishga, fuqarolar va yuridik shaxslarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi.

Shuningdek, 2023-yil 25-dekabrda O'zbekiston Respublikasining O'RQ 889-son Qonuni bilan Ma'muriy sud ishlarini yuritish to'g'risidagi kodeksga qo'shimchalar kiritilib, unga ko'ra ma'muriy sudlarda **yerga oid huquqiy munosabatlar** bilan bog'liq ishlar ko'rilishida prokurorlarning ishtiroki majburiy qilib belgilandi.

Natijada, prokurorlarning ma'muriy sudlarda ko'riladigan bu toifadagi ishlarda ishtiroki o'tgan yillarga nisbatan sezilarli darajada oshdi.

Tahlil va natijalar: Birgina, joriy yilning 6 oyida ma'muriy sudlarda hokimlik va kadastr organlarining yerga oid qarorlarini (harakatlari yoki harakatsizligini) haqiqiy emas (g'ayriqonuniy) deb topish bilan bog'liq ko'rilgan **2 867** ta ishlarda prokuror ishtiroki ta'minlanib, ular bo'yicha asosli fikrlar berilgan.

Prokurorlar tomonidan kelishilmagan **160** ta sud qarorlari yuqori instansiyalarda prokuror protestlari asosida qonunga muvofiqlashtirilgan.

Bosh prokuraturada (so'nggi ikki yilda) mazkur toifadagi ishlarning sudlarda ko'rilishi ahvoli o'rganilganida, ushbu yo'nalishda o'z yechimini kutayotgan ayrim masalalar borligi aniqlandi.

Birinchidan, fuqarolarning hokim qarorlarida yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatish haqidagi murojaatlari tuman — shahar hokimliklari tomonidan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 8-iyundagi PF-6243-sonli Farmoniga muvofiq, go'yoki mazkur masalada qaror qabul qilish vakolatlari cheklanganligi vaji bilan murojaatlarga asossiz rad javoblari berib kelingan.

Vaholanki, ushbu Farmon bilan hokimliklarning faqat yerga oid qarorlar qabul qilish vakolati cheklangan.

Misol uchun, Payariq tuman hokimining 2017-yil 14-dekabrdagi uy-joyga mulk huquqini belgilash haqidagi qarorida Sh.Mahamatqulovning otasining ismi ko'rsatilmaganligi bois, qarorga shuni qo'shishni so'rab qilgan murojaati hokimlik tomonidan yuqoridagi Farmonga asosan vakolati yo'qligi vaji bilan rad etilgan.

Samarqand tumanlararo ma'muriy sudining 2024-yil 6-martdagi qarori bilan hokimlikning ushbu harakati g'ayriqonuniy deb topilib, qarorga o'zgartirish kiritish majburiyati yuklatilgan [9].

O'rganishda ma'muriy sudlar tomonidan **412** ta hokim qarorlaridagi xatoliklarni tuzatish yoki o'zgartirish bilan bog'liq ko'rib qanoatlantirilgan ishlarning aynan **357** tasini familiya, ism va ota ismini yozilishidagi xatolarni tuzatish bilan bog'liq ishlar tashkil etgan.

Mahalliy hokimliklar tomonidan qonunni amaliyotda to'g'ri tatbiq etmasliklari fuqarolarning asosli e'tirozlariga hamda ortiqcha sarson bo'lishlariga sabab bo'lgan.

Ikkinchidan, sudlar tomonidan "Ma'muriy tartib — taomillar to'g'risida"gi Qonun talablari buzilganligi (*arizachining ishtiroki ta'minlanmaganligi va h.k.*) asosi bilan **49** ta hokim qarorlari haqiqiy emas deb topilgan.

Shu o'rinda Sh.Shayzakovning ma'muriy tartib taomillar buzilishi oqibatida, fuqarolarning huquqlari va manfaatlariga putur yetkaziladigan bo'lsa, bevosita kelib chiqqan nizolar odil sudlov tomonidan ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiqligi haqidagi fikrlarini quvvatlaymiz [8]. Nazarimizda bu taraflarga ochiq sud majlisida dalillar taqdim etish va o'z huquqlarini himoya qilish imkoniyatini yaratadi.

Sud amaliyotida dastlabki hokim qarorlari o'z kuchida qolishi oqibatida, bu kabi ayrim **noqonuniy** qarorlarga nisbatan manfaatdor idoralar tomonidan munosabat bildirilmasdan qolingan.

Masalan, Farg'ona shahar hokimining 20.02.2020-yildagi qarori bilan J.Isaqovga mahalla binosi hamda mehmonxona qurish uchun 14 700 kv.m. yer maydoni noqonuniy ajratilganligi aniqlanib, shahar hokimining qarori prokuror protestiga asosan 15.03.2021-yilda bekor qilingan.

Farg'ona tumanlararo ma'muriy sudining 19.08.2024-yildagi qarori bilan tuman hokimining ushbu qarori qabul qilinishida **arizachi ishtirok etmaganligi** va **fikri tinglanmaganligi** uchun haqiqiy emas deb topilgan [9].

Biroq, ushbu dastlabki noqonuniy hokim qarorini haqiqiy emas deb topish maqsadida bironta manfaatdor idora tomonidan sudga ariza bilan murojaat qilinmagan.

O'rganishda, dastlabki hokim qarori 15.03.2021-yilda bekor bo'lgan bo'lishiga qaramasdan, J.Isaqov nizoli yerda va boshqa manzilda ikkita ko'p qavatli binolar qurib, ularni boshqa shaxslarga sotib yuborganligi aniqlandi. Ushbu holat bo'yicha tegishli prokuror nazorati hujjatlari qo'llanildi.

Uchinchidan, kadastr organlari tomonidan haqiqiy bo'lmagan (soxta) qarorlarga asosan kadastr hujjatlari shakllantirilib, mulk huquqini davlat ro'yxatidan o'tkazish holatlari ortgan.

Birgina, Qashqadaryo viloyatida **32** ta holatda o'zboshimchalik bilan qurilgan uy — joylarga nisbatan mulkka egalik qilish haqidagi soxta hokim qarorlari tayyorlanib taqdim qilinishi oqibatida, kadastr organlari tomonidan **19 200 kv.m.** maydonda joylashgan mulkka nisbatan egalik huquqi asossiz davlat ro'yxatidan o'tkazilgan.

Yakkabog' tumanida esa, "**Qodir meva agro**" MChJ tomonidan Oliy sudga ko'rilmagan ish bo'yicha sud qarori soxtalashtirilib, kadastrlar palatasiga taqdim qilingan va **9 gektar** yer maydoni jamiyat nomiga davlat ro'yxatidan noqonuniy o'tkazilishiga erishgan.

Kadastr pasportini shakllantirish va davlat ro'yxatidan o'tkazishni tartibga soluvchi qonun hujjatlarida kadastr organlariga hujjatlarni haqiqiylikini tekshirish majburiyati yuklatilma-ganligi bois, bu kabi qonunbuzilishi holatlari sodir etilgan.

O'rganish davomida bu toifadagi sud qarorlariga nisbatan keltirilgan jami **65** ta protest qanoatlantirilishi natijasida **21,3 gektar (5 395 kv.m bino — inshoot)** yer maydoni davlat zaxirasiga, **2,3 gektar (7 839 kv.m bino — inshoot)** yer maydoni qonuniy egalari qaytarildi.

Shuningdek, **704 gektar** yer maydoni va **8 636 kv.m bino — inshoot**ni davlat zaxirasiga qaytarish bilan bog'liq noqonuniy hokim qarorlarini haqiqiy emas deb topish haqida sudlarga **7** ta arizalar kiritildi.

Hokimlik va sud qarorlarini soxtalashtirilganligi hamda er maydonlarini noqonuniy o'zlashtirganligi holatlari yuzasidan **4** ta jinoyat ishlari qo'zg'atildi.

Qonunchilikni qo'llashdagi muammolar va bo'shliqlarni to'ldirish, kelgusida bu kabi salbiy holatlarni oldini olish maqsadida Vazirlar Mahkamasiga axborot, qonunbuzilishi holatlari va ularni bartaraf etish maqsadida Iqtisodiyot va moliya vazirligi huzuridagi Kadastr agentligiga taqdimnoma kiritildi.

Ta'kidlash joizki, boshqarmada soha faoliyati bilan bog'liq qonunlar va qonunosti hujjatlari, Bosh prokurorning sohaviy buyrug'iga asosan sudlarda ma'muriy organlarning qarorlari hamda ular mansabdor shaxslarining harakatlarini nizolashish bilan bog'liq ma'muriy ishlarda prokuror vakolatini samarali ta'minlashga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, sudlar tomonidan qonuniy va asosli qarorlar qabul qilinishiga doimiy ko'maklashilmoqda [10].

Ma'muriy sudlarda ko'riladigan har bir ish prokurorlarning e'tiborida bo'lib, shaxsning buzilgan huquqlari va qonuniy manfaatlarini sud orqali himoya qilishga alohida ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda.

Sud-huquq islohotlari doirasida prokurorning ma'muriy sudlaridagi ishtiroki tobora takomillashtirilmoqda. Yuqorida ta'kidlanganidek, yangi tartib va qonun normalari

prokurorlarga ma'muriy nizolarda faol ishtirok etish vakolatini berish barobarida, ular zimmasiga sud jarayonida qonuniylikni ta'minlash va fuqarolarning huquqlarini ishonchli himoya qilishdek mas'uliyatli vazifani yuklaydi. Amaliyotda bu o'z samarasini bermogda: prokurorlar ishtirok etgan ishlar bo'yicha noqonuniy qarorlar protest tartibida bekor qilinmogda, yer-mulkka doir qonunbuzarliklar fosh etilib, bartaraf qilinmogda. Muxtasar aytganda, prokurorning odil sudlovni ta'minlashdagi faol ishtiroki sudlar tomonidan qonuniy va asosli qarorlar qabul qilinishiga ko'maklashmogda.

Xususan, mazkur mexanizm orqali fuqarolar hamda davlatning qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlari sud orqali to'la himoya topishi, sudlarda ish ko'rishda qonuniylik yanada mustahkamlanishi ta'minlanadi.

Nazarimizda, prokuror barcha ma'muriy va ommaviy huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan ishlar bo'yicha sud majlisida ishtirok etishga vakolatli bo'lib, bu orqali prokuror fuqarolar va yuridik shaxslarning, shuningdek jamiyat va davlatning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini himoya qilish imkoniyatiga ega.

Xulosa. Yangi O'zbekiston sharoitida "inson qadri uchun" adolatni ta'minlash tamoyilini amalda ro'yobga chiqarishda ma'muriy sudlarda prokuror ishtirokining samarali yo'lga qo'yilishi muhim o'rin tutadi. Islohotlar doirasida qabul qilingan qonuniy chora-tadbirlar natijasida sudlar faoliyatida davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq tizimli muammolar hal etib borilmogda. Shu bilan birga, prokurorlar o'z vakolatlarini amalga oshirish chog'ida fuqarolarning huquq va erkinliklariga rioya etish, sudning mustaqilligi va xolisligiga xalal bermaslik tamoyillariga qat'iy amal qilmog'i lozim. Zero, adolatli sudlovni ta'minlashda prokuratura va sud tizimlarining hamohang faoliyat yuritishi yuksak natijalarga, yurtimizda qonun ustuvorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. www.lex.uz
2. Лукьянова И. Н. Участие прокурора в гражданском деле и правовая определенность в современном российском гражданском процессе // Законы России: опыт, анализ, практика. 2012. № 9. С. 39–46; Изотова Л. Н. Отдельные процессуальные вопросы участия прокурора в арбитражном процессе // Арбитражный и гражданский процесс. 2013. № 12. С. 11–15.
3. Рогачева О.С., Участие прокурора при рассмотрении отдельных категорий административных дел: формы участия и особенности процессуального положения // Журнал административного судопроизводства. 2018. № 2. С.14-22.
4. Муравьев А.А. и другие. Комментарий к [кодексу](#) административного судопроизводства Российской Федерации // М., 2015, С. 23-24
5. Беспалов Ю. Ф. Комментарий к Кодексу административного судопроизводства Российской Федерации (постатейный научно-практический). М., 2016. С. 108–109; Рыжаков А. П. Постатейный комментарий к Кодексу административного судопроизводства Российской Федерации // СПС «Консультант Плюс»; Участие прокурора в административном судопроизводстве // URL: http://www.prokuror-rostov.ru/law_explanation.
6. Гражданский процесс : учебник / под ред. В. А. Мусина, Н. А. Че-чиной, Д. М. Чечота. М., 2001. С. 85
7. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. М., 2003. С. 143 ; Чечот Д. М. Участники гражданского процесса. М., 1960. С. 175 ; Чен-цов Н. В. Проблемы защиты интересов в гражданском судопроизводстве. Томск, 1980. С. 115.

8. Shayzakov Sh.I. Ma'muriy sud ishlarini yuritishda prokuror ishtirokining tashkiliy-huquqiy asoslari: qiyosiy-huquqiy tahlil / diss. yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori., T., 2021., B-77
9. O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi Ma'muriy sud ishlarini yuritishda prokuror vakolatini ta'minlash boshqarmasi umumlashtirish ma'lumotnomasi
10. Bosh prokurorning sohaviy buyrug'i.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

ISSUES OF FORMING AN EFFECTIVE SYSTEM FOR THE USE OF TRANSBOUNDARY WATERS IN PUBLIC ADMINISTRATION

Shodmonov Farrukh Fayzullaevich

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Department of Legal Sciences Public Administration Program

2nd Year Master's Degree Student

E-mail: shodmonovf66@gmail.com

Abstract. This article focuses on the issues of developing an effective system for the utilization of transboundary water resources within the framework of modern public administration. The study analyzes international experiences, identifies existing problems, and proposes advanced solutions. Particular attention is given to the importance of strengthening the legal framework, implementing institutional reforms, and introducing modern technologies. These approaches are shown to contribute not only to the fair distribution of water resources but also to ensuring economic stability and maintaining ecological balance.

Keywords: transboundary water resources, public administration, water policy, Central Asia, climate change, water distribution, legal reforms, digital technologies, international cooperation, environmental security.

DAVLAT BOSHQARUVIDA TRANSCHEGARAVIY SUVLARDAN FOYDALANISHNING SAMARALI TIZIMINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Shodmonov Farrux Fayzullo o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti

Huquqiy fanlar kafedrası Davlat boshqaruvi yo'nalishi

2-Kurs Magistratura bosqichi talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqola zamonaviy davlat boshqaruvi doirasida transchegaraviy suv resurslaridan samarali foydalanish tizimini shakllantirish masalalariga bag'ishlanadi. Tadqiqotda xalqaro tajribalar tahlil qilinib, mavjud muammolar aniqlanadi va ularga yechim sifatida ilg'or takliflar ishlab chiqiladi. Xususan, huquqiy bazani mustahkamlash, institutsional islohotlar va zamonaviy texnologiyalarni joriy etishning ahamiyati chuqur o'rganiladi. Ushbu yondashuvlar nafaqat suv resurslarini adolatli taqsimlashni ta'minlash, balki iqtisodiy barqarorlik va ekologik muvozanatni saqlashga xizmat qilishi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: transchegaraviy suv resurslari, davlat boshqaruvi, suv siyosati, Markaziy Osiyo, iqlim o'zgarishi, suv taqsimoti, huquqiy islohotlar, raqamli texnologiyalar, xalqaro hamkorlik, ekologik xavfsizlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N68>

Kirish. Suv resurslari zamonaviy dunyoda geosiyosiy, iqtisodiy va ekologik muvozanatning asosiy omillaridan biriga aylandi. Xususan, transchegaraviy suv oqimlari bo'yicha davlatlararo munosabatlar so'nggi o'n yilliklarda tobora murakkablashib, global miqyosda e'tibor markaziga ko'tarildi. UNESCOning 2024-yilgi hisobotiga ko'ra, dunyo bo'yicha 313 ta transchegaraviy daryo va ko'l havzalari hamda 468 ta transchegaraviy suv omborlari mavjud bo'lib, ular global chuchuk suv oqimining qariyb 60 foizini tashkil etadi va 3 milliarddan ortiq odamning hayotiy ehtiyojlarini ta'minlaydi. Biroq, 153 ta davlatdan faqat 43 tasi o'zining

transchegaraviy havzalari yuzasidan 90% yoki undan ko'proq hududni qamrab olgan operatsion kelishuvlarga ega [1; 1-5-b.]. Bu daryolar orasida Nil, Mekong, Amudaryo va Sirdaryo kabi yirik suv havzalari alohida ahamiyatga ega, chunki ular bir nechta davlatlar hududidan oqib o'tadi va har bir mamlakatning suvga bo'lgan talabi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, Nil daryosi bo'yicha Misr, Sudan va Efiopiya o'rtasidagi nizolar xalqaro siyosiy muhokamalarda markaziy o'rin tutmoqda.

Efiopiyaning "Buyuk Uyg'onish" to'g'onini qurishi Misr va Sudan uchun suv ta'minotidagi tahdid sifatida qaralmoqda, chunki Nil daryosi bu davlatlar iqtisodiyoti uchun hayotiy ahamiyatga ega. Xuddi shunday holat Markaziy Osiyoda ham kuzatiladi. Amudaryo va Sirdaryo daryolari besh davlat – O'zbekiston, Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston va Turkmaniston – hududidan oqib o'tadi va mintaqadagi 74 milliondan ortiq aholining suvga bo'lgan ehtiyojini qoplaydi. Biroq, bu daryolar suvining taqsimoti doimiy bahs-munozaralarga sabab bo'lib kelmoqda. Masalan, Tojikiston va Qirg'iziston suvni gidroenergetika maqsadlarida ishlatishga intilsa, O'zbekiston va Qozog'iston qishloq xo'jaligini sug'orish uchun suvga muhtoj.

Transchegaraviy suv resurslari bilan bog'liq muammolar nafaqat iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlariga olib keladi, balki ekologik xavf-xatarlarni ham keltirib chiqaradi. Iqlim o'zgarishi natijasida daryo oqimlari kamayishi, suv tanqisligi va Orol dengizi kabi ekologik falokatlar Markaziy Osiyo mintaqasida suv resurslarining kelajagiga jiddiy tahdid solmoqda. Jahon bankining ma'lumotlariga qaraganda mintaqaning ba'zi qismlarida 2050-yilgacha yuzaki suv manbalari yarmigacha kamayishi mumkin. Shu bilan birga, suvga bo'lgan talab ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish va sanoat ehtiyojlarining o'sishi sababli ortishi kutilmoqda. Iqlim o'zgarishi bir nechta iqtisodiy ta'sirlar keltirib chiqarishi mumkin, va Markaziy Osiyo kelajakda suv tanqisligi xavfidan eng ko'p azob chekish mumkin bo'lgan dunyodagi eng zaif mintaqalardan biri deb hisoblanadi [2; 1-2-b.]. Bu esa nafaqat qishloq xo'jaligi va energetika sohasiga, balki aholining turmush darajasiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, suv resurslarini samarali boshqarish va adolatli taqsimlash masalasi davlatlar uchun strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Ushbu maqola transchegaraviy suv resurslarini boshqarishda samarali tizimni shakllantirish masalalarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotda huquqiy asoslar, institutsional mexanizmlar va texnologik yechimlarning ahamiyati o'rganiladi. Xususan, xalqaro tajribalar, masalan, Isroilning suv tejovchi texnologiyalari yoki Yevropa Ittifoqining transchegaraviy daryolar bo'yicha hamkorlik modellari Markaziy Osiyo uchun qo'llanilishi mumkin bo'lgan namunalar sifatida ko'rib chiqiladi.

Transchegaraviy suvlar masalasi global miqyosda davlatlararo hamkorlikni talab qiladi. Markaziy Osiyoda suv resurslarining taqsimoti bo'yicha kelishmovchiliklar mintaqaning geosiyosiy barqarorligiga tahdid solmoqda. Shu bois, ushbu muammoni hal qilish uchun nafaqat milliy, balki mintaqaviy va xalqaro darajada kompleks yondashuv zarur. Tadqiqotning maqsadi – mavjud muammolarni aniqlash va ularga yechim sifatida amaliy takliflar ishlab chiqishdir.

Asosiy qism. Transchegaraviy suv resurslarini boshqarishda huquqiy asoslar davlatlararo munosabatlarni tartibga solish va suv taqsimotidagi kelishmovchiliklarni bartaraf etishda muhim rol o'ynaydi. Xalqaro huquqning ushbu sohadagi asosiy hujjatlari Birlashgan Millatlar Tashkilotining (BMT) 1992-yildagi "Transchegaraviy suv oqimlari va xalqaro ko'llarni muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi konvensiyasi (Helsinki konvensiyasi) va

1997-yildagi “Xalqaro suv yo‘llaridan foydalanish huquqi to‘g‘risida”gi konvensiyasidir. Helsinki konvensiyasi suv resurslaridan foydalanishda ekologik muvozanatni saqlash va davlatlar o‘rtasida adolatli hamkorlikni ta‘minlashni maqsad qiladi. 1997-yilgi konvensiya esa suv yo‘llaridan foydalanishda “oqilona va teng huquqli” tamoyilini belgilab, davlatlarga o‘zaro zarar yetkazmaslik majburiyatini yuklaydi. Ushbu hujjatlar global miqyosda 263 ta transchegaraviy daryo va ko‘lni boshqarish uchun huquqiy asos yaratadi, ular dunyodagi suv oqimining 60 foizini tashkil etadi.

Markaziy Osiyo mintaqasida Amudaryo va Sirdaryo daryolari besh davlat hududidan oqib o‘tadi va aholining suv ta‘minotida muhim ahamiyatga ega. Biroq, ushbu mintaqada xalqaro huquqiy normalarni qo‘llashda sezilarli muammolar mavjud. Masalan, 1990-yillarda sobiq Sovet Ittifoqi davrida tuzilgan suv taqsimoti bo‘yicha shartnomalar hozirgi sharoitlarga to‘liq mos kelmaydi. Tojikiston va Qirg‘iziston gidroenergetika loyihalarini rivojlantirish uchun suv omborlarini qurayotganda, O‘zbekiston va Qozog‘iston qishloq xo‘jaligi ehtiyojlari uchun suv oqimining barqarorligini ta‘minlashni talab qiladi. Bu holat mintaqada huquqiy vakuumning mavjudligini ko‘rsatadi, chunki xalqaro konvensiyalar to‘liq ratifikatsiya qilinmagan yoki amalda qo‘llanilmayapti.

O‘zbekiston 2020-yilda BMTning suv resurslarini barqaror boshqarish bo‘yicha strategik dasturlarida faol ishtirok etishni boshladi. Bu qadam mintaqada huquqiy islohotlarni boshlash uchun muhim imkoniyat yaratdi. Masalan, O‘zbekiston 2021-yilda “Suv resurslarini boshqarish strategiyasi”ni qabul qilib, suv taqsimoti va undan foydalanishda xalqaro tajribani joriy etishga harakat qilmoqda. Xalqaro miqyosda esa turli muvaffaqiyatli tajribalar mavjud. Misol uchun, Yevropa Ittifoqida Reyn daryosi bo‘yicha tuzilgan komissiya 1950-yildan beri Germaniya, Fransiya va Niderlandiya o‘rtasida suv resurslarini muvaffaqiyatli boshqarib kelmoqda. Ushbu model davlatlararo muzokaralar va huquqiy majburiyatlarning uyg‘unligini ta‘minlaydi. Bundan tashqari, Isroilning suv boshqaruvi tajribasi Markaziy Osiyo uchun muhim o‘rnak bo‘lishi mumkin. Isroilda suv tejovchi texnologiyalar, xususan, tomchilatib sug‘orish tizimlari orqali ichimlik suvi tanqisligi deyarli butunlay bartaraf etilgan. Jahon banki ma‘lumotlariga ko‘ra, Isroil sug‘orishda ishlatiladigan suvning 90 foizini qayta ishlash orqali qayta foydalanishga muvaffaq bo‘lgan. Bu tajriba Markaziy Osiyoda suv resurslarining samaradorligini oshirish uchun huquqiy va texnologik yondashuvlarni birlashtirish imkonini beradi.

Dunyoda transchegaraviy suv havzalarining 40 foizi Afrika qit‘asida joylashgan bo‘lib, Nil daryosi bu qit‘adagi eng muhim misollardan biridir. Markaziy Osiyoda esa Amudaryo havzasi yiliga o‘rtacha 79 kub kilometr suv oqimini ta‘minlaydi, lekin iqlim o‘zgarishi tufayli bu ko‘rsatkich 2030-yilga kelib 15 foizga qisqarishi mumkin [3; 21-22-b.]. Shu bilan birga, mintaqada suv bo‘yicha 20 dan ortiq shartnoma mavjud bo‘lsa-da, ularning aksariyati amalda to‘liq ishlamaydi. Huquqiy asoslarning zaifligi transchegaraviy suv resurslari bo‘yicha nizolarni yanada chuqurlashtiradi. Markaziy Osiyoda sobiq Ittifoq davridagi shartnomalar yangi geosiyosiy sharoitlarga moslashtirilmasa, davlatlar o‘rtasidagi ishonchsizlik ortadi. Xalqaro konvensiyalarni ratifikatsiya qilish va mahalliy qonunchilikka integratsiya qilish bu muammoni hal qilishda muhim qadam bo‘lardi.

Transchegaraviy suv resurslarini boshqarishda huquqiy asoslarni mustahkamlash nafaqat mintaqaviy barqarorlikni ta‘minlaydi, balki iqtisodiy va ekologik muammolarni ham yumshatadi. Markaziy Osiyo davlatlari xalqaro tajribadan foydalangan holda, o‘zaro manfaatlar

va global normalarni hisobga olgan yangi huquqiy mexanizmlarni ishlab chiqishi zarur. Bu jarayonda O'zbekistonning BMT dasturlaridagi faolligi mintaqaviy hamkorlik uchun katalizator bo'la oladi.

Transchegaraviy suv resurslarini boshqarish jarayoni bir qator murakkab muammolarni o'z ichiga oladi, ular nafaqat davlatlararo munosabatlarga, balki iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorlikka ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Markaziy Osiyo mintaqasi bu muammolarning eng yaqqol namoyon bo'ladigan hududlaridan biri sifatida e'tirof etiladi, chunki Amudaryo va Sirdaryo daryolari besh davlatning suv ta'minoti uchun asosiy manba hisoblanadi. Ushbu bo'limda transchegaraviy suv boshqaruvidagi asosiy to'siqlar tahlil qilinadi va ularning oqibatlari chuqur ko'rib chiqiladi.

Suv taqsimotidagi kelishmovchiliklar. Suv resurslarining notekis taqsimlanishi transchegaraviy daryolar bo'yicha eng katta muammolardan biridir. Markaziy Osiyoda bu holat yuqori oqim davlatlari (Tojikiston va Qirg'iziston) bilan quyi oqim davlatlari (O'zbekiston, Qozog'iston va Turkmaniston) o'rtasidagi manfaatlar qarama-qarshiligida yaqqol ko'rinadi. Yuqori oqim davlatlari suvni gidroenergetika uchun ishlatishga ustunlik bersa, quyi oqim davlatlari qishloq xo'jaligini sug'orish uchun suv oqimining barqarorligiga muhtoj. Masalan, Tojikistonning Rog'un GES loyihasi O'zbekiston tomonidan qishloq xo'jaligi uchun suv yetishmasligi xavfi sifatida qaraladi. Ma'lumotlariga ko'ra, Amudaryo havzasining yillik oqimi 78.5 kub kilometrni tashkil etadi, lekin bu suvning 80 foizdan ortig'i sug'orishga sarflanadi, bu esa energetika ehtiyojlari uchun resurslarning cheklanganligini ko'rsatadi [4; 3-b.]. Dunyo miqyosida ham shunga o'xshash misollar mavjud. Nil daryosi bo'yicha Efiopiyaning "Buyuk Uyg'onish" to'g'oni Misrda suv tanqisligi xavfini oshirgan bo'lib, 2021-yilda bu masala BMT Xavfsizlik Kengashida muhokama qilingan [5; 1-b.]. Bu holat suv taqsimotidagi kelishmovchiliklarning nafaqat mintaqaviy, balki global geosiyosiy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Iqlim o'zgarishlari va ekologik tahdidlar. Iqlim o'zgarishi transchegaraviy suv resurslariga tobora jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Markaziy Osiyoda muzliklarning erishi va daryo oqimlarining kamayishi suv ta'minotidagi muvozanatni buzmoqda. Masalan, Sirdaryo daryosining oqimi so'nggi 30 yilda 20 foizga qisqargan. Bu jarayon Orol dengizining qurishi bilan yanada murakkablashdi – 1960-yillarda 68 ming kvadrat kilometr maydonni egallagan bu dengiz hozirda o'z hajmining 10 foiziga qisqardi [6; 6-b.]. Orolning qurishi nafaqat ekologik falokatga, balki mintaqadagi iqlim sharoitlarining yomonlashuviga, chang bo'ronlari va tuproq sho'rlanishiga olib keldi. Iqlim o'zgarishi global miqyosda ham muammo sifatida ko'zga tashlanadi. Masalan, Mekong daryosi bo'yicha Xitoyning yuqori oqimdagi to'g'onlari Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari uchun suv tanqisligini keltirib chiqarmoqda. IPCC hisobotlariga ko'ra, 2050-yilga kelib dunyodagi transchegaraviy daryolar oqimining 30 foizgacha qisqarishi kutilmoqda [7; 179-180-b.].

Texnologik imkoniyatlarning yetishmovchiligi. Suvdan samarali foydalanish uchun zamonaviy texnologiyalarning yetishmasligi Markaziy Osiyoda jiddiy muammo sifatida saqlanib qolmoqda. Masalan, O'zbekistonda qishloq xo'jaligi uchun ishlatiladigan suvning 50 foizdan ortig'i eski sug'orish tizimlari tufayli isrof qilinadi [8; 53-57-b.]. Tomchilatib sug'orish kabi "aqlli" texnologiyalar mintaqada keng joriy etilmagan, bu esa suv resurslarining samaradorligini pasaytiradi. Xuddi shunday, suv oqimini monitoring qilish uchun sun'iy intellekt va IoT kabi zamonaviy vositalar deyarli qo'llanilmaydi. Qiyoslash uchun, Isroilda

suvning 90 foizi qayta ishlanib, qayta foydalanishga yo'naltiriladi, bu esa texnologik innovatsiyalarning muammolari hal qilishdagi muhim rolini ko'rsatadi. Markaziy Osiyoda esa infratuzilmaning eskirganligi va moliyaviy resurslarning cheklanganligi bu jarayonni sekinlashtirmoqda. Markaziy Osiyoda qishloq xo'jaligi suv iste'molining 90 foizini tashkil etadi, lekin samaradorlik 40 foizdan oshmaydi [9; 6-b.]. Orol dengizining qurishi natijasida yiliga 40 million tonnadan ortiq tuzli chang havoga tarqaladi, bu esa salomatlik va ekologiyaga zarar yetkazmoqda. Nil daryosi bo'yicha Misr yiliga 55,5 milliard kub metr suv olish huquqini da'vo qiladi, lekin Efiopiya to'g'oni bu hajmni 20 foizga qisqartirishi mumkin. Suv taqsimotidagi kelishmovchiliklar davlatlar o'rtasida ishonchsizlikni oshiradi va mintaqaviy hamkorlikni qiyinlashtiradi.

Iqlim o'zgarishi bu muammolarni yanada keskinlashtirib, suv resurslarining kelajagini xavf ostiga qo'ymoqda. Texnologik cheklovlar esa mavjud resurslardan samarali foydalanishga to'sqinlik qiladi. Agar ushbu muammolar yechimsiz qolsa, iqtisodiy zarar bilan birga ekologik falokatlar ham kengayadi. Transchegaraviy suv boshqaruvidagi muammolar kompleks yondashuvni talab qiladi. Kelishmovchiliklarni bartaraf etish uchun huquqiy va institutsional islohotlar, iqlim o'zgarishiga qarshi choralar sifatida ekologik strategiyalar va texnologik imkoniyatlarni rivojlantirish uchun investitsiyalar zarur. Markaziy Osiyo davlatlari xalqaro tajribadan (masalan, Isroil yoki Yevropa Ittifoqi modellari) foydalangan holda, ushbu muammolarni yumshatishi mumkin.

Samarali tizimni shakllantirish bo'yicha takliflar. Transchegaraviy suv resurslaridan samarali foydalanish tizimini shakllantirish zamonaviy davlat boshqaruvining eng dolzarb vazifalaridan biridir. Markaziy Osiyo kabi suvga muhtoj mintaqalarda bu masalani hal qilish nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlaydi, balki ekologik muvozanat va davlatlararo hamkorlikni mustahkamlaydi. Ushbu bo'limda transchegaraviy suv boshqaruvidagi muammolarni bartaraf etish uchun uchta asosiy yo'nalish – raqamli texnologiyalar, xalqaro hamkorlik va huquqiy-institutsional islohotlar – bo'yicha amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Raqamli texnologiyalarni joriy etish. Zamonaviy raqamli texnologiyalar suv resurslarini monitoring qilish, taqsimlash va undan samarali foydalanishda inqilobiy o'zgarishlar keltirishi mumkin. Sun'iy intellekt (AI) va Internet of Things (IoT) kabi vositalar suv oqimlarini real vaqt rejimida kuzatish va bashorat qilish imkonini beradi. Masalan, AI asosidagi modellar iqlim o'zgarishi ta'sirini oldindan taxmin qilib, daryo oqimlarining mavsumiy o'zgarishlarini aniq prognoz qilishi mumkin. Jahon bankining 2022-yilgi hisobotiga ko'ra, raqamli monitoring tizimlari suv isrofgarchiligini 25 foizgacha kamaytirishi isbotlangan. Markaziy Osiyoda bu texnologiyalarni Amudaryo va Sirdaryo havzalarida joriy etish mintaqaviy suv taqsimotini optimallashtiradi. Masalan, IoT sensorlari suv omborlari va sug'orish kanallaridagi suv hajmini aniq o'lchab, ma'lumotlarni davlatlar o'rtasida almashish uchun markazlashtirilgan platformaga uzatishi mumkin. Xuddi shunday, Isroilda qo'llaniladigan "aqlli" sug'orish tizimlari O'zbekistonning paxta va g'alla maydonlarida sinovdan o'tkazilishi mumkin. FAO ma'lumotlariga ko'ra, tomchilatib sug'orish suv iste'molini 60 foizgacha tejashga yordam beradi.

Xalqaro hamkorlikni mustahkamlash. Transchegaraviy suv resurslari bo'yicha davlatlararo hamkorlikni rivojlantirish kelishmovchiliklarni bartaraf etishning asosiy yo'lidir. Markaziy Osiyoda suv bo'yicha mavjud 20 dan ortiq shartnoma bo'lsa-da, ularning aksariyati eskirgan yoki amalda to'liq bajarilmaydi. Shu sababli, yangi huquqiy mexanizmlar ishlab

chiqish va mavjud shartnomalarni takomillashtirish zarur. Masalan, Yevropa Ittifoqidagi Reyn daryosi komissiyasi kabi mintaqaviy tashkilot tuzilishi mumkin. Bu komissiya davlatlar o'rtasida suv taqsimoti bo'yicha muzokaralar olib boradi, monitoring ma'lumotlarini umumlashtiradi va nizolarni hal qilishda vositachi sifatida xizmat qiladi. Bundan tashqari, xalqaro moliya institutlari (Jahon banki, Osiyo Taraqqiyot Banki) bilan hamkorlikni kengaytirish moliyaviy resurslarni jalb qilishda muhim ahamiyatga ega.

Huquqiy islohotlar va institutsional o'zgarishlar. Suv resurslarini boshqarishda samarali tizim yaratish uchun huquqiy bazani mustahkamlash va institutsional imkoniyatlarni kengaytirish lozim. Markaziy Osiyo davlatlari BMTning 1992 va 1997-yilgi konvensiyalarini to'liq ratifikatsiya qilib, mahalliy qonunchilikka integratsiya qilishi kerak. Shu bilan birga, suv boshqaruvi bo'yicha maxsus agentliklar tashkil etilishi va ularning vakolatlari aniq belgilanishi zarur. Masalan, O'zbekistonda 2021-yilda qabul qilingan "Suv resurslarini boshqarish strategiyasi" doirasida Suv xo'jaligi vazirligining funksiyalari kengaytirildi, ammo bu agentlikning mintaqaviy hamkorlikdagi roli hali ham cheklangan. Xalqaro tajribaga nazar tashlasak, Avstraliyada Murray-Darling havzasi boshqaruvi muvaffaqiyatli model sifatida e'tirof etiladi. Bu tizimda mustaqil boshqaruv organi suv kvotalarini belgilaydi va fermerlar bilan davlat o'rtasida adolatli taqsimotni ta'minlaydi. Raqamli texnologiyalar suv resurslaridan foydalanishda shaffoflik va samaradorlikni ta'minlaydi, ammo ularni joriy etish uchun katta moliyaviy va texnik resurslar talab qilinadi. Xalqaro hamkorlik kelishmovchiliklarni yumshatadi, lekin davlatlar o'z suverenitetini himoya qilishga intilishi bu jarayonni sekinlashtirishi mumkin.

Xulosa. Transchegaraviy suv resurslarini boshqarish masalasi zamonaviy davlat boshqaruvining eng muhim va murakkab yo'nalishlaridan biri sifatida global miqyosda e'tirof etilmoqda. Markaziy Osiyo kabi suv resurslari iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik barqarorlik uchun hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan mintaqalarda bu masala yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Amudaryo va Sirdaryo daryolari 74 milliondan ortiq aholining suv ta'minotini ta'minlasa-da, ularning taqsimoti va boshqaruvidagi muammolar mintaqaviy hamkorlikka jiddiy to'siq bo'lib kelmoqda. Ushbu maqola davomida transchegaraviy suv resurslarini samarali boshqarish tizimini shakllantirishning huquqiy, institutsional va texnologik jihatlari tahlil qilindi, mavjud muammolar aniqlandi va ularga yechim sifatida amaliy takliflar ilgari surildi.

Transchegaraviy suv resurslari masalasini yechish uchun texnologik innovatsiyalar va xalqaro hamkorlik muhim bo'lsa-da, davlatlarning siyosiy iroda va o'zaro ishonchga tayanishi asosiy omil hisoblanadi. Huquqiy islohotlar uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlasa-da, ularni amalda qo'llashda muvofiqlashtirish va moliyaviy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi sezilarli to'siq bo'lib qolmoqda. Transchegaraviy suv resurslarini samarali boshqarish tizimini yaratish uchun Markaziy Osiyo davlatlari uchta strategik yo'nalishga e'tibor qaratishi zarur: raqamli texnologiyalar orqali optimallashtirish, xalqaro hamkorlik orqali integratsiya va huquqiy islohotlar orqali shaffoflik. Ushbu yondashuvlar suv tanqisligini yumshatib, mintaqaviy rivojlanishga xizmat qiladi. Kelgusida takliflar pilot loyihalar orqali sinovdan o'tkazilishi va xalqaro qo'llab-quvvatlash bilan amalga oshirilishi kerak.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. UN-Water. (2024). Progress on Transboundary Water Cooperation – 2024 Update. Geneva: United Nations.

2. World Bank. (2024). Investing in Water Security in Europe and Central Asia. Washington, DC: World Bank.
3. UNESCO. (2021). Transboundary Water Governance and Climate Change. Paris: UNESCO.
4. Severskiy, I., & Chervanyov, I. (2020). Assessment of Water Resources Availability in Amu Darya River Basin Using GRACE Data. Journal of Hydrological Sciences.
5. United Nations Security Council. (2021). Security Council Press Statement on Grand Ethiopian Renaissance Dam. New York: United Nations.
6. UNESCO. (2020). The Aral Sea Basin: A Story of Ecological Disaster. Paris: UNESCO.
7. IPCC. (2007). Fourth Assessment Report: Working Group II – Impacts, Adaptation and Vulnerability.
8. FAO. (2021). Aquastat Report on Uzbekistan Water Use in Agriculture.
9. World Bank. (2022). Central Asia Water and Energy Program (CAWEP).

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

A MODEL FOR DEVELOPING PROFESSIONAL-LEGAL COMPETENCIES OF STUDENTS IN TECHNICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Bozorov Ulugbek

Associate Professor of Alfraganus University,
Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations for developing professional-legal competencies among students of technical higher education institutions. It substantiates the need to enhance legal culture and to develop students' practical skills in applying legal knowledge related to labor, authorship, technical safety, and intellectual property. The proposed model provides a step-by-step framework for fostering students' professional-legal competencies through an integrative approach.

Keywords: professional-legal competence, technical education, higher education, legal culture, intellectual property, technical safety, integrative approach, model.

TEXNIKA YO'NALISHI OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALARNI KASBIY-HUQUQIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH MODEL

Bozorov Ulug'bek

Alfraganus universiteti dotsenti v.b,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, (PhD)

E-mail: ulugbek.bozorov197603@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-1212-6651>

Annotatsiya. Mazkur maqolada texnika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida talabalarni kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishga oid nazariy-metodik asoslar tahlil qilinadi. Shuningdek, kasbiy faoliyatda huquqiy madaniyatni oshirish, talabalarda mehnat, mualliflik, texnik xavfsizlik va intellektual mulk sohalaridagi huquqiy bilimlarni amaliy qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish zarurati asoslab beriladi. Taklif etilgan model talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini integrativ yondashuv asosida bosqichma-bosqich rivojlantirishni nazarda tutadi.

Kalit so'zlar: kasbiy-huquqiy kompetensiya, texnika yo'nalishi, oliy ta'lim, huquqiy madaniyat, intellektual mulk, texnik xavfsizlik, integrativ yondashuv, model.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N69>

Kirish. Jahonda oliy ta'lim muassasalarida ta'limni rivojlantirish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar, loyihalar olib borilmoqda, ayniqsa, kasbiy-huquqiy kompetensiyalarni rivojlantirishga katta ahamiyat qaratilmoqda. Rivojlangan davlatlar oliy ta'lim muassasalarida talaba-yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan kasbiy va huquqiy-pedagogik ta'lim jarayoni zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanib o'qitish metodikasini yanada takomillashtirishga jiddiy e'tibor qaratish lozimligini ko'rsatmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Respublikamiz olimlaridan "Kompetensiya" va "kompetentlik" tushunchalarining mazmun-mohiyatini o'rganish va tahlil qilish masalalari R.Z.Asomova [3],

M.M.Axmedjanov [4], Y.K.Babanskiy [5], S.D.Baltabayev [6], M.A.Babadjanov [7], A.S.Belkin [8], A.A.Bogouslovskiy [9] va boshqalar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan.

Pedagog olimlardan N.Yusupova, Sh.Qo'qonboyeva, A.Jo'rayev, F.Umarov, N.Asilbekovlar ilmiy tadqiqot ishlarida talaba yoshlarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishning ayrim jihatlari va yoshlarning huquqiy ong va huquqiy madaniyatini, kompetensiyalarini rivojlantirish bo'yicha X.Mamatov, O.Nasriddinova, X.Odilqoriyev, G'.Pirnazarov, Y.Sadikova, R.Turdiboyeva, A.Xamraev kabi huquqshunos va pedagogik olimlar tomonidan o'rganilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yozish jarayonida analiz va sintez, induksiya va deduksiya, dialektik, retrospektiv, qiyosiy tahlil va tizimli yondashuv kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan hozirgi zamonda, yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishni, hal etilishi o'ta muhim bo'lgan talablardan biriga aylanmoqda. O'rganilayotgan muammoning o'ta dolzarbligini hisobga olib, fanning mos tarmog'ida, uning nazariyasi va uslubiyatining nechog'liq hal etilganlik darajasini, uni yechimini aniqlashtirib beruvchi yo'nalishlarini qidirishni, muammoning hozirgi holatini aniqlashtirib olish, uni samarali yechishga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida "Biz barpo etayotgan yangi jamiyat ma'naviy-axloqiy qadriyatlarga tayanadi va ularni rivojlantirishga katta e'tibor qaratadi. Bu jarayon milliy istiqloq mafkurasiga, o'sib kelayotgan yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga asoslanadi" [1], - deb ta'kidlagan.

Talaba yoshlarni kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlanishida, talaba yoshlarning kasbiy-huquqiy kompetensiya tushunchasining mohiyatini anglash ham muhim ahamiyat kasb yetadi. Talaba yoshlar o'zlarini kasbiy-huquqiy jihatdan shakllantirish jarayonining subyektiga aylangandagina, ularning kasbiy-huquqiy kompetensiyalari rivojlana boshlaydi.

Talabalar kasbiy-huquqiy hamda ma'naviy sifatlarini rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan yana bir hujjat, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida" [2]gi qarorida yoshlar tarbiyasida shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim nuqtai nazaridan yondashish g'oyasi yoshlarni har tomonlama mukammal shakllantirishni taqozo etadi. Buning uchun "tarbiya jarayonida eng avvalo yoshlarning ehtiyojlari va imkoniyatlarini alohida hisobga olish zarur. Tarbiya jarayonida asosiy e'tibor yoshlarning tafakkuri, fikrlash jarayoni va mustaqilligini rivojlantirishga qaratilishi zarur," deb ta'kidlab o'tgan.

Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning nazariy-uslubiy muammolarini va kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga zamonaviy talablarning tahlili, bu sohada kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlanishiga ta'sir etuvchi bir qator asosiy omillarni ajratib tahlil qilish imkoniyatini ochib berdi:

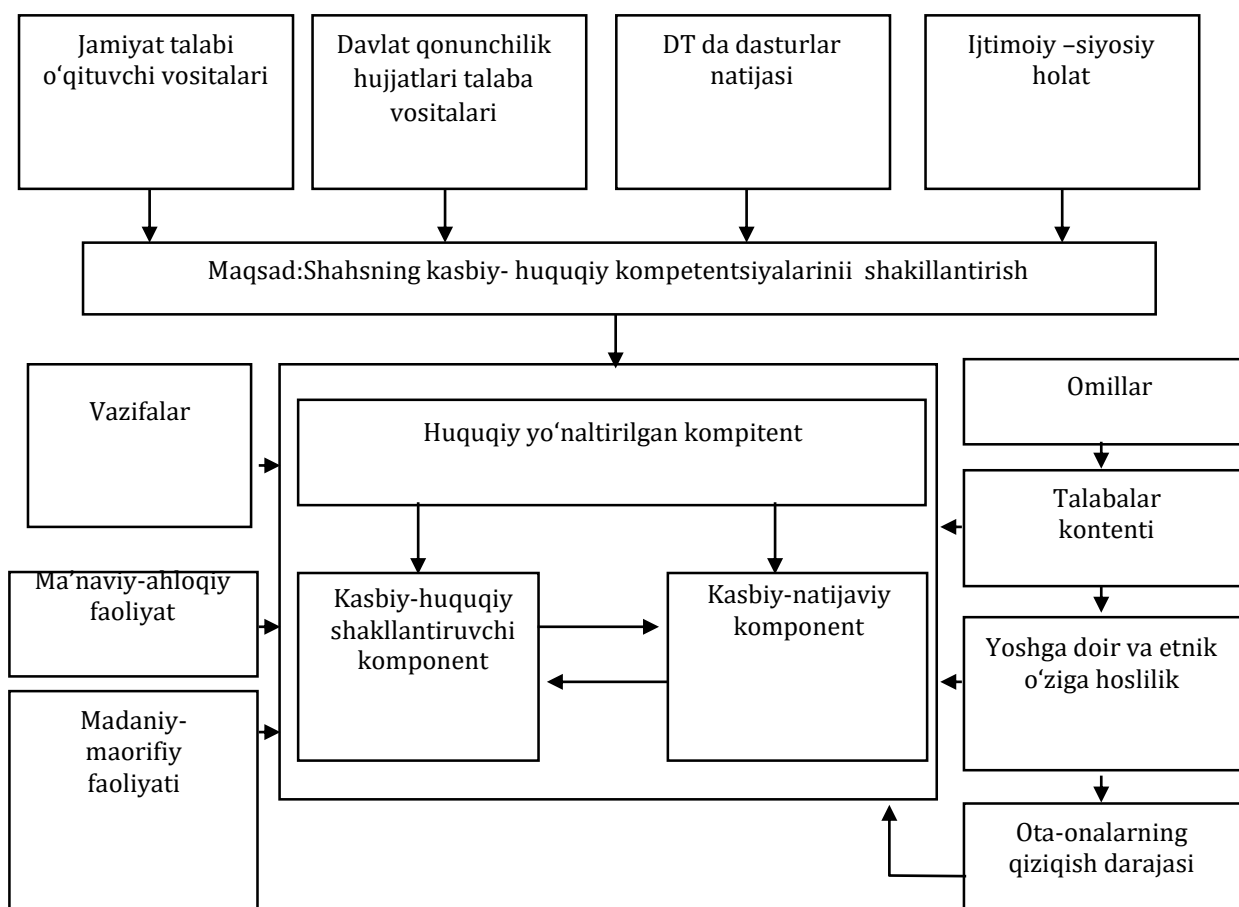
- dars davomida talabalarning o'quv jarayoni subyekti sifatida shakllanishlarini ta'minlash;
- talaba shaxsiga yo'naltirilgan o'zaro munosabat vaziyatini vujudga keltirish;

- talabalarining kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini faollashtirishda fanlar integratsiyasini ta'minlash;
- talabalarining kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish maqsadida, talabalarni qiziqarli vaziyatlarga jalb etish kabilardir.

Talabalarda kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda etnopedagogik omillardan foydalanish sifatida indikativ (vositachi) modellardan foydalanish muhim bo'lib hisoblanadi. Ta'lim muassasalari talabalarida kasbiy-huquqiy kompetensiyalarni shakllantirish modelining tashqi omillar bilan aloqalari axloqiy kategoriyalarni chuqur tahlil etish lozimligini bildiradi. Shu jihatdan olganda, biz indikativ modelning bu qismida talabalarda ma'naviy-axloqiy sifatlarni rivojlantirishni deontologik munosabatlarga mo'ljal olgan komponentlarni o'rganish vazifalarini amalga oshirishni maqsad qilindi:

- "talaba — shaxs" bog'liqligidagi mazmunli tushunchani tanlash;
- motivatsiyali-talabalar qiziqishini oshirish o'quv-tarbiyaviy jarayon ishtirokchilari orasida shaxslararo munosabatlarni tartibga solish;
- maqsadni shakllantiruvchi-birgalikdagi faoliyat imkoniyatlarini kengroq miqyosda ochib berish.

Talabalarining kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini shakllantirishning indikativ (vositachi) modeli

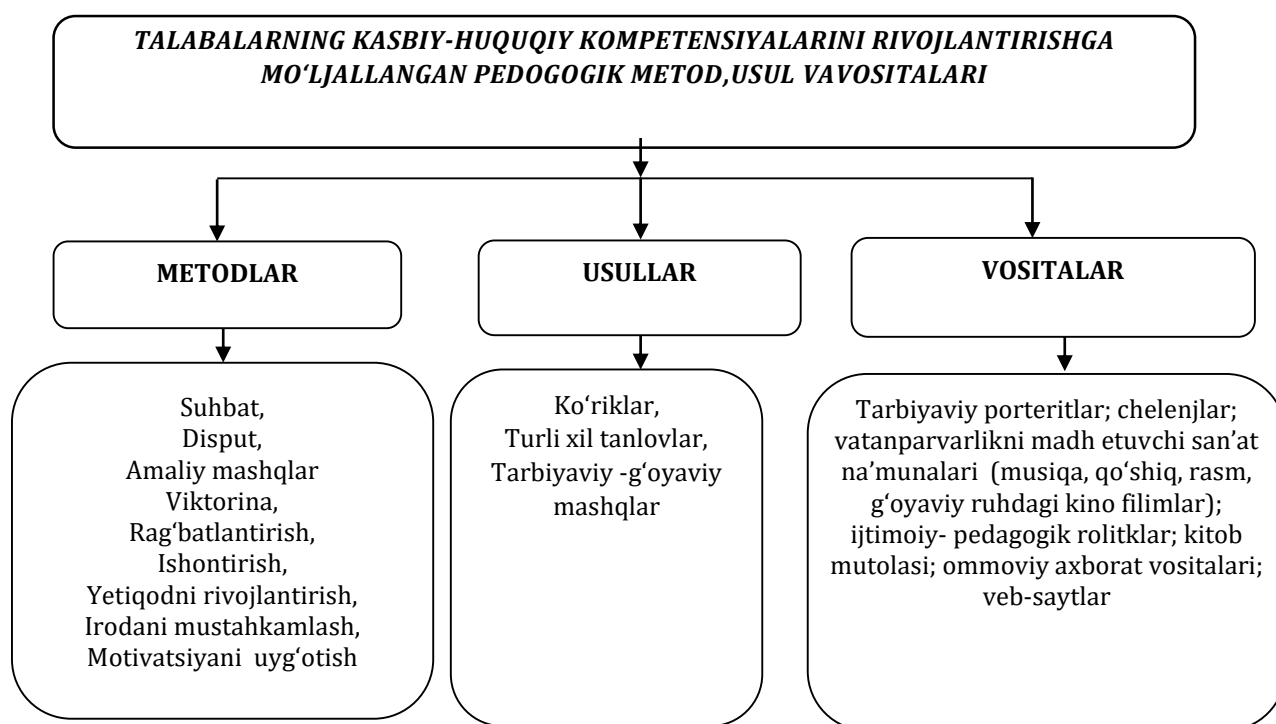

Talabalarining kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun didaktik metodlardan tashqari, tarbiyaviy metodlardan ham foydalanish samarali natija berishi, kuzatuvlarimizdan aniqlandi.

Bularga qo'yidagilarni kiritishimiz mumkin bo'ladi:
 ishontirish;
 mashq qildirish va mustaqil ishlash;
 kuzatish; rag'batlantirish;
 o'rnak ko'rsatish va shaxsiy namuna.

Biz bularga qo'shilgan holatda, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda bir qator pedagogik metod, usul, vositalarni quyidagi turkumlash asosida foydalanilganda samarali metodik natijalarga olib kelishini ta'kidlamoqchimiz (2.2.2-rasm).

Talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda didaktik jarayonlardagi o'quv materiallarini tushunish, tushuntira olish, tasvirlash, aniqlash, muhokama qilish, shakllantirish, namoyish qilish, illyustratsiya kabi kategoriyalar yordamida muvaffaq bo'linadi.

Talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning, metod, usul va vositalari

Rasmda ifodalanganidek, talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishga mo'ljallangan tarbiyaviy metod, usul va vositalar ularda mustahkam irodani, yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Talabalarda analitik qobiliyatlar tayanch topshiriqlar – tadqiq qilmoq, qiyoslamoq, tafovutini topmoq, solishtirmoq, ajratmoq, tavsiflamoq, tasniflamoq, tahlil qilmoq, interpretasiyalamoq, guruhlariga ajratmoq va boshqalar yordamida shakllantiriladi. O'z navbatida fikrni sintezlashga yo'naltirilgan o'quv vazifalari – matn tuzish, insho yozish, fikrlarni jamlash, yaxlitlash, konstruksiyalash, tasvirlash, shakllantirish, tizimlashtirish, umumlashtirish, yaratish kabi fe'llar asosidagi mashqlar orqali tarkib toptiriladi.

Biz o'z tadqiqotimizda talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun qaysi metodlar, shakllar, vositalar va yo'llarni tanlash kerak, degan muhim savolga javob qidirishdan boshladik.

Talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun qo'llanilgan induktiv yoki tabiiy metod; og'zaki nutq yondashuvi yoki situativ metod; jismoniy chiniqtiruvchi metodlar; disuggestopediya metodlari samarali ekanligi aniqlandi.

Talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirish uchun:

- belgili-kontekst ta'lim turlari;
- o'yin texnologiyalari;
- muammoli ta'lim va uning turlari;
- axborot texnologiyalari yordamida o'qitishdan foydalanildi.

Bundan tashqari tadqiqot farazini tasdiqlash uchun biz Posherpoint tizimlari, multimedia tizimlaridan foydalandik.

Dissertatsiya muammosi mualliflik konsepsiyasi nuqtai nazaridan hamda tadqiq qilinayotgan "kasbiy-huquqiy kompetensiya" tushunchasini aniqlash orqali nazariy-metodologik, psixologik-pedagogik, texnologik, metodik va didaktik, pedagogika nazariyasi va amaliyoti doirasida o'rganildi, ilmiy asoslangan pedagogik tizim chegarasida, pedagogik tajriba-sinov jarayonida, auditoriyadan tashqari mashg'ulotlar sharoitida hal qilindi.

Xulosa va takliflar:

1. Ma'ruza metodi – davlatlar tarixi, ular madaniyati, mashhur sarkardalar hayoti, mazkur davlatlarning bayramlari, iqtisodi, ravnaqi to'g'risida to'liq va ilmiy asoslangan axborot berish. Dialog metodi – o'quv jarayonining barcha bo'g'inlarini tashkil qilish, ta'lim ishtirokchilari o'rtasida o'zaro dialog sharoitini vujudga keltirish. Dialoglar turli mavzularga bag'ishlangan bo'lishi mumkin: masalan, referatlar yozish, buyuk insonlar hayotini o'rganish, ularning tarixiy rivojlanish va sivilizatsiya takomilida tutgan o'rinlarini belgilash. Bu metod orqali tarixiy va yetuk shaxslarni milliy tariximizdan, madaniyatimiz va islom madaniyati tarixidan ham topib, ishlatish talabalarda parallel ravishda milliy g'urur va milliy iftixor, ijtimoiy faollik, yetakchilik, milliy o'zlikni anglash tuyg'usining shakllanishida ham qo'l keladi.
2. Hamkorlikdagi tahlil metodi – talabalarning kasbiy-huquqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda bilim, malaka va ko'nikmalari darajasini aniqlash, ularni faollashtirish, psixologik tanglik holatini bartaraf yetish, ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy, madaniy hayotda tutgan o'rnini belgilash, talabalarning muammolar yuzasidan erkin, mustaqil fikr yuritishlarini ta'minlashda juda qo'l keladi. Muammoli vaziyatlarni yaratish metodi – talabalarni sun'iy ravishda yaratilgan muammoli vaziyatga tushirish orqali va mavjud muammoni tahlili qilinishi orqali ma'lum ko'nikma va bilimlarining shakllanishiga yordam berish.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 26 martdagi PQ-5040-sonli "Ma'naviy-Ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari" to'g'risid qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 04.08.2018 yildagi PQ-3907-sonli "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini tifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari" to'g'risida qarori.
3. Asomova R.Z. Kasb tanlash motivasiyasi va uning dinamikasi. Psixolog. fan. nom. diss... avtoreferati. - Toshkent: 2002.-28 b.
4. Ахмеджанов М.М. Диагностика подготовленности педагога к профессиональной деятельности: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Т.: 1994. – 23 с.

5. Бабанский Й.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований М.:Из-во Педагогика, 1982,-192с.
6. Baltabayev S.D. К теории и практики переработки хлопка-сырья тонковолокнистых разновидностей”. Монография, “Фан”, Ташкент, 1978..
7. Babadjanov M.A. “Paxtani dastlabki ishlash texnologiyasi va jihozlari fanidan chigitli paxtani hamda tolani tozalash qismlaridan talabalarda amaliy malaka ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha uslubiy qo'llanma, TTESI. Toshkent. 2009.
8. Белкин А. С. Основы возрастной педагогики. М.: Академия, 2000-192 с.
9. Богоусловский.А.А., Шеглова И.Ю. ИТ-подготовка будущего учителя-предметника.// Ж. Дистанционное и виртуальное обучение. 2007.№10.- с-60-66.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

LEGAL STATUS OF SPORTS ORGANIZATIONS IN UZBEKISTAN AND THEIR FINANCIAL INDEPENDENCE

Nurullayeva Djamila Sayfiyevna

Uzbekistan State University of physical culture and sports,
acting associate Professor of the department of social and humanitarian sciences

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the legal status and financial independence of sports organizations in Uzbekistan. The study reveals discrepancies between the existing legal framework and the actual operations of sports federations and clubs. Although these organizations are officially recognized as non-governmental non-profit entities, in practice, most of them operate under the direct or indirect influence of state institutions. Limited funding sources, underdeveloped sponsorship and commercial activities, and a lack of financial transparency are identified as key obstacles to the independent and sustainable functioning of sports organizations. The article also proposes legal and institutional reforms based on international best practices to improve the operational capacity of such organizations. The findings substantiate the necessity of legal reforms for the modernization of Uzbekistan's sports sector.

Keywords: sports organizations, legal status, financial independence, non-governmental non-profit organization, federation, sports governance, sponsorship, transparency, legal framework, international experience, institutional reforms.

O'ZBEKISTONDA SPORT TASHKILOTLARINING HUQUQIY MAQOMI VA ULARNING MOLIYAVIY MUSTAQILLIGI

Nurullayeva Djamiliya Sayfiyevna

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti,
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası v.b.dotsent

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda sport tashkilotlarining huquqiy maqomi va moliyaviy mustaqilligi holati kompleks tarzda tahlil qilingan. Tadqiqot davomida amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar bilan sport federatsiyalari va klublarining real faoliyati o'rtasidagi tafovutlar ochib berilgan. Jumladan, sport tashkilotlari de-jure nodavlat notijorat tashkilotlari sifatida tan olingan bo'lsa-da, de-fakto holatda ularning aksariyati davlat tuzilmalarining bevosita yoki bilvosita ta'sirida qolmoqda. Moliyalashtirish manbalarining cheklanganligi, homiylik va tijorat faoliyatining sust rivojlanishi, moliyaviy shaffoflikning past darajada ekanligi sport tashkilotlarining mustaqil va barqaror faoliyat yuritishiga to'sqinlik qilayotgan asosiy omillar sifatida ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, xalqaro tajriba asosida sport tashkilotlari faoliyatini takomillashtirishga doir huquqiy va institutsional takliflar ilgari surilgan. Mazkur tadqiqot natijalari O'zbekistonda sport sohasini modernizatsiya qilishda huquqiy islohotlarning zaruriyligini asoslab beradi.

Kalit so'zlar: sport tashkilotlari, huquqiy maqom, moliyaviy mustaqillik, nodavlat notijorat tashkiloti, federatsiya, sport boshqaruvi, homiylik, shaffoflik, normativ-huquqiy baza, xalqaro tajriba, institutsional islohotlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N70>

Kirish. So'nggi yillarda O'zbekistonda sport sohasini tubdan isloh qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Davlat rahbariyati tomonidan qabul qilingan qaror va farmonlar, jumladan, "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonun (2015-yil, yangi tahriri 2021-yil)[1], "Yoshlar va sport vazirligi"ning qayta tashkil etilishi, sport federatsiyalarining maqomini

mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Shunga qaramay, sport tashkilotlarining huquqiy maqomi va moliyaviy mustaqilligi bilan bog'liq qator muammolar hanuzgacha dolzarb bo'lib qolmoqda.

O'zbekistonda sport federatsiyalari va klublari odatda nodavlat notijorat tashkiloti (NNNT) shaklida faoliyat yuritadi. Biroq, ularning yuridik maqomi ko'plab hollarda noaniq, boshqaruv mexanizmlari bir xillikka ega emas va davlat bilan munosabatlari ochiq belgilab berilmagan. Masalan, ayrim federatsiyalar to'g'ridan-to'g'ri davlat byudjetidan moliyalashtirilsa, boshqalari homiylik va a'zolik badallari hisobiga yashaydi. Bu esa ularning moliyaviy mustaqilligiga, shaffofligiga va tashabbuskorligiga turlicha ta'sir ko'rsatmoqda.

Bundan tashqari, ko'plab sport tashkilotlari xalqaro federatsiyalarning talablariga javob beradigan darajada mustaqil va demokratik boshqaruv tizimiga ega emas. Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi (XOQ) va FIFA kabi tashkilotlar sport tashkilotlarining siyosiy mustaqilligini qat'iy talab qiladi. Biroq amaliyotda ayrim federatsiyalar faoliyatiga rasmiy idoralar tomonidan bevosita aralashuv holatlari kuzatilmoqda. Bu esa nafaqat xalqaro normalarga zid, balki sport natijalari va boshqaruv sifati uchun ham xavflidir.

Maqsad. Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi — O'zbekistonda sport tashkilotlarining huquqiy maqomi va moliyaviy mustaqilligini tizimli tahlil qilish, mavjud qonunchilik hamda amaliyot o'rtasidagi tafovutlarni aniqlash, shuningdek, sport tashkilotlarining samarali faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan huquqiy va institutsional sharoitlarni takomillashtirish bo'yicha asoslangan takliflar ishlab chiqishdan iboratdir. Tadqiqot doirasida, birinchidan, sport tashkilotlarining yuridik shakli, tuzilmasi, vakolatlari va davlat bilan o'zaro huquqiy munosabatlari aniqlashtiriladi. Ikkinchidan, amaldagi qonunchilik bazasi, xususan "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonun[1] va unga doir boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlar tahlil qilinadi. Uchinchidan, sport tashkilotlarining moliyaviy mustaqilligi, ularning byudjetdan tashqari mablag'lar bilan ishlash imkoniyatlari, homiylik va grant tizimlari, shuningdek, soliqqa oid preferensiyalar doirasida baholanadi. To'rtinchidan, amaliyotda uchrayotgan asosiy muammolar — davlat organlariga yuqori darajadagi qaramlik, moliyaviy shaffoflikning yetishmasligi va tashabbuskorlikning cheklanishi kabi holatlar ochib beriladi. Beshinchidan, rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasi asosida sport tashkilotlarining mustaqil va barqaror faoliyat yuritishiga oid yondashuvlar tahlil qilinadi. Yakunda esa O'zbekistonda sport tashkilotlarining huquqiy maqomini aniqlashtirish va ularning moliyaviy mustaqilligini mustahkamlovchi qonunchilik asoslarini takomillashtirishga qaratilgan huquqiy-amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Tashkil qilish usullari. O'zbekistonda sport tashkilotlarini tashkil etish usullari amaldagi qonunchilik asosida belgilab qo'yilgan bo'lib, ular asosan nodavlat notijorat tashkilotlari shaklida faoliyat yuritadi. "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonun, "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonun[2] va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar sport tashkilotlarini tashkil etish, ro'yxatdan o'tkazish hamda boshqarish mexanizmlarini tartibga soladi. Sport federatsiyalari, assotsiatsiyalar, klublar, markazlar va boshqa sport subyektlari yuridik shaxs sifatida tuziladi va O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan davlat ro'yxatidan o'tkaziladi[3]. Sport tashkilotini tuzish tashabbusi jismoniy yoki yuridik shaxslarga tegishli bo'lishi mumkin. Tashkil etish jarayonida birinchi navbatda sport tashkilotining tashkiliy-huquqiy shakli, faoliyat yo'nalishi va ustavi aniqlanadi. Ustavda tashkilotning maqsad va vazifalari, boshqaruv organlari, a'zolik tartibi, moliyaviy manbalari, shuningdek, tashkilot tugatilganda mulk taqsimoti kabi muhim jihatlar ko'rsatiladi. Shundan

so'ng, ta'sis yig'ilishi chaqirilib, rahbar tanlanadi, hujjatlar to'plami shakllantirilib, davlat ro'yxatidan o'tkazish uchun Adliya organlariga topshiriladi.

Tashkil etish usullariga ko'ra, sport tashkilotlari bir nechta shaklda vujudga keladi. Birinchi guruh — fuqarolik tashabbusi asosida tuzilgan mustaqil nodavlat sport tashkilotlari. Ular ko'pincha a'zolik badallari, homiylik mablag'lari yoki grantlar asosida moliyalashtiriladi. Ikkinchi guruh — davlat tomonidan tashkil etilgan sport muassasalari bo'lib, ular maxsus qarorlar asosida (masalan, Prezident farmoni, Hukumat qarori) tuziladi va davlat byudjeti hisobidan moliyalashtiriladi. Bunday tashkilotlarga bolalar va o'smirlar sport maktablari, milliy terma jamoalar bazalari, olimpiyaga tayyorlov markazlari kiradi[4]. Yana bir shakl — mavjud sport federatsiyalari yoki assotsiatsiyalarning hududiy bo'linmalarini tashkil etishdir. Bu usulda yangi tashkilot yirik sport tuzilmasining tarkibiy qismi sifatida faoliyat boshlaydi va tegishli federatsiyaning ustaviy hujjatlariga asoslanadi. Bunday bo'linmalar, odatda, tuman, shahar yoki viloyat darajasida tuziladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, sport tashkilotlarini tashkil qilishda ularning huquqiy maqomi, moliyaviy mustaqilligi va faoliyat yuritish erkinligi asosiy omillardan hisoblanadi. Biroq amaliyotda bu tashkilotlarning mustaqilligi ko'plab hollarda cheklangan bo'lib, ayniqsa, davlatga qaram moliyalashtirish manbalariga tayanayotgan subyektlar o'z tashabbuslarini to'liq amalga oshirishda muammolarga duch kelmoqda.

Muhokama va natijalar. O'zbekistonda sport tashkilotlarining huquqiy maqomi va moliyaviy mustaqilligini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu tashkilotlar de-yure jihatdan nodavlat notijorat tashkilotlari sifatida faoliyat yuritganiga qaramay, de-fakto holatda ularning ko'pchiligi davlat tomonidan bevosita yoki bilvosita nazorat qilinadi. "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonunda sport tashkilotlariga oid normalar umumiy bayon etilgan bo'lib, ularning maxsus maqomi, boshqaruv mexanizmlari, moliyaviy mustaqilligi va davlat bilan munosabatlarining aniq mezonlari belgilab berilmagan. Bu holat sport tashkilotlarining huquqiy mavqeyini noaniq holatda qoldirib, amaliyotda ular uchun turlicha yondashuvlarga sabab bo'lmoqda.

O'zbekistonda bugungi kunga kelib 100 dan ortiq sport federatsiyasi va assotsiatsiyasi faoliyat yuritmoqda. Ular orasida O'zbekiston futbol assotsiatsiyasi, Milliy olimpiya qo'mitasi, boks, yengil atletika, kurash va boshqa sport turlari bo'yicha federatsiyalar mavjud. Ushbu tashkilotlar Adliya vazirligi tomonidan davlat ro'yxatidan o'tkazilgan bo'lsa-da, ularning faoliyatini muvofiqlashtirish Sportni rivojlantirish vazirligi va Milliy olimpiya qo'mitasi orqali amalga oshiriladi. Bu holat esa xalqaro sport huquqi tamoyillariga muvofiq emas, chunki FIFA, XOQ va boshqa xalqaro sport tashkilotlari davlatning federatsiyalar faoliyatiga aralashuvini qat'iy cheklaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston sport tashkilotlarining moliyaviy mustaqilligi ham yetarlicha shakllanmagan. Davlat tomonidan sport sohasiga yirik mablag'lar ajratilayotgan bo'lsa-da — masalan, 2023-yil davomida davlat byudjetidan sport sohasi uchun 2,4 trillion so'mdan ortiq mablag' ajratilgan — bu resurslar asosan davlatga qarashli sport maktablari, milliy terma jamoalar va davlat muassasalari orqali sarflanmoqda[5]. Nodavlat sport federatsiyalari esa ko'p hollarda moliyaviy jihatdan o'zini o'zi ta'minlash imkoniyatiga ega emas. Tijorat faoliyati, xizmat ko'rsatish, a'zolik badallari, homiylik shartnomalari kabi alternativ moliyaviy manbalar qonunchilikda nazarda tutilgan bo'lsa-da, ular amalda keng joriy etilmagan.

Moliyaviy shaffoflik darajasi ham past bo'lib qolmoqda. Federatsiyalarning yillik budjetlari, daromad va xarajatlari haqida jamoatchilikka ochiq ma'lumot berilishi amaliyotda deyarli yo'q. Ko'pchilik federatsiyalar tashqi auditdan o'tmaydi, yillik hisobotlarni e'lon qilmaydi va ichki moliyaviy boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishga e'tibor qaratmaydi. Bunday holat investorlarda va jamoatchilikda ishonchni kamaytiradi hamda xususiy sektordan keluvchi homiylik imkoniyatlarini chegaralaydi.

Shunga qaramay, so'nggi yillarda O'zbekistonda sport sohasini modernizatsiya qilish yo'lida muhim islohotlar boshlangan. Xususan, 2021–2025-yillarga mo'ljallangan "Yoshlar va sportni rivojlantirish strategiyasi" doirasida sport tashkilotlarining institutsional salohiyatini oshirish, moliyaviy erkinlikni kuchaytirish, xalqaro standartlarga mos boshqaruv tizimini joriy etish kabi chora-tadbirlar belgilangan. 2022-yilda Prezident qarori bilan sport federatsiyalariga homiylik mablag'larini soliqlardan ozod qilish, soliq va bojxona imtiyozlari berish kabi mexanizmlar joriy etildi. Bu muhim qadamlar bo'lsa-da, ularning amaliy samarasi hanuz yetarlicha sezilmayapti[6].

Tadqiqot doirasida O'zbekistonda sport tashkilotlarining huquqiy maqomi va moliyaviy mustaqilligini baholash uchun tajriba-kuzatuv asosidagi yondashuv qo'llanildi. Ushbu yondashuv asosida ikki guruh — eksperimental guruh va nazorat guruhi shakllantirildi. Eksperimental guruhga turli sport federatsiyalari va nodavlat sport klublari kiritildi. Ular yuridik jihatdan mustaqil tashkilotlar bo'lib, o'z faoliyatini muayyan darajada erkin olib boradi. Nazorat guruhiga esa davlat tasarrufidagi sport muassasalari — xususan, sport maktablari va davlat sport markazlari — kiritildi. Bu ikki guruh o'rtasida huquqiy maqom, moliyaviy mustaqillik va boshqaruv shakllari bo'yicha farqlar tahlil qilindi.

Guruh	Tavsif	O'lchovlar
Eksperimental guruh	Yuridik jihatdan mustaqil 5–7 ta federatsiya va nodavlat sport klublari	Ustavlar, moliyaviy hisobotlar, homiylik shartnomalari, boshqaruv erkinligi
Nazorat guruhi	Davlatga qarashli 3 ta sport maktabi yoki markazi	Davlat byudjeti ulushi, rahbarlik shakli, tashqi nazorat darajasi

Har bir guruhdagi tashkilotlar ustav hujjatlari, yillik moliyaviy hisobotlari, tashqi audit mavjudligi va homiylik munosabatlari bo'yicha o'rganib chiqildi. Shu bilan birga, tashkilot rahbarlari va moliyaviy bo'lim xodimlari bilan intervyular o'tkazildi. Tashkilot a'zolari va sportchilari o'rtasida o'tkazilgan so'rovnomalar orqali boshqaruv mustaqilligi, tashabbuskorlik darajasi va moliyaviy shaffoflik haqidagi subyektiv qarashlar aniqlashtirildi.

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, eksperimental guruhdagi nodavlat tashkilotlar ustaviy hujjatlar bo'yicha nisbatan mustaqil faoliyat yuritishga intilgan bo'lsa-da, amaliyotda moliyaviy manbalarning yetishmasligi ularning erkin harakat qilish imkoniyatlarini cheklamoqda. Homiylik shartnomalari mavjud bo'lsa-da, ularning hajmi va barqarorligi past darajada qolmoqda. Shu bilan birga, boshqaruv qarorlarini qabul qilishda tashabbuskorlik kuzatilgan, ammo bu tashabbusni amalga oshirish uchun zarur infratuzilma va qonunchilik tayanchi yetarli emas.

Nazorat guruhi vakillari to'liq davlat byudjetiga bog'langan holda faoliyat yuritadi. Bu holat ularning moliyaviy mustaqilligini cheklab, tashabbuskorlikni pasaytiradi. Ustavlar mavjud bo'lsa-da, qarorlar ko'p hollarda yuqoridan belgilangan tartibda qabul qilinadi.

Tashkilotlarda moliyaviy shaffoflik past, yillik hisobotlar ko'pchilik hollarda jamoatchilikka e'lon qilinmaydi.

Shu tariqa, mazkur tajriba O'zbekistonda sport tashkilotlari faoliyatida mavjud bo'lgan muammolarni aniqlash va ularni tizimli tahlil qilish imkonini berdi. Natijalar sport federatsiyalari va klublarining huquqiy maqomi bilan ularning real boshqaruv imkoniyatlari o'rtasida jiddiy tafovut mavjudligini ko'rsatdi. Bu esa mazkur sohada huquqiy islohotlar zarurligini yana bir bor isbotlaydi.

Tadqiqot davomida xalqaro tajriba bilan taqqoslashlar shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda sport tashkilotlari moliyaviy va huquqiy jihatdan mustaqil hisoblanadi. Masalan, Germaniyada sport federatsiyalari davlat tomonidan moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlansada, ular har yili jamoatchilikka to'liq moliyaviy hisobot taqdim etadi, xususiy homiylarni faol jalb qiladi va tijorat faoliyatini rivojlantiradi[7]. Bunday tizim sport tashkilotlarining barqarorligini ta'minlaydi va raqobatbardoshlikni oshiradi.

Xulosa. O'zbekiston sport tizimida faoliyat yuritayotgan tashkilotlarning huquqiy maqomi va moliyaviy mustaqilligini tahlil qilish natijalari, ushbu sohaga oid qonunchilik bazasi va amaliyot o'rtasida sezilarli tafovut mavjudligini ko'rsatdi. Sport federatsiyalari va klublari nodavlat notijorat tashkilotlari sifatida ro'yxatdan o'tkazilgan bo'lishiga qaramay, ularning ko'pchiligi amalda davlat tuzilmalari bilan bevosita yoki bilvosita bog'langan holda faoliyat yuritmoqda. Bu holat esa xalqaro sport huquqi normalariga zid bo'lib, tashkilotlarning mustaqil boshqaruv yuritish imkoniyatlarini cheklaydi.

Moliyaviy mustaqillik jihatidan ham sport tashkilotlari to'liq erkinlikka ega emas. Davlat tomonidan ajratilayotgan mablag'lar, asosan, davlatga qarashli sport muassasalarini moliyalashtirishga yo'naltirilmoqda. Nodavlat federatsiyalar esa o'zini o'zi ta'minlash, homiylik va tijorat faoliyatini yo'lga qo'yish borasida zarur infratuzilmaviy va normativ-huquqiy sharoitlarning yetishmasligi sababli muammolarga duch kelmoqda[8]. Shuningdek, moliyaviy shaffoflikning past darajada ekanligi, hisobotlarning ochiq e'lon qilinmasligi va tashqi audit amaliyotining yo'qligi jamoatchilik ishonchiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Xalqaro tajriba, xususan Germaniya va boshqa rivojlangan davlatlar misolida ko'rish mumkinki, sport tashkilotlarining moliyaviy va huquqiy mustaqilligi ularning barqaror, raqobatbardosh va samarali faoliyat yuritishi uchun asosiy shart hisoblanadi[9]. Shunday ekan, O'zbekistonda sport tashkilotlari faoliyatini yanada samarali tashkil etish, ularning huquqiy maqomini aniqlashtirish, moliyaviy erkinligini ta'minlash, boshqaruvda shaffoflik va tashabbuskorlikni oshirishga qaratilgan huquqiy va institutsional islohotlarni amalga oshirish zarurdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni. Qabul qilingan sana: 04.09.2015 (yangi tahriri: 23.09.2021).
2. O'zbekiston Respublikasi "Nodavlat notijorat tashkilotlari to'g'risida"gi Qonuni. 14.04.1999 y., № 757-I.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlar va sportni rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi qarori. PQ-5005-son, 18.02.2021 y.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sport federatsiyalarining moliyaviy mustaqilligini oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori. PQ-2953-son, 07.05.2022 y.
5. XOQ (Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi) nizomi. — www.olympics.com.

6. FIFA Regulations on the Status and Transfer of Players. Fédération Internationale de Football Association (FIFA), 2023.
7. Habermas, J. (2001). *The Structural Transformation of the Public Sphere*. MIT Press. [Sport tashkilotlarida shaffoflik va jamoatchilik ishonchi haqida nazariy asos sifatida ishlatilgan.]
8. GIZ & BMZ. (2020). *Strengthening Sports Governance: Best Practices from Germany*. Berlin: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ) GmbH.
9. Saidov A.X. (2020). *O'zbekiston Respublikasining huquqiy tizimi: umumiy sharh*. — Toshkent: "Adolat" nashriyoti.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

PROBLEMS AND PROSPECTS OF LEGAL SUPPORT OF CONSUMER RIGHTS IN TOURISM SERVICES

Reymbayeva Guldaulet Kurbanbayevna

Karakalpak State University

Doctoral student of the Department of "Civil and Business Law"

Abstract. This article analyzes the current problems related to the legal protection of consumer rights in the tourism services sector of the Republic of Uzbekistan and the prospects for their elimination. The study examines the complex structure of tourism services, the features of legal relations between service providers and consumers, the existing regulatory framework and its effectiveness in practice. Attention is also paid to the issues of electronic contracts, online booking, mechanisms for compensation and consideration of complaints, as well as the legal literacy of citizens. The article puts forward proposals for the formation of a fair and transparent legal environment in the tourism services market in Uzbekistan through practical measures proposed on the basis of international experience.

Keywords: consumer rights, tourism services, legal protection, contractual relations, digital tourism, regulatory framework, compensation mechanisms, international experience, tourism sector.

TURIZM XIZMATI SOHASIDA ISTE'MOLCHI HUQUQLARINI HUQUQIY TA'MINLASH MUAMMOLARI VA ISTIQBOLLARI

Reymbayeva Guldaulet Kurbanbayevna

Qoraqalpoq davlat universiteti

«Fuqarolik va tadbirkorlik huquqi» kafedrası doktoranti

Email: guldaulet62@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida turizm xizmati sohasida iste'molchilar huquqlarini huquqiy himoya qilish bilan bog'liq dolzarb muammolar va ularni bartaraf etish istiqbollari tahlil qilingan. Tadqiqotda turizm xizmatlarining murakkab tuzilmasi, xizmat ko'rsatuvchi subyektlar va iste'molchilar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarning xususiyatlari, mavjud normativ-huquqiy baza va uning amaliyotdagi samaradorligi ko'rib chiqiladi. Shuningdek, elektron shartnomalar, onlayn bron qilish, zarar qoplash va shikoyatlarni ko'rib chiqish mexanizmlari hamda fuqarolarning huquqiy savodxonligi masalalariga e'tibor qaratilgan. Maqolada xalqaro tajriba asosida taklif etilgan amaliy choralar orqali O'zbekistonda turizm xizmatlari bozorida adolatli va shaffof huquqiy muhitni shakllantirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: iste'molchi huquqlari, turizm xizmatlari, huquqiy himoya, shartnoma munosabatlari, raqamli turizm, normativ-huquqiy baza, zarar qoplash mexanizmlari, xalqaro tajriba, turizm sohasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N71>

Kirish. Zamonaviy turizm sohasining rivojlanishi aholining turmush darajasi va sifatining oshishi, xalqaro aloqalarning kengayishi, transport va mehmonxona infratuzilmasining takomillashuvi, shuningdek, raqamli texnologiyalarning turizm sohasiga jadal joriy etilishi bilan chambarchas bog'liq. Ushbu omillar turistik oqimlarning nafaqat miqdor jihatdan o'sishiga, balki turizm bozori tuzilmasining murakkablashuviga, yangi xizmat turlari va xizmat ko'rsatish shakllarining paydo bo'lishiga olib kelmoqda.

Biroq, ijobiy tendensiyalarga qaramay, iste'molchi huquqlarining buzilishi holatlari ham ortib bormoqda. Ko'plab holatlarda turistlarga xavfsizlik talablariga javob bermaydigan, e'lon qilingan shartlarga yoki sifat standartlariga mos kelmaydigan xizmatlar taqdim etilmoqda. Shartnoma shartlarining shaffof bo'lmasligi, xizmat haqida ishonchli ma'lumotning yo'qligi, va'da qilingan xizmatlar bajarilmaganda zararni qoplashdagi muammolar bularning barchasi iste'molchilar manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Shu sababli, turizm xizmatlar ko'rsatish sohasida huquqiy tartibga solish, iste'molchilarning huquq va qonuniy manfaatlarini samarali himoya qilish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur sohada samarali huquqiy ta'minot mavjud bo'lishi turizmning barqaror rivojlanishi, fuqarolarning soha ishtirokchilariga bo'lgan ishonchini oshirish va turizm bozorini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi [4].

Turistik xizmatlar o'z mohiyatiga ko'ra murakkab va ko'p tarkibli faoliyat turi bo'lib, ular xar-xil xizmat turlarini o'z ichiga oladi. Ular qatoriga tur paketlarini bron qilish, mehmonxonada joy band qilish va yashash, transport xizmatlari, ovqatlanish, ekskursiyalar tashkil etish, sayohat sug'urtasi hamda boshqa qo'shimcha xizmatlar kiradi. Ushbu har bir komponent yagona turistik mahsulotning ajralmas qismi hisoblanadi va ular huquqiy jihatdan aniq hamda tizimli tartibga solinishi talab etiladi [6; 128-130bb].

Ushbu sohada iste'molchilarning huquqlari quyidagi holatlarda buzilishi mumkin: taqdim etilgan xizmatlarning e'lon qilingan shartlar va sifat me'yorlariga mos kelmasligi, tur mahsuloti haqida noto'g'ri yoki yetarli bo'lmagan axborot berilishi, adolatsiz reklama vositalaridan foydalanish, majburiy xizmatlarni qo'shimcha tarzda yuklash, hamda shartnoma bekor qilingan taqdirda to'lovlarni qaytarib bermaslik [5; 59-60bb]. Shuningdek, xizmatlarni belgilangan muddatda ko'rsatmaslik, marshrutlarni mijoz bilan kelishmagan holda o'zgartirish kabi holatlar ham tez-tez uchraydi, bu esa turistlarning qonuniy manfaatlariga ziyon yetkazadi.

Bunday holatlar turizm xizmatlar sohasida iste'molchilar huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini doimiy takomillashtirish, shartnomalar shartlarini shaffof qilish va turizm subyektlarining (turoperatorlar, agentlar) javobgarligini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot usullari. Mazkur ilmiy maqolada turizm xizmatlar sohasida iste'molchi huquqlarini huquqiy ta'minlash masalalari chuqur o'rganildi. Tadqiqot davomida mavzuning murakkab va ko'p qirrali xususiyatlarini to'laqonli yoritish maqsadida bir nechta o'zaro uyg'unlashgan ilmiy-tahliliy yondashuvlar va metodlardan foydalanildi.

Eng avvalo, amaldagi normativ-huquqiy baza chuqur o'rganildi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi qonun, «Turizm to'g'risida»gi qonun, shuningdek, turizm faoliyatini tartibga soluvchi hukumat qarorlari, normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi. Har bir hujjatning iste'molchilar huquqlarini ta'minlashdagi amaliy o'rni, vazifasi va huquqiy mexanizmlari aniqlashtirildi.

Tadqiqotda xorijiy davlatlarning, jumladan, Rossiya Federatsiyasi, Germaniya, Fransiya, Turkiya va boshqa turizm rivojlangan mamlakatlarning qonunchiligi bilan O'zbekiston tajribasi solishtirildi. Bu usul orqali boshqa yurisdiksiyalardagi samarali huquqiy mexanizmlarni aniqlash va ularni milliy qonunchilikka moslashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Turizm xizmatlari bozori murakkab va ko'p bosqichli tizimdan iborat bo'lib, unda turoperatorlar, sayyohlik agentliklari, mehmonxona va transport xizmatlarini ko'rsatuvchilar,

sug'urta kompaniyalari va to'g'ridan-to'g'ri iste'molchilar ishtirok etadi [7; 121-122bb]. Sistemali yondashuv yordamida bu subyektlar o'rtasidagi o'zaro huquqiy munosabatlar, ularning huquq va majburiyatlari tizimli tarzda o'rganildi. Bu esa sohadagi muvozanatsizliklar va huquqiy bo'shliqlarni aniqlash imkonini berdi.

Normativ-huquqiy tahlil orqali turizm xizmatlarini tartibga soluvchi qonun va qonunosti hujjatlarning o'zaro bog'liqligi, mavjud ziddiyatlar, kamchiliklar va takomillashtirish zaruriyati aniqlandi. Amaliyotda qo'llanilayotgan huquqiy mexanizmlarning samaradorligi baholandi.

Maqolada statistik ma'lumotlar, sud amaliyoti, ommaviy axborot vositalarida yoritilgan konkret holatlar, iste'molchilar va turizm sohasi mutaxassislari fikrlari asosida amaliy muammolar tahlil qilindi. Bunda ayniqsa, iste'molchilar duch kelayotgan asosiy muammolar xizmat sifatsizligi, noto'g'ri reklama, shartnoma shartlarining buzilishi, kompensatsiya olishdagi qiyinchiliklar amaliy dalillar bilan asoslab berildi.

Iste'molchi huquqlarining turizm sohasida huquqiy himoya qilinishi qanday bosqichlardan o'tganligi, qonunchilikdagi o'zgarishlar, global tendensiyalar va xalqaro konvensiyalar asosida rivojlanish dinamikasi tahlil qilindi. Bu esa milliy qonunchilikni xalqaro huquqiy normalar bilan uyg'unlashtirishning dolzarbligini ko'rsatdi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muammolarga nisbatan asosli, huquqiy jihatdan dalillangan tavsiyalar ishlab chiqildi. Har bir taklif amaldagi huquqiy tizimni hisobga olgan holda ishlab chiqilgan bo'lib, uning amalga oshirish imkoniyatlari ham yoritib berildi.

Yuqoridagi usullar majmuasi tadqiqot natijalarining ishonchliligini, ilmiy asoslanganligini va amaliy qiymatini ta'minladi. Mazkur metodologik yondashuv turistik xizmatlarda iste'molchi huquqlarini huquqiy ta'minlash muammolarini har tomonlama o'rganish, tahlil qilish va real yechimlar ishlab chiqishga imkon yaratdi.

Natijalar. Olib borilgan ilmiy tadqiqotlar asosida turizm xizmatlari sohasida iste'molchilarning huquqlarini huquqiy himoya qilish borasida mavjud holat quyidagi muhim natijalarni yuzaga chiqardi:

O'zbekiston Respublikasida iste'molchilarning huquqlarini himoya qilishga oid asosiy qonuniy asoslar mavjud bo'lib, ular Fuqarolik kodeksi, «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi va «Turizm to'g'risida»gi qonunlar bilan tartibga solinadi. Biroq, ushbu qonunlar va ularga asoslangan normativ-huquqiy hujjatlar zamonaviy turizm xizmatlari turlari, raqamli texnologiyalar, onlayn xizmatlar va xalqaro hamkorlikni to'liq qamrab ololmayapti. Xususan, xizmat ko'rsatuvchi subyektlarning aniq mas'uliyat chegaralari, onlayn bronlash platformalarining huquqiy maqomi va xalqaro turistik shartnomalar bilan bog'liq nizolarni hal etish mexanizmlari hali yetarli darajada ishlab chiqilmagan.

Turizm xizmatlar bir nechta turli subyektlar tomonidan bosqichma-bosqich ko'rsatiladi: turoperatorlar, sayyohlik agentliklari, transport kompaniyalari, mehmonxonalar, ekskursiya xizmatlari va boshqalar. Bunday ko'p bosqichli tuzilma huquqiy munosabatlar tizimini murakkablashtirib, har bir bosqichda javobgarlikni aniqlashni qiyinlashtiradi. Ayniqsa, xizmat sifatsiz ko'rsatilganda yoki shartnoma shartlari buzilganda, iste'molchi kimga da'vo qilishni bilmay qolishi holatlari keng uchraydi. Bu esa amaliyotda huquqiy himoyaning sust bo'lishiga olib kelmoqda.

Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, ayniqsa ichki turizm segmentida faol bo'lgan aholining katta qismi o'z huquqlarini yetarlicha bilmaydi. Turistik shartnomalarni imzolashda xizmat shartlariga e'tibor bermaslik, og'zaki kelishuvlarga asoslanish, xizmatning sifatsiz

bo'lishiga qaramay norozilik bildirmaslik holatlari keng tarqalgan. Bundan tashqari, zarar qoplash va kompensatsiya olishning qonuniy mexanizmlari to'g'risida xabardorlik darajasi past bo'lib, bu esa fuqarolarning o'z manfaatlarini himoya qilishga bo'lgan ishonchini pasaytiradi.

Turistik xizmatlar bilan bog'liq huquqbuzarlik holatlari ko'plab iste'molchilarning noroziligiga sabab bo'layotgan bo'lsa-da, bu kabi holatlar kamdan-kam hollarda sudgacha yetib boradi [6; 251-252bb]. Ko'pchilik iste'molchilar huquqiy jarayonlarga aralashishni murakkab va qimmat deb hisoblab, o'z haqlarini talab qilmaydi. Bundan tashqari, mavjud sud amaliyotida turizmga oid shikoyatlarning nisbatan kamligi va bir xil masalalarda turlicha qarorlar qabul qilinayotgani ham huquqiy barqarorlikka putur yetkazmoqda.

Zamonaviy turizmga xizmatlar tobora ko'proq raqamli platformalar veb-saytlar, mobil ilovalar, onlayn bronlash tizimlari orqali ko'rsatilmoqda. Biroq ushbu raqamli muhitda iste'molchi huquqlarining huquqiy jihatdan himoyalaniishi sust rivojlangan. Xususan, onlayn platformalarda shartnomalarning to'liq ochiq ko'rsatilmaligi, elektron shartnomalarning yuridik kuchi bo'yicha aniqlikning yetishmasligi, ma'lumotlarning yashirin reklama shaklida berilishi kabi holatlar huquqiy noaniqliklarni kuchaytirmoqda. Bu esa iste'molchilarni zamonaviy tahdidlar oldida zaif holatda qoldirmoqda.

Muhokama. O'zbekiston Respublikasida turizm sohasining jadal rivojlanib borayotganligi, ayniqsa ichki va kirish turizmi hajmining oshishi, xizmatlar bozorida ko'plab yangi ishtirokchilarning paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Shu bilan birga, iste'molchilar huquqlarining buzilishi holatlari ham ortib borayotgani kuzatilmoqda. Xizmat sifati, shartnoma shartlariga rioya qilinmasligi, noto'g'ri yoki chalg'ituvchi axborot berilishi kabi muammolar ushbu sohaga oid huquqiy tartibga solish mexanizmlarini tubdan takomillashtirish zarurligini ko'rsatmoqda.

Mazkur tadqiqotda aniqlangan muammolar asosida ishlab chiqilgan quyidagi amaliy takliflar nafaqat mavjud qonunchilikni takomillashtirish, balki turistik xizmatlar bozorida ishonchli, shaffof va adolatli huquqiy muhitni yaratishga xizmat qiladi:

1. Maxsus normativ-huquqiy hujjat ishlab chiqish zaruriyati.

Hozirgi paytda mavjud qonunlar, jumladan «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida» va «Turizm to'g'risida»gi qonunlar umumiy normalarni o'z ichiga olsa-da, aynan turizm xizmatlariga xos bo'lgan o'ziga xosliklarni qamrab olmaydi. Shu sababli, ushbu sohada maxsus qonun yoki qonunosti hujjat ishlab chiqish zarur.

Mazkur hujjatda: xizmat ko'rsatuvchi subyektlarning aniq huquq va majburiyatlari; elektron shartnomalarning huquqiy maqomi; xizmatdan voz kechish holatlarida kompensatsiya mexanizmlari; zarar qoplash tartibi va muddatlari; iste'molchiga to'liq, shaffof va ishonchli axborot taqdim etish majburiyati kabi masalalar batafsil tartibga solinishi lozim.

Bunday yondashuv sohadagi huquqiy noaniqliklarni bartaraf etadi va fuqarolarni ishonch bilan turistik xizmatlardan foydalanishga undaydi.

2. Iste'molchilarning huquqiy savodxonligini oshirish masalasi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, turistik xizmatlar iste'molchilarining katta qismi o'z huquq va majburiyatlaridan bexabardir. Ayniqsa, shartnoma tuzish jarayonida huquqiy masalalarga e'tibor berilmasligi, zarar yetkazilganda huquqiy himoya mexanizmlaridan foydalanmaslik holatlari keng tarqalgan.

Bu borada: maxsus o'quv dasturlar, broshyura va vizual kontent (videodarsliklar, infografikalar) ishlab chiqilishi; umumiy ta'lim tizimiga «Iste'molchi huquqlari asoslari» fani

kiritilishi, ijtimoiy tarmoqlar va turizm sohasiga oid rasmiy portallar orqali doimiy axborot-targ'ibot kompaniyalari olib borilishi zarur.

Mazkur chora-tadbirlar fuqarolarning huquqiy ongini yuksaltiradi va ular tomonidan o'z huquqlarini faol himoya qilish imkonini yaratadi.

3. Raqamli muhitda iste'molchi huquqlarini himoya qilish.

Turistik xizmatlar ko'rsatuvchilarning tobora raqamli muhitga o'tishi, ya'ni onlayn bron qilish, to'lov, elektron chiptalar va virtual ekskursiyalar kabi xizmatlar kengayib borayotgani, yangi turdagi huquqiy xavflarni yuzaga keltirmoqda. Ammo amaldagi qonunchilik bu yo'nalishda hali yetarli darajada himoya choralari belgilamayapti.

Bu bo'yicha: onlayn xizmat ko'rsatish platformalari faoliyatini tartibga soluvchi alohida normalar ishlab chiqilishi; elektron shartnomalarning huquqiy maqomi, axborot xavfsizligi, iste'molchiga ma'lumot berish standartlari aniqlashtirilishi; noto'g'ri yoki chalg'ituvchi axborot taqdim etgan xizmat ko'rsatuvchilarga nisbatan javobgarlik choralari kuchaytirish zarur.

Shu orqali raqamli xizmatlar iste'molchilari ham an'anaviy xizmatlar foydalanuvchilari kabi teng huquqlarga ega bo'lishlari ta'minlanadi.

4. Sudgacha nizolarni hal qilish tizimini rivojlantirish.

Turizm xizmatlariga oid nizolar, odatda, sudgacha yetib bormaydi. Bu esa iste'molchining huquqiy himoyasiz qolishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan, sudgacha nizolarni hal qilishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish muhimdir.

Masalan: mediatsiya markazlari yoki sohaga ixtisoslashgan arbitraj organlarini tashkil etish; «Iste'molchi sudi» yoki «mobil arbitraj» tizimi orqali arzon, tez va qulay sharoitda huquqiy yordam ko'rsatish.

Bu yondashuv fuqarolarga murakkab huquqiy jarayonlarsiz o'z huquqlarini himoya qilish imkonini beradi va xizmat ko'rsatuvchilarda ham mas'uliyat hissini kuchaytiradi.

5. Turistik xizmatlarning shaffofligini oshirish.

Sohadagi yana bir muhim masala – iste'molchilarga xizmat to'g'risida yetarli va ishonchli axborot taqdim etilmasligidir. Ko'plab holatlarda xizmat tavsifi reklama darajasida qolib ketmoqda, bu esa iste'molchining noto'g'ri qaror qabul qilishiga olib kelmoqda.

Shu bois: har bir turoperator xizmat paketlariga doir maxsus "axborot kartasi" (info-karta) taqdim etishi; bunda xizmat narxi, tavsifi, muddati, bekor qilish shartlari, javobgarlik choralari aniq yozilishi; xizmat sifati ustidan shikoyatlarni qabul qiluvchi yagona elektron platforma yaratish taklif etiladi.

Bunday yondashuv xizmat ko'rsatishda shaffoflikni oshiradi, iste'molchining ishonchini mustahkamlaydi.

6. Xalqaro standartlar va ilg'or tajribalarni joriy etish.

Dunyo tajribasida iste'molchilar huquqlarini himoya qilish sohasida samarali mexanizmlar shakllangan. Xususan, BMTning Jahon Turizm Tashkiloti (UNWTO) tomonidan ishlab chiqilgan tavsiyalar va qo'llanmalar bu borada muhim o'rin tutadi.

Shu nuqtai nazardan: xalqaro tavsiyalarni milliy qonunchilikka implementatsiya qilish; ilg'or xorijiy tajribalarni o'rganish va ulardan moslashtirilgan holda foydalanish; xalqaro huquqiy hujjatlar bilan uyg'un qonunchilik bazasini yaratish muhim ahamiyatga ega.

Bu O'zbekistonning turizm sohasida xalqaro maydondagi obro'sini oshiradi va xorijiy turistlar uchun ham huquqiy kafolatlarni kuchaytiradi.

Muhokama qilingan takliflar mamlakatda turizm sohasini rivojlantirish, iste'molchilar huquqlarini samarali himoya qilish va bu yo'nalishda huquqiy islohotlarni chuqurlashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ularni bosqichma-bosqich amalga oshirish orqali adolatli, shaffof va barqaror turizm xizmatlari bozori shakllantirilishi mumkin.

Xulosa. O'zbekiston Respublikasida turizm sohasining izchil rivojlanishi va xizmatlar turlarining kengayib borishi bilan bir qatorda, iste'molchilarning huquqlarini samarali himoya qilish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Turistik xizmatlar o'zining murakkab, ko'p bosqichli va ko'p ishtirokchili tabiati bilan ajralib turadi. Bu esa ularni tartibga solishda yanada aniqroq, puxta o'ylangan huquqiy mexanizmlarga ehtiyoj tug'diradi.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, mavjud qonunchilikda iste'molchilar huquqlarini umumiy darajada himoya qiluvchi hujjatlar mavjud bo'lsa-da, aynan turizm sohasining o'ziga xos xususiyatlarini qamrab oluvchi maxsus normativ-huquqiy asoslar yetarli emas. Xususan, zamonaviy raqamli xizmatlar, onlayn bron qilish, elektron shartnomalar, xalqaro turistik paketlar bilan bog'liq huquqiy munosabatlar amaldagi qonun hujjatlarida to'liq aks ettirilmagan.

Shuningdek, iste'molchilarning huquqiy savodxonligi pastligi, huquqiy madaniyatning yetarli emasligi, sudgacha nizolarni hal qilish mexanizmlarining rivojlanmaganligi kabi omillar fuqarolarning o'z huquqlarini samarali himoya qilishiga to'siq bo'lmoqda.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagilarni xulosa qilish mumkin: turizm xizmatlari bozorida iste'molchilar huquqlarini himoya qilish milliy qonunchilik doirasida dolzarb masala bo'lib, uni yanada takomillashtirish zarur, soha uchun maxsus normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish, elektron xizmatlarga oid huquqiy tartibni kuchaytirish va xalqaro standartlarni implementatsiya qilish muhim vazifalardandir, huquqiy savodxonlikni oshirish, mediatsiya va tezkor da'vo mexanizmlarini rivojlantirish orqali fuqarolarning huquqiy manfaatlarini real himoya qilish imkoniyatlarini kengaytirish mumkin.

Shu bilan birga, davlat organlari, nodavlat tashkilotlar, turistik biznes subyektlari va fuqarolar o'rtasida o'zaro hamkorlikni mustahkamlash orqali turizm sohasida sog'lom va adolatli huquqiy muhitni shakllantirish mumkin bo'ladi. Bu esa nafaqat ichki turizmning, balki xalqaro sayyohlar ishonchini qozonish orqali mamlakatning global turizm bozori bilan integratsiyasini ta'minlaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, 01.03.1997;
2. O'zbekiston Respublikasining «Turizm tog'risida»gi Qonuni, 18.07.2019 yildagi O'RQ-549-son;
3. O'zbekiston Respublikasi «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish tog'risida»gi Qonuni, 26.04.1996 yildagi 221-I-son;
4. Achilova L.I. «Turistik faoliyatda mulk huquqi kafolatlarini takomillashtirishda Yangi O'zbekistonning konstitutsion islohotlari» // Jamiyat va innovatsiyalar Issue – 5No1(2024) / ISSN 2181-1415
5. Бугаенко Н.В. Кратенко М.В. «Судебная практика по гражданским делам. Споры о защите прав потребителей» научно-практическое пособие// «Юстицинформ» 2022г. 469 с.
6. «ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗАЩИТЫ ПРАВ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ В СФЕРЕ ТУРИСТИЧЕСКОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ» Григоренко Н.Ю. Вестник СНО выпуск 12 том:4 Юриспруденция часть-1 414 с.

7. N.M. Umurzakova, D.R.Rustamova, A.Muzaffarov. Turizmninghuquqiy asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021-130b.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

TACTICAL FEATURES OF CONDUCTING THE INVESTIGATIVE ACTION OF INSPECTION IN THE INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO THE VIOLATION OF LABOR PROTECTION RULES

Shirinkulov Bakhtiyor Iftikhorovich

Independent Researcher at the Academy of Law Enforcement

Abstract. The article analyzes the procedural foundations and practical aspects of conducting the investigative action of inspection under the Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan. Based on the provisions of Articles 135–141 of the CPC and scholarly opinions, the significance of crime scene inspection and its role as an urgent investigative action are highlighted. The paper outlines the specific features of inspection in cases of violations of labor protection and safety regulations in construction work, the tasks faced by investigators, and the issues of coordination with the activities of commissions. Furthermore, the necessity of incorporating electronic evidence into the inspection process under modern digital technologies is substantiated, along with proposals for corresponding amendments to the legislation.

Keywords: inspection, criminal procedure code, investigative action, crime scene, physical evidence, construction work, labor protection, safety regulations, digital evidence, procedural foundations.

MEHNATNI MUHOFAZA QILISH QOIDALARINI BUZISH JINOYATLARINI TERGOV QILISHDA KO'ZDAN KECHIRISH TERGOV HARAKATINI O'TKAZISHNING TAKTIK XUSUSIYATLARI

Shirinqulov Baxtiyor Iftixor o'g'li

Huquqni muhofaza qilish akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

E-mail: shirinqulov@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual kodeksida ko'zdan kechirish tergov harakatini o'tkazishning protsessual asoslari va amaliy jihatlari tahlil etilib, JPKning 135–141-moddalarida nazarda tutilgan normalar hamda olimlarning fikrlari asosida hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirishning ahamiyati, uning kechiktirib bo'lmaydigan tergov harakati sifatidagi o'rni yoritilgan. Qurilish ishlari paytida mehnat muhofazasi va xavfsizlik qoidalarini buzish holatlarida ko'zdan kechirishning o'ziga xos jihatlari, tergovchi oldida turgan vazifalar hamda komissiya faoliyati bilan uyg'unlik masalalari ko'rsatib berilgan. Shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar sharoitida elektron dalillarni ko'zdan kechirish jarayoniga qo'shish zarurati va qonunchilikka tegishli o'zgartirishlar kiritish takliflari asoslantirilgan.

Kalit so'zlar: ko'zdan kechirish, jinoyat-protsessual kodeks, tergov harakati, hodisa joyi, ashyoviy dalillar, qurilish ishlari, mehnat muhofazasi, xavfsizlik qoidalari, raqamli dalillar, protsessual asoslar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N72>

Kirish. Jinoyat-protsessual qonunchilikda tergov harakatlari alohida o'ringa ega bo'lib, ular orasida ko'zdan kechirish tergov harakati muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan ushbu tergov harakati jinoyat izlarini topish, ashyoviy dalillarni aniqlash, hodisa sodir bo'lgan vaziyatni xolisona baholash va ish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni belgilash imkonini beradi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 135–141-moddalarida ko'zdan kechirishning protsessual asoslari, tartibi va ishtirokchilarining huquq hamda

majburiyatlari belgilangan bo'lib, uning qonuniy va samarali o'tkazilishi jinoyat ishini to'g'ri hal etish uchun asosiy omil hisoblanadi.

Ayniqsa, qurilish sohasida mehnat muhofazasi va xavfsizlik qoidalarini buzish bilan bog'liq jinoyat ishlarida hodisa joyini ko'zdan kechirishning ahamiyati beqiyos. Bu sohaning texnologik murakkabligi, turli mexanizmlar, asbob-uskunalar va katta hajmli obyektlar bilan bog'liqligi sababli tergovchidan yuqori kasbiy mahorat va tayyorgarlik talab qilinadi. Shu bilan birga, zamonaviy raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi elektron dalillarni ko'zdan kechirish jarayoniga qo'shish zaruratini ham taqozo etmoqda.

Jinoyat- protsessual kodeksining 16-bobida ko'zdan kechirish tergov harakatini o'tkazishning protsessual asoslari belgilangan.

JPK 135-moddasiga muvofiq, jinoyat izlari, ashyoviy dalillarni topish, hodisa sodir bo'lgan vaziyatni va ish uchun ahamiyatli bo'lgan boshqa holatlarni aniqlashtirish maqsadida tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi yoki sud hodisa sodir bo'lgan joyni, murdani, hayvonlarni, tevarak-atrofni, binolarni, narsalar va hujjatlarni ko'zdan kechiradi.

Ko'pgina olimlar "hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish muhim tergov harakati hisoblanib, uning sifatli amalga oshirilishi jinoyat ishining keyingi natijalari muvaffaqiyatli bo'lishiga xizmat qiladi" [1] deb hisoblashadi. Boshqa bir mualliflar esa, "ko'zdan kechirish aynan ana shu joyda jinoyat sodir etilganligi yoki uning izlari borligi haqida ma'lumotlar bo'lgan taqdirda o'tkaziladi" [2] degan fikrdalar. Hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish tergov harakati sifatida ko'zdan kechirish boshlang'ich va kechiktirib bo'lmaydigan eng muhim tergov harakati hisoblanadi va u jinoyat izlarining tabiiy ta'sirlar natijasida buzilib ketishi va ataylab yo'qolishining oldini olishga yo'naltirilgan. Shu sababli tergovchi (tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi shaxs, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror) hodisa sodir bo'lganligi haqidagi xabarni olishi bilan har qanday ob-havo sharoiti yoki vaqtga qaramay darhol o'sha joyga yetib borishi va ko'zdan kechirishni amalga oshirishi zarur [3].

Adabiyotlar tahlili. M.Muminov ta'kidlashicha, "Bizning fikrimizcha, hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirishda haqiqiy hodisa holatlarini aniqlash va xolisona tergovni ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'lgan holatlar, ya'ni ko'zdan kechirilaётgan obyektlarning holati, o'ziga xos belgilari aniqlanadi. Shuningdek, sodir bo'lgan hodisaning xususiyati, jinoyatchining shaxsi va maqsadi kabi holatlar ham aniqlanadi. Jinoyat izlari, ashyoviy dalillarni topish, hodisa sodir bo'lgan vaziyatni va ish uchun ahamiyatli boshqa holatlarni aniqlash maqsadida hodisa sodir bo'lgan joy, narsa va hujjatlar, murda, hayvonlar, tevarak-atrof va binolar ko'zdan kechiriladi" [4].

"Ma'lumki, har bir sodir etilgan jinoyat o'ziga xos belgi va xususiyatlarga ega. Shu bois, jinoyat sodir etilgan joydagi izlarni topish va ashyoviy dalillarni yo'qotmaslik uchun hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish o'tkazilishi talab etiladi. Hodisa sodir bo'lgan joyda ko'p hollarda jinoyatga oid moddiy izlar va boshqa ashyoviy dalillar qoladi. Ularni qidirib topish va amaldagi qonunchilik talablari asosida o'rnatilgan tartibda rasmiylashtirib, jinoyat ishiga qo'shish muhim ahamiyatga egadir. Chunki, ashyoviy dalillar jinoyat sodir etgan shaxsni aniqlash va uning aybini isbotlashga xizmat qiladi. Qolaversa, hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish davomida olingan izlar, ashyoviy dalillar va ishga doir boshqa ma'lumotlar tergovchiga jinoyatni ochish, tergovni rejalashtirish va o'tkazilishi lozim bo'lgan tergov harakatlarining birin-ketinligini belgilab olish imkoniyatini beradi" [5].

Ko'plab tekshiruvchilar tomonidan tasdiqlangan qurilish ishlari paytida mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik qoidalarini buzish bo'yicha jinoyat ishlari materiallarini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, voqea joyini tekshirish nafaqat shoshilinch, balki eng murakkab tergov harakatlari qatoriga kiradi [6]. Avvalo, bu qurilish sohasining o'ziga xos xususiyatlari: ko'plab mashinalar, mexanizmlar, asboblari, shuningdek turli xil tuzilmalar va qurilmalardan foydalanish bilan bog'liq qurilish texnologiyasining murakkabligi; qurilish obyektlarining katta o'lchamlari; tabiiy sharoitda qurilish ishlarini o'tkazish (ya'ni geografik, iqlimiy, muhandislik va geologik omillarga qarab) va boshqalar bilan bog'liq.

Natijada, tergovchining voqea joyida harakat qilishi juda qiyin, tekshirish, olib qo'yish lozim bo'lgan narsalar, predmetlar, hujjatlarning butun ro'yxatini aniqlash haqida gapirmasa ham bo'ladi. Natijada, voqea joyini tekshirish umuman amalga oshirilmaydi (qurilish ishlari paytida xavfsizlik qoidalarini buzish bo'yicha jinoiy ishlar materiallarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, tergovchilar voqea joyini faqat 67% hollarda tekshirishga borishgan) yoki juda yuzaki amalga oshiriladi [7].

I.M. Belyaeva, ta'kidlashicha, aksariyat hollarda voqea joyini o'rganish muhimligini kam baholaydigan va kamdan-kam hollarda uni o'tkazadigan tergovchilar ushbu yondashuvni voqea sodir bo'lgan joyni tergov qilish paytida voqea sodir bo'lgan joyning holati va u yerda bo'lgan jinoyat izlari to'g'risida o'rganish mumkin bo'lgan materiallarga muvofiq amalga oshirilganligi bilan asoslashadi [8]. Bunday yondashuv to'g'ri ko'rinmaydi, chunki na biron bir hujjat, na hech kimning guvohligi tergovchining voqea joyidagi vaziyatni, voqea izlarini, narsalarni, hujjatlarni, salbiy holatlarni shaxsiy idrok etish natijalarini o'rnini bosmaydi. Bundan tashqari, hodisa joyini ko'zdan kechirish paytida tergovchi oldida turgan vazifalar qatoriga jinoyat-protsessual Qonunida nazarda tutilgan isbotlanishi lozim bo'lgan holatlarni belgilash; jinoyat sodir etilishiga sabab bo'lgan izlar, obyektlar va hujjatlarni aniqlash, belgilash va olib qo'yish; jinoyat oqibatlarini aniqlash, topilgan izlar, narsalarning kelib chiqishi haqidagi versiyalarni ilgari surish ham kirsa, unda komissiyaning vazifalari voqea sodir bo'lgan joyning holatini aniqlash, uning sabablari va oqibatlarini, shuningdek jinoyatchilarni aniqlash bilan cheklanadi. Shuningdek, baxtsiz hodisani bo'yicha komissiya (hodisa sabablarini texnik tekshirish) tomonidan o'tkazilgan tekshirish chog'ida tekshiruvning xolisligi kafolati bo'lgan protsessual qonun talablariga rioya qilinmasligi ham kam ahamiyatli emasligiga ishonamiz. Va, nihoyat, ushbu komissiya faoliyatining natijalari tergovchi tomonidan qayta ko'rib chiqilishi lozimligiga shubha yo'q.

Qurilish ishlari paytida mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik qoidalarining buzilishini tekshirish paytida tergov tekshiruvidan o'tkaziladigan asosiy obyektlar: qurilish ishlari hududi; muayyan aybdor shaxsning ish joyi (xo'jalik yurituvchi subyektning idoralari, boshqa binolar, shuningdek to'g'ridan-to'g'ri qurilish ishlari joyi, shu jumladan tashqarida joylashgan qurilish maydonchasining hududi); muayyan ish joyi; muayyan qurilish ishlarini olib borishda ishlatiladigan mashinalar, mexanizmlar, uskunalar, asboblari; jabrlanuvchining ish joyi; qurilish maydonidan tashqaridagi hudud; odamlarning jasadlari; shikastlangan (vayron qilingan) binolar, inshootlar, boshqa buyumlar; transport vositalari; individual (jamoaviy) himoya vositalari; jabrlanuvchilar, jinoyatchilarning kiyimlari; hodisa paytida hosil bo'lgan izlar; ish uchun tegishli hujjatlarning joylashuvi va boshqalar. A.Yu. Butyrin ma'lumotlariga ko'ra, sodir bo'lgan voqea bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lgan barcha narsalar va izlar, xurofot va xurofotsiz va ba'zi hollarda — bir versiyani boshqalarga nisbatan afzal ko'rishga bo'lgan

ishonchga zid ravishda, tekshiruv paytida izolyatsiya va fiksatsiya qilinadi. Ularning tadbirdagi roli keyinchalik tergov harakatlari va ekspert tekshiruvlarining butun majmuasi natijasida aniq belgilanadi [9].

JPK 136-moddasiga ko'ra, Tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv yoki dastlabki tergov bosqichida ko'zdan kechirish xolislar ishtirokida o'tkaziladi. Jinoyat ishi ko'rilayotgan vaqtda ko'zdan kechirishga zarurat tug'lsa, sud bu haqda ajrim chiqaradi va ko'zdan kechirishni taraflar ishtirokida o'tkazadi.

Zarur hollarda tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi yoki sud ko'zdan kechirish chog'ida o'lchov o'tkazadi, fotosuratga, kinotasvirga, videoyozuvga tushiradi, rejalar, sxemalar, chizmalar tuzadi, izlardan qoliplar va nusxalar oladi. Bu ishlarni bajarishga yordam berish uchun ko'zdan kechirishga mutaxassislar jalb qilinishi mumkin.

Ko'zdan kechirish chog'ida topilgan va olib qo'yilgan barcha narsalar xolislariga, taraflarga va ko'zdan kechirishning boshqa ishtirokchilariga ko'rsatilishi lozim.

Ko'pgina kriminalistlar hodisa holatlarini aniqlashtirishda tergovchi voqea joyida salbiy holatlar mavjudligiga [10], ya'ni tergovchi tomonidan tekshirilayotgan ushbu hodisaning versiyasiga zid keladigan bunday aniqlanadigan yoki etishmayotgan izlar, hodisalar, vaziyat tafsilotlari, tergov qilinaётgan voqea mexanizmi yoki faktlar mavjudligi yoki yo'qligiga jiddiy e'tibor berishi lozim [11]. Shu munosabat bilan V.I. Roxlin protokolni tuzishda tergovchilar ko'pincha bu holatlarni aks ettirmasligini, protokol faqat tergovchining joyida ko'rgan narsasini aks ettirishi lozimligiga asoslanib, haqli ravishda qayd etadi [12].

JPK 137-moddasiga muvofiq, hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish aynan ana shu joyda jinoyat sodir etilganligi yoki uning izlari borligi haqida ma'lumotlar bo'lgan taqdirda o'tkaziladi.

Kechiktirib bo'lmaydigan hollarda hodisa sodir bo'lgan joy jinoyat ishi qo'zg'atilishidan oldin ham ko'zdan kechirilishi mumkin.

Katta maydonlarni va binolarni ko'zdan kechirish bir necha surishtiruvchi yoki tergovchi tomonidan amalga oshirilishi mumkin, bunda ularning har biri kamida ikki nafar xolis ishtirokida ko'zdan kechirishi lozim.

Hodisa sodir bo'lgan joydan olingan narsalar, hujjatlar va izlar o'raladi va muhrlanadi. Katta hajmdagi narsalar olinmaydi va muhrlanmaydi, lekin tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi yoki tergovchi ularni saqlash choralarini ko'rish lozim.

A.Imomnazarov ta'kidlashicha. "Ko'zdan kechirish tergov harakatini o'tkazishda barcha obyektlar hissiy organlar – ko'rish, teginish, hidlash, eshitish yordamida o'rganiladi. Tekshiruvni o'tkazish jarayonida tergovchi asosan hissiy-ratsional bilish usullaridan foydalanadi: kuzatish, taqqoslash, tahlil qilish, sintez va hk. Ko'zdan kechirish tergov harakati vaqtida maxsus texnik vositalardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ba'zi bir instrumental usullardan ham foydalanish mumkin. Aytaylik, lyuminol yoki gemofan eritmasi qonning ko'rinmas va deyarli anglab bo'lmaydigan izlarini aniqlash uchun ishlatiladi. Bunday vositalardan foydalanish bo'yicha harakatlar ko'zdan kechirish tergov harakatining mohiyatini aks ettirmaydi, ammo ish uchun juda ahamiyatli hisoblanadi" [13].

Tahlil va natijalar. Kriminalistik adabiyotlarini o'rganish va sud-tergov amaliyotini tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, qurilish ishlari paytida mehnatni muhofaza qilish va

xavfsizlik qoidalarini buzish hollarida hodisa joyini to'g'ridan-to'g'ri tekshirishdan oldin, ushbu tergov harakatiga tayyorgarlik ko'rish lozim, shu jumladan:

- voqea joyini muhofaza qilishni ta'minlash (hodisa sodir bo'lgan tashkilot ma'muriyati yoki xodimlar ichki ishlar organlari zimmasiga yuklatilishi mumkin);
- hodisa joyi, tekshirish obyektlarining chegaralarini aniqlash (tekshirishda ishtirok etuvchi mutaxassislarning ishtiroki masalasini hal qilish uchun; zarur texnik vositalar bo'yicha);
- tekshirish ishtirokchilarining xavfsizligini ta'minlash;
- jabrlanuvchilarga zudlik bilan tibbiy yordam ko'rsatish (agar u ish beruvchining tashabbusi bilan ularga taqdim etilmasa, bu uning vazifalarining bir qismi), shoshilinch qutqaruv operatsiyalarini tashkil etish;
- ichki ishlar organlari xodimlariga, tashkilot ma'muriyatiga tekshirish joyida hodisaga aloqador guvohlarning hamda qurilish tashkiloti mansabdor shaxslarining kelishini ta'minlash bo'yicha ko'rsatmalar berish;
- guvohlarning, qurilish tashkiloti ma'muriyatining dastlabki so'roq qilish (voqea sharoitlari, voqea joyiga kiritilgan o'zgarishlarning mohiyati haqida);
- tekshirish va uning natijalarini samarali o'tkazish uchun zarur texnik vositalarni tayyorlashni mutaxassisga topshirish.

Qurilish ishlari paytida mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik qoidalarining buzilishini tergov qilishning o'ziga xos xususiyati shundaki, ko'pincha jinoyat ishi bo'yicha dastlabki tergov baxtsiz hodisa tekshiruv bilan parallel ravishda o'tkaziladi (hodisa sabablarini texnik tekshirish), bu esa o'z navbatida tergovchining voqea joyidagi ishini tashkil etishning ba'zi xususiyatlarini belgilaydi. Shunday qilib, agar tergovchi voqea sodir bo'lgan joyga baxtsiz hodisa tergov komissiyasi a'zolaridan oldin yetib kelgan bo'lsa (hodisa sabablarini texnik tekshirish), ular kelgan taqdirda tekshirishni yakunlashi shart. Voqea joyini tekshirish bo'yicha komissiya a'zolari (hodisa sabablarini texnik tekshirish) voqea joyini tergovchining ishi tugaganidan keyingina tekshirishlari mumkin, agar lozim bo'lsa, undan dastlabki vaziyatdagi o'zgarishlar to'g'risida ma'lumot olishlari mumkin. Agar hodisa joyiga yetib kelgan vaqtga kelib, tergovchi hodisa tergov komissiyasi tomonidan tekshirilsa (hodisa sabablarini texnik tekshirish), agar u hali tugallanmagan bo'lsa, unda vaziyatning keyingi o'zgarishlariga yo'l qo'ymaslik uchun u vaqtincha to'xtatiladi va faqat tergov ekspertizasi tugaganidan keyin qayta tiklanadi. Bunday vaziyatda tergovchi tekshiruvga o'tishdan oldin komissiya raisidan dastlabki vaziyat qanday bo'lganligi, unda qanday o'zgarishlar kiritilganligini bilib, ushbu ma'lumotni voqea joyini tekshirish protokoliga yozib qo'yadi, ular kim tomonidan, qachon tuzilganligi, bu haqida kim unga xabar berganligini ko'rsatadi.

"Hodisa joyini ko'zdan kechirish, tergovni to'g'ri tashkil etish, versiyalarni tuzish va ularni tekshirish hamda lozim bo'lgan holatlarni aniqlashga imkon beradigan tergov harakatidir" [14].

Ko'zdan kechirishning ushbu turining umumiy vazifasi yuz bergan jinoyat voqeasi holatlari, unga daxldor shaxslar va obyektlar, ularning o'zaro aloqalari va harakatlari to'g'risida faktik ma'lumotlarni protsessual yo'l bilan olishdan iborat.

Tergovchining qurilishda mehnatni muhofaza qilish va xavfsizlik qoidalari buzilgan hollarda hodisa joyini tekshirish paytida qiladigan ishi, asosan, tekshiruv emas, balki faktlarni belgilash hisoblanadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, tergov qilinayotgan holatlarda hodisa joyini tekshirish jarayoni va natijalarining ahamiyati nafaqat tergov harakati bayonnomasida ularning aniqlanishining to’g’riligiga, balki ma’lumotlarni tuzatishning barcha mumkin bo’lgan qo’shimcha vositalaridan (rejalar, diagrammalar, chizmalar, eskizlar, fotografiya, videoyozuv va boshqalar) foydalanishga bog’liq [15]. Bu vositalardan foydalanish hodisa va uning alohida detallari; tekshirishda ishtirok etuvchi shaxslar, ularning harakatlari; voqea joyini tekshirish shartlari va vaqti va boshqalar haqida to’liq tasavvurga ega bo’lish imkonini beradi.

JPK 141-moddasida tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi yoki tergovchi ko’zdan kechirish o’tkazilganligi to’g’risida bayonnoma tuzadi, sud esa ko’zdan kechirish jarayonini va uning natijalarini sud majlisi bayonnomasida qayd etishi belgilangan.

Bayonnomada ko’zdan kechirish davomida topilgan barcha narsalar, ular qanday tartibda ko’zdan kechirilgan bo’lsa, xuddi shu tartibda, ko’zdan kechirish paytida qanday holatda kuzatilgan bo’lsa, xuddi shu holatda qayd etiladi. Ko’zdan kechirish chog’ida topilgan va olingan barcha izlar, narsalar va hujjatlar sanab o’tiladi. Olingan buyumning egasiga tegishli ma’lumotnoma yoki bayonnomaning nusxasi beriladi.

Bundan tashqari, bayonnomada: ko’zdan kechirish qaysi vaqtda, qanday ob-havoda va qanday yorug’likda o’tkazilganligi; qanday ilmiy-texnika vositalari qo’llanilganligi va qanday natijalar olinganligi; ko’zdan kechirishda ko’maklashish uchun kimlar jalb qilinganligi va ko’maklashish nimada o’z aksini topganligi; qanday narsalar va hujjatlar qay tartibda va qanday muhr bilan muhrlanganligi; ko’zdan kechirilganidan keyin murda va ish uchun ahamiyatli bo’lgan narsalarning qayerga yuborilganligi ko’rsatilgan bo’lishi lozim.

Shu bilan birgalikda ko’zdan kechirish tergov harakatini o’tkazish asoslari va protsessual tartibini takomillashtirish zarurati ham bor. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 30 noyabrdagi PQ – 381-son qarorida Bosh prokuratura Oliy sud, Ichki ishlar vazirligi, Agentlik, Davlat xavfsizlik xizmati, Adliya vazirligi, Raqamli texnologiyalar vazirligi va boshqa manfaatdor idoralar bilan birgalikda uch oy muddatda qonunchilik hujjatlariga raqamli texnologiyalar vositasida jinoyat sodir etilgan joy va usulini aniqlashning jinoiy va jinoyat-protsessual asoslarini, elektron (raqamli) dalillarni aniqlash, to’plash, tekshirish, ekspertiza qilish, hisobga olish va saqlash tartibini takomillashtirishni nazarda tutuvchi o’zgartirish va qo’shimchalar to’g’risida takliflar kiritishi vazifasi yuklatilgan edi [16]. Chunki bugungi kunda asosiy axborot raqamli tashuvchilarda saqlanadi.

Shundan kelib chiqqan holda, JPKning ko’zdan kechirish tergov harakatini o’tkazish uchun asoslar belgilangan 135-moddasi birinchi qismidagi “narsalar va hujjatlarni” degan so’zlarni “narsalar va hujjatlar, elektron (raqamli ma’lumotlar)ni” degan so’zlar bilan almashtirish taklif etiladi. Xuddi shuningdek, ushbu moddaning uchinchi qismiga ham tegishli o’zgartirishlar kiritish taklif etiladi.

Aynan shu ma’nodagi o’zgartirishlar JPKning 140- va 141-moddalariga ham kiritilishi zarur.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, hodisa sodir bo’lgan joyini ko’zdan kechirish jinoyat ishlarini to’g’ri va samarali tergov qilishda hal qiluvchi o’ringa ega. Ushbu tergov harakatining o’z vaqtida va sifatli o’tkazilishi jinoyat izlarini yo’qolib ketishidan saqlaydi, aybdor shaxsni aniqlash va uning qilmishi isbotlanishida asosiy manba bo’lib xizmat qiladi.

Qurilish ishlari paytida mehnat muhofazasi va xavfsizlik qoidalarini buzish holatlarida ko'zdan kechirish jarayoni o'ziga xos jihatlariga ega bo'lib, tergovchidan nafaqat huquqiy bilim, balki sohaviy-texnik tayyorgarlikni ham talab qiladi. Shuningdek, tergov harakatlariga zamonaviy raqamli texnologiyalarni jalb etish, elektron dalillarni to'plash va tekshirish orqali qonuniylik va adolatni ta'minlash imkoniyatlari yanada kengayadi.

Shu bois, Jinoyat-protsessual kodeks normalarini takomillashtirish, xususan, elektron dalillarni ko'zdan kechirish tartibini qonunchilikda alohida belgilash, tergov amaliyoti samaradorligini oshirishning dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Дворкин А.И. Осмотр места происшествия: Практическое пособие. – М., Юрист, 2001. – С. 336.
2. Давыдов А.А. Осмотр места происшествия. Специальный курс. – Нальчик: Каб.-Балк. ун-т., 2002. – С. 196.
3. Mirazov D.M. Tergovga qadar tekshiruv o'tkazish asoslari, tartibi va xususiyatlari: O'quv qo'llanma. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2016. – B. 75.
4. Muminov M. Jinoyat haqidagi ariza va xabarlarini tekshirishda dalillar maqbulligini ta'minlash. "Academic Excellence on Science and Research" Special Issue 2022. B.402
5. Jo'raev F.M. Hodisa sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirishda zamonaviy texnik vositalardan foydalanishning samaradorligi. EURASIAN JOURNAL OF LAW, FINANCE AND APPLIED SCIENCES. Volume 3 Special Issue, July 2023. B. 68-69.
6. Imomnazarov A.X. Ko'zdan kechirish tergov harakatini takomillashtirishning protsessual va kriminalistik jihatlarini. Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent-2023. B. 26
7. Беляева И.М. Практика и проблемы методики расследования преступлений, нарушающих безопасные условия труда: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2006. С. 137; Бутырин А.Ю. Судебная строительно-техническая экспертиза в расследовании несчастных случаев и аварий: монография. М., 2003. С. 185.
8. Бутырин А.Ю. Судебная строительно-техническая экспертиза в расследовании несчастных случаев и аварий: монография. М., 2003. С. 186-187.
9. Бурданова В.С. Избранное. СПб., 2002; Рохлин В.И. Прокурорский надзор и расследование уголовных дел о нарушениях правил охраны труда и техники безопасности. Ижевск. 1992. С. 13.
10. Криминалистика / Под ред. д-ра юрид. наук, проф. В.А. Образцова. М., 1997. С. 682.
11. Рохлин В.И. Прокурорский надзор и расследование уголовных дел о нарушениях правил охраны труда и техники безопасности. Ижевск, 1992. С. 13.
12. Imomnazarov A.X. Ko'zdan kechirish tergov harakatini takomillashtirishning protsessual va kriminalistik jihatlarini. Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Toshkent, 2003 yil. B.26-27.
13. Бабаева Э.У. Некоторые общие положения осмотра места происшествия // Осмотр места происшествия: практическое пособие / Под ред. А.И. Дворкина. М., Юрист, 2000. -С 59.
14. Беляева И.М. Практика и проблемы методики расследования преступлений, нарушающих безопасные условия труда: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2006. С. 145.
15. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 30 noyabrdagi "[Raqamli mahsulotlar \(xizmatlar\) iste'molchilari huquqlarini himoya qilish va raqamli texnologiyalar vositasida](#)

[sodir etiladigan huquqbuzarliklarga qarshi kurashishni kuchaytirish choralari to'g'risida](#)”gi PQ – 381-son qarori.O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. <https://lex.uz/docs/6681111> (murojaat sanasi 24.09.2024 y.)

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN ENSURING LEGALITY IN PUBLIC-LEGAL RELATIONS

Salomov Khumoyun

Senior Researcher Fellow at the Institute of
Legislation and Legal Policy
under the President of the Republic of Uzbekistan,
independent researcher

Abstract. This article analyzes the fundamental role of the prosecutor's office in ensuring legality in the sphere of public legal relations, the main tasks and powers of the prosecutor's office in this area, its role in the system of public administration. Opinions of leading legal scholars on this issue, and specific measures are proposed aimed at improving prosecutorial oversight, increasing its effectiveness, and adapting it to modern challenges facing the country's legal system.

Keywords: prosecutor's office, public legal relations, legality, prosecutorial oversight, Republic of Uzbekistan, human rights, legal reform.

OMMAVIY-HUQUQIY MUNOSABATLARDA QONUNIYLIKNI TA'MINLASHDA PROKURATURA ORGANLARINING AHAMIYATI

Salomov Xumoyun Boburmirzo o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Qonunchilik va huquqiy siyosat instituti
yetakchi ilmiy xodimi, mustaqil izlanuvchi
E-mail: Salomov.x.b@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqola ommaviy-huquqiy munosabatlar sohasida qonuniylikni ta'minlashda prokuratura organlarining fundamental rolini, ushbu yo'nalishda prokuraturaning asosiy vazifalari va vakolatlari, uning davlat boshqaruvi tizimidagi o'rni tahlil qilingan. Prokuror nazoratini takomillashtirish, uning samaradorligini oshirish va mamlakatning huquqiy tizimi oldida turgan zamonaviy muammolarga moslashtirishga qaratilgan aniq chora-tadbirlarni taklif etilgan.

Kalit so'zlar: prokuratura organlarining ahamiyati, ommaviy-huquqiy munosabatlar, qonuniylik, prokuror nazorati, inson huquqlari, huquqiy islohot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N73>

Kirish. Hozirgi jamiyat va davlatning jadal rivojlanishi, huquqiy demokratik davlat barpo etish sharoitida qonuniylikni ta'minlash masalalari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Davlat boshqaruvi, ma'muriy huquq, moliya huquqi, konstitutsiyaviy huquq va boshqa sohalarni qamrab oluvchi ommaviy-huquqiy munosabatlar har qanday huquqiy davlat faoliyatining asosi hisoblanadi. Aynan shu sohada normativ-huquqiy hujjatlarga rioya etilishi, fuqarolarning huquq va erkinliklari, jamiyat va davlat manfaatlari himoya qilinishi ustidan qat'iy nazorat o'rnatish zarurati yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Bu xususida, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Qonun ustuvorligi – inson manfaatlarini ta'minlashning muhim omilidir" deb atalgan nutqlarida: "Prokuratura organlari kundalik hayotimizda qonun ustuvorligini ta'minlash, yuridik va jismoniy shaxslarning qonuniy huquqlarini himoya qilish, aholining huquqiy madaniyatini yuksaltirishga xizmat qilishi zarur" deb ta'kidlaganlar [1].

Haqiqatdan ham Yangi O'zbekistonni barpo etish strategiyasini faol amalga oshirayotgan davlatimizda ommaviy-huquqiy munosabatlarda qonuniylikni ta'minlashda prokuratura organlarining roli muhim ahamiyat kasb etmoqda. Procuratura organlari tizimi qonuniylik barqarorligini kafolati, huquqbuzarliklarning oldini olish va ularga chek qo'yish mexanizmi, buzilgan huquqlarni tiklovchi subyekt hisoblanadi.

Ommaviy-huquqiy munosabatlarda qonuniylikni ta'minlash jarayonida prokuratura organlarining o'rni va ahamiyati

Prokuratura organlari O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va "Prokuratura to'g'risida"gi Qonunga muvofiq davlat organlari tizimida o'ziga xos maqomga ega. Ushbu tizimning asosiy vazifasi barcha davlat organlari, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishini nazorat qilishdan iborat. Ushbu universal vakolat prokuraturaga hokimiyatning hech bir tarmog'iga kirmaydigan, lekin ularning barchasi ustidan nazoratni amalga oshiradigan mustaqil nazorat organi sifatida harakat qilish imkonini beradi [2].

Ommaviy-huquqiy munosabatlar kontekstida prokuratura quyidagi asosiy funksiyalarni bajaradi:

Davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari faoliyatida qonuniylikka rioya etilishi ustidan nazorat qilish yo'nalishi – davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan chiqarilayotgan hujjatlarning qonun hujjatlariga muvofiqligini tekshirish, qarorlar qabul qilish tartib-taomillariga rioya etilishini nazorat qilish, hokimiyatni suiiste'mol qilish va mansab vakolati doirasidan chetga chiqish hollarining oldini olishni o'z ichiga oladi.

Birgina, 2024-yilda prokuratura organlari tomonidan **1 ming 700 dan ortiq o'rganish** va tekshirishlar o'tkazilgan bo'lib, ular bo'yicha **168 mingdan ziyod** ta prokuror nazorati hujjatlari qo'llanilgan. Jumladan, **46 mingga yaqin** qonunga zid hujjatlarga protest, qonunbuzilishi sabablarini bartaraf etish borasida tegishli idoralarga taqdimnomalar, **1 trln. so'mdan ortiq** zararni undirish haqida sudlarga **27 mingdan ziyod** arizalar kiritilib, **400 ming nafarga yaqin** shaxslarning buzilgan huquqlari tiklanishiga erishilgan [3].

Fuqarolarning huquq va erkinliklarini himoya qilish yo'nalishi- Procuratura fuqarolarning murojaatlarini ko'rib chiqadi, ularning huquqlari buzilganligi faktlari bo'yicha tekshiruvlar o'tkazadi, ularni tiklash, shu jumladan sudga murojaat qilish orqali tiklash choralari ko'radi. Aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari huquqlarini himoya qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Korrupsiya va iqtisodiy jinoyatlarga qarshi kurash yo'nalishi – Procuratura korrupsiyaga qarshi kurashning asosiy subyektlaridan biri bo'lib, ommaviy boshqaruv asoslariga putur yetkazuvchi talon-torajlik, o'zlashtirish va boshqa mansabdorlik jinoyatlari faktlarini aniqlaydi va tekshiruv o'tkazadi.

Sudlarda davlat manfaatlarini ifodalash yo'nalishi – Davlat yoki jamoat manfaatlari buzilgan hollarda prokuratura da'vogar yoki uchinchi shaxs sifatida sud protsesslarida ishtirok etadi va qonuniylikni himoya qiladi.

Huquq ijodkorligi faoliyatida ishtirok etish yo'nalishi – Prokuror nazorati amaliyoti va huquqiy tartibga solishda aniqlangan bo'shliqlarga asoslanib, prokuratura qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha takliflar kiritishi mumkin [4].

Afsuski, O'zbekistonda ommaviy-huquqiy munosabatlarning barcha jihatlarini tizimli ravishda aks ettiruvchi umumlashtirilgan statistik ma'lumotlar tizimlashtirilmagan hamda (masalan, ma'muriy nizolar soni, fuqarolarning turli davlat organlariga murojaatlari soni, davlat xaridlari hajmi, chiqarilgan ma'muriy hujjatlar soni va boshqalar) jamoatchilikka tarqoq holda taqdim etilmoqda.

Ommaviy-huquqiy munosabatlarda prokuraturaning rolini chuqurroq tushunish uchun O'zbekiston Respublikasidagi mavjud vaziyatni tavsiflovchi statistik ma'lumotlarga murojaat qilish lozim. Bunday ma'lumotlarning ochiqqligi va foydalanish imkoniyati huquqiy davlatning muhim ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Fuqarolarning prokuratura organlariga murojaatlari asosida — O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi ma'lumotlariga ko'ra, har yili davlat organlari va mansabdor shaxslar tomonidan fuqarolar va yuridik shaxslarning huquqlari va qonuniy manfaatlari buzilishi bilan bog'liq ko'plab murojaatlar qayd etilmoqda. Masalan, 2024-yilda prokuratura organlariga kelib tushgan barcha murojaatlarning 70 foizdan ortig'i yoinki 187 mingga yaqini davlat organlari va xo'jalik boshqaruvi organlari faoliyatida qonuniylikka rioya etilishi masalalariga taalluqli ekanligi qayd etilgan [5]. Bu esa aholining o'z huquqlarini himoya qilishda so'nggi instansiya sifatida prokuraturaga bo'lgan ishonchi yuqori ekanligidan dalolat beradi.

Bu ko'rsatkichlar, garchi to'liq bo'lmasa-da, ommaviy-huquqiy munosabatlarning ko'lamini ko'rsatadi va ushbu sohalarida qonuniylikni ta'minlash jarayonida prokuratura faol ishtirok etayotganini ko'rsatadi.

Ushbu yo'nalishda prokuratura organlarining ahamiyatini oshirish to'g'risida huquqshunos professorlar B.Pulatov [6] va E.Xojiyev [7] quyidagi fikrlarni bildirishgan, o'tish davri iqtisodiyoti va shakllanayotgan huquqiy davlat sharoitida prokuratura qonun buzilishiga tezkorlik bilan munosabat bildirishga, fuqarolarning huquqlari va davlat manfaatlarini himoya qilishga qodir bo'lgan ajralmas institut ekanligini ta'kidlaydilar. Ular prokuror nazoratining universal xarakterga ega ekanligi, uning mustaqilligi va jamiyat hayotining barcha sohalariga ta'sir ko'rsatish imkoniyatlariga e'tiborni qaratadilar. Ularning fikricha, prokuratura "davlatning ko'zi" va "qonuniylik posboni" bo'lib, ijro hokimiyati va jamiyat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlovchi muhim institut sifatida ta'rif berishgan.

Rus huquqshunos olimi O.Voroninga ko'ra, Prokuror nazorati davlat hokimiyatining alohida organi nomidan emas, balki bevosita davlat nomidan, qonuniylikni ta'minlash yo'nalishida faoliyat olib boruvchi yagona nazorat organi hisoblanadi. Prokuror nazorati o'z-o'zidan hokimiyatning alohida tarmog'i hisoblanmaydi, prokuror o'zining nazorat faoliyatini jamiyatning deyarli barcha jabhalarni qamrab olgan holda ro'yobga chiqaruvchi subyektdi degan fikrlarni ilgari surgan [8].

Bizning fikrimizcha ham, ommaviy-huquqiy munosabatlarning rivojlanish davrida, ayniqsa, mamlakat taraqqiyotining hozirgi bosqichida qonuniylikni ta'minlashda prokuratura organlarining fundamental va ajralmas roli to'g'risidagi pozitsiyani qo'llab-quvvatlab, prokuraturadagi keng nazorat vakolatlarini saqlab qolish zarurligiga qo'shilgan holda, bu

vakolatlar aniq tartibga solinishi, yo'naltirilgan, manzilli qo'llanilishi orqali yalpi nazoratga chek qo'yish bilan huquqiy davlat qurish yo'lidagi strategik maqsadlarga erishish mumkin.

Yevropa mamlakatlarida tarixan bunday "umumiy prokuror nazorati" konsepsiyasi unchalik rivojlanmagan. Masalan, Fransiya va Germaniya kabi kontinental huquq tizimiga mansub mamlakatlarda XIX asrdanoq prokuraturaning ma'muriy boshqaruv ustidan to'g'ridan-to'g'ri nazorat funksiyasi cheklangan yoki sudlar yurisdiksiyasiga o'tkazilgan. Bundan ko'rinadiki, prokuror nazoratining huquqiy tabiati turli yurisdiksiyalarda turlicha talqin etilgan: u ayrim huquqiy tizimlarda mustaqil nazorat organi (prokurorlik) sifatida, boshqalarda esa asosan jinoiy ta'qib doirasida faoliyat yurituvchi, ma'muriy sohada esa faqat belgilangan holatlarda ishtiroki ta'minlanuvchi organ sifatida namoyon bo'ladi.

Aksariyat holatlarda prokuror atamasining ilmiy-huquqiy tabiati va lug'aviy ma'nosidan kelib chiqqan holda "g'amxo'r" individ sifatida "jamoat manfaatini himoya qilish" vazifasi doirasida tushuniladi. Masalan, Vengriya Respublikasi prokuraturasi o'z vazifalarini ta'riflar ekan, **jamoat manfaatlarini himoya qilish** prokuraturaning asosiy funksiyalaridan biri ekanini qayd etadi va shu boisdan **jinoiy jarayonlardan tashqari hollarda ham** prokuratura belgilangan tartibda ishtirok etishini belgilagan. Jumladan, Vengriyada prokuratura organlari ma'muriy va fuqarolik huquqbuzarliklar yuzasidan, ayniqsa bolalar va voyaga yetmaganlar huquqlari, iste'molchilar manfaati va atrof-muhit muhofazasi buzilganda chora ko'radi [9].

Demak, bu kabi mexanizm orqali davlat ayblovdchilari ma'muriy jarayonlarda jamoatchilik uchun ahamiyatli bo'lgan huquqlar buzilgan holatlarda qonuniylikni ta'minlash uchun tegishli talablarni belgilashi mumkinligini inobatga olib, ommaviy-huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi qonunchilik ijrosi ustidan prokuror nazorati dinamik va doimiy rivojlanib boruvchi soha tariqasida yondashish maqsadga muvofiq.

Ilmiy tadqiqotlar natijalarini umumlashtirgan holda ommaviy huquqiy munosabatlarda qonuniylikni ta'minlashda prokuratura organlarining ahamiyatini oshirishga qaratilgan bir qator takliflar ishlab chiqildi, ya'ni:

- Prokuratura organlarida yagona tahliliy platformani yaratish bilan turli davlat organlarining ma'lumotlarini (statistika, fuqarolarning murojaatlari, tekshiruv natijalari, sud qarorlari) birlashtiruvchi integratsiyalashgan axborot tizimini ishlab chiqish prokuratura organlariga ommaviy-huquqiy sohadagi huquqbuzarliklarning sabablari va shart-sharoitlarini chuqur tahlil qilish, tizimli muammolarni aniqlash va xavf-xatarlarni prognoz qilib borish imkoniyatini yaratadi.

- Umumiy tekshiruvlardan voz kechgan holda xavf-xatarlar tahliliga asoslangan maqsadli tekshiruvlar o'tkazish orqali qonuniylikni ta'minlab borish bilan prokuratura resurslarini huquqbuzarliklar ehtimoli eng yuqori bo'lgan eng zaif sohalar va obyektlarga (masalan, davlat xaridlari, subsidiyalarni taqsimlash, tabiiy resurslardan foydalanish) yo'naltirish uchun shart-sharoit yaratadi.

- Prokuratura organlari ommaviy-huquqiy munosabatlar sohasidagi nazorat faoliyati natijalari to'g'risida aniqlangan qoidabuzilishlar, ular bo'yicha ko'rilgan choralar va erishilgan natijalarni ko'rsatgan holda yanada batafsil tahliliy hisobotlarni muntazam ravishda e'lon qilib borishi lozim. Bu esa jamoatchilikning xabardorligi va prokuraturaga bo'lgan ishonchini oshiradi.

- Prokuratura organlari xodimlarini ommaviy-huquqiy munosabatlarning ayrim yo'nalishlari bo'lgan ma'muriy huquq, moliya huquqi, yer huquqi bo'yicha ixtisoslashtirish

tizimini joriy etish, maxsus bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan professional xodimlarga ega bo'lishi, prokuratura organlariga nazorat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

- Prokuratura faoliyatiga zamonaviy IT-texnologiyalarni joriy etish, ya'ni prokuratura xodimlarini yangi axborot tizimlari, ma'lumotlar bazalari, xususan sun'iy intellekt dasturlari bilan ishlash tartibini joriy etish qonuniylikni ta'minlash yo'nalishi bo'yicha nostandart fikr va mulohaza yuritishni shakllantiradi.

Yuqoridagi fikrlarimizni umumlashtirgan holda xulosa qiladigan bo'lsak, prokuratura organlari O'zbekiston Respublikasi ommaviy-huquqiy munosabatlarida qonuniylikni ta'minlashda asosiy muhim ahamiyatga ega bo'lgan tizimdir, konstitutsiyaviy tuzumning kafolati, fuqarolarning huquq va erkinliklari, jamiyat va davlat manfaatlarining himoyachisi hisoblanadi. Ularning faoliyati huquqiy demokratik davlat qurish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

O'zbekistonning jadal rivojlanishi sharoitida mustaqil prokuror nazoratini ommaviy-huquqiy munosabatlarda qonuniylikni ta'minlash sohasining dolzarbligi va uning ahamiyatini tasdiqlamoqda. Shu bilan birga, samaradorlikni yanada oshirish va zamonaviy tahdidlarga moslashish uchun prokuratura o'z faoliyatini doimiy ravishda takomillashtirib borishi kerak. Taklif etilgan modernizatsiya choralari, jumladan, tahliliy funksiyani kuchaytirish, shaffoflikni oshirish, boshqa organlar bilan hamkorlikni optimallashtirish, kadrlar ta'minotini yaxshilash va profilaktika funksiyasini rivojlantirish prokuraturaga o'z vazifasini yanada samarali bajarish imkonini beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Sh.Mirziyoyev "Qonun ustuvorligi-inson manfaatlarini ta'minlashning muhim omilidir" 07.01.2017-yil prokuratura organlari xodimlari kuni oldidian so'zlagan nutqi. Xalq so'zi gazetasi 08.01.2017-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 01.05.2023-y., 03/23/837/0241-son. <http://lex.uz/docs/6445145>
3. <https://prokuratura.uz/#/ochiqmalumot>
4. O'zbekiston Respublikasining "Prokuratura to'g'risida" 2001-yil 29-avgustda qabul qilingan Qonuni/ <http://lex.uz/docs/106197>
5. <https://www.facebook.com/aoka.uz/videos/%D0%B1%D1%80%D0%B8%D1%84%D0%B8%D0%BD%D0%B3/9077024452380452/>
6. B.X.Po'latov –Prokuror nazorati. Darslik. -Toshkent, O'zbekiston. 2009. -B. 133-134.
7. E.Xojiyev, Sh.Shayzakov. Ommaviy-huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarning mazmun-mohiyati va o'ziga xos xususiyatlari. O'zbekiston Respublikasi Bosh Prokuraturasi Akademiyasi Axborotnomasi (2019, № 4 (40))
8. Воронин О.В. О сущности современного прокурорского надзора // Уголовная юстиция. 2018. № 11. С. 183–189.
9. <https://ugyeszseg.hu/allampolgaroknak/legfontosabb-tudnivalok/>

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE PRINCIPLE OF INTERNATIONAL LAW ENSURING THE RIGHT OF A CHILD TO LIFE, SURVIVAL AND DEVELOPMENT AND ITS ESSENCE

Kakhramonova Aziza

Doctoral student at Tashkent state university of law

E-mail: azizakhon8800@mail.ru

Abstract. This article analyzes the principle of international law ensuring a child's right to life, survival and development, its essence, and legal basis. It also highlights the right of every child to privacy and state support for their physical, mental, psychological, spiritual, and social development. In addition, international law indicates that this principle is inextricably linked with other principles - the highest interests of the child, the right to non-discrimination, protection from violence, and rehabilitation. In our national legislation, the methods of implementing this principle are considered, and it is noted that a deep analysis of this principle has important theoretical and practical significance in the effective protection of children's rights at the international and national levels.

Keywords: principles of international law, child rights, UN Convention on the Rights of the Child, right to life.

BOLANING YASHASH, OMON QOLISH VA RIVOJLANISH HUQUQINI TA'MINLOVCHI XALQARO HUQUQ TAMOYILI VA UNING MOHIYATI

Qahramonova Aziza Ulug'bek qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada bolaning yashash, omon qolish va rivojlanish huquqini ta'minlovchi xalqaro huquq tamoyili, uning mohiyati, huquqiy asosi tahlil qilinadi. Shuningdek, har bir bolaning hayotiga bo'lgan daxlsizlik huquqi, uning jismoniy, aqliy, ruhiy, ma'naviy va ijtimoiy rivojlanishi davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi yoritib beriladi. Bundan tashqari, xalqaro huquqda ushbu tamoyilning boshqa tamoyillar – bolaning eng oliy manfaatlari, kamsitilmaslik, zo'ravonlikdan himoya qilish va reabilitatsiya huquqlari bilan uzviy bog'liqligi ko'rsatib o'tiladi. Milliy qonunchiligimizda ushbu tamoyilning amalga oshirilish usullari ko'rib chiqiladi hamda bu tamoyilning chuqur tahlili bolalar huquqlarini xalqaro va milliy darajada samarali himoya qilishda muhim nazariy-amaliy ahamiyat kasb etishi qayd etiladi.

Kalit so'zlar: xalqaro huquq tamoyillari, bola huquqlari, BMTning "Bola huquqlari to'g'risida"gi Konvensiyasi, yashash huquqi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N74>

One of the important indicators of the development of a particular state and the stability of society is the level of ensuring the rights and interests of children. Therefore, the rights of the child remain one of the main and, at the same time, the most important areas of international law. In particular, the right of a child to life, survival, and development is one of the most fundamental principles of human rights, which implies not only the preservation of a child's life, but also the guarantee of their full physical, mental, spiritual, and social development. In general, it is difficult to imagine anything more important than the recognition of the right to life in the entire complex of human rights. The UN Human Rights Committee defines the right

to life as "the supreme right that cannot be restricted even in a state of emergency that threatens the life of a nation"[1]. The right to life is also reflected in other sources of international law. In particular, Article 3 of the Universal Declaration of Human Rights (1948) states: "Everyone has the right to life, liberty and security of person" [2] and Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights states: "The right to life is an inalienable right of every person. This right is protected by law. No one can be arbitrarily deprived of life" [3]. The implementation of this principle within the framework of children's rights is enshrined in Article 6 of the UN Convention on the Rights of the Child, adopted in 1989, which requires states to take legal, organizational, and social measures to implement this right [4]. In addition to recognizing the child's right to life, Article 6 of the Convention further enriches this principle by adding the rights to survival and development. As a result, Article 6 eliminates the long-standing division in international human rights - between civil and political rights on the one hand and economic, social and cultural rights on the other.

This principle is much broader than the other principles of international law aimed at protecting the rights of the child and includes three components: the child's right to physical survival in terms of the continuation of human lineage as a biological factor; living in favorable conditions for physical development, and the environment in which they live should not negatively affect their comprehensive development.

Several principles enshrined in the Declaration of the Rights of the Child of 1959 are dedicated to the right to decent physical and mental development, and the right to healthy growth and development, as well as the creation of decent living conditions, is enshrined in this document without separation from maternal rights. Secondly, the Declaration declared that to ensure the harmonious physical, emotional, and psychological development of a child, not only social security and quality education are necessary, but also an atmosphere of love and understanding. Thus, this principle is based not on material values, but on spiritual and moral values to a greater extent than the other three previously considered principles.

Regarding children's rights to life and survival, we all know that in international law, "child" refers to every person under 18 years of age. The legal basis for this lies in Article 1 of the Convention on the Rights of the Child. However, the problematic aspect is that the child does not explain from which event they acquire their rights - from the moment the fetus appears, from birth, or from some time between them. The solution to this issue remains at the disposal of the states. Most norms on the protection of children's rights link the emergence of rights to the fact of birth. For example, a name, citizenship, the right to registration immediately after birth, etc. At the same time, in some areas of international humanitarian law and bioethics, the embryo (fetus) can be considered as an object of protection (for example, the prohibition of arbitrary experiments, the protection of pregnant women in international humanitarian law). Consequently, there is no single universal solution to this issue, and states interpret these norms as they see fit.

As can be seen from regional sources, Article 4 of the American Convention on Human Rights (1969) states: "Everyone has the right to respect his life. This right is generally protected by law from the moment of conception. No one can be arbitrarily deprived of life" [5]. As can be seen from this, if the States Parties to this Convention reflect this norm in their national legislation, the right of children to life and survival in those states arises from the moment of

conception. This case is considered one of the controversial topics in international law, and several cases have been considered on this matter.

All these measures represent a public-legal vector of the mechanism for implementing this principle, aimed at preserving and maintaining the health and physical development of children. Its private legal aspects receive much less attention from the legislator.

However, the Committee on the Rights of the Child takes this principle beyond just the physical well-being of children and interprets it much more broadly.

In its Concluding Note of 2014, the Committee on the Rights of the Child paid special attention to some material aspects of implementing the principle of best ensuring the interests of the child. From the perspective of the principle under consideration, it was indicated that state bodies for the protection of children assess the general physical safety of children and ignore their emotional and psychological needs. One of the primary tasks of the participating states in fulfilling their obligations under the Convention is to make amendments to national legislation to ensure the priority of the principle under consideration at the level of all national legislative acts affecting the rights of children.

Article 25 of our fundamental law, the Constitution, states: "The right to life is an inalienable right of every person and is protected by law. Assassination of human life is the most serious crime" [6].

Furthermore, Article 8 of the Law "On Guarantees of the Rights of the Child," adopted on November 23, 2007, reflects this principle of international law as follows: "The right to life is an inalienable right of every child. An attempt on a child's life is the most serious crime. The state creates conditions for ensuring the birth and development of a healthy child." In particular, this norm represents the highest guarantee of protection for children, since a child is the most vulnerable member of society. A child cannot protect themselves; they need care, attention, and state protection from adults. Therefore, this norm of the Constitution directly obliges the state to protect the life and safety of children.

As noted above, the principle under consideration includes not only the basic concept of life as a physical state, but also covers all aspects of a child's development, health, and psychosocial well-being. Based on the analysis of the positions of the UN Committee on the Rights of the Child and the European Court of Human Rights, it can be concluded that the right of a child to life, survival, and development arises from the moment of birth as a biological condition for the continuation of the human race, recognizing the physical separation of the fetus from the mother's womb.

Having identified the elements of the principle ensuring the right to life, survival, and development, as well as the time of the emergence of each of them, it is necessary to dwell on the content of this principle from the point of view of creating favorable conditions for the present and future life of the child.

Moreover, this principle eliminates the division between civil and political rights and economic, social, and cultural rights. International legal norms, including the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, as well as regional conventions, further expand the content of this right and define the obligations of states. Each state must adapt its national legislation to these principles, form legal, social, and institutional mechanisms for the protection of children's rights. In particular, Uzbekistan has introduced this principle into its national legislation, and this principle plays a significant role

in state policy towards children. In particular, the National Action Plan for 2024-2027 on the implementation of the recommendations of the UN Committee on the Rights of the Child based on the results of the review of the Fifth Periodic Report of the Republic of Uzbekistan on the implementation of the provisions of the UN Convention on the Rights of the Child also defines priority areas in such key areas as respect for the views of the child, the eradication of violence against children, medical support for motherhood and childhood, the involvement of children in education, freedom of thought and speech of children, and others [7].

In conclusion, it can be said that the right of a child to life, survival, and development is one of the most important principles of modern international law, which guarantees not only the preservation of a child's existence, but also the formation of a comprehensively healthy and harmoniously developed person. The legal basis of this principle is enshrined in the Convention on the Rights of the Child, adopted in 1989, which recognizes the international right to the inviolability of a child's life, healthy development, and protection. The priority of this right is also emphasized in the resolutions of the UN and other international organizations.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty. 2003
2. Universal Declaration of Human Rights. 1948. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
3. International Covenant on Civil and Political Rights. 1966. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
4. The United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC). 1989. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
5. American Convention on Human Rights: "Pact of San José, Costa Rica". Signed at San José, Costa Rica, on 22 November 1969.
6. The Constitution of the Republic of Uzbekistan. 01.05.2023. <https://lex.uz/docs/-6445145>
7. "Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya qoidalarini amalga oshirish bo'yicha O'zbekistonning Beshinchi davriy ma'ruzasi yuzasidan BMTning Bola huquqlari bo'yicha qo'mitasi tavsiyalarini amaliyotga tatbiq etish to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashi va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati Kengashining qo'shma qarori. 21.02.2024. <https://lex.uz/docs/-6848811>

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

CONFLICT-OF-LAW ISSUES IN REGULATING ALIMONY OBLIGATIONS COMPLICATED BY A FOREIGN ELEMENT

Kholikova Gavkhar

Doctoral student, University of World Economy and Diplomacy

E-mail: gavharkholiqova@gmail.com

Abstract. This article examines the conflict-of-law issues in the regulation of alimony obligations under private international law. First, the scholarly views on the concept of alimony obligations and their international legal nature are discussed. The paper then analyzes conflict-of-law problems arising in alimony relations involving a foreign element and highlights the main principles applied in resolving them. Particular attention is given to the provisions of national legislation of various countries and international treaties, including the Hague Conventions and other relevant instruments. The article also addresses existing practical challenges and, based on scholarly conclusions, puts forward both theoretical and practical recommendations.

Keywords: alimony obligations, private international law, conflict of laws, foreign element, Hague Conventions, international treaties, family law, scholarly perspectives.

XALQARO XUSUSIY HUQUQDA ALIMENT MAJBURIYATLARINI TARTIBGA SOLISHNING KOLLIZION MASALALARI

Xoliqova Gavhar Ramazon qizi

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada xalqaro xususiy huquqda aliment majburiyatlarini tartibga solishning kollizion masalalari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Avvalo, aliment majburiyatlari tushunchasi va ularning xalqaro huquqiy mazmuni bo'yicha olimlarning qarashlari yoritiladi. Shundan so'ng, xorijiy element bilan bog'liq aliment munosabatlarida yuzaga keladigan kollizion masalalar, ularni hal etishda qo'llaniladigan asosiy prinsiplarga e'tibor qaratiladi. Maqolada turli davlatlar qonunchiligi va xalqaro shartnomalarda, xususan, Gaaga konvensiyalari hamda boshqa xalqaro hujjatlarda belgilangan normalar o'rganilgan. Shu bilan birga, ushbu sohada uchraydigan amaliy muammolar ham tahlil etilib, olimlarning ilmiy xulosalari asosida nazariy hamda amaliy takliflar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: aliment majburiyatlari, xalqaro xususiy huquq, kollizion normalar, xorijiy element, Gaaga konvensiyalari, xalqaro shartnomalar, oilaviy huquq, ilmiy qarashlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N75>

Aliment majburiyatlari oilaviy huquq institutining ajralmas qismi bo'lib, u nafaqat ichki davlat qonunchiligida, balki xalqaro munosabatlarda ham alohida o'rin tutadi. Chunki bugungi globallashuv sharoitida turli davlat fuqarolari o'rtasida nikoh tuzilishi, ajralishi yoki aliment majburiyatlarining yuzaga kelishi tobora ko'proq uchramoqda. Bunday vaziyatlarda qaysi davlat qonunchiligi qo'llanishi masalasi kollizion huquqiy muammolarni keltirib chiqaradi.

Chet el elementi bilan bog'liq aliment munosabatlari ko'plab huquqiy muammolarni keltirib chiqaradi. Chunki alimentni to'lash yoki olishda turli mamlakatlarning qonunlari o'zaro to'qnashishi mumkin. Xalqaro xususiy huquqda bu holat ikki yoki undan ortiq davlat

yurisdiksiyasi o'rtasida kelishmovchiliklarga olib keladi. Turli yuridik tizimlar o'rtasidagi farqlar esa aliment to'lash, olish va qarorlarni ijro etishni murakkablashtiradi.

G.Yu.Fedoseyevaning fikricha, aliment munosabatlari xalqaro xususiy huquq obyektini sifatida ikki asosiy talabga javob berishi lozim: birinchidan, aliment munosabatlari xalqaro xususiy huquqiy munosabatlar obyektini doirasiga kirishi; ikkinchidan, asosiy maqsad alimentga oid munosabatlarni xalqaro xususiy huquqiy tartibga solinishidir[1]. Fedoseyeva yondashuvi bu yerda aliment munosabatlarini xalqaro xususiy huquq obyektini sifatida tushunishda ikki bosqichli konseptual filtrlash metodiga asoslanadi. Birinchi bosqich — huquqiy tabiati va joylashuvi: aliment munosabatlari avvalo xalqaro xususiy huquqiy munosabatlar obyektini doirasiga kiradimi yoki yo'qmi, degan savolga javob topish. Bu, aslida, ularni oddiy ichki huquq munosabatlaridan farqlash, ya'ni chet el elementi mavjudligini aniqlash bilan chambarchas bog'liq. Agar chet el elementi bo'lmasa, ular xalqaro xususiy huquq doirasiga ham kirmaydi. Ikkinchi bosqich — tartibga solish maqsadi: agar aliment munosabatlari xalqaro xususiy huquq obyektini deb topilsa, asosiy vazifa ularni qanday xalqaro xususiy-huquqiy tartibga solish kerakligini belgilashdir. Bu bosqichda kollizion normalar, xalqaro shartnomalar, o'zaro yordam to'g'risidagi bitimlar va boshqa huquqiy mexanizmlar ishga tushadi. Bu yondashuvning kuchli tomoni shundaki, Fedoseyeva xalqaro xususiy huquq obyektini aniqlashni faqat "chet el elementi bor" degan oddiy belgi bilan cheklamaydi, balki uni tartibga solish maqsadiga yetaklaydigan mantiqiy bosqichlarni ajratadi.

Aytish mumkinki, Fedoseyeva konsepsiyasi Konsevoyning "chet el elementi so'ng xalqaro xususiy huquq mexanizmi" modelidan murakkabroq va tizimliroq. Chunki u obyektini aniqlash va shundan so'ng qanday tartibga solishni aniqlashtirish ketma-ketligini taklif etadi.

Turli davlatlarning oila huquqiga oid moddiy-huquqiy normalari katta xilma-xillikka ega bo'lib, bu amaliyotda nikoh-oila huquqiy munosabatlarining turli masalalarini hal qilishda kolliziyalarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi.[2] Bu xilma-xillik faqat "tashqi farqlar" bilan cheklanmay, balki bir xil faktik holatga beriladigan huquqiy baho va tartibga solish mexanizmlaridagi tafovutlardan kelib chiqadi. Demak, kolliziyaning ildizi ko'pincha madaniy-huquqiy yondashuvdagi farqlarda yotadi.

Bir xil faktik holatlarga nisbatan huquqiy tartibga solishdagi farq kolliziyaning vujudga kelishiga asos bo'ladi ya'ni turli davlatlarning huquqiy tizimlari to'qnashuviga sabab bo'ladi.[3] G.K. Dmitriyeva ta'kidlaydiki, oila-nikoh munosabatlarini huquqiy tartibga solishdagi ziddiyatlar nafaqat turli dinlar hukmronlik qiladigan davlatlarning huquqiy tizimlarida, balki bir xil e'tiqodga ega va bir huquqiy oilaga (masalan, roman-german oilasiga) mansub bo'lgan davlatlarda ham kuzatiladi.[4] Kosova, oila huquqi barcha mamlakatlarda qonunchilikning konservativ tarmog'i ekanligini ta'kidlaydi.[5] Kosovaning "oila huquqi — barcha mamlakatlarda qonunchilikning konservativ tarmog'i" degan xulosasi ushbu kolliziyalarning nega tez bartaraf etilmasligini tushuntiradi. Konservativlik bu yerda ikki ma'noga ega. Birinchidan, oila huquqidagi institutsional barqarorligi, ya'ni oila huquqi tez-tez islohot qilinmaydi, o'zgarishlar ehtiyotkorlik bilan joriy etiladi. Ikkinchidan, an'anaviylik — oila munosabatlari madaniy, diniy va ijtimoiy qadriyatlar bilan chuqur bog'langan, shu sabab milliy o'ziga xoslik kuchli saqlanadi. Natijada, turli mamlakatlar o'rtasida bir xillikni ta'minlash bo'yicha xalqaro konvensiyalar (masalan, aliment majburiyatlariga oid Gaaga konvensiyalari) mavjud bo'lsa ham, moddiy-huquqiy normalardagi farqlar ularning to'liq uyg'unlashishiga to'sqinlik qiladi.

Chet el elementi bilan murakkablashgan aliment majburiyatlarida alimentlarni haqiqatda undirish muammosi bugungi kunda ham saqlanib qolmoqda, chunki chet elda bo'lgan shaxslardan aliment undirish to'g'risidagi ko'plab sud qarorlari (buyruqlari), javobgar joylashgan davlat bilan huquqiy yordam to'g'risida shartnoma tuzmaganligi sababli ijro etilmaydi. Xalqaro xususiy huquqda aliment majburiyatlarini tartibga solish moddiy va protsessual normalarni o'z ichiga oladi. O'z navbatida aliment munosabatlarini xalqaro xususiy huquqiy jihatdan tartibga soluvchi normalarni ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh aliment majburiyatlarni tartibga solishga qaratilgan xalqaro konvensiyalar, davlatlar o'rtasidagi ikki tomonlama shartnomalar bo'lsa, ikkinchi guruh chet el elementi bilan bilan murakkablashgan aliment munosabatlarini kollizion tartibga solishga doir milliy qonunchilik normalari.

D.I.Girfanovanning fikricha chet el elementi bilan murakkablashgan aliment munosabatlarida ishtirok etish uchun taraflar oilaviy huquqning subyekti bo'lishi lozim. Hamda ushbu shaxslar oilaviy huquq va muomala layoqatiga ega bo'lishi zarur.[6] D.I. Girfanovanning fikri, ya'ni chet el elementi bilan murakkablashgan aliment munosabatlarida qatnashish uchun taraflar oilaviy huquq subyekti bo'lishi va oilaviy huquq hamda muomala layoqatiga ega bo'lishi shart degan talabi, mantiqan asosli hisoblanadi. Chunki, oilaviy huquq subyekti bo'lish — shaxsning qonuniy tarzda oila munosabatlariga kirishish qobiliyati, ya'ni uning huquqiy maqomini belgilaydi. Agar shaxs mazkur maqomga ega bo'lmasa (masalan, qonun bo'yicha oila a'zosi hisoblanmasa), aliment munosabatlari vujudga kelmaydi. Oilaviy huquq va muomala layoqati esa shaxsning nafaqat huquqiy imkoniyatga, balki huquqiy oqibatlar keltirib chiqaradigan xatti-harakatlarni mustaqil amalga oshirish qobiliyatiga egaligini bildiradi. Bu xalqaro element mavjud bo'lgan holatlarda yanada muhim, chunki turli davlatlar layoqat yoshini va hajmini turlicha belgilaydi. Demak, Girfanovanning yondashuvi xalqaro xususiy huquqda aliment munosabatlari subyektlarini aniq belgilash va ularning huquqiy imkoniyatlarini chet el huquq tizimlari o'rtasida moslashtirish uchun zarur metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu yondashuv amaliyotda kollizion masalalarni kamaytirishga yordam beradi. Ammo tanqidiy nuqtai nazardan qaraganda, D.I. Girfanovanning fikri nazariy jihatdan to'g'ri bo'lsa-da, amaliyotda bir nechta murakkabliklar yuzaga kelishi mumkin. Chunki davlatlar o'rtasida muomala layoqati me'yorlarida farqlar mavjud. Masalan, bir davlatda nikoh yoshi 18 bo'lsa, boshqasida 20 bo'lishi mumkin. Bu esa taraflardan biri bir davlat qonunchiligi bo'yicha oilaviy huquq subyekti sanalsa-da, boshqa davlat qonunchiligida hali bu maqomga ega bo'lmasligi holatini keltirib chiqaradi. Xalqaro xususiy huquqda qo'llaniladigan kollizion normalar layoqat masalasida yagona standart yaratmaydi. Shuning uchun, Girfanova belgilagan talablarga qaramay, ayrim hollarda turli davlatlarning qarorlari o'zaro tan olinmasligi ehtimoli saqlanib qoladi. Shu sababli, Girfanova yondashuvini amalda samarali qo'llash uchun xalqaro shartnomalarda yoki ikki tomonlama bitimlarda oilaviy huquq subyektligi va layoqat mezonlarini bir xilda belgilash talab etiladi.

Chet el elementi bilan murakkablashgan aliment munosabatlarida taraflarning oilaviy huquq subyekti bo'lishi va huquq hamda muomala layoqatiga ega bo'lishi haqidagi talab amaliy nuqtai nazardan juda muhim. Chunki xalqaro xususiy huquqda huquqiy subyektlilik — har qanday huquqiy munosabatning boshlang'ich nuqtasidir. Agar shaxs huquq subyekti sifatida tan olinmasa yoki muomala layoqati cheklangan bo'lsa, aliment majburiyatlarini yuzaga keltirish yoki ularni amalga oshirishning o'zi murakkablashadi. Shu bois, ushbu bu yondashuv

xalqaro munosabatlarda protsessual aniqlik va huquqiy xavfsizlikni ta'minlaydi. X.Abduraxmonova chet el elementi bilan murakkablashgan aliment munosabatlari subyektlari haqida fikr bildirib, chet el elementi bilan murakkablashgan aliment majburiyatlarining subyektlari bo'lgan ota-ona va bolalar bir-birlariga nisbatan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishini ta'kidlaydi. Bunda voyaga yetmagan bolalarga hamda nikohsiz tug'ilgan bolalarga (otalik belgilangandan so'ng) aliment to'lash bo'yicha majburiyatlarda ota-ona tengdir deb ta'kidlaydi. Bu yondashuv asosan moddiy-huquqiy tenglik prinsipiga asoslanadi va bolalarning manfaatlarini himoya qilishni ustuvor deb biladi. Ayniqsa, nikohsiz tug'ilgan bolalarga nisbatan aliment majburiyatining ota-ona uchun teng qo'llanilishi, xalqaro maydonda ham, ichki qonunchilikda ham diskriminatsiya oldini olishning muhim kafolati sifatida ahamiyatli.

Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi chet el elementi bilan murakkablashgan mulkiy munosabatlar kollizion-huquqiy hamda moddiy-huquqiy usullar vositasida tartibga solinadi. Ota-ona va farzandlar o'rtasidagi shaxsiy nomulkiy va mulkiy munosabatlarning kollizion-huquqiy usul orqali tartibga solinishida asosan bolaning shaxsiy qonuni hal qiluvchi ahamiyatga ega. Xususan, roman-german huquq oilasiga mansub davlatlarning ko'pchiligida ota-ona va farzandlar o'rtasidagi chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarni tartibga solishda bolaning shaxsiy qonuni kollizion bog'lovchisi qabul qilingan. Xalqaro xususiy huquqda ota-ona va farzandlar o'rtasidagi mulkiy munosabatlarda asosiy muammolar aliment majburiyatlari doirasida vujudga keladi[7]. X.B.Abduraxmonovanning bu fikri xalqaro xususiy huquqda ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda qo'llaniladigan ikki asosiy yondashuv — kollizion-huquqiy va moddiy-huquqiy usullarni aniq ajratib ko'rsatgani bilan ahamiyatlidir. U ta'kidlaganidek, kollizion-huquqiy usulda hal qiluvchi omil sifatida bolaning shaxsiy qonunini qabul qilish, ayniqsa roman-german huquq oilasiga mansub davlatlarda keng tarqalgan. Bu yondashuv mantiqan to'g'ri, chunki bola bilan bog'liq munosabatlarda uning huquqiy maqomi va manfaatlari ko'pincha uning fuqaroligi yoki doimiy yashash joyi qonuni bilan eng to'g'ri ifodalanadi. Shunday bo'lsa-da, amaliyotda bu prinsip turli davlatlarning "shaxsiy qonun"ni belgilash mezonlari farqlanishi sababli bir xil natija bermasligi mumkin. Masalan, ba'zi davlatlar shaxsiy qonunni fuqaroligiga, boshqalari esa doimiy yashash joyiga qarab aniqlaydi. Abduraxmonovanning aliment majburiyatlarini asosiy muammo sifatida alohida ko'rsatishi ham dolzarbdir, chunki ota-ona va farzandlar o'rtasidagi chet el elementi bilan murakkablashgan munosabatlarda eng ko'p kollizion nizolar aynan aliment to'lash tartibi, miqdori va amal qiladigan qonun tanlash masalalarida yuzaga keladi. Bu, o'z navbatida, moddiy-huquqiy normalarni uyg'unlashtirish yoki xalqaro shartnomalar orqali yagona minimal standartlarni joriy etish zaruratini ko'rsatadi. Shu jihatdan, Abduraxmonovanning pozitsiyasi nafaqat nazariy asosga, balki amaliy yechim topishga yo'naltirilgan bo'lib, xalqaro va milliy huquq o'rtasida muvozanat yaratishga xizmat qiladi.

Ota-ona va bolalar o'rtasidagi mulkiy munosabatlarni tartibga solishda 1973-yildagi Gaaga konvensiyasi katta ahamiyatga ega. Bu Konvensiya oilaviy munosabatlardan kelib chiqadigan aliment majburiyatlariga taalluqli bo'lib, ular nikoh, qarindoshlik, otalik-onalik yoki hatto nikohsiz tug'ilgan bolaga nisbatan ham qo'llaniladi (1-modda). U faqat aliment majburiyatlari bo'yicha turli davlat qonunlari o'rtasidagi ziddiyatlarni hal qiladi (2-modda). Konvensiya universal hisoblanadi. Ya'ni, uning qoidalari barcha hollarda amal qiladi – bunda taraf davlatlardan biri ishtirokchi bo'ladimi-yo'qmi, yoki aliment majburiyatiga tatbiq etiladigan huquq qaysi davlatniki ekanining ahamiyati yo'q (3-modda).

Asosiy qoida shuki, aliment majburiyatlari aliment oluvchining (kreditorning) doimiy yashash joyi huquqi bilan belgilanadi. Agar kreditor boshqa davlatga ko'chib o'tsa, ko'chib borganidan boshlab yangi yashash joyining qonuni amal qiladi (4-modda). Bunda faqat moddiy huquq qo'llaniladi, teskari havolaga yo'l qo'yilmaydi. Agar kreditor 4-modda asosida aliment ololmasa, tomonlarning umumiy fuqaroligi huquqi qo'llanadi (5-modda). Agar bu asos ham ishlamasa, da'vo qilingan davlatning ichki huquqi tatbiq etiladi (6-modda).

Aliment majburiyatlariga tatbiq etiladigan qonunchilik quyidagilarni belgilaydi (10-modda): kim va qachon aliment talab qilishi mumkinligi, kim aliment ishi qo'zg'atish huquqiga ega va bu da'vo uchun muddat qancha, davlat organi kreditorga bergan nafaqalarni qoplab olganida qarzdor qancha aliment to'lashi kerakligi.

Konvensiya talablariga muvofiq belgilangan huquqni qo'llash faqat jamoat tartibiga ochiqdan-ochiq zid bo'lgan hollardagina rad etilishi mumkin. Biroq, qo'llaniladigan qonunchilikda boshqacha ko'rsatilgan bo'lsa ham, alimentlar miqdorini belgilashda kreditorning ehtiyojlari va qarzdorning moliyaviy imkoniyatlari albatta hisobga olinishi lozim (11-modda).[8]

Ushbu konvensiya chet el elementi bilan murakkablashgan aliment munosabatlarini tartibga solishda juda muhim yuridik mexanizm hisoblanadi. Konvensiyaning universalligi shundaki, u qo'llaniladigan huquqning shartnomachi davlat qonuni bo'lishi yoki ikki davlat o'rtasida o'zaro tan olish mavjudligiga bog'liq emas — demak, huquqni qo'llash doirasi keng va amaliy ahamiyati yuqori.

Asosiy qoida sifatida aliment oluvchining odatdagi yashash joyi qonuni tanlangani bola yoki boshqa himoyaga muhtoj shaxs manfaatlarini maksimal darajada himoya qilishga qaratilgan. Kreditor yashash joyini o'zgartirganida qonunning ham avtomatik ravishda o'zgarishi esa real hayotdagi harakatlilik (migratsiya) sharoitiga moslashuvchan yondashuvni ta'minlaydi. Teskari havolani istisno qilish esa kollizion jarayonlarni ortiqcha murakkablashtirishning oldini oladi.

Shuningdek, Konvensiya bosqichma-bosqich qo'llaniladigan kollizion bog'lovchilar (yashash joyi qonuni → umumiy fuqarolik qonuni → forum qonuni) orqali har qanday vaziyatda qo'llaniladigan "oxirgi chora" mexanizmini yaratadi. Jamoat tartibi istisnosi ham xalqaro huquqda muhim himoya vositasi bo'lib, milliy manfaatlar va asosiy huquqiy prinsiplarni saqlashga xizmat qiladi.

Eng e'tiborlisi, Konvensiya aliment miqdorini belgilashda faqat huquqiy formula emas, balki amaliy ijtimoiy mezonlar — kreditor ehtiyojlari va qarzdor imkoniyatlarini majburiy hisobga olish talabini qo'yadi. Bu esa normativ tartibga solish bilan birga insoniylik va adolat prinsiplarini ham mustahkamlaydi.

X.Abduraxmonova chet el elementi bilan murakkablashgan aliment majburiyatlarining kollizion masalalari haqida muhim fikrlarni bildirgan. Unga ko'ra, ota-onaning voyaga yetmagan bolalariga ta'minot berishda va voyaga yetgan mehnatga layoqatli bolalarning ota-onasiga nisbatan aliment majburiyatlarida yashash joy kollizion bog'lovchisi qabul qilingan. Bola uchun aliment oluvchi (da'vogar)ning yashash joy qonuni kollizion bog'lovchisi aliment munosabatlarini tartibga soluvchi norma sifatida qabul qilinganda bolaning fuqaroligi mansub bo'lgan davlat qonuni kollizion bog'lovchisi qo'llanilmaydi. Bolaning doimiy yashash joy qonuni ota-ona va bolaning fuqaroligi mansub bo'lgan davlat qonunidan mustaqil bo'lib, ular birgalikda qaysi mamlakat hududida istiqomat qilsalar, shu mamlakat oila qonunchiligi qo'llaniladi. Bu esa

bola manfaatlarini yaxshiroq himoyalashiga olib keladi. Bola doimiy yashayotgan mamlakat qonunidan foydalanish da'vogarga qulay imkoniyatlarni yaratadi. Aliment munosabatlarida bolaning doimiy yashash joy qonuni subsidiar tarzda qabul qilingan.[9] Bola doimiy yashayotgan mamlakat qonunidan foydalanish nafaqat da'vogarga qulaylik yaratadi, balki aliment majburiyatlarini ijro etish jarayonini ham soddalashtiradi. Chunki, da'vo qaysi davlat hududida ko'rib chiqilsa, odatda shu davlatning huquqiy mexanizmlari, ijro organlari va ijtimoiy ta'minot tizimi ishga solinadi. Bu esa aliment to'lovlarini nazorat qilish, ijro qilish va yetkazib berishda amaliy jihatdan samaradorlikni oshiradi.

Bundan tashqari, bolaning doimiy yashash joy qonunini qo'llash orqali huquqni qo'llashda bevosita mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, yashash darajasi va minimal ta'minot standartlari inobatga olinadi. Shu sababli, aliment miqdori va shakli bolaning real ehtiyojlariga mos keladi.

Subsidiar tarzda bolaning yashash joy qonunidan foydalanish esa kollizion holatlarda asosiy bog'lovchi bo'lgan boshqa mezonlar (masalan, fuqarolik qonuni) bilan uyg'unlashib, nizolarni hal etishda moslashuvchanlik beradi. Natijada, turli davlat fuqaroligiga ega bo'lgan ota-ona va bola o'rtasida aliment majburiyatlarini belgilashda ham, ijro etishda ham adolat va bola manfaatlari ta'minlanadi.

Ammo bu boradagi ayrim Yevropa davlatlari qonunchiligiga nazar solsak, aliment majburiyatlariga nisbatan turli xil kollizion bog'lovchilar mavjudligini ko'rishimiz mumkin. Finlyandiya, Gretsiya va Fransiya umumiy fuqarolik tamoyili ustuvorlik qiladi. Agar aliment majburiyatlarida subyektlarining fuqaroligi bir xil bo'lmasa, Finlyandiya bolaning tug'ilish paytidagi fuqaroligi qonuni, Gretsiya otaning fuqaroligi qonuni, Fransiya esa ota-onaning yashash joyi qonuni qo'llaniladi. Chet davlatlarda oilaning boshqa a'zolari o'rtasidagi aliment majburiyatlari otaning fuqaroligi qonuni (Italiya, Germaniya) yoki otaning doimiy yashash joyi qonuni (AQSH, Angliya) bilan belgilanishi mumkin.[10] Shunday qilib, chet el huquqida ham ushbu munosabatlarni tartibga solishda yondashuvlar birligi mavjud emas.[11]

Xulosa. Xalqaro xususiy huquqda aliment majburiyatlarini tartibga solishning kollizion masalalari turli huquq tizimlari, xalqaro shartnomalar va amaliyotda yuzaga keladigan muammolar bilan chambarchas bog'liqdir. Olimlar fikrlari tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy element bilan murakkablashgan aliment munosabatlarida qo'llaniladigan huquqni aniqlash va ijro mexanizmlarini belgilash ham nazariy, ham amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Gaaga konvensiyalari va boshqa xalqaro hujjatlar ushbu sohada muhim manba bo'lib xizmat qilsa-da, milliy qonunchilik bilan ularning uyg'unligini ta'minlash doimiy e'tibor talab etadi. Shu bilan birga, huquqiy bo'shliqlar, kollizion normalarni qo'llashdagi turlicha yondashuvlar va ijro mexanizmlaridagi farqlar amaliy muammolarni yuzaga keltiradi.

Shunday ekan, aliment majburiyatlarining xalqaro darajada samarali tartibga solinishi uchun ilmiy asoslangan kollizion yondashuvlarni ishlab chiqish, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish hamda milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga uyg'unlashtirish zarurdir. Bu esa, oxir-oqibat, aliment majburiyatlari orqali himoyalayotgan shaxslarning manfaatlarini yanada to'liqroq kafolatlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdurahmonova X.B. Xalqaro xususiy huquqda ota-ona va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarning tartibga solinishi: diss. ... yurid. fan. dokt. – Toshkent, 208 b.
2. Дмитриева Г.К. Международное частное право. – М.: Проспект, 2004. – 573 с.

3. Международное частное право / Под ред. Л.Н. Дмитриевой. – М.: Проспект, 2001. – 541 с.
4. Гирфанова Д.И. Субъекты алиментных обязательств в международном частном праве // Вестник экономики, права и социологии. – 2013. – № 4.
5. Косова О.Ю. Семейное и наследственное право России. – М.: Статут, 2001. – С. 259–260.
6. Скаридов А.С. Международное частное право. – СПб.: Михайлов В.А., 1998. – 487 с.
7. Ерпылева Н.Ю. Статус физических лиц как субъектов международного семейного права // Законодательство и экономика. – 2010. – № 4.
8. Федосеева Г.Ю. Брачно-семейные отношения как объект международного частного права Российской Федерации: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2007.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

PARTICIPATION OF AUXILIARY BODIES IN THE LEGISLATION ACTIVITIES OF THE LEGISLATIVE CHAMBER OF THE OLIY MAJLIS

Sharipov Firdavs Kholnazarovich,

Member of the Legislative Chamber of the
Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan,
independent researcher

Abstract. This article analyzes the significance of auxiliary bodies in the legislative activities of the Legislative Chamber of the Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan and proposes ways to improve them. Specifically, it examines the work of structures such as the Commission on Normative Legal Terminology and the institution of the deputy assistant, as well as the role of civil society institutions in the legislative process. The study identifies practical problems encountered in law-making and puts forward concrete proposals for their resolution.

Keywords: Legislative Chamber, legislative, civil society, draft laws, commission, deputy.

OLIJ MAJLIS QONUNCHILIK PALATASINING QONUN IJODKORLIGI FAOLIYATIDA AYRIM YORDAMCHI TUZILMALARNING ISHTIROKI

Sharipov Firdavs Xolnazarovich,

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi
Qonunchilik palatasi deputati,
mustaqil izlanuvchi

ORCID: <http://orcid.org/0009-0006-5732-0293>

e-mail: firdavs1983xxx@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining qonun ijodkorligi faoliyatida unga ko'maklashuvchi tuzilmalarning ahamiyati va ularni takomillashtirish yo'llari tahlil qilingan. Xususan, Qonunchilik palatasining qonun ijodkorligi faoliyatida ko'maklashuvchi tuzilmalar, jumladan, Normativ-huquqiy atamalar komissiyasi va deputat yordamchisi instituti faoliyati, shuningdek, fuqarolik jamiyati institutlarining qonun ijodkorligidagi roli o'rganilgan. Qonun ijodkorligi faoliyatini yanada takomillashtirish bo'yicha amaliyotda uchrayotgan muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish yuzasidan aniq takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Qonunchilik palatasi, qonun ijodkorligi, fuqarolik jamiyati, qonun loyihalari, komissiya, deputat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N76>

Kirish. So'ngi yillarda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi davlat boshqaruvi, sud-huquq, ijtimoiy-iqtisodiy va tashqi siyosat sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarning huquqiy asosini yaratishda faol ishtirok etib kelmoqda. Oliy Majlis Qonunchilik palatasining samarali qonun ijodkorligi faoliyatida esa unga ko'maklashuvchi tuzilmalar va yordamchi (tahlil) organlarining ishtirokisiz tasavvur etish qiyin. Shu sababli, quyi palataning ko'maklashuvchi tuzilmalari faoliyatini doimiy takomillashtirib borish orqali ularning faoliyatini samaradorlikka yo'naltirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya. Maqolani yozish jarayonida qiyosiy-huquqiy tahlil, tizimli tahlil va qonuniy tartib-taomillarning tahlili kabi metodlardan foydalanildi. Ilmiy-nazariy adabiyotlar, milliy qonunchilik hujjatlari o'rganilib, ularning o'xshash va farqli jihatlari tahlil qilindi. Shu bilan birga, tahlil jarayonida mantiqiy qiyoslash, xulosa chiqarish va umumlashtirish usullari qo'llandi. Bu esa qonun ijodkorligining nazariy va amaliy asoslarini chuqurroq ochib berish imkonini yaratdi. Bundan tashqari, maqolada nazariy yondashuv asosida aniq huquqiy normalarga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish bo'yicha takliflar asoslab berildi.

Muhokama va natijalar. Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan normalarni tahlil qilgan holda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi qonun ijodkorligi faoliyatida ko'maklashuvchi tuzilmalardan biri sifatida Oliy Majlis Qonunchilik palatasining Normativ-huquqiy atamalar komissiyasini ham ko'rsatishimiz mumkin.

Sababi, ushbu Komissiya quyi palataning qonun ijodkorligi jarayonida eng asosiy masalalardan biri bo'lgan qonun loyihalarida normativ-huquqiy atamalar o'z mazmuniga muvofiq yagona shaklda va to'g'ri qo'llanilishini, adabiy til qoidalari va normalari talablariga hamda yuridik, texnik va boshqa maxsus qoidalarga aniq rioya etilishini ta'minlash maqsadida tuziladi.

Ta'kidlash kerak, Normativ-huquqiy atamalar komissiyasi Oliy Majlis Qonunchilik palatasining tegishli Qarori bilan tasdiqlanadigan Normativ-huquqiy atamalar komissiyasi to'g'risidagi Nizom asosida faoliyat olib boradi [1]. Komissiya Qonunchilik palatasining qarori bilan deputatlar orasidan Komissiya raisi, rais o'rinbosari va a'zolaridan iborat tarkibda quyi palataning vakolatlari muddatiga tuziladi.

Komissiyaning asosiy vazifasi:

qonun loyihalarida adabiy til qoidalari va normalariga rioya etilishini ta'minlash;

qonun loyihalarida normativ-huquqiy atamalarning qonun hujjatlarida qabul qilingan ma'nosiga muvofiq holda, turlicha izohlash ehtimolini istisno etadigan tarzda yagona shaklda va to'g'ri qo'llanilishini ta'minlash;

qonun loyihalarida normativ-huquqiy atamalarni qo'llash izchilligini saqlash;

tegishli ma'noni anglatuvchi so'zlarni qonun loyihalarida bir xil shaklda qo'llash;

boshqa tillarning qoidalari tufayli kelib chiqishi mumkin bo'lgan nomuvofiqliklarni qonun normalariga ziyon yetkazmagan holda tahrir qilish hisoblanadi.

Mazkur Komissiya ushbu vazifalarni amalga oshirishda "Davlat tili haqida"gi, "Normativ-huquqiy hujjatlar to'g'risida"gi hamda "Qonunlar loyihalarini tayyorlash va O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasiga kiritish tartibi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonunlari, shuningdek Qonunchilik palatasi faoliyatini tartibga soluvchi boshqa qonun hujjatlari muhim ahamiyat kasb etadi.

Komissiya Nizomida Komissiya taqdim etilgan qonun loyihalarini o'z vaqtida ko'rib chiqishi, ular yuzasidan o'z xulosalarini bayon etishi hamda qonun loyihalarida aks ettirishi shartligi belgilangan.

Chunonchi, Qonunchilik palatasining to'rtinchi chaqirig'i (2020-2024-yillar) davomida komissiya tomonidan 100 dan ortiq yig'ilishi o'tkazilib ikkinchi o'qishga tayyorlangan 107 ta yangi qonun loyihasi va 20 ta yangi tahrirdagi qonun loyihasi, shuningdek ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishni nazarda tutuvchi 173 ta qonun loyihasi, shu jumladan 51 ta jamlanma qonun loyihasi ko'rib chiqilib, ularning normalari hamda qoidalarining mazmuni va tahririga, ularda yuridik texnika hamda boshqa maxsus qoidalarga

rioya etilishiga, matnlarning uslubiy va grammatik jihatdan to'g'ri qo'llanilishiga doir 1390 dan ortiq taklif berilgan hamda bu takliflar tegishli qo'mitalar tomonidan qabul qilingan [2].

Ushbu raqamlar ham ko'rsatib turibdiki, Komissiya quyi palata faoliyatining eng muhim yo'nalishlardan biri hisoblangan qonun ijodkorligi ishini samarali tashkil etishda ko'maklashuvchi tuzilma sifatida alohida o'ringa ega.

Komissiyaning zimmasiga yuklatilgan vazifalarning bajarilishini ta'minlash maqsadida uning huzurida Qonunchilik palatasi Devoni tegishli bo'limlarining xodimlaridan iborat Komissiya faoliyatiga ko'maklashish bo'yicha ishchi guruh tashkil etiladi. Shuningdek, Komissiyaning ishchi organi Qonunchilik palatasi Devonining Lingvistik ekspertiza, tarjima va tahririyat bo'limidir.

E'tiborli jhati, Komissiya muhokamasidan o'tgan qonun loyihasiga normativ-huquqiy atamalarga doir o'zgarishlarni Komissiya hamda mas'ul qo'mitaning roziligisiz kiritishga yo'l qo'yilmaydi.

Komissiya faoliyatining tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, qonun tashabbusi huquqi subyektlari tomonidan Qonunchilik palatasiga kiritilayotgan qonun loyihalarida, aksariyat hollarda, adabiy til qoidalari va normalari talablariga rioya etilishi, atamalarni qo'llash izchilligini saqlab qolish hamda normalarning sodda va ravon aks ettirish masalalariga yetarlicha e'tibor qaratilmayapti.

Buning uchun Qonunchilik palatasida tayyorlanayotgan qonun loyihalarining harakatlanish jadvaliga qat'iy rioya etish hamda Lingvistik ekspertiza va tahririyat bo'limi hamda Normativ-huquqiy atamalar komissiyasi uchun yetarli muddat ajratish chora-tadbirlarini ko'rish zarur bo'ladi.

Normativ-huquqiy atamalar komissiyasi faoliyatining tahlili hamda uning an'anaviy ravishda 2000-yildan buyon tashkil etilib kelayotgani shuningdek, ushbu Komissiyaning vazifalari Qonunchilik palatasi qonun ijodkorligi faoliyatida muhim o'rinni egallashidan kelib chiqib, Normativ-huquqiy atamalar komissiyasi jamoatchilik asosida emas balki xuddi qo'mitalar kabi 7 nafar deputatdan iborat tarkibda doimiy asosda faoliyat yuritishini va uning huquqiy maqomini quyi palata faoliyatiga oid qonunlarda belgilashni taklif etamiz. Bizningcha, "O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining reglamenti to'g'risida"gi Qonunga quyidagi o'zgartirish va qo'shimchani kiritish kerak:

"8-modda. Qonunchilik palatasining komissiyalarini tuzish

Qonunchilik palatasi muayyan vazifalarni bajarish uchun komissiyalar tuzishi mumkin (bundan ushbu Qonuning 8¹-modda mustasno).

8¹-modda. Normativ-huquqiy atamalar komissiyasini tuzish

Qonunchilik palatasi tomonidan uning deputatlari orasidan palataning vakolatlari muddatiga rais, uning o'rinbosari va a'zolaridan iborat tarkibda doimiy faoliyati olib boruvchi Normativ-huquqiy atamalar komissiyasi tuziladi.

Qonunchilik palatasi Spikeri va uning o'rinbosarlari Normativ-huquqiy atamalar komissiyasining tarkibiga saylanishi mumkin emas.

Normativ-huquqiy atamalar komissiyasining a'zolari, qoida tariqasida, yetti nafardan oshmasligi kerak.

Normativ-huquqiy atamalar komissiyasi raisi, uning o'rinbosari va komissiya a'zolari lavozimlari deputatlarning qaysi partiyaga mansubligini hamda saylov yakunlari bo'yicha olingan deputatlik o'rinlarini inobatga olgan holda yaxlit (umumiy)

qaror bilan belgilanadi. Komissiya raisi, uning o‘rinbosari va komissiya a‘zolari lavozimlariga nomzodlar ko‘rsatish yuzasidan takliflarni fraksiyalarning rahbarlari o‘zaro kelishgan holda kiritadilar.

Qonunchilik palatasi Normativ-huquqiy atamalar komissiyasining raisi, uning o‘rinbosari va komissiya a‘zolari palata majlisida Qonunchilik palatasi deputatlari umumiy sonining ko‘pchilik ovozi bilan saylanadi.

Qonunchilik palatasi Normativ-huquqiy atamalar komissiyasining raisi, uning o‘rinbosari, shuningdek komissiya a‘zolari saylangani to‘g‘risida Qonunchilik palatasi qarorlar qabul qiladi.”

Nazarimizda, Qonunchilik palatasining qonun ijodkorligi faoliyatida unga ko‘maklashuvchi tuzilmalar qatoriga deputat yordamchisi institutini ham keltirish maqsadga muvofiq.

Ma‘lumki, 2021-yilda Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputatining saylov okrugidagi yordamchisi instituti joriy etildi [3]. Deputat yordamchisi xalq vakillarining o‘z saylovchilari bilan doimiy aloqada bo‘lib turishini ta‘minlash orqali ko‘rib chiqilayotgan qonun loyihalariga ularning takliflarini o‘z deputatiga yetkazish orqali qonunlarni takomillashuviga xizmat qilmoqda.

2022-yil 20-mayda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi palatalarining mahalliy Kengashlar bilan hamkorligini kuchaytirish bo‘yicha «Yo‘l xaritasi» tasdiqlandi [4]. Mazkur hujjatda «Qonunchilik palatasi deputati – uning yordamchisi – mahalliy Kengash deputati» tizimi asosida qonun loyiholari bo‘yicha mahalliy Kengash deputatlarining fikr va takliflarni olish amaliyotini yo‘lga qo‘yish kabi muhim vazifalar belgilandi.

Bugungi kunda shakllangan amaliyotdan kelib chiqib, tegishli qonun hujjatlarida deputatning yordamchisi vazifalari qatoriga saylov okrugi hududida qonun loyiholari bo‘yicha saylovchilarning, mahalliy Kengash deputatlarining fikr va takliflarini deputatga yetkazilishining huquqiy asosini belgilab qo‘yish lozim.

Fikrimizcha, “O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi deputatining va senati a‘zosining maqomi to‘g‘risida”gi Qonunining 94-moddasi beshinchi qismiga beshinchi xatboshi sifatida quyidagi qo‘shimchani kiritish maqsadga muvofiq:

“94-modda. Deputatning yordamchisi

Deputatning yordamchisi:

saylov okrugi hududida qonun loyiholari bo‘yicha saylovchilarning, mahalliy Kengash deputatlarining fikr va takliflarni deputatga yetkazadi;”

Davlatimiz rahbarining 2024-yil 18-noyabr kuni Oliy Majlis Qonunchilik palatasining saylovdan keyingi birinchi majlisidagi nutqida qonun ijodkorligi borasida milliy tajriba hamda dunyodagi ilg‘or tendensiyalarga alohida e‘tibor qaratildi. Jumladan, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi qo‘mitalari faoliyatida fuqarolik jamiyati institutlari bilan muloqotni kuchaytirish taklifi ilgari surildi [5].

Prezidentimizning mazkur taklifini qo‘llab-quvvatlagan holda uning bir qancha ijobiy jihatlarini ta‘kidlaymiz. Birinchidan, fuqarolik jamiyati institutlarining qonun ijodkorligi jarayonida ishtiroki kengayadi, jamoatchilik uchun yanada keng yo‘l ochiladi, ikkinchidan, quyi palata bilan ijtimoiy sheriklik yanada mustahkamlanadi, uchinchidan, nodavlat notijorat tashkilotlarining huquq va manfaatlari qonun hujjatlarida keng ifoda etiladi. Eng muhimi, bu

jihatlar fuqarolik jamiyati institutlarining davlat va jamiyat boshqaruvida bevosita ishtirok etishi uchun yangi imkoniyatlarni ochib beradi.

Bildirilgan ushbu tashabbusni o'z vaqtida hayotga tatbiq qilish, shuningdek qonun ijodkorligi faoliyatining sifati va samaradorligini yanada oshirish hamda keng jamoatchilikning qonun loyihalarini ishlab chiqishdagi ishtirokini kengaytirish maqsadida **Qonunchilik palatasidagi qo'mitalar huzurida fuqarolik jamiyati institutlari vakillaridan iborat Jamoatchilik kengashlari faoliyatini tashkil etish va tartibga solish bo'yicha Nizom ishlab chiqib quyi palata qarori asosida qabul qilish taklifini ilgari suramiz.**

Unda Jamoatchilik kengashi a'zolarining soni, tarkibi, hamkorlik yo'nalishlari, qo'mitaning qonun ijodkorligi faoliyatiga jalb etish tartibi kabi masalalar o'z aksini topishi Jamoatchilik kengashlari faoliyatini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, Qonunchilik palatasining Kengashi Qaroriga ko'ra, Jamoatchilik kengashlari tarkibi asosan ekspertlardan iborat bo'lishi nuqtai nazardan bir-birini takrorlovchi tuzilma faoliyati yo'lga qo'yilmasligi hamda chalkashliklarni oldini olish maqsadida **qo'mitalar huzuridagi Ekspertlar guruhi faoliyatini tugatish maqsadga muvofiq.**

Yuqoridagi jihatlardan kelib chiqib, qo'mitalar huzuridagi Jamoatchilik kengashlarini Qonunchilik palatasining qonun ijodkorligi faoliyatida unga ko'maklashuvchi institutlar qatoriga qo'shish mumkin.

Alohida ta'kidlash kerakki, ushbu Jamoatchilik kengashlarining salohiyati va imkoniyatidan unumli foydalanilishi zarur. **Buning uchun Qonunchilik palatasi qonun ijodkorligi faoliyatiga jalb qilingan jamoatchilik vakillarini rag'batlantirish mexanizmini amaliyotga joriy qilinishi o'zining samarasini beradi.** Mazkur masala bo'yicha xorijiy tajribaga yuzlanadigan bo'lsak, Yevropa Ittifoqiga a'zo mamlakatlarda qonun ijodkorligiga bevosita tashqi ekspertlarni pullik asosda jalb qilish amaliyoti yo'lga qo'yilgan. Tashqi ekspertlar xizmatidan foydalanish bo'yicha Germaniya Bundestagining Ilmiy-tadqiqot xizmati amaliyoti e'tiborga molik [6].

Bu o'z navbatida quyi palataning qonun ijodkorligi faoliyatiga jamoatchilikning ishtirokini yanada kengaytirishga, shuningdek xalqchil qonun loyihalarining ishlab chiqilishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqib, Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Normativ-huquqiy atamalar komissiyasi, deputati yordamchisi va Jamoatchilik kengashlarini Oliy Majlis Qonunchilik palatasi qonun ijodkorligi faoliyatida ko'maklashuvchi yordamchi subyektlar sifatida ko'rsatishimiz mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, tadqiqot ishi natijasida keltirilgan takliflar Oliy Majlis Qonunchilik palatasi qonun ijodkorligi faoliyatida qonun loyihalarining sifatini oshirish, ijtimoiy sheriklikni mustahkamlash va qonunlarning samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасининг Қарори. 2024 йил 17 декабрь, 192-V-сон. <https://lex.uz/ru/docs/7307113>.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining joriy arxivi.
3. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 15.10.2021 й., 03/21/722/0960-сон.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталари Кенгашларининг 2022 йил 20 майдаги 2123-IV/КҚ-348-IV-сонли Қўшма қарори. <https://lex.uz/docs/6063569>.

-
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti.
<https://president.uz/uz/lists/view/7711>.
 6. Д.А. Козлов, Информационно-аналитическое обеспечение законодательной деятельности в Российской Федерации, диссертация, Коломна, 2005, с 45.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

PARTICIPATION OF WOMEN IN SHAPING THE DIGITAL LEGAL SPACE

Nugmanov Nugman Abdullaevich,
Doctor of Law (LL.D.), Professor,
University of World Economy and Diplomacy

Nizomova Nastarin Vladimirovna,
University of World Economy and Diplomacy,
Faculty of International Law,
Department of International Law and Public-Law Disciplines,
bachelor student

Abstract. The article analyzes the gender aspects of women's participation in the formation of the digital legal space. It examines the problems of digital violence, equal opportunities, and the role of women in lawmaking. The research is based on the analysis of international standards and national experiences.

Keywords: digital legal space, gender equality, women, digital violence, lawmaking, cyber threats.

AYOLLARNING RAQAMLI HUQUQIY MAKONNI SHAKLLANTIRISHDAGI ISHTIROKI

Nugmanov Nugman Abdullaevich,
Yuridik fanlar doktori (d.yu.n.), professor,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

Nizomova Nastarin Vladimirovna,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti,
«Xalqaro huquq» fakulteti, «Xalqaro huquq va davlat-huquqiy fanlar» kafedrası,
bakalavr talabasi

Annotatsiya. Maqolada raqamli huquqiy makonni shakllantirishda ayollar ishtirokining gender jihatlarini tahlil qilinadi. Raqamli zo'ravonlik, teng imkoniyatlar va huquqiy mezonlarni ishlab chiqishda ayollarning o'rnini o'rganiladi. Tadqiqotda xalqaro standartlar va milliy tajribalar tahlili asos qilingan.

Kalit so'zlar: raqamli huquqiy makon, gender tengligi, ayollar, raqamli zo'ravonlik, normachilik, kiber tahdidlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N77>

Introduction. The active development of digital technologies is fundamentally transforming all spheres of social life, creating a new legal space that requires adequate and inclusive regulation. In this context, the issue of women's participation in shaping the digital legal framework acquires key importance. Historically, women have often been considered primarily as objects of protection, especially in light of such widespread phenomena as digital violence and cyberstalking. However, their role as active actors in lawmaking, capable of influencing the creation of fair and effective legal mechanisms, has so far been underestimated and requires profound scholarly reflection.

The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of the multifaceted role of women in shaping the digital legal space, going beyond their protection from online threats. The study aims to demonstrate that the full participation of women experts, human rights defenders, and legislators is not only a matter of gender equality but also an imperative condition for the creation of a balanced, technologically sound, and socially oriented digital law. The article argues that without the integration of women's perspectives, digital law risks reproducing and reinforcing existing forms of discrimination in a new, digital form.

Methodology. The foundation of this research is a comprehensive analysis of scholarly literature and legal acts. The study employed the method of systematic literature review, which made it possible to analyze and synthesize the viewpoints of various authors regarding the issue of women's participation in shaping the digital legal space. Works of domestic and foreign scholars devoted to the gender aspects of digitalization, cybersecurity, financial law, and international standards in this field were studied. In addition, within the framework of the methodology, a comparative legal analysis was conducted of different countries' legislative approaches to countering digital violence and promoting women's participation in the digital economy. This approach made it possible to identify key trends, problems, and correlations between various factors influencing the phenomenon under study.

Results. The analysis of contemporary research makes it possible to identify the multifaceted nature of women's participation in shaping the digital legal space, which manifests itself not only through human rights advocacy but also through lawmaking, educational, and economic activities. The results demonstrate a close interconnection between different aspects of this issue.

First and foremost, the data confirm that women disproportionately often become victims of the most severe forms of digital violence, which initially determines their key role as subjects requiring special legal protection. As Kurmychkina notes [**Error! Reference source not found.**, c. 79], such forms include cyberbullying and the unauthorized distribution of intimate materials. This creates a direct correlation between victimization and the necessity of legal response.

Empirical data support this thesis. According to a study by the Economist Intelligence Unit [1], the overwhelming majority (85%) of women who experienced digital violence were forced to limit their online presence. This indicates that digital violence directly undermines women's professional and social activity, thereby indirectly excluding them from processes of shaping the digital environment.

A comparative legal analysis shows that the effectiveness of countering these threats directly depends on taking gender-specific factors into account in the development of legislation. Kurmychkina [**Error! Reference source not found.**, c. 82] cites the successful experience of the Philippines, where a specialized law was adopted to combat violence against women and children in cyberspace. This approach, unlike general anti-harassment provisions, creates a legal framework that adequately reflects real risks and vulnerabilities.

Data from the Pew Research Center [2] confirm the relevance of such a specialized approach: 38% of women in the United States have experienced online harassment on the basis of gender, which is more than double the rate among men (17%). This points to the systemic nature of the problem, requiring not random but targeted legal solutions.

Further analysis of legislative models reveals that the most comprehensive legal mechanisms, such as those in the United Kingdom or Germany, provide not only for criminal law sanctions but also impose obligations on internet platforms to remove unlawful content [Error! Reference source not found., c. 81]. This is particularly significant for women, since the consequences of digital violence for them often extend beyond personal harm to professional repercussions. A study by EIU [1] shows that 47% of women affected reported a negative impact of such incidents on their careers.

Thus, women's participation in shaping the legal space is manifested in two interrelated aspects: the necessity of considering their vulnerability when developing protective norms, and their active involvement in lawmaking as experts [4, c. 232]. Without this, it is impossible to achieve a balance between protection from violence and the observance of other human rights.

An essential factor correlating with legal participation is educational and upbringing policy. Semenov, Nikolaev, and Semenova argue that the integration of a gender-sensitive approach into the educational system is a fundamental condition for overcoming discriminatory practices and creating prerequisites for equal self-realization of women in the digital society [Error! Reference source not found., c. 268].

The empirical data obtained by the authors demonstrate an alarming situation: only 8.3% of high school students actively engage in gender interaction, while 20% remain completely uninvolved in these processes [Error! Reference source not found., c. 270]. This weak involvement of youth indicates a direct correlation: a low level of gender education directly reduces the readiness of women in the future to actively participate in professional and legal practices of the digital society.

Paradoxically, as the same authors note, in Russia the level of women's literacy is higher than that of men, which underscores their significant unrealized educational potential [Error! Reference source not found., c. 271]. However, this potential is blocked by the double burden (work and domestic responsibilities) and the lack of support mechanisms, which requires the digital legal framework to establish measures ensuring a balance of interests.

Mass media also exert a significantly negative influence, as Semenov et al. show, by often reproducing outdated stereotypes, emphasizing the reproductive role of women while overshadowing their role in the digital economy and law [Error! Reference source not found., c. 269]. This creates a negative feedback loop: the absence of positive media representations restrains women's participation in shaping the legal field, which in turn does not contribute to changing these media narratives.

The economic and legal dimension of the problem is revealed in the works of Puzikov and Kharin [Error! Reference source not found., c. 42–43], who link the formation of digital law with the necessity of regulating new financial phenomena such as cryptocurrencies. Women's participation in this process is critically important, as they more often face risks of discrimination and fraud in the digital sphere [1;2].

The authors identify the problem of defects in legal drafting in Russian financial legislation [Error! Reference source not found., c. 44], which has a direct gender dimension. Vague provisions regulating, for example, cryptocurrency transactions, make women investors more vulnerable to fraud, as confirmed by cases of abuse [Error! Reference source not found., c. 82]. Thus, the elimination of legal gaps requires the mandatory involvement of women experts.

The correlation between the studies of Puzikov and Kharin on the need for comprehensive regulation of financial relations [**Error! Reference source not found.**, c. 46] and the works of Semenov et al. on gender education [**Error! Reference source not found.**, c. 270] is evident: only civil and digital competencies formed from an early age allow women to effectively participate in complex lawmaking in the field of the digital economy later on.

The international legal context analyzed by Khamdamova [**Error! Reference source not found.**, c. 103], confirms the global scale of the problem. UN General Assembly resolutions (e.g., 76/189) explicitly emphasize the importance of ensuring the full participation of women in the information society. UN statistics cited by the author are shocking: there are 259 million fewer women with internet access than men, and in the field of AI they make up only 22% of specialists [**Error! Reference source not found.**, c. 104].

The economic losses from the digital gender gap are colossal: the exclusion of women from the digital world has already cost low- and middle-income countries about USD 1 trillion in GDP over the past decade [**Error! Reference source not found.**, c. 104]. This creates a strong correlation between human rights and economic imperatives: expanding women's participation is beneficial not only from the perspective of justice but also from an economic point of view.

National initiatives such as the "Digital Uzbekistan – 2030" strategy and the IT Women.Uz projects aimed at improving women's IT literacy are practical implementations of international standards established by the UN Committee on the Elimination of Discrimination against Women [**Error! Reference source not found.**, c. 106]. In this context, it seems important to take into account Nugmanov's conclusions that the development of the global information society generates not only new opportunities but also security threats requiring international legal regulation [5, c. 40]; the gender dimension of these threats is expressed in the fact that women, as a less protected social group, are especially vulnerable to the risks of digital fraud and discrimination, which reinforces the necessity of their institutionalized participation in the development of information law norms.

Finally, the aspect of rights protection is confirmed by judicial practice. The ECtHR precedent in Volodina v. Russia (2019) and data showing that 73% of women have faced cyberviolence [**Error! Reference source not found.**, c. 105], highlight the vital necessity of women's participation in creating legal protection mechanisms. The principle of equal protection of rights online and offline, enshrined in UN HRC Resolution 38/7, can only be implemented with the direct involvement of those who are most vulnerable.

The analysis carried out reveals a consistent correlation between all the aspects considered: combating digital violence [**Error! Reference source not found.**; 1], gender education, improving financial law, and implementing international standards are interconnected elements of a single system. Women's participation acts not merely as one of the conditions, but as a system-forming factor in shaping an integral, fair, and inclusive digital legal space.

Discussion. The analysis conducted allows us to assert that women's participation in shaping the digital legal space is not an auxiliary, but a system-forming element in building a just and inclusive digital society. The results demonstrate that this process goes far beyond the mere elimination of discriminatory barriers and represents a complex, multifaceted activity integrating human rights, lawmaking, educational, and economic aspects. The key conclusion is

that digital law developed without a gender perspective is inherently incomplete and incapable of adequately responding to the challenges of the digital era.

The central paradox revealed in the study is that women's initial position as the most vulnerable subjects of the digital environment, the main victims of cyberviolence and discrimination [Error! Reference source not found.; 1], predetermines their key role as active creators of protective legal mechanisms. As Medvedev rightly notes[4, c. 232], without their voice it is impossible to create a balance between protection from violence and respect for fundamental rights. This transforms the traditional perception of women from objects of protection to subjects of lawmaking, which represents a fundamental shift. Consequently, combating digital violence and expanding women's participation in lawmaking are two sides of the same coin.

The most important condition for overcoming this gap is the formation of a new educational and cultural paradigm. The data of Semenov, Nikolaev, and Semenova [Error! Reference source not found., c. 270] on the extremely low level of gender interaction among young people indicate that legal initiatives must be supported by deep systemic work aimed at dismantling stereotypes at the level of schools and universities. The high educational potential of Russian women [Error! Reference source not found., c. 271] combined with their simultaneous exclusion from public life, represents a significant untapped resource, the mobilization of which requires a targeted state policy aimed at supporting female leadership in the digital sphere.

Thus, the discussion leads to the understanding that the formation of the digital legal space is not only a legal or technological task but primarily a social and cultural one. The success of this process depends on the synergy of several factors: the development of specialized legislation that takes into account gender-specific risks; the introduction of a gender-sensitive approach into educational systems; the modernization of the media field to promote new images of femininity; and the active involvement of women experts in digital lawmaking processes, especially in the field of financial law [Error! Reference source not found.]. Only such a comprehensive approach, as demonstrated by successful examples from Uzbekistan [Error! Reference source not found.], will make it possible to transform women from passive users and victims of the digital environment into its architects, thereby ensuring both the protection of their rights and sustainable economic development under conditions of digital transformation.

Conclusion. The study clearly demonstrates that women's participation in shaping the digital legal space is a critically important and multidimensional process. It is not limited to the passive role of victims requiring protection but is actively manifested through lawmaking, expert, and human rights activities. As the analysis has shown, ignoring the gender perspective in the development of digital law leads to the creation of incomplete legal mechanisms that do not take into account the specific risks and vulnerabilities faced by women in the online environment. Research data [1; 2] confirm that digital violence directly undermines women's professional and social activity, depriving the digital economy and the legal sphere of their valuable contribution.

Thus, the construction of a truly inclusive and effective digital legal space requires a comprehensive interdisciplinary approach. It must include not only the development of specialized legal norms aimed at combating cyberviolence and discrimination [Error!

Reference source not found.], but also a profound transformation of the educational system to overcome gender stereotypes [**Error! Reference source not found.],** as well as the active involvement of women experts in the regulation of the digital economy and finance [**Error! Reference source not found.].** Only the synthesis of these efforts, supported by the implementation of international standards [**Error! Reference source not found.],** will ensure the equal participation of women in the digital future, transforming them from objects of regulation into its creators.

References/Adabiyotlar/Литература:

1. Economist Intelligence Unit (2022). Measuring the prevalence of online violence against women. Economist Intelligence Unit Report.
2. Pew Research Center (2023). Online Harassment 2023: Gender Disparities and Digital Abuse. Pew Research Report.
3. Kurmychkina A. Digital Violence and Oppression of Women: A Study of the Problem of Cyberbullying, Online Harassment and the Distribution of Intimate Materials Without Consent // Science and Technology in the Modern World. – 2025. – Vol. 4. – No. 7. – Pp. 78–86.
4. Medvedev, D. A. Human Rights in the Digital Space in the Era of Digital Technologies Development / D. A. Medvedev. — Text: direct // Young Scientist. — 2024. — No. 16 (515). — Pp. 231–234 — URL: <https://moluch.ru/archive/515/113176/>
5. Nugmanov N. A. International Legal Regulation of Cooperation in the Field of International Information Exchange // Bulletin of the Volga Region Institute of Management. No. 2 (47), 2015. Saratov. – P. 40 <http://vestnik.pags.ru/vestnik/archive/vestnik-47.php>
6. Puzikov R. V., Kharin V. V. Issues of Legal Regulation of New Digital Technologies in the Information Space of Russia // Law and State: Theory and Practice. – 2021. – No. 3 (195). – Pp. 42–46.
7. Semenov K. B., Nikolaev M. V., Semenova A. S. Gender Features of Civic Education of Students in the Digital Society // World of Science, Culture, Education. – 2022. – No. 2 (93). – Pp. 268–271.
8. Khamdamova F. Review of International Legal Standards for the Protection of Human Rights in the Digital Age // in Library. – 2023. – Vol. 4. – No. 4. – Pp. 100–108.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI – PEDAGOGICAL SCIENCE**Received:** 15 September 2025**Accepted:** 1 October 2025**Published:** 10 October 2025*Article / Original Paper***TIBBIYOT OLIYGOHI TALABALARINI EMOTSIONAL VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHGA YO'NALTIRILGAN METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH****Djamaldinova Shakhlo Obloberdievna,**Doctor of Philosophy in Education (PhD), Associate Professor,
Head of the Department of Uzbek Language and Literature
with Russian Language,
Samarkand State Medical University

Abstract. In this research, emotional and communicative competence is presented as a personal resource of the future physician. It is manifested in the ability to recognize and regulate one's own emotions, to understand the emotions of communicators, and to take them into account in building constructive interactions during the treatment process. Within the framework of this study, the main objective of the experimental work was to methodologically improve the development of emotional-communicative competencies of medical university students, test the proposed methods in practice, and determine their effectiveness. In this process, particular emphasis was placed on fostering emotional sensitivity, empathy, communicative culture, and psychological adaptability, which play a crucial role in students' professional identification and formation as competent medical specialists.

Keywords: emotional-communicative competence, higher medical education, future physician, professional identification.

IMPROVEMENT OF THE METHODOLOGY AIMED AT DEVELOPING EMOTIONAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCE OF MEDICAL STUDENTS**Djamaldinova Shaxlo Obloberdiyevna,**pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent,
O'zbek tili va adabiyoti rus tili bilan kafedrasi mudiri,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
E-mail: Djamaldinovashaxlo@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak shifokorlarning hissiy va kommunikativ kompetensiyasi shaxsiy resurs sifatida taqdim etiladi, u professional muloqot jarayonida o'z his-tuyg'ulari va ularini boshqarish, kommunikatorlarning his-tuyg'ulari va ularning tushunish hamda davolash jarayonida konstruktiv mazmunini qurishda hisobga olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Mazkur tadqiqot ishi doirasida tajriba-sinov ishlarining maqsadi sifatida oliy tibbiy ta'lim muassasasi talabalarining hissiy-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan metodikasi takomillashtirishi, uni amaliyotda sinab ko'rish va samaradorligini aniqlash belgilandi. Bu jarayonda, xususan, talabalarning kasbiy identifikatsiyaga ega bo'lishida, professional shaxs sifatida shakllanishida hissiy sezgirlik, empatiya, kommunikativ madaniyat va psixologik moslashuvchanlik kabi jihatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodlar qo'llaniladi.

Kalit so'zlar: emotsional-kommunikativ kompetensiya, oliy tibbiy ta'lim, bo'lajak shifokor, kasbiy identifikatsiya, metodika.

Kirish. Mamlakatimizda oliy tibbiy ta'lim sohasini isloh qilish yuzasidan olib borilgan sa'y-harakatlar natijasida davlat tomonidan qo'yilgan ijtimoiy buyurtmani ta'minlash, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash tizimi hamda bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiyalari darajasini rivojlantirish bo'yicha turli milliy va xalqaro dasturlar amaliyotga kiritildi. So'nggi yillarda tibbiy ta'limdagi yangilanishlar talabaning ehtiyojiga tayangan, klinik vaziyatlarga bog'langan va uzluksiz davom etadigan kompetensiyaviy rivojlanish umumiy maqsadga xizmat qilmoqda. Mazkur yo'nalishlarda bajarilgan ishlar bilan bir qatorda, nazariyada ifodalangan soft skills – yumshoq ko'nikmalarni rivojlantirish metodikasining tashkiliy funksiyalarini amaliyotda to'liq qo'llanilishini ta'minlash, tibbiyot pedagogikasini rivojlantirish zarurati yuzaga kelmoqda. Bu jarayonda, ayniqsa, tibbiyot vakillarida empatiya, faol tinglash, muloqot mahoratiga erishish, o'zini boshqara olish kabi hissiy-kommunikativ kompetensiyalar alohida ustuvorlik kasb etadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Kommunikativlik tushunchasining ilmiy-tadqiqiy asoslari, bo'lajak mutaxassislarda muloqot, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha mamlakatimizda X.A.Yulbarsova, B.N.Umarov, A.B.Raxmonov, D.X.Shadmankulova, Sh.Primov, O.I.Yadgarova, S.S.Smirnova, M.Y.Egamnazarov, D.Sh.Olimova, xorijda V.I.Kurbatov, Nora C.Quebral, Rajesh Kumar, Melissa Ashman, Thomas Jenatsch va Richard Bauer, R.Ellis & A.McClintock, Viktoriya Sus, Chris Drew, Dan Sperber, Deirdre Wilson, E.Wenger va boshqalarning izlanishlarida tadqiq qilingan.

Ta'lim muhitini individuallashtirish, ta'lim oluvchilarning bilish jarayonlarini faollashtirish, inson intellekti, hissiy intellektni rivojlantirish orqali talabalarning metakognitiv imkoniyatlarini kengaytirish, kasbiy tafakkur, kasbiy identifikatsiya nazariyalari, texnologiyalariga doir tadqiqotlar respublikamizda A.Ibragimov, B.N.To'raqulov, M.F.Saidvaliyeva, Sh.Samarova, M.Mirzayeva, X.A.Shayxova, S.A.Muminova, G.Sh.Fayzullayeva, J.S.Iskenderov, U.X.To'raqulov, G.N.Kurbanova, Sh.A.Ataxujayeva, xorijda S.A.Drujilov, J.D.Mayer & P.Salovey [1; P.267–298], Edvard Torndiayk, Xovard Gardner, Ueyn Peyn, Daniel Goleman, Priyam Dhani & Tanu Sharma, William Branch, Ashforth Blake & Mael Fred, E.M.Bamber kabi olimlari tomonidan amalga oshirilgan.

Oliy tibbiy ta'limda talabalarga pedagogika fanini o'qitish, tushunchalarni singdirish, muloqot madaniyati, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga doir manbalar ko'p bo'lsa-da, bir qator yechilmagan masalalar mavjud. Avvalo, hissiy kommunikativ kompetensiyalar – ya'ni empatiya, faol tinglash, qiyin suhbatni olib borish, bemor-markazli tushuntirish, o'z hissiyotini boshqarish, birgalikda qaror qabul qilish, klinik muloqot bo'yicha o'quv natijalari, indikatorlar va baholash mezonlarini o'quv dasturi hamda amaliyot bilan izchil bog'lash zarur [2; 127 s]. Shuningdek, ta'lim maqsadlariga erishishni belgilovchi kognitiv jarayonlar (diqqat, xotira, tezkor va mulohazali fikrlash, qaror qabul qilish)ni faollashtirish hamda talabaning individual-psixologik xususiyatlariga (o'zini regulatsiya, stressga chidamlilik, empatiya, hamkorlik) tayangan darsning xaritasini yaratish, hissiy-kommunikativ kompetensiyalarni pedagogik o'quv modullarida rivojlantirib borish yuzasidan tibbiyot pedagogikasiga doir dolzarb muammolarning saqlanib qolayotganligi sohada ilmiy tadqiqotlar olib borish zarurligini belgilamoqda.

Kommunikativ jarayonni va shaxsdagi kommunikativ kompetensiyalarni aniqlash hamda yaratishga doir har qanday yondashuvlar uning mohiyatini to'liq ifodalama-da, kommunikativlikning transmissiyaviy, interaktiv, tranzaksion modellari aloqa

to'qnashuvlarining turli tomonlarini vizual tasvirlash vositasida jarayonni soddalashtiradi va jarayonda yuzaga keladigan muayyan tushunchalar hamda qadamlarni tushunishga, ularni mavjud vaziyatlar uchun tanlashga imkon beradi. Umuman olganda, kommunikativlikning transmissiyaviy, interaktiv, tranzaksion modellari ta'lim ishtirokchisi uchun emotsional intellektni, madaniyatlararo kommunikativlikni, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Hissiy kompetensiya, hissiy-kommunikativ kompetensiyalarning shakllanishi uchun ma'lum bir bosqich vazifasini o'tagan va hozirda ham poydevor sifatida xizmat qiluvchi intellekt, kompetensiya, qobiliyat va xususiyat, deb nomlanuvchi quyidagi modellar: Mayer va Saloveyning [3; P. 232–242] qobiliyat modeli; Bar-On xususiyat modeli; Goleman xususiyat modeli; Petrides va Furnham xususiyat modeli; Sxererning hissiy kompetensiya modeli muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy noaniqlik, o'zgaruvchanlik va mojarolarning kuchayishi sharoitida insonga jamiyatda muvaffaqiyatli ishlashga, o'zini o'zi tushunishga, o'z holatini tartibga solishga, faoliyat va muloqot sub'yekti bo'lishga yordam beradigan mashhur meta-sifatlarni rivojlantirish muhim bo'lib qolmoqda. Hozirda o'z-o'zini tarbiyalovchi ko'nikmalar ish beruvchilar tomonidan qiymat sifatida baholanadigan fazilatlar qatoriga kiradi va universitet o'qituvchilari ularni talabalarda rivojlantirish zarurligini tushunishadi. Dunyoda bu oliy ta'limning kasbiy va ta'lim standartlarida ham o'z aksini topgan. Umuman olganda, hissiy kompetensiya, hissiy-kommunikativ kompetensiya yumshoq ko'nikmalar sifatida jamiyat rivojlanishining muhim omili sanaladi.

Shifokorlik kasbi nafaqat tibbiy diagnostika muammolari, balki bunday tibbiy muammolarni hal qilishda zarur bo'lgan va, umuman, insonning hayot sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan shaxsiy va oilaviy muammoli vaziyatlarda o'zaro tushunishga erishi uchun bemorlar, ularning qarindoshlari va boshqa yaqinlari bilan samarali muloqot texnikasi hamda usullarini mukammal o'rganishni talab qiladigan kasblardan biridir [4; b. 369-376]. Ayni vaqtda tibbiyotdagi zamonaviy paradigmalarda nuqtai nazaridan, bemorning huquqlariga ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Bu holat esa o'z-o'zidan shifokor va bemor o'rtasidagi munosabatlarning mazmunini yangicha talqinda yaratishga va tushunishga olib keldi. Bizning tadqiqotlarimizda hissiy va kommunikativ kompetensiya bo'lajak shifokorning shaxsiy resursi sifatida taqdim etiladi, u professional muloqot jarayonida o'z his-tuyg'ulari va ularni boshqarish, kommunikatorlarning his-tuyg'ulari va ularning tushunish hamda davolash jarayonida konstruktiv mazmunini qurishda hisobga olish qobiliyatida namoyon bo'ladi [5; S. 55-57].

Mazkur tadqiqot doirasida tajriba-sinov ishlarining maqsadi sifatida oliy tibbiy ta'lim muassasasi talabalarining hissiy-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik takomillashtirish, uni amaliyotda sinab ko'rish va samaradorligini aniqlash belgilandi. Bu jarayonda, xususan, talabalarining kasbiy identifikatsiyaga ega bo'lishida, professional shaxs sifatida shakllanishida hissiy sezgirlik, empatiya, kommunikativ madaniyat va psixologik moslashuvchanlik [8; S. 114-118] kabi jihatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodlar qo'llanildi.

Tajriba-sinov ishlarining metodologik asoslari psixologik-pedagogik tadqiqot mezonlariga tayanib qurildi. Tadqiqotda so'rovnomalar, davra suhbatlari, ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar, seminar-treninglar, klinik amaliyotga yaqinlashtirilgan simulyatsion ssenariylar, mahorat darslari va reflektiv treninglar kabi shakllardan foydalanildi.

Tajriba-sinov ishlarini o'tkazish uchun maydonchalar sifatida Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali va Buxoro davlat tibbiyot universiteti tanlab olindi va bunda tajriba guruhida 266 nafar, nazorat guruhida 254 nafar, jami 520 nafar talaba qatnashdi.

Tajriba-sinov ishlari mazmuni quyidagi **shakl va metodlar** asosida tashkil etildi:

so'rovnomalar – talabalar orasida tuzilgan aniq, bosqichma-bosqich savollar orqali hissiy-intellektual tayyorgarlik, o'z-o'zini tahlil qilishga moyillik, qaror qabul qilishda hissiy yondashuv va kasbiy qadriyatlarni aniqlash maqsadida o'tkazildi.

grafik va diagrammalar tahlili – 520 nafarga yaqin respondentlarning javoblari umumiy foizda tahlil qilinib, ular asosida hissiy-kommunikativ holatlarning ahamiyati va rivojlanish darajasi aniqlashtirildi.

introspektiv yondashuv – talabalarning o'z holatini anglash, refleksiv savollar orqali o'zgarishlar monitoringi olib borildi.

ko'rsatkichlar va indikatorlar asosidagi baholash – respondentlarning tanlagan javoblari bo'yicha ularning hissiy yetuklik darajasi, mas'uliyati va kasbiy qadriyatlarni idrok etishi tizimli tarzda baholandi.

Amalga oshirilgan tajriba-sinov ishlari jarayonning yuqorida belgilangan mezonlar bo'yicha natijadorlikni aniqlash uchun yetarli darajada empirik ma'lumotlar to'plash imkonini berdi. Tajriba va nazorat guruhlaridagi o'zlashtirish ko'rsatkichlarining umumiy jadvalini keltiramiz (2-jadval)

2-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlaridagi o'zlashtirishning umumiy ko'rsatkichlari

Guruhlar	Ishtirokchilar soni	Daraja			
		I	II	III	IV
Tajriba guruhi	266	41	81	88	56
Nazorat guruhi	254	59	105	62	28

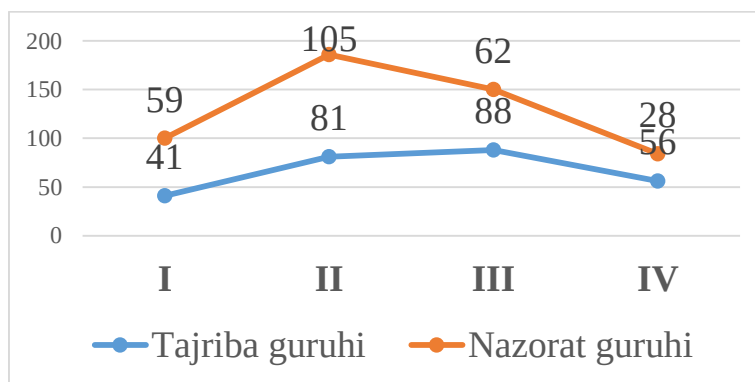
O'zlashtirish ko'rsatkichlarini Student-Fisher kriteriyasi asosida matematik-statistik tahlilini o'tkazdik. Mazkur metodika shartlariga ko'ra, tajriba va nazorat guruhlaridagi baholash natijalarini mos ravishda 1- va 2-tanlanmalar sifatida belgilaymiz hamda quyidagi variatsion qatorlarga ega bo'lamiz (3-jadval).

3-jadval

Tajriba va nazorat guruhlaridagi baholash natijalarining variatsion qatorlari

1-tanlanma						
Tajriba guruhi	X_i	I	II	III	IV	Umumiy soni
	n_i	41	81	88	56	$n=266$
2-tanlanma						
Nazorat guruhi	Y_j	I	II	III	IV	Umumiy soni
	m_i	59	105	62	28	$m=254$

Jadvaldan tanlanmalar uchun mos o'rta qiymatlar $\bar{X} > \bar{Y}$ shartlarni qanoatlantirishini avvaldan ko'rish mumkin. Bu tanlanmalarga mos kelgan poligonlar chizilsa, quyidagi ko'rinishni oladi (3-rasm). Poligonda qayd etilgan kesmalardan anglash mumkinki, bu tanlanmalar uchun mos o'rta qiymatlar ham $X > Y$ shartini qanoatlantirishini oldindan ko'rsatadi:

3-rasm. Umumiy o'zlashtirish ko'rsatkichlarining grafik ko'rinishi

Bundan ma'lumki, tajriba guruhi ko'rsatkichlari nazorat guruhidagilardan yuqori ekan. Ushbu o'zlashtirish ko'rsatkichlarini foizlarda hisoblaymiz:

$$\frac{\bar{X}}{3} \cdot 100\% - \frac{\bar{Y}}{3} \cdot 100\% = \frac{3,6 - 3,2}{3} \cdot 100\% \approx 0,13 \cdot 100\% = 13\%$$

Hisoblashlardan tajriba guruhining ko'rsatkichi nazorat guruhinikiga nisbatan 13% ga oshganligini ko'rish mumkin. Olingan statistik dalillar hissiy – kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan simulyatsiya, PBL va reflektiv amaliyot integratsiyasi “o'qitish–amaliy mashq–darhol qayta aloqa–refleksiya” sikli orqali talabalarda muloqotning kognitiv va affektiv komponentlarini uyg'un yuksaltirishini ko'rsatdi. Natijada, empatik javob berish, savol berishning klinik mantiqi va noverbal signallarni idrok etish ko'nikmalarida mazmunli o'sish kuzatildi. Bu esa tizim samaradorligi (o'quv jarayonining ishlash sifati) va natijadorligining (talaba kompetensiyasidagi real o'zgarish) oshganini tasdiqlaydi.

Xulosa. Oliy tibbiy ta'lim talabalarining hissiy-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishda turli ilmiy nazariyalarni o'rganish, amaliy imkoniyatlarni tajribada tadqiq etish va olib borilgan izlanishlar natijasida xulosalar keltirildi. Ilmiy manbalar doirasidagi tahlillar shuni anglatadiki, oliy tibbiy ta'limda talabaning nafaqat nazariy-klinik bilimlari, balki hissiy-kommunikativ kompetensiyalari ham markaziy o'rinda turadi. Hissiy-kommunikativ kompetensiya ijtimoiy va kasbiy muvaffaqiyatning muhim omili bo'lib, ayniqsa, tibbiyotda o'zaro muloqot va bemor bilan samarali aloqa sifatini belgilaydi. Konseptual yondashuvlar, hissiy intellekt va kommunikativ kompetensiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlik, shuningdek, ularni ta'lim jarayonida rivojlantirishning ilmiy asoslari tadqiqotda atroflicha yoritildi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mayer, J. D. Emotional intelligence as a standard intelligence / J. D. Mayer, P. Salovey, D. R. Caruso, G. Sitarenios // *Emotion*. – 2001. – V. 1. – P. 232–242.
2. Абиева, Н. М. Язык специальности и профессиональная культура речи : Учебно-методическое пособие для студентов медицинских вузов / Н. М. Абиева, Ш. О. Джамалдинова. – Барнаул : Алтайский государственный медицинский университет Министерства здравоохранения Российской Федерации, 2023. – 127 с. – EDN PRIVYH.
3. Mayer, J. D. Emotional Intelligence meets traditional standards for an intelligence / J. D. Mayer, D. R. Caruso, P. Salovey // *Intelligence*. – 1999. – V. 27. – P. 267–298.
4. Джамалдинова, Ш. О. Формирование эмоционально-коммуникативной культуры будущего медицинского работника / Ш. О. Джамалдинова // *Высшее образование*

- в эпоху глобальных трансформаций: достижения, вызовы, перспективы : материалы XV Международной учебно-методической конференции, Чебоксары, 27 октября 2023 года. – Чебоксары: Чувашский государственный университет имени И.Н. Ульянова, 2023. – С. 369-376. – EDN ATCUBW.
5. Джамалдинова, Ш. О. Важность развития эмоционально-коммуникативной компетентности в работе врача / Ш. О. Джамалдинова // Язык. Образование. Культура : Сборник научных трудов по материалам XVII Международной научно-практической электронной конференции, посвященной 88-летию КГМУ и Году педагога и наставника, Курск, 20–25 мая 2023 года. Том I. – Курск: Курский государственный медицинский университет, 2023. – С. 55-57. – EDN FDSLHL.
 6. Джамалдинова, Ш. О. Формирование и развитие эмоционально коммуникативной компетентности врача / Ш. О. Джамалдинова // Язык. Образование. Культура : Сборник научных трудов по материалам XVII Международной научно-практической электронной конференции, посвященной 88-летию КГМУ и Году педагога и наставника, Курск, 20–25 мая 2023 года. Том I. – Курск: Курский государственный медицинский университет, 2023. – С. 58-60. – EDN OYQYNG.
 7. Абиева, Н. М. Этика общения как ключевой аспект дисциплины «Культура речи врача» в медицинском вузе / Н. М. Абиева, Ш. О. Джамалдинова // Мир науки, культуры, образования. – 2023. – № 5(102). – С. 95-98. – DOI 10.24412/1991-5497-2023-5102-95-98. – EDN MOAPZH.
 8. Джамалдинова, Ш. (2023). Значение эмоционально-коммуникативной компетентности для развития успешной работы будущих медиков. *Общество и инновации*, 4(4), 114-118.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

DEVELOPMENT OF CORPORATE SPORTS ABROAD AND IMPLEMENTATION OF FOREIGN EXPERIENCE IN UZBEKISTAN

Nabullin Rishat Khismatulovich

State Physical Culture and Sports of Uzbekistan university professor

Rakhmonov Azizbek Abdullajonovich

Associate Professor of Alfraganus University

Abstract. This article discusses the development trends of corporate sports, its positive impact on economic and social indicators, a stable moral and psychological environment, and the promotion of a healthy lifestyle in organizations by involving employees in physical activity. Therefore, the introduction of positive experience in the development of corporate sports abroad in our country. Physical culture and corporate sports are effective factors for attracting the population to mass sports. Corporate sports as a means of physical activity of employees at enterprises are described as widespread in many countries of the world.

Keywords: corporate sports, development trends, globalization, trends, qualified specialists, foreign experience.

XORIJDA KORPORATIV SPORTNI RIVOJLANTIRISH VA O'ZBEKISTONDA XORIJ TAJRIBASINI JORIY ETISH

Nabiullin Rishat Xismatullovi

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti professori

Raxmonov Azizbek Abdullajonovich

Alfraganus universiteti dotsenti

E-mail: a.raxmonov@afu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada korporativ sportning rivojlanish tendensiyalari, uning iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlarga ijobiy ta'siri, barqaror axloqiy va psixologik muhit, xodimlarni jismoniy faoliyatga jalb qilish orqali tashkilotlarda sog'lom turmush tarzini olib borish ilmiy qiziqish uyg'otishi to'g'risida. Shuning mamlakatimizda xorijda korporativ sportni rivojlantirish bo'yicha ijobiy tajribani joriy etish. Jismoniy tarbiya va korporativ sport aholini ommaviy sport bilan shug'ullanishga jalb qilishning samarali omillar haqida. Korporativ sport korxonalarda xodimlarning jismoniy faolligi vositasi sifatida dunyoning ko'plab mamlakatlarida keng tarqalganligi sifatida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: korporativ sport, rivojlanish tendensiyalari, globallashtirish, trendlar, malakali mutaxassislar, xorijiy tajriba.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N79>

Kirish. Xorijda korporativ sportni rivojlantirishning dolzarb tendensiyalari hamda ularni o'zbek jismoniy madaniyati va sportida joriy etish "Team Building" atamasi katta biznesga o'tgan asrning 60-yillarida sportdan kelgan. Samaradorlik aksiomasi-yagona mexanizm sifatida ishlaydigan muvofiqlashtirilgan, professional jamoani qurish ko'p yillar davomida shakllangan korporativ tadbirlarni tashkil etishning ulkan bozoriga qaramay, "Team Building" ning mohiyati va asl ma'nosi asta-sekin yo'q bo'lib ketdi.

Endi bu atama odatda bayram shaklida jamoaviy tadbirni o'tkazishdan iborat bo'lgan bayram korporativ partiyalarini anglatadi. Bu har doim ham xodimlarni birlashtirish uchun samarali emas va deyarli har doim xodimlarning sog'ligiga zarar yetkazadi (zararli oziq-ovqat, alkogol va boshqalar). Hozirgi vaqtda jamoani shakllantirish jarayoni qulaylik zonasini tark etishni to'xtatdi va kadrlar bo'limlari uchun rasmiy qo'shimcha yukka aylandi, bu esa xodimlarning mehnat unumdorligiga yomon ta'sir ko'rsatishni sekinlashtirmadi.

Shunday qilib, biz chet elda korporativ sportni rivojlantirishning birinchi tendensiyasini ajratib ko'rsatishimiz mumkin: korporativ sport dasturlarini korxonalar uchun majburiy darajada faol joriy etish, tashkilot xodimlarining birlashishi va ularga sog'lom turmush tarzi qadriyatlarini singdirish ahamiyatini oshirishga asoslangan.

Boshqacha qilib aytganda, korporatsiyalar xodimlarning birligi va norasmiy aloqasini shakllantirish va qo'llab-quvvatlash uchun an'anaviy ravishda ba'zi xodimlarni ajratish, bayram davomida kollegial bo'linish, spirtli ichimliklarni iste'mol qilish, ortiqcha ovqatlanish va hokazolarga olib keladigan konservativ korporativ partiyalarga qaraganda jismoniy madaniyat, sog'lom raqobat, tanani mustahkamlashni targ'ib qiluvchi raqobatbardosh tadbirlarni o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Jismoniy tarbiya va korporativ sport aholini ommaviy sport bilan shug'ullanishga jalb qilishning samarali omilidir. Korporativ sport korxonalarda xodimlarning jismoniy faolligi vositasi sifatida dunyoning ko'plab mamlakatlarida keng tarqalgan

Dastlab, xodimlarni jalb qilish, rag'batlantirish va ushlab turishning ushbu usuli keyinchalik Yevropa mamlakatlari rahbarlari tomonidan qabul qilingan AQSh tashkilotlarida qo'llanila boshlandi. Korporativ sportning rivojlanish tendensiyalari, uning iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlarga ijobiy ta'siri, barqaror axloqiy va psixologik muhit, xodimlarni jismoniy faoliyatga jalb qilish orqali tashkilotlarda sog'lom turmush tarzini olib borish ilmiy qiziqish uyg'otadi. Mamlakatimizda xorijda korporativ sportni rivojlantirish bo'yicha ijobiy tajribani joriy etish juda ham muhim hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Masalan, rus olimlarining tadqiqotlari bir qatorlarni aniqladi chet elda korporativ sportni rivojlantirish tendensiyalari: - korporativ sport dasturlarini majburiy darajada joriy etish xodimlar birligi omili muhim ahamiyatga ega bo'lgan kompaniyalar uchun;- xodimlarga sog'lom turmush tarzini olib borishni tashkil etish; - xodimlarga korporativ madaniyat va dasturlar doirasida tashkilot tomonidan amalga oshiriladigan keng tanlovni taqdim etish, bu erda har kim o'zini namoyon qilish yo'lini topishi mumkin, mushak va psixologik ohangning pasayishi ish oqimidan bo'shashish, ya'ni. stress va bezovtalik darajasining pasayishi kuzatilishiga ta'rif berishgan.[1]

Tadqiqotimizning metodlari va uslublari. Tadqiqot jarayonida ilmiy-metodik adabiyotlarni qiyosiy-tanqidiy o'rganish, tahlil qilish, umumlashtirish, kuzatish, tizimli tahlili, natijalarni umumlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari va ularning muhokamasi. O'rganilgan ushbu xorijiy korporativ sport ma'lumotlari asosida, statistik ko'rsatkichlarga asoslanib, korporativ sport qonuniyatlari ta'kidlangan:-ishtirokchilar, sport turlari, musobaqalar sonini ko'paytirish, sport tadbirlarini tashkil etishda tadbirlarni boshqarish darajasini oshirishni o'z ichiga olgan korporativ sport harakatini rivojlantirish:-korporativ sport tadbirlarini (Event-menejerlar, hakamlar, murabbiylar, o'qituvchilar) o'tkazish uchun maxsus malakali xodimlarni tayyorlashni zarurati; yangi sport ixlosmandlarining paydo bo'lishiga olib keladigan korporativ sportga bo'lgan

qiziqishning ortishi munosabati bilan tegishli moddiy baza va infrastrukturani yaratish alohida tashkilot (shahar)ning ommaviy sport tadbirlari uchun yagona kalendar rejasini tuzish kerak.

Bundan tashqari, korporativ sport jamoalari muxlislarining qiziqishi ortib borayotganini ham hisobga olish kerak, bu korporativ sportni ilgari surishda samarali omil bo'lishi mumkin. Muxlislar, sport tadbiridan tashqari, turli xil sport tovarlari bilan ham qiziqishadi, bu sport marketingi uchun noyob obyektidir.

Korporativ sportni rivojlantirishda tashkilotlarning sport obyektlariga ega bo'lgan va o'zaro manfaatli asosda sport infratuzilmasini ijaraga berish shartnomasini tuzishi mumkin bo'lgan ta'lim muassasalari bilan hamkorligi muhim rol o'ynaydi.

Xorijiy korporativ kompaniyalar ta'lim muassasalari bilan o'zaro aloqalar kanallarini faol rivojlantirmoqda va o'quv yurtlarining sport obyektlari tobora ko'proq korporativ sport tadbirlari o'tkaziladigan joylarga aylanmoqda.

O'z navbatida, ijarachi kompaniyalar ta'lim muassasalarining homiylari, sport anjomlari etkazib beruvchilari, ijara obyektlarida ta'mirlash ishlarini olib borishda yordam berishadi, bitiruvchilarni professional yo'naltirilgan yo'nalishlar bo'yicha seminarlar tashkil etishlari mumkin bo'lgan kompaniyalarda ish bilan ta'minlaydilar.

Ushbu tendensiyalarning aksariyati singari, o'zbek kompaniyalarining ta'lim muassasalari bilan hamkorligi ham sust integratsiyalashgan. Zamonaviy korporativ sportda ko'plab sport turlari to'plami sizning jismoniy qobiliyatingiz va yoshingizni hisobga olgan holda xodim afzal ko'rgan har qanday sport bilan shug'ullanishga imkon beradi.

Biroq, chet elda Yaponiyada paydo bo'lgan korporativ sportning eng mashhur shakli korporativ estafeta poygalari kabi yugurish intizomlari bo'lib, keyinchalik dunyoning ko'plab mamlakatlarida mashhurlikka erishdi eng qulay sport turi sifatida yugurish odamlarni mavqeyi va ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar birlashtirishga qodir.

Biz yugurish faqat individual sport, shaxsiy mukofotlar, shaxsiy rekordlar ekanligiga o'rganib qolganmiz. Afsuski, Yaponiyada eng nufuzli yugurish musobaqasi "Ekiden" hisoblanadi. Bu yapon yugurish estafetasi, milliy boylik, yaponlarning g'ururi, madaniy boylik. Har yili o'tkaziladigan "Hakont Ekiden" Yaponiya televideniyesining eng ko'p ko'rilgan ko'rsatuvlaridan biridir.

Yaponiyada yugurish "Ekiden" bo'lib, u jamoaviy ish, hamkorlik va umumiy ishga hissa qo'shadi va natija uchun yuqori mas'uliyat ularga masofani bosib o'tmaslik imkoniyatini qoldirmaydi. "Ekiden" oliy ta'lim universitetlarga kirdi va bu harakatni "Yaponiya marafonining otasi" SHIZO Kanakuri talabalari orasida tarqatishni boshladi.

Yevropada bu estafeta, Yaponiyada esa "Ekiden" deb nomlanadi. Ikkalasi o'rtasida farq yo'q. Ekidenning maktabdan boshlang'ich sinflardan yugurishni boshlashi alohida e'tiborga loyiqdir. Yaponlar yaponlarning qaysi biri Olimpiya o'yinlarida yugurganini bilmasligi mumkin, ammo ekidenda kim va qaysi bosqichda g'alaba qozonganini hamma aniq bilishadi.

Yaponiyaliklar uchun jamoaviy ish va jamoaviy natija shaxsiydan ko'ra muhimroqdir. Har yili ko'plab ishtirokchilar Avstriya, Kanada, Xitoy, Germaniya, Fransiya, AQSh, Ispaniya va boshqa mamlakatlarda estafetada ishtirok etish uchun startga chiqishadi.

Bu yerda G'arb mamlakatlarida ishlaydigan aholi orasida turli xil ommaviy sport turlarining mashhurligi darajasining ushbu tendensiyasini ta'kidlash kerak. Turli xil to'siqlar, to'siqlar kurslari dunyoda tobora ommalashib bormoqda. Event menejerlari ushbu sport tadbirlariga o'ziga xos noyob qiyofa berishga harakat qilishadi.

Xorijiy menejerlar va aksiyadorlar korporativ sportni rivojlantirishga katta ahamiyat berishadi va uni ishlab chiqarish munosabatlari va jamoaviy ruh axloqini shakllantirishga, qadriyatlar tizimi orqali tashkilotda do'stona ishdan tashqari munosabatlarni o'rnatishga sarmoya sifatida ko'rishadi: sport, sog'liq, faol turmush tarzi, norasmiy rahbarlarni aniqlash, korporativ sport tadbirlarini ommaviy axborot vositalari orqali ijtimoiy mas'uliyatli kompaniya sifatida yoritish. ishlab chiqarish xodimlariga.

Xalqaro korporativ – sport faoliyatining boshqaruv apparati jahon korporativ sport federatsiyasi wfcs ma'lum ilmiy qiziqish uyg'otadi. Bu korporativ sportni boshqaradigan barcha davlatlarning milliy sport kompaniyalarini birlashtirgan ixtiyoriy notijorat tashkilotdir.

Kompaniyaning katta qismi ushbu federatsiyalar a'zolari xodimlar soni, mulkchilik shakllari, tashkiliy-huquqiy tuzilishi va faoliyat sohasi bo'yicha bir-biridan farq qiladi. WECS 2014-yil iyun oyida Yevropa korporativ sport federatsiyasi (EFCS) prezidenti Didier Beyyer va Osiyo sport kompaniyalarini birlashtirgan tashkilot tomonidan tashkil etilgan yosh federatsiya.

Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- sport orqali inson va madaniyatlararo aloqalarni mustahkamlash;
- kompaniyada muntazam jismoniy faollikni rag'batlantirish;
- sportning rekreatsion va rekreatsion tabiati muhimligini ta'kidlash.

Federatsiyaning qadriyatlari va mavzulari sog'liqni saqlash va farovonlikni yaxshilash, gender va ijtimoiy tenglik, ijtimoiy integratsiya, madaniyatlararo aloqa tajriba almashish va o'zaro hurmatdir.

Butunjahon korporativ sport federatsiyasi uchun jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish imkoniyatini berish juda muhimdir, bu tashkilotning barcha xodimlariga ham keksa yoshdagi xodimlarga, ham yoshlarga va jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslarga tegishli. Korporativ sportning ushbu xalqaro boshqaruv tashkilotining yuqoridagi maqsadlari, vazifalari hamda asosiy faoliyati ommaviy jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishning jiddiyligi va istiqbollari to'g'risida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Tashkilotlarning korporativ madaniyatiga integratsiyalashuvi va sport infratuzilmasi obyektlaridan foydalanish tendensiyalarining xorijiy tajribasidan kelib chiqib, biz korporativ sportning xorijiy tendensiyasini joriy etish va O'zbekistonning korporativ sportiga xorijiy tajribani joriy etish darajasini dastlabki baholaymiz.

Davlatimiz rahbari tomonidan 2024-yil 4-dekabrdagi "Jamoaviy sport turlarini rivojlantirish va iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-421-sonli Qarori qabul qilindi.[2] Ushbu qaror asosida tadbirkorlik subyektlarini sportga jalb qilish va ular o'rtasida musobaqalar o'tkazilishini tizimli tarzda yo'lga qo'yish maqsad va vazifalari belgilab berilgan. Bunga biznes hamjamiyati, savdo-sanoat palatasi va jamoaviy sport turlari bo'yicha sport federatsiyalari (uyushmalari)ning:

- tadbirkorlik subyektlari xodimlarini jamoaviy sport turlari bilan muntazam shug'ullanib borishga jalb qilish;
- tadbirkorlik subyektlarida jamoaviy sport turlari bo'yicha sport klublarini tashkil qilish;
- tadbirkorlik subyektlari sport klublari o'rtasida "Korporativ sport o'yinlari" sport musobaqasini o'tkazib borish to'g'risidagi vazifalar belgilab olingan.

Shu o'tgan davr mobaynida mazkur sohadagi va yo'nalishdagi vazifalarni tartibga keltirish, ommaviy musobaqalarni o'tkazish borasida bir qator ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-

da, ko'p hollarda korporativ sportni rivojlantirish va ommalashtirish masalasidagi ayrim yo'nalishlar e'tibordan chetda qolib ketayotganligi muhim masalalardan biri hisoblanadi.

Jumladan tadbirkorlik subyektlarida o'tkazilayotgan sport tadbirlari tizimli o'tkazilmasligi, tashkiliy va texnik jihatlari yetarli bo'lmaganligi sababli ularda mehnat qilayotgan ko'plab iqtidorli yoshlar seleksion musobaqalar bilan qamrab olinmayotganidir. Boshqacha qilib aytganda, harakatlar bir maqsad sari yo'naltirilmagan degan xulosalar kelib chiqmoqda.

Shu jumladan bugungi kunda xorijiy kompaniyalardan ancha orqada qolgan mamlakatda kichik, o'rta va yirik biznes korxonalarida korporativ sportni joriy etish, ammo kompaniya rahbarlari asta-sekin korporativ tadbirlarni o'tkazishning katta samaradorligini anglashga kelmoqdalar, ularning qadriyatlari sport, sog'lom turmush tarzi.

Hozirgi vaqtda yirik kompaniyalar barcha xodimlarni jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishlari mumkin, ammo bizning mahalliy kompaniyalarimiz korporativ sportni taklif qilmaydi yoki uni futbol, stol tennisi, voleybol, badminton kabi juda tor doirada namoyish etadi.

O'zbekistonda korporativ sportni kengaytirish hozirgi kunda past darajada, ammo O'zbekiston korporativ sport assotsiatsiyasi tashkil etilgandan keyin katta istiqbolga urg'u qaratilmoqda.

Hozirgi vaqtda yirik kompaniyalar barcha xodimlarni jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishlari mumkin, ammo bizning mahalliy kompaniyalarimiz korporativ sportni taklif qilmaydi yoki uni futbol, stol tennisi, voleybol, badminton kabi juda tor doirada namoyish etadi.

O'zbekistonda korporativ sport mamlakatda ommaviy sportni rivojlantirishning samarali choralaridan biri bo'lishi uchun nima qilish kerak? Korporativ sportni tashkilotlar faoliyatiga joriy etish uchun korporativ sport sohasida malakali kadrlar tayyorlash zarur.

Mehnat bozorida korporativ sportning Event menejeri, korporativ sport dasturlari menejeri kabi yangi mutaxassisliklarning paydo bo'lishi ularning tayyorgarligi boshlang'ich bosqichida. Sportni boshqarish va marketing kabi yo'nalishlar O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universitetida tayyorlandi, ular korporativ sport bo'yicha Event menejerlari bo'lishi mumkin edi.

O'qitiladigan o'quv fanlari jismoniy tarbiya va sportning keng yo'nalishlarini qamrab olgan. Biroq, 2024-2025-yillarda ushbu ta'lim yo'nalishi bo'yicha abituriyentlarni qabul qilish to'xtatildi. Jismoniy tarbiya va sport sohasida faqat sportga xos bo'lgan o'ziga xos xususiyatlar mavjud. Sport hodisasining oldindan aytib bo'lmaydiganligi, o'zgaruvchanligi, saqlanmasligi kabilar.

Bundan tashqari, agar biznesda maqsad maksimal foyda olish bo'lsa, unda sportda musobaqalarda sovrinli o'rinlarni qo'lga kiritish, agar biznesda foydaning bir foizini yo'qotish biznesmen uchun muhim bo'lmasa, unda sportda Olimpiya medalini qo'lga kiritish bir necha soniyani tashkil etadi.

Markaziy o'ziga xos xususiyatlarni davom ettirish mumkin, ammo yuqorida aytib o'tilganlar menejment va marketingning nazariy asoslari bir xil degan xulosaga kelishimizga imkon beradi, ammo ularni jismoniy tarbiya va sport sohasi uchun shablon sifatida ishlatish mumkin emas. Uning o'ziga xos xususiyatlar. Shuning uchun sportda menejment va marketingdan foydalanish va ularning inson faoliyatining boshqa sohalarida ta'sir qilish mexanizmini chalkashtirib bo'lmaydi.

Yuqorida sanab o'tilgan mutaxassisliklarni shiddatkorlikda tayyorlashni tiklash. UFKS jismoniy tarbiya va sport sohasiga oid ta'lim yo'nalishlari ro'yxatini kengaytirishga imkon beradi, bu o'zbek sportining, shu jumladan ommaviy korporativ sportning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Malakali mutaxassislarni tayyorlashdan tashqari, korporativ sport infratuzilmasi masalalarini hal qilish kerak. Bunday obyektlarni qurish O'zbekistonning yirik aksiyadorlik kompaniyalari tomonidan amalga oshirilishi mumkin va bunday imkoniyatga ega bo'lmagan kompaniyalar sport inshootlariga ega bo'lgan va o'z sport obyektlarini ijaraga beradigan ta'lim muassasalari bilan hamkorlik qilishlari mumki.

Ta'lim muassasalari pul mablag'laridan tashqari, ijarachi kompaniyalarida bitiruvchilarni ish bilan ta'minlash shartlari asosida sport inshootlarini taqdim etishlari mumkin. Korxonalarining aksariyat qismida korporativ sport tadbirlarining yagona kalendar rejasi mavjud emas.

Xorijiy mamlakatlarda inson resurslarini boshqarish samaradorligini oshirish va korporativ ijtimoiy javobgarlikni ta'minlash uchun ochiq ma'lumotlar tizimida yagona kalendar rejasini tuzish va nashr etish mavjud.

O'zbekiston korxonalarida bunday amaliyot amalga oshirilmaydi. Ushbu tendensiyalarning barchasi G'arb mamlakatlari tashkilotlariga va mamlakatimizda yetarli darajada tashkil etilmagan darajaga xosdir. Mamlakatimizda korporativ sportni ommaga joriy etish bo'yicha qanday tashkiliy va boshqaruv tadbirlarini o'tkazish kerak.

O'zbekiston korporativ sport Federatsiyasi tashkil etildi, korporativ dasturlarni boshqarishning yagona organi shakllantirildi. Mamlakatda korporativ sport segmentining faol o'sishiga to'sqinlik qiladigan bir qator to'siqlarni bartaraf etish kerak, masalan ba'zi tashkilotlarda rahbariyatning xodimlarga yetarlicha e'tibor bermasligi, ichki ijtimoiy javobgarlik darajasini oshirish mexanizmlarini joriy etish muhimligini tushunmaslik va ro'yxatga qo'shimcha xarajatlarning yangi moddasini kiritish istagi ham yo'qdir.

Xulosa. Korxonalarda korporativ sport bo'yicha menejer lavozimi yo'qligi juda muhimdir. Yuqorida aytib o'tilganlarni va boshqa bir qator masalalarni hal etish aholini, ishchi xodimlarni jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanishga va korporativ sport orqali mamlakatda ommaviy sportni rivojlantirishga va 2030-yilgacha jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish konsepsiyasida belgilangan vazifalarni amalga oshirishga yordam beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Колтан С.В.,Конева Е.В «Корпоративный спорт и его миссия в развитии международной компании» Вестник Балтийского государственного университета им.И.Канта 2014 №5
2. O'zbekiston Prezidentining 2024-yil 4-dekabrdagi "Jamoaviy sport turlarini rivojlantirish va iqtidorli yoshlarni saralab olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-421-sonli Qarori.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

FORMATION OF PROFESSIONAL SKILLS OF PHYSICAL EDUCATION STUDENTS USING BASKETBALL TOOLS AND PROBLEM-BASED TEACHING METHODS

Khudayberganov Otabek Erkinovich

Professor of the Department of "General Professional Sciences" of Mamun University

Abstract. Through the tools of basketball and problematic teaching methods, students of Physical Culture are presented the results of the successful formation of the following volitional qualities – perseverance, diligence, endurance, self-control, will to victory, as well as intellectual abilities, professional skills and personal qualities in a parallel way.

Keywords: Higher education institutions, tools, skills, lesson, Physical Culture, formation, knowledge, professional skills, pedagogical skills.

BASKETBOL VOSITALARI VA MUAMMOLI O'QITISH USULLARI YORDAMIDA JISMONIY MADANIYAT FAKULTET TALABALARINING KASBIY KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Xudayberganov Otabek Erkinovich

Ma'mun universiteti "Umumkasbiy fanlar" kafedrasi professori, p.f.b.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Jismoniy madaniyat fakultet talabalarini basketbol vositalari va muammoli o'qitish usullari orqali quyidagi irodaviy sifatlar – qat'iyatlik, tirishqoqlik, bardoshlilik, o'zini nazorat qilish, g'alabaga bo'lgan iroda, shuningdek intellektual qobiliyatlar, kasbiy ko'nikmalar va shaxsiy sifatlarni parallel tarzda muvaffaqiyatli shakllantirish natijalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Oliy o'quv yurtlari, vositalar, ko'nikmalar, dars, jismoniy madaniyat, shakllantirish, bilim, kasbiy mahorat, pedagogik ko'nikmalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N80>

Dolzarbliqi. Yurtimizda barcha sohalar qatori, "Jismoniy madaniyat" sohasi mutaxassislarining, jalb qilingan davlat va shaxs muammolarini samarali hal qilish, kasbiy-karera faoliyat sharoitida shaxsiy ehtiyojlarni amalga oshirishni ta'minlash qobiliyati butun tizimning samarali faoliyatining asosidir. Shu sababli, «jismoniy madaniyat» sohasining asosiy vazifalari va kelajakdagi kasbiy ko'nikmasini egallashi zarur bo'lgan faoliyat yo'nalishlari aniqlanishi kerak.

Sport-pedagogik mahorat darajasi pedagog kasbiy mahoratining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishi, ularda jismoniy tarbiya va sport kasbiy faoliyatlarining real sharoitlarida amaliyotga yo'naltirilgan vazifalarni unumli hal etishga tayyorgarlikni hosil qiladi. Shu sababli, ta'lim jarayonini loyihalash va amalga oshirishda, unda nafaqat bilim va mahoratlarning shakllanishiga, balki bo'lajak kasbiy faoliyat subyekti shaxsining yaratilishi zarurligiga urg'u

beriladi. Ta'lim jarayoni o'qitishga ijobiy motivatsiyani shakllantirish, bilish faolligini rag'batlantirish va ta'lim oluvchilarning o'z-o'zlarini takomillashtirishida ehtiyojlarini faollashtirishga yo'naltirilishi lozim. [1, 56].

Ishning maqsadi

Basketbol vositalari yordamida jismoniy madaniyat fakulteti talabalarining kasbiy va pedagogik ko'nikmalarini shakllantirish

Basketbolni o'rgatishda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish bilan moslashtirish maqsadida mashg'ulotlarning uchinchi oyidan boshlab mashg'ulot jarayoniga 1-jadvalda ko'rsatilgan maxsus mashqlar va vazifalar kiritildi. [2, 73].

Psixologik tayyorgarlikning asosiy maqsadi — talabalar orasida basketbol bilan samarali shug'ullanish uchun zarur bo'lgan psixik va shaxsiy sifatlarni rivojlantirishdir. Bu tayyorgarlikda sportchining ruhiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishga yordam beruvchi o'zini-o'zi boshqarish usullari alohida ahamiyatga ega. Mashg'ulotlar davomida quyidagi asosiy usullardan foydalanildi: autogen mashg'ulot (mashg'ulot oxirida qo'llaniladi), tasavvur va xayol kuchi orqali ongni boshqarish texnikalari, shuningdek, badanni qizdirish jarayonida harakatli hamda nafas olish mashqlari.

Mashg'ulot o'yini jarayonida qo'llaniladigan maxsus vazifalar:

1. Qadam tashlab kuchli va zaif qo'l bilan turli uzatishlar bilan to'g'ri hujum qilish.
2. Tayanch holatda turli usullar va to'p qabul qilishni bajarish: uzatishlar, turli hujum usullari, to'siq qo'yuvchilar va hujumchilar muhofazasida.
3. Turli usullarda hamda balandligi va masofasi bo'yicha turli uzatishlar bilan berilgan usullarga individual va guruhli to'siq qo'yish.

1-jadval

Birinchi yil ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish

T/r	Kasbiy ko'nikmalar	Vazifalar va mashqlar	Bitta mashg'ulot davomiyligi vaqti (daqiq.)	Bir oy ichidagi mashg'ulotlar soni
1.	Shaxsiy qobiliyatni tanqidiy tahlil qilish	Mashg'ulot o'yinlarida bajarilgan shaxsiy xatolar va muvaffaqiyatli harakatlarni aniqlash hamda tahlil qilish. Setlar orasidagi tanaffuslarda va mashg'ulotdan so'ng murabbiyning savollariga javob berish	15	8
2.	Xatolarni tuzatgan holda mashqlarni bajarish texnikasini nazorat qilish	Shug'ullanuvchilarning mashg'ulot o'yinlaridagi xatolari hamda muvaffaqiyatli harakatlarini aniqlash va tahlil qilish	10	8
3.	Shug'ullanuvchilar faoliyatini tahlil qilish	Murabbiy bilan suhbat, unda texnik, taktik, jismoniy tayyorgarlik, bor kuch bilan o'ynash darajasi baholanadi.	15	4
4.	Harakat sifatlarini rivojlantirish uchun turli-tuman mashqlardan foydalanish	Shug'ullanuvchi o'zi ishtirok etgan holda umumiy yoki maxsus jismoniy tayyorgarlik mashg'ulot o'tkazadi, murabbiy mashg'ulot jarayoniga tuzatishlar kiritadi	60	3
5.	Sportchini maxsus harakat faolligiga tayyorlash	Shug'ullanuvchi o'zi ishtirok etgan holda umumiy yoki maxsus jismoniy tayyorgarlik bo'yicha mashg'ulot o'tkazadi. Murabbiy mashg'ulot jarayoniga tuzatishlar kiritadi.	20	6
6.	O'z psixik holatini boshqarish	Mashg'ulot o'yini jarayonidagi maxsus vazifalar (vazifalar bayoni quyida keltirilgan)	6	6

7.	Jismoniy yuklamalarni boshqarish	Shug'ullanuvchilar tomonidan chigalyozdi mashqlari, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik bo'yicha mashg'ulotlarning o'tkazilishi	20	6
8	Mashqlarni murakkablik darajasi o'sib borishiga qarab joylashtirish	Shug'ullanuvchi o'zi ishtirok etgan holda texnika va taktikani o'rganish va takomillashtirish bo'yicha mashg'ulotning asosiy qismini o'tkazadi. Murabbiy mashg'ulotlar jarayoniga tuzatishlar kiritadi	30	4

Har bir vazifa o'yin davomida almashinishlar bilan bajarildi. Keyinchalik bu vazifalarning to'g'ri va aniq bajarilishi mutaxassislar tomonidan baholandi va shu orqali diqqatni jamlash, o'zini-o'zi nazorat qilish, bardoshlilik darajasini, ya'ni o'zining psixik holatini boshqarish qobiliyati tavsiflandi.

Nazorat va tajriba guruhlar talabalari bilan mashg'ulotlarni muammoli tashkil etish uslublarini talabalarining kasbiy malaka va ko'nikmalarini shakllantirishga, ularning tanlagan sport turiga va o'quv jarayoniga bo'lgan munosabatiga ta'siri o'rganildi.

Muammoli o'qitish uslublaridan foydalanib mashg'ulotlarni tashkil etish uslublari quyidagilardan iborat:

1. Aniq to'p uzatish va keyingi javob harakati bilan aniq himoyani o'rganish va takomillashtirishda cheklangan tor vazifaga ega bo'lgan o'quv-mashg'ulot o'yinini qo'llash.

2. Mashg'ulot o'yini oldidan va uning davomida maqsadga muvofiq texnik va taktik usullarni tanlash va qo'llash bo'yicha hal qilishni talab etadigan muammolarni qo'yish.

3. Shug'ullanuvchi tomonidan mashg'ulot o'yinida harakat faoliyati yoki taktik usulning bitta yoki bir nechta tarkibiy qismlarini tanlash va qo'llash.

4. Berilgan muammoning hal etilishi samaradorligini shug'ullanuvchi tomonidan baholanishi.

5. Shug'ullanuvchilarning texnik-taktik harakatlarining to'g'ri tanlanganligi va samaradorligini murabbiy tomonidan baholanishi.

Basketbolni muammoli o'qitishdan foydalanishga ba'zi misollarni keltiramiz. O'yin boshlanishidan oldin o'qituvchi hujum harakatini aytadi, masalan, orqa chiziqdan kelayotgan o'yinchi to'pni uzatishi bilan orqa chiziqdan savatga to'p tashlash. Keyin o'qituvchi qarshi hujum harakatlarining bir necha variantlarini aytadi va himoya harakatlarini aytmaydi. Himoyani aniqlash va qarshi hujumlarni tanlash basketbolchining o'zi tomonidan mashg'ulot o'yinida amalga oshiriladi. [3, 12].

Mashg'ulot o'yinini bunday tashkil etish o'rganilgan usullarni haqiqiy o'yinda amaliy o'zlashtirish vositasi hisoblanib, shu bilan birga, shug'ullanuvchilar tafakkurini faollashtiradi. Muammoli o'qitishning kasbiy malaka va ko'nikmalarni shakllantirishga ta'siri natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, nazorat guruhida ekspert baholari 12% ga, tajriba guruhida 24% ga oshgan.

2-jadval

Basketbol vositalari yordamida birinchi yil ta'lim oluvchi talabalarda kasbiy ko'nikmalar shakllanishini ekspert baholash (n=30)

№	Kasbiy ko'nikmalar	Tajribadan oldin				Tajribadan keyin			
		Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R
1.	Shaxsiy faollikni tanqidiy tahlil qilish	2,4±0,1 2	2,5±0,09	0,77	R>0,05	2,9±0,11	3,5±0,10	2,05	R<0,05
2.	Xatolarni tuzatgan holda mashqlarni bajarish texnikasini nazorat qilish	2,1±0,1 1	2,3±0,08	1,54	R>0,05	2,7±0,08	3,2±0,09	2,33	R<0,05
3.	Shug'ullanuvchilar faoliyatini tahlil qilish	2,7±0,0 9	2,5±0,07	1,82	R>0,05	3,4±0,12	4,0±0,11	2,68	R<0,05
4.	Harakat sifatlarini rivojlantirish uchun turli-tuman mashqlardan foydalanish	3,1±0,1 3	3,0±0,11	0,59	R>0,05	3,5±0,06	3,8±0,07	2,26	R<0,05
5.	Sportchini maxsus harakat faolligiga tayyorlash	2,6±0,0 9	2,7±0,10	0,78	R>0,05	3,1±0,11	3,5±0,12	2,66	R<0,05
6.	O'zining psixik holatini boshqarish	2,3±0,0 7	2,4±0,06	1,09	R>0,05	2,8±0,07	3,6±0,09	3,71	R<0,05
7.	Jismoniy yuklamani boshqarish	2,5±0,1 2	2,7±0,13	1,25	R>0,05	3,4±0,09	3,7±0,10	2,22	R<0,05
8.	Mashqlarni murakkablik darajasi o'sib borishiga qarab joylashtirish	3,5±0,0 6	3,6±0,07	1,09	R>0,05	4,0±0,07	4,4±0,11	3,08	R<0,05

Shunday qilib, ekspert baholash basketbol bilan shug'ullanuvchilar oldiga ko'p hollarda tipik pedagogik vazifalarni qo'yadigan basketbol hamda muammoli o'qitish uslublarining kasbiy ko'nikmalarning hosil qilinishiga ijobiy ta'sirini ishonchli tarzda ko'rsatdi. [4, 24].

2025-2026-o'quv yili davomida o'sha tarkibdagi shug'ullanuvchilar bilan basketbol vositasi yordamida pedagogik ko'nikmalarni shakllantirish masalalarini o'rganish davom ettirildi.

Muammoli o'qitish uslublaridan foydalanishning ijobiy natijalarini hisobga olgan holda nazorat guruhi talabalari bilan ushbu uslublardan foydalanishga qaror qilindi.

Shunday qilib, mashg'ulotlar uslubiyati har ikkala guruh uchun pedagogik tajribaning ikkinchi bosqichi yakunida natijalarni alohida chiqarish va ekspert baholarni qo'yish bilan bir xilda rejalashtirildi. Birinchi yil bilan solishtirganda, eng istiqbolli ko'nikmalarni aniqlash bo'yicha olib borilgan tadqiqotga ko'ra, sakkiz ta shakllangan ko'nikmalarga talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish mahorati qo'shilgan bo'lib, mashqlarni ularning murakkabligi oshib borishi bo'yicha joylashtirish ko'nikmasi esa yanada murakkab bo'lgan

mashqlarning namoyishining to'g'ri bajarilishi ko'nikmasi bilan almashtirildi, chunki mashqlarni namoyish etish vaqtida bajarilayotgan harakatni asosiy texnik jihat va yo'l qo'yilishi ehtimoli bo'lgan xatolarga e'tibor qaratish zarur. Ko'nikmalarni shakllantirish va muammoli o'qitish uslublarini qo'llash, uy vazifalari yordamida ishlab chiqilgan sportchida mustaqil ishlash ko'nikmasini shakllantirish ko'nikmasidan tashqari, birinchi bosqichdagidek saqlanib qoldi. Talabalarga mustaqil ravishda o'z kamchiliklarini baholash va murabbiy tuzatishlar kiritadigan ularni bartaraf etish usullarini taklif etish so'raldi. Belgilangan muddat yakunida erishilgan natijalar baholandi va quyidagi vazifalar rejalashtirildi. Vazifalarni bajarish davomiyligi har bir sportchi uchun alohida belgilandi. Har bir shug'ullanuvchi yil davomida o'rtacha to'rtta topshiriqni bajardi. Topshiriqlarni bajarish bilan mashg'ulot va musobaqalarda ko'rsatilgan natijalar o'rtasida aniq bog'liqlik kuzatildi (3-jadval).

3-jadval

Basketbol vositalari yordamida ikkinchi yil ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy ko'nikmalarning shakllanishini ekspert baholash (n=30)

№	Kasbiy ko'nikmalar	Tajribadan oldin				Tajribadan keyin			
		Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R
1.	Shaxsiy faollikni tanqidiy tahlil qilish	2,9±0,11	3,8±0,10	3,06	R<0,01	3,5±0,10	4,5±0,13	3,25	R<0,01
2.	Xatolarni tuzatgan holda mashqlarni bajarish texnikasini nazorat qilish	2,7±0,08	3,9±0,11	3,88	R<0,01	3,2±0,09	4,3±0,10	3,46	R<0,01
3.	Shug'ullanuvchilar faoliyatini tahlil qilish	3,4±0,12	4,1±0,09	2,67	R<0,05	3,7±0,11	4,7±0,09	3,14	R<0,01
4.	Harakat sifatlarini rivojlantirish uchun turli-tuman mashqlardan foydalanish	3,5±0,06	4,1±0,07	3,52	R<0,01	3,8±0,07	4,0±0,06	2,20	R<0,05
5.	Sportchini maxsus harakat faolligiga tayyorlash	3,1±0,11	4,3±0,11	5,00	R<0,001	3,5±0,12	4,6±0,07	2,86	R<0,01
6.	O'zining psixik holatini boshqarish	2,8±0,07	3,5±0,10	3,63	R<0,01	3,6±0,09	4,8±0,12	3,01	R<0,01
7.	Jismoniy yuklamani boshqarish	3,4±0,09	4,7±0,06	6,81	R<0,001	3,7±0,10	4,6±0,08	2,92	R<0,01
8.	Mashqlarni namoyish qilishni to'g'ri bajarish	4,0±0,07	4,9±0,12	3,43	R<0,01	3,8±0,11	4,7±0,10	3,00	R<0,01

3-jadvalda keltirilgan natijalardan quyidagilarni xulosa qilish mumkin: birinchi o'quv yilida ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan pedagogik ko'nikmalarni shakllantirish uslubiyati basketbolga o'qitishning ikkinchi yilida ham o'z samaradorligini tasdiqladi, nazorat

guruhida muammoli o'qitish uslublaridan foydalanish natijalar bo'yicha tajriba guruhiga etib olish imkonini berdi. [5].

Xulosa qilib aytganda, basketbol vositalaridan foydalangan holda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish metodikasi shug'ullanuvchilarning intellektual rivojlanishini hisobga olgan holda, pedagogdan mustaqil va ijodiy fikrlashni rag'batlantiruvchi muammoli o'qitish tamoyillarini qo'llashni talab etadi.

Basketbolchining mahoratini shakllantirishda muhim o'rin tutadigan taktik ko'nikmalarni rivojlantirish jarayoni — oldindan rejalashtirish, bashorat qilish, empatiya va antisipatsiya kabi pedagogik qobiliyatlarning shakllanishi bilan uyg'unlashgan holda kechdi. Kasbiy ko'nikmalarning shakllanishi shaxsiy fazilatlar va qobiliyatlar bilan chambarchas bog'liq holda kompleks tarzda samarali amalga oshdi.

Basketbol mashg'ulotlari orqali qat'iyat, tirishqoqlik, bardoshlilik, o'zini boshqara olish, g'alabaga bo'lgan intilish kabi irodaviy sifatlar hamda intellektual qobiliyatlar yanada samaraliroq rivojlanadi. Basketbolni o'qitish algoritmini qo'llash esa kasbiy ko'nikmalar bilan birga shaxsiy fazilatlarini ham muvaffaqiyatli tarzda birgalikda shakllantirish imkonini beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdiev A.N. Yakkakurash sport turlarida ixtisoslashuvchi talabalarda murabbiyning kasbiy ko'nikmalarini shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslari. p.f.d.ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. Toshkent.: 2004.-56 b.
2. Кузьмина Н.В. Формирование основ профессионального мастерства в высшей школе. - Л.: ЛГУ, 1973. - С. 73.
3. Miradilov B.M., Karimov B.Z., Umbetova M.A. Sport pedagogik mahoratni oshirish (basketbol). O'quv qo'llanma. T.: "Tafakkur bo'stoni" nashriyoti. T.: 2018, 12 b.
4. To'xtaboev N.T. Jismoniy tarbiya mutaxassislarining kasbiy mahoratini rivojlantirishga tashkiliy-pedagogik yondashuv. p.f.n., ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati T.: 2011, 24 b.
5. Xudayberganov O.E Voleybol vositalari va muammoli o'qitish usullari yordamida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy ko'nikmasini bosqichma-bosqich shakllantirish. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar xalqaro ilmiy-metodik jurnal № 11 2023. 308 b.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF FORMING ECONOMIC CULTURE IN STUDENTS

Nishonova Dilafruz

Teacher of the Department of General Education

New Century University

E-mail: dilafruzkomilova13@gmail.com

Abstract. This paper analyzes the pedagogical opportunities for shaping economic culture among students. In the context of a market economy, acquiring economic knowledge, skills, and competencies is an essential factor for the future success of young people. The study emphasizes the role of the educational process, practical activities, school-family cooperation, innovative pedagogical technologies, and moral-educational practices in fostering economic culture. Furthermore, the importance of utilizing national values and traditional economic experience in the upbringing of students is highlighted.

Keywords: economic culture, pedagogical opportunities, educational process, practical activities, economic education, innovative methods, national values, economic thinking.

O'QUVCHILARDA IQTISODIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK IMKONIYATLARI

Nishonova Dilafruz

Yangi asr universiteti

Umumta'lim kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur ishda o'quvchilarda iqtisodiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilingan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yoshlarning iqtisodiy bilim, ko'nikma va malakalarni egallashi ularning kelajakdagi muvaffaqiyatli faoliyati uchun muhim omil hisoblanadi. Iqtisodiy madaniyatni shakllantirishda ta'lim jarayoni, amaliy faoliyat, oila va maktab hamkorligi, innovatsion pedagogik texnologiyalar hamda ma'naviy-tarbiyaviy jarayonlarning o'zni alohida ko'rsatib o'tilgan. Shuningdek, milliy qadriyatlar va an'anaviy iqtisodiy tajribadan samarali foydalanishning tarbiyaviy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: iqtisodiy madaniyat, pedagogik imkoniyatlar, ta'lim jarayoni, amaliy faoliyat, iqtisodiy tarbiya, innovatsion metodlar, milliy qadriyatlar, iqtisodiy tafakkur.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N81>

Kirish. Globallashuv va bozor iqtisodiyoti sharoitida ta'lim jarayonida o'quvchilarda iqtisodiy madaniyatni shakllantirish masalasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda iqtisodiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish nafaqat kelajak kasbiy faoliyatda muvaffaqiyat kaliti, balki shaxsning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi va ongli qarorlar qabul qilishi uchun ham zarurdir.

Bugungi globallashuv jarayonida iqtisodiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish har bir shaxsning ijtimoiy hayotda muvaffaqiyat qozonishi uchun zarur shartga aylanmoqda. Jamiyat taraqqiyoti, milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishi, aholining turmush darajasi va farovonligi bevosita shaxslarning iqtisodiy madaniyat darajasiga bog'liqdir. Iqtisodiy

madaniyat – bu shaxsning iqtisodiy bilim, ko‘nikma, amaliy malaka va qadriyatlar majmuasini ongli ravishda o‘zlashtirib, uni hayotiy faoliyatida qo‘llay olish qobiliyatidir.

Iqtisodiy madaniyatni shakllantirish, avvalo, ta‘lim-tarbiya jarayonida boshlanadi. O‘quvchilarda iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish, ularni mehnatga, tadbirkorlik faoliyatiga, to‘g‘ri byudjet yuritishga va bozor munosabatlarida ongli ishtirok etishga o‘rgatish ta‘limning muhim vazifalaridan biri sanaladi. Shu bois pedagogik jarayonda iqtisodiy madaniyatni shakllantirishning samarali usullari, shakl va vositalaridan foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mazkur mavzuning o‘rganilishi yoshlarning iqtisodiy ongini yuksaltirish, ularni mas‘uliyatli, tejamkor va ijtimoiy faol shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, iqtisodiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlarini ochib berish, ta‘lim jarayoniga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tatbiq etish ham nazariy, ham amaliy jihatdan muhimdir.

Iqtisodiy madaniyat — bu o‘quvchilarning iqtisodiy bilimlarga ega bo‘lishi, ularni amaliyotda qo‘llashi, iqtisodiy jarayonlarga ongli munosabat bildirish va mas‘uliyat bilan yondashish qobiliyatini o‘zida mujassam etadi. Shu boisdan maktab ta‘limi jarayonida iqtisodiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va amaliy mexanizmlarini qo‘llash muhim vazifalardan biridir.

O‘quvchilarda iqtisodiy madaniyatni shakllantirish jarayonlari doimo murakkab bo‘lib, uning har bir jarayonlarini alohida tahlil va o‘rganishlar olib bormasa keyingi natijalarning mukammal bo‘lmasligiga ta‘sir ko‘rsatadi.

Pedagogik mahorat – bu o‘qituvchining ta‘lim-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, o‘quvchilar bilan to‘g‘ri muloqot o‘rnatish, ularning bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirish, shaxsiy salohiyatini to‘liq namoyon etish imkoniyatini yaratish qobiliyatidir. U nafaqat nazariy bilimlarga, balki metodik yondashuvlar, psixologik sezgirlik va ijodkorlikka asoslanadi.

Bu borada davlat rahbarining ham 2025-yil 28-apreldagi “Pedagog kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-73-son Farmoniga ko‘ra, pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishda pedagogik mahoratni yanada oshirish, uning yangi qirralarini va imkoniyatlarini yuzaga keltirish muhim jihat ekanligi ta‘kidlangan [1].

Pedagogik mahoratning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

- Didaktik mahorat – ta‘lim mazmunini o‘quvchilar yosh xususiyatlari va qiziqishlariga mos tarzda bayon qila olish.
- Kommunikativ mahorat – o‘quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot o‘rnatish, ijobiy psixologik muhit yaratish.
- Tarbiyaviy mahorat – o‘quvchilarning axloqiy fazilatlarini shakllantirish, ularni ijtimoiy hayotga tayyorlash.
- Ijodkorlik va innovatsion yondashuv – zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, dars jarayonida yangicha usullarni tatbiq etish.
- Shaxsiy fazilatlar – sabr-toqat, adolat, mehribonlik, tashabbuskorlik va liderlik qobiliyati.

Pedagogik mahorat o‘qituvchidan muntazam ravishda o‘z ustida ishlashni, yangi bilim va tajribalarni egallashni talab etadi. Chunki ta‘lim jarayonining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan o‘qituvchining shaxsiy sifatleri, dars berish uslubi va pedagogik madaniyatiga bog‘liqdir. Shu

bois, pedagogik mahorat – bu o'qituvchining kasbiy yuksalishining eng muhim mezonidir hisoblanadi.

Mazkur jarayon o'quvchilarning iqtisodiy tafakkurini rivojlantirish, ularda tejamkorlik, mehnatsevarlik, halollik va mas'uliyat kabi fazilatlarni qaror toptirish hamda milliy qadriyatlarga asoslangan iqtisodiy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu orqali kelajak avlodni iqtisodiy jihatdan yetuk, ongli va mas'uliyatli fuqarolar sifatida voyaga yetkazish ta'minlanadi.

Mamlakatimizda pedagog kadrlar tayyorlash tizimini yagona yondashuv asosida tubdan takomillashtirish, mazkur yo'nalishda oliy ta'lim dasturlarini xalqaro tajriba asosida transformatsiya qilish, shuningdek, ta'lim sohasida uzviylik va uzluksizlikni hamda ilm-fan va amaliyot uyg'unligini ta'minlash ham bugungi kundagi dolzarb masalalardan biridir.

Dunyoda ta'limning nazariy-metodologik jihatlarini takomillashtirish, o'quvchilarda iqtisodiy bilimlarni shakllantirish jarayoni modelini yaratish, iqtisodiy bilimlarni shakllantirishga yo'naltirilgan o'quv vaziyatlarining didaktik-pedagogik imkoniyatlari va metodlarini aniqlashtirish bo'yicha tadqiqotlar alohida ahamiyatga molikdir. Bu esa, o'quvchilarda iqtisodiy bilimlarni shakllantiruvchi ta'lim jarayonini tashkil etishga yo'naltirilgan metodik tizimni yaratish zaruriyatini izohlaydi. Rivojlangan davlatlar ta'lim tajribasida o'quvchilarning qobiliyatlarini rivojlantirish, didaktik, kreativ, integrativ, iqtisodiy, kasbiy bilimlardan samarali foydalanish texnologiyalarini hayotga tatbiq etish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. O'quvchilarda iqtisodiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari bo'yicha ko'plab olimlar tadqiqotlar olib borgan. Buning natijasida pedagogik imkoniyatlar ham ortib borgan. Mamlakatimiz olimlaridan M.K.Ismailov va M.O.Choriyeva kabi olimlarning pedagogik qarashlarida o'z aksini topgan [2]. Olimlarning asosiy qarashlari boshlang'ich sinf o'quvchilarida iqtisodiy tushunchalarni shakllantirishning amaliy jihatlari bo'yicha izlanishlarni olib borganligi hisoblanadi.

Yana bir olimimiz M.Urunova ham o'zining izlanishlarida o'quvchi yoshlarda iqtisodiy tarbiyani shakllantirishda pedagogik texnologiyalarning o'rni va ahamiyati haqida qarashlarni namoyon qiladilar. Pedagogik texnologiyalari iqtisodiy tarbiyani shakllantirishda ulardan samarali foydalanish metodologiyasini shakllantirish va ishlash jarayonlari borasida fikrlarni ham keltiradi [3].

Bu borada MDH mamlakatlarining ham o'rni yuqori. Zero, ularda ham iqtisodiy madaniyatni shakllantirish masalalari doimo dolzarb mavzu sifatida shakllanib boradi. N.V.Kapitonova ham izlanishlarida Universitet ta'lim muhitida talabalarning iqtisodiy madaniyatini shakllantirishning pedagogik tamoyillari va shartlari bo'yicha natijalarni aks ettiradi [4].

Iqtisodiy tafakkurni rivojlantirishda iqtisodiy ta'lim-tarbiyaning tarixiy ildizlari — ulug' ajdodlarimizdan meros bo'lib qolgan o'lmas asarlar bizga bebaho manba bo'lib xizmat qiladi. O'rta Osiyoda iqtisodiy fikrlarning shakllanishi buyuk ensiklopedist-allomalar va mutafakkirlar — Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalarning nomi bilan uzviy bog'liq.

Sharq mutafakkirlari o'zlarining asarlarida komil inson ega bo'lishi zarur bo'lgan tejamkorlik, ishbilarmonlik, mas'uliyatlilik, intizomlilik, har ishda mo'tadillik, iqtisodchilik, bunyodkorlik, ijodkorlik, savdo va savdodagi halollik malakalarini bayon etganlar. Mazkur

manbalarda isrof, xiyonat, o'g'rilik, buzg'unchilik, yolg'onchilik, beburdlik kabi salbiy illatlarning nafaqat noaxloqiy jihatlari, balki ularning insonga iqtisodiy zarar keltiruvchi mohiyati, mazmuni va oqibatlari ham yoritilgan.

Iqtisodiy ta'lim-tarbiya masalasi Sharq mutafakkirlari tomonidan doimo dolzarb hisoblanib kelingan. "Har bir kishi hisob ilmini bilishi va o'z ishiga pishiq bo'lishi kerak. Shunda u o'z mehnatining natijalarini o'lchovlar orqali aniqlay olishi mumkin" — deb ta'kidlaydi Muhammad Ibn Muso al-Xorazmiy.

Nazariy tahlil asosida shaxsning iqtisodiy madaniyatini rivojlantirish yaxlit jarayon bo'lib, shaxs madaniyatining rivojlanishi va o'sishiga tizimli yondashishni talab qilishini aniqladik. Universitetning ta'lim muhitida iqtisodiy madaniyatni rivojlantirish pedagogik tizimning barcha mezonlariga javob beradi — u aniq pedagogik maqsadga ega; pedagogik jarayon axborot mazmuni, muloqot va ushbu pedagogik tizimning maqsadlariga erishish imkonini beruvchi vositalar, shakllar va usullarning mavjudligi bilan tavsiflanadi.

Q.Yo'ldoshev, Sh.Mamatqulov, Q.Mufaydinov qo'llanmasida iqtisodiyot ilmining shakllanishi, iqtisodiyotning tarkibi, qonunlari, kategoriyalari, mulkiy munosabatlar, ishlab chiqarish omillari, ehtiyojlar, jamg'arish, iqtisodiy o'sish va resurslarga oid iqtisodiyotning umumiy asoslari nazariy va amaliy jihatdan izohlab berilgan, shuningdek, unda bozor iqtisodiyotining asoslari bo'lgan tovar-pul munosabatlari, menejment, marketing, biznes va tadbirkorlik, bank munosabatlari, bozorni boshqarish mexanizmi kabi mavzular, milliy iqtisodiyotning rivojlanishi va uning umumjahon iqtisodiyoti bilan integratsiyashuvi masalalari o'rin olgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni olib borishda ilmiy izlanishlar, induksiya va deduksiya, ekspert baholash, kuzatuv, so'rov, modellash, tizimlashtirish, qiyoslash va taqqoslash, tahlil qilish kabi usullardan foydalanish orqali mavzuning asl mohiyati ochib berishda foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. O'quvchilarda iqtisodiy madaniyatni shakllantirish bugungi kunda ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biridir. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida yoshlarning iqtisodiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati, ijtimoiy hayotdagi muvaffaqiyati va jamiyat taraqqiyotiga qo'shadigan hissasini belgilaydi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida O'zbekistonda kichik va o'rta biznes sohasi bilan shug'ullanuvchi ishbilarmonlarga talab yanada ortmoqda. Bu o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, o'rta umumiy ta'lim muassasalari oldiga ham bir qator yangi vazifalarni qo'ydi. Ulardan biri kichik va o'rta biznes uchun malakali mutaxassislar tayyorlash, ularni zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy bilimlar bilan qurollantirishdir. Biznes va fermerlik ishi, shubhasiz, iqtisodiy bilim va iqtisodiy savodxonlik bilan uzviy bog'liq. Iqtisodiy bilimlarsiz xo'jalikni yuritib ham, uni boshqarib ham, samarali natijalarga erishib ham bo'lmaydi.

Pedagogik nuqtai nazardan iqtisodiy madaniyatni shakllantirish bir necha imkoniyatlarni taqozo etadi:

1. Ta'lim jarayoni orqali – iqtisodiy bilimlar maktab dasturlariga integratsiya qilinishi, turli fanlar (tarix, geografiya, matematika, texnologiya va huquq)da iqtisodiy tushunchalarni amaliy misollar bilan tushuntirish orqali o'quvchilarda iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish mumkin.

2. Amaliy faoliyat orqali – o'quvchilarni maktabdagi kichik loyihalar, o'quv ko'rgazmalari, tadbirkorlik elementlari bo'lgan to'garaklar va iqtisodiy o'yinlarga jalb qilish orqali ularning iqtisodiy qaror qabul qilish ko'nikmalari shakllantiriladi.
3. Oila va maktab hamkorligi – ota-onalar bilan hamkorlikda uy xo'jaligini yuritish, mablag'ni tejash, to'g'ri taqsimlash va sarmoya qilishga oid kichik topshiriqlarni bajarish orqali iqtisodiy tarbiyani mustahkamlash mumkin.
4. Innovatsion pedagogik texnologiyalar – interaktiv usullar, klaster, keys-stadi, muammoli vaziyatlar va simulyatsiya o'yinlaridan foydalanish o'quvchilarning iqtisodiy madaniyatini yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.
5. Ma'naviy-tarbiyaviy jarayon orqali – iqtisodiy madaniyat faqat bilim emas, balki axloqiy me'yorlar bilan ham chambarchas bog'liq. Halollik, mehnatsevarlik, mas'uliyat va tejamkorlik kabi fazilatlarini targ'ib qilish orqali o'quvchilar ongida iqtisodiy qadriyatlar shakllanadi.
6. Hududiy va milliy an'analardan foydalanish – xalqimizning iqtisodiy tajribasi, hunarmandchilik, dehqonchilik, savdo-sotiq kabi tarixiy faoliyat namunalarini o'quv jarayoniga kiritish orqali o'quvchilar milliy iqtisodiy merosni qadrlashga o'rgatiladi.

Xulosa. O'quvchilarda iqtisodiy madaniyatni shakllantirish keng pedagogik imkoniyatlarga ega bo'lib, bu jarayon tizimli va uzluksiz ta'lim, amaliy mashg'ulotlar, innovatsion metodlar hamda tarbiyaviy faoliyatni birlashtirish orqali amalga oshiriladi. Shu yo'l bilan o'quvchilar kelajakda iqtisodiy jihatdan ongli, mustaqil qaror qabul qila oladigan, jamiyatda faol va mas'uliyatli shaxs bo'lib yetishadi.

1. Iqtisodiy yo'nalishdagi fanlarni o'qitishning nazariy asoslari kichik mutaxassislar tayyorlash tizimining tarkibiy qismi hisoblanib, bu omil noiqtisodiy OTM talabasining iqtisodiy savodxonlik xususiyatlarini rivojlantirishda, takomillashtirishda, ularni barkamollik mutaxassis sifatida tarbiyalashda hamda kamol toptirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Muammo dolzarbligi o'qish davomida turli kollej talabalari bilan iqtisodiy ta'lim-tarbiya ishlari olib borishda, iqtisodiy savodxonlikni rivojlantirishni amalga oshirish jarayonida yaratilgan modelni hamda iqtisodiy bilim, ko'nikma va malakalarni baholash mezonlarini ishlab chiqishdagi tajriba-sinov asosida isbotlandi.

3. O'quv natijalari talabalarda iqtisodiy savodxonlikni rivojlantirishda iqtisodiy ta'lim-tarbiyaning barcha komponentlari kasbiy ta'lim bilan o'zaro uyg'un va aloqador holda olib borilishi kerakligi haqidagi farazimizning asosli ekanini ko'rsatdi. Iqtisodiy savodxonlikka amalda erishishning ilmiy asoslangan usullari yaratildi.

Iqtisodiy madaniyatni shakllantirish shaxsni kelajak hayotga puxta tayyorlashning muhim shartidir. Bu jarayonda ta'lim va tarbiya birgalikda olib borilishi, o'quvchilarni nafaqat nazariy bilim, balki amaliy ko'nikmalar bilan ham qurollantirish lozim. Pedagogik imkoniyatlardan samarali foydalanish esa yoshlarning iqtisodiy ongini yuksaltirish, ularni tejamkorlik, mehnatsevarlik va tadbirkorlik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Iqtisodiy madaniyatni shakllantirish jarayoni ta'lim-tarbiya tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Chunki iqtisodiy ong va madaniyatga ega shaxs bozor munosabatlarida ongli ishtirok etadi, resurslardan oqilona foydalanadi, oilaviy va shaxsiy byudjetni samarali boshqaradi, tadbirkorlik tashabbuslarini ilgari suradi hamda jamiyat rivojiga hissa qo'shadi.

Pedagogik imkoniyatlardan samarali foydalanish — ya'ni o'quv jarayonida iqtisodiy bilimlarni berish, interfaol metodlar orqali iqtisodiy tafakkurni rivojlantirish, amaliy mashg'ulot va loyihalarda qatnashish, ota-onalar va jamiyat bilan hamkorlikni kuchaytirish — yoshlarning iqtisodiy madaniyatini shakllantirishda muhim omildir.

Xulosa qilib aytganda, iqtisodiy madaniyatni shakllantirish shaxsni kelajak hayotga tayyorlash, uni ijtimoiy faol, mas'uliyatli va tadbirkor ruhda tarbiyalashning zaruriy sharti bo'lib, pedagogik jarayonning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois ta'lim tizimida iqtisodiy madaniyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuvlarni keng joriy etish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2025-yil 28-apreldagi "Pedagog kadrlar tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-73-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/-7499721>
2. Ismailov, Murodulla Kaxramonovich, Choriyeva, Muhayyo Olimjon Qizi BOSHLANG'ICH SINFI O'QUVCHILARIDA IQTISODIY TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHNING AMALIY JIHATLARI // ORIENSS. 2023. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/boshlang-ich-sinf-o-quvchilarida-iqtisodiy-tushunchalarni-shakllantirishning-amaliy-jihatlar>
3. Urunova M. (2025). O'QUVCHI YOSHLARDA IQTISODIY TARBIYANI SHAKLLANTIRISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING O'RNI. Modern Science and Research, 4(5), 1301–1303. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/92736>
4. Капитонова Н. В. Педагогические принципы и условия формирования экономической культуры студентов в образовательной среде вуза // Вестник БГУ. 2010. №15. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskie-printsipy-i-usloviya-formirovaniya-ekonomicheskoy-kultury-studentov-v-obrazovatelnoy-srede-vuza>
5. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O'rmonov N., Iqtisodiy ta'limotlar tarixi. - Toshkent: Moliya, 2002. 492 b.

Received: 15 September 2025**Accepted:** 1 October 2025**Published:** 10 October 2025*Article / Original Paper***DEVELOPMENT OF COACHING PHILOSOPHY IN ATHLETICS****Davletyarova Laylo Bakhodirovna**Associate Professor of the Department
of "Sports Activities" of Alfraganus University

Abstract. The article reveals the art of mastering successful and experienced coaching skills. Prioritizing the pursuit of the athlete's long-term development reflects an important aspect of coaching philosophy. Attention to the development of an athlete leads to more optimal sports results than the striving for victory. In this case, competition is perceived as a method of measuring the level of personality development. Such a philosophy is usually described as follows: "First place - the athlete, victory - second place!".

Keywords: sports training, instructor, motivator, psychologist, advertising agent, administrator, manager, authoritarian, escort system.

YENGIL ATLETIKADA TRENERLIK FALSAFASINI RIVOJLANISHI**Davletyarova Laylo Baxodirovna**

Alfraganus universiteti "Sport faoliyati" kafedrasida dotsenti

E-mail: l.davletyarova@afu.uzORCID: <https://orcid.org/0009-0009-3513-1506>

Annotatsiya. Maqolada muvaffaqiyatli va tajribali trenerlik mahoratini egallash san'ati ochib berilgan. Sportchining uzoq muddatli rivojlanishiga intilishni birinchi o'ringa qo'yish trenerlik falsafasining muhim tomonini aks ettiradi. Sportchining rivojlanishiga qaratilgan e'tibor, g'alabaga bo'lgan intilishdan ko'ra ko'proq optimal sport natijasiga olib boradi. Bunda musobaqa shaxsning rivojlanish darajasini o'lchash usuli sifatida qabul qilinadi. Bunday falsafa odatda quyidagicha "Birinchi o'rinda-sportchi, g'alaba-ikkinchi o'rinda!" tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: sport tayyorgarligi, yo'riqchi, motivator, psixolog, reklama agenti, administrator, menejer, avtoritar, eskort tizim.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N82>

Kirish. Mashg'ulotlar bo'yicha amaliy qo'llanma falsafa haqidagi suhbatlar bilan boshlanishi sizga g'alati tuyulishi mumkin. Ammo aslida sportda ishlab chiqilgan hayot falsafasi va sport tayyorgarligidan ko'ra foydaliroq narsa yo'q. Bu falsafa har bir fikrni, har bir harakatni va har bir qabul qilingan qarorni belgilab beradi. Kimligingiz, qayerdan ekanligingiz muhim emas, trenerlik faoliyatiga kelgach, siz o'z g'oyalaringiz, fikrlaringiz va yondashuvlaringizni o'zingizning shaxsiy hayotiy falsafangizdan, qarashlaringiz tajribalaringizdan olib kelasiz. Trenerlik faoliyatingizda birinchi navbatda o'zingizni qanchalik yaxshi bilishingizni hamda trener bo'lib ishlash orqali nimalarga erishmoqchi ekanligingizni tahlil qilib ko'ring. Egallanmagan trenerlik falsafasiz sportda muvaffaqiyat va samaradorlikka erishish qiyin.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Falsafa aynan trenerlik falsafasi bo'yicha ko'plab mahalliy va xorijiy olimlar ish olib borishgan. Amerikalik olim Piter Dj. L. Tompson ko'plab adabiyotlarida bu mavzuga urg'u berilgan. Falsafa deganda nimani tushunamiz? Falsafa — bu

shunchaki sizning o'z hayotingizdagi vaziyatlar va voqealarga bo'lgan munosabatingiz. Bu odamlarni qanday baholashingiz va ular bilan munosabatlarni qanday rivojlantirishingiz. Sizda allaqachon hayot falsafasi bor va, ehtimol, u ancha rivojlangan. Siz u sizda borligini yoki yo'qligini anglashingiz mumkin va shu bilan birga, qarorlaringiz sabablari haqida o'ylamasdan harakat qilasiz. Nima bo'lganda ham, sizning falsafangiz doimo rivojlanib boradi va umr bo'yi rivojlanishda davom etadi [5].

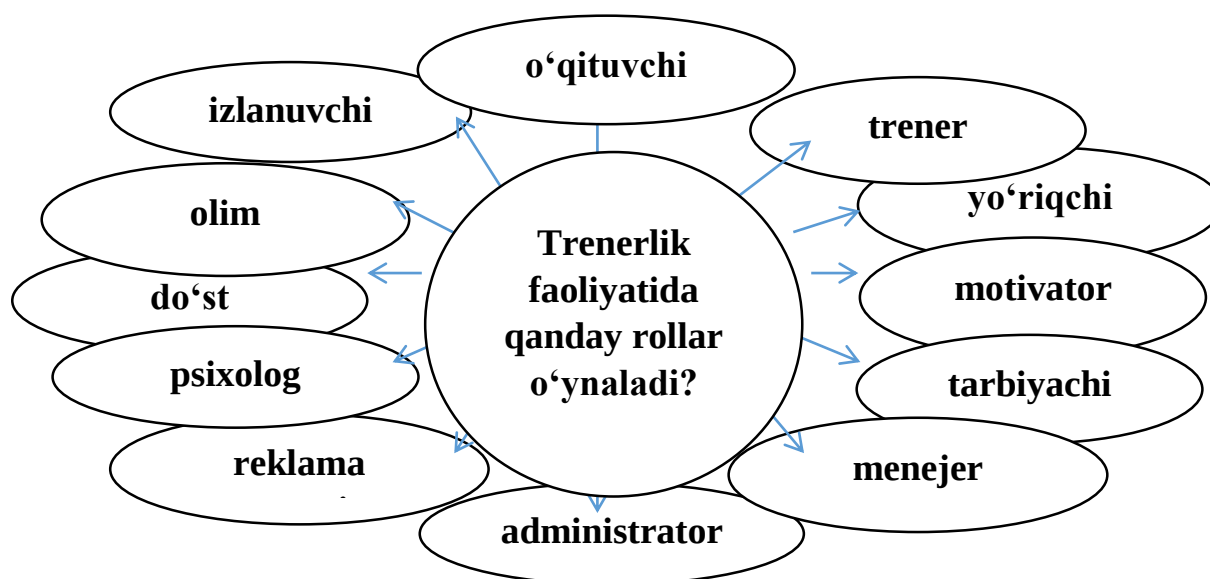
Muhokama. Sport tayyorgarligi nima? “Sport tayyorgarligi” atamasi ko'pincha keng faoliyat turlari diapazonni aniqlash uchun ishlatiladi. Odatda kimgadir biror narsaga tayyorgarlik ko'rishga yordam berishga qaratiladi. Yengil atletikada sport tayyorgarligi — bu alohida sportchi yoki sportchilar guruhiga keyingi rivojlanish va takomillashish uchun yordam berishning tashkil etilgan jarayonidir [2; 3-9b].

Bunday yordam ko'rsatishga ko'pchilik, masalan, ota-onalar, o'qituvchilar, rasmiy shaxslar va homiyarlar da'vogarlik qilishlari mumkin. Xo'sh, sport tayyorgarligiga nimalar kiradi? Sport tayyorgarligi o'qitish, mashq qildirish, yo'l-yo'riq ko'rsatish va boshqa ko'p narsalarni anglatadi. Bu shunchaki odamlarga sport mahoratini oshirish, natijalarni yaxshilash hamda ma'lum bir salohiyatga erishishda yordam berish emas. Bu, shuningdek, sportchilarning boshqa ehtiyojlarini tan olish, tushunish, hurmat qilish va g'amxo'rlik qilishdir. Bu ehtiyojlar ko'p bo'lib, ular ijtimoiy va hissiy ehtiyojlar, shuningdek, yengil atletika musobaqalari bilan bog'liq aniqroq ehtiyojlar kabi keng ko'lamli sohalarni qamrab oladi [1; 4-12b].

Trener bajaradigan rollar. Trener sifatidagi faoliyatni faqat vazifalarni belgilash va natijani o'zgartirishga qaratilgan mashqlarni tushuntirish deb hisoblash mumkin. Lekin, tajribali trenerlar buni butun bir faoliyatning oddiy bir detali sifatida qarashadi. Trener sifatida siz ko'plab vazifa va funksiyalarni bajarishingiz kerak. Ba'zilarini xohish bilan bajarasiz, boshqalari siz uchun kamroq yoqimli, lekin ular ham birdek muhim. Ushbu vazifalarning barchasi muvaffaqiyatga erishishga yordam beradi.

Murabbiy ishi bilan bog'liq aksariyat vaziyatlarda ushbu rollarning har biri yoki barchasi bir-biriga bog'liq:

- o'qituvchi- yangi bilimlar, o'z mahorati va g'oyalarini berish;
- trener- barcha jismoniy tayyorgarlik turlarini takomillashtirish
- yo'riqchi — turli faoliyat turlariga rahbarlik qilish va mashg'ulotlarda ishtirok etish
- motivator – shogirdlarda mashg'ulotga nisbatan ijobiy va qat'iy yondashuvni yaratish
- tarbiyachi- sportchida o'z-o'zini nazorat qilishni rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish
- menejer- tayyorgarlikni tashkil etish va rejalashtirish
- administrator- qog'oz ishlarini bajarish
- reklama agenti — jamiyatda va ommaviy axborot vositalarida yengil atletikani targ'ib qilish
- psixolog–suhbatlar o'tkazish, yutuqqa xalaqit berayotgan to'siqlarni bartaraf etish
- do'st — qo'llab-quvvatlash
- olim- muammolarni tahlil qilish, baholash va hal qilish
- izlanuvchi- har doim tinglashga, o'rganishga va yangi bilimlarni qabul qilishga tayyor bo'lish

Shunday qilib, faoliyat trener sifatida tajriba orqali egallanadigan ko'plab ko'nikmalarni qo'llashni talab qiladi. Bu bilimlar kurslarda ham olinishi mumkin, ammo amaliy qo'llanilmasa, ya'ni trenerlik tajribasi bo'lmasa, ularning ta'siri sezilarli bo'lmaydi.

Trenerlik falsafasining rivojlanishi. Trenerlik falsafasini ishlab chiqishning kaliti-bilimdir! O'zingizni anglash hamda nimaga erishmoqchi bo'lganingiz haqidagi bilimlaringiz. Marshrutning yakunini bilmasdan sayohat qilish qiyin bo'lgani kabi, siz murabbiy sifatida belgilangan maqsadingiz sizga ravshan bo'lmasa, maqsadlarga erisha olishingiz dargumon,

Maqsadlarni bilish — nimaga erishmoqchi ekanligingizni bilish demakdir. Agar trenerlardan mashg'ulotlar natijasida nimaga erishmoqchi ekanliklarini so'rasangiz, odatda javoblar quyidagicha bo'ladi:

- G'alabalar
- Zavqlanish
- Sportchining rivojlanishi

Sizga uchala javob ham muhim tuyulishi mumkin, lekin ulardan qaysi biri eng muhimi? Sportchining rivojlanishiga g'alaba yoki mag'lubiyatga beriladigan ahamiyat ta'sir ko'rsatadi. G'alabaga intilish har doim muhim. Biroq, "qanday qilib bo'lmasin g'alabaga erishish" sportchining rivojlanish manfaatlarini hisobga olmaydi. Bunday yondashuvni ko'pincha musobaqada o'z sportchisining natijasi bilan o'zini baholaydigan trenerlar qo'llaydi.

Natijalar. Trenerlik falsafasi va ish uslubi — qanday qilib haqiqiy liderga aylanish mumkin! O'tmishda murabbiyning roli ko'pincha hukmron avtoritarning roli sifatida qaralgan. Sportchini esa itoatkor eshituvchi shogird sifatida. Zamonaviy sport olamida sportchi ko'proq narsani ko'ra boshladi va uning lug'atiga "nima uchun?" degan so'z kirib keldi. Buni trenerlik lavozimiga chaqiriq sifatida emas, balki sportchi tomonidan sog'lom qiziqish va intilishi sifatida qabul qilish to'g'ri hisoblanadi. Aksariyat trenerlar — sobiq sportchilar o'zlari tarbiya qilingan bir xil uslubda ishlashga moyil. Ba'zan bu samarali bo'lishi mumkin. Lekin yaxshi trener bo'lish uchun sizga ko'proq siz foydalanadigan trenerlik falsafasi yoki ish uslubini diqqat bilan o'rganishingiz kerak. Yaxshi rahbarlik uslubi esa, sizning trenerlik falsafangiz va trenerlik uslubingizdan kelib chiqib, sizga sportchilar bilan muloqotingizni samaraliroq amalga oshirishingizga imkonini beradi.

Oddiy soʻzlar bilan aytganda biz trenerning rahbarlik uslubini uchta aniq uslublar bilan taʼriflashimiz mumkin: avtoritar, hamkorlikda va erkin ishlaydi. Quyidagi jadvalda xarakterlar taqqoslangan.

Jadval

Trenerdagi rahbarlik uslubining koʻrinishlari

Rahbarlik uslubi			
	Avtoritar	Hamkorlikda ishlash	Erkin
Maqsadlar	Sport vazifalari Ijtimoiy va	Ijtimoiy va sport vazifalari	Maqsadlar yoʻq
Qaror qabul qilish	Barcha qarorlar murabbiy qabul qiladi	Murabbiy yoʻnaltirmoqda, lekin birgalikdagi yechim	Aksariyat, agar barcha qarorlar boʻlmasa, sportchi qabul qiladi
Muloqot uslubi	Koʻrsatma	koʻrsatma, iltimos, tinglash	Eshitish
Muloqotni rivojlantirish	Deyarli yoʻq	Yuqori daraja	Mavjud emas
“Gʻalaba” nima?	Murabbiy aniqlaydi	Sportchi va murabbiy aniqlaydi	Aniqlanmadi
Sportchining rivojlanishi	Sportchiga ishonch kam	Sportchiga ishonch bor	Ishonch namoyish etilmaydi
Motivatsiya	Baʼzida ragʻbatlantiradi	Hammani ragʻbatlantiradi	Motivatsiya yoʻq
Mashgʻulot tuzilmasi	Egiluvchan emas	Egiluvchan	Yoʻq

Murabbiylik sanʼatida avtoritar va erkin uslublar ekstremal boʻlib, muvaffaqiyatli boʻlishi dargumon. Hamkorlikda ishlash — bu yoʻl-yoʻriq koʻrsatish va tizimlashtirish boʻlib, sportchida jismoniy, psixologik va ijtimoiy imkoniyatlarni namoyon etadi. Bunday uslub **“Birinchisi oʻrinda sportchi, gʻalaba-ikkinchi oʻrinda!”** falsafasiga koʻproq mos keladi. Baʼzida trener avtoritar uslubga qoʻllashi kerak: bu tartib-intizom buzilgan yoki xavfsizlikni taʼminlash zarurati tugʻilgan hollarda sodir boʻladi, masalan, uloqtirish turlarida. Yaxshi trener sportchini xarakterli va vaziyatga qarab oʻz uslublarini oʻzgartiradilar. Koʻpchilik vaziyatlarda esa hamkorlikdagi ish uslubi tavsiya etiladi.

Sportchining rivojlanishi yengil atletika asoslaridan to salohiyatga erishgunga qadar 11 yoshdan 30 yoshgacha davom etishi mumkinligini hisobga olsak, bu yerda sportchi va murabbiy oʻrtasida oʻzaro munosabatlar 16 va undan ortiq yil davom etadi. 16 va undan ortiq davr mobaynida sportchining sport faoliyatida nechta trener boʻlishi mumkin.

Trener va sportchi oʻrtasidagi munosabatlar uchta modeldan biriga asoslanishi mumkin:

- 1. Eskort tizimi** – trener sportchiga yengil atletika bilan shugʻullanishni boshlagandan to sportdan ketgunga qadar hamrohlik qiladi.
- 2. Hamkorlik tizimi** – trener sportchining barcha ehtiyojlarini qondira olmasligini tan oladi va umumiy maqsadlari boʻyicha tajribaliroq trener bilan ishlaydi

3. O'tkazish tizimi - murabbiy sportchi yuqoriga ko'tarilgan sari uni boshqa trenerga o'tkazadi yoki ta'lim tizimi bilan bog'liq holda avtomatik tarzda boshqa trenerga o'tadi.

Ba'zi mamlakatlarda sportchilarning trener trenerga avtomatik tarzda o'tish tizimi mavjud. Masalan, AQShda bolalar o'rta maktabning quyi sinflarida yengil atletika bilan shug'ullana boshlaydilar va ularning trenerlari ularni yuqori sinfdagi trenerlarga o'tgunga qadar shug'ullantiradilar. Keyin navbatdagi kollej va universitetda aspiranturaga o'tishdan oldin boshqa trenerga o'tadilar. AQShda trener va sportchi o'rtasidagi munosabatlar tizimi shu tarzda yo'lga qo'yilgan. Ehtimol, sportchining trenerdan trenerga tabiiy o'tishi (yoki ko'chirilishi) ideal tizim emasdir, ammo u sportchilarning ham, trenerlarning ham yondashuvlarida moslashuvchanlikni rivojlantirishga yordam beradi [5; 13-17b].

Shunga qaramay, trenerlar va sportchilarning o'tish tizimida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar ham mavjud. Trener bilimli, malakali bo'lishi mumkin, ammo agar u sportchi bilan munosabatlarni to'g'ri o'rnatolmasa va rivojlantira olmasa, u holda uning faoliyati samarali bo'la olmaydi. Yuqori darajadagi ish samaradorligiga ega bo'lgan trener, sportchi bilan munosabatlarni to'g'ri va mustahkam o'rnatadi va bu ikkala tomon uchun maqbul keladi.

Ular bir-biriga to'g'ri "moslashgan" bo'lishi kerak. Ularni majburan qabul qildirish mumkin emas, chunki gap trener va sportchining uzoq muddatli ehtiyojlariga qoniqish haqida ketmoqda.

Yengil atletikani rivojlantirishda muammolarni hal qilishga qaratilgan ochiq yondashuvni hisobga olgan holda trenerlik tajribasini almashish muvaffaqiyat kaliti hisoblandi.

Xulosa. Ko'pgina muvaffaqiyatli va tajribali trenerlar sportchining uzoq muddatli rivojlanishiga intilishni birinchi o'ringa qo'yadilar. Sportchining rivojlanishiga qaratilgan e'tibor, g'alabaga bo'lgan intilishdan ko'ra ko'proq optimal sport natijasiga olib boradi. Va buning natijasida sportchi va trenerda ko'proq o'z faoliyatidan qoniqish hissi paydo bo'ladi. Bunda musobaqa shaxsning rivojlanish darajasini o'lchash usuli sifatida qabul qilinadi.. Bunday falsafa odatda quyidagicha tavsiflanadi:

"Birinchi o'rinda-sportchi, g'alaba-ikkinchi o'rinda! "

Bu esa quyidagilarni anglatadi:

- Yengil atletika inson hayotining bir jihati sifatida qaraladi, lekin uning butun hayoti bu bilan cheklanib qolmaydi
- Murabbiy va uning ishiga hurmat va e'tirof kuzatiladi
- Sportchilar murabbiy bilan birgalikda sport natijasining ahamiyatini aniqlaydilar va umumiy umidlarni ro'yobga chiqarishga intiladilar.
- Adolatli musobaqa qoidalari va musobaqa shukuhiga hurmat shakllanadi.
- Muvaffaqiyat- sportchining o'z salohiyatiga erishishi bilan tavsiflanadi.
- Raqiblarga, boshqa murabbiylarga, rasmiylarga hurmat shakllanadi.

"Birinchi o'rinda-sportchi, g'alaba-ikkinchi o'rinda!" falsafasini tushunish oson, ammo amalda qo'llash qiyinroq. Siz murabbiy sifatida o'z sportchingizning rivojlanishi va g'alabalarining nisbiy ahamiyatini o'zingiz uchun aniqlab olishingiz kerak. Keyin qarorni so'zda emas, balki amalda bajarish kerak. Bu ishlar yaxshi ketayotgan vaqtga ham bunday bo'lmagan vaqtga ham tegishli.

Trenerlik faoliyatini markazida o'zlikni anglash – kim ekanligingizni anglash turadi. Nima uchun mashq qildiriyapsiz yoki qildirmoqchisiz? Trener faoliyatida nimani ko'proq

qadrlaysiz? Siz trener sifatida faoliyat yuritayotganingizdan faxrlanyapsizmi? Trenerlik faoliyatingizda sportchini birinchi o'ringa qo'yasizmi yoki natijanimi? Shogirdlaringizdan o'zingiz haqingizda qanday ta'rif olishni xohlagan bo'lar edingiz? Bu va boshqa ko'plab savollarni o'zingizga berishingiz asnosida rivojlanish nuqtasini topishingiz mumkin.

Demak, trenerlik falsafasi- mashg'ulot jarayonidagi xatti-harakat va qarorlarni belgilaydi. Hayotiy falsafa esa, kundalik qarorlar va xulq-atvorni belgilaydi.

Agar siz yaxshi murabbiy bo'lishni xohlasangiz, birinchi o'rinda sportchilarining haquqini, ehtiyojlarini o'z ehtiyojlaridan ustun qo'yadigan axloqiy qarashlaringizga ega bo'lishingiz kerak ekan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Абдиев Шерзод Абдурахмонович ПАРАЛИМПИА ЗАҲИРА СПОРТЧИЛАРИНИ КИНЕМАТИК ТАВСИФЛАРИ БЎЙИЧА САРАЛАШ // ReFocus. 2023. №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/paralimpiya-za-ira-sportchilarini-kinematik-tavsiflari-b-yicha-saralash>
2. Davletyarova L.B. YUQORI MALAKALI YENGIL ATLETIKACHI SPRINTERLARNI TEXNIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING ZAMONAVIY VOSITA VA USLUBLARI. 2025 <https://doi.org/10.5281/zenodo.11211146>
3. Niyazova R.R. Physiotherapy as a means of improving the physical and functional performance of young triathletes// ISSN 2413-1032 World Science International Scientific Journal. Poland.7(59). 2020. – P. 50-54. https://doi.org/10.31435/rsglobal_ws/30092020/7212
4. Utashev K. FUNDAMENTALS OF INTRODUCING A MASS SPORTS MOVEMENT THROUGH THEORETICAL ANALYSIS OF THE DAILY PHYSICAL ACTIVITY OF SCHOOLCHILDREN //Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2024. – Т. 5. – №. 01. – С. 298-215
5. Питер Дж. Л. Томпсон. Введение в теорию тренировки. Международная Ассоциация легкоатлетических федераций, 2009
6. Матназаров Х. Ю. СУЗУВЧИЛАРНИ НИСБИЙ ЧИДАМКОРЛИК КЎРСАТКИЧЛАРИ ВА СПОРТ НАТИЖАЛАРИ БЎЙИЧА САРАЛАШ ВА ИХТИСОСЛИКЛАРГА ЙЎНАЛТИРИШ //Fan-Sportga. – 2021. – №. 4. – С. 15-17.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

WAYS TO FURTHER IMPROVE THE PREVENTION OF VIOLENCE AMONG SECONDARY SCHOOL STUDENTS

Madrahimov Alisher Maxammadibroximovich

Senior Lecturer, CAMU International Medical University

E-mail: alisher_madraximov@gmail.com

Abstract. This article analyzes cases of violence among secondary school students and examines their social and psychological causes. It also discusses ways to strengthen preventive measures within the school environment and enhance the effectiveness of cooperation among parents, teachers, and psychologists. Based on the research findings, modern approaches and innovative methods for preventing violence are proposed.

Keywords: students, violence, prevention, school environment, parental cooperation, psychological approach.

O'RTA MAKTAB O'QUVCHILARI O'RTASIDA ZO'RAVONLIK PROFILAKTIKASINI YANADA TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

Madrahimov Alisher Maxammadibroximovich

CAMU Xalqaro tibbiyot universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'rta maktab o'quvchilari o'rtasida uchraydigan zo'ravonlik holatlari, ularning ijtimoiy va psixologik sabablari tahlil qilinadi. Shuningdek, maktab muhitida profilaktik choralarni kuchaytirish, ota-ona, pedagog va psixologlarning hamkorlikdagi faoliyati samaradorligini oshirish yo'llari ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari asosida zo'ravonlikning oldini olishga qaratilgan zamonaviy yondashuv va innovatsion metodlar tavsiya etiladi.

Kalit so'zlar: o'quvchilar, zo'ravonlik, profilaktika, maktab muhiti, ota-ona hamkorligi, psixologik yondashuv.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N83>

Kirish. Ta'lim muassasalarida bulling holatlari profilaktikasini tashkillashtirish va mavjud amaliyotni yanada takomillashtirish uchun bugungi kunda qator chora-tadbirlarni amalga oshirish talab etiladi. O'tkazilgan so'rov hamda xorijiy tajribalarga tayanilgan holda, aytib o'tish lozimki, birinchi navbatda, maktab o'quvchilari o'rtasidagi va ularga nisbatan katta yoshlilar tomonidan amalga oshirilayotgan har qanday ko'rinishdagi zo'ravonliklar bee'tibor qoldirilmasligi kerak. Agar maktabda bulling holati zo'ravonlik sifatida qabul qilinsa va bu borada butun jamoa tomonidan bir xilda tushuniladigan umumiy tushuncha va kelishuvga erishilgan bo'lsa, unda hatto bevosita ishtirokchi bo'lmaganlarning ham bezorilik holatlariga nisbatan sezgirligi oshadi, ular o'zlarida ushbu holatda mos javob berish qobiliyatini rivojlantiradilar.

Ikkinchidan, bulling holatlarida barcha ishtirokchilar va guvohlar faol qarshilik ko'rsatishlari hamda o'zlarining qarshi pozitsiyalarini ochiq namoyon qila olishlari kerak. Agar o'qituvchi bezorilik holatidan xabardor bo'lsa yoki bunday holatga guvoh bo'lsa, u aniq va ravshan pozitsiyani egallashi shart. O'qituvchi, hech bo'lmaganda, "kuzatuvchilar"ni va iloji

bo'lsa, "agressor" ning o'zini zo'ravonlikka nisbatan pozitsiyasini o'zgartirishga harakat qilishi, shuningdek, bu vaziyat jabrlanuvchi uchun qanday psixologik oqibatlarga olib kelishi mumkinligini tushuntirishi lozim [1].

Keyingi muhim vazifa: bullingda "tajovuzkor" sifatida ishtirok etgan tomon bilan alohida suhbat o'tkazilishi lozim. Suhbatda maktab bezorilikka toqat qilmasligini aniq ko'rsatib berish kerak. Bu boshqalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatishi uchun ham amalga oshirilishi shart. Shuni esda tutish kerakki, agressorlar bilan ishlashda tanqid qilish, shuningdek, xatti-harakatlarini to'g'rilashlariga ruxsat berilishi lozim, faqat shaxsiyatiga tegmagan holda. Tajovuzkorning xatti-harakati albatta salbiy qabul qilinishi maktab nizomlarida aks etishi, tarbiya muhitining barcha ishtirokchilari – pedagoglar jamoasi, ota-onalar va o'quvchi-yoshlar, maktab ma'muriyati o'rtasida bu kabi masalalarda yagona kelishuv bo'lishi lozim.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Shuni yodda tutish kerakki, bunday bolalar va o'smirlarning intilishini zo'ravonlikdan boshqa tomonga yo'naltirish lozim. Agar zo'ravon ta'lim muassasasida o'zlari uchun yetarlicha mazmun hamda biron bir qiymatga ega bo'lgan mashg'ulot topa olsalar, zo'ravonlik qilishga qiziqishni yo'qotadilar, unda o'zlarining bor imkoniyatlarini boshqa yo'nalishda ko'rsatishga qodir bo'ladi, shu orqali g'oliblik tuyg'usini his qilishlari mumkin.

Sanksiyalar bolaga qanday erkin tanlovlar bo'lishi mumkinligini bilishning ajoyib usuli hisoblanadi. Agar kattalar bunday cheklovlarga dosh bera olsa, bu o'smirni o'z harakatlari uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga o'rgatadi. Shuni yodda tutish kerakki, bolalar va kattalar o'rtasidagi normal munosabatlar uchun javobgarlik faqat katta avlod vakillariga tegishli. Shuningdek, bolaning maktabda va uyda hayotini tartibga solish uchun turli qoidalaridan foydalanish tavsiya etiladi, ayni paytda, bunday me'yoriy qoidalar bir-biriga zid bo'lmasligi kerak.

Navbatdagi muhim vazifa "jabrlanuvchi" bilan suhbat bo'lib, jabrlangan o'quvchini himoya qilish va zo'ravonlik haqidagi ma'lumotni yashirishni to'xtatish juda muhimdir. Bulling qurboni bo'lgan bola bilan maxfiy tarzda suhbat olib borilishi, uni tushunishga harakat qilinishi juda muhimdir. Bunda u kattalarning va atrofdagilarning qo'llab-quvvatlashini his qilishi, salbiy his-tuyg'ular (qo'rquv, xafagarchilik, aybdorlik hissi)ni bartaraf etishga erishish lozim [2].

Sinfdoshlar va boshqa tengdoshlarning, umuman, maktab jamoasining voqeadan xabardorligi ham muhim ahamiyatga ega. Shu boisdan, bulling amalga oshirilgan sinfdagi bolalar bilan zo'ravonlikni alohida muhokama qilish lozim. Bunday suhbat vaziyatni hamma uchun ravshan qiladi, nizolar va kelishmovchiliklarni hal qilishga yordam beradi, birgalikda bullingga qarshi mavjud qoidalar ko'rib chiqiladi yoki yangilari ishlab chiqiladi. Shu bilan birga, o'zini ijobiy tutgan o'quvchilarga suhbat va muhokamada faol ishtirok etishlariga imkon berib, ularning ijobiy tajribalari boshqa tengdoshlari o'rtasida kengroq ommalashtirilishi lozim. Shuningdek, bu holat pedagogik jamoa o'rtasida ham muhokama qilinib, tahlil qilinishi lozim. Jamoa bulling holatlaridan xabardor bo'lishlari va vaziyatni nazorat qilishlari kerak.

Bulling holatlarining oldini olishda pedagoglar jamoasi muhim o'rin tutadilar. Zero, professional bilimlarga va tarbiyalash mahoratiga ega mutaxassislar sifatida aynan pedagoglar jamoasi maktablardagi zo'ravonlik holatlarini kamaytirishga va oldini olishga qodirdirlar.

Birinchidan, pedagoglar bunday muammo mavjudligini tan olishlari kerak va bu ko'ringanidan ko'ra jiddiyoq qadam hisoblanadi. Garchi biz jabrlanuvchining manfaatlarini hurmat qilish haqida gapiradigan bo'lsak-da, amalda biz ko'pincha zo'ravonning foydasiga

harakat qilamiz. Misol uchun, o'quvchilar ko'pincha tajovuzkorga havas qiladilar, ba'zi o'qituvchilar esa, o'zlarini himoya qila olmaydigan bolalarni hurmat qilmaydilar. Ba'zida o'qituvchilar bolalarga o'z muammolarini mustaqil ravishda hal qilish imkoniyatini berish yaxshiroq, deb o'ylashadi yoki ular og'zaki bullingni zararsiz va e'tibor berishga arzimaydi, deb hisoblashadi. Ba'zi rahbarlar ota-ona kabi faol harakat talab qiladigan boshqa odamlarga duch kelmaguncha, ushbu mavzuni muhokama qilishni istamaydilar. Zo'ravonlik bunga ruxsat beruvchi muhit, shuningdek, yetarlicha nazorat yo'qligi va yetarlicha javob berilmayotganligi sababli davom etadi [3].

Pedagoglar bulling holatida xotirjamlikni saqlashlari, muammoga jiddiy yondashishlari, tez va ehtiyotkorlik bilan harakat qilishlari, zarurat tug'ilganda, huquqbuzarni jazolash va jazoning sababini tushuntirishlari, zo'ravonga uning xatti-harakatini ma'qullanmasligini tushunishga majburlashlari, zo'ravonga jabrlanuvchining yondashuvini tushunishiga harakat qilishlari, jabrlanuvchini qo'llab-quvvatlash, uning ko'nglini ko'tarish, uning o'zini zaif yoki ahmoq his qilishiga yo'l qo'ymasliklari, aniq yordam taklif qilishlari lozim.

Bullingning, ayniqsa, o'smirlar o'rtasida keng tarqalgan ko'rinishlaridan biri – yakkalab qo'yish bo'lib, bu og'ir oqibatlarini keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan ruhiy zo'ravonlikdir, qo'shimchasiga bu jamoaviy tarzda sodir etiladi va befarq munosabatda bo'lgan yoki ikkilangan o'quvchilarni ham, bullingga faol jalb qilinishiga sabab bo'ladi.

Muhokama va natijalar. “Yakkalab qo'yilganlar” bilan ishlashda o'qituvchilar, birinchi navbatda, sinfdoshlarning muvaffaqiyatsizliklarini masxara qilinish holatlari aniqlanishi bilanoq to'xtatishga harakat qilishlari kerak. Tengdosh o'rtog'ining muvaffaqiyatsizligi o'yinkulgi yoki xursandchilik uchun sabab bo'lishi mumkin emasligini tushuntirib, bu vaziyatga o'z munosabatini bildirishlari lozim. Biz hammamiz o'rganamiz va hamma xato qilish huquqiga ega, masxara qiluvchiga shu kabi ma'nolardagi jiddiy e'tiroz bildirilishi kerak.

Ikkinchidan, o'quvchilar sinfdoshlari haqida so'zlaganlarida har qanday kamsituvchi so'zlardan qochishlari kerakligi ularga tinch vaziyatda davomli tarzda tushuntirilishi, singdirib borilishi lozim. Shuningdek, agar biron sababga ko'ra, bolaning obro'siga putur yetsa, unga o'zini qulay tomondan ko'rsatish imkoniyatini berish kerak [4].

Qo'shma tadbirlar, sayohatlar, tomoshalar va shu kabilar sinfni birlashtirishga yordam beradi. O'qituvchi eng faol bolalarga boshqalarni kamsitish hisobiga emas, balki o'z imkoniyatlari hisobiga o'zini namoyon qilish va isbotlashlariga e'tibor qaratishlari kerak.

Sinfda bolalarni tengdoshlari o'rtasida masxara qilish va solishtirishdan qochish kerak. Ba'zi o'qituvchilar hatto test topshiriqlari uchun baholarni ham ommaga e'lon qilmaydilar, balki ularni kundaliklariga yozib qo'yishadi. Xatolarni tahlil qilishda, uni sodir qilgan bolaning nomini qayd etmasdan yoki o'zi bilan individual amalga oshirilishi kerak. Ta'qib qiluvchilar bilan esa, nima uchun jabrlanuvchini tahqirlashlari haqida gaplashish, ularning e'tiborini jabrlanuvchining his-tuyg'ulariga qaratishlari lozim.

Sinf rahbarining profilaktik faoliyati pedagogik yordamning g'oyalari va tamoyillariga asoslanadi. Pedagogik yordam deganda “ta'lim muassasalari vakillari–mutaxassislarining bolalarga o'zlarining jismoniy va ruhiy sog'liqlari bilan bog'liq individual muammolarini hal qilish, ta'lim olishda muvaffaqiyatga erishish, ish yuzasidan yoki shaxslararo muloqotni samarali olib borish, hayotda o'z o'rnini topishga qaratilgan profilaktik va tezkor yordam choralari” tushuniladi [5]. Ayniqsa, o'smirlik muhitida bulling hodisasining yuz berishiga olib keladigan jarayonlarning o'ziga xosligi ushbu holatlarida pedagogik yordamdan

foydalanishning muhimligini asoslash uchun yetarlidir. O'smirlarning muloqot jarayonida duch keladigan muammolari individuallikka ega bo'lib, o'qituvchi zo'ravonliklarning oldini olishda har bir holatga alohida e'tibor qaratishi talab etiladi.

Bezorilikning oldini olishda sinf rahbari faoliyatining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- shaxsning individual kuchli jihatlari va imkoniyatlariga tayanish;
- bolaning to'siqlarni mustaqil ravishda yengib o'tish qobiliyatiga e'tibor qaratish;
- o'zaro uyg'unlik, hamkorlik, o'zaro yordam;
- xavfsizlik, insonning sog'lig'i, huquqlari, qadr-qimmatining himoyalanganligi;
- jamoaviy hamkorlik tamoyili;
- parallel harakatlanish tamoyili.

Bulling profilaktikasining muhim elementi ota-onalardir.

Bugungi kunda aynan ota-onalarning tutgan pozitsiyalari, ya'ni ularning aksariyati maktab faoliyatidan uzoq ekanliklari, ta'lim muassasasidagi tarbiyaviy jarayonlardan uzilib qolganliklari, ikkinchi tomondan esa, (so'rov natijalariga ko'ra ma'lum bo'lmoqda) zo'ravonlik holatlarida maktab o'quvchilari, birinchi navbatda, ota-onalariga suyanishlari, muammoni hal qilish va undan chiqib ketishda eng ko'p ota-onalari bilan maslahatlashishlarini e'tiborga oladigan bo'lsak, jamiyatda bulling holatlarining va u bilan bog'liq og'ir oqibatlarining ko'payib ketayotganligiga ko'proq aynan ota-onalar javobgar, deyish mumkin. Shu boisdan, bulling holatlarida ishtirokchilarning ota-onalari bilan albatta suhbat olib borilishi va kelgusida shu kabi holatlar yuz bermasligi, farzandlari bilan qanday ish olib borish lozimligi yuzasidan tushuntirish o'tkazilishi kerak. Agar bulling boshlang'ich sinflarda sodir bo'lsa, ota-onalarni imkon qadar erta jalb qilish, ular bilan bulling belgilari nima (yoki bo'lishi mumkin) va javob berish strategiyalari qanday ekanligi va bo'lishi kerakligini muhokama qilish juda muhimdir [6].

Avvalo, ota-onalar, albatta, o'z farzandini yaxshi ko'rishlari va bola doimo ularda qo'llab-quvvatlash va suyanch hissi borligini bilishi uchun harakat qilishlari kerak. Har qanday bolani birinchi sinfdan boshlab, uni masxara qilish, sinfdoshlari tomonidan kalaka qilish yoki hatto urish mumkinligi haqida ogohlantirish juda muhimdir. Agar shunga o'xshash holat yuz bersa, bolangizni ota-onasiga yoki boshqa ishonchli yoshi katta insonga voqea haqida darhol aytib berishga o'rgating.

Farzandingizga maktabda bulling xavfi ostida qolmaslik uchun quyidagilarni qilishga o'rgating:

- tengdoshlari bilan munosabatlarda manmanlik, haqorat va boshqalardan ustunlik qilishga urinmaslik;

- o'zini kamtar tutish: o'z muvaffaqiyatlari, ota-onalari va do'stlari, kiyim va buyumlari bilan maqtanmaslik, o'zini kiborlardek tutmaslik (insonning eng ajoyib qobiliyatlari ham manmanlik va boshqalardan ustunligini namoyish qilish uchun asos bo'lolmaydi);

- o'zini yerga urmaslik va kamsitishlariga yo'l qo'ymaslik, masxara va xafagarchiliksiz yashash, boshqa odamlarga (sinfdoshlar, tengdoshlar va boshqalar) hurmat bilan munosabatda bo'lish;

- o'zidagi surunkali kasalliklari yoki jismoniy nuqsonlari tufayli boshqalarda rahm-shafqat uyg'otishga urinmaslik;

agar axloqiy me'yorlarga zid bo'lmasa, sinf yoki boshqa jamoaning (odamlar guruhining) qarorlarini diqqat bilan idrok etish, ularni e'tiborsiz qoldirmasdan qabul qila olish(o'z jamoasi oqimiga qarshi bormaslik);

jismoniy kuchini shunchaki ko'rsatmasdan, faqat o'zini yoki xafa bo'lganlarni himoya qilganda yuzaga chiqarish va ishlatish;

o'z iste'dodi yoki sevimli mashg'ulotlari bilan maqtanmasdan o'zini tutish, boshqalarni o'ziga jalb qilishni o'rganish va ularni o'zidan uzoqlashtirmaslik;

O'quvchilarning iqtidori sinf va maktabni yaxshilashga qaratilgan bo'lishi kerak, shunda sinfdoshlar ushbu o'quvchi bilan birga o'qiyotganidan g'ururlansinlar va unga hasad qilmasliklari kerak (musobaqalarda maktab sharafiga himoya qilish, turli darajadagi olimpiadalarda qatnashishdan bosh tortmaslik).

Ota-onalar o'z farzandlariga sinfdoshlar orasidan do'st topish (bir nechta haqiqiy do'stlarning bo'lishi undan ham yaxshiroq), sinfdagi har bir o'quvchi bilan umumiy til topish, sinfdoshlarini mehmonga taklif qilish, sinfdoshlarining fikrini hurmat qilishni o'rgatishlari, tengdoshlari bilan nizolarda har doim g'alaba qozonish shart emasligini, haqiqatan ham, nohaq bo'lganda, muvaffaqiyatsizlikni tan ola bilishni va taslim bo'lish lozimligini tushuntirishlari kerak [7].

O'z farzandining sinfdoshlari orasida obro'sini oshirish uchun ota-onalar quyidagilarga e'tibor qaratishlari lozim:

bolaning muammolari bo'lgan sinfdoshlari bilan qo'rqmasdan munosabatga kirishishga o'rgatish;

ota-onalarning o'qituvchilar va sinfdoshlar bilan aloqa o'rnatishi;

ota-onalar ham ishtirok etishi mumkin bo'lgan sinfdagi mashg'ulotlarda qatnashishi;

agar ota-onalarning bolalar uchun qiziqarli bo'lgan g'ayrioddiy xobbisi bo'lsa, bu haqda bolaning sinfdoshlariga aytish lozim. Agar ota-ona barcha turdagi avtomobil markalari haqida soatlab gapira olsa, unga hatto eng jangari tengdoshlari ham hayrat bilan qarashadi va bolaga tegajog'lik qilish ehtimoli ham pasayadi;

farzandingizning sinfdoshlarini, ayniqsa, unga hamdard bo'lganlarni imkon qadar tez-tez uning oldiga kelishlariga ruxsat bering;

bolaga uni har doim himoya qiladigan odamlar kerak, o'qituvchilar bilan bir qatorda bolaga xayrixoh bo'lgan bolalar guruhi ham bo'lishi lozim. Chunki o'quvchilar o'rtasidagi janjal ko'p hollarda tanaffus paytida, maktab hovlisida, o'qituvchilar nazaridan chetda sodir bo'ladi, bunday vaziyatlarda bolalar guruhi uni himoya qilishi mumkin;

bolaning haqiqiy yutuqlarini maqtash orqali uning o'zini hurmat qilish hissini rivojlantirish;

bolaning o'zini o'zi hurmat qilishi yuqori bo'lgan hollarda, unga buni boshqalarga ko'rsatmaslik kerakligini, har qanday odamning afzalliklari va kamchiliklari borligini tushuntirish;

bolaga nafaqat maktabga borishiga, balki sinfning haqiqiy a'zosi bo'lishiga yordam berish;

agar bola zo'ravonlikdan jabrlangan bo'lsa, unda jabrlanuvchining taqdiriga befarq bo'lmasdan, balki bullinga qarshi munosib javob qaytarish va bunda boshqalarning ham yordamidan foydalanish;

bolaning maktab tadbirlarida, hatto sizga keraksiz bo'lib tuyulsa ham, ishtirok etishiga qarshilik qilmaslik;

bolani sinfdoshlari orasida "sara" kiyimlar va o'ziga xos jozibasi bilan ajratib ko'rsatishga urinmaslik;

kiyinish qoidalaridan tortib, barcha bolalar uchun umumiy bo'lgan talablarga qanday amal qilishni o'rgatish [8].

Aksariyat bolalar haqoratlanganini tan olishdan uyaladilar. Ular bu haqda hech kimga aytmasligi mumkin. Agar bola bullingdan jabrlanuvchi bo'lsa va ota-onasiga yordam so'rab murojaat qilsa, buni ular jiddiy qabul qilishlari kerak. Agar bola birinchi marta yordam so'ragan bo'lsa, lekin u jiddiy qabul qilinmasa, ikkinchi marta ota-onasiga murojaat qilmaydi.

Ota-onalar farzandlari yordam so'rab murojaat qilmasalar ham, ular bulling jabrlanuvchisi bo'lganligini anglatadigan quyidagi belgilarga e'tibor berishlari lozim:

bola kamgap bo'lib qoladi;

do'stlarini yo'qotadi;

o'qishi yomonlashadi;

ilgari yaxshi ko'rgan mashg'ulotlariga bo'lgan qiziqishi yo'qoladi;

kiyimlari yirtilgan yoki kir holatda bo'ladi;

u uyga ko'kargan holda kelishi mumkin;

ko'proq pul so'rashi mumkin.

Agar ota-onalar bolalarini xafa qilishyapti, deb o'ylasalar yoki bola bu haqda ularga aytgan bo'lsa, unga yordam berishlari lozim. Ota-onalar bolaning o'ziga bo'lgan ishonchiga eng yaxshi ta'sir ko'rsatishi va unga muammolarni hal qilishning eng yaxshi bir qator usullarini o'rgatishi mumkin.

Zo'ravonning ota-onasi bilan darhol ziddiyatga bormasdan, bolaning o'qituvchisi bilan gaplashish, agar o'qituvchi hech narsa qilmasa, direktor bilan bog'lanish mumkin. Farzandlariga bulling bilan kurashishning tajovuzkor bo'lmagan usullarini o'rgatishlari — uni zo'ravonlikdan qochishga yoki uzoqroq yurishga, do'stlari bilan muloqot qilishga yoki unga yordam bera oladigan odam bilan gaplashishga majbur qilishlari lozim.

Farzandlariga ishonch bilan harakat qilishiga, uni yelkasini qismay yurishga, boshqalarning ko'zlariga tik qarashga, aniq va baland ovozda gapirishga o'rgatishlari kerak. Bolalarni mushtlari bilan muammolarni hal qilishga undash kerakmas, bola janjal paytida jarohat olishi, muammoga duch kelishi va bezori bilan mojaroni kuchaytirib yuborishi mumkin. O'quvchilarni darsdan tashqari mashg'ulotlarga jalb qilish orqali ularning ijtimoiy doiralarini kengaytirish va ko'proq do'stlarga ega bo'lishlariga erishish mumkin [2].

Har bir ota-ona uchun farzandining boshqalarga zarar yetkazayotganiga ishonish qiyin, lekin ba'zida shunday bo'ladi. Ammo agar u hozir boshqalarni masxara qilsa, bu kelajakda ham u shunday qiladi, degani emas. Ota-onalar farzandining o'zgarishiga yordam berishlari va sinfdoshlari bilan yaxshi muloqot qilishiga ko'maklashishlari lozim.

Buning uchun ota-onalar, avvalo, muammoni jiddiy qabul qilishlari kerak. Bezorilikni vaqtinchalik deb o'ylamasliklari, agar bu bolaga qanday ta'sir qilishi qiziqitirmasa ham, boshqa birov azob chekayotganligini unutmasliklari lozim.

Ota-onalar bezori farzandlari bilan albatta gaplashishlari, nima uchun u boshqalarni xafa qilayotganini surishtirib, bilib olishlari mumkin. Ko'pincha bolalar qayg'u, g'azab, yolg'izlik yoki ishonchsizlikni his qilganda shunday yo'l tutishadi. Ba'zida bu xatti-harakatga uyda, oiladagi

o'zgarishlar sabab bo'ladi. Zo'ravonlik qilayotgan o'quvchilarga boshqalarga hamdard bo'lishni o'rgatish, unga tahqirlangan odamning his-tuyg'ularini tushuntirish lozim [3].

Farzandlari maktabda biron bir muammoga duch kelsa, ota-onalar sinf rahbari yoki maktab direktorining yoshlar masalalari bo'yicha o'rinbosari bilan gaplashishlari kerak. Balki u qaysidir mavzuda ortda qolayotgandir yoki do'st orttirishda qiynalayotgandir. Bu muammoni hal qilishda bolaga qanday yordam berish mumkinligi haqida mutaxassislar bilan maslahatlashishlari lozim. Eng asosiysi, bolaning uyda tahqirlanyaptimi yoki yo'qmi, shunga e'tibor qaratish kerak, boshqalarni haqorat qiladigan bolalar ko'pincha ota-onalari yoki oila a'zolari tomonidan bulling jabrlanuvchisi bo'lishlari mumkin.

Xulosa. O'rta maktab o'quvchilari o'rtasida zo'ravonlikning oldini olish masalasi jamiyat taraqqiyoti va yosh avlod tarbiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, samarali profilaktika uchun maktab, oila va psixologlarning uzviy hamkorligi zarur. Shu bilan birga, o'quvchilarning ijtimoiy-psixologik madaniyatini oshirish, ijobiy muhit yaratish va innovatsion ta'limiy metodlardan foydalanish zo'ravonlikka qarshi kurashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi,30.04.2023.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. Tarjimonlar Abdusodiq Irisov, Mahkam Mahmudov, Urfon Otajon. Mas'ul muharrirlar M.Xayrullaev, M.Jakbarov. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – 320 b.
3. Amir Temur tuzuklari (tarixiy-huquqiy tadqiqot). Ziyodulla Muqimov. Ikkinchi to'ldirilgan nashri. – Samarqand: SamDU, 2008. – 131 b.
4. Durkheim Émile. The Rules of Sociological Method, Preface to the Second Yedition, trans. W.D.Halls, The Free Press, 1982. – P.45.
5. School violence and bullying: global status report. UNESCO. Assistant Director-General for Education, 2010-2018.
6. Sethi D, Racioppi F, Baumgarten I, Vida P Injuries and violence in the Yeuropeean Region: why they matter and what can be done, World Health Organization, Regional Office for Yeurope, in press.
7. The State obligation to protect and punis'h culturally justified violations is yelaborated upon in Ye/CN.4/2002/83, and in Ye/CN.4/2003/75, paras 67-69.
8. Ahrorov S.Yu. Harbiy xizmatchilar shaxsida deviant xulq namoyon bo'lishining ijtimoiy xususiyatlari. Sos. f. n. ilm. darajasini olish u-n tay. diss. – Toshkent: O'zMU, 2009.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE USE OF GAME TECHNOLOGY IN RUSSIAN LANGUAGE LESSONS INFLUENCE ON MOTIVATION AND QUALITY OF LEARNING

Shavilova Natalya

Department of Russian Language and Literature, Teacher
Termez state pedagogical institute

Abstract. The article describes the principle of introducing and developing game activities in studying the Russian language, aspects of assimilation of the studied material, increasing and maintaining motivation, game approaches applied taking into account a comprehensive understanding of all factors influencing the final result.

Keywords: educational games, function of game therapy, types of motivation, focus of motivation, individualization, contextualization.

ПРИМЕНЕНИЕ ИГРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА: ВЛИЯНИЕ НА МОТИВАЦИЮ И КАЧЕСТВО ОБУЧЕНИЯ

Шавилова Наталья Сергеевна

преподаватель кафедры русского языка и литературы ТерГПИ

E-mail: shavilova19871217@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0447-9297>

Аннотация. В статье описывается принцип внедрения и развития игровой деятельности при изучении русского языка, аспекты усвоения изучаемого материала, повышения и удержания мотивации, игровые подходы, применяемые с учётом комплексного осмысления всех факторов, влияющих на получение финального результата.

Ключевые слова: учебные игры, игротерапевтическая функция, виды мотивации, направленность мотивации, индивидуализация, контекстуализация.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N84>

Введение. В современном образовательном процессе особенно важно привлекать внимание учащихся и повышать их интерес к обучению. Традиционные методы обучения могут не всегда способствовать высокой мотивации, что снижает эффективность учебного процесса. Игровые технологии представляют собой инновационный подход, который делает процесс обучения более увлекательным и продуктивным.

Современное образование требует внедрения инновационных методов обучения, ориентированных не только на передачу академических знаний, но и на развитие у учащихся коммуникативных, творческих и критических навыков. Одним из эффективных подходов в этом направлении являются игровые технологии, которые все активнее используются в педагогической практике. Их применение особенно актуально на уроках русского языка, где важно не только изучение грамматики и обогащение

словарного запаса, но и формирование интереса к предмету, развитие речевых навыков и коммуникативной компетенции. Игровые технологии выступают в роли мощного инструмента, создающего интерактивную и мотивирующую образовательную среду, которая способствует более продуктивному усвоению материала. Благодаря включению игровых элементов процесс обучения становится не только результативным, но и увлекательным, что повышает уровень вовлеченности учеников.

Анализ литературы и методология. Игровые технологии в образовании представляют собой систему методов, форм и приемов, основанных на использовании элементов игры в учебном процессе. Их основная цель — повышение мотивации учащихся, активизация их познавательной деятельности, развитие мышления, воображения, коммуникативных и социальных навыков.

Теоретико-методологической базой исследования стали научные работы, посвященные проблеме формирования мотивации (Л. С. Выготский, В. А. Сухомлинский и др.) у человека, а также работы ученых, занимавшихся разработкой личностной теории в образовании (Давыдов В. В., Л.С. Выготский, Г. М. Анохина, Б. Г. Ананьев и др.) и изучением игр как феномена (П. П. Блонский, А. Г. Асмолов, Л. И. Божович, А. А. Бодалев, Д. Бруннер, Л.С. Выготский и др.).

«Игра», по мнению отечественного педагога Л.С. Выготского, «является ведущей деятельностью ребёнка, в которой формируются важнейшие психические функции и приобретаются социальные роли» [1, с. 32].

Обсуждение.

Игровые технологии применяются не только в начальной и средней школе, но и в вузах, системе дополнительного образования и в корпоративном обучении. Они способствуют вовлечению обучающихся в активную деятельность, в ходе которой знание не передаётся в готовом виде, а добывается в процессе решения проблемных, практических и ситуационных задач.

Основными целями использования игровых технологий в образовании являются: формирование устойчивой учебной мотивации; развитие когнитивных способностей; формирование навыков сотрудничества и саморефлексии; создание эмоционально положительной среды обучения.

Функции игровых технологий можно разделить на обучающую, развивающую, воспитательную и социализирующую. Игровая форма позволяет ученикам не только лучше усваивать материал, но и учиться взаимодействовать, принимать решения, нести ответственность за результат. Через игру школьник осваивает базовые социальные нормы и приобретает опыт поведения в различных жизненных ситуациях.

В условиях обновления стандартов образования и внедрения ФГОС игровые технологии становятся неотъемлемым компонентом урока. Они позволяют реализовать деятельностный подход, усилить личностно-ориентированный характер обучения, формировать универсальные учебные действия.

По мнению педагогов и психологов [2, с. 45; 3, с. 56], именно через игровую деятельность можно наиболее эффективно сочетать обучение с воспитанием, развивать критическое мышление, креативность и инициативность учащихся.

Игровая деятельность помогает снять психологическое напряжение, способствует развитию мотивации к учёбе, облегчает восприятие сложной информации

и создаёт благоприятную атмосферу на уроке. Особенно это важно при обучении гуманитарным дисциплинам, таким как русский язык, где эмоциональный компонент играет важную роль в овладении речевыми навыками.

Игровые элементы способствуют формированию положительного эмоционального настроя, который облегчает усвоение нового материала. Участие в интерактивных играх снижает уровень стресса, часто сопровождающий изучение иностранного языка, и позволяет учащимся свободнее выражать свои мысли. Включение соревновательных элементов в учебный процесс помогает повысить вовлеченность студентов, создавая для них дополнительную мотивацию для активного участия в уроке.

Кроме того, игровые методы значительно развивают коммуникативные навыки. В процессе игры учащиеся взаимодействуют друг с другом, учатся воспринимать иностранную речь и строить диалоги, что способствует естественному освоению языка. Практика в игровой форме делает изучение иностранного языка более продуктивным, так как стимулирует использование лексики и грамматических конструкций в реальных речевых ситуациях.

Игровые методы обучения включают различные виды игр, среди которых можно выделить обобщающие и релаксационные (игры-паузы).

Игровые методы можно классифицировать по различным основаниям: по философскому подходу (адаптивные методы); по концепции усвоения опыта (ассоциативно-рефлекторные методы, основанные на суггестии и гештальт-методах); по содержанию (все виды игр, включая проникающие); по организационным формам (применимы ко всем формам обучения); по преобладающему методу (развивающие, творческие, поисковые методы); по числу участников (массовые методы); по уровню применения (актуальны на всех уровнях образования); по основному фактору развития (психогенные методы); по типу управления (методы охватывающие широкий спектр от консультационной системы до программного управления); по подходу к обучающимся (ориентированы на принципы свободного воспитания); по направлению модернизации (направлены на активизацию образовательного процесса).

Игровые методы могут быть организованы в разных форматах разделение учебных игр по числу участников

1. Групповые – предполагают участие нескольких человек;
2. Индивидуальные – рассчитаны на одного обучающегося;
3. Массовые – включают большое количество участников;
4. Диалоговые (парные) – строятся на взаимодействии двух участников.

Игровые методы выполняют ряд ключевых функций в образовательном процессе. Одной из ключевых является функция социализации. Игра помогает учащимся адаптироваться в коллективе и усваивать социальные роли. Например, в ходе игры «Монополия» при изучении экономики студенты осваивают принципы финансового планирования, анализируют возможные стратегии для достижения успеха.

Также немаловажна игротерапевтическая функция. Здесь игровая деятельность способствует преодолению сложностей в обучении. В частности, ролевые игры позволяют студентам снять напряжение и легче справляться с учебными проблемами. Затем следует коммуникативная функция, в которой игры развивают навыки общения,

сотрудничества и взаимодействия. Групповые и парные задания помогают участникам выстраивать эффективное общение, учиться договариваться и учитывать мнения других.

Основная цель игры – доставить удовольствие, вызвать положительные эмоции и заинтересовать участников. Для преподавателя важной задачей становится сделать учебный процесс не только увлекательным, но и эффективным и здесь мы можем отметить, что развлекательная функция очень расслабляет и участник легко усваивает материал.

К ключевым результатам может привести функция самореализации, где игра способствует развитию самостоятельного мышления и уверенности в себе. В образовательном процессе важно, чтобы каждый обучающийся имел возможность выражать свое мнение, даже если оно не совпадает с точкой зрения преподавателя. Игровые методы тесно связаны с проектной деятельностью: например, студентам можно предложить разработать собственный бизнес-план или усовершенствовать уже существующий. Этот процесс помогает им анализировать, критически оценивать и решать возникающие задачи, способствуя раскрытию их творческого потенциала и самовыражению.

На протяжении длительного периода исследований мотивации сформировались различные подходы к её изучению. Существует несколько классификаций мотивации учащихся в психологии и педагогике.

Одним из основных видов мотивации является источник возникновения, который может быть как внутренним так и внешним. Описать это можно следующим образом:

- при внутренней (интринсивной) мотивации язык изучается из-за интереса, желания познать новое (например, любознательность или удовольствие от решения задач);
- при внешней (экстринсивной) мотивации – учебная деятельность обусловлена внешними факторами: оценками, похвалой, наказаниями, социальным одобрением.

Также немаловажным фактором возникновения мотивации является её направленность. Направленность может быть познавательной (интерес к предмету, стремление к знаниям), социальной (стремление соответствовать ожиданиям учителя, родителей, одноклассников), профессиональной (обучение ради будущей карьеры и профессионального роста), статусной (желание выделяться, получать признание – стать лучшим учеником в классе), игровой (обучение через игру). Устойчивость уже имеющейся мотивации зависит от того есть ли постоянный высокий интерес к учебе или интерес появляется и исчезает в зависимости от условий (например, сложности материала, отношения с учителем).

Результаты. В ходе изучения игровых методов обучения были выявлены их положительные и отрицательные стороны. К достоинствам мы можем отнести формирование комфортной и благоприятной психологической атмосферы, повышение мотивации студентов, получение ими удовольствия от процесса обучения и высокий уровень эмоционального вовлечения в занятие.

Соответственно к недостаткам мы отнесём то, что длительное объяснение правил игры отнимает значительную часть учебного времени, что может привести к нехватке времени на изучение основной темы. Также повышенная эмоциональная активность студентов во время игры может усложнить процесс их последующего сосредоточения. И ещё соревновательный элемент иногда может перерасти в чрезмерное соперничество, которое сохраняется и после завершения игры.

Использование исключительно игровых методов обучения не всегда дает желаемый результат, поэтому их необходимо комбинировать с другими современными образовательными технологиями. Для эффективного применения игровых технологий требуется специально организованная образовательная среда. Важно, чтобы учебная игра носила образовательный характер, а не превращалась исключительно в развлечение. Это требует тщательной подготовки и продуманного распределения времени на проведение игры.

В обучении языку применение игровых методов имеет свои особенности.

При повышении мотивации и вовлеченности присутствует эмоциональный компонент, где игры создают позитивную атмосферу, снижая стресс и страх ошибки и учащиеся воспринимают обучение как развлечение, что особенно важно для детей и подростков. Викторины, командные игры или лидерборды, как соревновательный элемент, стимулируют активность и участники стремятся достичь цели (например, набрать баллы или помочь команде).

Для активизации коммуникации моделируют реальные ситуации, развивая навыки говорения и аудирования ролевые игры (например, «Ресторан», «Знакомство», «Интервью»), а также игры-дискуссии (дебаты, «Крокодил» для описания слов), которые учат формулировать мысли на изучаемом языке.

При усвоении лексики и грамматики эффективно использование карточных игр, грамматических квестов и цифровых приложений, например, карточки «Memoгу» для запоминания слов, карточки «Alias» для объяснения терминов, квест на построить предложение, чтобы открыть «сундук», приложения Duolingo, Quizlet используют геймификацию для повторения материала.

Если говорить об адаптивности по возрастному уровню для детей необходимо использовать физические игры (пантомима, подвижные игры с командами на языке), а для взрослых – стратегические игры (настольные игры типа «Элиас», онлайн-квесты с культурным контекстом).

Для развития креативного мышления необходимо внедрять творческие задания: написание историй по случайным словам, создание комиксов на изучаемом языке, «Шарады» или «Крокодил», где обучающиеся учатся описывать понятия невербально, что развивает ассоциативное мышление.

В современном и продвинутом процессе обучения языкам технологии и геймификация VR/AR-симуляции: Погружение в виртуальную среду (например, виртуальный магазин для изучения бытовой лексики), Онлайн-платформы: Kahoot! для викторин, Minecraft Education для построения диалогов в игровом мире.

В играх ошибки исправляются естественным путём – через повторение или подсказки системы (в цифровых играх). Учитель может анализировать результаты игры, чтобы выявить слабые места группы.

Игровые методики для разных аспектов языка могут быть различными. Например, для аудирования очень интересной является игра «Музыкальный баттл», где необходимо угадать песню на изучаемом языке и заполнить пропуски в тексте. Для развития навыков говорения можно применять игру «Табу», где участники объясняют слова без использования запрещенных терминов. Для улучшения навыков выразительного чтения может применяться игра «Литературный детектив», в которой необходимо находить подсказки в тексте для решения «преступления». Навыки письма эффективно развиваются в игре «Совместный рассказ», где каждый обучающийся добавляет предложение по цепочке.

Преимуществами игрового подхода в обучении языкам необходимо учитывать индивидуализацию, как некую возможность подстраивать сложность под уровень обучающегося. Также учитывается контекстуализация, потому что язык изучается в конкретных ситуациях, а не изолированно. И очень важный аспект игрового подхода заключается в долгосрочном запоминании, так как эмоции и ассоциации улучшают удержание информации.

Игровые методы не только делают обучение ярким, но и формируют устойчивые языковые навыки через практику и эмоциональное вовлечение. Для достижения максимального эффекта важно комбинировать их с традиционными подходами. В последние годы образовательные исследования все больше фокусируются на изучении мотивации, подчеркивая ее важность в объяснении поведения учащихся в учебных заведениях.

Таким образом, применение игровых технологий в обучении позволяет повысить учебную мотивацию, сделать образовательный процесс более динамичным и ориентированным на личностное развитие учащихся.

Игровые технологии являются важным инструментом в образовательном процессе, поскольку они способствуют развитию мотивации учащихся, повышению интереса к обучению и лучшему усвоению материала. Классификация игровых методов обучения позволяет адаптировать их к различным возрастным группам и учебным предметам. Применение игровых технологий требует учёта психолого-педагогических особенностей мотивации учащихся, чтобы обеспечить эффективное обучение и воспитание.

Игровые технологии не только способствуют усвоению знаний, но и выполняют важную воспитательную функцию. Они формируют у обучающихся такие качества, как уверенность в себе, способность к сотрудничеству, уважение к мнению других, ответственность за результаты коллективной деятельности. Также отмечается положительное влияние игры на развитие эмоционального интеллекта и навыков саморегуляции.

Заключение. Таким образом, игровые методы обучения на современном этапе развития педагогики представляют собой неотъемлемую часть личностно-ориентированного образования. Их целенаправленное и методически обоснованное использование позволяет повысить уровень учебной мотивации, интенсифицировать процесс усвоения знаний и создать условия для всестороннего развития личности школьника. Грамотное внедрение игровых технологий требует от педагога высокого

уровня профессиональной подготовки, педагогической гибкости и глубокого понимания психолого-педагогических закономерностей учебной деятельности.

Кроме того, важно подчеркнуть, что игровые технологии обеспечивают переход от традиционной модели пассивного усвоения знаний к активной и деятельностной парадигме обучения. В рамках этой парадигмы ученик становится не просто объектом педагогического воздействия, а активным участником образовательного процесса, способным самостоятельно принимать решения, анализировать ситуации, делать выводы и применять полученные знания на практике.

Особое значение игровые методы приобретают в условиях реализации компетентностного подхода в образовании. Игра, как форма учебной деятельности, способствует формированию метапредметных и универсальных учебных действий: планированию, прогнозированию, рефлексии, взаимодействию в группе. Благодаря этому учащиеся не только осваивают предметное содержание, но и приобретают навыки, необходимые для успешной социализации и профессионального самоопределения.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Игра и её роль в психологическом развитии ребенка // Собрание сочинений: В 6 т. — М.: Педагогика, 1983. – 199 с.
2. Джуринский А.Н. Педагогика: учебник для студентов вузов. – М.: Юрайт, 2018.
3. Миронова С.И. Игровые технологии в обучении школьников. – М.: Академия, 2016.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

INCREASING THE EFFICIENCY OF EDUCATION THROUGH COMPUTER SIMULATION OF PHYSICAL PROCESSES

Nosirov Murod Zakirovich

Andijan State University, professor

Jonibekova Sevara Dilmurod qizi,

Andijan State University, doctoral student

Abstract. The article considers the modeling of physical processes using the graphical capabilities of the Visual Basic programming language on the example of the motion of an object thrown at an angle to the horizon. A new expression is obtained that allows you to determine the angle of launch of the object when the initial velocity of the object and the coordinates of the target are given, with and without air resistance. A program has been created in Visual Basic to model the considered process. A distinctive feature of the program is that the user can quickly independently execute it, observe, compare and draw conclusions. This program can be used in independent learning and physics teaching processes.

Keywords: throwing angle, initial speed, coordinates, resistance force, height, range, flight time, target, modeling, program, Visual Basic.

FIZIK JARAYONLARNI KOMPYUTERDA MODELLASHTIRISH ORQALI TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Nosirov Murod Zakirovich

Andijon davlat universiteti, professor

Jonibekova Sevara Dilmurod qizi

Andijon davlat universiteti, tayanch doktorant

Annotatsiya. Maqolada Visual Basic dasturlash tilining grafik imkoniyatlaridan foydalangan holda gorizontga burchak ostida otilgan jismning harakati misolida fizik jarayonlarni modellashtirish ko'rib chiqiladi. Havoning qarshiligi hisobga olinganda va olinmaganda jismning boshlang'ich tezligi va nishon koordinatalari berilganda jismning otilish burchagini aniqlashga imkon beruvchi yangi ifoda olingan. Ko'rib o'tilgan jarayonni modellashtirish uchun Visual Basicda dastur tuzilgan. Dasturning o'ziga xos xususiyati shundaki, foydalanuvchi uni tezda mustaqil ravishda bajarishi, kuzatishi, taqqoslashi va xulosa chiqarishi mumkin. Ushbu dasturdan mustaqil ta'lim va fizika o'qitish jarayonlarida foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: otilish burchagi, boshlang'ich tezlik, qarshilik kuchi, koordinatalar, balandlik, uchish uzoqligi, parvoz vaqti, nishon, modellashtirish, dastur, Visual Basic.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N85>

Kirish. Kompyuterlar hayotimizning barcha jabhalariga tez kirib bormoqda. Turli mutaxassislar, tadbirkorlar, olimlar, ijodkorlar o'z faoliyatlarida kompyuterlardan keng foydalanmoqdalar. Bugungi kunda kompyuterda yozish, o'qish, o'rganish, gapirish, saqlash, chizish, ishlov berish, saralash, axborot olish va yuborish, tahrirlash, modellar yaratish, audio va video yaratish, o'yin o'ynash mumkin. Uning imkoniyatlari kundan-kunga oshib bormoqda,

bu uni ishda, maktabda, uyda va boshqa joylarda insonning eng ishonchli do'stiga aylantiradi [1, 2].

Bugungi kunda iqtisodiyotning kompyuterlar kirib bormagan birorta tarmog'ini ko'rsatish qiyin. Ayniqsa, ularning fizikada qo'llanilishini nihoyatda kengdir. Kosmik kemadan olinayotgan axborotni qayta ishlash, tezlatkichlarda zarralar harakatini boshqarish, o'ta nozik tajribalar o'tkazish va nazariy fizikaning murakkab masalalarini yechishni kompyutersiz tasavvur etib bo'lmaydi. Boshqa tomondan, umumiy fizikadagi masalalar juda oddiy va raqamlar yaxlitlab beriladi. Bu fizik tushunchalar va qonunlarni dastlabki o'rganish uchun juda muhimdir. Biroq, hayotda duch keladigan deyarli barcha fizik masalalarni analitik tarzda yechish mumkin emas va ularni yechish uchun kompyuterlardan foydalanishga to'g'ri keladi. Shuning uchun har bir fizik mustaqil ravishda kompyuterda masalalarni yecha olishi kerak [3].

Kompyuterda modellashtirish va hisoblash tajribalari fizik hodisalarni tadqiq qilishning zamonaviy usullaridan biridir. Ular fizik tizimlarni o'rganishning boshqa usullariga nisbatan o'ziga xos xususiyatlarga, afzalliklarga va kamchiliklarga ega. Universitet talabalari kompyuter modellari va turli o'quv obyektlarini o'rganishning raqamli usullari haqida tushunchaga ega bo'lishlari va zamonaviy dasturiy ta'minotdan qulay foydalana olishlari kerak. Zamonaviy shaxsiy kompyuter bir necha soniya ichida murakkab tenglamalar tizimini yecha oladi, o'rganilayotgan bog'liqlik grafigini tuza oladi va takrorlash qiyin bo'lgan tajribani simulyatsiya qila oladi [4].

M.D.Suxanova [5] maqolasida maktab o'quvchilari va talabalarga fizikaviy tadqiqotlarni o'tkazish uchun turli xil dasturiy paketlardan foydalanishni o'rgatish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Unda Mathcad, Matlab, Maple va ANSYS yordamida muayyan fizik masalalarni yechishning didaktik imkoniyatlari aniqlangan va modellashtirish usullari tavsiflangan. E.E.Getmanova [6] ishida fizikani o'rganishda kompyuter texnologiyalarini qo'llash masalalari ko'rib chiqilgan. MathCAD paketidan foydalanish nafaqat fizik hodisalar va jarayonlarni chuqurroq tushunishga yordam beradi, balki, shubhasiz, fizikani talabalar uchun yanada jozibador qiladi va paketlar bilan ishlashda professional ko'nikmalarni egallashga yordam beradi.

V.M. Malyutin va E.A. Sklyarovalar qo'llanmasi fizika talabalariga fizik hodisalarni kompyuterda modellashtirishni o'rgatish uchun mo'ljallangan. Har xil turdagi modellarning ta'riflari va tasniflari keltirilgan. Tabiatda keng tarqalgan va fizik eksperimentlarda kuzatilgan hodisalarning modellari qanday tuzilganligi va tahlil qilinishini ko'rsatib berilgan [7]. V.G.Tupitsyn, T.E.Ovchinnikova va A.L.Kupershtohlar ishi kiritish-chiqarish va natijalarni taqdim etishgina emas, balki raqamli tajribaning o'ziga e'tibor qaratish uchun kompyuter ekranida modellashtirilgan tizimning xatti-harakatlarini aks ettiruvchi grafik oyna, parametrlar va o'zgaruvchilar qiymatlarini kuzatish hamda interaktiv ravishda o'zgartirish mumkin bo'lgan jadvallardan tashkil topgan [8].

M.E.Semenov va N.N.Nekrasovalarning [9] qo'llanmasida modellashtirish nazariyasining asosiy tamoyillarini taqdim etilgan hamda murakkab tizimlardagi jarayonlarni tasvirlash uchun matematik apparatga alohida e'tibor berilgan. [10] qo'llanmada MS Excel, Delphi, MS Visual Studio hamda Visual Basic Application (VBA) da fizik jarayonlar uchun nazariy materiallar, misollar va mashqlar hamda turli xil amaliy dasturlar va dasturiy muhitlardan foydalangan holda fizik jarayonlarni kompyuterda modellashtirish bo'yicha nazariy va amaliy materiallar ko'rib chiqilgan.

Fizika o'qitish vositasi sifatida kompyuter texnologiyalari uchun eng keng ko'lamli ilovalarni taklif etadi. Bularga fizik jarayonlarni modellashtirish (namoyish va laboratoriya), o'quv tizimlari, kompyuter boshqaruvi, simulyatorlar va masalalarni yechish uchun individual topshiriqlar generatorlari kiradi. Ulardan ma'lumotnoma-axborot tizimlari, eksperimental boshqaruv tizimlari va nihoyat, turli xil hisob-kitoblarni bajarish uchun (ayniqsa, laboratoriya amaliy mashg'ulotlari natijalarini qayta ishlashda) ham foydalanish mumkin. Kompyuterdan o'qitish vositasi sifatida foydalanish tabiiy fanlarning ko'plab masalalarini o'rganishda an'anaviy yondashuvlarni qayta ko'rib chiqish, eksperimental faoliyatni kuchaytirish, modellashtirish texnologiyasi asosida o'quv jarayonini haqiqiy bilish jarayoniga yaqinlashtirish imkonini beradi [11, 12].

Ma'lumki, kompyuter tajribasi haqiqiy fizika laboratoriyasining o'rnini bosa olmaydi. Biroq, kompyuter laboratoriyasi ishini bajarish orqali talabalar haqiqiy tajribalar uchun foydali bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantiradilar, masalan, eksperimental sharoitlarni tanlash, eksperimental parametrlarni o'rnatish va hokazo. Bu ko'plab topshiriqlarni mikrotadqiqotga aylantiradi, o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rag'batlantiradi va fizikaga qiziqishini oshiradi.

Bu ishda Visual Basic dasturlash tilining grafik imkoniyatlaridan foydalangan holda gorizontga burchak ostida otilgan jismning harakati misolida fizik jarayonlarni modellashtirish ko'rib chiqiladi [13-15].

Nazariya va usullar. Ma'lumki [16-19], gorizontga burchak ostida otilgan jismning tezliklari:

$$\begin{cases} v_x = v_0 \cos \alpha, \\ v_y = v_0 \sin \alpha - gt \end{cases} \quad (1)$$

qonun bo'yicha, koordinatalari esa

$$\begin{cases} x = v_0 t \cos \alpha, \\ y = v_0 t \sin \alpha - \frac{gt^2}{2} \end{cases} \quad (2)$$

qonun bo'yicha o'zgaradi. Bu yerdan vaqtni yo'qotib,

$$y = \tan \alpha \cdot x - \frac{g}{2v_0^2 \cos^2 \alpha} \cdot x^2 \quad (3)$$

harakat trayektoriyasi tenglamasiga ega bo'lamiz, ya'ni gorizontga burchak ostida otilgan jism parabola bo'yicha harakatlanadi.

Harakatning eng yuqori nuqtasida $v_y = v_0 \sin \alpha - gt = 0$. Bu yerdan jismning ko'tarilish vaqti aniqlanadi

$$t_1 = \frac{v_0 \sin \alpha}{g} \quad (5)$$

Jismning ko'tarilish vaqti tushish vaqtiga teng bo'lganligi uchun uning harakatlanish vaqti

$$t = 2t_1 = \frac{2v_0 \sin \alpha}{g} \quad (6)$$

ifoda orqali aniqlanadi. Jismning ko'tarilish balandligi

$$h = v_y t_1 - \frac{gt_1^2}{2} = \frac{v_0^2 \sin^2 \alpha}{2g}, \quad (7)$$

uchish uzoqligi

$$s = v_x t = v_0 \cos \alpha \frac{2v_0 \sin \alpha}{g} = \frac{v_0^2}{g} \sin 2\alpha \quad (8)$$

ifodalar yordamida aniqlanadi.

Berilgan tezlik uchun otilish burchagini aniqlash harbiy texnika, sport va hokazolarda muhim muammolardan biridir. Ushbu muammoni hal qilish uchun ma'lum trigonometrik ayniyatdan foydalanamiz:

$$\frac{1}{\cos^2 \alpha} = 1 + \operatorname{tg}^2 \alpha \quad (9)$$

(3) ifodani

$$y = \operatorname{tg} \alpha \cdot x - \frac{gx^2}{2v_0^2} - \frac{gx^2}{2v_0^2} \operatorname{tg}^2 \alpha \quad (10)$$

ko'rinishda yozib olamiz

Nishonning berilgan (x, y) koordinatalarida va jismning (snaryadning) berilgan boshlang'ich tezligida bu tenglamani

$$\operatorname{tg}^2 \alpha - \frac{2v_0^2}{gx} \operatorname{tg} \alpha + 1 + \frac{2yg}{v_0^2} = 0 \quad (11)$$

ko'rinishda yozamiz. Bu $\operatorname{tg} \alpha$ ga nisbatan kvadrat tenglamadir. Uning yechimi

$$\operatorname{tg} \alpha_{1,2} = \frac{v_0^2}{gx} \left(1 \pm \sqrt{1 - \left(\frac{gx}{v_0^2} \right)^2 - \frac{2yg}{v_0^2}} \right) \quad (12)$$

ko'rinishga ega bo'ladi. Bu ifoda nishonning (x, y) koordinatalarida va jismning (snaryadning) boshlang'ich tezligi berilganda otilish burchagini aniqlashga imkon beradi.

Yuqorida keltirilgan ifodalarda havoning qarshiligi hisobga olinmagan. Lekin jismlarning gaz yoki suyuq muhitlardagi harakatlarida ishqalanish harakatning tabiatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Har bir inson katta balandlikdan tushgan jismlarning bir xil tezlanish bilan harakat qilmasligini tushunadi, chunki tezlik oshgani sayin muhitning qarshilik kuchi ham ortadi. Bu nisbatan oddiy masalani "maktab" fizikasi vositalari yordamida hal qilib bo'lmaydi. Amaliy qiziqish uyg'otadigan bunday masalalar juda ko'p.

Nisbatan past tezliklarda qarshilik kuchining kattaligi tezlikka proporsional bo'lib, $F_q = kv$ munosabati o'rinli bo'ladi, bu yerda k muhitning xususiyatlari va jismning shakli bilan belgilanadi. Agar qarshilik kuchi hisobga olinsa va jismning tezligiga proporsional bo'lsa, u holda tezlik proyeksiyalari Nyutonning ikkinchi qonunidan, ya'ni

$$\begin{cases} \frac{dv_x}{dt} = -\frac{F_{xc}}{m} = -\frac{kv_x}{m}, \\ \frac{dv_y}{dt} = \frac{-mg - kv_y}{m} = -g - \frac{kv_y}{m} \end{cases} \quad (12)$$

differensial tenglamalar tizimining yechimidan aniqlanadi. Bu differensial tenglamalar tizimini yechib,

$$\begin{cases} v_x = v_0 \cos \alpha \exp\left(-\frac{kt}{m}\right), \\ v_y = -\frac{mg}{k} + \left(v_0 \sin \alpha + \frac{mg}{k}\right) \exp\left(-\frac{kt}{m}\right) \end{cases} \quad (13)$$

ifodalarga ega bo'lamiz. Jismning koordinatalari

$$\begin{cases} \frac{dx}{dt} = v_x, \\ \frac{dy}{dt} = v_y \end{cases} \quad (14)$$

differensial tenglamalar tizimiga bo'ysunadi. Ularni yechib,

$$\begin{cases} x = \frac{mv_0 \cos \alpha}{k} [1 - \exp(-\frac{kt}{m})], \\ y = \frac{m}{k} \{ (v_0 \sin \alpha + \frac{mg}{k}) [1 - \exp(-\frac{kt}{m})] - gt \} \end{cases} \quad (15)$$

ifodalarga ega bo'lamiz. Bu yerdan vaqtni yo'qotsak

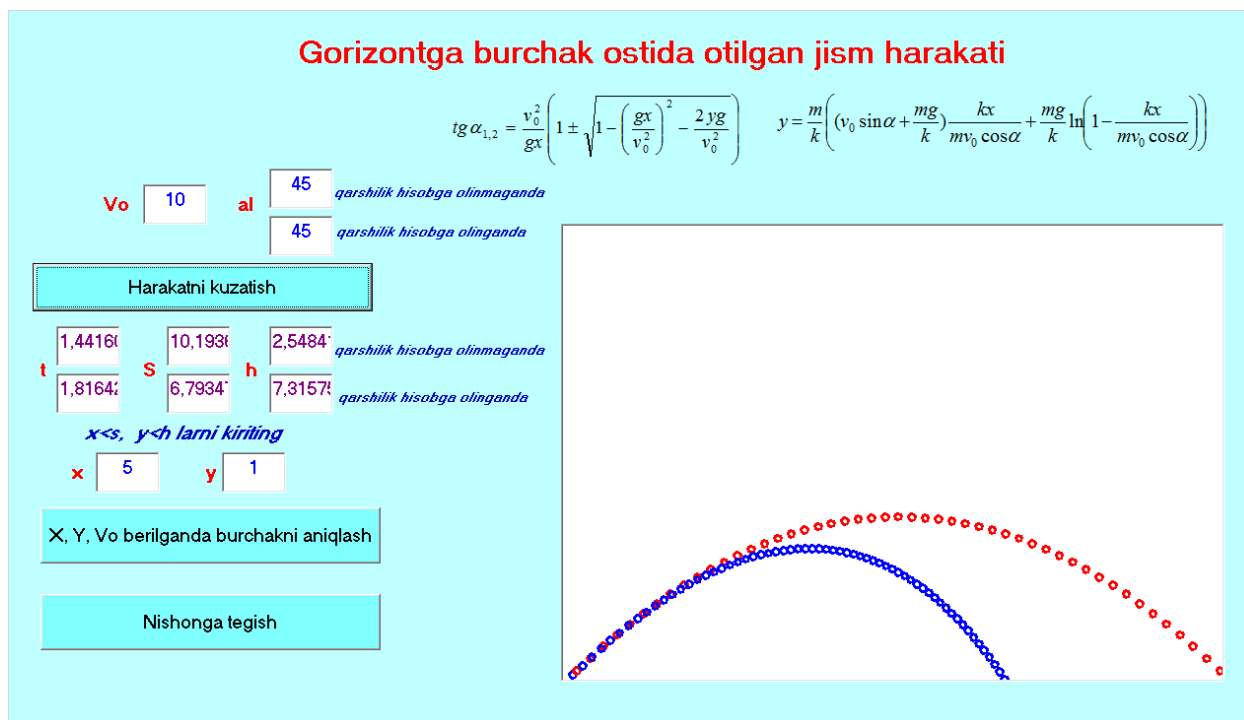
$$y = \frac{m}{k} \left((v_0 \sin \alpha + \frac{mg}{k}) \frac{kx}{mv_0 \cos \alpha} + \frac{mg}{k} \ln \left(1 - \frac{kx}{mv_0 \cos \alpha} \right) \right) \quad (16)$$

Bu ifoda trayektoriyaning jismning boshlang'ich tezligi (v_0), otilish burchagi (α), massasi (m) va qarshilik koeffitsiyenti (k) ga bog'liqligini o'rganishga imkon beradi. Agar biz ushbu ifodani transsendent tenglama deb hisoblasak, u holda jismning berilgan boshlang'ich tezligi va nishon koordinatalari uchun otilish burchagini raqamli usullardan foydalangan holda topish mumkin.

$$y - \frac{m}{k} \left((v_0 \sin \alpha + \frac{mg}{k}) \frac{kx}{mv_0 \cos \alpha} + \frac{mg}{k} \ln \left(1 - \frac{kx}{mv_0 \cos \alpha} \right) \right) = 0 \quad (17)$$

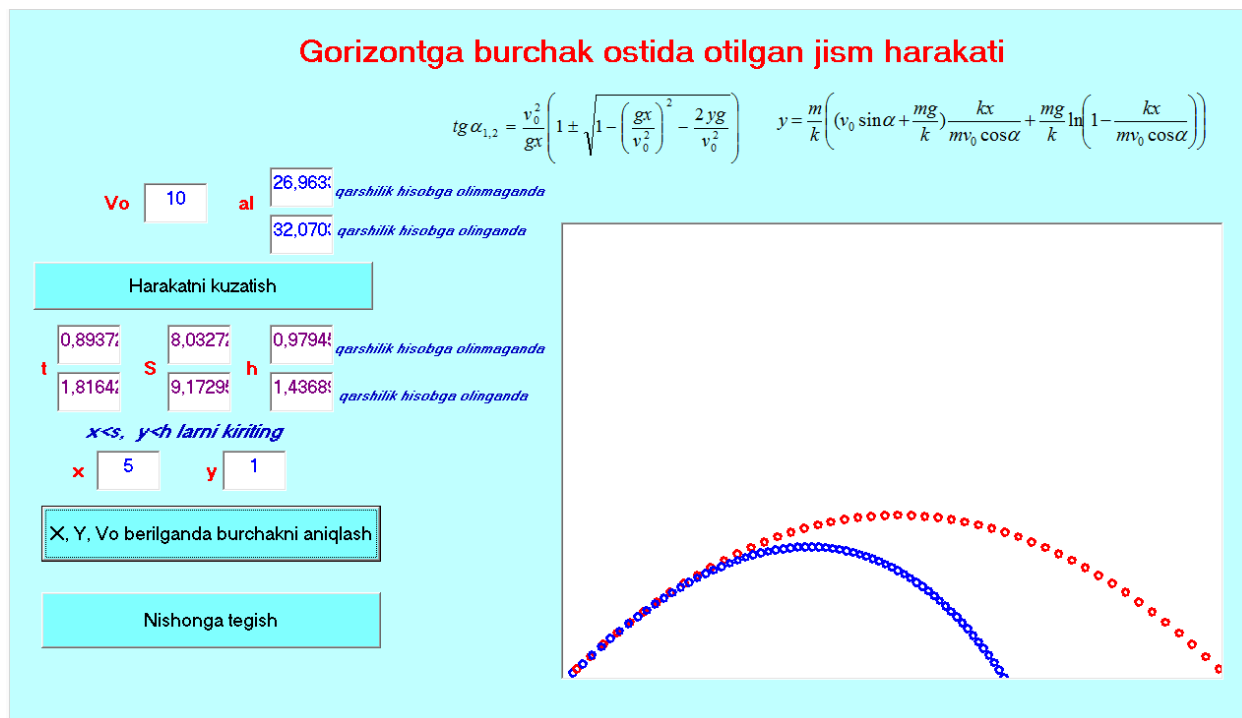
Natijalar. Ko'rib chiqilayotgan jarayonni modellastirish uchun Visual Basicda dastur tuzildi (1-rasm). U uch qismdan iborat. Birinchi qism snaryadning boshlang'ich tezligi va otilish burchagiga qarab harakatini simulyatsiya qiladi. Ikkinchi qism berilgan v_0 , x va y uchun snaryadning otilish burchagini aniqlaydi. Uchinchi qism snaryadning nishonga tegishini kuzatish uchun mo'ljallangan.

Dasturni ishga tushirgandan so'ng $v_0 = 10$ (m/s) va $\alpha = 45^\circ$ ni kiritamiz va havoning qarshiligi hisobga olinmaganda va olinganda ($k = 0.1$) animatsiya grafigini olamiz (1-rasm).

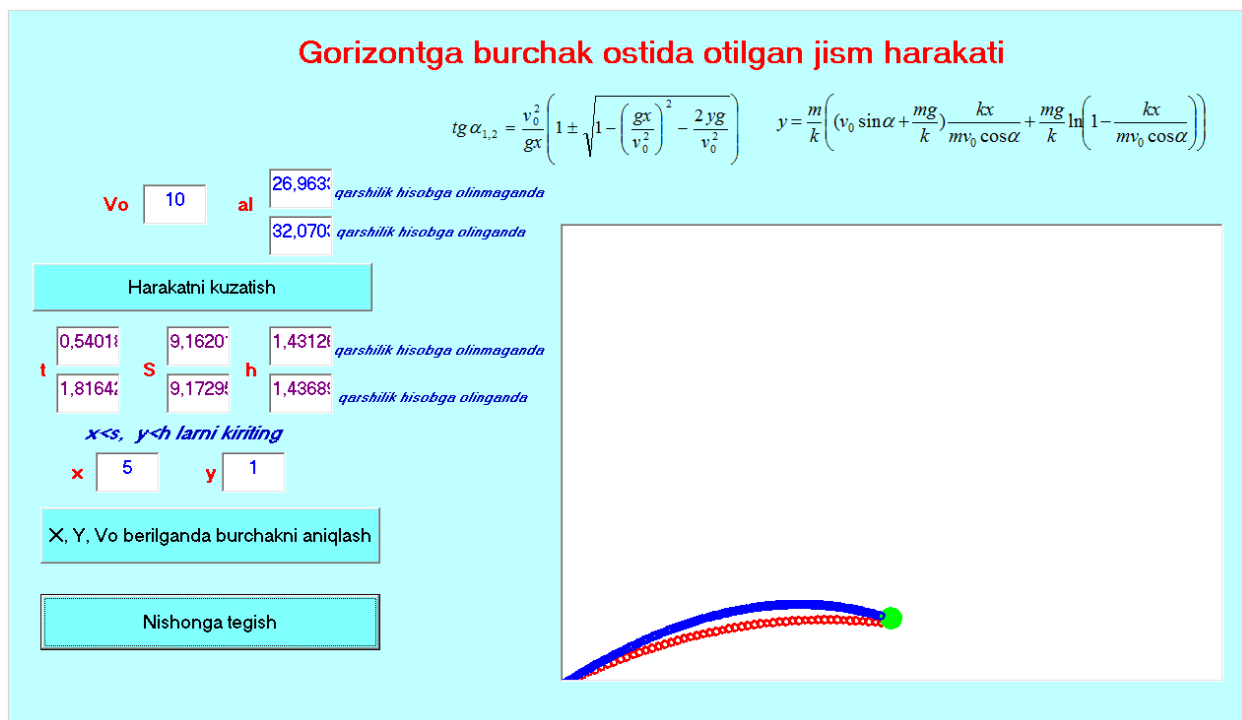
1-rasm. Gorizontga burchak ostida otilgan jismning $v_0 = 10$ (m/s), $\alpha = 45^\circ$ havoning qarshiligi hisobga olinmaganda va olingandagi ($k = 0.1$) harakati

Endi $v_0 = 10$ (м/с), $x = 5$, $y = 1$ (м) qiymatlarni kiritamiz va otilish burchagini aniqlaymiz: $\alpha=32.07^\circ$ (havoning qarshiligi hisobga olinmaganda) va $\alpha=26.96^\circ$ (havoning qarshiligi hisobga olinganda, $k=0.1$, 2-rasm).

2-rasm. Otilish burchagini aniqlash ($v_0 = 10$ м/с, $x = 5$ м, $y = 1$ м).

Endi havoning qarshiligi hisobga olinganda ($k=0.1$, ko'k chiziq) va olinmaganda (qizil chiziq) jismning nishonga tegishini (3-rasm) kuzatamiz.

3-rasm. Havoning qarshiligi hisobga olinmaganda ($\alpha=32.07^\circ$, qizil chiziq) va olinganda ($k=0.1$, $\alpha=26.96^\circ$, ko'k chiziq) jismning nishonga tegishi ($v_0 = 10$ м/с, $x = 5$ м, $y = 1$ м).

Hisoblash oxirida barcha kerakli harakat parametrlari ko'rsatiladi: uchish vaqti, uchish uzoqligi va ko'tarilish balandligi.

Muhokama. Shunday qilib, ushbu ishda havoning qarshiligi hisobga olinmaganda va olinganda gorizontalgacha burchak ostida otilgan jismning harakati modellashtirish uchun dastur tuzildi hamda jismning boshlang'ich tezligi va nishon koordinatalari berilganda otilish burchagini aniqlash uchun yangi ifoda va transsendent tenglamalar olindi. Dasturning o'ziga xos xususiyati shundaki, foydalanuvchi uni tezda mustaqil ravishda ma'lumotlarni kiritishi, bajarishi, kuzatishi, o'zgartirishi, taqqoslashi va xulosalar chiqarishi mumkin. Bu dastur yordamida gorizontga burchak ostida otilgan jism harakatining boshlang'ich tezlik, otilish burchagi va havoning qarshilik kuchiga bog'liqligini o'rganish mumkin. Bunday dasturlarni ishlab chiqish va fizika o'qitishda foydalanish talabalarining fizikaga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi, fizik kattaliklar va tamoyillarni chuqur tushunishga yordam beradi hamda an'anaviy fizika kabinetlarining imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi.

Xulosa. Xulosa qilish mumkinki, kompyuterdan o'quv jarayonining barcha bosqichlarida: yangi materialni tushuntirish, mustahkamlash, takrorlash va nazorat qilishda foydalanish mumkin. Talaba uchun ular turli funksiyalarni bajaradi: o'qituvchi, ishchi vosita, o'quv obyekti, hamkorlik qiluvchi guruh va boshqalar. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, darslarda kompyuter modellaridan foydalanish faoliyatning yangiligi tufayli ta'lim sifatini oshiradi. O'qituvchilar darslarni yanada jonli va ko'rgazmali qilishlari mumkin, bu esa talabalarining ish faoliyatini yaxshilashga va fizikaga bo'lgan qiziqishlarini rivojlantirishga yordam beradi. Internet zamonaviy hayotning ajralmas qismiga aylanib, darslar va darsdan tashqari mashg'ulotlarni turli g'oyalar, interfaol vazifalar va bo'shliqlar bilan boyitadigan qo'shimcha resurslardan foydalanish imkoniyatini taqdim etadi. Fizika darslarida kompyuter modellaridan foydalanishning asosiy afzalliklarini ta'kidlab, ko'rish mumkinki, sinfda kompyuterdan foydalanish uning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, darsga tayyorgarlikni tezlashtiradi, o'qituvchiga o'z ijodiy qobiliyatini to'liq namoyon etish imkonini beradi.

Shunday qilib, ta'lim mazmunini kompyuter modellari bilan boyitish axborot texnologiyalarining muhim o'rni ekanligini aytish mumkin. Ular talabalarining yangi materialni o'zlashtirishida yoki mavjud bilimlarni mustahkamlashda, darslarni batafsil va rang-barang qilishda muhim rol o'ynaydi. Talabalar yangi mavzuni tushunish jarayonida turli modellar orqali ifodalangan fizik hodisalarni kuzatishi mumkin. Bu darsni yanada qiziqarli va tushunarli qiladi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlash kerakki, fizik hodisalarning kompyuter modellaridan to'g'ri foydalanish fizika kursini noan'anaviy o'rganish va fizik dunyoqarashni rivojlantirishga yordam beradi. Binobarin, fizika darslarida kompyuter modellaridan foydalanish o'quvchilarning fizikaga bo'lgan qiziqishini, o'quv faoliyati va o'zlashtirish sifatini oshiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Насиров М. З., Юлдашева Н. М., Матбабаева С. Л. Моделирование физических процессов на основе Mobile Basic. Universum: Технические науки. 2020; 11(80):32-35.
2. Алиев Р., Насиров М. З., Туланова Б. А., Базаров А. О. Изучение электрического поля на компьютере с использованием анимаций и численных методов. Физика в школе. 2011; 1: 40-43.
3. Майер Р. В. Компьютерное моделирование физических явлений. Глазов:ГГПИ; 2009. 112 с. ISBN 978-5-93008-115-2.

4. Маликов Р. Ф. Практикум по компьютерному моделированию физических явлений и объектов. Уфа: БашГПУ; 2005. 291 с. JSBN 5-87978-223-9.
5. Суханова М. Д., Крутова И. А., Стефанова Г. П. Моделирование физических явлений с помощью программных пакетов. Школа будущего. 2021; 5:148-161.
6. Гетманова Е. Е. Компьютерное моделирование физических процессов и явлений. Школьные технологии. 2010; 6:136-139.
7. Малютин В. М., Склорова Е. А. Компьютерное моделирование физических явлений. Томск: ТПУ; 2004. 156 с.
8. Медведев Д. А., Куперштох А. Л. и др. Моделирование физических процессов и явлений на ПК. Новосибирск: НГУ; 2010. 101 с. ISBN 978-5-94356-933-3.
9. Семенов М. Е., Некрасова Н. Н. Математическое моделирование физических процессов. Воронеж: ВГАСУ; 2016. 94 с. ISBN 978-5-89040-628-6.
10. Широкова О. А. Практикум по компьютерному математическому моделированию. Часть II: Компьютерное моделирование физических процессов. Казань: КФУ, 2015. 85 с.
11. Щепотьева Ю. Г., Валиева Э.И. Моделирование физических процессов. Технические науки в России и за рубежом: материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Москва, январь 2015 г.). М.: Буки-Веди; 2015. С. 16-19. URL: <https://moluch.ru/conf/tech/archive/124/7013/>.
12. Berkinbaev M. O. Modelling as method of scientific knowledge of physical processes. Young scientist. 2017; 44(178):148-152. URL: <https://moluch.ru/archive/178/46298/>.
13. Стивенс Р. Visual Basic. Готовые алгоритмы. М.: ДМК Пресс; 2019. 386 с.
14. Seagrave W. B4A: Rapid application development in BASIC Published by Penny Press Ltd, 176 Greendale Road, Coventry, CV5 8AY, United Kingdom. 2017. 618 p.
15. Сафронов И. Visual Basic в задачах и примерах (2-е издание). БХБ-Петербург; 2014. 394 с.
16. Стрельков С. П. Механика. М.: Лань; 2019. 560 с. ISBN 978-5-8114-4104-4.
17. Бугаенко Г. А., Маланин В. В., Яковлев В. И. Механика: учебник для вузов. 2-е изд., испр. и доп. М.: Юрайт; 2023. 368 с. ISBN 978-5-534-02640-5.
18. Матвеев А. Н. Механика и террия относительности. М.: АСТ; 2003. 432 с. ISBN: 5-329-00742-9.
19. Гулд Х., Тобочник Я. Компьютерное моделирование в физике. М.: Мир; 1990. 400 с.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

INCREASING THE EFFICIENCY OF TRANSLATION LESSONS BASED ON MODERN LINGUISTIC APPROACHES

Mattiyeva Feruza Begmatdulabovna

Samarkand branch of ISFT Institute

Assistant of the Department of Philology and Language Teaching

Abstract. Macro-level approaches in the process of simultaneous translation determine the general tasks of the translator and the effectiveness of the entire translation system. At the macro level of simultaneous translation, the main emphasis is on the global requirements of the demand and the successful establishment of intercultural communication. At the micro level of simultaneous translation, translators conduct practical training aimed at quickly and accurately translating each word or phrase. Simultaneous translation is a process that focuses on speed, accuracy and success, and is carried out at the global, technological and individual levels. Consecutive translation is a process that focuses on the accuracy and consistency of the process, translation carried out by memorizing and dividing speech into parts, and is used in individual and medium-sized communications.

Keywords: consecutive translation, simultaneous translation, micro, meso, macro, thinking, hearing.

ZAMONAVIY LINGVODIDAKTIK YONDASHUVLAR ASOSIDA TARJIMA DARSLARINING SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Mattiyeva Feruza Begmatdulabovna

ISFT instituti Samarqand filiali

Filologiya va tillarni o'qitish kafedrasida assistenti

E-mail: feruzamattiyeva@gmail.com

Annotatsiya. Sinxron tarjima jarayonida makro darajadagi yondashuvlar, tarjimonning umumiy vazifalari va butun tarjima tizimining samaradorligini aniqlaydi. Sinxron tarjimaning makro darajasida asosiy e'tibor talabning global talablari va madaniyatlararo aloqalarning muvaffaqiyatli o'rnatilishiga qaratiladi. Mikro darajadagi sinxron tarjima jarayonida tarjimonlar har bir so'z yoki iborani tezda va to'g'ri tarjima qilishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar o'tkazadilar. Sinxron tarjima — bu jarayonning tezlikka, aniq va muvaffaqiyatli o'tkazilishiga e'tibor qaratiladi, bu jarayon global, texnologik va individual darajada amalga oshiriladi. Ketma-ket tarjima – bu jarayonning aniq va izchil bo'lishiga, nutqni yodlash va qismlarga ajratish orqali amalga oshiriladigan tarjimaga qaratilgan bo'lib, individual va o'rta miqyosdagi muloqotlarda qo'llaniladi.

Kalit so'zlar: ketma-ket tarjima, sinxron tarjima, mikro, mizo, makro, fikrlash, eshitish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N86>

Kirish. Tarjimani sinxron va ketma-ket tarjima metodlarini makro, mizo va mikro darajalarida ifodalash quyidagicha ko'rinishga ega bo'lishi mumkin:

Sinxron tarjima – sinxron tarjima jarayonida makro darajadagi yondashuvlar, tarjimonning umumiy vazifalari va butun tarjima tizimining samaradorligini aniqlaydi. Bu darajada sinxron tarjima jarayoni xalqaro aloqalar, diplomatik muloqotlar, konferensiyalar va boshqa katta miqyosdagi tadbirlarni qo'llab-quvvatlash uchun zarurdir. Sinxron tarjimaning makro darajasida asosiy e'tibor talabning global talablari va madaniyatlararo aloqalarning

muvaffaqiyatli o'rnatilishiga qaratiladi; sinxron tarjima mizo darajasi, asosan, tarjima jarayonida ishlatiladigan texnik vositalar va metodlarga oid. Bu darajada talabalar yoki mutaxassislar real vaqt rejimida tarjima qilish ko'nikmalarini o'rganadilar. Sinxron tarjimonlar matnni tez va aniq tarjima qilish, texnik vositalardan foydalanish, masalan, audio-visual texnologiyalarni, tarjima dasturlarini va boshqalarni integratsiya qilish orqali o'z faoliyatlarini boshqaradilar; mikro darajasi tarjimonning til va nutqni qabul qilish, anglash, yodlash va tezkor tarzda tarjima qilish jarayonlariga qaratiladi. Bu darajada tarjimonning individual qobiliyatlari va tez fikrlash, eshitish, mantiqiy tahlil qilish ko'nikmalari muhimdir. Mikro darajadagi sinxron tarjima jarayonida tarjimonlar har bir so'z yoki iborani tezda va to'g'ri tarjima qilishga qaratilgan amaliy mashg'ulotlar o'tkazadilar.

Ketma-ket tarjima makro darajada: ketma-ket tarjimaning makro darajasi, sinxron tarjima kabi, tarjima jarayonini umumiy tuzilmasi va muloqotdagi o'rni bilan bog'liq. Ketma-ket tarjima ko'pincha kichikroq miqyosdagi tadbirlar, ya'ni uchrashuvlar, muzokaralar va boshqa yakka tilda amalga oshiriladigan muloqotlarda qo'llaniladi. Bu darajada, tarjimaning sifatini ta'minlash uchun tarjimonlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar va har bir jumlaning ma'nosi to'liq anglab yetishi juda muhimdir; ketma-ket tarjimadagi mizo daraja, asosan, tarjimonning nutqini yodlash, tuzish va tarjima qilish jarayonlarini boshqarish bilan bog'liq. Bu jarayonda tarjimonlar nutqni qismlarga ajratib, har bir qismini tarjima qiladilar. Mizo darajada, tarjimonlar taqdimotlar, konferensiyalar yoki suhbatlar davomida nutqni izchil tarzda, lekin vaqti -vaqti bilan to'xtab, o'z vaqtida va sifatli tarzda tarjima qilishga mas'uldirlar; mikro darajada ketma-ket tarjima jarayoni individual tarjimonning nutqini eshitish, o'zlashtirish va tarjima qilish qobiliyatlariga bog'liq. Bu darajada, tarjimonlar bir vaqtning o'zida nutqni qabul qilish, qismlarga ajratish va so'zma-so'z tarjima qilish uchun zarur bo'lgan tezlikda ishlatiladi. Mikro darajaga taalluqli qismda, tarjimonlar tarkibiy o'zgarishlar kiritish (yoki shunchaki ma'no to'g'ri ifodalash uchun) zarur bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi. O'zbekistonda tarjimonlik faoliyatining rivojlanganligi, shuningdek, tarjima nazariyasi va amaliyotini o'rganuvchi oliy o'quv yurtlari mavjudligiga qaramay yurtimizda hali tarjimonlik maktabi shakllanmagan. Bugungi kunda endi rivojlanib kelayotgan o'zbek tarjima maktabiga O'zbekiston olimlari O.Mo'minov, N.Qambarov, J.Sharipov, I.To'xtasinov, E.Muratova, G.Ermuhamedovalar katta hissa qo'shdilar [1].

XII-XVI asrlari Hirotda tarjimashunoslik maktabining rivojlanish davri hisoblanadi; bu davrda "Tafsir al-Jalalayn" (Jaloliddin Sayyid va Jaloliddin Mahalliy), "Al-Burhan fi Ilm al-Mantiq" (Fahreddin al-Razi) kabi asarlar arab va fors tillariga tarjima qilingan.

XVI-XVIII asrlarda Qashg'arda tarjimashunoslik markazining vujudga kelishi va faoliyat yuritgan davri hisoblanadi; bu davrda "Qur'on", "Bustan" va "Gulistan" (Sa'diy Sherozi), "Al-Muqaddimah" (Ibn Xaldun) kabi asarlar arab, turk va fors tillariga tarjima qilingan.

XIX-XX asarning boshlari Turkistonda tarjimonlik maktabining rivojlanishi; bu davrda "Al-Kitab al-Shifa" (Ibn Sino), Pushkinning "Yevgeniy Onegin", Tolstoyning "Anna Karenina" va "Hojin va oxirgi" kabi asarlar tarjima qilingan.

XX asrning boshlarida ma'rifatparvar Fitrat, Sadriddin Ayni, Muhammadjon Buxoriy, Abdulla Qodiriy, Erkin Vohidov kabi tarjimonlar tarjimonlik faoliyatiga o'z hissasini qo'shgan [2].

Jeneva maktabi. Ketma-ket tarjimada va kursiv yozish bo'yicha katta tajribaga ega bo'lgan tarjimashunoslik maktablari orasida Jeneva tarjimonlik maktabi (JTM) e'tiborga

loyiqdir, chunki u dunyodagi eng qadimiy akademik maktabi bo'lib, bo'lajak mutaxassislariga ta'lim va tarbiya beradi. U 1941-yilda tashkil etilgan bo'lib, JTM da ishlagan o'qituvchilari uning birinchi bitiruvchilari bo'lgan Jan Gerbert, Jan-Fransua Rozan, keyinchalik Jerar Ilgue kabi olimlar maktabning ilk o'quvchilari edi [3].

Muallif ketma-ket tarjima qilish jarayonini uch bosqichga ajratadi: 1-bosqich tushunish, 2-bosqich uzatish, 3-bosqich takrorlash, shuningdek, ketma-ket talqin qilishda kursiv yozishning muhimligini ta'kidlash, tarjimonlar eslatma olishda foydalanishi lozim bo'lgan ba'zi belgilarni taklif qiladi [4].

Jan-Fransua Rozan o'zining kursiv yozuvga bag'ishlangan va 1956-yilda nashr etilgan "Mukofot" nomli amaliy qo'llanmasida qayd etishning yettita asosiy tamoyilini foydalanish lozimligini ishlab chiqdi [5]. Muallif nemis tilida iloji boricha ko'proq qayd qilishni tavsiya qilgan, shuningdek, tarjimonga matn mazmunini, ma'nosini tarjima qilishni, so'zma-so'z tarjima qilmaslikni maslahat bergan [6]. Keyinchalik R.Minyar-Beloruchev, X.Matyshek kabi mualliflar Rozan ijodidan ilhomlanganlar [7].

Parij maktabi. Parij tarjimonlik maktabi faoliyati diqqat markazida bo'ladi. U 1953-yilda birinchi fransuz tarjimonlar universiteti (FTU) tashkil etilganda, tarjimon tayyorlashning o'z nazariyasini, shuningdek, kursiv yozuv nazariyasini ishlab chiqqanida paydo bo'lgan.

Tarjimonlik sohasidagi salmoqli hissa qo'shgan shaxs Danika Seleskovich FTU ni yaratish tashabbuskorlaridan biri bo'lgan. D.Seleskovich og'zaki tarjimada ma'no nazariyasini ishlab chiqdi, shuningdek, umumiy ma'no va alohida so'zlarning ma'nosi o'rtasidagi farqni ta'kidlaydi [8].

Rus maktabi. Tarjima faoliyatidagi muammoni nazariy va amaliy jihatdan rivojlantirishga rus tarjima maktabi vakillari muhim hissa qo'shdilar. Ikkinchi jahon urushidan keyin professional tarjimon va tarjimonlarni tayyorlash boshlandi. Tarjimonlik sohasidagi taniqli mutaxassislar – professional tarjimonlar va o'qituvchilar jamlangan ikkita muhim institut yaratildi [9]. Ushbu institutlarning bitiruvchilari G.Chemov, R.Minyar-Beloruchev, V.Komissarov, A.Shveytser va boshqalar [10].

Og'zaki tarjimani ikki tilli muloqot faoliyati deb hisoblaydilar va buning muqarrarligiga e'tibor qaratadi. Aynan shu ma'lumotlar o'zgaras bo'ladi. Shunda tarjimon asl matnni o'zgartiribgina qolmay, asosan o'zgaras ma'lumotni qoldiradi va unga e'tibor qaratadi [11]. R.K.Minyar-Beloruchev o'z kasbiy faoliyatida ketma-ket tarjima nazariyasi va metodologiyasini, shuningdek, kursiv yozuvni to'liq o'rganadi. J.burt va J.F.Rozanning kursiv yozuv tamoyillari bilan batafsil tanishadi va keyinchalik bu tamoyillarni ishlab chiqadi va o'zgartiradi [12]. U o'zining "Recordings in the Consecutive Translation" nomli buyuk asarida ketma-ket tarjimaning shakllariga tuxtalib o'tadi: 1) tushunish va tahlil qilish bilan faol tinglash, 2) ma'lumotni xotirada saqlash va qayd qilish, 3) eshitilgan narsani transkripsiya qilish va xabarni og'zaki takrorlash. Ketma-ket tarjimaga qiziqqan boshqa rusiyabon mualliflar A. Kuzakin va S.Spirinlarning tadqiqotlarini eslatib o'tish maqsadga muvofiq [13], ular kursivni faqat alohida vosita sifatida emas, balki tarjimonning o'zi tomonidan belgilanadigan, ma'lumotlarning faqat asosiy qismlarini yozib qo'yadigan moslashuvchan vosita sifatida qaraydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-tahliliy usul qo'llanildi. Arxiv manbalari, ilmiy ekspeditsiyalar hisobotlari, jamiyatning rasmiy nashrlari va zamonaviy tarixshunoslik

adabiyotlari o'rganildi. Taqqoslash va tizimlashtirish usullari orqali jamiyat faoliyatining ilmiy va amaliy jihatlari aniqlab berildi.

Tahlil va natijalar. Sinxron tarjima — bu jarayonning tezlikka, aniq va muvaffaqiyatli o'tkazilishiga e'tibor qaratiladi, bu jarayon global, texnologik va individual darajada amalga oshiriladi.

Ketma-ket tarjima – bu jarayonning aniq va izchil bo'lishiga, nutqni yodlash va qismlarga ajratish orqali amalga oshiriladigan tarjimaga qaratilgan bo'lib, individual va o'rta miqyosdagi muloqotlarda qo'llaniladi.

Har ikkala tarjima metodining makro, mizo va mikro darajalari ularning samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, tarjimon tilni bilishi, tezkor fikrlashi va amaliyotda doimiy mashq qilishini talab qiladi.

Shu o'rinda tadqiqotimizda bir xil tarjimon barcha nutqlarni chet tilidan ona tiliga, ona tilidan esa chet tiliga tarjima qiladigan tarjima turlaridan biri bo'lgan ketma-ket va ikki tomonlama tarjimaga e'tibor qaratamiz. Ikki tomonlama tarjima ko'rgazmalar, forumlar, muzokaralar, bayram oqshomlari, katta tadbirlarda va delegatsiyalar tashrif buyurganda, kichik seminarlar va til to'garaklarida, xarid qilish va shahar bo'ylab sayr qilish, Whatsapp orqali muloqotlari va imo orqali ovoqli qo'ng'iroqlarda foydalaniladi.

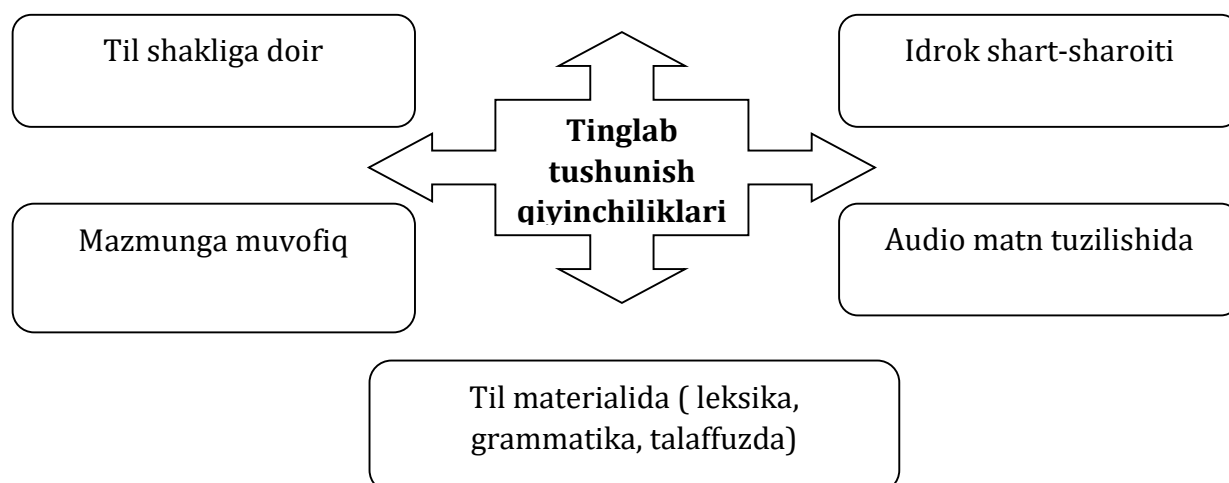
Demak, ikki tomonlama tarjima ikki yo'nalishda galma-gal olib boriladigan suhbatning ketma-ket tarjimasi bo'lib, bu yerda bir tildan ikkinchi tilga o'tish mexanizmini o'zlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Ketma-ket tarjima alohida – alohida qilib amalga oshiriladi, ba'zan tarjima tezlikni ham talab etadi. Bu shuni anglatadiki, ong, xuddi tinglash va yozish zarurati bilan ikkiga bo'linadi. Shuningdek, tarjimondan o'zini sahnadagidek tuta olish, e'tibor markazida bo'lish qobiliyati talab etiladi. Imkoniyat bo'lsa, vaqtni tejash uchun bunday nutqlar oldindan tarjima qilinadi. Ikki tomonlama tarjima ko'pincha uyda, ishda, norasmiy uchrashuvlarda muloqot qilishda foydalaniladi. Tarjimondan atrof-muhitda oqilona harakatlanish, tezkor javob berish, nutq odobini bilish, shuningdek, umumiy bilimni talab etadi. Dissertatsiya ishim sinxron va ketma-ket tarjimaga bog'liqligi sababli, biz turli tarjimashunoslik bilan shug'ullanuvchi maktab a'zolarining ketma-ket tarjima talqiniga e'tibor qaratibgina qolmasdan balki ko'zga ko'ringan ketma-ket tarjimonlar faoliyatini ham o'rganishni zarur deb hisoblaymiz. Shuni ham ta'kidlash kerakki, biz nemis tilidan ona tiliga va aksincha, ikki tomonlama tarjimani ko'rib chiqsak ham, biz ko'proq rus tilida o'qitiladigan auditoriyalarga e'tiborimizni o'ziga qaratadi. Shuni ta'kidlash kerakki, atamaning mavjud ta'riflari va talqinlari asosida biz "ketma-ket ikki tomonlama tarjima" so'ziga quyidagicha fikr bildirdik- bunda tarjimon maqsadli tilga tarjima qilgandan keyin tarjima qiladigan talqinning bir turi ma'lum bir fikrni ifodalovchi, tilning grammatik qoidalariga rioya qilgan holda va zarur kognitiv ma'lumotlarni, nutqiy holatni saqlagan holda, tarjimon barcha tarjima qobiliyatlariga ega bo'ladi. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, ketma-ket va sinxron o'xshash va turli xususiyatlarga ega. Biz ularni tarjima qilingan matnning mikro, mizo va makro darajalari orqali aniqladik (1-jadval va 1-rasmga qarang).

1-jadval

Tarjima sifatini baholash darajalari (mikro, mezo va makro darajalar) orqali ketma-ket va sinxron tarjimaning xususiyatlari)

Ketma-ket tarjima	Sinxron tarjima
Tarjimoning bunday usulida tarjimon katta hajmdagi matnni ko'p soatlar davomida yodlab olishi, undan aytilgan gapning ma'nosini to'g'ri yetkazishi, nutq savodxonligi va madaniyati, ixchamligi va fikrini aniq ifodalay olishi talab etiladi. Tarjimoning lug'atlar va boshqa mavjud vositalardan foydalanishga vaqti yo'q. U imkon qadar tezroq ovoz chiqarib aytilgan materialni tahlil qilishi va matnni takrorlashi, asl nusxaga iloji boricha mos keladigan atamalar, so'zlar va iboralarni tanlashi kerak. Bu sohada faoliyat yurituvchi mutaxassislar aytilgan gapning ma'nosini to'g'ri, lo'nda, aniq va malakali ifodalay olishi kerak. Bundan tashqari, bu har ikki tomon uchun ham tushunarli, shuning uchun yaxshi artikulyatsiyaga ega bo'lgan mutaxassislar qabul qilinadi. Va nihoyat, tarjimon yaxshi xotiraga ega bo'lishini talab qiladi, chunki u katta matnlarni yodlashi kerak.	Sinxron tarjima maxsus jihozlar yordamida amalga oshiriladi: quloqchin va mikrofondan foydalangan holda tarjimon joylashgan stend, tinglovchilar uchun qabul qilinadi. Sinxron tarjima odatda yirik xalqaro konferensiyalar, siyosiy sammitlar, iqtisodiy forumlar va hokazolarda talab qilinadi. Tarjima qilingan matn segmentlarining har birining kontaktsizligi xarakterlidir. Tarjimon tarjima qilgan nutqida bundan keyin nimalar muhokama qilinishini oldindan bilish imkoniga ega emas. Yuqoridagi iboralarning har biri alohida talqin qilinishi kerak.

Aniq farqlar mavjudligiga qaramay (vaqt omili, materialning teng bo'lmagan segmentlari, shuningdek, tillararo muloqot qatnashchilari bilan bog'lanish xarakteri), tarjima bir-biri bilan o'zaro ta'sir qilishi lozim.

1-rasm. Tinglab tushunish qiyinchiliklari

Shuni ham ta'kidlash kerakki, ketma-ket tarjima jarayonida chet (nemis) tilini o'rganish va bilish o'zaro yaqin tushuncha va shu sababli sinxron tarjimani o'qitish metodikasi xorijiy tillarni o'qitish metodikasi bilan o'zaro bog'liq. Chet tillarni o'qitish metodikasi, rus olimi

M.Lyaxovitskiy ta'kidlaganidek, "ta'limning maqsad va mazmuni, qonuniyatlari, vositalari, usullari va tizimlarini o'rganuvchi, shuningdek, o'qitish va tarbiya jarayonlarini o'rganuvchi chet tili asosidagi fandır. Rus tadqiqotchisi I.Chironova metodologiyada nisbatan mustaqil pedagogika fanini mavjudligini ko'radi va uni obyekt chet tilida o'quvchilarning kommunikativ faoliyatini o'rgatish jarayonining qonuniyatlari, shuningdek, har tomonlama rivojlangan ta'lim va tarbiyaning xususiyatlari chet tili vositasidagi shaxs deb hisoblaydi.

Ta'kidlab o'tish joizki, "hozirgi kunda jahon andozalari darajasidagi tarjimonlar tayyorlash bilan shug'ullanuvchi yetakchi ilmiy markazlar fanning quyidagi ustuvor yo'nalishlari bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borishmoqda: tarjimon duch kelayotgan madaniy qiyinchiliklarning oldini olish yo'llari va usullarini ishlab chiqish; tillar madaniyatida ekvivalent so'zlarning tarkibi, ularning polisemantik so'zlardan farqi, "ekvivalentlik" va "variativlik", "ekvivalentlik" va "adekvatlik" tushunchalari o'rtasidagi munosabat, ularning tipologiyasi, leksik birliklari, shakllanish yo'llari va usullarini shakllantirish va ekvivalent bo'lmagan so'zlarni o'g'irish, tarjimadagi nomuvofiqlik, grammatik qiyinchiliklar, qo'llanilgan transformatsiyalar, ixtisoslashtirilgan xorijiy adabiyotlarga tushuntirishlar, sharhlar, tarjima nashridan foydalanish".

Qazondek qaynab ush savdo pishurdim

Nizomiy bolidan halvo pishurdim ...

Ma'nosi: Tarjima qilishning dastlabki ko'rinishi, tarjimon asosiy matn bilan bir qozonda aralashmaguncha, qaynab u bilan bir tusga kirmaguncha san'at paydo bo'lmaydi. Ya'ni demak, asosiy matn bilan "qaynash", ya'ni uni har taraflama bilish, tushunish, egallash, bu — tarjimaning birinchi eng muhim ko'rinishi deb Qutb shuni juda topib aytgan. Unga ijodiy yo'l bilan amal qilgan. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, umuman olganda, tarjima hayotning ko'p sohalarini qamrab oladigan ko'p qirrali faoliyat bo'lib, u faqat bittasini almashtirishni emas, balki ma'lumotlarni chuqur tahlil qilishni, ko'plab mantiqiy va og'zaki operatsiyalarni amalga oshirishni talab qiladi. Tarjima shaxslar va madaniyatlarni, mamlakatlar va davlatlarni birlashtiradi. Shuning uchun ham "tarjima" tushunchasini to'g'ri tushunish lozim.

Xulosa qiladigan bo'lsak, tarjimon nutqning eng muhim g'oyalarini ifodalashi, fe'llarning zamonlariga asosiy e'tibor berishi, ikkinchi darajali ma'no sifatlarining nisbiy ahamiyatini aniqlashi va asl ma'noni ko'rsatish uchun ahamiyatsiz bo'lgan narsalarni ifodalamasligi lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Muminov O.A Guide to Consecutive Translation // T.: Tafakkur Bo'stoni, 2013.
2. Herbert J. Manuel de l'interprète: Comment on devient l'interprète de conférences [Текст] / J. Herbert. - Genève, 1952. -113 p. 10. Lederer, M. Apprendre à préparer un sujet technique / M. Lederer // Interpréter pour traduire. - Paris: Didier Érudition, 2001. – 229 P.
3. Herbert J. Manuel de l'interprète: Comment on devient l'interprète de conférences [Текст] / J. Herbert. - Genève, 1952. -113 p. 10. Lederer, M. Apprendre à préparer un sujet technique / M. Lederer // Interpréter pour traduire. - Paris: Didier Érudition, 2001. – 229 P.
4. Herbert J. Manual del Intérprete. P.: Librairie de Université Georg, 1970, 77 P. в Efforts and Models in Interpreting and Translation research, John Benjamins publishing company, 2008.
5. Rozan J. F. Note-Taking for Consecutive Interpreting // Krakow: Tertium, 2002. P. 51.
6. Rozan J. F. Note-Taking for Consecutive Interpreting // Krakow: Tertium, 2002. P. 51.

7. Matyssek H. Handbuch der Notizentechnik für Dolmetscher. D.: Groos Edition Julius, 2013, P. 42.
8. Seleskovitch D. L'interprete dans les conferences internationales (problemes de langage et de communication) [Текст] / D. Seleskovitch. - P.: Minard, 1998. - P. 261.
9. Вишняускаене Д., Лечицкая Ж. Концепция формирования переводческой компетенции при обучении переводу технической литературы // Studies about languages. - М.: 2009. - № 15. - С.30.
10. Мильруд Р.П. Методика преподавания английского языка. English Teaching Methodology. Учебное пособие для вузов. - М.: Дрофа, 2005. -208-256 б.
11. Мильруд Р.П. Методика преподавания английского языка. English Teaching Methodology. Учебное пособие для вузов. - М.: Дрофа, 2005. -208-256 б.
12. Rozan J. F. Note-Taking for Consecutive Interpreting // Krakow: Tertium, 2002. P. 51.
13. Максютина О.В. Педагогическая оценка переводческой компетенции // Вестник ТГПУ, 2009. - № 10. - С. 208.

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE FORMATION OF AESTHETIC NEEDS OF CHILDREN OF ADOLESCENT AGE IN A DIGITAL ENVIRONMENT

Karshibayeva Maftuna Kamiljan qizi

1st-year PhD student at Tashkent

Pedagogical National Institute

Abstract. This article examines the aesthetic education of adolescents as a pedagogical problem. It is argued that aesthetic education plays an important role in the creative, moral, and spiritual development of the individual; during adolescence, aesthetic needs increase, while aesthetic taste and creativity are being formed. The necessity of cooperation between school, family, and society in this process is emphasized. Furthermore, the article identifies the problems arising in the process of aesthetic education and suggests theoretical and practical ways to overcome them.

Keywords: aesthetic education, adolescence, creativity, aesthetic taste, pedagogical problem, art, school-family cooperation, spiritual value, Social emotional learning (SEL).

RAQAMLI MUHITDA O'SMIR YOSHDAGI BOLALARNING ESTETIK EHTIYOJLARINING SHAKLLANISHI

Qarshiboyeva Maftuna Komiljon qizi

TPMI 1-bosqich tayanch doktoranti

E-mail: maftunashosh08@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smir yoshidagi o'quvchilarning estetik tarbiyasi pedagogik muammo sifatida tahlil qilingan. Estetik tarbiya shaxsning ijodiy, axloqiy va ma'naviy rivojlanishida muhim o'rin tutishi, o'smirlik davrida estetik ehtiyojlarning kuchayishi, estetik did va ijodkorlikning shakllanishida maktab, oila va jamiyatning o'zaro hamkorligi zarurligi asoslab berilgan. Shuningdek, estetik tarbiya jarayonida yuzaga keladigan muammolar va ularni bartaraf etishning nazariy-amaliy yo'llari ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: estetik tarbiya, o'smir yosh, ijodkorlik, estetik did, pedagogik muammo, san'at, oila-maktab hamkorligi, ma'naviy qadriyatlar, SEL.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N87>

Kirish. Hayotimizning deyarli barcha jabhalarida, ayniqsa, ta'lim sohasida raqamli texnologiyalar asosiy o'rinni egallab bormoqda. Globallashuv, zamonaviy texnologiyalarning keskin rivojlanishi, sun'iy intellekt, internet va multimedia vositalarining keng qo'llanilishi natijasida ta'lim tizimi ham tubdan o'zgarishga yuz tutdi. An'anaviy ta'lim modellari endilikda zamonaviy, interaktiv va texnologik yechimlar bilan to'ldirilmoqda. Bu esa o'qitish jarayonida nafaqat vositalarni, balki butun metodologik yondashuvlarni yangilash zaruratini tug'dirmoqda. Ta'limda raqamli transformatsiya nafaqat texnik vositalar bilan cheklanmaydi, balki u didaktik tamoyillar, o'qitish usullari va mazmuniga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, "blended learning" (aralash o'qitish), "flipped classroom" (aksincha sinf), konstruktivizm, kollaborativ yondashuvlar kabi metodlar aynan raqamli texnologiyalar bilan

uyg'unlashgan holda ta'lim jarayonini interaktiv, o'zlashtiriladigan va natijador qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilayotgan "raqamli iqtisodiyot", "raqamli jamiyat" tushunchalari ta'lim tizimi oldiga yangi talablar qo'yimoqda. Bu esa o'z navbatida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi munosabatlar, ta'lim mazmuni va shakllarining o'zgarishiga olib kelmoqda. Raqamli savodxonlik, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'nikmalari har bir pedagog va o'quvchining asosiy kompetensiyalaridan biriga aylangan. Raqamli texnologiyalar — bu axborotni raqamli shaklda uzatish, saqlash, tahlil qilish va qayta ishlash imkonini beruvchi texnologiyalar to'plamidir. Bularga kompyuterlar, mobil qurilmalar, internet, sun'iy intellekt tizimlari, raqamli ta'lim platformalari, multimedia vositalari va boshqalar kiradi. Ta'lim sohasida bu texnologiyalar quyidagi jihatlarida muhim o'rin egallaydi. Raqamli texnologiyalar o'z navbatida davlat iqtisodiyotiga ham asosiy ta'sirini o'tkazadi [1;34].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Raqamli iqtisodiyot bu birgina faoliyat turi emas, balki, ishbilarmonlik, sanoat obyektlari, sifatli ta'lim va xizmatlar deganidir [1;57 b]. "Raqamli" atamasi barcha sohalarida axborot texnologiyalaridan faol foydalanishni anglatadi. Agar oddiy iqtisodiyotda moddiy buyumlar asosiy resurs hisoblansa, raqamli iqtisodiyotda bu qayta ishlanadigan hamda uzatiladigan axborot, ma'lumotlar bo'ladi. Ularning tahlilidan so'ng esa to'g'ri boshqarish bo'yicha yechim ishlab chiqiladi. Respublikamiz oliy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalarni qo'llash, ularning imkoniyatlarini tahlil qilish asosida o'quv jarayonini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash maqsadi qo'yilgan bo'lib, unda raqamli texnologiyalarning ta'lim sohasida nafaqat muhim o'rin egallashi va qanday shaklda joriy etilishi bo'yicha tahlillar amalga oshirildi. Internet va raqamli texnologiyalar inson hayotining barcha jabhalariga, jumladan ta'lim, madaniyat va tarbiya sohalariga chuqur kirib kelmoqda. Ayniqsa, o'smir yoshidagi bolalar raqamli muhitning eng faol foydalanuvchilari sifatida o'z estetik ehtiyojlarini ham ko'proq shu makonda shakllantirmoqdalar. Ta'lim inson kapitalini rivojlantirishda yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Bunda o'quvchilarning nafaqat bilim darajasi, balki ularning hissiy-ruhiy dunyosi, ijtimoiy moslashuvchanligi, ijodkorlik va estetik didi ham muhim o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan, estetik tarbiya va ijtimoiy-hissiy rivojlanish (SEL – Social Emotional Learning)ni uyg'unlashtirish pedagogika fanida eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Estetik tarbiya va ijtimoiy hissiy ta'limning o'zaro chambarchas bog'liqligi bugungi jamiyatimiz tarbiya sohasida qanchalik muhimligini ko'rsatib bermoqda.

Ko'plab xalqaro tadqiqotlar (masalan, CASEL tashkiloti tadqiqotlari) estetik faoliyatlarda faol qatnashgan o'quvchilarda ijtimoiy-hissiy ko'nikmalar ancha yuqori darajada rivojlanganini ko'rsatadi. Bundan tashqari, O'zbekiston ta'lim tizimida ham san'at darslarining ahamiyati haqida fikrlar tobora kuchaymoqda.

Estetik ehtiyoj – shaxsning go'zallikni idrok etish, undan bahra olish va uni yaratishga intilish zaruratidir. Bu ehtiyoj o'smir yoshida sezilarli darajada ortadi. Biroq an'anaviy ta'lim va madaniy muhitdan tashqari, bugungi kunda ularning asosiy shakllanish maydoni raqamli makon bo'lib qoldi. Shu sababli, raqamli muhitda estetik ehtiyojlarning shakllanishini o'rganish pedagogika va psixologiya fanlari uchun dolzarb masaladir. Zamonaviy ta'lim tizimida yoshlarni har tomonlama barkamol shaxs sifatida tarbiyalash eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Shaxsning axloqiy, intellektual va jismoniy rivojlanishi qatorida estetik rivojlanish ham uning kamolotida alohida o'rin egallaydi. Chunki estetik tarbiya shaxsning dunyoqarashi, ijodiy tafakkuri va madaniy qadriyatlarga munosabatini belgilab beradi. O'zbekiston

Respublikasining “Ta’lim to’g’risida” Qonuni va 2022–2026 yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekiston taraqqiyot strategiyasida ham yoshlarni estetik jihatdan rivojlantirish, san’at va madaniyat orqali ularning ma’naviy olamini boyitish dolzarb vazifa sifatida belgilangan [2;34-35-b] O’smir yosh davri (11–15 yosh) estetik tarbiya uchun eng mas’uliyatli bosqichlardan biridir. Bu davrda o’quvchilarda o’zini anglash, mustaqil fikrlash, go’zallikka intilish kuchayadi. Shu bois o’smir yoshidagi o’quvchilarni estetik tarbiyalashni pedagogik muammo sifatida o’rganish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Bu davrda raqamli muhit o’quvchilarning estetik ehtiyojlarini qondirishning asosiy manbaiga aylanmoqda. Albatta raqamli texnologiyalarning o’ziga xos ijobiy va salbiy jihatlari mavjud.

Metodlar va olingan natijalar tahlili. San’atga tezkor kirish – onlayn galereyalar, virtual muzeylar, musiqiy platformalar orqali dunyo madaniyatiga tez va qulay tarzda kirish, multimediali vositalar (video, animatsiya, raqamli ilyustratsiyalar o’quvchilarning estetik idrokini boyitadi), Ijodiy imkoniyatlar – blog yuritish, dizayn va grafika dasturlaridan foydalanish, musiqiy ilovalar orqali o’z ijodini namoyon etish imkoniyatini yaratadi. Qolaversa, fanlararo integratsiya – raqamli texnologiyalar yordamida san’at, tarix, adabiyot fanlarini estetik nuqtai nazardan uyg’unlashtirish imkoniyatlari yaratib beradi. Estetik tarbiya – bu shaxsda go’zallikni anglash, qadrlash, his etish va uni hayot faoliyatida qo’llash qobiliyatini shakllantirish jarayonidir. Tarbiya sohasi sharq allomalar tomonidan to’liq va yaqqol tarflab va tavsiflab bergan. Rumiyning ta’limga oid qarashlarida bunday fikrlar keltirilgan ta’lim olish huquqi barcha uchun ochiq bo’lishi kerak. U insonlarni millatidan, dinidan, ijtimoiy maqomidan qat’i nazar, teng ko’rgan va ular orasida farq qo’ymaslikka chaqirgan. U shunday deydi: “Kim bo’lishingdan qat’i nazar, yana kel! Yana kel! Garchi gunohlaring cheksiz bo’lsa ham, bu eshik umidsizlik eshigi emas” [3;416-b]. Pedagogik nuqtai nazardan, estetik tarbiya quyidagi vazifalarni bajaradi: o’quvchilarda estetik idrok va estetik didni shakllantirish, go’zallikni anglash orqali ma’naviy-axloqiy tarbiyani mustahkamlash, san’at va madaniyat asarlaridan bahramand bo’lish orqali shaxsning dunyoqarashini kengaytirish, o’quvchilarni ijodiy faoliyatga jalb etish va ularning qobiliyatlarini rivojlantirish, jamiyat qadriyatlariga hurmat bilan qarashni shakllantirish.

Estetik tarbiya nafaqat san’at darslari orqali, balki o’quvchilarning kundalik faoliyati, muloqoti va maktab muhitida ham amalga oshiriladi. O’smir yoshidagi o’quvchilarning psixologik xususiyatlari. O’smirlik davri shaxs rivojlanishida keskin o’zgarishlar davridir. Psixolog olimlar L.S. Vygotskiy, J. Piaje va boshqa tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, bu bosqichda o’quvchilarda quyidagi xususiyatlar kuchayadi: Ijodiy qobiliyatlar faollashuvi – she’r yozish, musiqaga qiziqish, tasviriy san’atga intilish ortadi, Emotsional sezgirlik – tabiat, san’at asarlari va musiqa ularga kuchli ta’sir qiladi. O’ziga xoslikka intilish – o’smirlar o’zini jamiyatda namoyon etishga harakat qiladi. Jamoa ta’sirchanligi – tengdoshlar fikri ularning estetik qadriyatlariga kuchli ta’sir ko’rsatadi. Demak, estetik tarbiya jarayonida o’smirlarning psixologik xususiyatlarini hisobga olish muhim pedagogik shartdir.

Xulosa. O’smir yoshidagi o’quvchilarni estetik tarbiyalash – bu shaxsning barkamol rivojlanishiga xizmat qiladigan muhim pedagogik jarayondir. U nafaqat san’atni o’rgatish, balki o’quvchilarning go’zallikni anglash, qadrlash va ijodiy faoliyatda qo’llash ko’nikmalarini shakllantiradi. Estetik tarbiya shaxsning ma’naviy dunyosini boyitadi, axloqiy qadriyatlarini mustahkamlaydi va uni jamiyatda faol, madaniyatli shaxs sifatida shakllanishiga zamin

yaratadi. Shu bois, estetik tarbiyani pedagogik muammo sifatida chuqur o'rganish va takomillashtirish zamonaviy ta'limning dolzarb masalalaridan biridir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida" Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" PF-60-son Farmoni. – Toshkent, 2022.
3. Jaloliddin Rumiyning asarlaridagi inklyuziv ta'lim va tarbiyaviy qarashlarining o'ziga xos xususiyatlari <https://doi.org/10.5281/zenodo.15099921> Qarshiboyeva Maftuna komiljon qizi. Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti tayanch doktoranti
4. O'quvchilarning estetik tarbiyasini rivojlantirishda kitob va kitobxonlikning ahamiyati o'rni .Qarshiboyeva Maftuna Komiljon qizi Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi Milliy instituti doktoranti, karsiyevamaftuna@gmail.ru
5. [Http://natlib.uz](http://natlib.uz)

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE ROLE AND IMPORTANCE OF INDEPENDENT LEARNING IN DEVELOPING STUDENTS' PROFESSIONAL SKILLS

Usmonkulov Jurabek Erkin ugli

PhD student of Samarkand State University

Kubayiva Sarvinoz Asrorbek qizi

Assistant Lecturer at the Department of Digital Technologies, Tourism and Humanities,
Samarkand Agroinnovations and Research University

Abstract. This article explores the importance and role of independent learning in developing students' professional skills. Independent learning allows students to acquire knowledge autonomously, think critically, and self-assess, which helps them achieve their goals. The article analyzes various methods that can be applied to increase student engagement in the learning process, time management skills, and learning efficiency. Through independent learning, students not only develop theoretical knowledge but also practical skills, which are crucial for their future professional activities. Additionally, the article highlights the relevance of independent learning in the modern education system and its contribution to professional development.

Keywords: independent learning, professional skills, competency development, self-directed education, critical thinking, professional growth.

TALABALARNING KASBIY MAHORATINI RIVOJLANTIRISHDA MUSTAQIL TA'LIMNING O'RNINI VA AHAMIYATI

Usmonqulov Jo'rabek Erkin o'g'li

Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

Kubayiva Sarvinoz Asrorbek qizi

Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti,
Raqamli texnologiyalar, turizm va gumanitar fanlar kafedrasida assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqola talabalarning kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishda mustaqil ta'limning ahamiyati va o'rnini o'rganadi. Mustaqil ta'lim talabalarga o'z maqsadlariga erishish uchun mustaqil ravishda bilim olish, tanqidiy fikrlash va o'z-o'zini baholash imkonini beradi. Maqolada talabalarning o'qish jarayonidagi faol ishtiroki, o'z vaqtini boshqarish qobiliyati va ta'lim samaradorligini oshirish uchun qo'llaniladigan turli metodlar tahlil qilinadi. Mustaqil o'qish orqali talabalar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantiradi, bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, maqola mustaqil ta'limning zamonaviy ta'lim tizimidagi dolzarbligini yoritadi va uning kasbiy rivojlanishga qo'shgan hissasini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim, kasbiy ko'nikmalar, kompetensiyalarni rivojlantirish, o'zini boshqaruvchi ta'lim, tanqidiy fikrlash, kasbiy o'sish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N88>

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida talabalar mustaqil ta'lim olish qobiliyatining ahamiyati ortib bormoqda. Dunyo tez sur'atlar bilan o'zgarayotgan bir davrda, texnologiyalar va raqamli vositalarning rivojlanishi ta'lim jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. An'anaviy ta'lim uslublariga qo'shimcha ravishda, talabalarning o'zlari tanlagan yo'nalish va usullar

asosida mustaqil bilim olish imkoniyatlari kengaymoqda. Bu esa ularning bilim olish jarayonini faollashtiradi, ma'lumotlarni chuqurroq o'zlashtirishiga va o'z-o'zini rivojlantirishga imkon beradi.

Texnologiyalarning keng qo'llanilishi, masofaviy ta'lim tizimlarining joriy etilishi va onlayn bilim manbalarining kengayishi talabalarga ta'lim jarayonida ko'proq erkinlik va moslashuvchanlik taqdim etmoqda. O'qituvchilardan ko'ra ko'proq talabalarining o'zlari ta'lim jarayonini boshqarish imkoniga ega bo'lishlari mustaqil ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirishni talab etadi. Natijada, talabalar nafaqat o'qituvchi tomonidan beriladigan bilim bilan cheklanmay, o'z qiziqishlariga ko'ra bilim olish imkoniga ega bo'ladi. Bu jarayon ularning nafaqat intellektual rivojlanishiga, balki kasbiy tayyorgarlikda ham muhim omil hisoblanadi.

Bugungi kunda ta'lim tizimida talabalarining mustaqil ta'lim olish yo'nalishlari faqat nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmasdan, amaliy tajribalarni ham o'z ichiga oladi. Mustaqil ta'lim o'z-o'zini boshqarish, tanqidiy fikrlash va muammolarni yechish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi. Bu esa talabalarni kelajakdagi kasbiy hayotiga yaxshiroq tayyorlashga yordam beradi. Ular o'z kasblariga mos ravishda yangi bilimlarni o'zlashtirish, mustaqil ravishda qarorlar qabul qilish va amaliy faoliyatda qo'llay olish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ushbu maqola talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda mustaqil ta'limning o'rni va ahamiyatiga bag'ishlanadi. Maqolada mustaqil ta'limning talabalarga qanday foydali ta'sir ko'rsatishi, ularga o'z kasbiy yo'nalishlarida muvaffaqiyatga erishishlari uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni qanday rivojlantirishi, shuningdek, bu jarayonning umumiy ta'lim samaradorligiga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Shu bilan birga, talabalarining mustaqil ta'lim jarayonida o'z vaqtini to'g'ri boshqarish, moslashuvchan va ijodiy yondashuvlarni qo'llay olishlari ularga nafaqat ta'lim davrida, balki keyingi professional faoliyatlarida ham katta yordam beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Talabalarining mustaqil ta'lim olish qobiliyatini rivojlantirish mavzusidagi tadqiqotlar zamonaviy raqamli vositalar va pedagogik yondashuvlar bilan mustahkamlanib boryapti. Bu o'rganishlar asosan ichki motivatsiya, raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim jarayonini yaxshilash hamda talabalarining kasbiy ko'nikmalarini mustaqil rivojlantirish masalalarini qamrab oladi.

Ryan va Deci "Self-Determination Theory" (O'z-o'zini aniqlash nazariyasi) orqali ta'lim jarayonidagi ichki motivatsiyaning talabalar uchun ahamiyatini yoritganlar. Ular mustaqil ta'lim jarayonida talabalarining ko'proq ichki rag'batlantirish orqali bilimlarni yaxshiroq o'zlashtirishlarini va bilimlarni uzoq muddatga saqlab qolishlarini ko'rsatadi [1].

Laurillard raqamli texnologiyalar va ta'limni dizayn qilishdagi yangi yondashuvlarni qo'llab-quvvatlaydi. U talabalar mustaqil ravishda axborotni topish va qayta ishlash qobiliyatini kuchaytirish uchun raqamli vositalarni qanday qo'llashlarini aniqlaydi [2].

Zimmerman va Schunk talabalarining o'zini-o'zi baholash, o'quv jarayonini rejalashtirish va kuzatish orqali kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan usullarni yoritganlar. Ularning tadqiqotlari talabalar mustaqil ta'lim jarayonida shaxsiy va kasbiy rivojlanishda samaradorroq bo'lishini ko'rsatgan [3].

Oxirgi uch yildagi tadqiqotlar ham mustaqil ta'limning raqamli texnologiyalar bilan bog'liq yangi usullarini yoritgan. Johnson va Brooks talabalarining raqamli vositalar yordamida mustaqil ta'lim olishdagi rivojlanishini tadqiq qilgan. Ularning tadqiqotiga ko'ra, raqamli

platformalar talabalarga resurslarga tezkor kirish va mustaqil o'quv jarayonini osonlashtirish imkonini beradi [4].

Martinez va Jones talabalarining mustaqil ta'lim jarayonida raqamli yordamchi vositalardan foydalanish samaradorligini o'rganib chiqdi. Tadqiqotlarda ko'rsatilishicha, interaktiv vositalar talabalarga ta'lim olish jarayonida yanada faol qatnashishlariga yordam beradi [5].

Nguyen va Li talabalarining mustaqil ta'lim jarayonidagi raqamli vositalar va zamonaviy ta'lim platformalarini tadqiq qilganlar. Ular raqamli texnologiyalar yordamida talabalar o'quv jarayonini qanday boshqarayotgani va ularning ta'lim natijalariga ta'sirini yoritib berganlar [6].

Ushbu tadqiqot talabalarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda mustaqil ta'limning o'rni va ahamiyatini o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot amalga oshirishda kvalitatif va kvantitativ metodlardan foydalanildi. Birinchi navbatda, talabalarining ta'lim jarayonidagi mustaqil ta'lim tajribasini o'rganish uchun savolnomalar tarqatildi. Savolnomalarda talabalarining mustaqil ta'limga bo'lgan yondashuvi, o'qish jarayonidagi vaqtni boshqarish qobiliyati va o'zlarining kasbiy kompetensiyalarini qanday rivojlantirishlari so'raldi.

Tadqiqotning ikkinchi qismida talabalarining o'quv natijalari va kasbiy ko'nikmalari tahlil qilindi. Bu bosqichda talabalarining o'quv natijalarini mustaqil ta'lim usullarini qo'llash bilan bog'liq holda o'rganish maqsad qilindi. Buning uchun statistik ma'lumotlar va ta'lim jarayonidagi baholash natijalari o'rganib chiqildi. Har bir talaba uchun mustaqil o'qish va an'anaviy o'qish usullari qiyoslab tahlil qilindi.

Qo'llanilgan tadqiqot metodlari:

Savolnoma usuli: 100 nafar talaba ishtirokida mustaqil ta'lim usullari bo'yicha so'rov o'tkazildi. Savolnomada talabalarining mustaqil ta'lim jarayonida faoliyati, ishlash usullari, tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish darajasi va vaqtni boshqarish qobiliyati o'rganildi.

Baholash va kuzatish: Talabalarining baholash natijalari va o'quv jarayoni davomida ko'rsatgan faolligi kuzatildi. Bu jarayonda mustaqil ta'lim va an'anaviy ta'lim samaradorligini qiyoslash uchun test natijalari va baholash parametrlari o'rganildi.

Intervyular: O'qituvchilar bilan talabalarining mustaqil ta'limiga bo'lgan munosabati va ularning o'quv natijalariga bo'lgan ta'sirini o'rganish maqsadida intervyular o'tkazildi. Intervyular orqali talabalarining mustaqil ta'limidagi muvaffaqiyatlari va qiyinchiliklari haqida batafsil ma'lumot olindi.

Metodologiya jarayonida talabalarining ta'lim jarayonida o'zlashtirgan bilimlarini amaliyotga qo'llash qobiliyati ham o'rganildi. Tadqiqotda talabalarining nazariy bilimlarini amalda qo'llashga qanchalik tayyor ekanliklari va ularning kasbiy kompetensiyalarini mustaqil ta'lim yordamida rivojlantirish bo'yicha xulosalar chiqarildi.

Muhokama. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarining mustaqil ta'lim olish jarayoni kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Talabalarining ta'lim jarayonida mustaqillikka erishishlari nafaqat ularning o'quv natijalariga, balki ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Muhokamada quyidagi muhim nuqtalarni alohida ta'kidlab o'tish mumkin:

Tadqiqot davomida olingan natijalarga ko'ra, mustaqil ta'limga tayangan talabalar an'anaviy o'quvchilarga nisbatan yuqori natijalarga erishgan. Bu mustaqil ta'limning kasbiy ko'nikmalar va kompetensiyalar rivojlanishida muhim omil ekanligini ko'rsatadi. Talabalar o'z

bilimlarini chuqurroq o'rganishga va o'quv jarayonida ko'proq mas'uliyatni o'z zimmlariga olishga tayyor ekanliklari aniqlandi.

Talabalarining mustaqil ta'lim jarayonida vaqtni boshqarish qobiliyati katta ahamiyatga ega ekani kuzatildi. Mustaqil ta'limga ko'proq e'tibor qaratgan talabalar o'qish va boshqa faoliyatlar o'rtasida samarali muvozanatni ushlashga muvaffaq bo'lishdi. Bu esa ularning ta'limdagi natijalariga va shaxsiy rivojlanishlariga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Mustaqil ta'lim jarayonida talabalarining tanqidiy fikrlash qobiliyatining rivojlanishi aniqlandi. Ular muammolarni mustaqil ravishda hal qilishga urindi va bu ularning kasbiy faoliyatlariga tayyorgarlik darajasini oshirdi. Ushbu natija talabalarining kelajakda mustaqil qarorlar qabul qilish va o'z ishini to'g'ri yo'naltirish qobiliyatini shakllantirishini ko'rsatadi.

Intervyular orqali o'qituvchilarning fikrlari o'rganilganda, ularning ko'pchiligi mustaqil ta'limning ahamiyatini tasdiqlashgan. Ayniqsa, kasbiy fanlarda mustaqil ta'lim talabalarga nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llashga, muammolarni mustaqil hal qilishga yordam berayotgani ta'kidlangan.

Texnik va axborot texnologiyalari rivojlangan hozirgi davrda mustaqil ta'lim yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki talabalarga internet manbalari va zamonaviy texnologiyalar orqali turli xil resurslarga kirish imkoniyati berilgan. Bu esa ularning mustaqil o'quv jarayonini yanada samarali qilishda muhim rol o'ynaydi.

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, mustaqil ta'lim talabalarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim omil ekanligi aniqlandi. Talabalar mustaqil ravishda ta'lim olish jarayonida o'zlarining tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini va kasbiy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish qobiliyatlarini rivojlantirishgan. Mustaqil o'quv jarayoni talabalarga mustaqil qaror qabul qilish, mas'uliyatni o'z zimmlariga olish va o'z qobiliyatlarini kengaytirish imkoniyatini yaratgan.

Tadqiqotdan kelib chiqib shuni ko'rish mumkinki, mustaqil ta'lim jarayonida talabalarining vaqtni boshqarish qobiliyati sezilarli darajada oshgan. Mustaqil ta'limga ko'proq e'tibor qaratgan talabalar ta'lim jarayonida o'z vaqtlarini samarali rejalashtirishgan, bu esa ularning o'quv natijalariga ijobiy ta'sir qilgan. Vaqtni to'g'ri boshqargan talabalar ko'proq material o'rganishga erishgan va o'z kasbiy kompetensiyalarini tezroq rivojlantirgan.

Mustaqil ta'lim va an'anaviy ta'limni qiyoslab tahlil qilish natijasida, mustaqil ta'limga ko'proq e'tibor qaratgan talabalarining o'quv natijalari yuqori bo'lgani aniqlandi. An'anaviy ta'limdan farqli ravishda, mustaqil ta'lim talabalarga erkinlik beradi va ularni o'z maqsadlariga erishishga, bilimlarni mustaqil ravishda o'zlashtirishga undaydi. Bu usul orqali talabalar o'zlarining kasbiy salohiyatlarini yanada tezroq rivojlantirishgan.

Tadqiqot davomida talabalarining o'quv jarayonidagi faoliyati ham o'rganildi. Mustaqil ta'lim usulida o'qigan talabalar ta'lim jarayoniga ko'proq jalb etilgan va ularning o'quv jarayonidagi ishtiroki yuqori darajada bo'lgan. Bu ularning shaxsiy tajribalari asosida kasbiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam bergan.

O'qituvchilar bilan o'tkazilgan intervyular natijalariga ko'ra, ko'pchilik o'qituvchilar mustaqil ta'limning talabalarining kasbiy rivojlanishiga ijobiy ta'sirini ta'kidlashgan. Ular mustaqil ta'lim talabalarga bilimlarni chuqurroq o'zlashtirish va amaliy tajribalarni mustaqil ravishda olish imkoniyatini berishi haqida fikr bildirishgan.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari talaba yoshlar uchun mustaqil ta'limning afzalliklarini keng qamrovda yoritib berdi. Talabalarining kasbiy kompetensiyalarni

shakllantirish va rivojlantirishda mustaqil ta'lim muhim o'rin tutishi tasdiqlandi. Jumladan, talabalar o'z mustaqil o'qish jarayoni orqali kasbiy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish, muammolarni mustaqil ravishda hal qilish va tanqidiy fikrlash kabi muhim ko'nikmalarni rivojlantirishga erishishgan.

Mustaqil ta'lim talabalarga o'z ta'lim jarayonini shaxsiy yo'naltirish, ya'ni o'zlari tanlagan materiallarni o'zlashtirish imkonini beradi. Bu usul orqali talabalar shaxsiy qiziqishlariga ko'ra o'z kasbiy yo'nalishlarini aniqlab, muammolarni hal qilish qobiliyatini oshiradi. Shuningdek, mustaqil ta'lim talabalarga mas'uliyat va ishonch hissini mustahkamlab, o'z bilimlarini yangilab borishni rag'batlantiradi.

Mustaqil ta'lim talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi, ularni mustaqil qarorlar qabul qilishga va o'ziga ishonchli bo'lishga undaydi. Bu jarayonda talabalar o'z ta'limlari ustidan nazorat o'rnatishga o'rganib, kasbiy rivojlanishga muvaffaq bo'lishadi. Shu bilan birga, mustaqil ta'lim orqali talabalar shaxsiy imkoniyatlarini sinash va rivojlantirish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Tadqiqot davomida mustaqil ta'limning talabalarning vaqtni boshqarish qobiliyatini rivojlantirishi aniqlandi. Mustaqil ta'limga ko'proq urg'u bergan talabalar o'z ta'lim jarayonini yaxshiroq tashkil qilishgan va o'z maqsadlariga tezroq erishishgan. Bu esa ularning ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil bo'ldi.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, mustaqil ta'lim an'anaviy ta'limga nisbatan talabalarning o'quv natijalari va kasbiy rivojlanishini oshirishga ko'proq yordam beradi. Mustaqil ta'lim jarayoni talabalarni bilimlarni mustaqil o'zlashtirishga undaydi va ularning kasbiy salohiyatini rivojlantirishga yordam beradi. An'anaviy ta'limdan farqli ravishda, mustaqil ta'lim ko'proq ijodiy yondashuvni talab qiladi, bu esa talabalarning kasbiy yo'nalishdagi salohiyatini oshiradi.

O'qituvchilarning fikrlariga ko'ra, mustaqil ta'lim talabalarning shaxsiy rivojlanishi va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Talabalarning ta'lim jarayonida mustaqil bo'lishi, ularning kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatli bo'lishini ta'minlaydi.

Tadqiqot mustaqil ta'limning talabalarning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish va rivojlantirishdagi o'rni muhimligini tasdiqladi. Mustaqil ta'lim orqali talabalarning shaxsiy rivojlanishi va kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishlari ta'minlanadi. Bu usul nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishga, balki amaliyotda qo'llashga ham yordam beradi. Mustaqil ta'limning kelajakda ham zamonaviy ta'lim tizimida muhim o'rin tutishi, talabalarning kasbiy rivojlanishiga hissa qo'shishi shubhasizdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. New York: Guilford Press. "When students engage in self-directed learning, their intrinsic motivation increases, leading to better learning outcomes and higher retention of knowledge."
2. Laurillard, D. (2012). *Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology*. New York: Routledge. "Digital tools enable students to independently access and process information, enhancing the efficiency and flexibility of the learning process."
3. Zimmerman, B. J., & Schunk, D. H. (2011). *Handbook of Self-Regulation of Learning and Performance*. New York: Routledge. "Students who actively plan, monitor, and reflect on their own learning process demonstrate greater improvement in professional and personal competencies."

4. Johnson, A., & Brooks, T. (2023). Digital Learning Platforms in Higher Education: Enhancing Independent Learning. *Journal of Educational Technology Research*, 28(1), 89-102. "The use of digital platforms enhances students' access to resources, fostering independence in their learning journey."
5. Martinez, P., & Jones, R. (2022). Enhancing Autonomous Learning Through Interactive Tools. *Education and Digital Learning*, 19(4), 77-91. "Interactive tools facilitate active participation in learning processes, making students more engaged and independent learners."
6. Nguyen, H., & Li, Z. (2022). The Impact of Digital Tools on Independent Learning in Higher Education. *Journal of Learning Technologies*, 23(2), 67-80. "Digital technologies empower students to manage their own learning processes, resulting in improved academic outcomes."

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

EFFECTIVE WAYS TO DEVELOP INFORMATION-PROCESS THINKING THROUGH STEAM INTEGRATION

Khayitova Dilovar Ismat kizi,

Bukhara State University, assistant

Abstract. STEAM integration is an effective method for developing information-process thinking in education. This approach combines interdisciplinary knowledge and enhances students' problem-solving skills. STEAM projects foster creativity and logical thinking simultaneously. Practical activities integrated with information technology expand the depth of cognitive processes. Additionally, STEAM education helps students develop independent and critical thinking skills.

Keywords: STEAM integration, information-process thinking, education, creativity, problem-solving.

STEAM INTEGRATSIYASI ORQALI AXBOROT-PROTSESSUAL TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI YO'LLARI

Xayitova Dilovar Ismat qizi,

Buxoro davlat universiteti, assistant

E-mail: d.i.xayitova@buxdu.uz

Annotatsiya. STEAM integratsiyasi ta'lim jarayonida axborot-protsessual tafakkurni rivojlantirish uchun samarali vositadir. Ushbu yondashuv fanlararo bilimlarni birlashtirib, talabalarning muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshiradi. STEAM loyihalari ijodkorlik va mantiqiy fikrlashni birga rivojlantirishga yordam beradi. Axborot texnologiyalari bilan birlashtirilgan amaliy mashg'ulotlar tafakkurning chuqurligini kengaytiradi. Shu bilan birga, STEAM ta'limi talabalarda mustaqil va tanqidiy fikrlashni shakllantiradi.

Kalit so'zlar: STEAM integratsiyasi, axborot-protsessual tafakkur, ta'lim, ijodkorlik, muammolarni hal qilish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N89>

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, muammolarni hal etish va axborotni samarali qayta ishlash qobiliyatlarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot-protsessual tafakkur (computational thinking) bu murakkab muammolarni yechish uchun axborotni tahlil qilish, uning strukturaviy elementlarini aniqlash va algoritmik yechimlar yaratish jarayonidir. Bugungi kunda STEAM (Fan, Texnologiya, Muhandislik, San'at va Matematika) yondashuvi axborot-protsessual tafakkurni rivojlantirish uchun samarali vosita sifatida tan olinmoqda. Ushbu maqolada STEAM integratsiyasi orqali tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirishning asosiy samarali yo'llari tahlil qilinadi.

So'nggi yillarda algoritmizatsiya, kodlash va dasturlash ta'limi keng qamrovli va o'qitishda samarali natijalarga erishish borasida ko'plab faoliyatlar amalga oshirilayotgan mavzulardan biri hisoblanadi. Dasturlashni o'rganish, kod yozishdan tashqari, shaxslarning ijodiy fikrlash, hamkorlikda o'rganish, muammoni hal qilish kabi ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim rol o'ynashi bilan bir qatorda shaxsga ko'plab xususiyatlar berishiga urg'u qaratishimiz muhimdir.

Chunki jamiyatimizga har tomonlama yetuk shaxslarni tayyorlab berish jarayonida dasturlash uzluksiz ta'limning barcha bosqichlarda berilishi to'g'ri yondashuv ekanligi ko'rish mumkin.

Bugungi kunda "Informatika va axborot texnologiyalari" fani boshlang'ich sinfdan boshlab o'qitilayotgani, o'quvchilar kichik yoshdan algoritmlash va dasturlash bilan tanishishlariga zamin yaratdi. Dasturlashga ilk qadam sifatida kod bloklarini yaratishi uchun algoritmik tuzilishga ega Blockly, Code.org, Tynker, App Inventor, MakeCode, Snap!, Stencyl kabi ko'plab tillar mavjudligi, ularning orasida dasturlashni o'qitishda maktablarda Scratch dasturidan foydalanilayotganini ko'rishimiz mumkin. Scratch dasturini 2003-yilda Massachusetts Texnologiya Instituti (MIT) tomonidan ishlab chiqilgan vizual dasturlash vositasi bo'lib, MIT tomonidan yaratilgan veb-sayt orqali tayyorlangan loyihalar foydalanuvchilar bilan almashilishi va muloqot qilinishi mumkinligini bildiradi. Scratch dastur yordamida shaxs tafakkurining bir qismi bo'lgan muammoni hal qilish ko'nikmalarining shakllanishida samarali natijalar olingani haqidagi tadqiqotlar amalga oshirilgan[1].

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, dasturlash ta'limi axborot-protsessual tafakkur ko'nikmalarini tushunish va rivojlantirish yo'lida samarali vosita hisoblanadi[2]. Bundan tashqari, axborot-protsessual tafakkur ichiga kiradigan muammoni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish jarayonida dasturlash va dasturlash tushunchasiga doir algoritmik tafakkur ta'limi axborot-protsessual tafakkurga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, deyish mumkin[3].

STEAM integratsiyasi va uning ta'limdagi o'rnini. STEAM yondashuvi ta'limda fan va texnologiyalarning birlashtirilgan ko'rinishini ta'minlab, o'quvchilarga kompleks va interfaol muhit yaratadi. Bu integratsiya o'quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlashini kuchaytirish, muammolarga innovatsion yondashuvlarni rivojlantirish imkonini beradi. STEAM konsepsiyasi doirasida o'qitish nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni ham o'z ichiga oladi, bu esa axborot-protsessual tafakkurning shakllanishida muhim ahamiyatga ega.

Axborot-protsessual tafakkur — muammoni hal qilish uchun yechimni loyihalash, amalga oshirish va algoritmik tafakkur ko'nikmasini rivojlantirish jarayoni deb ta'riflanishi mumkin. Yoki axborot-protsessual tafakkurni muammoni aniqlash va yechimini ishlab chiqish uchun algoritmlarni belgilash holati sifatida ifodalashi atamaning mazmunini yanada kengroq yoritib beradi. Wing axborot-protsessual tafakkurni kompyuter samarali bajarishi mumkin bo'lgan tarzda muammoni shakllantirish va uning yechimini izlash jarayonini o'z ichiga olgan tafakkur deb ta'riflaydi[4].

Kompyuter fanlari o'qituvchilari assotsiatsiyasi (Computer Science Teachers Association (CSTA) va ta'lim sohasida texnologiyalarni samarali va innovatsion tarzda qo'llashni rivojlantirishga qaratilgan xalqaro tashkilot (International Society for Technology in Education, ISTE) birgalikda olib borgan tadqiqotda axborot-protsessual tafakkur bir nechta xususiyatlarni o'z ichiga olgan jarayon ekanligini ta'kidlagan[5]. O'quvchilarning algoritmlash va dasturlash kompetentsiyalarini STEAM texnologiyalari vositasida rivojlantirish metodikasi, axborot-protsessual tafakkur ko'nikmasining raqamli texnologiyalar bilan bog'liq amaliy tajribalar (dasturlash, ishlab chiqarishga asoslangan texnologiyalar) orqali shakllanishi va rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, algoritmlash va dasturlash mazkur tafakkur turining tarkibiy va muhim o'zgaruvchisi sifatida namoyon bo'ladi.

STEAM asosiy ko'nikmalari tarkibida ko'plab o'zgaruvchilar va omillar mavjudligini inobatga olgan holda, STEAM o'quvchilarga fan, texnologiya, muhandislik, san'at va

matematikani real hayot muammolariga tatbiq etish imkonini beruvchi maktab, jamiyat, tadbirkorlik dunyosi va turli global tashabbuslar o'rtasida ko'prik bo'lishni, iqtisodiyotda raqobatbardoshlik qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirishni maqsad qilgan yondashuvdir. So'nggi yillarda mamlakatimiz miqyosida STEAM ta'limining namunalari sifatida baholangan tadqiqotlar tez sur'atlar bilan ortgan bo'lsa-da, STEAM nima ekani, o'quv dasturlaridagi o'rni va sinfda qanday tatbiq etilishi borasida hali hanuz bir to'xtamga kelingani yo'q. Ushbu ifodadan kelib chiqqan holda, STEAM tushunchasini tushuntirish va anglash, STEAM ta'limining qaysi bosqichda qo'llanilishi, o'quv dasturlarida va qo'llanilgan ta'lim bosqichlarida qanday joriy etilishi borasida ko'proq tadqiqot olib borish, STEAM ta'limini tartibli bir holatga keltirish va kerakli bosqichlarda o'quv dasturlariga kiritish zarur ekanini yaqqol ko'rish mumkin.

STEAM ta'limining asosiy usullari sanalgan fanlarni alohida o'qitish, ayrim fanlarga urg'u berish, bir fan orqali boshqalarini integratsiya qilish va beshta fanni birlashtirib o'qitish kabi shakllarda namoyon bo'lishini nazarda tutadi. O'zbekiston misolida esa bu yondashuvni sinfga olib kirish uchun integratsiyalashgan o'qituvchilik tamoyillari tenglik, dolzarblik, fanlararo yondashuv va sohaga xos chuqurlikka asoslanmoqda. Shu bilan birga, ushbu tamoyillar va STEAM texnologiyalarining uyg'unlashuvi orqali o'quvchilarning algoritmash va dasturlash kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish mumkin[6].

STEAM orqali axborot-protsessual tafakkurni rivojlantirishning samarali yo'llari (1-rasm):

Loyihaga asoslangan o'qitish. O'quvchilarni real hayotdagi muammolarni STEAM asosida yechishga yo'naltirish orqali tafakkur ko'nikmalarini mustahkamlash mumkin. Loyihalar o'quvchilarga ko'p sohalarni birlashtirib, muammolarni kompleks tahlil qilish imkonini beradi. STEAM asosidagi axborot-protsessual tafakkurni rivojlantirish yo'llarini maktab ta'limida samarali tarzda joriy etish uchun loyihaviy o'qitishni har chorakda (1-jadval) bir marta fanlararo loyiha topshiriqlari asosida tashkil etiladi.

1-jadval.

STEAM asosidagi axborot-protsessual tafakkurni rivojlantirish yo'llarining tavsifi

Chorak	Loyiha topshiriq nomi	Fanlar	Tavsif
I	Ekologik muammolarni texnologik yechim bilan bartaraf etish	Biologiya Informatika Texnologiya	Chiqindilarni qayta ishlovchi model qurilmasi dizaynini ishlab chiqadi (Arduino, maketlar bilan).
II	Smart maktab loyihasi	Informatika Fizika Texnologiya	Dars xonalaridagi elektr energiyasini avtomatik boshqarish tizimini modellashtiradi.
III	Mahalliy iqlim o'zgarishlariga qarshi kurash	Geografiya Biologiya Informatika	Iqlim o'zgarishlari bo'yicha monitoring olib boradi va o'z yechimlarini infografika yoki dastur orqali taqdim etadi.
IV	Dasturlash orqali sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish	Informatika Biologiya Jismoniy tarbiya	Sog'lom ovqatlanish, jismoniy faollik bo'yicha mobil ilova yoki veb-sahifa yaratadi.

Interfaol texnologiyalardan foydalanish. Dasturlash muhitlari, simulyatsiyalar va vizual modellash vositalari o'quvchilarga murakkab jarayonlarni tushinishda yordam beradi va axborotni qayta ishlashni osonlashtiradi.

Interfaol texnologiyalar Scratch, Tinkercad, Micro:bit, GeoGebra kabi platformalarda darslarni tashkil qilish orqali informatika, fizika va matematika darslarini bir-biriga bog'lashga xizmat qiladi. Algoritmash va dasturlash kompetensiyalarini rivojlantirish uchun sinfda amalga oshirilishi mumkin bo'lgan amaliy ishlar namunalari:

- Scratch yoki Blockly kabi platformalarda interaktiv hikoya, o'yin yoki animatsiya yaratish orqali algoritmash asoslarini o'rganish;
- Lego Mindstorms, mBot yoki Arduino kabi qurilmalar yordamida robotlarni dasturlash va ularni muayyan vazifalarni bajarishga yo'naltirish;
- O'quvchilarga kundalik hayotdagi oddiy muammolarni (masalan, ma'lum harakatlarni bajarish algoritmini yozish) qadam-baqadam algoritm sifatida ifodalashni o'rgatish;
- Dastur bloklarini to'g'ri tartibda joylashtirish orqali dastur ishlashini ta'minlash, shuningdek shartlar va takrorlash operatorlarini qo'llash;
- Matematik va mantiqiy masalalarni kodlash yordamida sonlarni tartiblash, eng katta yoki eng kichik sonni topish kabi algoritmlar yozishni mashq qilish;
- O'quvchilar o'zlari yaratgan kichik o'yinlarda algoritmlar yordamida harakatlarni boshqarishni o'rganishlari mumkin;

Bu amaliy ishlar nafaqat dasturlash ko'nikmalarini, balki tanqidiy fikrlash, muammo hal qilish va ijodiy yondashuvni ham rivojlantiradi.

Jamoaviy ish va hamkorlik. Guruhda ishlash o'quvchilarning fikr almashish, muloqot qilish va muammolarga turli nuqtai nazardan yondashish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Jamoaviy ish va hamkorlik bo'g'inida o'quvchilar kichik guruhlariga bo'linib, umumiy bir muammoni hal qilish yoki loyiha ustida ishlash orqali fikr almashadi, vazifalarni taqsimlaydi, o'zaro yordam beradi, mas'uliyatni his qiladi, raqamli platformalarda (Google Slides, Padlet, Jamboard, Canva) vositalarda birgalikda ishlash imkonini beradi. Sinfidan tashqari tashkil qilingan dasturlash, robototexnika, dizayn, ekologiya kabi to'garaklarda o'quvchilar jamoaviy loyiha ustida ishlaydi. Rag'batlantirish sifatida "STEAM Challenge", "Raqamli Insho", "Young Innovators" kabi musobaqalarda o'quvchilar birgalikda ishtirok etishadi. STEAM festivallarini tashkil qilish qismida esa yilda bir marta tuman darajasida o'tkaziladigan ko'rgazmalarda o'quvchilar o'z loyihalarini guruh bilan namoyish etadi. Natijada o'quvchilarning shaxs sifatida ijtimoiy ko'nikmalar (muloqot, kelishuv), mas'uliyat va vaqtni boshqarish, real ish muhitiga tayyorgarlik, muammoga turli yondashuvlar orqali yechim topish xususiyatlari shakllanadi.

Interdisciplinar yondashuv. STEAM elementlarini birlashtirish o'quvchilarga murakkab muammolarni turli sohalar doirasida ko'rib chiqish imkonini beradi, bu esa tafakkur doirasini kengaytiradi. Integrallashgan o'quv haftaliklari maktabda "STEAM haftaligi" tashkil etilib, o'quvchilar tanlangan muammoni barcha fanlarda tahlil qiladi. Yakunida guruhlar loyiha yoki taqdimot orqali yechimlar ishlab chiqadi. Afzalligi shundaki, o'quvchilarda kompleks fikrlash shakllanadi, real hayotiy muammolar bilan bog'lanadi, fanlar o'rtasidagi bog'liqlik ochiq namoyon bo'ladi, innovatsion va ijodiy yondashuvlar paydo bo'ladi (2-jadval).

2-jadval.

Hafta	Fanlar	Mavzular	Fanlararo (interdisciplinar) yondashuv
I	Fizika	Energiya manbalari	Fizika: Energiyaning turlari va o'zgarish qonunlari Informatika: Energiyani tejaydigan aqlli qurilmalar modellashtirish Ekologiya: Atrof-muhitga ta'siri va barqarorlik muammolari
II	Texnologiya	Suv resurslarini boshqarish	Geografiya: Suv manbalari va tarqalishi Biologiya: Suv sifatining tirik organizmlarga ta'siri Texnologiya: Suvni tejovchi texnologiyalar yaratish
II	Informatika	Transport tizimlarining kelajagi	Matematika: Harakat trayektoriyalari va hisob-kitoblar Texnologiya: Avtonom transport modellarini loyihalash San'at: Vizual dizayn va ergonomik yechimlar

Eksperiment va tajriba asosida o'qitish. Amaliy ishlar orqali o'quvchilar axborotni qayta ishlash jarayonlarini mustahkamlaydi va yangi bilimlarni faol egallaydi. Eksperiment va tajriba o'quvchilarga nazariy bilimlarni real muhitda sinab ko'rish, kuzatish, analiz qilish va xulosa chiqarish imkonini beradi. Ayniqsa, axborot-protsessual tafakkur shakllanishi uchun amaliyot asosida o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Arduino loyihalari (informatika, fizika, texnologiya) shaklida haroratni o'lchovchi avtomatik sensor qurish, yorug'likka javob beruvchi LED tizimlar mavzusi nuqtai nazaridan o'quvchilar kod yozadi, sxemani yig'adi va real vaqt ichida kuzatadi.

Lego Education to'plamlari (texnologiya, dizayn) oddiy robot qurish, masofa o'lchash, harakatga javob beruvchi modellar bunda o'quvchilarda muammoga algoritmik yondashuv rivojlanadi.

STEAM laboratoriya ishlari fizika tajribalari orqali elektr zanjirlarini yig'ish, kuchlanish o'lchash asnosida 3D modellashtirish, oddiy mexanizmlarni yaratishni o'rganadi.

Ijodkorlik va innovatsiyani rag'batlantirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning faqat bilim emas, balki ijodiy fikrlash, yangicha yondashuv va innovatsion qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirish dolzarb ahamiyatga ega. Ayniqsa, STEAM integratsiyasi orqali bu jihatlar samarali amalga oshiriladi. Amaliy shakllari:

Hackathon ma'lum bir muammo asosida jamoaviy tarzda muhim texnologik yechimlar ishlab chiqiladigan tanlov yoki seminar. Bunda o'quvchilar real muammolar ustida ishlaydilar, kichik vaqt ichida ishlaydigan prototip yoki loyiha yaratadilar, jamoaviy ishlash, tezkor fikrlash va ijodiy yondashuv shakllanadi.

Kvest (topshiriqli o'yinlar) o'quvchilarning faol ishtirokini, muammoni izlash, mantiqiy xulosa chiqarish, hamda ijodiy fikrlashini rag'batlantiradi. Fanlararo bog'liqlikni yaratadi

(masalan, tarix ,informatika, matematika), o‘yin shaklida o‘rgatish orqali qiziqishni kuchaytiradi, har bir bosqichda yangi g‘oyalarni sinab ko‘rish imkoniyati yaratiladi.

Loyiha tanlovida o‘quvchilar o‘zlarining mustaqil yoki guruhiiy loyihalari bilan qatnashadilar. Bu tanlovlar orqali o‘quvchilar muammo tahlili, yechim ishlab chiqish va prezentatsiya qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar, tanlov jarayonida ijodkorlik, texnik tafakkur, hamda kommunikatsiya ko‘nikmalari shakllanadi, baholashda ijodkorlik, funksionallik va innovatsion yondashuv mezon sifatida olinadi.

Startup g‘oyalarni taqdim etish (pitching) jarayonida o‘quvchilarga o‘zlarining startup g‘oyalarini yaratish va taqdim etish imkoniyati beriladi. Bu ularga biznes fikrlash, iqtisodiy asoslash, jamoa bilan ishlash, va bozorni tahlil qilish kabi ko‘nikmalarni o‘rgatadi, innovatsion g‘oyalarni ifodalash, vizual taqdimotlar tayyorlash va auditoriyaga ta’sir o‘tkazish mashq qilinadi, mentorlar, investorlar yoki ustozlar ishtirokida “real hayot” muhitiga yaqinlashtirilgan baholash jarayoni bo‘lishi mumkin.

1-rasm. STEAM orqali axborot-protsessual tafakkurni rivojlantirishning samarali yo‘llari.

STEAM bo‘yicha o‘tkazilgan barcha ishlarning meta-tahlili asosida, STEAM ta’limi bilan bog‘liq xalqaro tadqiqotlar 1990-yillardan boshlanganligi aniqlanadi. O‘zbekistonda esa STEAM sohasidagi tadqiqotlar so‘nggi besh yil ichida sezilarli darajada faollashgan[7]. STEAM ta’limining turli o‘zgaruvchilar nuqtai nazaridan o‘rganilishi va tadqiqotlarning davom ettirilishi muhim hisoblanadi. Axborot hisoblash fikrlash ko‘nikmalari va Scratch dasturi bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar mavjud bo‘lsa-da, bu tushunchalar bilan STEAM o‘rtasidagi bog‘liqlik kam o‘rganilgan. Shu sababli, ushbu tadqiqot o‘rta maktabning 6, 7 va 8-sinf o‘quvchilarining kodlash ta’limiga bo‘lgan o‘z-o‘ziga ishonch darajasi, STEAM ko‘nikma darajalari va axborot hisoblash fikrlash ko‘nikmalari hamda ularning o‘zaro munosabatlarini aniqlashga qaratilgan[8].

Xulosa. STEAM integratsiyasi o‘quvchilarning axborot-protsessual tafakkurini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib, ta’lim jarayonini yanada interfaol va mazmunli qiladi. Ushbu yondashuv ko‘nikmalarini o‘rgatish uchun loyihalarga asoslangan metodlar, interfaol texnologiyalar, jamoaviy ishlash va interdisciplinar yondashuvlarni keng qo‘llash zarur.

Kelajakda STEAM asosidagi ta'limni yanada rivojlantirish va uni keng joriy etish axborot-protsessual tafakkur ko'nikmalarining yanada chuqurroq shakllanishiga yo'l ochadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy muammosi shundan iboratki, o'quvchilarning blok asosidagi kodlash ta'limiga bo'lgan o'z-o'ziga ishonch darajalari, STEAM ko'nikmalari va axborot hisoblash fikrlash ko'nikmalari qanday darajada ekanligini aniqlash zarur. Tadqiqotning kichik muammolari esa o'quvchilarning ushbu ko'rsatkichlari umumiy va sinf darajasiga ko'ra qanday farqlanishi, ular o'rtasidagi bog'liqlik va bashorat qilinish darajasini o'rganish hamda o'quvchilarning STEAM, axborot hisoblash fikrlash va kodlashga oid fikrlarini aniqlashdan iborat. Ana shunday tahlil natijalari asosida, o'quvchilarning algoritmlash va dasturlash kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini STEAM texnologiyalari vositasida takomillashtirish imkoniyatlari aniqlanib, ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Stewart, W., & Baek, K. (2023). Analyzing Computational Thinking Studies in Scratch Programming: A Review of Elementary Education Literature. *International Journal of Computer Science Education in Schools*, 6(1), 35–58. <https://doi.org/10.21585/ijcses.v6i1.156>
2. Martin, F., Curtis, D., Redmond, P., & Byrne, J. (2024). Primary school students' perceptions and developed artefacts and language from learning coding and computational thinking using the 3C model. *Journal of Computer Assisted Learning*. <https://doi.org/10.1111/jcal.12972>
3. Choi, W. C., & Choi, I. C. (2024). The influence and relationship between computational thinking, learning motivation, attitude, and achievement of Code.org in K-12 programming education. *arXiv preprint arXiv:2412.14180*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2412.14180>
4. Wing, J. M. (2006). Computational thinking. *Communications of the ACM*, 49(3), 33–35. <https://doi.org/10.1145/1118178.1118215>
5. Weintrop, D., Subramaniam, M., Morehouse, S., & Wagh, A. (2022). The state of computational thinking in libraries. *TechTrends*, 66(8), 1301–1324. <https://doi.org/10.1007/s10758-022-09606-w>
6. Resnick, M., & Rusk, N. (2020). Coding at a crossroads: Accelerating computational thinking through interest-driven learning. *Educational Researcher*, 49(1), 20–29. <https://doi.org/10.3102/0013189X19872762>
7. Ishmuradova, G. (2022). STEAM va SMART ta'lim texnologiyalari asosida kompetentlikni rivojlantirish mexanizmlari. *O'zMU xabarlari*, 2(1), 85–90 <https://journalsnuu.uz/index.php/1/article/view/1160>
8. Voogt, J., Fisser, P., Good, J., Mishra, P., & Yadav, A. (2015). Computational thinking in compulsory education: Towards an agenda for research and practice. *Education and Information Technologies*, 20(4), 715–728. <https://doi.org/10.1007/s10639-015-9412-6>

Received: 15 September 2025

Accepted: 1 October 2025

Published: 10 October 2025

Article / Original Paper

THE EFFECTIVENESS OF TASK-BASED LANGUAGE TEACHING (TBLT) IN UZBEK CLASSROOMS

Soliyeva Muqaddas Nurnazarovna

The student of Bukhara state pedagogical institute
Foreign language and literature department

Scientific advisor: Jamolova Mokhigul Bakhtiyorovna

Teacher of the Department of English Language and Literature,
Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract. This text explores the effectiveness of Task-Based Language Teaching (TBLT) in Uzbek classrooms, emphasizing its benefits in improving communicative competence, learner engagement, and student-centered instruction. It notes that while TBLT aligns well with Uzbekistan's educational goals, challenges such as limited teacher training, resource constraints, and misaligned assessment practices hinder its full implementation.

Keywords: Task-Based Language Teaching (TBLT); communicative competence; language education in Uzbekistan; learner autonomy; motivation; teacher training; assessment; classroom interaction, global recognition, role-playing, traditional teaching, teacher training, communication, grammar, vocabulary, fluency.

O'ZBEK SINFLARIDA TILNI VAZIFAGA ASOSLANGAN O'QITISH (TBLT) SAMARADORLIGI

Soliyeva Muqaddas Nurnazarovna

Buxoro davlat pedagogika instituti talabasi
E-mail: nurnazarovna08@gmail.com

Ilmiy rahbar: Jamolova Mokhigul Bakhtiyorovna

Buxoro davlat pedagogika instituti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu matn o'zbek sinflarida tilni vazifalarga asoslangan o'qitish (TBLT) samaradorligini o'rganib, uning kommunikativ kompetensiyani, o'quvchilarning faolligini oshirish va o'quvchiga yo'naltirilgan ta'limni yaxshilashdagi afzalliklarini ta'kidlaydi. Unda ta'kidlanishicha, TBLT O'zbekistonning ta'lim maqsadlariga mos keladigan bo'lsa-da, o'qituvchilar malakasini oshirishning cheklanganligi, resurslarning cheklanishi va noto'g'ri muvofiqlashtirilgan baholash amaliyoti kabi muammolar uning to'liq amalga oshirilishiga to'sqinlik qilmoqda.

Kalit so'zlar: vazifaga asoslangan til o'qitish (TBLT); kommunikativ kompetensiya; O'zbekistonda til ta'limi; o'quvchi mustaqilligi; motivatsiya; o'qituvchilarni tayyorlash; baholash; sinfdagi muloqot, global tan olish, rol o'ynash, an'anaviy o'qitish, o'qituvchilar tayyorlash, muloqot, grammatika, lug'at, ravonlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I10Y2025N90>

In recent years, English language learning has gained unprecedented importance in Uzbekistan. The growing number of students preparing for international examinations such as IELTS and TOEFL, as well as the demand for English in globalized job markets, has motivated learners and teachers alike to seek more effective approaches to language education. While

traditional grammar-based methodologies have long dominated classrooms, they are increasingly seen as insufficient for developing communicative competence, particularly in speaking and listening skills.

Task-Based Language Teaching (TBLT) has, therefore, emerged as a promising alternative. Unlike conventional approaches that prioritize the memorization of grammar rules and vocabulary, TBLT emphasizes the completion of meaningful tasks such as interviews, problem-solving activities, or real-world projects. The underlying principle is that language is best learned when it is used as a tool for communication rather than an object of study. [1;34-35-b.] In the Uzbek context, where students often struggle to translate their grammatical knowledge into fluent speech, TBLT provides an opportunity to bridge the gap between theoretical learning and practical application.

This paper explores the benefits and challenges of implementing TBLT in Uzbekistan. It begins by outlining the key advantages of this approach, followed by an in-depth discussion of the obstacles encountered. Finally, it offers recommendations for policymakers, educators, and institutions seeking to make TBLT a sustainable part of the national education system.

Promoting Communicative Competence

One of the central goals of TBLT is to develop communicative competence, a skill that has been notably lacking among many Uzbek learners. Decades of reliance on grammar-translation and accuracy-focused methods have produced students with strong knowledge of grammatical rules but limited ability to speak confidently or interact spontaneously. For example, a university student may correctly identify all forms of the third conditional but freeze when asked to express a hypothetical opinion in a group discussion.

Through TBLT, students are encouraged to use language in realistic contexts. Role-plays, classroom debates, and group projects require learners to negotiate meaning, clarify misunderstandings, and actively respond to others. This type of interaction fosters fluency and encourages risk-taking, which is essential for overcoming the fear of mistakes. For instance, in a task where learners plan a school festival, they must assign responsibilities, propose ideas, and compromise, which naturally pushes them to use connectors, persuasive phrases, and functional vocabulary. Such activities cultivate coherence, cohesion, and spontaneity—skills that conventional, teacher-led lessons rarely nurture.

Increasing Student Motivation

A further advantage of TBLT lies in its ability to motivate learners by connecting classroom activities to real-life purposes. Traditional lessons often rely on repetitive drills, gap-filling exercises, and translation tasks, which can feel monotonous and disconnected from students' everyday experiences.

By contrast, tasks like preparing a marketing campaign, conducting a survey, or creating a travel brochure are inherently engaging because they mirror authentic situations.

Group-based projects also foster collaboration and a sense of community. Learners not only practice the language but also build interpersonal relationships, encourage one another, and take pride in their contributions. For instance, when designing a group presentation, one student might focus on visuals, another on background research, and another on the oral delivery. This division of labor makes each student feel responsible and valued. Such experiences often prove more memorable and motivating than rote memorization of word lists or grammar charts.[5;6-7-b.]

Encouraging Learner Independence

TBLT also develops learner autonomy by allowing students to take responsibility for their own language use. Unlike traditional methods, where the teacher dictates vocabulary and grammar points, task-based activities give learners the freedom to select linguistic forms that suit their goals. Consider the example of designing a tourist guidebook for Samarkand. Learners must independently decide which adjectives, persuasive expressions, and cultural references to include. This decision-making process encourages creativity and promotes a sense of ownership over the language.

Moreover, because tasks are often open-ended, students are compelled to experiment with new expressions, consult additional resources, and reflect on their performance. Such practices foster independent study habits, which are essential for long-term language development. In the age of online learning platforms and self-access materials, independence has become as valuable as classroom instruction itself.

Shifting Classroom Dynamics

Another benefit of TBLT is its potential to transform traditional classroom dynamics. Uzbek education has historically been teacher-centered: the teacher lectures, and students passively listen and take notes. This approach limits opportunities for active participation and critical thinking. TBLT, by contrast, makes learners the focal point of instruction. Tasks require students to collaborate, solve problems, and evaluate one another's performance.

Peer evaluation, for instance, is a valuable feature of task-based lessons. After completing a role-play, students may be asked to provide feedback on clarity, pronunciation, or persuasiveness. Such activities promote critical awareness and empower learners to take part in the assessment process. Instead of perceiving themselves as passive recipients of knowledge, students become active contributors to their own learning.

Enhancing Cultural Awareness

Finally, TBLT encourages cultural adaptability by integrating both local and foreign cultural contexts into classroom tasks. For example, students might compare Uzbek and Western wedding traditions, role-play as tour guides for foreign visitors, or simulate an international business negotiation. [7; 45=45b.] These tasks not only expand students' vocabulary but also expose them to different cultural norms and practices.

A practical example can be drawn from a linguistics class in which the teacher allocated 20 minutes for theoretical explanation and the remaining 60 minutes for interactive role-plays. Students found this balance far more effective than simply memorizing cultural facts, as the activities required them to embody cultural practices rather than just describe them. Such experiences foster cross-cultural communication skills, which are crucial in today's interconnected world.

Challenges of Task-Based Language Teaching

Teacher Preparedness and Resistance

Despite its many advantages, TBLT faces significant challenges in Uzbekistan. The most pressing obstacle lies in teacher preparedness. Having been trained primarily in traditional methods, many educators are reluctant or unprepared to shift towards student-centered instruction. They are more comfortable explaining grammar, assigning written exercises, and checking comprehension rather than facilitating group work and managing interactive activities.

Even teachers who are enthusiastic about TBLT often lack the skills to design effective tasks or manage large classes. For example, a poorly structured role-play can lead to confusion, wasted time, and frustration among students. Without adequate professional development, teachers may revert to old habits, undermining the effectiveness of task-based instruction.

Misalignment with Assessment

A second major challenge is the misalignment between classroom instruction and national assessments. University entrance exams and other standardized tests in Uzbekistan place heavy emphasis on grammar and vocabulary knowledge. Students are typically assessed through multiple-choice tests, translation exercises, and gap-filling tasks. Speaking, listening, and communicative competence are rarely tested.

As a result, both students and teachers prioritize exam preparation at the expense of real communication skills. For learners aiming to succeed in these exams, spending time on role-plays or group discussions may seem unproductive. Teachers, under pressure to deliver exam results, may therefore avoid TBLT despite recognizing its benefits. This creates a systemic barrier to widespread implementation.

Classroom Conditions and Infrastructure

Another challenge is the lack of adequate classroom conditions. Effective TBLT requires flexible seating arrangements, manageable class sizes, and access to teaching aids such as projectors, authentic texts, and audio-visual materials. Unfortunately, many schools in Uzbekistan—particularly in rural areas—suffer from overcrowded classrooms and limited resources. Conducting interactive tasks in a class of 40 or more students seated in fixed rows is nearly impossible.

For example, in a rural secondary school, a teacher attempting to conduct a debate activity may find it difficult to ensure equal participation due to space limitations and time constraints. Without structural improvements, even the most motivated teachers will find TBLT difficult to sustain.

Limited Applicability in Exams

Another limitation is that TBLT is difficult to integrate into formal examinations, which demand standardized and easily measurable outcomes. Unlike multiple-choice tests, task-based assessments produce varied responses that are more difficult to evaluate objectively.

As a solution, some teachers adopt hybrid methods. For instance, in higher education institutions where classes last 80 minutes, they may allocate half the session to grammar and vocabulary drills, while dedicating the rest to mini-task cycles, such as simulating a job interview or bargaining in a shop. This approach attempts to balance exam preparation with communicative practice. Similarly, extracurricular clubs and ESP (English for Specific Purposes) classes provide alternative venues for implementing TBLT. However, without systemic change, such efforts remain limited in scope.

Policy and Systemic Constraints

Ultimately, the sustainability of TBLT depends on policy reforms. Unless national exams incorporate communicative components, teachers and students will remain hesitant to embrace task-based methods. International exams such as IELTS and TOEFL already test speaking and writing extensively, reflecting global standards in language education. If Uzbekistan's assessment system were to evolve in this direction, it would encourage broader adoption of TBLT.

Evidence of Effectiveness

Despite these challenges, research evidence highlights the potential of TBLT in Uzbekistan. A study conducted among Business and Pedagogy students in 2022–2023 revealed impressive results: 87% of Economics students exposed to TBLT-based lessons achieved the B2 level, while 85% of Pedagogy students reached the same benchmark.

Further evidence comes from an observation by Rahmonaliyeva in 2025, which demonstrated that learners improved not only in linguistic competence but also in sociolinguistic awareness. After TBLT interventions, students became better at using politeness strategies, adapting their language to different contexts, and producing appropriate responses in real-life situations. These findings confirm that TBLT can have a measurable impact on both academic outcomes and communicative behavior.

Conclusion. Task-Based Language Teaching represents a powerful alternative to traditional grammar-focused instruction in Uzbekistan. Its emphasis on meaningful communication promotes fluency, motivation, independence, cultural awareness, and learner-centered classrooms. At the same time, serious challenges remain, including teacher resistance, misalignment with assessments, inadequate infrastructure, and systemic policy constraints.

To ensure successful implementation, comprehensive teacher training programs are needed to equip educators with the skills required to design and manage task-based lessons. Additionally, gradual reforms in assessment practices—such as incorporating oral and written performance components—are essential for aligning classroom instruction with national exams. Investments in classroom infrastructure, particularly in rural areas, will further support this transformation.

If these steps are taken, TBLT has the potential to revolutionize English language education in Uzbekistan. It can prepare students not only for exams like IELTS but also for real-world communication, equipping them with the practical skills necessary to thrive in academic, professional, and global contexts.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Chunliu Xie, Guangsheng Lan. International Journal of Advances in Applied Sciences, 2025
2. Ashurali Mirzayev. International Journal for Sciences and Technology, 2025. THE MAIN PROBLEMS OF USING TASK-BASED LANGUAGE TEACHING METHOD IN EFL CLASSES IN UZBEKISTAN HIGHER EDUCATION SYSTEM
3. Baxtiyorova, Sabrina, and Mohigul Jamolova. "USING FAIRY TALES TO ENHANCE COMPREHENSION SKILLS." Modern Science and Research 3.12 (2024): 873-876.
4. Bakhtiorovna, Jamolova Mokhigul. "Techniques for Fostering English Language Critical Thinking in Elementary School Pupils by Using Fairy Tales." Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521) 2.4 (2024): 263-268.
5. Factors Affecting Task-Based Language Teaching from Teachers' Perspectives, T. Le, 2014
6. The Importance Of Task-Based Teaching Method In Foreign Language Acquisition In ESP Groups Of Higher Education Universities In Uzbekistan (On The Example Of English)
7. Khujakulov Sunnatullo, Shukurova Sabokhat, Kurbonova Shakhlo, Turayeva Dilfuza, Azizova Dilfuza, Turayeva Dilbar, Aminova Zebo, Educational Administration: Theory and Practice, 2024
8. [https://www.researchgate.net/publication/385148463_The_Importance_Of_Task-Based_Teaching_Method_In_Foreign_Language_Acquisition_In_ESP_Groups_Of_Higher_Education_Universities_In_Uzbekistan_On_The_Example_Of_English?hl=en-US#:~:text=In%202022%2C%2047%20\(87%25\),the%20upper%20intermediate%20B2%20level](https://www.researchgate.net/publication/385148463_The_Importance_Of_Task-Based_Teaching_Method_In_Foreign_Language_Acquisition_In_ESP_Groups_Of_Higher_Education_Universities_In_Uzbekistan_On_The_Example_Of_English?hl=en-US#:~:text=In%202022%2C%2047%20(87%25),the%20upper%20intermediate%20B2%20level)

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOYIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 10 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).